David Held,
Anthony McGrew,
David Goldblatt,
Jonathan Perraton

Globaliniai pokyčiai:

politika, ekonomika ir kultūra

MARGI RAŠTAI
ALK

David Held, Anthony McGrew,
David Goldblatt, Jonathan Perraton

Globaliniai pokyčiai:

politika, ekonomika ir kultūra

David Held, Anthony McGrew,
David Goldblatt, Jonathan Perraton

Globaliniai pokyčiai:
politika, ekonomika ir kultūra

Iš anglų kalbos vertė:
Jonas Čičinskas, Vilija Gudonienė,
Remigijus Guliokas, Vytautas Pranulis,
Jonas Rasimavičius, Birutė Voverienė

MARGI RAŠTAI
VILNIUS 2002

UDK 316.42
Gl-117

Versta iš:
GLOBAL TRANSFORMATIONS
Politics, Economics and Culture
David Held & Anthony McGrew,
David Goldblatt & Jonathan Perraton

First publiched in 1999 by Polity Press
in association with Blackwell Publishers Ltd.
Reprinted in 1999, 2000 (three times)

This edition published with
support from the Open Society
Fund-Lithuania, and from the CEU
Translation Project of the Open Society
Institute-Budapest

Knygos leidimą finansavo Atviros Lietuvos fondas
ir Atviros visuomenės institutas Budapešte
(Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

ISBN 9986-09-242-6
ISSN 1392-1673

Turinys

3 Globalinė prekyba, globalinės rinkos

(vertė Jonas Rasimavičius)

4 Besikeičianti globalių finansų sandara

(vertė Jonas Čičinskas)

5 Korporacijų galia ir globalūs gamybos tinklai

(vertė Vilija Gudonienė)

6 Žmonių judėjimas

(vertė Vilija Gudonienė)

8 Katastrofa gamyboje: globalizacija ir aplinka

(vertė Remigijus Guliokas)

Išvada: šiuolaikinės globalizacijos forma

Lentelių sąrašas

Paveikslų ir žemėlapių sąrašas

Paveikslų sąrašas

Žemėlapių sąrašas

Intarpų sąrašas

Tinklelių sąrašas

Akronimai ir santrumpos

AFVO	Afrikos vienybės organizacija (*Organization of African Unity, OAU*)
APEC	Azijos-Ramiojo vandenyno šalių ekonominio bendradarbiavimo forumas (*Asia-Pacific Economic Cooperation*)
ARF	ASEAN regioninis forumas
ASEAN	Pietryčių Azijos valstybių asociacija (*Association of South East Asian Nations*)
AVO	Amerikos valstybių organizacija (*Organization of American States, OAS*)
BASP	baltasis anglosaksų protestantas (*white Anglo-Saxan Protestant, WASP*)
BGK	Biologinės ginkluotės konvencija (*Biological Weapons Convention, BWC*)
BGNS	Branduolinio ginklo neplatinimo sutartis (*Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, NPT*)
BVP	bendrasis vidaus produktas (*gross domestic product, GDP*)
BNP	bendrasis nacionalinis produktas (*gross national product, GNP*)
BWS	Bretton Woodso sistema (*Bretton Woods system, BWS*)
CITEL	Amerikos telekomunikacijų komisija (*The Inter-American Telecommunications Commission*)
CPO	Centro pakto organizacija (*Central Treaty Organization, CENTO*)
DPP	didžiausio palankumo prekyboje principas (*most favoured nation, MFN*)
EBPO	Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija (*Organization for Economic Cooperation and Development, OECD*)
EEB	Europos ekonominė bendrija (*European Economic Community, EEC*)
ELPA	Europos laisvosios prekybos asociacija (*European Free Trade Association, EFTA*)
EPS	Europos pinigų sistema (*European Monetary System*)
EPTAK	Europos pašto ir telekomunikacijų administracijų konferencija (*Conference of European Postal and Telecommunications Administrations, CEPT*)
ES	Europos Sąjunga (*European Union, EU*)
ESBO	Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacija (*Organization for Security and Cooperation in Europe, OSCE*)
ESPT	Ekonominės savitarpio pagalbos taryba (*Council for Mutual Economic Assistance, COMECON*)
EUROCORPS	Europos daugiašalės pajėgos (*European Multiculture Organisation*)

EŽTK Europos žmogaus teisių komisija (*European Commission on Human Rights, ECHR*)
FAO Maisto ir žemės ūkio organizacija (*Food and Agriculture Organization*)
GATS Bendrasis susitarimas dėl prekybos paslaugomis (*General Agreement on Trade in Services*)
GATT Bendrasis susitarimas dėl muitų tarifų ir prekybos (*General Agreement on Tariffs and Trade*)
G5 Penketo grupė (*Group of Five*)
G7/G8 Septyneto/Aštuoneto grupė (svarbiausios pramoninės šalys) *Group of Seven/Eight, leading industrial nations*)
ICAO Tarptautinė civilinės aviacijos organizacija (*International Civil Aviation Organization*)
IKVV išsivysčiusių kapitalistinių visuomenių valstybės (*states in advanced capitalist societies, SIACS*)
INTELSAT Tarptautinė palydovinės telekomunikacijos organizacija (*International Telecommunications Satellite Organization*)
JAE Jungtiniai Arabų Emyratai (*United Arab Emirates, UAE*)
JK Jungtinė Karalystė (*United Kingdom, UK*)
JT Jungtinės Tautos (*United Nations, UN*)
JTAP JT Aplinkos programa (*UN Environment Programme, UNEP*)
JTAPK JT Aukštoji komisija pabėgėlių reikalams (*UN High Commission for Refugees, UNHCR*)
JTGSF JT Gyventojų skaičiaus fondas (*UN Fund for Population Actives, UNFPA*)
JTNK JT Nusiginklavimo konferencija (*UN Conference on Disarmament, UNCD*)
JTPP JT Plėtros programa (*UN Development Programme, UNDP*)
JTPPK JT Prekybos ir plėtros konferencija (*UN Conference on Trade and Development, UNCTAD*)
JTPPO JT Pramonės plėtros organizacija (*UN Industrial Development Organization, UNIDO*)
JTTKTC JT Transnacionalinių korporacijų tyrimo centras (*UN Center for the Study of Transnational Corporations, UNCTC*)
JTVF JT Vaikų fondas (*UN Children's Fund, UNICEF*)
JTŽTK JT Žmogaus teisių komisija (*UN Commision on Human Rights, UNCHR*)
KFUP Katalikų fondas užsienio plėtrai (*Catholic Fund for Overseas Development, CAFOD*)
KTR karinė technologinė revoliucija (*military-technological revoliution, MTR*)
LIFFE Tarptautinė Londono išankstinių finansinių sandorių birža (*London International Financial Futures Exchange*)
MERCOSUR Pietų pusrutulio bendroji rinka, Lotynų Amerika (*Southern Cone Common Market, Latin America*)

MNK	multinacionalinė korporacija (*multinational corporation, MNC*)
NAFTA	Šiaurės Amerikos laisvosios prekybos susitarimas (*North Atlantic Free Trade agreement*)
NATO	Šiaurės Atlanto sutarties organizacija (*North Atlantic Treaty Organization*)
NVO	nevyriausybinė organizacija (*non-governmental organization, NGO*)
OPEC	Naftą eksportuojančių šalių organizacija (*Organization of Petroleum Exporting Countries*)
OPP	oficiali plėtros pagalba (*Official Development Assistance, ODA*)
PAPK	Pasaulinė aplinkos ir plėtros komisija (*World Commission on Environment and Development, WCED*)
PII	Pasaulio išteklių institutas (*World Resources Institution, WRI*)
PMO	Pasaulio meteorologijos organizacija (*World Meteorological Organization, WMO*)
PMP	Pasaulio maisto programa (*World Food Programme, WFP*)
PPO	Pasaulio prekybos organizacija (*World Trade Organization, WTO*)
PSO	Pasaulio sveikatos organizacija (*World Health Organization, WHO*)
PVT	Partnerystė vardan taikos (*Partnership for Peace, PFP*)
RKS	Regioninė komunikacijų sandrauga (*Regional Commonwealth for Communications, RCC*)
RTKR	raketų technologijų kontrolės režimas (*Missile Technology Control Regime, MTCR*)
SEATO	Pietryčių Azijos sutarties organizacija (*South East Asia Treaty Organization*)
SGAD	Strateginės ginkluotės apribojimo derybos (*Strategic Arms Limitation Talks, SALT*)
SGMD	Strateginės ginkluotės mažinimo derybos (*Strategic Arms Reduction Talks, START*)
SKGE	Sutartis dėl konvencinės ginkluotės Europoje (*Conventional Forces in Europe Treaty, CFE*)
SVĮ	smulkios ir vidutinės įmonės (*small and medium-sized enterprises, SMEs*)
SWIFT	standartizuoti pasauliniai tarpbankiniai ir finansiniai sandoriai (*standartized world interbank and financial transactions*)
TAB	Tarptautinių atsiskaitymų bankas (*Bank of International Settlements, BIS*)
TATENA	Tarptautinė atominės energetikos agentūra (*International Atomic Energy Agency, IAEA*)
TDO	Tarptautinė darbo organizacija (*International Labour Organization, ILO*)
TFK	Tarptautinė finansų korporacija (*International Finance Corporation, IFC*)
TJVKO	Tarptautinė jūrų vežimų konsultavimo organizacija (*International Maritime Consultancy Organization, IMCO*)
TKPK	Tarptautinė klimato pokyčių komisija (*International Panel on Climate Change, IPCC*)

TKS Tarptautinė telekomunikacijų sąjunga (*International Telecommunication Union, ITU*)

TNO tarptautinė nevyriausybinė organizacija (*international non-governmental organization, INGO*)

TPNRK Tarptautinės prekybos nykstančiomis rūšimis konvencija (*Convention on International Trade in Endangered Species, CITES*)

TRPB Tarptautinis rekonstrukcijos ir plėtros bankas (*International Bank of Reconstruction and Development, IBRD*)

TTT Tarptautinis teisingumo teismas (*International Court of Justice, ICJ*)

TPSK Tarptautinė profesinių sąjungų konfederacija (*International Confederation of Trade Unions, ICTU*)

TPA Tarptautinė plėtros agentūra (*International Development Agency, IDA*)

TRIMS su prekyba susijusių investicijų priemonės (*trade related investment measures*)

TRIPS prekyba intelektualios nuosavybės teisėmis (*trade in intellectual property rights*)

TUI tiesioginės užsienio investicijos (*foreign direct investment, FDI*)

TVF Tarptautinis valiutos fondas (*International Monetary Fund, IMF*)

TVO tarpvyriausybinė organizacija (*intergovernmental organization, IGO*)

UNESCO JT Švietimo, mokslo ir kultūros organizacija (*UN Educational, Scientific and Cultural Organization*)

VBBUS Visapusio branduolinių bandymų uždraudimo sutartis (*Comprehensive Test Ban Treaty, CTBT*)

VES Vakarų Europos sąjunga (*Western European Union, WEU*)

VKM Europos valiutų kurso mechanizmas (*European exchange rate mechanizm, ERM)*

VPS Visuotinė pašto sąjunga (*Universal Postal Union, UPU*)

Pratarmė

Ši knyga yra beveik dešimtmečio tyrimų ir reto interesų sutapimo rezultatas.

1980 m. viduryje Davidas Heldas ir Anthony McGrew keletą kartų ilgai kalbėjosi apie liberalių demokratinių nacionalinių valstybių prigimties ir formos pokyčius intensyvėjančių regioninių ir globalinių santykių kontekste. Šie pokalbiai dažniausiai baigdavosi tarpusavio nesupratimu. Davidas Heldas, kaip politologijos studijų atstovas, buvo linkęs regioninių ir globalių santykių neįtraukti į politinės teorijos sferą, tuo tarpu Anthony McGrew kaip tarptautinių santykių teoretikas, vidaus politiką paprastai analizavo kaip papildomą tarpvalstybinės sistemos elementą. Tie puikūs pokalbiai ir diskusijos parodė, jog nė viena tokia iš šių pozicijų nebuvo pakankama suvokti besikeičiantį politikos pobūdį vis labiau tarpusavyje susijusiame pasaulyje ir jog abiejų pusių tradicijas ir metodologines priemones galima labai sėkmingai plėtoti.

Po to buvo pateikta paraiška Ekonominių ir socialinių tyrimų tarybai. Siekta sukurti struktūrą, kurioje galėtų būti suderintos politinės teorijos ir tarptautinių santykių pozicijos aktualiausiais šiuolaikinės visuomenės vaidmens kitimo klausimais. Kitaip tariant, buvo numatyta ištirti, kaip regionalizacija ir globalizacija keičia pasaulio tvarką, nacionalinį suverenitetą ir autonomiją.

Tyrimą rėmė Ekonominių ir socialinių tyrimų taryba (stipendija Nr. R000 23 3391). Mes labai dėkingi už jos suteiktas galimybes, taip pat už puikius patarimus, pateiktus keleto anoniminių recenzentų.

Kai buvo užtikrintas projekto finansavimas, Davidas Heldas ir Anthony McGrew toliau tarėsi, kaip susidoroti su daugybe aktualių problemų, numatytų tyrimo dienotvarkėje. Davidas Goldblattas pateikė projektui socialinės teorijos ir gamtosauginės politikos pagrindą, o Jonathanas Perratonas prisidėjo kaip projekto ekonomistas. Tai buvo iš tiesų kolektyvinės pastangos ir jų rezultatas yra mūsų kolektyvinės patirties sintezė.

Daugelis žmonių prisidėjo prie knygos rengimo. Anne Hunt smarkiai parėmė rengiant ir tvarkant milžinišką rankraštį: Ray Munns ypač kantriai piešė ir perpiešinėjo žemėlapius ir iliustracijas; Rebeccos Hunt pagalba kuriant knygai duomenų bazes buvo neįkainojama, Brenda Martin pasisiūlė pagelbėti atliekant tyrimus baigiamojoje projekto stadijoje; Julia Harsant, Sue Pope ir Gill Motley sąžiningai ir rūpestingai prisidėjo prie rankraščio parengimo; Ann Bone ypač kantriai ir stropiai redagavo tekstą; Serena Temperley meistriškai padėjo spausdinant knygą, o Jane Rose padėjo parengti planus, kaip patraukti platesnį knygos skaitytojų ratą. Mes labai dėkojame visiems šiems žmonėms ir daugeliui kolegų, draugams bei šeimos nariams už paramą, patarimus ir (dažniausiai) konstruktyvią kritiką.

Įvadas

Pribrendo laikas globalizacijos idėjai. Kilusi iš mažai žinomų rašinių prancūzų ir anglų kalbomis 7-ąjį dešimtmetį, globalizacijos sąvoka šiandien vartojama visose pagrindinėse pasaulio kalbose. Tačiau jai trūksta tikslaus apibrėžimo. Iš tiesų globalizacijai gresia pavojus tapti, jei ji dar netapo, šiuolaikine kliše: plačia sąvoka, apimančia viską nuo globalių finansų rinkų iki interneto, bet mažai padedančia suvokti šiuolaikines žmonių gyvenimo sąlygas.

Tačiau klišės dažnai pagauna epochos gyvos patirties elementus. Šiuo atžvilgiu globalizacija atspindi plačiai paplitusį požiūrį, kad pasaulis ekonominių ir technologinių jėgų yra sulydomas į bendrą socialinę erdvę ir kad procesai, vykstantys, viename regione, gali turėti didžiulę įtaką kito Žemės rutulio regiono žmonėms ar bendruomenėms. Daugeliui globalizacija asocijuojasi su politinio fatalizmo ir nuolatinio nesaugumo pojūčiu, nes vien tik šiuolaikinių socialinių ir ekonominių pokyčių mastas, atrodo, viršija nacionalinių vyriausybių ar piliečių galimybes kontroliuoti, konkuruoti ar pasipriešinti šiam pokyčiui. Kitais žodžiais tariant, manoma, kad globalizacija riboja nacionalinę politiką.

Nors populiarioji globalizacijos retorika gali užfiksuoti kai kuriuos dabartinės laiko dvasios (*zeitgeist)* aspektus, plinta akademiniai debatai, ar globalizacija, kaip analitinė sąvoka, bent kiek padeda aiškiau suvokti tas istorines jėgas, kurios naujo tūkstantmečio aušroje suformavo kasdienio gyvenimo socialinę-politinę realybę. Nors ir keista, tačiau nepaisant gausios ir vis gausėjančios literatūros, niekas taip ir nepateikia įtikimos globalizacijos teorijos ar bent pagrindinių jos savybių sisteminės analizės. Be to, tik keletas globalizacijos studijų pateikia aiškų istorinį naratyvą, kur skiriama, kurie įvykiai yra laikini ar pereinamieji, o kurie rodo atsirandant naują konjunktūrą, t.y. žmonių bendruomenių esmės, formos ir perspektyvų pokyčius. Pripažindama egzistuojančių požiūrių trūkumus, ši knyga siekia pateikti savotišką globalizacijos ataskaitą, kuri būtų ir istoriškai pagrįsta, ir paremta tikslios analitinės informacijos sistema. Ji aptariama įvade, o kituose skyriuose taikoma aptariant globalizacijos eigą ir įvertinant jos įtaką šių dienų nacionalinių valstybių valdymui ir politikai. Taigi įvadas suteikia idėjinį pagrindą esminiams klausimams, paskatinusiems visą šį tyrimą:

- Kas yra globalizacija? Kaip ji turėtų būti suvokiama?
- Ar šiuolaikinė globalizacija atspindi naujas sąlygas?
- Ar globalizacija reiškia valstybinės valdžios pabaigą, atgimimą ar transformaciją?

- Ar šiuolaikinė globalizacija nubrėžia naujas politikos ribas? Kaip globalizacija galėtų būti „civilizuojama" ir demokratizuojama?

Kaip matysime, šie klausimai ir sukelia daugelį prieštaravimų ir debatų šiuolaikinėse diskusijose apie globalizaciją ir jos pasekmes. Toliau siūlomi būdai, kaip šie klausimai galėtų būti nagrinėjami.

Diskusija apie globalizaciją

Globalizacija visų pirma gali būti suprantama kaip visų šiuolaikinio socialinio gyvenimo aspektų (nuo kultūrinio iki kriminalinio, nuo finansinio iki dvasinio) tarpusavio ryšio plėtotė, gilėjimas ir greitėjimas pasauliniu mastu. Tai, kad kompiuterių programuotojai Indijoje dabar teikia paslaugas realiu laiku savo darbdaviams Europoje ir JAV, o aguonų auginimas Birmoje gali būti susijęs su narkotikų vartojimu Berlyne ar Belfaste, rodo, kaip šiuolaikinė globalizacija susieja vieno pasaulio regiono bendruomenes su procesais kitame kontinente. Tačiau bendrai pripažįstant realų ar nujaučiamą globalaus tarpusavio ryšio intensyvėjimą, iš esmės nesutariama dėl pačios globalizacijos sąvokos, jos priežastingumo dinamikos ir struktūrinių jos pasekmių, jei tokios išvis yra. Šia tema vyksta energingi debatai, kuriuose galima išskirti tris pagrindines mokyklas, kurias mes pavadinsime: *hiperglobalistų, skeptikų* ir *transformacionalistų*. Kiekviena mokykla globalizaciją, kaip socialinį reiškinį, supranta, vertina ir aiškina labai skirtingai.

Hiperglobalistams, tokiems kaip Ohmae, šiuolaikinė globalizacija reiškia naują erą, kur visos tautos vis labiau paklūsta globaliai rinkai (1990; 1995). Skeptikai, kaip Hirstas ir Thompsonas, priešingai – įrodinėja, kad globalizacija iš esmės yra mitas, maskuojantis vis didėjančią tarptautinės ekonomikos segmentaciją į tris pagrindinius regioninius blokus, kuriuose nacionalinės vyriausybės išlieka labai galingos (1996a; 1996b). O transformacionalistams, kurių pagrindiniai atstovai yra Rosenau ir Giddensas, šiuolaikinės globalizacijos pavyzdžiai yra suvokiami kaip neturintys istorinio precedento, nes valstybės ir visuomenės visame pasaulyje patiria didžiulius pokyčius besistengdamos prisitaikyti prie labiau tarpusavyje susieto, tačiau labai neapibrėžto pasaulio (Giddens, 1990,1996; Rosenau, 1997).

Įdomu tai, kad nė vienos iš šių trijų mokyklų pažiūros tiesiogiai nesutampa su tradicinėmis ideologinėmis pozicijomis ar pasaulėžiūromis. Tarp hiperglobalistų greta marksistinių galima aptikti kraštutinių neoliberalių globalizacijos vertinimų, o skeptikų stovykloje aptariant bendras šiuolaikinės globalizacijos koncepcijas ir apibendrinimus randama konservatyvių ir radikalių pasisakymų. Be to, nė viena iš pagrindinių socialinių tyrinėjimų tradicijų – liberalių, konservatyvių ir marksistinių – neturi bendro pripažinto požiūrio į globalizaciją kaip socialinį-ekonominį reiškinį. Marksistai globalizaciją supranta labai skirtingai, pavyzdžiui, kaip monopolinio kapitalistinio imperializmo plėtrą, ar, priešingai, kaip visai naują globalaus kapitalizmo formą (Callinicos et al., 1994; 1995; Amin, 1997). Panašiai yra ir su Ohmae'u bei Redwoodu – nors jų išeities taškas yra ortodoksinės liberalios pažiūros, šiuolaikinės glo-

balizacijos dinamiką jie vertina ir apibendrina labai skirtingai. (Ohmae, 1995; Redwood, 1993). Hiperglobalistų, skeptikų ir transformacionalistų požiūriai ir įsitikinimai labai įvairūs. Tačiau nepaisant visų skirtumų, kiekviena kryptis (mokykla) atspindi bendrą argumentų ir sprendimų apie globalizaciją rinkinį pagal jų požiūrį į:

- koncepciją;
- varomąsias jėgas;
- socialines-ekonomines pasekmes;
- įtaką valstybės galiai ir valdymui;
- istorinę perspektyvą.

Verta aptarti kiekvienos mokyklos teiginius ir jų tarpusavio diskusijas, kadangi tai leis atskleisti esminius globalizacijos debatų aspektus.[1]

Hiperglobalistų tezės

Hiperglobalistų manymu, globalizacija apibrėžia naują žmonijos istorijos epochą, kurioje „tradicinės nacionalinės valstybės globalioje ekonomikoje tampa nenatūraliais, net neįmanomais verslo vienetais" (Ohmae, p. 5; cf. Wriston, 1992; Guehenno, 1995). Toks požiūris suteikia pirmenybę ekonominei logikai ir savo neoliberaliu požiūriu sveikina vieningos globalios rinkos atsiradimą bei globalios konkurencijos principą kaip žmonijos pažangos pranašus. Hiperglobalistai teigia, kad ekonomikos globalizacija, sukūrusi transnacionalinius gamybos, prekybos ir finansų tinklus, „denacionalizuoja" šalių ūkius. Šioje ekonomikoje „be sienų" nacionalinės vyriausybės yra pažeminamos iki globalaus kapitalo transmisinių diržų lygio ar galiausiai tampa paprasčiausiomis tarpininkavimo institucijomis, įspraustomis tarp vis didesnę galią įgyjančių vietinių, regioninių ir globalių valdymo mechanizmų. Kaip nurodo Strange, „nuasmenintos pasaulio rinkos jėgos ...dabar yra galingesnės už valstybes, kurioms turėtų priklausyti aukščiausioji politinė valdžia visuomenei ir ekonomikai valdyti... menkėjančią valstybių galią rodo vis didesnis įgaliojimų kitoms institucijoms ir asociacijoms, vietiniams ir regioniniams organams suteikimas" (1996, p. 4; cf. Rech, 1991). Šia prasme, daugelio hiperglobalistų nuomone, ekonomikos globalizacija sukuria naujas socialinės organizacijos formas, kurios išstumia ar galų gale išstums nacionalines valstybes kaip pagrindinius pasaulio visuomenės ekonominius ir politinius darinius.

Šia prasme ypač išsiskiria normatyviniai požiūriai, iš vienos pusės, tarp neoliberalų, kurie sveikina individualios autonomijos ir rinkos principų viršenybę valstybinės valdžios atžvilgiu, ir, iš kitos pusės, radikalų ar neomarksistų, kuriems šiuolaikinė globalizacija reiškia išnaudotojiško globalaus kapitalizmo triumfą (cf. Ohmae, 1995; Greider, 1997). Ta-

[1] Toliau pateikiamos apibendrintos skirtingų globalizacijos apmąstymų santraukos, kurios neatspindi visų minėtų teoretikų pozicijų ypatumų ir skirtumų. Šio aprašymo tikslas – išryškinti pagrindines šiuo metu vykstančių debatų ir literatūros kryptis bei paklydimus.

čiau, nepaisant skirtingų ideologinių nuomonių, egzistuoja ir bendra mintis, kad globalizacija pirmiausia yra ekonominis reiškinys, kad integruota ekonomika jau egzistuoja šiandien, kad globalaus kapitalo poreikiai primeta neoliberalią ekonomiką visoms vyriausybėms, nes politika jau nėra tik „galimybių menas", o labiau „protingos ekonominės vadybos" praktika.

Be to, hiperglobalistai teigia, kad ekonomikos globalizacija sukuria naują nugalėtojų ir pralaimėjusiųjų globalioje ekonomikoje išsidėstymą. Jie įtikinėja, kad senasis padalijimas į Šiaurę ir Pietus vis labiau tampa anachronizmu, nes naujasis globalus darbo padalijimas pakeičia tradicinę centro–periferijos struktūrą sudėtingesne ekonominės galios konstrukcija. Dėl to vyriausybės turi „susidoroti" su socialinėmis globalizacijos pasekmėmis arba su vyriausybėmis, „kurios atsilikusios ir ne tiek trokšta pasistūmėti į priekį, kaip prilaikyti kitus" (Ohmae, 1995, p. 64). Tačiau jos taip pat turi sugebėti valdyti tokiomis sąlygomis, kai globalūs finansai ir konkurencija neleidžia veikti socialdemokratiniams socialinės apsaugos modeliams ir griauna socialinės gerovės politiką (J. Gray, 1998). Globalizacija gali būti siejama su vis didėjančiu atotrūkiu tarp globalios ekonomikos nugalėtojų ir nevykėlių, nors ne visuomet, nes, bent jau neoliberalų požiūriu, globalios ekonominės konkurencijos rezultatai susumavus ne visada reiškia nulį. Nors tam tikrų grupių padėtis šalyje gali pablogėti dėl globalios konkurencijos, beveik visos šalys, gamindamos tam tikras prekes, įgyja pranašumą, kuriuo galima vėliau pasinaudoti. Neomarksistai ir radikalai tokį „optimistinį požiūrį" laiko nepagrįstu, nes mano, kad globalus kapitalizmas sukuria ir sustiprina struktūrinę nelygybę ir šalies viduje, ir tarp šalių. Bet jie galų gale sutinka su savo neoliberaliais oponentais, kad tradiciniai gerovės ir socialinės apsaugos užtikrinimo būdai atrodo vis labiau pasenę ir sunkiai palaikomi.

Naujos globalios ekonomikos elitas ir „proto darbuotojai" tapo šiek tiek lojalesni transnacionalinei „klasei" ir labiau ideologiškai atsidavę neoliberalios ekonomikos ortodoksijai. Tiems, kurie šiuo metu yra nustumti į šalį, pasaulyje pasklidusi vartotojiškoji ideologija taip pat suteikia naujo identiteto pojūtį, išstumdama tradicines kultūras ir gyvenimo būdą. Globali liberalios demokratijos plėtra dar labiau sustiprina besikuriančios globalios civilizacijos, kuriai būdingi universalūs ekonominio ir politinio organizavimo standartai, pojūtį. Ši „globali civilizacija" yra aprūpinta savais globalaus vadovavimo mechanizmais, ar tai būtų Tarptautinis valiutos fondas (TVF), ar pasaulinės rinkos tvarka. Taip valstybės ir tautos vis labiau tampa naujų visuomeninių ar privačių, globalių ar regioninių valdžių subjektais. Todėl daugelis neoliberalų globalizaciją laiko pirmosios tikros globalios civilizacijos pranašu, tuo tarpu radikalams – tai pirmoji globali „rinkos civilizacija" (Perlmutter, 1991; Gill,1995; Greider, 1997).

Šiuo hiperglobaliu požiūriu, auganti globali ekonomika, globalios valdžios institucijų atsiradimas, globalus kultūrų plitimas ir hibridizacija interpretuojami kaip akivaizdūs visai naujos pasaulio tvarkos įrodymai, tvarkos, kuri pranašauja nacionalinės valstybės pabaigą (Luard, 1990; Ohmae, 1995; Albrow, 1996). Kadangi nacionalinė ekonomika vis labiau tampa ta vieta, kur plinta transnacionalinės ir globalios srovės, o anksčiau ji buvo nacionalinės socialinės-ekonominės veiklos rezervuaras, nacionalinės valstybės valdžios įgaliojimai ir legitimumas tampa abejotini. Nacionalinės vyriausybės vis mažiau sugeba kontroliuoti tai, kas prasiskverbia per jų sienas, ar vykdyti savo pačių piliečių reikalavi-

mus. Be to, didėjant globalaus ar regioninio valdymo institucijų vaidmeniui, vis labiau griaunami valstybės suverenitetas ir autonomija. Iš kitos pusės, sąlygos, lengvinančios tarpnacionalinį tautų bendradarbiavimą, t.y. globalios komunikacijos infrastruktūros ir nuolat augantis bendrų interesų suvokimas, dar niekada nebuvo tokios palankios. Ta prasme akivaizdu, kad atsiranda „globali pilietinė visuomenė".

Šiuo, hiperglobaliu, požiūriu ekonominė ir politinė galia sėkmingai denacionalizuojama ir paskirstoma taip, kad nacionalinės valstybės, kaip betvirtintų politikai, vis labiau tampa „ekonominių reikalų vadybos pereinamuoju organizacijos tipu" (Ohmae, 1995, p. 149). Nepriklausomai nuo to, ar remtųsi liberaliu ar radikaliu socialistiniu požiūriais, hiperglobalinė idėja globalizaciją apibrėžia bent jau kaip esminę „žmogaus veiklos sandaros" (Albrow, 1996, p. 85) rekonfigūraciją.

Skeptikų tezės

Tuo tarpu skeptikai, remdamiesi pasaulio prekybos, investicijų ir darbo jėgos srautų nuo pat devynioliktojo amžiaus statistika, teigia, kad šiuolaikinis ekonominės tarpusavio priklausomybės lygis istoriškai toli gražu nėra beprecedentis. Jų manymu, istorinis akivaizdumas patvirtina tik sustiprėjusią internacionalizaciją, t.y. dažniausiai būtent nacionalinių ūkių sąveiką, o ne globalizaciją, kurią skeptikai supranta kaip būtinai puikiai integruotą pasaulinę ekonomiką. Teigdami, kad globalizacija yra mitas, skeptikai remiasi grynai ekonomine globalizacijos koncepcija ir prilygina ją pirmiausia visiškai integruotai globalinei rinkai. Tvirtindami, kad ekonominės integracijos lygis neprilygsta šiam „idealiam tipui" ir kad dabartinė integracija dar nėra tokia reikšminga kaip devynioliktojo amžiaus pabaigoje (klasikinio Aukso standarto laikotarpis), skeptikai jaučiasi turį teisę daryti išvadą, kad šiuolaikinės „globalizacijos" lygis yra gerokai perdėtas (Hirst, 1997). Šiuo požiūriu skeptikai hiperglobalistų teiginius laiko iš esmės ydingais ir politiškai naiviais, nes jie neįvertina vis dar egzistuojančios nacionalinių vyriausybių galios reguliuoti tarptautinę ekonominę veiklą. Internacionalizacijos jėgos ne tik kad nėra nekontroliuojamos, bet ir pačios priklauso nuo nacionalinių vyriausybių reguliavimo, siekiančio užtikrinti nenutrūkstamą ekonomikos liberalizavimą.

Daugeliui skeptikų tai, kas vyksta dabar, įrodo, tik tai, jog ekonominė veikla patiria regionalizacijos poveikį, nes pasaulio ekonomika plėtojasi kaip trys finansiniai ir prekybiniai blokai, t.y. Europos, Azijos–Ramiojo vandenyno ir Šiaurės Amerikos (Ruigrok ir Tulder, 1995; Boyer ir Drache, 1996; Hirst ir Thompson, 1996b). Palyginti su klasikinio Aukso standarto era, pasaulinė ekonomika integruota gerokai menkiau negu jau buvo (Boyer ir Drache, 1996; Hirst ir Thompson, 1996a). Globalizacija ir regionalizacija, skeptikų nuomone, yra priešingos tendencijos. Kaip reziumuoja Gordonas ir Weissas, palyginti su pasaulinių imperijų laikais, tarptautinė ekonomika geografiniu požiūriu tapo mažiau globali (Gordon, 1988; Weiss, 1998).

Skeptikai taip pat linkę nuvertinti prielaidą, kad internacionalizacija pranašauja naujos, ne tiek priklausančios nuo valstybių pasaulio tvarkos atsiradimą. Jie toli gražu nemano, kad nacionalines vyriausybes varžo tarptautiniai reikalavimai, o kaip tik nurodo di-

dėjančią jų svarbą reguliuojant ir skatinant tarpvalstybinę ekonominę veiklą. Valstybės nėra pasyvios internacionalizacijos aukos, o priešingai – yra pagrindiniai jos architektai. Iš tiesų Gilpinas mano, kad internacionalizacija yra daugiausia JAV inicijuotos daugiašalės ekonominės tvarkos pasekmė, kuri po Antrojo pasaulinio karo paskatino liberalizuoti nacionalines ekonomikas (Gilpin, 1987). Dabartinį pasaulinės prekybos ir užsienio investicijų suintensyvėjimą Callinicosas ir kiti aiškina visai kitaip – kaip naują Vakarų imperializmo fazę, į kurią nacionalinės vyriausybės, kaip monopolinio kapitalizmo veikėjai, yra labai įsitraukusios (Callinicos et al., 1994).

Tačiau nežiūrint šių skirtingų akcentų, vis dėlto skeptikai sutaria, kad nepriklausomai nuo tikrųjų varomųjų jėgų Šiaurės ir Pietų nelygybė dėl internacionalizacijos ne tik nesumažėjo, bet, priešingai, dėl didėjančios daugelio Trečiojo pasaulio valstybių ekonominės marginalizacijos (nes prekyba ir investavimas vyksta tik tarp turtingos Šiaurės šalių) ji sustiprėjo taip, kad didesnioji pasaulio dalis buvo visai išstumta (Hirst ir Thompson, 1996b). Be to, Krugmanas abejoja paplitusiu įsitikinimu, jog atsiranda naujas tarptautinis darbo pasidalijimas, kai Šiaurės deindustrializacija yra laikoma multinacionalinių korporacijų darbo vietų eksporto į Pietus pasekme. Panašiai Ruigrokas ir Tulderis bei Thompsonas ir Allenas siekia sugriauti „globalios korporacijos mitą" išryškindami faktą, kad užsienio investicijų srautai koncentruojasi tarp išsivysčiusių kapitalistinių valstybių ir daugelis multinacionalinių bendrovių visų pirma išlieka savo valstybių ar regionų dariniais (Ruigrok ir Tulder, 1995; Thompson ir Allen, 1997). Taigi skeptikai iš esmės neigia, kad internacionalizacija iš pagrindų ar net reikšmingai restruktūrizuoja globalius ekonominius santykius. Šiuo požiūriu skeptikai pripažįsta pasaulio ekonomikoje giliai įsišaknijusius nelygybės ir hierarchijos modelius, kurių struktūra per pastarąjį amžių beveik nepasikeitė.

Tokia nelygybė, daugelio skeptikų nuomone, prisideda prie fundamentalizmo ir agresyvaus nacionalizmo augimo, todėl ne tik neatsiranda globali civilizacija, kaip pranašauja hiperglobalistai, bet pasaulis vis labiau dalijasi į civilizacinius blokus bei kultūrinius ir etninius anklavus (Huntington, 1996). Taigi mintis apie kultūrų homogenizaciją ir globalią kultūrą yra dar vienas mitas, kurį lengvai nugali skeptikų argumentai. Dar daugiau, globalios nelygybės gilėjimas, tarptautinių santykių „realpolitik" ir „civilizacijų susidūrimas" rodo iliuzinę „globalaus vadovavimo" prigimtį, kol pasaulis tvarkomas taip kaip pastarajame amžiuje – Vakarų valstybių monopoliu. Šiuo požiūriu globalų valdymą ir ekonomikos internacionalizaciją skeptikai laiko visų pirma vakarietiškais projektais, kurių pagrindinis tikslas yra išlaikyti Vakarų viršenybę pasauliniu lygiu. Kaip kartą pastebėjo E. H. Carras, „tarptautinė tvarka" ir „tarptautinis solidarumas" visada bus šūkiai tų, kurie jaučiasi pakankamai stiprūs įteigti juos kitiems (1981, p. 87).

Apskritai skeptikai užginčija visus pagrindinius hiperglobalistų teiginius ir nurodo, kad dvidešimtojo amžiaus pradžioje pasaulio ekonominės tarpusavio priklausomybės lygis ir geografiniai mastai buvo palyginti didesni. Jie atmeta populiarų „mitą", kad nacionalinių vyriausybių galiai ar valstybiniam suverenitetui dabar kelia grėsmę ekonominė internacionalizacija ar globalus vadovavimas (Krasner, 1993, 1995). Kai kurie teigia, kad „globalizacija" daug dažniau atspindi politiškai patogų argumentą nepopuliarioms kraštutinėms neoliberalioms ekonominėms strategijoms pagrįsti (Hirst, 1997). Weissas, Scharpfas ir Armingeonas, kaip ir daugelis kitų, teigia, kad akivaizdūs įrody-

mai prieštarauja populiariam tikėjimui makroekonomikos ir gerovės politikos konvergencija pasauliniu mastu (Weiss, 1998; Scharpf, 1991; Armingeon, 1997). Nors tarptautinės ekonominės sąlygos gali riboti vyriausybių veiklą, tačiau vyriausybės jokiu būdu nėra paralyžiuotos. Kaip teigia Weissas, kapitalo internacionalizacija gali „ne tik riboti politinį pasirinkimą, bet jį taip pat ir išplėsti" (1998, p. 184ff.). Priešingai hiperglobalistams, manantiems, kad didėja pasaulio tarpusavio priklausomybė, skeptikai siekia demaskuoti mitus, kuriuose yra globalizacijos idėjų.

Transformacionalistų tezės

Transformacionalistų tezių pagrindas yra įsitikinimas, kad naujo tūkstantmečio aušroje globalizacija – tai sparčių socialinių, politinių ir ekonominių pokyčių, suteikiančių naują pavidalą šiuolaikinėms visuomenėms ir pasaulio tvarkai, pagrindinė varomoji jėga (Giddens, 1990; Scholte, 1993; Castells, 1996). Šio požiūrio šalininkų nuomone, šiuolaikinės globalizacijos procesai neturi istorinio precedento, nes viso pasaulio vyriausybės ir visuomenės privalo prisitaikyti prie pasaulio, kuriame jau nėra aiškių ribų tarp tarptautinių ir vietinių, išorinių ir vidinių reikalų (Rosenau, 1990; Cammilleri ir Falk, 1992; Ruggie, 1993 Linklater ir MacMillan, 1995; Sassen, 1996). Rosenau atrodo, kad „interlokalių" reikalų gausėjimas apibrėžia „naujas ribas", besiplečiančią politinę, ekonominę ir socialinę erdvę, kur sprendžiamas visuomenių ir bendruomenių likimas (1997, p. 4–5). Šiuo požiūriu globalizacija yra laikoma galinga transformuojančia jėga, „sudrebinančia" visuomenes, ekonomikas, valdymo ir pasaulio tvarkos institucijas (Giddens, 1996).

Tačiau, transformacionalistų nuomone, šio „sudrebinimo" kryptis lieka neaiški, kadangi globalizacija suvokiama kaip iš esmės atsitiktinis, pilnas prieštaravimų istorinis procesas (Mann, 1997). Diskutuojama dėl dinamiškos, neužbaigtos koncepcijos, kuria linkme vyksta globalizacija ir kokią pasaulio tvarką ji galėtų pranašauti. Palyginę su skeptikų ir hiperglobalistų nuomonėmis, matome, kad transformacionalistai nieko neteigia apie būsimąją globalizacijos trajektoriją, nesistengia įvertinti kažkokio vienintelio, fiksuoto idealaus dabarties „globalizuoto pasaulio", ar tai būtų globali rinka, ar globali civilizacija. Transformacionalistai labiau pabrėžia tai, kad globalizacija yra ilgalaikis prieštaringas istorinis procesas, kupinas prieštaravimų ir kuriam didelę įtaką turi konjunktūriniai faktoriai.

Tačiau tokia atsargi nuomonė apie konkretesnę globalizacijos ateitį dera su įsitikinimu, kad šiuolaikiniai globalios ekonomikos, karinės, technologinės, ekologinės, migracinės, politinės ir kultūrinės raidos modeliai neturi istorinio precedento. Kaip pažymi Nieropas, „faktiškai visos pasaulio šalys, nors gal ir ne visos jų teritorijos dalys ir visi jų visuomenės segmentai, vienu ar keliais atžvilgiais dabar yra didesnės [globalios] sistemos funkcionalios dalys (1994, p. 171). Tačiau vieningos globalios sistemos egzistavimas nelaikomas globalios konvergencijos ar vieningos pasaulio visuomenės atsiradimo požymiu. Priešingai, transformacionalistams globalizacija asocijuojasi su naujais globalios stratifikacijos modeliais, kur vienos valstybės, visuomenės ir bendruomenės vis labiau įsipina į globalią tvarką, o tuo tarpu kitos vis labiau marginalizuojamos. Manoma, kad kristalizuojasi

nauja globalių galios santykių konfigūracija, nes Šiaurės ir Pietų pasidalijimą išstumia naujas darbo pasidalijimas, kur „žinoma centro–periferijos piramidės hierarchija reiškia ne geografinį, bet socialinį pasaulio ekonomikos pasidalijimą." (Hoogvelt, 1997, p. xii). Jei kalbama apie Šiaurę ir Pietus, Pirmąjį ir Trečiąjį pasaulius, nepastebima, kaip globalizacija pakeičia tradicinius šalių įtraukimo ir išstūmimo būdus, kaip nukalamos naujos hierarchijos, kurios perskrodžia ir persisunkia per visas pasaulio visuomenes ir regionus. Šiaurė ir Pietūs, Pirmasis pasaulis ir Trečiasis pasaulis jau nėra „kažkur ten", bet įsitaisė visuose pagrindiniuose pasaulio miestuose. Globali pasaulio struktūra greičiau gali būti pavaizduota ne kaip tradicinis piramidės analogas su nedideliu viršutiniu ešalonu ir besiplečiančia masių baze, o kaip struktūra, susidedanti iš trijų pakopų koncentrinių ratų, kurių kiekvienas perskrodžia nacionalines sienas ir atitinkamai atstovauja elitui, patenkintiesiems ir išstumtiesiems (Hoogvelt, 1997).

Globalios stratifikacijos modelių pokyčiai yra susiję su didėjančia ekonominės veiklos deteritorizacija, kai gamyba ir finansai vis labiau įgyja globalią ir transnacionalinę dimensiją. Kaip ir kiti, Castellsas ir Ruggie šiek tiek iš kitokio taško teigia, kad nacionalinius ūkius ekonominės globalizacijos procesai pertvarko taip, kad nacionalinės ekonomikos erdvė jau nesutampa su nacionalinių teritorijų sienomis (Castells, 1996; Ruggie, 1996). Šioje globalizuojančioje ekonomikoje transnacionalinės gamybos, mainų ir finansų sistemos dar smarkiau supina skirtingų kontinentų bendruomenių ir namų ūkių likimus.

Transformacionalistams svarbiausias yra įsitikinimas, kad šiuolaikinė globalizacija iš naujo formuoja ar „rekonstruoja" nacionalinių vyriausybių galią, funkcijas ir autoritetą. Nors ir neabejodami, kad valstybės vis dar išsaugojo pagrindines juridines „realios valdžios viskam, kas vyksta jų teritorijose", prerogatyvas, transformacionalistai teigia, kad dabar daugiau ar mažiau susiduriama su besiplečiančia tarptautinių valdžios institucijų jurisdikcija ir tarptautinių įstatymų apribojimais ir įpareigojimais. Tai ypač akivaizdu Europos Sąjungoje (ES), kur suvereni valdžia yra padalyta tarp tarptautinių, nacionalinių ir vietinių valdžios organų, ir Pasaulio prekybos organizacijos (PPO) veikloje (Goodman, 1997). Tačiau net ir tose srityse, kur suverenitetas dar nepaliestas, valstybės jau negali, jei jos iš viso kada galėjo, vienintelės kontroliuoti tai, kas prasismelkia pro jų teritorijos sienas. Sudėtingos globalios sistemos (nuo finansinių iki ekologinių) sujungia vienos vietovės bendruomenių likimus su tolimiausių pasaulio regionų bendruomenių likimais. Be to, globalios komunikacijos ir transporto infrastruktūros skatina naujas ekonominių ir socialinių organizacijų formas, kurios prasismelkia per nacionalines sienas nepatirdamos jokios įtakos ar kontrolės. Valdžia ir jos pavaldiniai dabar gali būti atskirti vandenyno tiesiogine ar perkeltine prasme. Šiomis sąlygomis nacionalinės valstybės, kaip savavaldžio, autonominio vieneto, sąvoka pasirodo besanti labiau normatyvinis pareiškimas nei apibrėžimas. Šiais laikais institucija su teritoriškai apribota suverenia valdžia atrodo kaip anomalija palyginti su daugelio šiuolaikinės ekonomikos ir socialinio gyvenimo sričių transnacionaliniu organizavimu (Sandel, 1996). Atsižvelgiant į tai, globalizacija sietina su transformacija ar, anot Rugie'o, ryšio tarp suvereniteto, teritorijos ir valstybinės valdžios „atlaisvinimu" (Rugie, 1993; Sassen, 1996).

Žinoma, tik nedaugelis valstybių kada nors naudojosi visišku ar absoliučiu suverenitetu savo teritorijos ribose. Tai liudija diplomatinio imuniteto praktika (Sassen, 1996). Žino-

ma, praktiškai ne taip kaip doktrinoje nepriklausomos valstybės statusas visada būdavo lengvai priderinamas prie besikeičiančios istorinės realybės (Murphy, 1996). Įrodinėdami, kad globalizacija transformuoja ar pertvarko nacionalinių vyriausybių valdžią ir įgaliojimus, transformacionalistai atmeta ir hiperglobalistų teiginius apie suverenios nacionalinės valstybės pabaigą, ir skeptikų teiginį, jog „ne tiek daug kas pasikeitė". Jie tvirtina, kad tradicinės valstybingumo, kaip absoliučios, nedalomos, teritoriškai apribotos ir „nulinės sumos žaidimo" viešos valdžios, koncepcijos vietą užima naujas „suvereniteto režimas" (Held, 1991). Jų manymu, suverenitetas šiandien suvoktinas „ne kaip teritoriškai apibrėžtas barjeras, o kaip politikos, kuriai būdingi sudėtingi transnacionaliniai tinklai, derybų resursas" (Keohane, 1995).

Neteigiama, kad teritorijos jau nebeturi politinės, karinės ar simbolinės reikšmės, tačiau pripažįstama, jog kaip pagrindiniai modernaus gyvenimo erdvės žymekliai globalizacijos intensyvėjimo eroje jos kelia vis daugiau problemų. Suvereniteto, valstybinės valdžios ir teritorijos santykis šiandien daug sudėtingesnis nei modernių nacionalinių valstybių formavimosi epochoje. Iš tiesų transformacionalistai teigia, kad globalizacija susijusi ne tik su nauju „suvereniteto režimu", bet ir su naujų galingų globalaus masto neteritorinių ekonominių ir politinių organizacijų formų, tokių kaip multinacionalinės korporacijos, transnacionaliniai visuomeniniai judėjimai, tarptautinės reguliuojančios institucijos ir kt., atsiradimu. Todėl negalima toliau manyti, kad pasaulio tvarka yra visiškai sukoncentruota valstybėse ar yra valdoma valstybių, nes valdžios įgaliojimai vis labiau pasiskirsto tarp visuomeninių ir privačių lokalaus, nacionalinio, regioninio ir globalaus lygmens institucijų. Nacionalinės valstybės jau nėra vieninteliai centrai ar svarbiausia valdžios ar įgaliojimų forma pasaulyje (Rosenau, 1997).

Valstybės formos ir funkcijos privalo prisitaikyti prie šios besikeičiančios globalios tvarkos, nes vyriausybės ieško būdų, kiap įsitraukti į globalizuotą pasaulį. Bandomos įvairios strategijos: nuo neoliberalaus minimalios valstybės modelio ir vystymo valstybės (vyriausybė kaip pagrindinis ekonominės plėtros skatintojas) iki valstybės-katalizatoriaus (vyriausybė kaip koordinuotų ir kolektyvinių veiksmų realizavimo priemonė). Be to, vis labiau orientuojamasi į išorę, nes vyriausybės stengiasi bendradarbiauti ir sukurti tarptautinius kontroliuojančius režimus, kad būtų galima spręsti valstybės sienų nepripažistančias problemas, kurios nuolat išryškėja nacionaliniame lygmenyje. Vietoj „valstybės pabaigos" globalizacija skatina įvairias prisitaikymo strategijas ir tam tikra prasme dar veiklesnę valstybę. Nacionalinių valstybių galia dėl globalizacijos nebūtinai sumažėja, bet, priešingai, ji pertvarkoma ir restruktūrizuojama atsižvelgiant į sudėtingesnius valdymo procesus vis labiau tarpusavyje susietame pasaulyje (Rosenau, 1997).

Šių trijų minėtų mokyklų pagrindinės debatų apie globalizaciją tendencijos apibendrintos I.1 lentelėje. Siekiant ištrūkti iš šių trijų požiūrių (mokyklų) ir pasistūmėti į priekį, būtina sukurti tyrimo sistemą, kuri padėtų įvertinti kiekvienos jų pagrindinius teiginius. Bet pradinė tokios sistemos sukūrimo sąlyga – suprasti labiausiai ginčytinas problemas. Jas nustačius, sukuriamas intelektualus apmąstymų apie globalizacijos sampratą pamatas ir tam tikras pagrindas konkuruojantiems teiginiams įvertinti.

I.1 lentelė. Globalizacijos samprata: trys tendencijos

	Hiperglobalistai	Skeptikai	Transformacionalistai
Kas naujo?	Globalus amžius	Prekybiniai blokai, silpnesnis geo-valdymas nei anksčiau	Beprecedentės istorinės globalios tarpusavio sąsajos
Vyraujančios savybės	Globalus kapitalizmas, globali valdžia, globali pilietinė visuomenė	Pasaulyje mažiau tarpusavio priklausomybės nei 1890 m.	„Tanki" (intensyvi ir ekstensyvi) globalizacija
Nacionalinių vyriausybių galia	Mažėjanti ar nykstanti	Tvirtesnė ir didesnė	Pertvarkyta, restruktūrizuota
Varančiosios globalizacijos jėgos	Kapitalizmas ir technologija	Valstybės ar rinkos	Kombinuotos modernumo jėgos
Stratifikacijos modelis	Senų hierarchijų nykimas	Didėjanti Pietų marginalizacija	Nauja pasaulio tvarkos architektūra
Vyraujantis motyvas	McDonalds, Madonna, ir kt.	Nacionalinis interesas	Politinės bendruomenės transformacija
Globalizacijos sąvokos apibrėžimas	Kaip žmonių veiklos struktūros pertvarka	Kaip internacionalizacija ir regionalizacija	Kaip tarpregioninių santykių pertvarka ir veikla per atstumą
Istorinė trajektorija	Globali civilizacija	Regioniniai blokai, civilizacijų susidūrimas	Neapibrėžta: globali integracija ir fragmentacija
Apibendrinantis teiginys	Nacionalinės valstybės pabaiga	Internacionalizacija priklauso nuo valstybės sutikimo ir rėmimo	Globalizacija transformuoja valstybės galią ir pasaulio politiką

Nesutarimų šaltiniai globalizacijos diskusijose

Yra penki esminiai nesutarimų šaltiniai egzistuojančiuose požiūriuose į globalizaciją:

- koncepcija;
- priežastingumas;
- periodizacija;
- įtakos;
- trajektorijos.

Ištyrus kiekvieną jų iš eilės, susiformuos bendras reikalavimų globalizacijai kruopščiai įvertinti paveikslas. Paveikslas, kuris padės peržengti anksčiau pateiktos trijų požiūrių diskusijos ribas.

Koncepcija

Ir skeptikai, ir hiperglobalistai mėgina įsivaizduoti globalizaciją kaip ypatingą sąlygą ar galutinę būseną, kaip visiškai integruotą globalią rinką su vienodu kainų ir palūkanų normų lygiu. Kaip jau minėta, ir šiuolaikiniai ekonomikos globalizacijos pavyzdžiai vertinami pagal tai, kiek jie atitinka šį idealų modelį (Dore, 1995; Hirst ir Thompson, 1996b). Bet net ir šia prasme toks požiūris ydingas, nes nėra jokio išankstinio pagrindo manyti, kad globali rinka turėtų būti „tobulai konkurencinė" labiau, nei kada nors buvo nacionalinės rinkos. Nacionalinės rinkos gali gerokai neatitikti tobulos konkurencijos modelio, bet tai netrukdo ekonomistams jas laikyti rinkomis, nors ir su įvairaus pobūdžio „netobulumais". Globalios rinkos, kaip ir vietinės, gali būti abejotinos.

Be to, šis „idealaus modelio" požiūris yra nepriimtinai teleologinis ir empirinis: nepriimtinai teleologinis tiek, kiek dabartis yra (ir, matyt, turėtų būti) suvokiama kaip kažkokio tiesiaeigio judėjimo pakopa link užduotos galutinės būsenos, nors nėra jokio loginio ar empirinio pagrindo manyti, kad globalizacija – kaip ir industrializacija ar demokratizacija – turi vieną nustatytą galutinę būklę; ir nepriimtinai empirinis, nes statistiniai globalių tendencijų duomenys yra tiesiogiai panaudojami patvirtinti, įvertinti ar atmesti globalizacijos teiginius, nors tokia metodologija gali sukelti rimtų keblumų (Ohmae, 1990: R. J. B. Jones, 1995; Hirst ir Thompson, 1996b). Pavyzdžiui, faktas, kad pasaulyje didesnio skaičiaus žmonių gimtoji kalba yra kinų dialektai nei anglų, nebūtinai patvirtina tezę, kad kinų kalba yra globali kalba. Panašiai, jei ir būtų parodyta, kad užsienio prekybos ir bendrojo vidaus produkto (BVP) santykis Vakarų valstybėse devynioliktojo amžiaus 10-ąjį dešimtmetį buvo panašus ar net didesnis nei dvidešimtojo amžiaus 10-ąjį dešimtmetį, tai šie duomenys patys savaime nieko nepasakytų apie socialinę ar politinę prekybos įtaką tais laikotarpiais. Atsargumas ir teorinis dėmesingumas būtini darant išvadas, remiantis globalių tendencijų duomenimis, kurie atrodo akivaizdūs. Bet koks įtikinamas globalizacijos įvertinimas turi atsižvelgti į atitinkamų kokybinių duomenų ir interpretacijų reikšmę.

Socialiniai-istoriniai globalizacijos tyrinėjimai ją laiko procesu, neturinčiu vienintelio fiksuoto istorinio „galutinio punkto", ar juo laikytume tobulai integruotą globalią rinką, ar globalią visuomenę, ar globalią civilizaciją (Giddens, 1990; Geyer ir Bright, 1995, Rosenau, 1997). Nėra jokių iš anksto nustatytų priežasčių manyti, kad globalizacija turi paprasčiausiai vystytis viena kryptimi ar kad ji gali būti suvokiama pagal vieną idealią sąlygą (tobulas globalias rinkas). Taigi šiems transformacionalistams globalizacija labiau atrodo kaip atsitiktinis atviras istorinis procesas, neatitinkantis ortodoksinių linijinių socialinio pokyčio modelių (cf. Graham, 1997). Be to, jie linksta skeptiškai vertinti požiūrį, kad vien kiekybiniai duomenys gali patvir-

tinti ar paneigti globalizacijos „realumą", nes juos domina galimi kokybiniai visuomenės ir valdžios prigimties pokyčiai, retai užfiksuojami statistikos.

Su globalizacija, kaip istoriniu procesu, yra susijęs ir klausimas, ar ją reikėtų suvokti iš vienintelės ar iš įvairių skirtingų pozicijų. Dauguma skeptikų ir hiperglobalistų globalizaciją linksta suvokti kaip vieningą procesą, dažniausiai prilyginamą ekonominėms ar kultūrinėms sąsajoms (Ohmae, 1990; Robertson, 1992; Krasner, 1993; Boyer ir Drache, 1996; Cox, 1996; Hirst ir Thompson, 1996b; Huntington, 1996; Strange, 1996; Burbach et al., 1997). Tokia samprata ignoruoja savitus skirtingų socialinio gyvenimo aspektų (politinių ir kultūrinių) globalizacijos modelius. Šiuo požiūriu geriau būtų globalizaciją suvokti kaip labai diferencijuotą procesą, galintį pasireikšti visose pagrindinėse socialinės veiklos srityse (politinėje, karinėje, teisinėje, ekologinėje, kriminalinėje ir t.t.). Jokiu būdu nėra akivaizdu, kodėl reikėtų tai laikyti vien ekonominiu ar kultūriniu fenomenu (Giddens, 1991; Axford, 1995, Albrow, 1996). Todėl požiūriai, pripažįstantys tokią globalizacijos diferenciaciją, gali būti tinkamesni ir patikimesni jos formoms ir dinamikai paaiškinti nei ją apeinantys.

Priežastingumas

Viena iš pagrindinių globalizacijos diskusijų temų yra priežastingumas: kas skatina šį procesą? Galima išskirti dvi skirtingai aiškinančias grupes: vienos atstovai teigia esant vieną ar pagrindinį imperatyvą, pavyzdžiui, kapitalizmą ar technologinius pokyčius, o kiti globalizaciją aiškina kaip veiksnių derinio, kurį sudaro technologiniai pokyčiai, rinkos jėgos, ideologija ir politiniai sprendimai, produktą. Paprasčiau tariant, galima išskirti monokauzalinius ir multikauzalinius požiūrius. Nors literatūroje globalizaciją dažniausiai linkstama sieti su ekspansyviais rinkos ar kapitalizmo imperatyvais, toks požiūris kritikuojamas ir laikomas per daug redukcionistiniu. Kaip atsaką stengiamasi išplėtoti globalizacijos sampratą, išryškinančią sudėtingą įvairių varomųjų jėgų sankirtą, įtraukiant ekonominius, technologinius, kultūrinius ir politinius pokyčius (Giddens, 1990; Robertson, 1992; Scholte, 1993; Axford, 1995; Albrow, 1996; Rosenau, 1990, 1997). Bet kuri įtikinama šiuolaikinės globalizacijos analizė negali išvengti priežastingumo klausimo. Ir tik tada turėtų pasiūlyti atitinkamą, nuoseklų požiūrį.

Tačiau ginčai dėl svarbiausių globalizacijos priežasčių yra susiję su platesne diskusija apie modernumą (Giddens, 1991; Robertson, 1992; Albrow, 1996; Connolly, 1996). Kai kas globalizaciją gali suprasti paprasčiausiai kaip šiuolaikinio Vakarų modernumo plitimą, tai yra vesternizaciją. Pavyzdžiui, pasaulio sistemų teorija globalizaciją prilygina Vakarų kapitalizmo ir Vakarų institucijų plėtrai (Amin, 1996; Benton, 1996). Kiti, priešingai, vesternizaciją atskiria nuo globalizacijos ir atmeta idėją, kad pastaroji yra jos sinonimas (Giddens, 1990). Šių diskusijų ašis yra gana fundamentalus klausimas – ar šiandien globalizacija turėtų būti suvokiama kaip kažkas daugiau nei paprasčiausiai Vakarų galios ir įtakos sferų plėtra. Nė viena įtikinama globalizacijos analizė negali išvengti šio klausimo.

Periodizacija

Paprasčiausias siekis aprašyti šiuolaikinės globalizacijos „pavidalą" būtinai remiasi (tiesiogiai ar netiesiogiai) kokiu nors istoriniu naratyvu. Tokie naratyvai, ar jie išplauktų iš didžiulių civilizacijos, ar iš pasaulio istorijos studijų, yra svarbūs išvadoms apie unikalius ar ypatingus šiuolaikinės globalizacijos bruožus (Mazlish ir Buultjens, 1993; Geyer ir Bright, 1995). Išvadoms iš bet kokios analizės šiuo atveju svarbu, į kokius periodus skirstoma pasaulio istorija, o ypač atsižvelgiant į tai, kas naujo šiuolaikinėje globalizacijoje. Aišku, atsakant į šį klausimą, yra didelis skirtumas, ar šiuolaikinė globalizacija apibrėžiama kaip visa pokarinė epocha, ar dvidešimtojo amžiaus 8-asis dešimtmetis, ar apskritai dvidešimtasis amžius.

Naujausios istorinės pasaulio sistemų ir civilizacijos sąveikų modelių studijos verčia suabejoti paplitusiu požiūriu, kad globalizacija pirmiausia yra moderniojo amžiaus fenomenas (McNeill, 1995; Roudometof ir Robertson, 1995; Bentley, 1996; Frank ir Gills, 1996). Tai, kad egzistavo pasaulinių religijų ir viduramžių prekybos tinklai, skatina didesnį dėmesį idėjai, jog globalizacija yra procesas, turintis ilgą istoriją. Vadinasi, stengiantis pasiūlyti šiuolaikinės globalizacijos naujų, originalių savybių paaiškinimą, reikia žiūrėti už moderniosios epochos ribų. Bet tam reikalinga tam tikra analitinė struktūra, leidžianti sugretinti ir palyginti skirtingas globalizacijos fazes ar istorines formas, kurias prancūzų istorikas Braudelas vadina *longue durée* – tai yra amžių, o ne dešimtmečių pasažu (Helleiner, 1997).

Įtakos (poveikiai)

Esama gausios literatūros, kurioje ekonomikos globalizacija siejama su socialdemokratijos ir modernios socialinės gerovės valstybės sunykimo procesu (Garrett ir Lange, 1991; Banuri ir Schor, 1992; Amin,1996; J. Gray, 1996; Cox, 1997). Šiuo požiūriu globalios konkurencijos spaudimas privertė valstybes apriboti savo išlaidas ir kišimąsi, nes, nepaisant įvairių partinių įsipareigojimų, visos vyriausybės patiria tos pačios krypties spaudimą. Ši tezė slepia gana deterministinę globalizacijos, kaip „geležinio narvo", primetančio vyriausybėms globalią finansinę discipliną, griežtai suvaržančio pažangios politikos galimybes ir pasikasančio po socialinėmis derybomis, kurios buvo pokario socialinės gerovės valstybių pagrindas, koncepciją. Taigi nepriklausomai nuo valdžioje esančių vyriausybių ideologijų, Vakarų valstybių ekonominės ir socialinės gerovės strategijos akivaizdžiai suartėjo.

Šią tezę triukšmingai užginčija gausybė naujų tyrimų, kuriuose rimtai abejojama idėja, kad globalizacija iš tiesų „supančioja" nacionalinių vyriausybių ekonomikos politiką (Scharpf, 1991; R. J. B. Jones, 1995; Ruigrok ir Tulder, 1995; Hirst ir Thompson, 1996b). Kaip pastebi Milneris ir Keohane, „pasaulio ekonomikos įtaka jai atviroms šalims nėra vienoda" (1996, p. 14). Šie tyrimai pateikia svarbių įžvalgų, kaip vietinės institucinės struktūros, valstybių strategijos ir šalies padėtis prisideda prie globalizacijos socialinės ir politinės įtakos (Hurrell ir Woods, 1995; Frieden ir Rogowski, 1996; Garrett ir Lange, 1996). Kai kurie autoriai taip pat padėjo geriau suvokti, kaip globalizacijai prieštarauja ir priešinasi valstybės bei žmonės (Geyer ir Bright, 1995; Frieden ir Rogowski, 1996;

Burbach et al., 1997). Taigi šie tyrimai rodo, kad reikalinga išplėtota globalizacijos įtakos nacionalinėms ekonomikoms ir nacionalinėms bendruomenėms tipologija, kurioje būtų atsižvelgta į skirtingas pasekmes ir ypatingą formų, kuriomis bandoma jas valdyti, prieštarauti ar priešintis, svarbą (Axford, 1995).

Trajektorijos

Visos trys globalizacijos debatuose dalyvaujančios „mokyklos" turi savas globalių pokyčių dinamikos ir krypties koncepcijas. Tai suteikia globalizacijos modeliams bendrą pavidalą ir suformuoja savitą požiūrį į globalizaciją kaip istorinį procesą. Hiperglobalistai šį procesą pateikia kaip paprasčiausią globalios intergracijos procesą (Ohmae, 1995; R. P. Clark, 1997). Pastaroji dažniausiai siejasi su linijiniu požiūriu į istorinius pokyčius: globalizacija eina kartu su gana sklandžia žmonijos pažangos plėtra. Skeptikai pabrėžia atskiras globalizacijos fazes ir pasikartojantį jos pobūdį. Taip iš dalies yra dėl jų nuolatinių pastangų įvertinti šiuolaikinę globalizaciją, palyginus su ankstesnėmis istorinėmis epochomis, o ypač su, jų manymu, globalios tarpusavio priklausomybės „aukso amžiumi" (paskutinieji devynioliktojo amžiaus dešimtmečiai) (R. J. B. Jones, 1995; Hirst ir Thompson, 1996b).

Nė vienam iš šių istorinių pokyčių modelių nepritaria transformacionalistai, nes jie istoriją suvokia kaip procesą, pilną dramatiškų poslinkių ar netolydumų. Toks požiūris pabrėžia atsitiktinį istorijos pobūdį ir tai, kaip vyksta „epochiniai" pokyčiai sutapus istorinėms sąlygoms ir socialinėms jėgoms. Dėl to transformacionalistai globalizacijos procesą linkę apibrėžti kaip atsitiktinį ir prieštaringą. Anot jų, globalizacija stumia ir traukia visuomenes priešingomis kryptimis; ji fragmentuoja bei integruoja, skatina bendradarbiavimą bei konfliktus, o kartu ir universalizuoja bei specializuoja. Taigi globalinių pokyčių trajektorija yra labai neapibrėžta ir neprognozuojama (Rosenau, 1997).

Aišku, norint sukurti įtikinamą analitinę struktūrą, kuri praplėstų globalizacijos diskusijas, reikia atkreipti dėmesį į penkis pagrindinius jau aptartus dalykus, dėl kurių nesutariama. Bet koks patenkinamas globalizacijos vertinimas turi pateikti: nuoseklią, aiškią koncepciją, pagrįstą priežastingumo logikos aprašymą, kokius nors aiškius istorinės periodizacijos pasiūlymus, rimtą įtakų specifikaciją ir keletą pagrįstų pasvarstymų apie paties proceso trajektoriją. Norint surasti ir sukurti naujus globalizacijos apmąstymo būdus, svarbiausia įvykdyti šias užduotis.

Toliau knygoje ir kalbama apie šias penkias užduotis, ir mes prie jų grįšime išvadose. O dabar aptarsime pirmąją problemą – globalizacijos prigimtį ir formą.

Naujas globalizacijos apmąstymas: analitinė struktūra

Kas yra globalizacija? Nors paprasčiausia prasme globalizacija reiškia visuotinės tarpusavio priklausomybės plitimą, gilėjimą ir greitėjimą, būtina šį apibrėžimą išplėtoti. Nors dabartinėse diskusijose apibrėžimai tiesiog dauginasi – tarp jų „tarpusavio pri-

klausomybės greitėjimas", „veikla per atstumą", „laiko ir erdvės suspaudimas"[2] (žr. atitinkamai Ohmae, 1990, Giddens, 1990, Harvey, 1989), literatūroje nė nemėginama tiksliai apibrėžti, kas yra „globalu" globalizacijoje. Pavyzdžiui, pateikti apibrėžimai labiau atitinka erdvės požiūriu apibrėžtus procesus, tokius kaip nacionalinių ar regioninių tarpusavio ryšių plėtra. Siekiant įveikti šią koncepcinę kliūtį, mūsų studija pradedama nuo tokios globalizacijos sampratos, kuri pripažįsta jos savitus erdvinius požymius ir jų atsiskleidimą laike.

Globalizacija gali vykti lokalioje, nacionalinėje ar regioninėje skalėje.[3] Viename šios skalės gale yra socialiniai ir ekonominiai santykiai ir lokaliniu ir/ar nacionaliniu pagrindu sukurti organizaciniai tinklai; kitame gale – socialiniai ir ekonominiai santykiai ir tinklai, kurie kristalizuojasi platesniame regioninės ir globalios sąveikos lygmenyje. Globalizaciją galima laikyti tais erdvės ir laiko pokyčio procesais, kurie skatina žmonių veiklos sandaros transformaciją susiedami ir praplėsdami jų veiksmus už regionų ir kontinentų ribų. Nenurodžius šių besiplečiančių ervinių ryšių, negalima aiškiai ar rišliai suformuluoti šio termino.

Taigi globalizacijos sąvoka pirmiausia reiškia, kad socialinė, politinė ir ekonominė veikla *peržengia* sienas, kai įvykiai, sprendimai ir veikla viename pasaulio regione gali būti reikšmingi tolimų Žemės rutulio regionų individams ir bendruomenėms. Ta prasme ji apima transregioninį ryšį, socialinės veiklos ir galios tinklų įtakos plitimą ir galimybę veikti per atstumą. Be to, globalizacija reiškia, kad susisiekimas per sienas nėra atsitiktinis ar retas, bet veikiau pastovus, kai galima aiškiai nustatyti tarpusavio ryšių, sąveikos modelių srautų, peržengiančių nusistovėjusių visuomenių ir pasaulio tvarkos nustatytų valstybių ribas, *intensyvėjimą* ar augančią reikšmę. Be to, didėjantis globalaus tarpusavio ryšio intensyvumas ir ekstensyvumas taip pat gali reikšti globalių sąveikų ar procesų pagreitėjimą, nes pasaulinių transporto ir komunikacijos sistemų plėtra didina potencialų idėjų, prekių, informacijos, žmonių kapitalo ir sklidimo greitį. O augantis globalios sąveikos *ekstensyvumas, intensyvumas ir greitis* taip pat gali būti susijęs, su didėjančiu globalaus ir lokalaus susimaišymu, kai toli vykstančių įvykių *įtaka* sustiprėja ir kai net visai lokalūs procesai gali turėti milžiniškas globalias pasekmes. Ta prasme ribos tarp vietinių ir globalių dalykų gali tapti neaiškios. Tinkamas globalizacijos apibrėžimas turi apimti visus minėtus elementus: ekstensyvumą (išsiplėtimą, sienų įveikimą), intensyvumą, greitį ir įtaką. Norint tinkamai įvertinti globalizaciją, reikia kruopščiai juos išanalizuoti. Nuo šiol šiuos keturis elementus vadinsime globalizacijos „erdvės ir laiko" dimensijomis (matmenimis).

[2] „Tarpusavio priklausomybės greitėjimas" yra suprantamas kaip vis intensyvesnis nacionalinių ekonomikų ir visuomenių susipynimas, kai vienos šalies įvykiai turi tiesioginę įtaką kitoms šalims. „Veikla per atstumą" nurodo būdą, kuriuo šiuolaikinės globalizacijos sąlygomis socialinių veikėjų (individų, kolektyvų, bendrovių ir t.t.) veikla vienoje vietoje gali turėti planuotų ar neplanuotų pasekmių „kitų toli esančių" elgesiui. „Laiko ir erdvės suspaudimas" nurodo, kaip globalizacija sutrumpina geografinį atstumą ir laiką: momentinių komunikacijų pasaulyje atstumas ir laikas jau nėra pagrindinis žmonių socialines organizacijas ar sąveikas ribojantis veiksnys.

[3] Regionalizacija čia reiškia geografinį ar funkcinį valstybių ar visuomenių grupavimą. Tokios regioninės grupės gali būti apibrėžtos pagal jų bendras charakteristikas (kultūrines, religines, ideologines, ekonomines ir kt.) ir nusistovėjusį tarpusavio sąveikos modelį bendraujant su išoriniu pasauliu (Buzan, 1998).

Pripažinus šias dimensijas, galima tiksliau apibrėžti pačią globalizaciją. Taigi globalizaciją galima laikyti

procesu (ar keletu procesų), apimančiu socialinių santykių ir sandorių (vertinant pagal jų ekstensyvumą, intensyvumą, greitį ir įtaką) erdvinės sandoros transformaciją, sukuriančiu transkontinentinius ar tarpregioninius veiklos, sąveikos ir galios panaudojimo srautus bei tinklus.

Šiame kontekste srautai reiškia fizinių artefaktų, žmonių, simbolių, ženklų ir informacijos judėjimą erdvėje ir laike, o tinklai – pastovias ar struktūruotas sąveikas tarp nepriklausomų veikėjų, veiklos sričių ir valdžios institucijų (Modelski, 1972; Mann, 1986; Castells, 1996).

Ši formuluotė padeda išvengti nesėkmingo bandymo atskirti globalizaciją nuo erdvėje apibrėžtų procesų – to, ką galime pavadinti „lokalizacija", „nacionalizacija", „regionalizacija" ir „internacionalizacija", nes, kaip apibrėžta anksčiau, globalizacija skiriasi nuo ribotų socialinių procesų. Lokalizacija paprasčiausiai reiškia srautų ir tinklų susiliejimą specifinėje erdvėje (vietovėje). Nacionalizacija yra procesas, kurio metu socialiniai santykiai ir sandoriai plėtojasi nustatytose teritorijos ribose. Regionalizaciją galima apibrėžti kaip sandorių, srautų, tinklų ir sąveikų susitelkimą pagal funkcines ar geografines valstybių ar visuomenių grupes, tuo tarpu internacionalizacijos terminas nurodo sąveikos ir tarpusavio sąryšio modelius tarp dviejų ar daugiau nacionalinių valstybių nepriklausomai nuo jų specifinės geografinės padėties (žr. Nierop, 1994; Buzan, 1998). Taigi šiuolaikinė globalizacija paaiškina, pavyzdžiui, prekybos ir finansų srautus tarp pagrindinių pasaulio ekonomikos regionų, kai atitinkami srautai jų viduje gali būti apibrėžiami kaip vietiniai, regioniniai ir nacionaliniai.

Siūlant tikslesnius šių sąvokų apibrėžimus, labai svarbu parodyti, kad globalizacija labiau ribotiems erdvėje procesams neprieštarauja, bet, priešingai, juos sieja sudėtingi ir dinamiški ryšiai. Iš kitos pusės, tokie procesai kaip regionalizacija gali sukurti tinkamas ekonomines, socialines ir fizines infrastruktūras, palengvinančias ir papildančias globalizaciją. Šia prasme, pavyzdžiui, ekonomikos regionalizacija (pvz., Europos Sąjunga) nėra prekybos ir gamybos globalizacijos barjeras, o greičiau – stimulas. Antra vertus, tokie procesai gali riboti globalizaciją ar net skatinti deglobalizacijos procesą. Tačiau nėra išankstinės priežasties manyti, kad lokalizacija ar regionalizacija yra priešingos ar priešiškos globalizacijai. Tikslus šių procesų tarpusavio ryšio ekonominėje ir kitose srityse apibūdinimas yra veikiau empirinis dalykas, kuris aptariamas paskesniuose skyriuose.

Istorinės globalizacijos formos

Globalizacijos skeptikai įspėja, kad tarptautinis ar globalus tarpusavio ryšys jokiu būdu nėra naujas fenomenas, tačiau jie nepastebi, jog konkrečios istorinių epochų globalizacijos formos gali skirtis. Naujoms bet kurios epochos globalizacijos savybėms at-

skirti reikalingas analitinis tokių palyginamųjų istorinių tyrimų susisteminimo modelis. Be jo būtų sunku nustatyti svarbiausius bruožus, tęstinumą ir epochų skirtumus. Taigi čia plėtojamas požiūris sukasi apie *istorinių globalizacijos formų* idėją kaip pagrindą skirtingų laikų globalizacijos sisteminei lyginamajai analizei atlikti.

Šis požiūris padės sukurti svarbių skirtumų ir panašumų aptikimo ir susisteminimo mechanizmą. Šiame kontekste istorinės globalizacijos formos apibrėžiamos kaip

skirtingų istorinių epochų globalaus tarpusavio ryšio erdvės ir laiko bei organizaciniai atributai.

Norint apibrėžti unikalius atributus ar pagrindines šiuolaikinės globalizacijos savybes, reikalingos aiškios analitinės kategorijos, iš kurių gali būti sudaryti tokie apibrėžimai. Tiesiog remiantis mūsų anksčiau išskirtomis ypatybėmis, istorines globalizacijos formas iš esmės galima apibūdinti ir palyginti keturių erdvės ir laiko dimensijų požiūriu:

- globalių tinklų ekstensyvumo;
- globalių tarpusavio ryšių intensyvumo;
- globalių srautų greičio;
- globalaus tarpusavio surištumo įtakos linkmės.

Tokia struktūra suteikia pagrindą istorinius globalizacijos modelius įvertinti ir *kiekybiškai*, ir *kokybiškai*, nes įmanoma išanalizuoti: (1) santykių ir ryšių tinklų ekstensyvumą; (2) srautų intensyvumą ir veiklos aktyvumo lygį; (3) tarpusavio mainų greitį arba spartą ir (4) šių fenomenų poveikį atskiroms bendruomenėms. Sistemingas šių fenomenų vystymosi įvertinimas leidžia įžvelgti globalizacijos istorinių formų pokyčius ir tiksliau nustatyti bei palyginti pagrindinius savitų globalizacijos formų skirtingose epochose atributus ir svarbiausius skirtumus. Toks istorinis požiūris į globalizaciją išvengia paplitusios tendencijos laikyti globalizaciją visiškai nauju dalyku arba manyti, kad šiuolaikinis globalių ekonominių ir socialinių tarpusavio ryšių lygis nėra naujas, nes primena tai, kas buvo ankstesniais laikotarpiais.

Žinoma, jau pati globalizacijos istorinių formų sąvoka reiškia, kad galima empirine prasme padaryti globalių srautų, tinklų ir sandorių ekstensyvumo, intensyvumo, greičio ir įtakos topografinę nuotrauką laike. Paskesniuose skyriuose mes stengsimės kiekvieną šių dydžių apskaičiuoti pagal statistinius ir kitus rodiklius ir įvertinti, pavyzdžiui, prekybinių srautų geografines apimtis – jų dydį, greitį, įtaką ir kt. Bet vieną ypatingą globalizacijos dydį – globalių srautų, tinklų ir sandorių įtakos linkmę – ypač sunku apskaičiuoti. Aiškiai nesuprantant įtakos prigimties, globalizacijos samprata liks netiksli. Kaip galima suprasti įtakos linkmę?

Šiems tyrimams mes išskyrėme keturis analitinius įtakos tipus: *sprendimų, institucinį, distribucinį* ir *struktūrinį*. Įtaka sprendimams nurodo, kiek vyriausybių, korporacijų, kolektyvų, namų ūkių pasirenkamų sprendimų santykinės išlaidos ir nauda priklauso nuo globalių jėgų ir sąlygų. Tuo būdu dėl globalizacijos kai kurie politiniai sprendimai ar veiklos kryptys gali būti pigesnės ar brangesnės ir taip globalizacija gali nulemti

individo ar organizacijos sprendimų priėmimo rezultatus. Priklausomai nuo sprendimų priėmėjų ir kolektyvų pažeidžiamumo bei jautrumo globalioms sąlygoms jų veiklos krypties pasirinkimas bus arba varžomas, arba skatinamas.[4] Įtaka sprendimams gali būti laikoma didele (kai globalizacija iš esmės pakeičia veiklos krypčių pasirinkimą, transformuodama jų sąnaudas ir naudingumą) ir maža (kai įtaka pasirinkimui labai nedidelė).

Bet ne visada globalizacijos įtaką geriausiai paaiškina tai, kokie sprendimai priimti ar kurių atsisakyta, nes ji gali veikti ne taip skaidriai ir pakeisti pačią sprendimų priėmimo darbotvarkę, o dėl to gali pakisti realiai prieinamų sprendimų pasirinkimas. Kitaip sakant, globalizacija gali asocijuotis su tuo, ką Schattschneideris pavadino „įtakos mobilizacija", nes vyriausybių, namų ūkių ar korporacijų sprendimų dienotvarkę ir alternatyvą lemia globalios sąlygos (1960, p. 71). Taigi įtakos sprendimams sąvoka sutelkia dėmesį į tai, kaip globalizacija turi tiesioginę įtaką sprendėjų alternatyvoms ir jų pasirinkimui, tuo tarpu institucinio poveikio sąvoka išryškina, kaip organizacijų ar kolektyvų darbotvarkės atspindi realius, globalizacijos nulemtus pasirinkimus ar prieinamų alternatyvų ribas. Ta prasme ji siūlo paaiškinimą, kodėl kai kurie variantai iš viso nelaikomi alternatyviais.

Be to, globalizacija gali turėti didelę įtaką galios ir turto pasiskirstymui tarp šalių ar šalies viduje. Distribucinis poveikis parodo, kaip globalizacija modeliuoja socialinių jėgų (grupių, klasių, kolektyvų) konfigūraciją atskirose visuomenėse ir tarp jų. Taip, pavyzdžiui, tarptautinė prekyba gali vienų darbuotojų gerovei pakenkti, o kitų tuo pačiu metu – padėti. Ta prasme kai kurios grupės ir visuomenės globalizacijos gali būti labiau pažeidžiamos nei kitos.

Galų gale galima išskirti struktūrinę įtaką, nes globalizacija nulemia šalių socialinės, ekonominės, politinės sandaros ir elgsenos modelius. Taigi ji gali keisti kasdienę institucijų ir visuomenių veiklą (Axford, 1995). Pavyzdžiui, vakarietiškųjų modernios valstybės ar kapitalistinės rinkos koncepcijų plėtra turėjo įtakos daugelio pasaulio šalių ir civilizacijų vystymuisi. Jos sustiprino ar skatino tradicinių galios ir valdžios modelių prisitaikymą ir sukūrė naujas valdymo ir išteklių paskirstymo formas. Struktūrinės globalizacijos pasekmės matomos ir iš trumpesnės, ir iš ilgesnės perspektyvos pagal tai, kaip visuomenės ir valstybės prisiderina prie globalių jėgų. Tačiau toks prisiderinimas, žinoma, toli gražu neautomatiškas, nes globalizacijai tarpininkauja, jai vadovauja, rungtyniauja ir priešinasi vyriausybės, institucijos ir tautos. Valstybės ir visuomenės skirtingai reaguoja ir jas nevienodai pažeidžia globalūs procesai, todėl skirsis vietinių struktūrinio prisitaikymo modelių laipsnis ir trukmė.

Vertinant globalizacijos įtaką valstybėms ir bendruomenėms, vertėtų pabrėžti, kad poveikis gali būti tiesioginis: pakeičiamas jų pavidalas ir *modus operandi* (veiklos būdas), ar netiesioginis: pakeičiamas kontekstas ir balansas jėgų, su kuriomis tenka susidurti valstybėms. Ta prasme sprendimų ir institucinė įtaka labiau tiesioginė, nors turi

[4] „Jautrumas apima reakcijos politinėje struktūroje laipsnį – ar greitai pokyčiai vienoje šalyje sukelia daug kainuojančius pokyčius kitoje ir kokio dydžio tas efektas... Pažeidžiamumą galima apibrėžti kaip veikėjo polinkį patirti nuostolius dėl išorinių įvykių net ir tada, kai veiksmai sustabdomi" (Keohane ir Nye, 1977, p. 12).

reikšmės ekonominėms ir socialinėms valstybių veiklos sąlygoms. Distribucinė ir struktūrinė – labiau netiesioginė, dėl to nėra reikšminga.

Yra ir kitų svarbių globalizacijos istorinių formų savybių, kurias reikėtų paminėti. Be erdvės ir laiko dimensijų, kurios pateikia bendrą globalizacijos vaizdą, yra keturios dimensijos, kurios rodo specifinį jos organizacinį profilį: *infrastruktūros, institucionalizacija, stratifikacija ir sąveikos būdai.* Sudarant globalios tarpusavio sąveikos tinklų žemėlapį ir pažymint ekstensyvumą, intensyvumą, greitį ir įtakos linkmę, būtina paminėti ir infrastruktūras, kurios pagelbsti ar realizuoja globalius srautus, tinklus ir santykius. Tinklai negali egzistuoti be tam tikros infrastruktūros paramos. Infrastruktūros gali būti fizinės, teisinės/reguliavimo, ar simbolinės, pavyzdžiui, transporto infrastruktūra, karybos taisyklės ar matematika kaip bendra mokslo kalba. Bet daugelyje sričių infrastruktūros yra tam tikras visų šių trijų paramos būdų derinys. Pavyzdžiui, finansuose egzistuoja pasaulinė informacinė bankinių atsiskaitymų sistema, reguliuojama bendrų taisyklių, normų ir procedūrų režimo, kuri veikia naudodama savo techninę kalbą, kuria bendrauja jos nariai.

Infrastruktūros gali skatinti arba varžyti bet kurios srities globalaus ryšio ekstensyvumą ir intensyvumą, nes jos tarpininkauja srautams ir sąsajoms. Infrastruktūros turi įtakos kiekvieno sektoriaus sąveikos galimybėms, o kartu ir potencialiai globalaus tarpusavio ryšio galiai. Sąveikos pajėgumas, suprantamas kaip potencialus sąveikos lygis, nulemtas egzistuojančių techninių galimybių, priklauso pirmiausia nuo technologinių pajėgumų ir komunikacijų technologijų, bet ne tik nuo jų (žr. Buzan et al., 1993, p. 86). Pavyzdžiui, viduramžių pasaulio sąveikos pajėgumas, kurį ribojo buvusios komunikacijos priemonės, buvo daug menkesnis nei šiais laikais, kuomet palydovai ir internetas užtikrina skubią ir beveik realiu laiku globalią komunikaciją (Deibert, 1997). Taigi infrastruktūros pokyčiai turi didžiulę įtaką globalios sąveikos plėtrai ir evoliucijai.

Infrastruktūros sąlygos taip pat padeda globalių tinklų, srautų ir santykių *institucionalizacijai,* kuri apima sąveikos modelių reguliavimą ir jų reprodukavimą erdvėje ir laike. Kalbėdami apie globalių sąsajų modelių (prekybos, aljansų t.t.) institucionalizaciją, pripažįstame būdus, kuriais globalūs tinklai ir santykiai reguliuojami ir įtvirtinami kiekvienos socialinės srities veikėjų (valstybių, kolektyvų, namų ūkių, individų) – nuo kultūros iki nusikalstamos veiklos – praktikoje (žr. Giddens, 1979, p. 80). Todėl institucionalizacija yra dar viena svarbi globalizacijos istorinių formų dimensija.

Institucionalizacijos ir infrastruktūrų aptarimas tiesiogiai susijęs su galios problema. Galia čia reiškia socialinių veikėjų, žinybų ir institucijų gebėjimą palaikyti ar transformuoti jų socialines ir fizines sąlygas; o tai susiję su ištekliais, kurie remia šį gebėjimą, ir jėgomis, kurios formuoja ir turi įtakos ją naudojant. Todėl galia yra fenomenas, būdingas visoms grupėms, institucijoms ir visuomenėms bei santykiams tarp jų, persmelkęs visuomeninį ir asmeninį gyvenimą. Nors taip suprasta „galia" kelia daug sudėtingų problemų, tai paranku norint išryškinti galios, kaip universalaus žmonių gyvenimo matmens, prigimtį, matmens, nepriklausančio nuo jokių specifinių sričių ar institucijų pobūdžio (žr. Held, 1989, 1995).

I.1 intarpas. Istorinės globalizacijos formos: pagrindinės dimensijos

Erdvės ir laiko dimensijos
1 globalių tinklų ekstensyvumas
2 globalios tarpusavio sąveikos intensyvumas
3 globalių srautų greitis
4 globalios tarpusavio sąveikos įtakos linkmė

Sandaros dimensijos
5 globalizacijos infrastruktūra
6 globalių tinklų ir galios panaudojimo institucionalizacija
7 globalios stratifikacijos modeliai
8 vyraujantys globalios sąveikos būdai

Bet veikėjo, žinybos ar institucijos galia, nesvarbu kur ji pasireikštų, niekada nebūna izoliuota. Galia yra realizuojama ir politinės pasekmės nustatomos dalyvių santykinio pajėgumo kontekste. Galia turi būti suvokiama kaip santykinis fenomenas (Giddens, 1979, ch. 2; Rosenau, 1980, ch. 3). Taigi galia tuo pat metu išreiškia žinybų ir institucijų ketinimus ir tikslus bei santykį tarp išteklių, kuriuos jie gali panaudoti vienas kito atžvilgiu. Tačiau galios negalima paprasčiausiai įsivaizduoti kaip tai, ką veikėjai ar institucijos daro ar nedaro, nes ji taip pat yra struktūrinis fenomenas, suformuotas socialiai struktūruoto ir kultūriškai modeliuoto grupių elgesio ir organizacijų veiklos ir pats savo ruožtu juos formuojantis (Lukes, 1974, p. 22). Bet kuri organizacija ar institucija gali sąlygoti ir riboti savo narių elgesį. Taisyklės ir ištekliai, kuriais disponuoja tokios organizacijos ar institucijos, retai sudaro neutralų foną veiklai, nes jie sukuria galios ir valdžios struktūros modelius ir suteikia teisę spręsti vienus ar kitus klausimus, jie institucionalizuoja galios santykius tarp „valdančiųjų" ir „valdomųjų", „pavaldinių" ir „viršininkų" (McGrew, 1988, p. 18–19).

Globalizacija transformuoja galios sandarą, pasiskirstymą ir jos panaudojimą. Šia prasme skirtingose epochose globalizacija gali būti siejama su skirtingais globalios *stratifikacijos* būdais. Ypatingą dėmesį reikėtų jiems skirti apibrėžiant istorines globalizacijos formas. Šiame kontekste stratifikacija turi ir socialinę, ir erdvės dimensijas: hierarchiją ir netolygumą (žr. Falk, 1990, p. 2–12). Hierarchija parodo globalių tinklų ir infrastruktūrų kontrolės, prieigos ir įsitraukimo į juos asimetriją, o netolygumas rodo asimetrinę globalizacijos procesų įtaką tautų, klasių, etninių grupių ir lyčių gyvenimo galimybėms ir gerovei. Šios kategorijos leidžia identifikuoti skirtingus globalaus dominavimo ir kontrolės santykius skirtingais istorijos periodais.

Kiekvienai globalizacijos epochai yra būdingi ir vyraujančių *sąveikos modelių* skirtumai. Galima išskirti šiuos vyraujančius sąveikos tipus – imperinį ar prievartos, bendradarbiavimo, konkurencinį, konfliktinį – ir svarbiausius, pavyzdžiui, karinius ar ekonominius galios instrumentus. Taigi tikriausiai devynioliktojo amžiaus pabaigos Vakarų ekspansijos laikotarpiu imperializmas ir karinė jėga buvo vyraujantys globalizacijos

modeliai ir instrumentai, tuo tarpu dvidešimtojo amžiaus pabaigoje – ekonominiai instrumentai – konkurencija ir bendradarbiavimas – atrodo, buvo svarbesni nei karinė jėga (Morse, 1976).

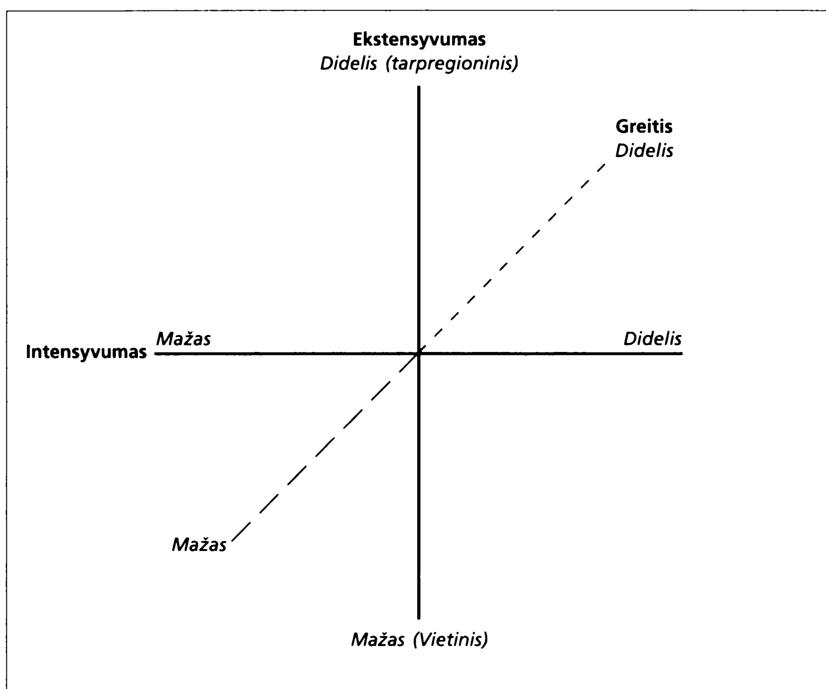
Apskritai istorines globalizacijos formas galima analizuoti pagal aštuonias dimensijas (žr. I.1. intarpą). Visos kartu jos nulemia kiekvienos epochos globalizacijos pavidalą.

Šiuolaikinės globalizacijos kontūrų nustatymas

Remiantis anksčiau pateikta struktūra galima sudaryti globalizacijos tipologiją. Globalūs srautai, tinklai ir ryšiai gali būti nustatyti pagal jų pagrindines erdvės ir laiko dimensijas: ekstensyvumą, intensyvumą, greitį ir įtakos linkmę. I.1 ir I.2 paveiksluose pateikti šių keturių dimensijų santykiai. Juose didelis ekstensyvumas rodo tarpregioninius/tarpkontinentinius tinklus ir srautus, o mažas – vietinius tinklus ir sandorius. Kaip matyti iš I.3 paveikslo, galimos skirtingos šių dimensijų konfigūracijos. Du viršutiniai paveikslo kvadrantai rodo vieną erdvės kraštutinumą – skirtingus globalizuoto pasaulio tipus (t.y. skirtingas didelio ekstensyvumo, intensyvumo, greičio ir įtakos konfigūracijas), o apatiniai – kito kraštutinumo erdvės požiūriu skirtingas lokalizuotų tinklų konfigūracijas. Šis paprastas veiksmas leidžia sukurti sistemiškesnę globalizacijos tipologiją, kuri perkelia diskusijas už skeptikų ir hiperglobalistų ekonomistinių idealaus tipo ir „vieno pasaulio" modelių ribų. Keturi viršutiniai I.3 paveikslo kvadratai rodo, kad globalizacija gali įgyti daugybę logiškų pavidalų, nes didelis ekstensyvumas gali derėti su skirtingu intensyvumu, greičiu ir įtaka.

Iš šių ypač svarbūs yra keturi pavidalai, nes nurodo šios tipologijos kraštutinumus, kuomet didelis ekstensyvumas derinamas su didžiausiu intensyvumu, greičiu ir įtakos lygiu. Šiuo požiūriu I.4 paveikslas nustato keturis logiškus globalizacijos tipus, pateikiančius visiškai kitokius tarpregioninių srautų, tinklų ir sąveikų modelius. Jie sudaro paprastą globalizacijos tipologiją, kuri parodo, kad ji nebūtinai įgyja fiksuotą formą:

- Pirmasis tipas atstovauja pasauliui, kuriame ekstensyviai išplėtoti globalūs tinklai derinami su dideliu intensyvumu, greičiu ir stipria įtakos linkme visose socialinio gyvenimo srityse (nuo ekonominio iki kultūrinio). Šį tipą galima pavadinti *tankia globalizacija*. Šiam tipui artimiausia kai kurių skeptikų apibrėžta devynioliktojo amžiaus pabaigos globalių imperijų era. Bet, kaip rodo I.4 paveikslas, yra ir kiti globalizacijos pavidalai, o šis – tik vienas iš jų.
- Antrasis tipas reiškia globalius tinklus, kuriuose didelis ekstensyvumas dera su dideliu intensyvumu ir dideliu greičiu, tačiau silpnos įtakos tendencijos. Jį galima pavadinti *išsklaidyta globalizacija*, nes jos įtaka vyksta per tarpininkus ir yra kontroliuojama. Nors jis neturi istorinių atitikmenų, tačiau tokia situacija, tiesą sakant, būtų pageidautina daugeliui šiuolaikinės ekonominės globalizacijos pavojingų kraštutinumų kritikų.

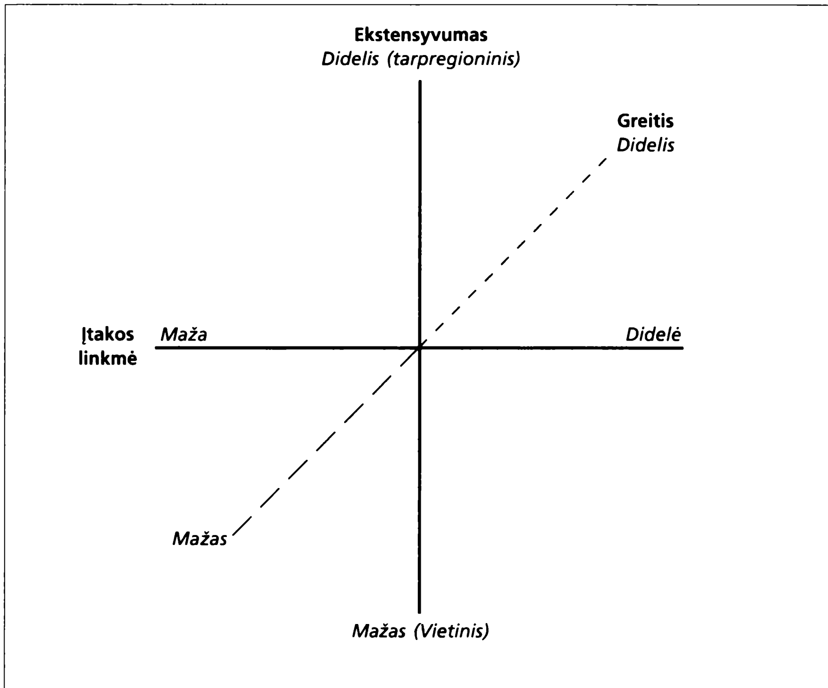

I.1 pav. Globalizacijos erdvės ir laiko dimensijos 1

- Trečiajam tipui būdingas didelis globalaus tarpusavio ryšio ekstensyvumas suderintas su mažu intensyvumu, nedideliu greičiu, tačiau stipria įtakos tendencija. Jį galima vadinti *išplitusia globalizacija*, nes ją labiau apibrėžia jos apimtis ir įtaka, nei srautų greitis. Šiam tipui artimiausias ankstyvasis šiuolaikinės Vakarų imperinės ekspansijos periodas, kai Europos imperijos įgijo dar negalutinę globalią įtaką ir intercivilizacinį poveikį.
- Ketvirtasis tipas fiksuoja tai, ką galima vadinti *reta globalizacija*, nes didelis globalių tinklų ekstensyvumas nepalaikomas panašaus lygio intensyvumo, greičio ar įtakos, kadangi jie visi išlieka menki. Šiam tipui artimi ankstyvieji šilko ir prabangos dalykų reguliarūs prekybos ryšiai, sujungę Europą su Kinija ir Rytais.

Ši tipologija siūlo keturis alternatyvius globalizacijos suvokimo būdus, bet yra ir daugiau galimų konfigūracijų. „Minties eksperimentas", generuojantis šiuos keturis tipus, gali pasiūlyti daug kitų galimų rezultatų priklausomai nuo kiekvienos erdvės ir laiko dimensijos reikšmių. Nustatyti, kuris tipas (jei iš vis kuris nors iš jų) tiksliausiai atitinka realias istorines globalizacijos formas, yra tolesnių skyrių užduotis.

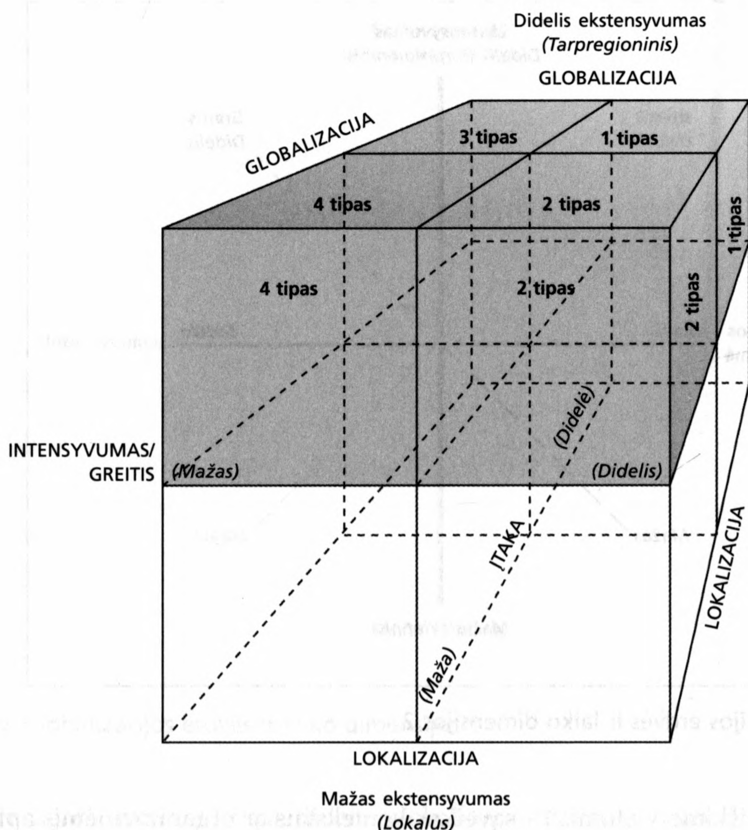
Mes siekėme įrodyti, kad globalizacija nėra nei išskirtinė sąlyga, nei linijinis procesas. Ją geriausia įsivaizduoti kaip labai įvairialypį fenomeną, apimantį šias skirtingas veiklos ir sąveikos sritis: politinę, karinę, ekonominę, kultūrinę, migracijos ir aplinkos. Kiekviena šių sričių apima skirtingus santykių ir veiklos modelius. O jie gali būti laiko-

I.2 pav. Globalizacijos erdvės ir laiko dimensijos 2

mi „galios pasireiškimo vietomis" – sąveikos kontekstais ar organizacinėmis aplinkomis, kuriose ir per kurias veikia jėga, siekianti modeliuoti tautų ir bendruomenių veiklos galimybes, t.y. formuoti ir riboti jų veiklos galimybes, gyvenimo šansus ir išteklius. Tam tikros srities sąveikos konteksto elementai gali veikti gana autonomiškai, t.y. šios srities galios santykius ir struktūras galima sukurti ir taikyti jos viduje. Kaip pavyzdys gali būti karinės organizacijos, kur vidinė hierarchija gali sukurti išteklius, įtvirtinti valdžią ir išplėtoti konkrečius pajėgumus intervencijai griežtai apibrėžtose srityse. Tačiau kai kurios galios sferos gali sudaryti spaudimą ir jėgas, išeinančias už jų ribų ir formų bei ribojančias kitas sritis. Kai kurie sąveikos tinklai turi didesnes galimybes nei kiti organizuoti intensyvius ir ekstensyvius, valdžios ir įvairius kitus socialinius santykius (žr. Mann, 1986, 1 sk.). Šios galios sritys kai kada tampa kitų sričių galios šaltiniais. Viduramžių bažnyčios įtaka ekonominiam gyvenimui ar galingų korporacijų gamybinė ir finansinė įtaka vyriausybėms šiais laikais – kaip tik tokie atvejai.

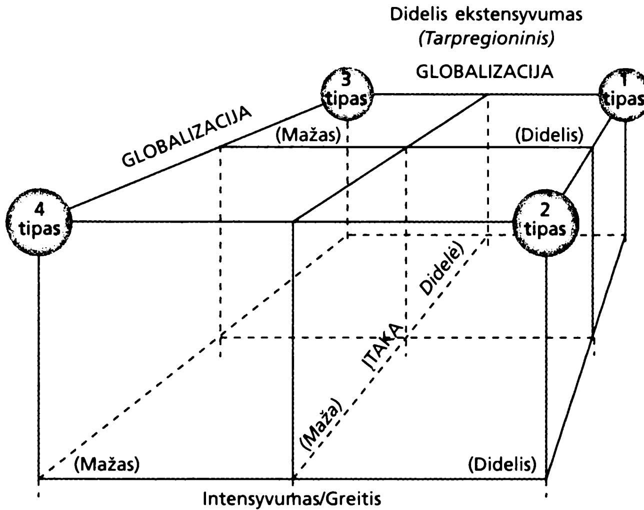
Politika, karyba, ekonomika ir kultūra, taip pat darbo jėgos judėjimas ir migracija bei aplinkosauga yra pagrindinės galios sferos, kurios bus nagrinėjamos vėliau. Mes neteigiame, kad tai yra galutinis įmanomų galios sferų ar šaltinių variantas (cf. Mann, 1986; Held, 1995, pt 3). Knygoje neaptartas požiūris į kitas sritis pvz., technologijas, kurios galėtų būti svarbi šio leidinio dalis. Bet, mūsų nuomone, sritys, kurias nagrinėjame, yra būtinos ir nepakeičiamos norint įvertinti globalizacijos raidą. Kitos sferos ir technologija bus paliestos, bet joms nebus skirta atskirų skyrių. Būtina nagrinėti visų pagrindinių

I.3 pav. Loginiai globalizacijos tipai

žmogaus veiklos sričių globalizaciją ir pripažinti, kad norint įvertinti bendrą globalizaciją, nepakanka vienos srities, nes iš vienos srities negalima apibrėžti, kas atsitiko ar galėtų atsitikti kitoje. Iki šiol diskusijas apie globalizaciją gana dažnai smukdė požiūriai, kurie, pavyzdžiui, ekonomikos pokyčius (dėl globalių finansų rinkų ar globalių konkuruojančių jėgų), tarpvalstybinės sistemos pokyčius (dėl besikeičiančių regioninės ir globalinės valdžios modelių) ar aplinkos (dėl globalaus atšilimo) laiko tipiškais pokyčiais, atsirandančiais ir kitose žmonių sąveikos srityse. Jokiu būdu negalima manyti, kad viena sritis iliustruoja veiklą ir pokyčių modelius kitoje srityje. Ypač svarbu aprašyti šių skirtingų sričių globalizaciją ir, išsiaiškinus, kas vyksta kiekvienoje iš jų, nustatyti vienos įtaką kitai.

Taigi šioje knygoje globalizacijos procesai analizuojami kaip teorinis modelis, sudarytas išnagrinėjus daugelį pokyčių, vykstančių skirtingose srityse ir skirtingais istorijos periodais. Šie procesai nesujungiami į vieną, bet laikomi skirtingais procesais, vykstančiais skirtingose įmanomose istorinėse laiko skalėse ir kurių sąveika verta atidos, nes jos rezultatai gali būti labai įvairūs ir nenuspėjami. Čia pabrėžiami procesai, faktoriai ir įvairūs priežastiniai modeliai, o ne iš anksto paaiškinama. Mes sugrįšime prie šio dife-

1 tipas = tanki globalizacija
(didelis ekstensyvumas, didelis intensyvumas, didelis greitis, didelė įtaka)
2 tipas = išsklaidyta globalizacija
(didelis ekstensyvumas, didelis intensyvumas, didelis greitis, maža įtaka)
3 tipas = išplitusi globalizacija
(didelis ekstensyvumas, mažas intensyvumas, mažas greitis, didelė įtaka)
4 tipas = reta globalizacija
(didelis ekstensyvumas, mažas intensyvumas, mažas greitis, maža įtaka)

I.4 pav. Globalizacijos tipologija

rencijuoto ir multikauzalinės požiūrio prasmės vėliau ir apibendrinsime jo reikšmę išvadose.

Globalizacijos tipologija (I.1–4 pav.) pateikia tokį jos aprašymo metodą, kuriame išvengiama supaprastintų skeptikų ir hiperglobalistų vertinimų bei spekuliatyvios globalių tendencijų krypties analizės žabangų. Šiuo požiūriu tipologija pripažįsta globalizacijos sudėtingumą ir istoriškai atsitiktinį jos pobūdį. Nors tokia tipologija padeda susikurti šiuolaikinės globalizacijos sampratos pagrindą, tačiau visa jos prasmė atsiskleidžia tik sistemingo palyginamojo globalizacijos istorinių formų tyrimo kontekste ir tik jį atlikus.

Kituose skyriuose svarbiausi šios struktūros elementai naudojami istoriniams globalizacijos modeliams kiekvienoje pagrindinėje žmonių veiklos srityje aprašyti ir paaiškinti. Tai daroma lyginant keturias didžiąsias globalizacijos epochas: ikimoderniąją, Vakarų ekspansijos ankstyvąją moderniąją, moderniąją industrinę ir šiuolaikinę nuo 1945 m. iki šių dienų. Kaip matysime, pagrindinis globalizacijos procesas kelis šimtmečius skleidžiasi lėtai ir netolygiai, ir sunku, o gal net ir neįmanoma nustatyti vieną jo pradžios tašką. Kai kas tęsiasi kelis istorinius periodus, tačiau būta pertrūkių, lūžių ir krypties pokyčių. Skirtingi globalizacijos procesai plėtojosi skirtingu laiku, skirtingos jų trajekto-

rijos ir tempai. Todėl kiekvienam skyriui taikyta šiek tiek skirtinga periodizacija. Pavyzdžiui, 1 skyriuje politikos globalizacijos istorija prasideda nuo senovės imperijų. 2 skyrius (apie organizuotą prievartą ir karybą) prasideda aptariant pagrindinius ankstyvojo moderniojo periodo pokyčius. 3–5 skyriai taip pat pradedami nuo ankstyvojo moderniojo periodo nagrinėjant prekybos, finansų ir gamybos globalizaciją. 6 skyrius prasideda ankstyvaisiais migraciniais judėjimais, kurių dėka apgyvendinta planeta, bet daugiausia nagrinėjami judėjimai, vykę kartu su Europos ekspansija. 7 skyrius pradedamas kultūros globalizacija, susijusia su Romos imperijos ir pasaulinių religijų plėtra, tačiau ypatingas dėmesys skiriamas devynioliktojo amžiaus pabaigos procesams. Paskutinis, 8 skyrius, skirtas aplinkos degradacijai dvidešimtojo amžiaus antrojoje pusėje, nors minimi ir ankstesnieji laikotarpiai. Išvadose šie skirtingi istoriniai pasakojimai sugretinami, analizuojami ankstesnių laikotarpių ir sričių pokyčiai, jų skirtumai ir sutapimai. Taip sujungiami skirtingo laiko pasakojimai, nustatomos jų sąsajos ir sąnaros. Tai ypač svarbu, nes potenciali globalizacijos procesų kiekvienoje srityje sinergetika gali sukurti savo sisteminę logiką. Nors būtina nustatyti kiekvienos srities globalizaciją, bet dar svarbiau nepamiršti ir to, kaip šių srautų, tinklų, sąveikų ir sąryšių visuma kuria savo imperatyvus. Todėl išvadose bus siekiama pasakojimus apie kiekvienos srities globalizaciją sujungti į visapusiškesnį, išsamesnį pagrindinių istorinių globalizacijos formų palyginimą.

Pažymėtina, kad tik nustačius pagrindinių žmonių veiklos sričių globalizacijos formas, įmanoma nustatyti šių sričių globalios sąveikos modelių bendrumą. Tik bendrų dalykų analizė leis susidaryti visą šiuolaikinės globalizacijos vaizdą, t.y. nustatyti, ar šiuolaikinius globalių pokyčių pavyzdžius tiktų apibrėžti kaip tankią, retą, išplitusią, išsklaidytą ar kitokio pobūdžio globalizaciją.

Apibendrinimas

Globalizacijos raida tolesniuose skyriuose aprašoma remiantis daugeliu įvade nustatytų dalykų.

1. Geriausia globalizaciją suvokti kaip procesą ar daugelį procesų nei atskirą tendenciją. Ji neatspindi paprastos linijinės raidos logikos, nesukuria pasaulio visuomenės ar pasaulio bendruomenės. Ji labiau rodo tarpregioninių tinklų ir sąveikos bei mainų sistemų atsiradimą. Šiuo požiūriu nacionalinių ir visuomeninių sistemų įsitraukimą į platesnį globalinį procesą reikėtų skirti nuo požiūrio į globalią integraciją.
2. Globalių ir transnacionalinių tarpusavio ryšių išplitimas erdvėje ir jų tankumas nuaudžia sudėtingus tinklus ir santykių struktūras tarp sukuriančių globalią pasaulio tvarką bendruomenių, valstybių, tarptautinių institucijų, nevyriausybinių organizacijų ir tarptautinių korporacijų. Šie susipinantys ir sąveikaujantys tinklai apibūdina atsirandančią struktūrą, kuri ir riboja, ir suteikia galios bendruomenėms, valstybėms ir socialinėms jėgoms. Šiuo požiūriu globalizacija gimininga „struktūracijos" procesui, nes ji yra viso pasaulio nesuskaičiuojamų žinybų, institucijų ir individualių veiksmų bei bendros tarpusavio sąveikos produktas (Giddens, 1981; Buzan et

al., 1993; Nierop, 1994; Jervis, 1997). Globalizacija yra susijusi su dinamiškos globalios įgalinimo ir ribojimo struktūros atsiradimu. Bet ji taip pat ir labai stratifikuota struktūra, nes globalizacija labai netolygi: ji ne tik rodo egzistuojančius nelygybės ir hierarchijos pavyzdžius, bet ir kuria naujus įtraukimo ir išstūmimo atvejus, naujus nugalėtojus ir nugalėtuosius (Hurrell ir Woods, 1995). Taigi globalizacija gali būti suprantama kaip apimanti ir struktūracijos, ir stratifikacijos procesus.

3. Tik nedaugelis socialinio gyvenimo sričių išvengia globalizacijos įtakos. Šie procesai atsispindi visose srityse: nuo kultūros iki ekonomikos, politikos, teisės, karybos ir aplinkosaugos. Tiksliausia globalizaciją laikyti daugialypiu arba diferencijuotu socialiniu reiškiniu. Jos negalima įsivaizduoti kaip vienintelės sąlygos, priešingai – ji rodo visuotinį pagrindinių socialinės veiklos sričių tarpusavio sąryšio stiprėjimą. Todėl norint suprasti globalizacijos dinamiką ir pasekmes, būtina išmanyti įvairius minėtų sričių globalios tarpusavio sąveikos modelius. Pavyzdžiui, globalaus ekologinio tarpusavio sąryšio modeliai skiriasi nuo globalių kultūros ar karybos sąveikos modelių. Bet koks apibendrinantis globalizacijos procesų įvertinimas turi pripažinti, kad tai toli gražu ne vienintelė sąlyga ir geriausiai ją laikyti diferencijuotu ir daugialypiu procesu.
4. Kadangi globalizacija skersai ir išilgai kerta politines sienas, ji yra susijusi su socialinės-ekonominės ir politinės erdvės deteritorizacija bei reteritorizacija. Kai ekonominė, socialinė ir politinė veikla vis labiau „tįsta" per visą Žemės rutulį, labai svarbu tai, kad ji daugiau nebėra organizuota (visų pirma ir vien tik) pagal teritorinį principą. Ši veikla gali būti įsišaknijusi tam tikroje vietoje, tačiau jos neriboja teritorijos. Globalizacijos sąlygomis „vietinė", „nacionalinė" ar net „kontinentinė" politinė, socialinė ar ekonominė erdvė yra taip reformuota, kad jau nebūtinai sutampa su nustatytomis teisinėmis ar teritorinėmis sienomis. Antra vertus, intensyvėjanti globalizacija daro spaudimą, kad socialinė-ekonominė veikla būtų reteritorizuota kaip subnacionalinės, regioninės ar supranacionalinės ekonominės zonos, valdžios mechanizmai ir kultūros kompleksai. Ji taip pat gali sustiprinti visuomenių „lokalizaciją" ir „nacionalizaciją". Taip globalizacija apima kompleksinę politinės ir ekonominės galios deteritorizaciją ir reteritorizaciją. Šia prasme ją tikslingiausia vadinti *ateritorine.*
5. Globalizacija yra susijusi su galios organizavimo ir realizavimo mastu, t.y. išplečia galios struktūrų ir įtakos tinklų erdvę. Iš tiesų galia yra esminis globalizacijos atributas. Vis labiau tarpusavyje susijusioje globalioje sistemoje vieno kontinento institucijų galios realizavimas – sprendimai, veiksmai ar jų apribojimai – gali turėti svarbių pasekmių kitų kontinentų tautoms, bendruomenėms ar ūkiams. Valdžios santykiai yra giliai įsišakniję pačiame globalizacijos procese. Tiesą sakant, galios santykių plėtra reiškia, kad jos būstinės ir įtakos panaudojimo sferos yra vis labiau nutolusios nuo tų subjektų ar vietovių, kurie patiria jos pasekmes. Ta prasme globalizacija apima galios santykių struktūrizaciją ir restruktūrizaciją per atstumą. Globalios stratifikacijos modeliai tarpininkauja priėjimui prie galios įtakos sferų, todėl globalizacijos pasekmės juntamos nevienodai. Pagrindinių pasaulio metropolijų politinis ir ekonominis elitas daug labiau integruoti į globalius tinklus ir gali labiau juos kontroliuoti nei vien save teišmaitinantys Burundi fermeriai.

Visi aptarti dalykai labai specifiškai padeda išaiškinti globalizacijos reikšmę. Svarbiausia – jie atkreipia dėmesį į tai, jog globalizaciją pavojinga tapatinti su tarpusavio priklausomybe, integracija, universalizmu ir konvergencija. Tarpusavio priklausomybės sąvoka reiškia simetrinius galios santykius tarp socialinių ar politinių veikėjų, tuo tarpu globalizacijos sąvoka palieka hierarchijos ir nelygybės, t.y. globalios stratifikacijos proceso galimybę. Integracijos sąvoka taip pat labai specifinė, nes ji reiškia ekonominio ir politinio proceso unifikavimą, t.y. bendruomeninį jausmą, bendrą likimą ir bendras valdžios institucijas. Taigi globalizacijos, kaip vieningos pasaulio visuomenės ar bendruomenės pranašo, prasmė yra labai ydinga. Taip pat kaip ir globalizacijos asociacija, siejimas su „universalizmu", nes akivaizdu, kad globalu ir universalu – ne sinonimai. Globalią tarpusavio sąveiką visos tautos ar bendruomenės taip pat patiria nevienodai. Šia prasme ją taip pat reikėtų atskirti nuo konvergencijos, nes ji nereiškia augančio homogeniškumo ar harmonijos. Priešingai, kaip teigė Bullas ir Buzanas, auganti tarpusavio sąveika gali būti ir įtempto konflikto (o ne bendradarbiavimo) šaltinis, ir bendrų baimių ar giliai paslėpto priešiškumo rezultatas (Bull, 1977; Buzan, 1991).

Apie knygą

Knyga pradedama politikos globalizacijos nagrinėjimu (žr. 1 skyrių) dėl keleto priežasčių. Pirma, ekspansinės valstybės ir imperijos labai aktyviai kūrė regioninius ir globalius saitus ir jos yra svarbus besikeičiančių istorinių globalizacijos formų elementas. Antra, skirtingų tipų valstybės sukūrė skirtingas teritorinės erdvės formas – nuo apytikslių ribų iki griežtų sienų, o jos ir suteikė pavidalą, ir tarpininkavo regioninių santykių, tinklų ir srautų modeliams. Trečia, viena iš politinės valdžios formų – moderni ir šiuolaikinė nacionalinė valstybė – gerokai pakeitė globalizacijos prigimtį, formą ir perspektyvas, nes būtent kartu su modernios nacionalinės valstybės vystymusi pagrindiniu valdžios bruožu tapo nacionalinės vyriausybės ir jų pretenzijos į suverenitetą, autonomiją ir apibrėžtas atskaitomybės formas savo teritorijoje. Šį punktą verta panagrinėti plačiau.

Modernios nacionalinės valstybės, kaip matysime 1 ir 2 skyriuose, iš ankstesnių politinės valdžios formų išsiskiria tuo, jog stengėsi pasiekti deramą pusiausvyrą tarp suvereniteto, teritorijos, teisėtumo, o devynioliktojo ir dvidešimtojo amžių sandūroje – ir demokratijos. Suvereniteto sąvoka reiškia ypatingą teisę naudotis politine valdžia tam tikroje ribotoje teritorijoje (žr. Skinner, 1978,vol. 2; Held, 1995, ch. 2). Jis siekia apibrėžti tam tikros bendruomenės politinę valdžią, turinčią teisę nustatyti taisykles, tvarką, veiklos kryptis ir pagal jas valdyti. Tačiau, kai turima galvoje globalizacijos įtaka moderniai nacionalinei valstybei, reikia skirti suvereniteto siekį – teisę valdyti tam tikroje teritorijoje – nuo valstybės autonomijos – tikrosios nacionalinės valstybės turimos galios nepriklausomai užsibrėžti ir siekti politinių tikslų. Tiesą sakant, valstybės autonomija reiškia valstybės įgaliotinių, vadovų ir institucijų galimybę nusistatyti ir vykdyti pasirinktą politinę kryptį net, jei ji kartais susikirstų su vietinių ar tarptautinių jėgų ar aplinkybių reikalavimais (Nordlinger, 1981). Be to, priklausomai nuo modernių nacionalinių vals-

tybių demokratiškumo laikoma, kad suverenitetas ir autonomija yra įsitvirtinę ir sutampa su teritoriškai organizuota liberalios demokratinės valdžios struktūra: apribotoje teritorijoje „valdytojai" – išrinkti atstovai – turi atsiskaityti „valdiniams" – piliečiams. Tiesą sakant, tai yra „bendro likimo nacionalinė bendruomenė", kur narystė politinėje bendruomenėje apibrėžiama per nacionalinės valstybės teritorijoje gyvenančias tautas. Ši bendruomenė tampa tikrąja demokratinės politikos vieta ir namais.

Daugeliui dalyvaujančiųjų globalizacijos ir jos pasekmių diskusijose atrodo, kad jau vien šiuolaikinės ekonominės, socialinės ir politinės veiklos tankumas ir mastas vis labiau silpnina teritorines politikos formas. Vakarų visuomenėse ši idėja siejasi su rūpesčiu dėl valdymo efektyvumo mažėjimo, pilietinių bendruomenių fragmentacijos didėjimo, ir, nepaisant šaltojo karo pabaigos, augančio asmeninio nesaugumo. Šis tikras ar įsivaizduojamas rūpestis rodo „baimę, kad individualiai ir kolektyviai mes prarandame jėgų, valdančių mūsų gyvenimus, kontrolę" (Sandel, 1996, p. 3). Taigi hiperglobalistai ir transformacionalistai teigia, kad globalizacija suaudžia į labai sudėtingas ir sunkiai suvokiamas sistemas tolimų Žemės rutulio regionų šeimų, bendruomenių ir tautų likimus taip, jog „bendro likimo bendruomenių" negalima apibrėžti tik teritorine ar nacionaline prasme. Idėja yra ta, kad globalizacijos sąlygomis politinės bendruomenės prigimties ir galimybių negalima suprasti tik per nacionalines struktūras.

Žinoma, svarbu pripažinti, kad suverenitetas, ypač teisine prasme, ardomas tik tada, kai jį pakeičia nepriklausomos ir/ar „aukštesnės" teisinės ar juridinės valdžios formos, kurios apriboja teisinę nacionalinės politikos sprendimų priėmimo bazę. Bet hiperglobalistams ir transformacionalistams pati suverenios valstybės, kaip nepriklausomo vieneto, kuris pats valdo ir nukreipia savo ateitį, idėja sunkiai dera su ekonominės gamybos ir mainų globalizacija, auganča tarptautinių režimų, teisinės sąveikos ir globalių institucijų svarba, vietinės politikos internacionalizacija ir tarptautinės politikos suvietinimu. Globalizacija iškelia klausimą, ar globalūs ir regioniniai tarpusavio susipynimo modeliai pakeičia „suvereniteto, kaip neribotos, nedalomos ir išimtinės valstybės galios formos, sampratą" taip, kad „šiandien suverenitetas turi būti suvokiamas kaip jau padalytas tarp daugelio institucijų – nacionalinių, regioninių ir tarptautinių ir jau vien dėl tokios daugiskaitos yra ribotas" (Held, 1991, p. 222).

Tačiau, nors globalizacija gali riboti vyriausybių veiklą, atšauna skeptikai, visai nebūtinai vyriausybės yra suvaržomos ar pažeidžiamas jų suverenitetas. Be to, globalizacija turi skirtingą įtaką, jos politinės pasekmės skirtingoms valstybėms ir skirtingiems politikos sektoriams taip pat akivaizdžiai skiriasi. Taip pat ginčytinas klausimas, ar dėl globalizacijos silpnėja, stiprėja ar transformuojasi bendras valstybių suverenitetas ir autonomija. Todėl tolesniuose skyriuose prie šios temos vis bus grįžtama.

Pagrindinis tolesnių skyrių uždavinys – nustatyti globalizacijos pavidalą ir politines pasekmes. Nagrinėjimui pirmiausia bus pasirinktos išsivysčiusių kapitalistinių visuomenių valstybės (IKVV), nes, pirma, jei globalizacija ir turi įtakos suvereniam valstybingumui, tai tą įtaką pirmiausia patiria būtent IKVV, kaip pagrindinis modernaus valstybingumo modelis ir pasireiškimo vieta, ir būtent todėl per jas geriausiai tikrinti jos politinę plėtrą. Antra, hiperglobalistai, transformacionalistai ir skeptikai, diskutuodami apie globalizaciją, daro skirtingas išvadas apie IKVV likimą. Šio tyri-

mo tikslas – įvertinti tuos vienas kitam prieštaraujančius teiginius. Tačiau tai daroma sutelkiant dėmesį į šešias specifines IKVV: JAV, Jungtinę Karalystę (JK), Švediją, Prancūziją, Vokietiją ir Japoniją. Jos pasirinktos dėl šių rodiklių panašumų ir skirtumų: vietos tarpvalstybinėje hierarchijoje, vidinės politinės struktūros ir kultūros, užsienio ir gynybos politikos, tarpusavio susipynimo modelių, industrinės ir ekonominės struktūros ir veiklos bei prisitaikymo prie globalizacijos strategijos skirtumų (žr. *Metodologinį priedą*). Skyrių pabaigose bus siekiama kiekvienos srities globalizacijos pavidalą ir istorijos analizę susieti su šių šešių IKVV likimu. Tai apims ir skirtingus jų įsitraukimo į globalizaciją lygmenis bei analizę ir jos įtaką valstybiniam suverenitetui bei autonomijai. Svarbiausias šios analizės tikslas – pateikti sistemingesnį šiuolaikinės globalizacijos prigimties ir įvairių politinių pasekmių sampratą. Palyginimui bus įtrauktos ir kitos šalys, ypač besivystančios, tačiau tik ten, kur tai bus būtina nagrinėjamiems klausimams.

Knygos gijos susieis paskutiniajame skyriuje, kur, kaip jau minėta, bus siekiama sistemiškai aprašyti ir įvertinti šiuolaikinę globalizaciją. Šio skyriaus pabaigoje bus įvertinta globalizacijos įtaka IKVV suverenitetui ir autonomijai. Bet čia diskusijos apie globalizaciją bus pakreiptos normatyvine linkme ir panagrinėta keletas jos sukeltų intelektualių, institucinių ir politinių problemų: bus tiesiogiai sugretintas politinis fatalizmas, supantis didžiąją diskusijos apie šiuolaikinę globalizaciją dalį, su normatyvine problematika, išsamiai nagrinėjančia besiskleidžiančių „globalių pokyčių“ demokratizavimo ir civilizavimo galimybes.

1 skyrius
Teritorinė valstybė ir globali politika

Šio skyriaus tikslas – aprašyti kintančias politikos globalizacijos istorines formas, t.y. politinės galios ribų, valdžios organų ir valdymo formų pokyčius. Šis skyrius, užbėgdamas už akių toliau pateikiamiems argumentams, parodo, kaip kartu su ankstyviausiomis politinės globalizacijos fazėmis vyko lėta ir labai nesisteminga teritorinės politikos raida. Tačiau atsiradus moderniai nacionalinei valstybei ir visam civilizuotam pasauliui įsitraukus į tarpvalstybinę sistemą, buvo sukurtas pasaulis, organizuotas ir suskirstytas į vidaus ir užsienio sferas – teritoriškai apribotą nacionalinės politikos „vidinį pasaulį" ir diplomatijos, karinių ir saugumo reikalų „išorinį pasaulį". Nors šios sritys nebuvo visiškai hermetiškai izoliuotos, tačiau tai buvo pagrindas, ant kurio modernios nacionalinės valstybės kūrė savo politines, teisines ir socialines institucijas. Nuo dvidešimtojo amžiaus pradžios didėjant regioniniams srautams ir procesams, šis pasiskirstymas vis labiau prarado savo kontūrus. Šiuolaikinė epocha pasižymi politikos, teisės normų ir valdžios deteritorizacija, nors akivaizdžios ir naujos (tokios kaip regionalizmas) teritorizacijos formos.

Šis skyrius sudarytas iš šešių pagrindinių dalių. Pirmojoje nagrinėjamas kintančios politinės valdžios formos, o ypač – modernios nacionalinės valstybės atsiradimas. Antrojoje dalyje tyrinėjami besiplečiantys, peržengiantys sienas transnacionaliniai ir tarpvyriausybiniai politiniai procesai bei jų keliamos problemos. Trečiosios dalies dėmesio centre – politinių sprendimų priėmimo, tarptautinių mechanizmų, institucijų ir teisinių normų, kurios suformavo naujas globalios ir regioninės valdžios formas, raida. Pagrindinės modernios politinės globalizacijos istorinės formos apibendrinamos ketvirtojoje dalyje. Penktoji dalis apžvelgia skirtingo pobūdžio šešių IKVV analizei pasirinktų šalių įsitraukimą į globalius procesus. Šeštoji, paskutinioji, dalis skirta kintančių politinės globalizacijos formų reikšmei valstybės suverenitetui, autonomijai ir atskaitomybei nagrinėti.

1.1 Nuo imperijų iki modernių nacionalinių valstybių

Įprastas šiuolaikinio pasaulio politinis žemėlapis atskleidžia labai specifinę politinės galios geografijos koncepciją, nes egzistuoja aiškios teritoriškai atskirtos sritys, kur yra vienintelė valstybė, turinti tarptautiniu mastu pripažintas sienas. Tik ašigalių teritorijos,

atrodo, yra šio skiautinio nuošalyje, nors kai kurie žemėlapiai taip pat rodo kai kurių valstybių pretenzijas į šias sritis. Pirmojo tūkstantmečio pabaigoje tokia kartografija ir stebintų, ir būtų nesuprantama. Net kosmopolitiškiausių to laikotarpio civilizacijų kartografijos žinovus pribloškštų šiandien mums pažįstamo pasaulio detalės. Anuo metu izoliuotų nuo Eurazijos ir Afrikos abiejų Amerikų bei Australijos egzistavimas nustebintų abiejų tų sferų gyventojus. Jei jie būtų turėję bent menkiausią užuominą apie tai, kaip lengvai ir greitai galima keliauti ir koks yra šiuolaikinių pasaulio regionų tarpusavio ryšių ir mainų lygis, jie iš tiesų būtų priblokšti.

Antrojo tūkstantmečio pradžioje civilizacijos vystėsi gana izoliuotai. Giliausiai įsišaknijusios senovės civilizacijos, ypač Kinija, Japonija ir islamo šalys buvo „atskiri pasauliai" (Fernández-Armesto, 1995, 1 sk.). Nors jie buvo labai išsivystę ir daugeliu atžvilgių kultūriškai sudėtingi pasauliai, tarpusavyje jie bendravo gana mažai, nors ir neapsieidavo be tam tikro pobūdžio tiesioginių tarpusavio mainų (Mann, 1986; Watson, 1992; Fernández-Armesto, 1995; Ferro, 1997). Pavyzdžiui, tarp kultūrų ir civilizacijų plito prekyba, susiejusi skirtingų visuomenių ekonominę sėkmę ir veikusi kaip idėjų ir technologinės patirties perdavimo kanalas. Išplitę prekybos tinklai dažnai sujungdavo senovės civilizacijas į didžiules priežasties ir pasekmės grandines (žr. 3 ir 4 sk.; Abu-Lughod, 1989). Vienas iš nuostabiausių pavyzdžių – kinų okeaninių laivų flotilė, kuri nuo tryliktojo amžiaus pajėgė ištyrinėti didžiulius jūros plotus, o tai leido susiformuoti nuolatinei ir intensyviai prekybai su Indija, Vakarų Azija ir Rytų Afrika tokiomis prabangos prekėmis kaip šilkas, sidabras ir kurpės (Kennedy, 1988, p. 7: taip pat žr. 3 sk.). Tačiau, nors ir egzistavo šie tarpusavio mainai, senovės civilizacijos labiau vystėsi savo vidinių jėgų spaudžiamos, jos buvo atskiros ir labai autonomiškos civilizacijos, formuojamos imperinių sistemų, kurios apėmė išsisklaidžiusius gyventojus ir teritorijas (Fernández-Armesto, 1995, 1 sk.).

1.1.1 Ankstyvosios valstybės formos: politinės valdžios ekstensyvumo kaita

Ankstyvosios imperinės sistemos

Imperinės sistemos, arba imperijos, ilgus amžius lėmė valstybių formavimosi istoriją, ypač jų dydį ir puikybę. Kai kurios, pavyzdžiui, Kinija aiškias institucines formas išsaugojo gana ilgai. Kad išsilaikytų, jos turėjo sukaupti ir sukoncentruoti prievartos (tarp jų karines ir gynybines) priemones. Kai šios galimybės išseko, imperinės sistemos subyrėjo. Visos „tradicinės" imperijos vystėsi ekspansijos dėka, pradėdamos nuo gana ribotos galios ir valstybės. Be to, platus karinių pajėgų dislokavimas buvo pagrindinė priemonė sienų ar teritorijos riboms sukurti ir išlaikyti, nors pastarosios dažnai kito ir buvo stumdomos priklausomai nuo sąjungų, sukilimų ir invazijos (Giddens, 1985, p. 80–81).

Kadangi imperijas kirsdavo ilgi prekybiniai keliai, savo ekonominius poreikius jos dažnai tenkino imdamos duoklę, kurios dalį panaudodavo išsipirkti iš užpuolimo grės-

mės, jei pristigdavo karinių pajėgų. Duoklių sistema palaikė imperatorių, jo administracinį aparatą ir kariuomenę. Bet nors galingos imperijos ir tapatinamos su tarpusavyje kovojančiais galios centrais, jos turėjo gana ribotą administracinę valdžią. Imperijos apėmė daugybę skirtingų kultūrų ir nevienalyčių bendruomenių bei visuomenių. Imperijos buvo *valdomos*, bet joms nebuvo *vadovaujama*, t.y. imperatorius viešpatavo apibrėžtoje socialinėje ir geografinėje erdvėje, bet neturėjo administracinių priemonių – institucijų, organizacijų, informacijos, personalo ir kt. – nuolat administruoti savomis paskelbtas teritorijas. Nors politinės galios intensyvumas galėjo būti didelis, politinės valdžios ekstensyvumas buvo ribotas. Tačiau siekiant integruoti imperinės valdžios sferas, saitai buvo plėtojami per tarpusavio vedybas ir kultūrinę bei religinę asimiliaciją tarp imperatoriaus artimųjų ir vietinio elito (žr. 7 sk.). Imperijų politikai buvo užsiėmę intrigomis ir konfliktais tarp dominuojančių grupių ar klasių bei tarp vietinių urbanizuotų centrų. Tačiau pagrindinis mechanizmas žmonėms ir teritorijoms susieti ir integruoti buvo karinės jėgos panaudojimas. Nors jėga dažnai būdavo veiksminga, tačiau jos nereikėtų sureikšminti, nes armijos dydis, mobilumas ir dislokacija priklausė nuo galimybės gauti vandens ir prisigrobti vietinio derliaus. Kariuomenė priklausė nuo kaimo ir negalėjo judėti greičiau, nei jos žmonės galėjo nužygiuoti per dieną priklausomai nuo galimybės gauti maisto.

Tokių valstybių geografiją pavaizduoti šiuolaikiniuose žemėlapiuose gana sunku. Pirma, karinės jėgos ir politinės galios pasiekiamos sritys nesutapo. Dauguma imperijų galėjo primesti karinę jėgą ir grasinti kariuomene toliau, nei jos galėjo išlaikyti politinę galią ir administracinę kontrolę. Pati politinė galia ir kontrolė įvairiose teritorijose buvo netolydi. Politinė kontrolė priklausė nuo padėties transporto kelių atžvilgiu – arčiau pagrindinių kelių ir upių ji buvo griežtesnė, o toliau nuo jų – silpnesnė. Ji taip pat kito atsiradus alternatyviems valdžios centrams pagrindinėse teritorijose ir sutapus teokratinių institucijų ir vietinės aristokratijos pretenzijoms į teisėtą valdžią. Be to, kadangi karinė ir politinė valstybių galia periferijose (tolstant nuo centro) buvo silpnesnė, šios periferijos galėdavo sutapti su vietinėmis politinės valdžios sistemomis ar kitų imperijų periferijomis. Šių pasienio regionų ribos negalėjo būti griežtos ir fiksuotos, todėl jos visą laiką buvo stumdomos ir keičiamos dėl vietinių politikų bei šalia esančių imperijų pretenzijų.

Toliau išnagrinėsime keletą pagrindinių procesų, dėl kurių šie ankstyvieji pavieniai ir polimorfiniai pasauliai iš lėto buvo pakeisti ir įtraukti į tokias kintančias Europos politines ir ekonomines struktūras, kurios pagimdė labai specifinę politinės valdžios ir bendruomenės koncepciją, vėliau įsivyravusią politinėje vaizduotėje.

Paskirstytos valdžios sistemos viduramžių Europoje

Pagrindiniai galios pasidalijimai, Europos žemyne vykę prieš tūkstantį metų (Prancūzijos karalystė, Germanų imperija, Lenkijos kunigaikštystė), padėjo sumažinti jo politinę fragmentaciją ir pasidalijimą. Viešpatavusieji tose teritorijose visų pirma buvo kariniai nugalėtojai ir užkariautojai, reikalaujantys duoklės ir rentos, bet jie toli gražu nebuvo valstybės galvos, valdančios griežtai apibrėžtas teritorijas ir tautas (Tilly, 1990, p.

38–39). Jei iš viso galima kalbėti apie tuometinės Europos politinę santvarką, tai jai buvo būdingi tarpusavio blokai ir įsipareigojimai bei iš smulkių autonominių dalių sudarytos valdžios struktūros (Poggi, 1978, p. 27). Iš esmės politinė valdžia buvo labiau vietinė ir asmeninė, sukurianti „sutampančių pretenzijų ir galių" pasaulį (P. Anderson, 1974a, p. 149). Kai kurios iš šių pretenzijų ir galių prieštaravo viena kitai. Teritorinės politinės valdžios principas nebuvo aukščiau už kitus politinės valdžios principus, ir todėl nė vienas valdovas ar valstybė nebuvo suverenūs kaip aukščiausi tai teritorijai ir gyventojams (Bull, 1977, p. 254). Todėl įtempti santykiai ir dažni karai buvo įprastas dalykas.

Viduramžių Europos ekonomikoje vyravo žemės ūkis, ir bet koks perteklinis produktas tapdavo varžovų pretenzijų objektu. Išreikalauta dalis padėdavo sukurti pagrindą politinei valdžiai palaikyti. Besivystančios galios struktūros suformuodavo karalysčių, kunigaikštysčių, hercogysčių ir kitų galios centrų tinklą. Jis tapo sudėtingesnis, kai miesteliuose ir miestuose atsirado alternatyvios politinės struktūros. Miestai ir miestų federacijos priklausė nuo prekybos bei manufaktūrų ir retai turėjo nepriklausomų išteklių bei autonominę valdžios sistemą, apibrėžtą suteiktų privilegijų. Tarp žinomiausių buvo Italijos miestai-valstybės, tačiau visoje Europoje formavosi urbanistiniai centrai su skirtingomis pretenzijomis į politinę valdžią. Tačiau tarp feodalinių santykių apraizgytų kaimo vietovių jie niekur nebuvo vienintelis politinės valdžios ar kontrolės modelius. Kadangi viduramžiais „Europa" reiškė „Romos krikščioniškąjį pasaulį", tai popiežius ir Šventoji Romos imperija suteikė krikščioniškajam pasauliui tą bendrą vienovę. Pastaroji santvarka buvo vadinama „tarptautinės krikščioniškosios visuomenės santvarka" (Bull, 1977, p. 27). Nes pirmiausia ji ir buvo krikščioniška: ji kreipėsi į Dievą, kad išspręstų nesutarimus ir konfliktus, politikoje pirmiausia buvo remiamasi religine doktrina, joje buvo laikomasi prielaidų apie universalią žmonių bendruomenės prigimtį.

1.1.2 Ankstyvosios modernios valstybės: absoliutizmas ir tarpvalstybinės sistemos atsiradimas

Viduramžių politikos sampratos eroziją sukėlė daugybė sudėtingų įvykių. Tarp jų – kovos tarp monarchų, princų ir baronų dėl teisių į valdžią, valstiečių sukilimai dėl mokesčių ir duoklių, prekybos, verslo ir rinkos santykių plėtra, renesanso kultūros suklestėjimas ir grįžęs domėjimasis klasikinėmis politikos idėjomis, technologijų pokyčiai, ypač karinių, tautinių monarchijų konsolidacija, religiniai vaidai ir grėsmė tradiciniams katalikybės teiginiams bei kova tarp valstybės ir Bažnyčios. Daugelis šių pokyčių bus aptarta tolesnėse knygos dalyse, bet pirmiausia reikėtų išsiaiškinti, kokio tipo valstybė atsirado tuo metu.

Nuo penkioliktojo iki aštuonioliktojo amžiaus Europoje galima išskirti dvi vyraujančias politinio režimo formas: „absoliutines" monarchijas Prancūzijoje, Prūsijoje, Ispanijoje, Austrijoje, Rusijoje ir Švedijoje bei „konstitucines" monarchijas ir respublikas An-

glijoje ir Olandijoje (Mann, 1986, p. 476). Jos iš pagrindų skiriasi, tačiau kalbant apie valstybės ir visuomenės santykius, kai kurie iš šių skirtumų yra ne esminiai, o tik išoriniai. Čia atkreipsime dėmesį į absoliutizmą, suvaidinusį lemiamą vaidmenį formuojant moderniąją politiką ir tarpvalstybinę sistemą.

Absoliutizmas – tai valstybės valdymo forma, kuriai būdinga keletas elementų: mažesnių ir silpnesnių politinių vienetų įtraukimas į didesnes ir stipresnes politines struktūras, didesnė galimybė valdyti suvienytą teritoriją, griežtesnė įstatymų sistema ir tvarka, įvesta visoje teritorijoje, vieno suverenaus valdovo vieninga, centralizuota ir patikima valdžia ir palyginti nedidelio valstybių, įsitraukusių į „neribotą, konkuruojančią ir rizikingą kovą dėl galios", skaičiaus atsiradimas (Poggi, 1978, p. 60–61). Nors absoliutinių valdovų tikroji galia dažnai būdavo išpūsta, šie pokyčiai rodė, kad padidėjo valstybinė valdžia, nustatyta iš viršaus.[1] Žinoma, monarchas skelbėsi turintis aukščiausiąją valdžią visais žmonių įstatymo klausimais, tačiau svarbu pažymėti, kad buvo suvokiama, jog šie platūs įgaliojimai įgyti ir įteisinti Dievo įstatymo požiūriu.

Tiesioginės modernaus politinio pasaulio, t.y. pačios nacionalinės valstybės sistemos ištakos buvo europinis absoliutizmas ir jo inicijuota tarpvalstybinė tvarka. Sutelkdamas politinę ir karinę galią savo rankose ir siekdamas sukurti centralizuotą valdžios sistemą, absoliutizmas sudarė sąlygas pasaulietinės ir nacionalinės valdžios sistemai atsirasti. Valdžios koncentracija išjudino daugelį labai svarbių politinių bendruomenių istorijai procesų. Tai didėjantis teritorinių ribų sutapimas su vieninga valdžios sistema, finansinio valdymo koncentracija ir plėtra, administracinės valdžios centralizacija, laipsniškas valstybinis karinės galios monopolizavimas, reguliariosios armijos atsiradimas, naujų įstatymų kūrimo ir jų vykdymo mechanizmų įgyvendinimas, santykių tarp valstybių formalizavimas vystant diplomatiją ir diplomatines institucijas (žr. P. Anderson, 1974b, p. 15–41; Giddens, 1985, 4 sk.; Mann, 1986, 12–15 sk.). Absoliutizmas padėjo inicijuoti valstybių kūrimo procesą, dėl kurio mažėjo socialiniai, ekonominiai ir kultūriniai skirtumai *pačiose* valstybėse ir didėjo skirtumai *tarp* valstybių, t.y. jis padėjo sudaryti politines bendruomenes, turinčias aiškų ir augantį identiteto – nacionalinio identiteto – pojūtį. (Tilly, 1975, p. 19).

Tarpvalstybinės sistemos prigimtis ir forma kristalizavosi „tarptautinių" ir „nacionalinių" sąlygų bei procesų sankirtoje. (Šie terminai pateikti kabutėse, nes neįgijo šiuolaikinės reikšmės iki fiksuotų sienų epochos, t.y. nacionalinės valstybės epochos). Būtent šioje sankirtoje ir buvo nulemtas valstybės pavidalas – jos dydis, išorinė forma, etninė sudėtis, organizacinė struktūra, materialioji infrastruktūra ir kt. (žr. Hintze, 1975, 4–6, 11 sk.). Šio proceso šerdis buvo valstybių sugebėjimas apsaugoti ir sustiprinti savo galios pagrindus, t.y. tvarkyti savo reikalus ir šalyje, ir už jos ribų. Tai savo ruožtu priklausė nuo jų sugebėjimo organizuoti prievartos priemones (armijas, laivynus ir kitas karinės jėgos formas) ir prireikus jas panaudoti (žr. 2 sk.). Tos valstybės, ypač turinčios daug gyventojų, gana stiprią prekybos ekonomiką ir technologinių inovacijų tradiciją, tapo dominuojančiomis politinėmis jėgomis, nustatančiomis politinio žaidimo taisykles kitoms, o pasitaikius galimybei, plečiančiomis savo politinės jurisdikcijos sferą (Tilly, 1975).

[1] Galima pastebėti įdomių skirtumų tarp Rytų ir Vakarų absoliutizmo; žr. P. Anderson, 1974b.

1.1.3 Europos „valstybių bendrija"

Septynioliktojo amžiaus pabaigos Europa jau nebebuvo paprasčiausia valstybinių santvarkų mozaika, o besikurianti „valstybių bendrija", kurioje suverenitetas ir teritoriškumas tapo svarbiausiais principais. Kiekvienos valstybės konsoliduota galia tuo pačiu metu buvo ir bendro tarpvalstybinių santykių formavimosi proceso dalis (Giddens, 1985, p. 91). Bet kurios valstybės pretenzijas į neginčijamą valdžią lydėjo pripažinimas, kad tokie reikalavimai ir kitoms valstybėms suteikia lygias teises į autonomiją ir pagarbą savoje teritorijoje. Valstybių suvereniteto raida buvo tarpusavio pripažinimo proceso pagrindas, kai valstybės suteikdavo viena kitai jurisdikcijos teises kiekvienos teritorijoje ir bendruomenėje. Suverenitetas suteikdavo teisę valdyti apibrėžtą teritoriją, tačiau visai kitas klausimas, ar tokia valdžia buvo efektyvi, t.y. ar ta jos autonomija buvo pakankama nusistatyti ir pasiekti savo tikslus kitų institucijų ir socialinių jėgų atžvilgiu (Krasner, 1995). Tačiau santykių tarp valstybių pasaulyje formalioje valstybių tarpusavio elgsenoje valstybės apsisprendimo teisės principas tapo svarbiausiu. Žinoma, tai dažniausiai buvo formalūs galingiausių valstybių santykiai – suvereniteto teisės ir privilegijos jokiu būdu nebuvo suteiktos visoms toms tautoms ir bendruomenėms, su kuriomis šios valstybės bendravo (žr. toliau).

Atsirandančią Europos valstybių bendriją apibrėžė nauja tarptautinės teisės samprata, kuri vadinta „vestfališkuoju modeliu" (pagal 1648 m. Vestfalijos taikos sutartis, pasirašytas po Trisdešimtmečio karo) (Falk, 1969, Cassese, 1986). Šis modelis apima tarptautinės teisės ir reglamentavimo laikotarpį nuo 1648 m. iki 1945 m. (nors kai kas galėtų teigti, kad jis veikia iki šiol). Galima būtų ginčytis, ar visi šio modelio elementai (aprašyti toliau) buvo būtent Vestfalijoje pasirašytuose susitarimuose, tačiau šioje knygoje šio ginčo nagrinėti nebūtina (žr. Krasner, 1995; Keohane, 1995). Šiuo modeliu vertėtų pasinaudoti atskleidžiant tarptautinės teisės *normatyvinę trajektoriją*, kuri nebuvo aiškiai išreikšta iki aštuonioliktojo amžiaus pabaigos ir devynioliktojo pradžios, kai teritorinis suverenitetas, formali valstybių lygybė, nesikišimas į kitų pripažintų valstybių vidaus reikalus ir valstybių pritarimas, kaip įsipareigojimo tarptautinei teisei pagrindas, tapo esminiu tarptautinės bendrijos principu (žr. Crawford and Marks, 1998).

Šis modelis atspindi raidą tokios pasaulio tvarkos, kurią sudaro teritoriškai apibrėžtos, suverenios valstybės, kur nėra aukščiausios valdžios; valstybės savo nesutarimus aiškinasi privačiai, o prireikus – jėga, jos palaiko diplomatinius santykius, tačiau minimaliai bendradarbiauja kitose srityse, stengiasi iškelti savo (nacionalinius) interesus virš visų kitų ir pritaria veiksmingumo principo logikai, t.y. principui, kad iš tiesų tarptautiniame pasaulyje – kieno galia to ir teisybė – kas pasisavinta, tas ir teisėta. vestfališkąjį modelį galima apibūdinti taip (žr. Falk, 1969; Cassese, 1986, p. 396–399; Held, 1995, p. 78):

1. Pasaulį sudaro suverenios teritorinės valstybės, kurios nepripažįsta jokios aukštesnės valdžios.
2. Įstatymų kūrimo procesas, derybos ir įstatymų vykdymas labiausiai priklauso nuo atskirų valstybių.

3. Tarptautinė teisė siekia sukurti minimalias tarpusavio sugyvenimo taisykles. Nors ilgalaikių santykių tarp valstybių ir tautų sukūrimas ir yra vienas iš tikslų, bet tik tiek, kiek tai atitinka valstybių tikslus.
4. Atsakomybė už neteisėtus veiksmus tarp atskirų valstybių yra jų „privatus reikalas", liečiantis tik tas valstybes.
5. Visos valstybės lygios prieš įstatymą: įstatymo taisyklės neatsižvelgia į jėgos asimetriją.
6. Nesutarimai tarp valstybių dažnai sprendžiami jėga. Vyrauja jėgos veiksmingumo principas. Faktiškai niekas nevaržo panaudoti jėgą, tarptautiniai teisiniai standartai gali apginti tik minimaliai.
7. Trukdžių valstybės laisvei minimizavimas yra „kolektyvinis prioritetas".

Ši nauja tarpvalstybinė santvarka, nors ir sukurdama valstybių sistemos plėtros rėmus, tuo pačiu metu patvirtina kiekvienos valstybės teisę veikti autonomiškai ir nepriklausomai. Valstybės buvo suprantamos kaip „atskiros ir skirtingos politinės santvarkos" be jokios bendros valdžios jų veiklai formuoti ar riboti (Beitz, 1979, p. 25). Pagal šią koncepciją pasaulį sudaro atskiros politinės jėgos, realizuojančios savo interesus, besiremiančios diplomatinėmis iniciatyvomis ir (paskiausiai) prievartinės jėgos struktūromis.

Tarpvalstybinių santykių realizavimas ir vadyba panaudojant diplomatiją kilę dar iš penkioliktojo amžiaus Italijos miestų-valstybių laikų, nors diplomatijos ištakos daug ankstesnės (Bull, 1977; Derian, 1987; Watson, 1992). Tačiau po Vestfalijos taikos pasikeitimas diplomatais, kaip oficialiais valstybės atstovais, nuolatinių diplomatinių misijų kūrimas ir diplomatinio imuniteto kodeksai palaipsniui įsitvirtino visoje Europoje. Dvi teisinės normos buvo panaudotos palaikyti nacionalinį suverenitetą tarptautiniuose reikaluose: „nepavaldumas jurisdikcijai" ir „valstybės atstovų imunitetas". Pirmoji nurodė, kad „nė viena valstybė negali būti teisiama kitos valstybės teismuose už veiksmus, atliktus savo suvereniteto ribose"; antroji nustatė, kad „jei asmuo, atstovaudamas savo šaliai, pažeistų kitos šalies įstatymą ir būtų iškviestas į tos šalies teismą, jis neturi būti laikomas „kaltu", nes jis veikė ne kaip privatus asmuo, o kaip šalies atstovas" (Cassese, 1988, p. 150–151). Pagrindinis šių normų tikslas buvo ginti vyriausybės nepriklausomybę bet kuriomis užsienio politikos aplinkybėmis ir neleisti vietiniams teismams reguliuoti užsienio valstybių veiksmus (suprantama, jei visi vietiniai teismai taip buvo apriboti visur). Todėl vyriausybės ir jų diplomatai galėjo laisvai realizuoti savo interesus pagal „savo galimybes". Šiame kontekste valstybės galėjo bendrauti remdamosi iš esmės nuspėjamais santykių modeliais. Ambasadoms buvo garantuota neliečiamybė, o kišimosi veiksmai laikyti suvereniteto pažeidimu ir galėjo tapti dideliu diplomatiniu konfliktu. Taip valstybės naudojosi gana saugiomis nišomis viena kitos teritorijose savo interesams reprezentuoti ir realizuoti. Dėl to visų šalių diplomatinė reikšmė tarpvalstybinėje sistemoje (matuojama siunčiamų ir priimamų diplomatinių misijų skaičiumi) nuolat augo (žr. Small ir Singer, 1973; Nierop, 1994).

Žinoma, vestfališkojo modelio principų ir normų negalima paprasčiausiai paversti vienintele tarptautinių santykių samprata (žr. toliau 2 sk.; Hall, 1996). Nacionalinių valstybių sistemos konsolidacijos procesas nebuvo vienodas ir panašiai veikiantis kiek-

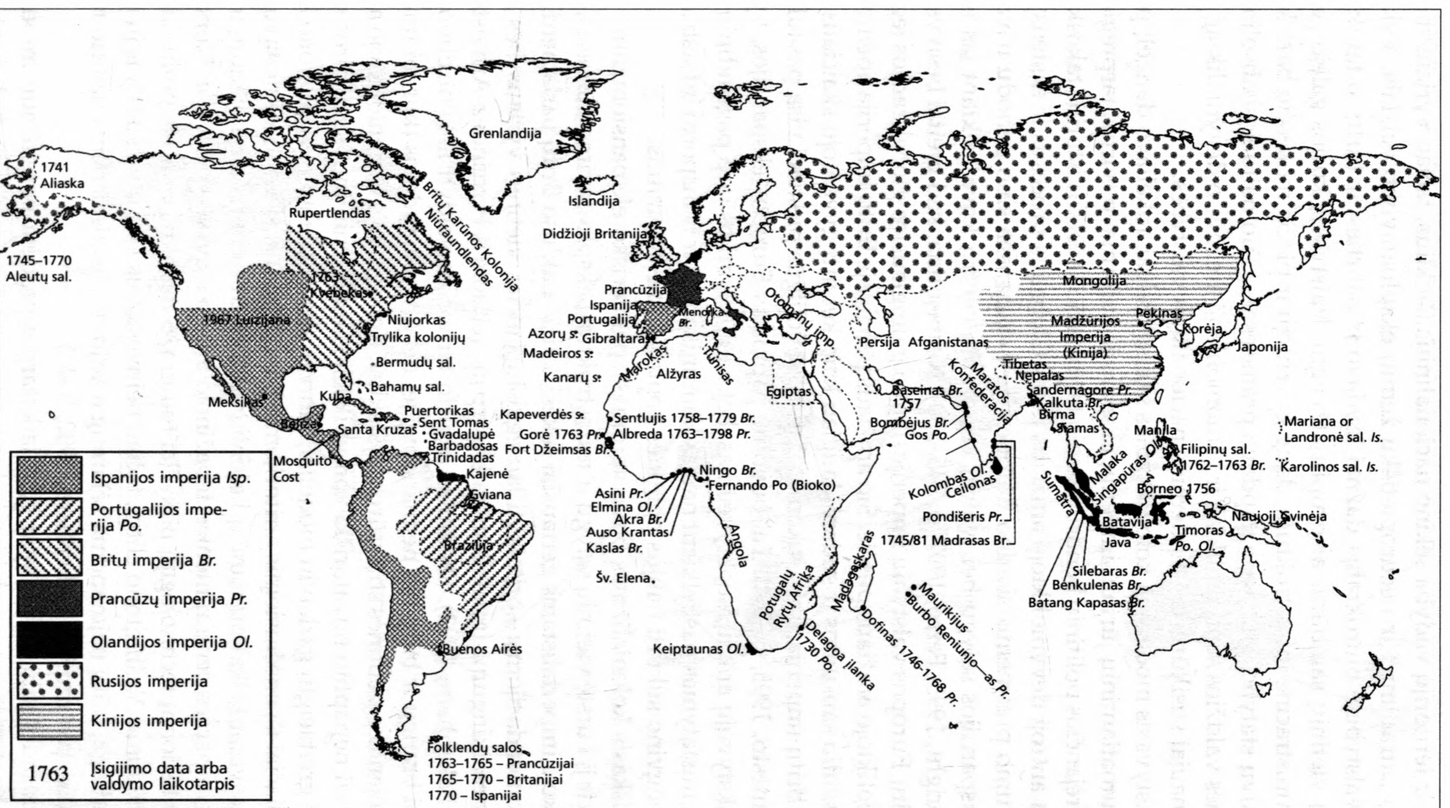
viename regione ar šalyje. Nuo pat pradžių šis procesas apmokėtas daugelio, ypač ne Europos, civilizacijų autonomijos ir nepriklausomybės kaina. Iš esmės tarpvalstybinių santykių sistemos plėtrai buvo būdinga ir hierarchija, ir nelygybė, kai Europa prasiveržė į visą pasaulį (žr. Falk, 1990, p. 2–12).

1.1.4 Kintančios politinės globalizacijos formos: infrastruktūros, greitis ir stratifikacija

Didėjančią tarpvalstybinę sąveiką vis labiau formavo Europos ekspansija, nors tuo pačiu metu plėtojosi ir kitos imperijos, pavyzdžiui, Rusijos. (Ferro, 1997, 2 sk.). Europos ekspansija griovė senesnius, neeuropinius tarpvalstybinius ryšius. Pagrindinės modernių valstybių sistemos savybės – politinės galios centralizacija, valstybinės administracijos plėtra, teritorinė valdžia, diplomatinė sistema, reguliariosios armijos atsiradimas – tai, kas Europoje buvo embriono stadijos šešioliktąjį ir septynioliktąjį amžius, tapo esminėmis pasaulio tvarkos ypatybėmis. Pirmiausia tai buvo pasiekta dėl Europos valstybių gebėjimo veikti užjūriuose naudojant karines ir tolimojo plaukiojimo jūrų laivyno pajėgas.

Tyrinėjimų pirmtakai buvo ispanai ir portugalai. Tačiau Europos ekspansijai pirmuosius du amžius vadovavusios Iberijos pusiasalio monarchijos susidūrė su vis didėjančia konkurencija. Jų pozicijas septynioliktajame amžiuje pakirto olandai, vėliau – britai ir prancūzai (žr. 1.1 žemėlapį). Britų ir prancūzų įtaka didėjo aštuonioliktajame amžiuje. Britai ypač vyravo devynioliktajame amžiuje. „Tikriausiai dėl to, kad iš esmės buvo sukurta aplink Britaniją", kaip pareiškė Hobsbawmas", devynioliktojo amžiaus kapitalistinio pasaulio ekonomika vystėsi kaip vieninga laisvų srautų sistema, kurioje tarptautinis kapitalas ir prekės dažniausiai judėjo per britų ir jų institucijų rankas, tarp kontinentų naudojant britų laivyną ir buvo skaičiuojama svarais sterlingų" (1969, p. 14, cf. p. 314). Britų jūrų laivynas ir karinė jėga sustiprino Londono, kaip pasaulio prekybos ir finansų centro, pozicijas (žr. 3 ir 4 sk.). Tačiau iki tol nė viena jėga nebuvo pirmaujanti, visada bent dvi galingos valstybės varžėsi dėl įtakos pačioje Europoje, ir jų interesai nuolat susikirsdavo kolonijinėse teritorijose. Be to, pasaulinė plėtra į šias kovas įtraukė ir nevalstybinius veikėjus (Tilly, 1990, p. 189). Kolonijos tapo naujų imperijų „karūnos brangakmeniais" (žr. Furnivall, 1948; Spear, 1960; Fieldhouse, 1966; Pakenham, 1992; Ferro, 1997). Piktnaudžiaudama prekybos monopolija ir specialiomis komercinėmis sutartimis, kiekviena imperija siekė išsaugoti išskirtinę prekybos ir išteklių srautų kontrolę, kad pati praturtėtų. Kitas skatinantis veiksnys, žinoma, buvo nacionalinis prestižas.

Dėl pasaulinės Europos ekspansijos, kaip pažymėjo vienas apžvalgininkas, „padidėjo organizacijų, galinčių veikti tokiu mastu, poreikis. Šis procesas paveikė visus pagrindinius modernios visuomenės organizacijų tipus – šiuolaikinę valstybę, šiuolaikinę korporacinę įmonę, šiuolaikinį mokslą – ir tai buvo jiems labai naudinga" (Modelski, 1972, p. 37). Imperijų ekspansija tapo ypatingu valstybių aktyvumo ir galios augimo šaltiniu. Nors užjūrio tyrinėjimų parengimo, planavimo ir finansavimo procesai bei naujai įgy-

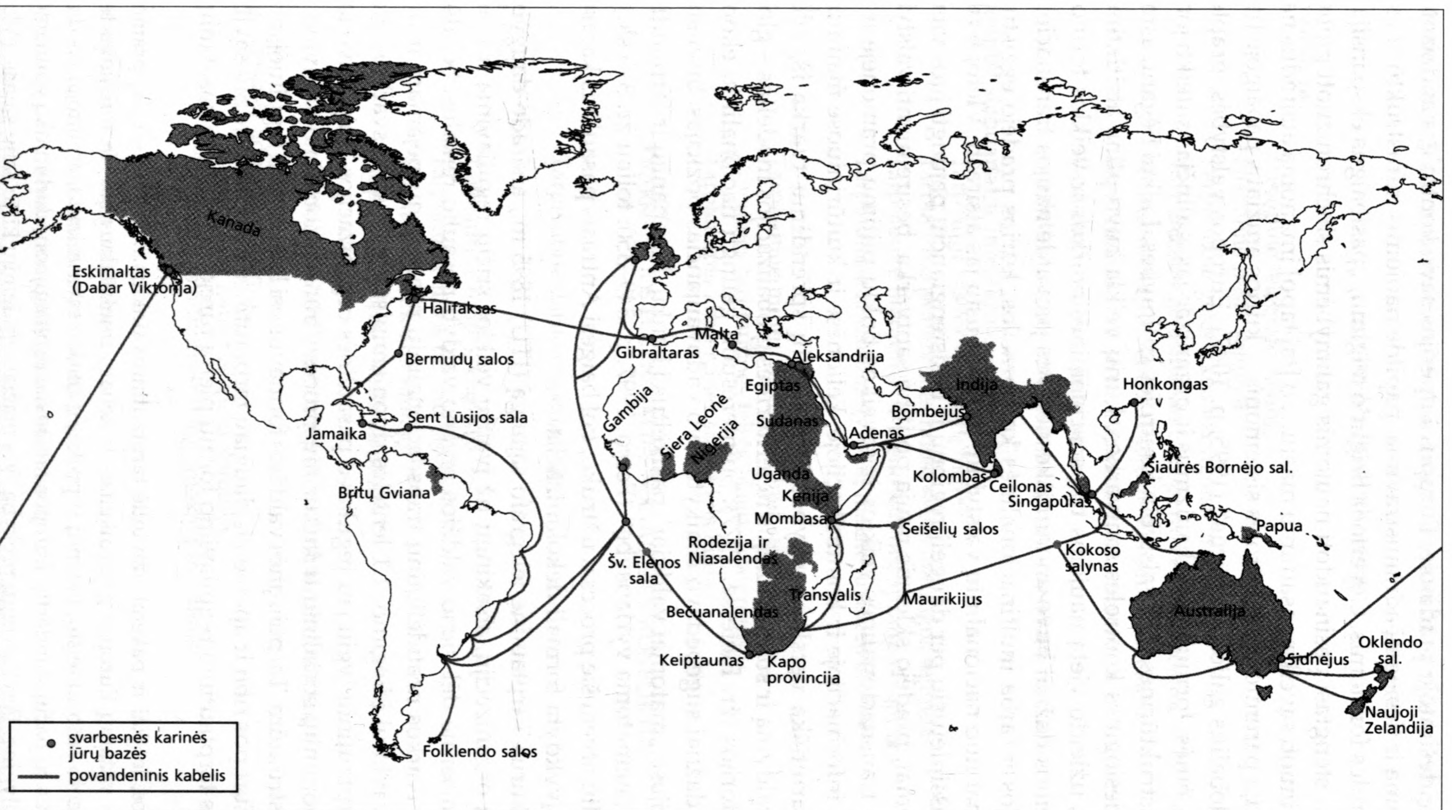
1.1 žemėlapis. Pasaulinės imperijos 1763 m. (*šaltinis:* iš Black, 1994)

tų pozicijų ir teritorijų vadyba sekino nacionalinius išteklius, tačiau vyriausybės pasinaudodavo „atradimų" ir neeuropietiškų žemių eksploatavimo vaisiais. Vykdomoji valdžia ir valstybinė biurokratija dažnai įgydavo ir patirties, ir turtų, o tai didino jų autonomiją vietinių sambūrių ar grupių atžvilgiu. Valstybės, kurios galėjo pasitelkti stiprią administracinę infrastruktūrą, daug gyventojų ir plačią mokesčių bazę kartu su ginklų ir laivų statybos pramone, tapdavo pranašesnės. Tuo naudojosi absoliutinės ir konstitucinės valdžios septynioliktąjį ir aštuonioliktąjį amžius, o devynioliktąjį tuo pasinaudojo naujai susikūrusios modernios nacionalinės valstybės.

Nors ankstyvasis modernus kolonializmas skersai išilgai apkeliavo daugelį pasaulio kraštų, o euroatlantinių jūrinių imperijų ekspansija suformavo tvirtus tarpregioninius ryšius, stiprėjančios politinių bendruomenių tarpusavio sąveikos istorinė takoskyra tikriausiai yra antroji devynioliktojo amžiaus pusė. Globalius procesus ir ekstensyvumo, ir intensyvumo prasmėmis skatino Europos jėgų ekspansija šiuo periodu ir varžybos dėl šios ekspansijos sąlygų bei įvairių regioninių centrų kova siekiant jas išlaikyti (Geyer ir Bright, 1995; Ferro, 1997, p. 345–350). Neabejotina, kad greitai besivystančios Britų bei kitų Europos valstybių imperijos buvo galingiausios globalizacijos jėgos antroje devynioliktojo amžiaus pusėje. Šio amžiaus pabaigoje Britų imperija apėmė beveik ketvirtį pasaulio sausumos ir sudarė daugiau kaip ketvirtį gyventojų skaičiaus (žr. 1.2 žemėlapį). Britų imperija, kaip sakoma, „ištiesė savo ilgus pirštus į visą pasaulį" (Fernández-Armesto, 1995, p. 264). Tai buvo ne paprastas Europos ekspansijos, vykusios nuo pat ankstyvųjų amžių, suaktyvėjimas, bet naujos tvarkos tarp pagrindinių pasaulio regionų nustatymas pasitelkiant naujas komunikacijos ir transporto infrastruktūras, kurios palengvino sukurti naujus politinės kontrolės mechanizmus.

Europietiškasis kolonializmas buvo varomas „pionieriško ekspansionizmo" dvasia, jam padėjo ir jį kurstė vietinių sąlygų ir infrastruktūrų eksploatavimo interesas. Pavyzdžiui, Afrikoje imperialistams geriausiai sekėsi, kai jie pakluso Britų parlamentinio komiteto rekomendacijoms: „pritaikyti jau egzistuojančias vietines vyriausybes kontroliuojant jų nesaikingumą ir palaikant taiką tarp jų" (cituota iš Fernández-Armesto, 1995, p. 419; žr. Pakenham, 1992). Didžiules užjūrio teritorijas valdyti ir kontroliuoti buvo nepaprastai brangu ir būtų net neįmanoma, jei nebūtų panaudotos (kur tai įmanoma) jau egzistuojančios politinės struktūros ir ištekliai. Kol antrojoje devynioliktojo amžiaus pusėje plačiai nepaplito novatoriški komunikacijos ir kelionių infrastruktūros pasiekimai – nauji greitaeigių garlaivių modeliai, Morzės abėcėlė, telegrafas, telefono kabeliai ir kt. – su plačiai išsimėčiusiomis teritorijomis buvo sunku susisiekti, jos nebuvo apsaugotos nuo savarankiškai mąstančių kolonijų administratorių ir/arba vietinių aplinkybių, kurias imperijos centrai menkai tepažinojo arba pažindavo per vėlai. Nors komunikacijos ir kelionių technologijų pokyčiai toli gražu nebuvo panacėja politiniam Londono, Paryžiaus ar Vašingtono elitui, tačiau neinvestavus į jas ir neišdėsčius jų ten, kur atrodė naudinga, būtų neįmanoma sėkmingai valdyti besiplečiančius užjūrio turtus ir personalą (žr., pavyzdžiui, Pakenham, 1992, 3 sk.)

Nors ir paradoksalu, bet būtent šiuo laikotarpiu pradėta pereiti nuo imperinių ir teritorinių kontrolės formų, dėl kurių buvo varžomasi ir kovojama, link naujų savitų neteritorinių galios ir viešpatavimo formų. Lėtai, devynioliktojo amžiaus antrojoje

1.2 žemėlapis. Britanijos imperija 1900 m.: kolonijos ir infrastruktūra (*šaltinis:* iš Kennedy, 1988)

pusėje ir dvidešimtojo pradžioje, Europos imperijos savo kontrolę, naudojant tiesioginį perėmimą ir tiesioginį administravimą, papildė naujomis infrastruktūrinės sąveikos ir kontrolės formomis. Geyerio ir Bright'o teigimu, „pasibaigus ekspansijai ir užvaldymui... stengtasi pasinaudoti naujomis galimybėmis sinchronizuoti globalų laiką ir koordinuoti sąveiką pasauliniu mastu... o [tai tapo] įmanoma atsiradus naujoms komunikacija paremtomis kontrolės sistemoms... kurios amžiaus pabaigoje [įtraukė] pasaulį į globalius galios kontūrus" (1995, p. 1047). Europos valstybės, praplėtusios savo galias, ėmėsi formuoti mechanizmus ir organizacijas, galinčias suteikti joms tam tikros infrastruktūrinės kitų valstybių kontrolės galimybes. Laikui bėgant, asmeninio režimo ir tiesioginės kontrolės santvarkos, kurių veikla buvo pilna atsitiktinumų ir netikrumo, užleido vietą naujoms transnacionalinės tvarkos ir veiklos formoms. Jų galios sistemos dažnai buvo anonimiškesnės, nes jas valdė naujos transnacionalinės organizacijos ir/arba multinacionalinės korporacijos, kurios pradėjo egzistuoti nepriklausomai nuo nacionalinių valstybių, paskatinusių jas atsirasti. Vietoj teritorinių valstybių, išsiplėtusių per daugelį regionų ir besistengiančių pajungti juos vienai politinei sistemai, pradėjo skleistis nauja politinė santvarka, besiremianti valstybių organizacijų, transnacionalinės veiklos ir sąveikos tinklų plitimu pramonėje ir bankininkystėje, informacijoje ir komunikacijoje, kelionėse ir kultūriniuose mainuose. Įtakinga vakarietiška verslo, prekybos ir politinių sprendimų tvarka išgyvendino tiesioginį valdymą ir sukūrė naujus neteritorinės globalizacijos modelius – globalizaciją be teritorijos (žr. Pieterse, 1977). Suinteresuoti galingų nacionalinių ekonomikų sluoksniai dažnai sugebėdavo išlaikyti savo vadovaujančias pozicijas, buvusių kolonijų teritorijose „matomai valdžiai" pasikeitus į bankų, kompanijų ir tarptautinių organizacijų „nematomą vyriausybę" (Ferro, 1997, p. 349–350: toliau žr. 3–5 sk.). Žinoma, daugeliu atveju šie procesai užtruko, kol baigėsi Antrasis pasaulinis karas ir galų gale buvo įvykdyta formali dekolonizacija.

Tačiau, įkūrus Tarptautinę telegrafo sąjungą (ITU) 1895 m., atsirado daugybė tarpvalstybinių organizacijų, atsakingų už įvairių veiklos sričių reguliavimą ir tvarkymą. Buvo tariamasi ne dėl vieno valdžios organo valdyti pasaulio reikalus, bet dėl reguliuojančios tvarkos neatidėliotinų transnacionalinių procesų nuspėjamam ir metodiškam vadovavimui įdiegimo. 1.1 lentelės duomenimis, iki 1914 m. svarbius globalius reikalus tarptautiniu lygiu jau reguliavo pasaulinės organizacijos. Taip buvo kuriama nauja ekonominių, socialinių ir kultūrinių procesų transnacionalinio valdymo ir kontrolės infrastruktūra. Tarptautinės valdžios formavimosi laikotarpiu reguliuojanti veikla išplito už Europos ribų ir apėmė vis daugiau tarptautinės jurisdikcijos. Šių savitų viešo ir privataus tarptautinio reguliavimo formų plėtra turėjo reikšmingų pasekmių:

> Telegramos, laiškai ir paketai užtvindė tarptautinius tinklus... Prekių – ypač pramoninių gaminių – vežamų Europos geležinkeliais ir keliais, nuolat daugėjo. Nacionaliniai teismai gynė užsienio autorių teisių, patentų ir prekinių ženklų savininkus. Gamintojai vis dažniau ėmė laikytis tų pačių standartų. Europos labiausiai privilegijuotų darbininkų gaunamos pajamos susilygino. Išnyko vergų prekyba. Vis mažiau epidemijų kirto šalių sienas. (Murphy, 1994, p. 106).

1.1 lentelė. Pasaulinės organizacijos 1914 m. (pagrindinė veiklos sritis ir įsteigimo data)

	SKATINANČIOS PRAMONĘ
Infrastruktūra	
1865	Pasaulinė telegrafo sąjunga
1874	Pasaulinė pašto sąjunga
1884	Tarptautinė geležinkelio kongreso asociacija
1890	Tarptautinio geležinkelio transporto centrinė būstinė
1894	Nuolatinė tarptautinė navigacijos kongresų asociacija
1905	Tarptautinės jūrų teisės diplomatinė konferencija
1906	Pasaulinė radiotelegrafo sąjunga
1909	Nuolatinė tarptautinė kelių kongresų asociacija
Pramoniniai standartai ir intelektinė nuosavybė	
1875	Tarptautinis svorių ir matų biuras
1883	Tarptautinė pramoninės nuosavybės apsaugos sąjunga
1885	Tarptautinė literatūros ir meno kūrinių apsaugos sąjunga
1912	Tarptautinis žmonių ir gyvulių maisto analizės biuras
Prekyba	
1890	Tarptautinė muitų tarifų skelbimo sąjunga
1893	Privatinės tarptautinės teisės Hagos kongresas
1913	Tarptautinis komercinės statistikos biuras
	TVARKANČIOS POTENCIALIUS SOCIALINIUS KONFLIKTUS
Darbas	
1901	Tarptautinė darbo organizacija
Žemės ūkis	
1879	Tarptautinė tuopos komisija
1901	Tarptautinė jūros tyrimų taryba
1902	Tarptautinė cukraus sąjunga
1905	Tarptautinis žemės ūkio institutas
	STIPRINANČIOS VALSTYBES IR VALSTYBINES SISTEMAS
Viešoji tvarka ir administravimas	
1875	Tarptautinė bausmės vietų komisija
1910	Tarptautinis administravimo mokslų institutas
Tarpvalstybinių konfliktų valdymas	
1899	Nuolatinis arbitražo teismas
1907	Tarptautinis teisingumo teismas

1.1 lentelės tęsinys

	STIPRINANČIOS VISUOMENĘ
Žmogaus teisės	
1890	Tarptautinis biuras prieš vergų prekybą
Paramos ir socialinės rūpybos	
1907	Paramos užsieniečiams informacijos ir paslaugų biuras
Sveikata	
1900	Mirties priežasčių tyrimo komisija
1907	Tarptautinė visuomenės sveikatos organizacija
1912	Tarptautinė visuomenės švaros ir pirčių asociacija
Švietimas ir mokslas	
1864	Tarptautinė geodezijos asociacija
1903	Tarptautinė seismologijos asociacija
1908	Tarptautinė matematikos mokymo komisija
1909	Centrinis tarptautinio žemėlapio biuras

Šaltinis: Murphy, 1994, p. 47–48.

Sukūrusios tam tikrą tarptautinę tvarką, palaikančią pramoninio kapitalizmo stabilumą ir plėtrą, naujosios tarptautinės organizacijos sudarė pagrindą visapusiškesnei, nors vis dar fragmentuotai dvidešimtojo amžiaus tarptautinio reguliavimo sistemai.

1.1.5 Moderni nacionalinė valstybė ir pasaulio tvarka

Naujai besikuriančią pasaulio tvarką lėmė moderni nacionalinė valstybė. Modernios valstybės yra nacionalinės valstybės – politiniai aparatai, skirtingi nei valdovai ir valdiniai, turintys aukščiausią jurisdikciją apibrėžtoje teritorijoje, pretenduojantys į prievartinės jėgos monopoliją, besinaudojantys legitimumu, kuris yra minimalaus jų piliečių rėmimo ar lojalumo rezultatas. Kaip ir visi politinės analizės apibrėžimai, šis taip pat yra prieštaringas (žr. Held, 1995, 3 sk.). Tačiau čia jis ypač naudingas, nes akcentuoja kelias šiuolaikines pačios modernios valstybės ir tarptautinės valstybių bendrijos naujoves. Tai teritoriškumas, monopolinė prievartos priemonių kontrolė, galios struktūrų neasmeniškumas ir pretenzijos į legitimumą. Visas jas būtina trumpai paaiškinti.

Pirma, nors visos valstybės pretendavo į teritorijas, tik modernios nacionalinės valstybės sistemoje palaipsniui buvo griežtai nustatytos sienos. Šiam procesui ypač svarbi buvo pokarinė dekolonizacija. Antra, siekis išlaikyti jėgos ir prievartos priemonių (remiamų reguliariosios armijos ir policijos) monopoliją tapo įmanomas tik „sutaikius" tautas, palaužus konfrontuojančius galios ir valdžios centrus nacionalinės valstybės

viduje. Tai Europoje buvo pasiekta tik devynioliktajame amžiuje, ir daugelyje šalių išliko kaip ypač trapus pasiekimas. Trečia, neasmeninės ir suverenios politinės santvarkos idėja – t.y. teisiškai apribota valdžios struktūra su aukščiausia jurisdikcija visai teritorijai negalėjo būti vyraujanti, kol politinės teisės, prievolės ir pareigos buvo laikomos glaudžiai susijusios su religija ir į jas pretendavo tradiciškai privilegijuotieji – monarchai ar kilmingieji. Dėl šių dalykų vis dar buvo kovojama aštuonioliktojo ir devynioliktojo amžiaus Europoje ir tebekovojama šiomis dienomis ten, kur „įstatymo valdžia" yra abejotina. Ketvirta, kai „Dievo teisė" ar „luomų teisė" buvo įveikta ir sunyko, modernioms valstybėms teko stengtis laimėti piliečių lojalumą, nes valstybės tvirtino esančios teisėtos, kadangi jos atspindi ar atstovauja savo piliečių poreikiams, siekiams ir interesams.

Po Antrojo pasaulinio karo modernios nacionalinės valstybės tapo pagrindine politinės valdžios forma visame pasaulyje. Dėl dekolonizacijos ir sugriuvus TSRS imperijai, nacionalinių valstybių skaičius labai padidėjo (žr. 1.1 pav.). Be to, moderni nacionalinė valstybė įgijo specifinę politinę formą – jos pagrindiniai variantai kristalizavosi kaip *liberalioji ar atstovaujamoji demokratija*. Liberalioji demokratija reiškia, kad bendruomenei įtakos turintys sprendimai priimami grupės per rinkimus išrinktų atstovų, t.y. jiems suteikta teisė valdyti pagal įstatymą. Nacionalinės politikos srityje liberaliąją demokratiją išreiškia teisinių normų ir institucijų rinkinys, kuris būtinas jai sėkmingai funkcionuoti. Be jų negalima visiškai realizuoti liberaliosios demokratijos. Teisinės normos ir institucijos yra: (1) konstituciškai įtvirtinta išrinktųjų atstovų vykdoma vyriausybės politikos kontrolė; (2) mechanizmų išrinkti ir taikiai pakeisti išrinktus atstovus dažnai vykstančiuose sąžininguose ir laisvuose rinkimuose sukūrimas; (3) visų suaugusiųjų teisė balsuoti tokiuose rinkimuose (jei ji nėra teisiškai apribota dėl sunkių psichinių ligų ar nusikaltimų); (4) teisė balotiruotis į valstybinį postą. Be to, dar turėtų būti: (5) realiai veikianti kiekvieno piliečio teisė į žodžio laisvę, apimanti ir galimybę kritikuoti vyriausybę, ir šalies socialinę-ekonominę sistemą; (6) prieinami informacijos šaltiniai, alternatyvūs tiems, kuriuos kontroliuoja vyriausybė, kitos pavienės institucijos ar grupės; ir (7) įtvirtinta teisė kurti ir stoti į nepriklausomas sąjungas – politines, socialines ar kultūrines, kurios gali turėti teisėtą, taikingą įtaką visuomenės gyvenimui (Dahl, 1989, p. 221, 223). Šalių, turinčių tokias teisines normas ir institucijas, gerokai pagausėjo devynioliktąjį ir dvidešimtąjį amžius, o tai įtvirtino liberaliąją demokratiją, kaip vyraujančią modernios nacionalinės valstybės formą (žr. Ware, 1992; Held, 1993; Potter et al., 1997).

Galima išskirti tris demokratizavimo „bangas", kurių metu liberaliosios demokratijos sutvirtėjo ir daug pasiekė: pirmoji – nuo devynioliktojo amžiaus pradžios iki 1920-ųjų vidurio, antroji – nuo Antrojo pasaulinio karo iki 1960-ųjų pradžios ir trečioji – nuo 1974-ųjų iki šių dienų (žr. 1.1 intarpą, Huntington, 1991). Paskutinioji banga padėjo liberaliajai demokratijai likti vyraujančia daugelyje pasaulio regionų. 1974 m. mažiausiai 68 proc. šalių pagrįstai galėjo būti vadinamos autoritarinėmis, 1995-ųjų pabaigoje beveik 75 proc. visų šalių įdiegė konkurencinių rinkimų sistemas ir kai kurias formalias politinių ir pilietinių teisių garantijas. Šiuo metu liberalių demokratijų skaičius, atrodo, vis dar didėja. Trečioji „banga" prasidėjo Pietų Europoje ir dvi-

dešimtojo amžiaus devintąjį ir dešimtąjį dešimtmečius prasiplėtė iki Lotynų Amerikos, dalies Azijos ir Afrikos Sub Sacharos regiono, Rytų Europos ir buvusios Tarybų Sąjungos. 1.2 lentelėje šie pokyčiai pateikti pagal pasaulio regionus ir tris režimų tipus: autoritarizmą (požymiai – valstybės dominavimas, jokių konkurencinių rinkimų ir griežti pilietinių bei politinių teisių apribojimai), dalinę demokratiją (tam tikra vyriausybės atsiskaitomybė piliečiams per rinkimus, tačiau rinkimų procedūros ribotos, teisės ir asociatyvių struktūrų autotomija) ir liberaliąją demokratiją (atskaitingos vyriausybės, laisvi ir sąžiningi konkurenciniai rinkimai, pilietinės ir politinės teisės, asociatyvių struktūrų autonomija ir t.t.). Žinoma, autoritarizmas į liberaliąją demokratiją nebūtinai pereina evoliucijos keliu, dažnai politinėse bendruomenėse ji įsigalėdavo negalutinai, pasiduodavo regresijai.

Kuriama besiformuojančios modernios nacionalinės valstybės pagrindu, liberalioji demokratija atsidūrė gana aiškiai apibrėžtoje politinėje erdvėje (plg. Walker, 1988; Connolly, 1991; McGrew, 1997), nes modernioji demokratijos teorija ir praktika buvo sukurta vestfališkojo modelio pagrindu. Nacionalinės bendruomenės ir nacionalinių bendruomenių teorijos rėmėsi prielaida, kad politinės bendruomenės iš esmės gali valdyti savo likimą ir piliečiai gali pakankamai identifikuotis vieni su kitais taip, kad būtų mąstoma ir veikiama kartu atsižvelgiant į tai, kas geriausia visiems, t.y. atsižvelgiant į visuomeninę gerovę (Sandel, 1996, p. 202). Nebuvo abejojama tuo, kad, nepaisant vidinių sunkumų, demas (liaudis), balsavimo teisės lygmuo, atstovavimo forma bei apimtis ir pritarimo prigimtis bei reikšmė – faktiškai visi pagrindiniai apsisprendimo elementai politikoje – gali būti apibrėžti geografiniu požiūriu: atstovavimo sistemos ir demokratinė atskaitomybė gali būti puikiai suderintos galios apibrėžtoje teritorijoje. Be to, galima aiškiai atskirti (ir sukurti atitinkamas institucijas) „vidaus" ir „užsienio" politiką, vietinius ir užsienio reikalus.

Žinoma, nacionalinei demokratinei bendruomenei dažnai iškildavo grėsmė, nes skirtingos socialinės, ekonominės ir kultūrinės grupės varžėsi viena su kita dėl šios bendruomenės prigimties ir savo pačių statuso joje. Jei ne išplitusios ir dažnai žiauriai malšinamos darbininkų klasės, feministinės ir žmogaus teisių aktyvistų kovos devynioliktąjį ir dvidešimtąjį amžius, vargu ar daugelyje šalių būtų suteikta visuotinė balsavimo teisė (žr. Potter et al., 1997). Taip pat buvo žiauriai priešinamasi tautų ir nacionalinės tapatybės formavimuisi. Mes dar grįšime prie tautos kūrimo kultūrinės politikos ir nacionalizmo 7 skyriuje, bet vertėtų trumpai pakalbėti apie sudėtingus ryšius tarp šių fenomenų ir modernios valstybės kūrimo. Valstybės yra institucijos, tautos yra klasinį pasiskirstymą ignoruojantys kolektyvai, kuriems būdinga bendra tapatybė ir kolektyvinė politinė lemtis ir kurių pagrindas yra tikras, įsivaizduojamas ir sukurtas kultūrinis, lingvistinis ir istorinis bendrumas. Nacionalizmas nusako ir emocinį individų atsidavimą tai tapatybei bei bendruomenei, ir politinį planą siekti šios nacijos dominavimo. Fiksuotos modernios teritorinės valstybės sienos beveik visada apimdavo įvairias etnines, kultūrines ir lingvistines grupes su įvairiomis tapatybėmis ir ištikimybe, ir santykiai tarp šių dviejų esamybių – tautos ir nacionalinės valstybės – buvo labai nepastovūs ir dažnai prieštaringi. Kai kada nacionalizmas buvo remiamas ir juo pasinaudota kuriant sėkmingą valstybinį darinį; vienas iš tokių pavyzdžių – prancūzai ir Prancūzija.

1.1 intarpas. Demokratizavimo bangos pagal Samuelį Huntingtoną, 1991 m.

Pirmoji, ilga, banga 1828–1926
Pavyzdžiai: JAV, Britanija, Prancūzija, Italija, Argentina, Britų užjūrio dominijos.

Pirmoji, regreso, banga 1922–1942
Pavyzdžiai: Italija, Vokietija, Argentina.

Antroji, trumpa, banga 1943–1962
Pavyzdžiai: Vakarų Vokietija, Italija, Japonija, Indija, Izraelis.

Antroji, regreso, banga 1958–1975
Pavyzdžiai: Brazilija, Argentina, Čilė.

Trečioji banga 1974–
Pavyzdžiai: Portugalija, Ispanija, daugelis kitų šalių Lotynų Amerikoje, Azijoje, Afrikoje, Rytų Europoje.

Šaltinis: Potter et al., 1997, p. 9.

1.2 lentelė. Demokratizavimo proceso duomenys 1975 ir 1995 m.

	Šalys 1975 (N=147)			Šalys 1995 (N=164)		
	Autoritarinės	dalinės demokratijos	liberaliosios demokratijos	autoritarinės	dalinės demokratijos	liberaliosios demokratijos
Vakarų Europa, Šiaurės Amerika ir Australazija	2	0	22	0	0	24
Lotynų Amerika	15	2	5	2	5	15
Azija	18	4	3	11	5	9
Afrikos Sub Sacharos reg.	43	2	3	12	16	20
Vidurinieji Rytai ir Persų įlanka	14	3	2	13	3	2
Rytų Europa ir TSRS/ buvusi TSRS	9	0	0	5	14	8
Iš viso	101	11	35	43	43	78
Procentai	68,7	7,5	23,8	26,2	26,2	47,6

Šaltinis: Potter et al., 1997, p. 9.

Kai kurios tautos ir jų nacionalizmas atsirado kaip opozicija kitiems nacionaliniams sumanymams – pavyzdžiui, katalonų nacionalizmas Ispanijoje. Kai kada tai atsirado kaip opozicija multietninei imperinei valstybei – vengrų nacionalizmas prieš Austrijos-Vengrijos imperiją, o kartais – kaip priešprieša užsienio kolonijinėms jėgoms, pavyzdžiui, indiškasis nacionalizmas.

Tačiau, nepaisant skirtingo nacionalizmo ir dažnai dviprasmiško santykio su valstybe, demokratijos teorijoje, ypač devynioliktojo ir dvidešimtojo amžių laikotarpiu, neabejojama dėl ryšio tarp demo (liaudies), pilietybės, rinkimų mechanizmų, susitarimo prigimties ir nacionalinės valstybės sienų. Įvairių politinių bendruomenių likimai gali patirti iššūkių ir susipinti tarpusavyje, bet tinkamiausia vieta „tautos likimo" pamatui buvo pati teritoriniu pagrindu sukurta politinė bendruomenė. Šiuolaikiniame pasaulyje pagrindiniai liberaliosios demokratijos principai ir veiklos būdai vis dar siejami beveik vien tik su suverenios nacionalinės valstybės principais ir institucijomis. Be to, moderni demokratijos teorija ir demokratinė politika laikosi požiūrio, kad tarp piliečių rinkėjų ir nacionalinio lygmens vadovų turi būti simetrija ir atitikimas. Balsuodami rinkėjai iš esmės gali priversti vadovus atsiskaityti, ir rinkėjams pritarus, vadovai gali teisėtai kurti ir palaikyti įstatymus bei vykdyti politiką savo rinkėjų, t.y. teritorijos pagrindu sudarytos pastovios bendruomenės, atžvilgiu.

Taigi modernios demokratinės nacionalinės valstybės šerdies, arba „giluminės struktūros", ryškiausios savybės yra: demokratija nacionalinėje valstybėje ir nedemokratiški santykiai tarp valstybių, atskaitomybės ir demokratinio teisėtumo įtvirtinimas šalyje ir nacionalinių interesų (bei maksimalaus politinio pranašumo) siekis už jos ribų, demokratija ir pilietinės teisės tiems, kurie laikomi „saviškiais", ir tokių teisių nesuteikimas esantiems už šių ribų. Tačiau šie prieštaravimai vis labiau praranda savo svarbą, nes politinė globalizacija skatina „globalios politikos" plėtrą.

1.2 Globalios politikos atsiradimas

Pastaruoju metu beveik visos nacionalinės valstybės palaipsniui tapo funkcionaliomis sudėtinėmis dalimis ir įsitraukė į globalių transformacijų bei globalių srautų struktūrą (Nierop, 1994, p. 171). Transnacionaliniai tinklai ir ryšiai vystėsi beveik visose žmonių veiklos srityse. Prekės, kapitalas, žmonės, žinios, komunikacija ir ginkluotė, kaip ir nusikaltimai, teršalai, mados ir tikėjimai, sparčiai kerta teritorines sienas (McGrew, 1992). Pasaulis jau nėra sudarytas iš „atskirų civilizacijų, jis jau nėra paprasčiausia tarptautinė valstybių asociacija, jis tapo iš esmės susietas globalios tvarkos, kuriai būdingos ryškios mainų, galios, hierarchijos ir nelygybės struktūros.

Norint suvokti pokyčius, paveikusius ir vis dar veikiančius valstybę ir politinius sprendimus, reikėtų išsiaiškinti keletą terminų, tarp kurių – globali politika, globali valdžia, tarptautinis režimas ir valstybės suverenitetas. Neišsiaiškinus šių terminų, sunku suprasti daugybę globalių procesų ir struktūrų, pakeitusių politikos ir ypač modernios politinės bendruomenės prigimtį. Nes šie terminai padeda apibrėžti politikos globalizacijos dimensijas.

1.2.1 Politikos globalizacija

„Globali politika" yra terminas, sėkmingai užfiksuojantis politinių santykių sklidimą erdvėje ir laike, politinės galios ir politinės veiklos plėtrą už modernių nacionalinių valstybių ribų. Politiniai sprendimai ir veikla vienoje pasaulio dalyje gali sparčiai išsišakoti per visą pasaulį. Be to, politinė veikla ar sprendimai per greitas komunikacijos priemones gali susisieti į sudėtingus sprendimų ir politinės sąveikos tinklus. Dėl to „sklidimas" dažnai „pagilina" globalaus politinio proceso poveikį, nes ne taip kaip senovinėse ir moderniose imperijose „veikla per atstumą" daug intensyviau persmelkia tam tikrų vietovių ar politinių bendruomenių socialines sąlygas ir pasaulio pažinimą. Todėl tai, kas vyksta globaliu lygmeniu, dažnai tuoj pat sukelia vietines pasekmes ir atvirkščiai.

„Globalios politikos" idėja meta iššūkį įprastinėse „politikos" sąvokose įsitvirtinusiam tradiciniam skirstymui į vietinę ir tarptautinę, vidaus ir užsienio, teritorinę ir neteritorinę politiką (žr. Walker, 1993). Taip pat ji išryškina tarpusavio sąveikų, peržengiančių valstybių ir visuomenių ribas, gausą ir sudėtingumą globalioje santvarkoje. Nors vyriausybės bei valstybės ir išlieka galingi veikėjai, dabar jos dalijasi globalią areną su kitomis organizacijomis ir institucijomis. Valstybė susiduria su daugybe tarpvyriausybinių organizacijų (TVO), tarptautinių institucijų ir režimų, kurių veikla labai įvairi, ir su kvaziviršnacionalinėmis institucijomis, tokiomis kaip Europos Sąjunga. Nevalstybiniai veikėjai ar tarptautinės organizacijos (multinacionalinės korporacijos, transnacionalinės spaudimo grupės, transnacionalinės profesinės asociacijos, socialiniai judėjimai ir kt.) taip pat aktyviai dalyvauja globalioje politikoje. Kaip ir daugelis subnacionalinių veikėjų ir nacionalinių spaudimo grupių, kurių veikla dažnai išplinta ir tarptautinėje arenoje. Todėl globali arena gali būti suvokiama kaip daugiaskliautė „mišri veikėjų sistema", kur politinė valdžia ir politinės veiklos šaltiniai yra plačiai pasklidę (Mansbach et al., 1976; Rosenau, 1997). Jau vien ši koncepcija prieštarauja įprastinei vestfališkajai, valstybinei ar realistinei globalios pasaulio tvarkos charakteristikai.

Šiandien globali politika įsitvirtinusi ne tik tradicinėse geopolitinėse srityse, apimančiose saugumą ir karinius reikalus, bet paliečia ir įvairius ekonomikos, socialinius ir ekologijos klausimus. Tarša, narkotikai, žmogaus teisės, terorizmas priklauso vis didėjančiam ratui transnacionalinės politikos sprendžiamų problemų, kurios išeina už teritorinės jurisdikcijos ir egzistuojančių globalios politikos kontrolės rėmų. Norint sėkmingai jas išspręsti, būtinas tarptautinis bendradarbiavimas. Gynyba ir saugumas jau nėra svarbiausi globalios dienotvarkės ar net nacionalinių vyriausybių dienotvarkių dalykai. Visa tai padės išsiaiškinti globalaus valdymo sąvoka.

Globalus valdymas apima ne tik formalias institucijas ir organizacijas, per kurias nustatomos (arba ne) ir palaikomos pasaulio tvarką valdančios taisyklės ir normos, t.y. valstybės institucijos, tarpvalstybinis bendradarbiavimas ir kt., bet ir visas tas organizacijas bei spaudimo grupes – nuo multinacionalinių korporacijų (MNK), transnacionalinių socialinių judėjimų iki daugybės nevyriausybinių organizacijų – kurių siekiami tikslai ir uždaviniai yra susiję su transnacionalinėmis teisės normomis ir valdymo siste-

momis (žr. Rosenau, 1997). Žinoma, Jungtinių Tautų (JT) sistema, Pasaulio prekybos organizacija (PPO) ir daugelis nacionalinių vyriausybių yra vieni iš pagrindinių, bet jokiu būdu ne vieninteliai globalaus valdymo komponentai. Jei į globalaus valdymo apibrėžimą neįtrauksime socialinių judėjimų, nevyriausybinių organizacijų, regioninių politinių asociacijų ir kt., tai jo forma ir dinamika nebus tinkamai suprasta. Globali politika apima plačią globalios valdžios sampratą, kaip būtiną besikeičiančio politinio gyvenimo išsidėstymo elementą.

Naujų politinių institucijų ir organizacijų formų gausėjimas rodo greitą transnacionalinių ryšių plėtrą, atitinkamą daugelio valstybių troškimą sukurti kokią nors tarptautinio valdymo formą kolektyvinėms politikos problemoms spręsti (žr. Luard, 1977; Krasner, 1983). Be to, tai rodo, kaip pamatysime toliau, nevyriausybinių struktūrų norą plėtoti naujas tarptautinio politinio gyvenimo atskaitomybės formas. Siekiant suvokti šioje srityje prasidedančius pokyčius, svarbu suprasti tarptautinio režimo sąvoką.

Tarptautinį režimą galima apibrėžti kaip „implicitinius ar eksplicitinius principus, normas, taisykles ir sprendimų priėmimo procedūras, atitinkančias dalyvių lūkesčius kurioje nors tarptautinių santykių srityje" (Krasner, 1983, p. 2). Režimai nėra paprasčiausiai laikini ar *ad hoc* susitarimai, juos labiau reikėtų suvokti kaip „kintamuosius, įsiterpiančius" tarp pagrindinių tarptautinės sistemos galios ir ekonomikos struktūrų bei galutinių rezultatų. Pavyzdžiui, kai rinkoms nesiseka reguliuoti prekių bei paslaugų tiekimo ir paskirstymo ar išspręsti neatidėliotinų transnacionalinių problemų, tai gali paskatinti valstybinius ir politinius veikėjus įvesti specialius režimus. Jie gali nustatyti teisinių prievolių rėmus, pagerinti informacijos prieinamumą, sumažinti bendradarbiavimo sandorių kaštus ir įvesti tam tikrą nuspėjamumą į kitu atveju „anarchiškus" santykius (žr. Keohane, 1984a). Tarptautiniai režimai yra būtinybės rasti naujus bendradarbiavimo ir reguliavimo būdus kolektyvinėms problemoms spręsti išraiška.

Tarptautiniai režimai rodo didesnę globalios politikos institucionalizaciją (Young, 1989, p. 11). Jie sukuria globalaus valdymo formas, kitokias nei tradicinės vyriausybės sąvokas, išreiškiamas per specifines suverenios politinės jėgos veiklos sritis. Žinoma, šiuolaikinėje tarptautinėje sistemoje virš valstybių nėra vienos politinės valdžios. Tačiau nežiūrint to, tarptautiniai reguliuojantys režimai sparčiai vystėsi. Tai rodo intensyvesnį globalių ir lokalių struktūrų įsitraukimą. Kaip pažymi Youngas:

> Tarptautiniai režimai siekia labai plačiai – funkcijų, geografinės aprėpties, narystės prasme. Funkcionaliai jie apima ir ribotos kompetencijos susitarimus dėl poliarinių lokių, ir platesnių interesų susitarimus dėl Antarktikos ir Žemės atmosferos. Geografinė sfera gali būti ir labai siaura, pvz., ypač ribotas režimas dėl kailinių ruonių Ramiojo vandenyno šiaurėje, ir labai plati, pvz., kaip globalūs tarptautinio oro transporto režimai (Tarptautinės civilinės aviacijos organizacija/Tarptautinės oro transporto asociacijos sistema) ar branduolinių bandymų kontrolė. Narystė apima ir du ar tris narius, kaip gilumines žvejybos režimas, nustatytas Tarptautinės šiaurės Ramiojo vandenyno žvejybos konvencijos, ir daugiau kaip šimtą narių, kaip, pvz., branduolinių ginklų neplatinimo režimas. Tačiau svarbiausias dalykas – absoliutus tarptautinių režimų skaičius. Jie toli gražu nėra neįprastas dalykas ir yra paplitę visoje tarptautinėje visuomenėje (1989, p. 11).

Tarptautiniai režimai įtraukia daug politinių veikėjų, tarp jų vyriausybes, vyriausybių departamentus ir subnacionalines valdžias. Be to, nors kai kurių režimų pagrindą sudaro tarpvyriausybinės organizacijos, daugelis jų yra gerokai lankstesni dariniai, atsirandantys dėl specifinių susitarimų, kolektyvinės politikos problemų ar tam tikro intereso pagrindu susiformavusių transnacionalinių bendruomenių. Antai tarptautinis saugumo režimas Europoje yra sukurtas remiantis kelių institucijų santykiais: Šiaurės Atlanto sutarties organizacijos (NATO), Europos Sąjungos (ES), Vakarų Europos Sąjungos (VES – devynių Vakarų Europos šalių kolektyvinės gynybos organizacija, įkurta 1948 m.) ir Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacijos (ESBO – 50-ies valstybių, apimanti visas Europos bei JAV ir Kanadą, grupė kurios pagrindinė funkcija – puoselėti politinį stabilumą ir karinį saugumą Europoje). O tarptautinis branduolinės ginkluotės neplatinimo režimas neturi jokios centrinės formalios organizacijos, tačiau remiasi tarptautine sutartimi ir nuolat vykstančiomis konferencijomis, kurių metu priimami svarbiausi sprendimai. Panašiai veikia ir jūrų teisės režimas, valdantis vandenyno resursų panaudojimą. Be to, tarptautiniai režimai atlieka daug įvairių pagrindinių funkcijų. Kai kurie paprasčiausiai užsiima monitoringu, kaip daugelis ginkluotės kontrolės režimų (pvz., ginkluotės sumažinimo Europoje – Sutartis dėl konvencinės ginkluotės Europoje, arba SKGE). Kiti sukuria forumus kolektyviniams sprendimams dėl tarptautinių nuosavybės teisių, pvz., dėl radijo dažnių ar palydovų orbitų, paskirstymo. Nepriklausomai nuo formų, funkcijų ir sandaros įvairovės tarptautiniai režimai išreiškia šiuolaikinio pasaulio santvarkos valdymo sistemą, o tiksliau, „valdymo be vyriausybės" sistemą (Rosenau, 1992, p. 5).

Diskutuojant apie globalią politiką, globalų valdymą ir tarptautinius režimus, svarbu vienas dalykas. Vertinant jų įtaką, ypač jų santykį su valstybėmis ir pasaulio santvarka, svarbu atkreipti dėmesį į du klausimus, pateiktus įvade. Pirma, atskiros nacionalinės valstybės suverenitetas pažeidžiamas tik tada, kai jo vietoje atsiranda „aukštesnės" ir/arba nepriklausomos, ir/arba deteritorizuotos, ir/arba funkcinės valdžios formos, apribojančios teisinę sprendimų nacionalinėje valstybėje bazę. Nes, kaip pažymėta anksčiau, nacionalinis suverenitetas reiškia teisę valdyti apribotoje teritorijoje ir politinę valdžią bendruomenei, kuri turi teisę nusistatyti taisykles, reguliuojančias normas ir politiką, ir pagal tai valdyti. Antra, kalbant apie globalizacijos įtaką nacionalinei valstybei, reikėtų skirti suverenitetą nuo valstybės autonomijos – valstybės gebėjimo nepriklausomai nusistatyti politinius tikslus ir jų siekti. Dėl to svarbu paklausti, ar nacionalinės valstybės suverenitetas lieka nepaliestas, jei pažeidžiama valstybės autonomija, ir, ar šiuolaikinės valstybės suverenitetas iš tiesų mažėja vykstant politikos globalizacijai? Tai bus labai svarbu diskusijai kituose skyriuose, ir prie šios temos mes grįšime knygos išvadose. Tuo tarpu svarbu pabrėžti, jog tyrinėti politikos globalizaciją nebūtinai reiškia prieiti prie išvados, kad moderni nacionalinė valstybė sunyko ar kad šiuolaikinės nacionalinės valstybės suverenitetas iš esmės pažeistas, ar kad radikaliai apribota valstybės autonomija. Tai esminiai klausimai, kuriuos būtina aptarti. Juos nagrinėjant, tolesnėse knygos dalyse bus nustatyta, kaip susiformavo globali politika, kaip kito institucionalizacijos modeliai ir vystėsi politinių sprendimų infrastruktūra tarptautiniu, transnacionaliniu ir globaliu lygmenimis.

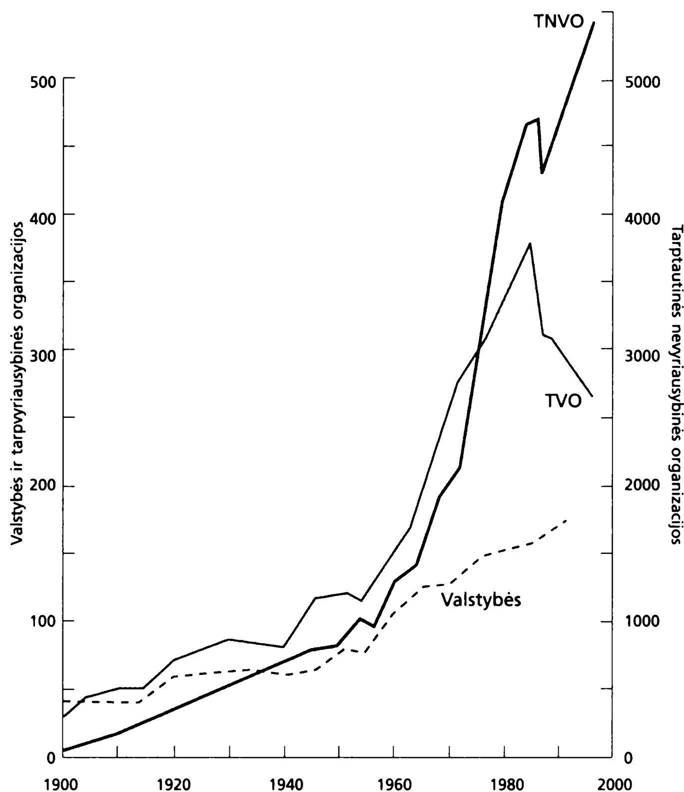
1.2.2 Internacionalizacija ir transnacionalizacija: ekstensyvumas, intensyvumas ir institucionalizacija

1997 m. pirmaujančių kapitalistinių pasaulio šalių finansų ir darbo ministrai (G7, arba Septyneto grupė) susitiko Londone aptarti bedarbystės problemų. Pagrindinis G7 „aukščiausiojo lygio susitikimo darbo klausimais" tikslas buvo peržiūrėti, kaip tarptautinis nacionalinių ekonomikų strategijų koordinavimas galėtų paskatinti darbo vietų daugėjimą G7 šalyse. Šis aukščiausiojo lygio susitikimas tuo metu buvo simbolinis iškeliant bedarbystės klausimą į pirmąją Vakarų politinės dienotvarkės vietą. Iš tiesų metiniai G7 aukščiausiojo lygio pasitarimai vis dažniau sutelkdavo savo dėmesį į problemas, anksčiau laikytas visų pirma „vietiniais", arba socialinio aprūpinimo, klausimais. Tiesą sakant, tai rodo pastangas susitvarkyti ar „valdyti" tuos politinio gyvenimo aspektus, kurie išslysta iš bet kurios pavienės šalies kontrolės. Tai reiškė didesnį dėmesį ekonominio, ekologinio ir socialinio saugumo klausimams nei tradiciniams – goepolitikos ir karinio saugumo. G7 aukščiausiojo lygio pasitarimai išryškina tai, kas jau seniai buvo matoma – didėjančią globalios politikos „institucionalizaciją", kai vyriausybės ir jų piliečiai susitaikė su tarptautinių srautų ir sąsajų pasauliu.

Tokia institucionalizacija nėra paprasčiausiai dvidešimtojo amžiaus fenomenas. Kaip pažymėta anksčiau, jau nuo devynioliktojo amžiaus vidurio egzistavo tarptautiniai globalių reikalų „valdymo" mechanizmai (ir daug anksčiau, jei tokiais mechanizmais laikytume „jėgos balansą": žr. 2 sk.). Tačiau būtent nuo Antrojo pasaulinio karo tokie mechanizmai labai išplito. Augant prekybiniams srautams, tiesioginėms užsienio investicijoms (TUI), finansiniams produktams, turizmui, kultūriniams ryšiams, kaupiantis kenksmingoms atliekoms ir gausėjant žinių (visa tai aptariama kituose skyriuose), atitinkamai intensyvėjo tarptautinės bendradarbiavimo formos šiems augantiems srautams ir ryšiams valdyti, reguliuoti, skatinti, o kartais ir stabdyti. Negalima teigti, kad toks reguliavimas paprasčiausiai yra šių naujų srautų produktas ar pasekmė, nors pakanka priežasčių manyti, kad tai buvo svarbus pagrindinis motyvas (žr. Murfy, 1994). Žinoma, paprasta manyti, kad yra aiškus ryšys tarp socialinės-ekonominės globalizacijos ir politinės globalizacijos istorinių modelių.

Tarptautinių institucijų ir organizacijų raida reikšmingai pakeitė pasaulio politikos sprendimų priėmimo struktūrą. Buvo sukurtos naujos daugiašalės ir multinacionalinės politikos formos, apimančios vyriausybes, tarpvyriausybines organizacijas (TVO) ir daugybę transnacionalinių spaudimo grupių ir tarptautinių nevyriausybinių organizacijų (TNVO). 1990 m. buvo 37 TVO ir 176 TNVO, tuo tarpu 1996 m. – beveik 260 TVO ir 5472 TNVO. 1.1 paveiksle pateikti pokyčių mastai nuo 1945 m. Be to, įdomu pažymėti, kad 1946–1975 m. veikiančių tarptautinių susitarimų tarp vyriausybių skaičius daugiau nei padvigubėjo – nuo 6351 iki 14061, o tarpvyriausybinių organizacijų sutarčių padaugėjo nuo 623 iki 2303.

Šie faktai rodo, kad dar neseniai vyko sparti politinių sprendimų priėmimo „internacionalizacija". Nenuostabu, kad dėl to gausėjo ir diplomatinių ryšių. Nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos šis procesas buvo ypač spartus: vidutinis šalių diplomatinių santykių skaičius beveik padvigubėjo, o bendras diplomatinių misijų skaičius dau-

1.1 pav. Valstybių, TVO ir TNVO skaičiaus augimas dvidešimtajame amžiuje (*šaltinis*: Union of International Associations, 1996)

1.3 lentelė. Valstybių diplomatiniai ryšiai 1950–1991 m. (skaičius kitų šalių, kurioms yra paskirta bent viena diplomatinė atstovybė)

	1950	1960	1970	1980	1991
Valstybių skaičius	81	90	134	159	167
Bendras ryšių skaičius	2140	3566	5388	7163	7762
Vidutinis ryšių skaičius	26	40	40	45	46
Kai kurių valstybių ryšių skaičius					
JAV	70	80	115	136	150
Prancūzija	70	75	117	133	142
Vokietijos Federacinė Respublika	[a]	69	99	125	135[b]
JK	67	80	115	131	132
Japonija	[a]	65	90	104	111
Švedija	50	73	73	86	94

[a] VFR ir Japonija iki 1950 m. neturėjo teisės užmegzti diplomatinių ryšių.

[b] Nuo 1991 m. VFR yra abi Vokietijos.

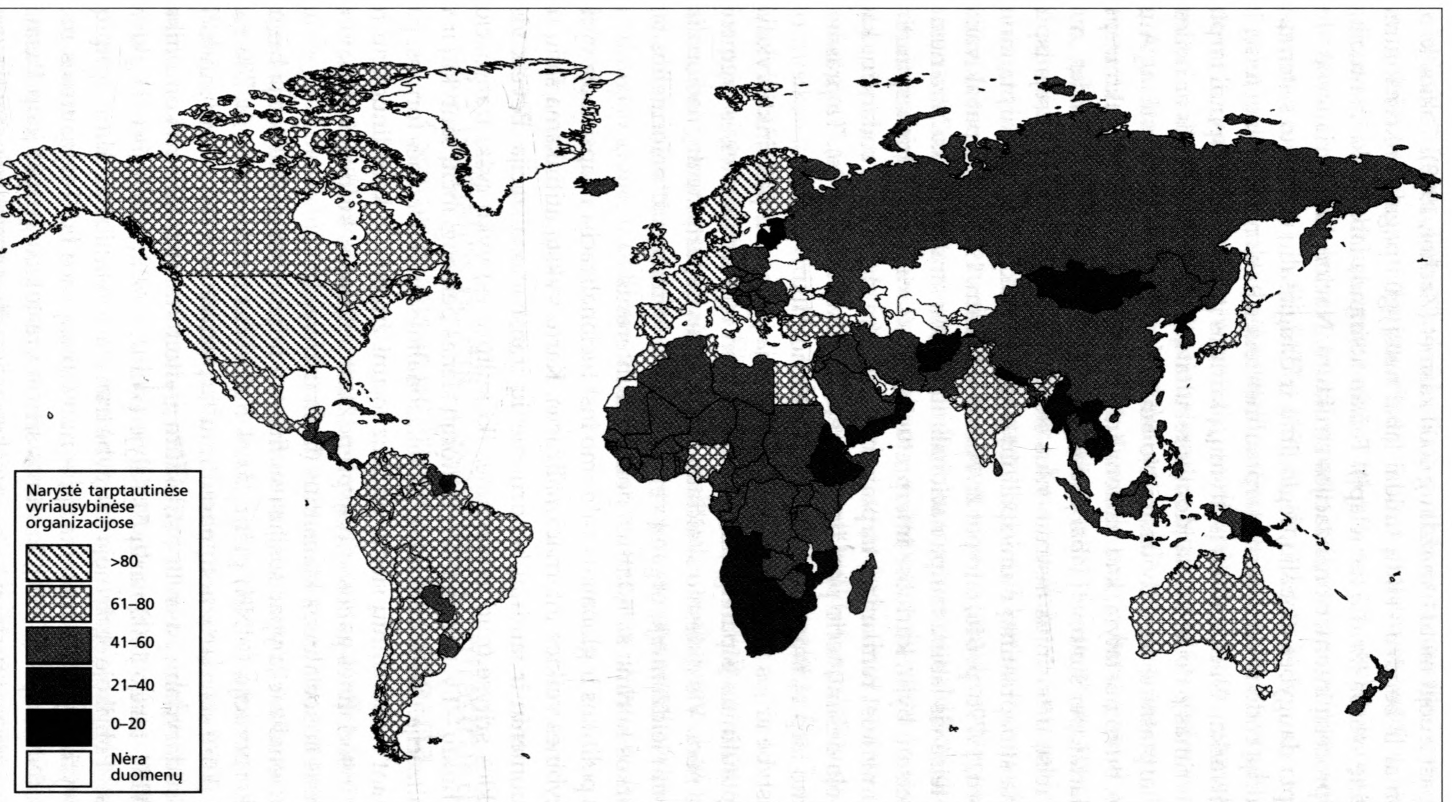
Šaltinis: Nierop, 1994, app. 2.

giau nei patrigubėjo (žr. 1.3 lentelę), nors diplomatiniai santykiai vis dar netolygūs. Pavyzdžiui, nauji duomenys rodo, kad 21 šalyje akredituota 0–10 ambasadorių, 79 akredituota 11–50, 46 akredituota 51–100, tuo tarpu 9 akredituota 101–105 ambasadoriai (Kidron ir Segal, 1995, p. 76–77).

Tačiau ir šie skaičiai nepateikia tikrojo vyriausybių ir transvyriausybinių komunikacijų ir sąveikos, t.y. politikos ar komunikacijos tinklų, siejančių oficialius vienos šalies departamentų asmenis su tokias pat pareigas einančiais kitose valstybėse ar TVO, didėjimo. Šie politikos tinklai yra išplėtoti ir aktyvūs kasdienėje veikloje, vis labiau naudojasi elektronine komunikacija. Kaip Clarke'as rašo apie Jungtinę Karalystę: „Vietos institucijoms norint atlikti savo užduotis vis dažniau tenka veikti tarptautinėje aplinkoje. Kiekvieną mėnesį apie du šimtus vien Žemės ūkio, žvejybos ir maisto ministerijos tarnautojų turi keliauti į Briuselį" (1992, p. 96). Tai sukuria didžiules politikos koordinacijos problemas, nes dažnai valstybė pasireiškia ne kaip vienas veikėjas pasaulio scenoje, bet kaip daugybė veikėjų daugelyje skirtingų forumų. Pavyzdžiui, 1989 m. Jungtinės Karalystės sveikatos ir socialinės apsaugos departamentas prisijungė prie Pasaulio sveikatos organizacijos (PSO) chartijos dėl aplinkosaugos klausimų, nežinodamas, kad Aplinkosaugos departamentas derasi su ES, prieštaraudamas griežtesniems aplinkosaugos standartams (Clarke, 1992, p. 165).

Nors tradiciškai Užsienio reikalų ministerija buvo pirmiausia atsakinga už visus tarptautinių santykių ir užsienio politikos aspektus, ši atsakomybė šiandien vis labiau pasklinda tarp įvairių ministerijų ir departamentų. Dėl to ne tik sparčiai daugėja institucijų, pasirašančių tarptautinius susitarimus, ir gausėja formų, bet taip pat daugėja susitarimų tarp valstybių ir gausėja jų formų. Iš tiesų daugelio ministerijų tarnautojams dažnai sunku nuspręsti, kurie klausimai yra vidaus, o kurie – ne, jiems sunku kontroliuoti daugybę regioninio ir tarptautinio lygmens susitarimų, jiems beveik neįmanoma sekti visų tarptautinių susitikimų, kurių nutarimai, jų manymu, yra svarbūs jų veiklos sferai. Tam tikra prasme tai nenaujas reiškinys. Pavyzdžiui, Pasaulio pašto sąjunga buvo įkurta 1874 m. kaip pašto administracijų sąjunga, kurios tikslas – sukurti, įdiegti ir kontroliuoti susitarimus tarp vyriausybių departamentų, atsakingų už kvalifikuotą ir veiksmingą pašto pristatymą. Tačiau, kai padaugėjo organizacijų, veikiančių tarptautinėje ir transnacionalinėje srityje, kai pagausėjo skaičius ministerijų ir institucijų, užsiimančių tarptautiniais reikalais, visa tarptautinių sprendimų ir diplomatijos sistema tapo daug sudėtingesnė ir įvairesnė. Užsienio reikalų ministerijos ar departamentai tapo tik vienu institucijų rinkiniu šioje sudėtingoje sistemoje, kad net diplomatams teko svarstyti „užsienio politikos pabaigą" (Talbott, 1997, p. 81).

Jei prie šios plačios tarpvyriausybinės ir transvyriausybinės veiklos pridėtume pagrindines pokario laikotarpio daugiašales konferencijas, metinius G7, ES, TVF, APEC, ARF (ASEAN regioninis forumas) ir MERCOSUR (Pietų pusrutulio bendroji rinka, Lotynų Amerika) aukščiausiojo lygio pasitarimus bei daugelį kitų oficialių ir neoficialių aukščiausiojo lygio susitikimų, susidarytų labai intensyvių ir sutampančių globalaus, regioninio ir daugiašalio valdymo tinklų vaizdas. Pažymėtina, kad devynioliktojo amžiaus viduryje per metus vykdavo dvi ar trys konferencijos ar kongresai, rengia-

1.3 žemėlapis. Narystė tarpvyriausybinėse organizacijose 1991 m. (*šaltinis*: iš Nierop, 1994)

mi TVO, o pastaruoju metu – maždaug 4000 kasmet (Zacher, 1993). Tokios konferencijos, susitikimai ir bendrų veiklų tinklai labai netolygūs pagal funkcijas, jurisdikciją, jėgą ir politinę svarbą (žr. 1.3 žemėlapį). Tačiau atsiranda labai aiški institucijų, veiklų ir politikos procesų internacionalizacijos struktūra. Nacionalinė vyriausybė yra iš visų pusių apsupta daugybės globalių, regioninių ir daugiašalių valdymo sistemų.

Šią tendenciją rodo ir vis didesnė tarptautinės teisės įtaka nacionalinei teisei ir nacionalinei teisėtvarkai. Nacionalinių įstatymų, į kuriuos įtraukti ar atsispindi tarptautiniai standartai, tyrimas pateikė keletą įdomių rezultatų. Tiriant tiesiogines ar netiesiogines nuorodas į tarptautinę teisę dvidešimtojo amžiaus Jungtinės Karalystės ir Australijos įstatymuose, buvo nustatyta, kad nacionalinių įstatymų, į kuriuos įtraukti tarptautinės teisės standartai, per šimtmetį labai padaugėjo. Tyrime pateikiama išvada: „nuorodų į tarptautinę teisę ir teisinius instrumentus skaičius šių dviejų šalių teisėje įspūdingas; tai sugriauna supaprastintą municipalinių įstatymų atskyrimo nuo tarptautinių versiją" (Crawford, 1979b, p. 646, taip pat žr. Alston ir Chiam, 1995). Taip pat akivaizdu, kad tarptautinė teisė vis labiau tampa nacionalinių teismų atramos tašku. Yra nemažai nacionalinių teismų bylų, kuriuose interpretuojant susitarimus ar kitus tarptautinius teisinius dokumentus, remiamasi tarptautine teise. Yra duomenų, rodančių, kad tokių bylų nuo 8-ojo dešimtmečio pradžios daugėja (žr. Crawford 1979a). Ta prasme jau nebėra skirtumo tarp vidinių ir tarptautinių teisės normų.

Todėl valstybė ar jos užsienio reikalų ministerija jau negali pasirinkti vykdyti ar ignoruoti tarptautinius įsipareigojimus, nes jau vien tarptautinės teisės lygmenyje kito pasirinkimo nėra. Vis didesnio skaičiaus vyriausybės departamentų, nacionalinių teismų ir įstatymų leidžiamųjų organų veikla atspindi formalius ar neformalius tarptautinės teisėtvarkos kūrimo standartus, politiką ir interesus.

Globalios politikos ir globalaus valdymo institucionalizacija neapsiriboja vyriausybinės ar valstybinės veiklos internacionalizacija. Kartu vyksta atitinkama šalių ūkių, pilietinių visuomenių ir tautinių bendruomenių transnacionalizacija. Beveik visose socialinės veiklos srityse (nuo ekonominės iki kultūrinės) vyko ryški transnacionalinių santykių ir tinklų – t.y. nacionalinių teritorijų sienas peržengiančių santykių ir veiklų – institucionalizacija. Atsirado naujos transnacionalinės organizacinės formos, pagal kurias, nepaisant nacionalinių sienų, organizuojami žmonės ir koordinuojami resursai, informacija ir socialinės galios sritys sprendžiant politinius, kultūrinius, ekonominius, technologinius ar socialinius klausimus (Lash ir Urry, 1994).

Ši internacionalizacija ypač susijusi su finansų ir gamybos globalizacija bei multinacionalinių korporacijų (MNK) plėtra (žr. 4–5 sk.). Pavyzdžiui, 1973 m. 239 nacionaliniai bankai įkūrė standartizuotų pasaulinių tarpbankinių ir finansinių sandorių sistemą SWIFT, sudarydami pasaulinę struktūrą greitoms tarpbankinėms komunikacijoms: 1989 m. SWIFT turėjo 1000 narių 51 šalyje (Ward, 1989, p. 263). Bet tai akivaizdu ir kitose srityse. Politikoje egzistuoja daugybė transnacionalinių spaudimo grupių ir tarptautinių nevyriausybinių organizacijų – nuo Greenpeace iki Tarptautinės profesinių sąjungų konfederacijos (TPSK), kultūros srityje yra tokios grupės kaip Pasaulio musulmonų kongresas ir įvairios krikščioniškos asociacijos; socialinėje sferoje yra daugybė organizacijų kaip Tarptautinis raudonasis kryžius, Katalikų fondas užsienio plėtrai

(KFUP) ir OXFAM, o mokslo srityje klesti profesinės organizacijos, pvz., Tarptautinė mitybos mokslų asociacija ir Tarptautinė politikos mokslų asociacija. Nuo 6-ojo dešimtmečio transnacionalinių organizacijų – tai yra nevyriausybinių organizacijų (išskyrus korporacijas ir bendroves), turinčių narių daugiau nei dviejose šalyse, staigiai pagausėjo: nuo 832 – 1951 m. iki 5472 – 1996 m. (žr. 1.1 pav.).

Nors gal ir nevisiškai tikslūs, šie skaičiai (sunku apibrėžti ir surinkti duomenis) rodo daugelio pasaulio kraštų socialinių, kultūrinių ir politinių santykių, peržengiančių nacionalines sienas, institucionalizacijos tendenciją. Daugelio šių transnacionalinių organizacijų funkcija yra koordinuoti veiklą per atstumą, sutelkti interesų bendruomenes, peržengiančias teritorijų sienas ir pagrindinių pasaulio regionų ribas (pvz., gamtosaugos grupių diskusija 8 sk.). Kai kurios jų atstovauja tam tikroms transnacionalinėms bendruomenėms, pvz., Katalikų Bažnyčia, ar kokiems nors socialiniams judėjimams, pvz., ekologijos ar moterų. Kai kurios transnacionalinės organizacijos (teroristinės ar nusikaltėlių) nėra tokios patrauklios. Nepaisant daugelį amžių trunkančios kovos tarp kontrabandininkų ir politinės valdžios, didelį viso pasaulio vyriausybių ir policijos susirūpinimą kelia pastarųjų metų transnacionalinių nusikalstamų organizacijų, susijusių su narkotikų prekyba (kuri pastaruoju metu vertinama daugiau kaip 300 mlrd. dolerių per metus), veikla ir apskritai didžiulis organizuoto nusikalstamumo (triados, Cosa Nostra, ir t.t.) augimas (žr. 3 sk. Williams, 1994; Castells, 1998).

Kokios priežastys beslypėtų po šia dramatiška valstybės veiklos internacionalizacija ir socialinių bei politinių santykių transnacionalizacija, neabejotina, kad išaugo politinių sprendimų ir įvairių globalaus valdymo aspektų internacionalizacija. Reiškia, gerokai padaugėjo globalių politinių tinklų, įstatymų leidybos ir veiklos infrastruktūrų bei institucijų.

1.2.3 Globalios politikos skatinimas: infrastruktūrų formavimasis ir politinės sąveikos sparta

Nacijos, tautos ir organizacijos yra susietos daugelio komunikacijos formų ir priemonių, kurios gali kirsti šalių sienas. Mikroelektronikos, informacinių technologijų ir kompiuterių revoliucija faktiškai sukūrė momentinius ryšius, kurie kartu su telefono, televizijos, kabeliniu ir satelitiniu perdavimu ryškiai paveikė politinės komunikacijos pobūdį. Naujos komunikacijos formos leido individams ir grupėms įveikti geografines ribas, anksčiau trukdžiusias bendrauti. Jų dėka tapo įmanoma dalyvauti daugelyje socialinių ir politinių veiklų, kurios anksčiau nebuvo tiesiogiai prieinamos (žr. Giddens, 1991, p. 84–85). Glaudus ryšys tarp „fizinio buvimo vietos", „socialinės padėties" ir politikos, kuris buvo būdingas daugumai politinių asociacijų nuo ikimoderniųjų iki moderniųjų laikų, buvo suardytas; naujos komunikacijos sistemos sukūrė naują patirtį, naują politikos sampratą ir naujas politines sąsajas, nepriklausomas nuo tiesioginio kontakto su konkrečiais žmonėmis ar problemomis (Meyrowitz, 1985, p. 7; ir žr. 7 sk.). Tuo

pačiu metu dėl nevienodos prieigos prie šių naujų komunikacijos būdų globalioje politikoje atsirado naujos politinio įtraukimo ir išstūmimo formos.

Naujų komunikacijos sistemų vystymasis formuoja pasaulį, nes dėl regioninių ir globalių komunikacijos tinklų įtakos vietos ar asmenybės ypatybės visą laiką vis kitaip pasireiškia ir vis naujai interpretuojamos. Tačiau šių sistemų svarba yra dar didesnė, nors ir tai labai svarbu. Naujos komunikacijos sistemos yra priemonė, o gal net priemonės, paskatinusios daugelį politinės kaitos procesų, aptartų ankstesnėse ir paskesnėse šios knygos dalyse, t.y. jos leidžia organizuoti politinę veiklą ir panaudoti politinę galią didžiuliais atstumais ir iš esmės transformuoti šiuolaikines politines bendruomenes ir teritorinių valstybių sistemą (Deibert, 1997). Pavyzdžiui, tarptautinių ir transnacionalinių organizacijų, tarptautinės teisės normų ir mechanizmų plėtrą – jų sandarą ir kontrolę – skatina naujos komunikacijų sistemos, nes tai yra tolesnių jų siekių realizavimo priemonės (žr. 2, 4 ir 7 sk.).

Šiuolaikinės telekomunikacijos pertvarko politinių organizacijų pagrindus ir jų pavidalą ir sujungia bendruomenes į naujas sąveikos struktūras (šis teiginys aptariamas 7 sk.). Tačiau jos tarnauja ne tik politinių santykių erdvėje ar ryšių tarp politinių bendruomenių plėtrai, jos taip pat spartina politinę sąveiką. Greiti pranešimai apie įvykius, avarijas ar katastrofas gali beveik akimirksniu paplisti visame pasaulyje. Dešimtys milijonų žmonių įvairiuose kontinentuose buvo įvykių Kinijoje, Tiananmenio aikštėje, 1989 m., Rusijos Baltųjų rūmų apgulties 1991 m. ir to, kas vyko Šiaurės jūroje 1995 m., kai Greenpeace sėkmingai pasipriešino Jungtinės Karalystės *Shell* korporacijos ketinimams paskandinti milžiniškas naftos saugyklas ir pakrovimo platformą (Brent Spar), liudininkais. Tai, kad televizijos kameros filmavo šiuos įvykius, sudarė galimybę matyti ir įsitraukti į šiuos įvykius visiems (nors jie vyko tam tikroje vietoje) ir turėjo tiesioginę ir greitą įtaką daugeliui pasaulio kraštų. Dėl to galėjo įvairiai reaguoti valstybinės ir pilietinės visuomenės institucijos.

Globalūs šių dienų telekomunikacijų tinklai apima visas šalis, tačiau dar nelabai didelę pasaulio gyventojų dalį. Jie, kaip ir daugelis kitų globalių tinklų, rodo galios ir privilegijų geografiją. Išsivysčiusio kapitalistinio pasaulio tarptautinės telefono ar fakso paslaugos, sujungiančios asmenis ar vietas, daugelyje vietovių dar neprieinamos. Pavyzdžiui, mažame Villes de Bravo miestelyje į vakarus nuo Mexico, daugelis gyventojų naudojasi viešosiomis telefono paslaugomis, tuo tarpu kitose šalies vietose net šios paslaugos yra retenybė. Prieigos ir naudojimosi galimybių netolydumas būdingas globaliam telekomunikacijų tinklui.

Įdomu tai, kad pats globalus tinklas yra vienas iš labiausiai reguliuojamų transnacionalinės veiklos sektorių. Jį valdo tarptautinis telekomunikacijų režimas, apimantis Tarptautinę telekomunikacijų sąjungą (TKS), kuri savo ruožtu apima radijo komunikacijos sektorių, pasaulio radijo komunikacijos konferencijas, tarptautinę palydovinio ryšio organizaciją ir daugelį regioninių organizacijų (žr. 1.2 intarpą). Visos šios organizacijos sudaro tarptautinio koordinavimo mechanizmą, kuris padeda veikti visai pasaulinei telefoninio ryšio, telegrafo, radijo ir palydovinio ryšio sistemai. Kiekvienas tarptautinis telefono skambutis ar tarptautinis faksas priklauso ne tik nuo globalios komunikacijos infrastruktūros techninių įrengimų ir programinės įrangos, bet ir,

nors netiesiogiai, nuo efektyvaus tarptautinio telekomunikacijų režimo taisyklių naudojimo ir reguliavimo.

Nuo Tarptautinės telegrafo sąjungos įkūrimo 1865 m. tarptautinė komunikacija intensyviai buvo kontroliuojama Europoje, o vėliau ir pasaulyje. Saugodamos savo nacionalinį suverenitetą ir siekdamos nacionalinio karinio ir komercinio saugumo ankstyvuoju telegrafo revoliucijos laikotarpiu, Europos vyriausybės energingai kontroliavo savo „telegrafo uostus". Tarptautinio lygmens tinklui rimta kliūtis buvo tai, kad daugiašaliu pagrindu sukurti telegrafinio judėjimo kanalų teises gana sudėtinga. Dėl to buvo sukurta absurdiška sistema, kai telegramos būdavo dekoduojamos ant šalies sienos, pernešamos per muitinę, kur būdavo sumokami mokesčiai, o tada tiesiogine prasme perduodamos iš rankų į rankas pašto skyriui kitoje muitinės posto pusėje. (Cowhey, 1990). Sukūrus TKS režimą 1865 m., tarptautinis koordinavimas ir bendradarbiavimas galėjo vykti įprastu nepertraukiamu srautu, pagal „tarptautinio telegrafo režimo reikalavimus jos nariams priimti visus tarptautinius pranešimus ir sujungti atskirų nacionalinių sistemų linijas į vieną tinklą" (Murphy, 1994, p. 86–87). Dėl šios sistemos privalumų amžiaus pabaigoje TKS europinis režimas tapo pasauliniu.

Dvidešimtojo amžiaus pabaigoje globalaus komunikacijos tinklo palaikymo problemos tapo sudėtingesnės ir labiau politizuotos. Labai daug pastatyta ant kortos, nes globali komunikacijos paslaugų teikimo rinka yra milžiniška – 1997 m. buvo vertinama 600 mlrd. dolerių per metus. Čia svarbu atsižvelgti ir į nacionalinį suverenitetą, ir į autonomiją, nes, kitaip nei ankstyvuoju telegrafo gyvavimo laikotarpiu, dabar nė viena valstybė negali efektyviai prižiūrėti ar kontroliuoti transnacionalinių elektroninio pašto, vaizdų, duomenų, radijo, televizijos ir kt. srautų, kertančių jos sienas. Ta prasme ypač įdomus internetas (žr. 7 sk.).

Telekomunikacijų veikla įspūdinga: 1980 m. iš Vokietijos buvo 240000 mln. tarptautinių skambučių, o 1988 m. jau 600352 mln.; Tailande ir Kinijoje atitinkamai – 873 mln. ir 12646 mln. bei 1075 mln. ir 45030 mln. (Zacher, 1992; ir žr. 7 sk.).

Per šešerius metus (1990–1996) vien telefonų linijų padaugėjo nuo 520 mln. iki 718 mln., daugiausia Azijoje (TKS duomenys, *Financial Times*. 1998 03 17, p. 1). Be to, kai užsipildė radijo bangų diapazonai ir palydovų orbitos, tarptautinio telekomunikacijos režimo svarba paskirstant tarptautines teises naudotis dažniais ir orbitomis vengiant jų susikirtimo, dar padidėjo. Be šio tarptautinio reguliavimo visa globalios komunikacijos sistema vis labiau fragmentuotųsi ir, be abejonės, taptų neefektyvi. Net Japonija, JAV ir Jungtinė Karalystė, kurios galėtų atsisakyti tam tikrų režimo aspektų, to nedaro dėl bendros tarptautinio koordinavimo naudos tokiam svarbiam verslo sektoriui.

Tarptautinio telekomunikacijos režimo politika yra svarbi atskleisti kintančiai pusiausvyrai tarp valstybės ir korporacijų galios. Iki 8-ojo dešimtmečio jis veikė be didelių prieštaravimų. Tačiau nuo globalių finansinių paslaugų revoliucijos ir telekomunikacijos verslo dereguliacijos JAV ir Jungtinėje Karalystėje pradžios šis režimas tapo labai politizuotas. Pagrindinės režimo normos – tinklų standartizavimo, kolektyvinių sprendimų dėl globalių porcijų padalijimo (transliavimo spektro ir palydovinių orbitų), bendrai teikiamų paslaugų ir daugiašalio koordinavimo – liko nepaliestos. Taip kaip ir apskritai režimo taisyklės ir sprendimų mechanizmai. Buvo siekiama užtikrinti,

kad visos valstybės galėtų bent minimaliai prieiti prie sistemos, ypač palydovinėje komunikacijoje, ko vien rinkos valdomomis sąlygomis nebūtų galima užtikrinti. Režimas tam tikra prasme į kai kurias tarptautinių sprendimų sritis įvedė globalios lygybės elementų. Tai buvo įmanoma dėl ypatingos režimo institucinės politikos. Ji suteikia Trečiojo pasaulio šalims ir jų nacionalinėms komunikacijos monopolijoms didesnę teisę balsuojant, nei garantuotų jų ekonominis statusas, nors dauguma sprendimų priimami bendru sutarimu.

Kadangi komunikacijos sektoriaus dereguliacija išsivysčiusiose ekonomikose sparčiai suaktyvėjo, atsiradusi transnacionalinė multinacionalinių korporacijų sąjunga spaudė įvesti liberalesnį tarptautinių telekomunikacijų režimą. Ją taip pat parėmė transnacionalinė finansų ir bankininkystės interesų bendruomenė, kuri yra priklausoma nuo pigių komunikacijų, todėl vis dar intensyviai spaudžiama liberalizuoti globalios komunikacijos rinką – pasistūmėti šalin nuo sprendimų lygybės. Tai aiškiausiai pasireiškė rengiant PPO susitarimą liberalizuoti tarptautinę prekybą pagrindinių telekomunikacijos paslaugų srityje, kuris įsigaliojo 1998 m. sausio 5 d. Tačiau net ir JAV – pati ryžtingiausia globalaus dereguliavimo šalininkė – iki šiol buvo pasirengusi pritarti „fiksuotų palydovinių paslaugų sistemos planavimo principui, kuris leidžia kiekvienai šaliai turėti savo orbitą", kad būtų išvengta visos reguliavimo tvarkos žlugimo (Vogler, 1992, p. 13).

Režimo politikai įtakos turi sąveika tarp gana nedidelės vyriausybių, korporacinių interesų ir technikos specialistų koalicijos, siekiančios didesnės liberalizacijos, ir daug

1.2 intarpas. Regioninės tarpvyriausybinės telekomunikacijų organizacijos

Azijos-Ramiojo vandenyno šalių telekomunikacijos bendrija (APT), įkurta 1979 m., būstinė Bankoke, priklauso 26 šalys.

Afrikoje – *Pan-Afrikos telekomunikacijų sąjunga (PATU),* įkurta 1977 m. siekiant turėti kontinentinę instituciją telekomunikacijoms Afrikoje koordinuoti.

Arabų Lygos *Arabų telekomunikacijos nuolatinis komitetas* priklauso arabiškai kalbančio pasaulio komunikacijos ministrai.

Europos pašto ir telekomunikacijų administracijų konferencija (EPTAK) veiklą pradėjo kaip Vakarų Europos PTT (paštas, telefonas, telegrafas) konsultacinė grupė, neseniai priėmė narius iš Rytų Europos. Vykstant struktūrinei reformai daugelyje regiono šalių, EPTAK išsivystė į komunikacijos ministerijų ir reguliuojančių institucijų grupuotę, o operatoriai sukūrė savo grupę.

Amerikos telekomunikacijų komisija (CITEL) yra Amerikos valstybių organizacijos padalinys; priklauso visos regiono šalys, išskyrus Kubą.

Regioninė komunikacijų sandrauga (RKS), būstinė Maskvoje, priklauso Nepriklausomų Valstybių Sandraugos šalių pašto ir telekomunikacijos ministerijos.

Šaltinis: Ištrauka iš ITU, 1994b, p. 93, 5.9 intarpas.

didesnės valstybių grupės su savo nacionalinėmis komunikacijos monopolijomis ir techniniais specialistais, trokštančios riboti, bet nevisiškai atsisakyti tolesnės liberalizacijos. Dėl to atsirado sudėtinga tarptautinių ir transnacionalinių politinių jėgų sąveika, kur politiniai padariniai priklauso nuo paties režimo institucinės dinamikos.

Šiuolaikinio telekomunikacijų režimo prigimtis rodo dinamišką vidinių ir tarptautinių interesų sričių sąveiką. Be to, ji paryškina globalios politikos apibrėžimą, nes politinės erdvės jau nebegalima suvokti kaip sutampančios su nacionalinės valstybės teritorijos ribomis: politika ir valdymas išsiplečia už nacionalinių ribų, o tada nebelieka paprasto vidaus/išorės ar vietinio/išorinio dualumo. Telekomunikacijų režimas atstovauja funkcionaliosios politikos erdvei, kuri kerta nacionalinių teritorijų ribas ir kuri šiuo atveju reiškia, kad politinės bendruomenės pojūtis nesusietas su teritorijos logika *per se*, o labiau su transnacionaline interesų bendruomene, kur bendrumas slypi narių pozicijoje – kaip tarptautinių telekomunikacijų paslaugų tiekėjų, vartotojų ar reguliatorių. Ta prasme globali telekomunikacijų infrastruktūra perteikia vestfališkąją valstybių santvarką ir iš naujo apibrėžia politinius interesus, struktūras ir padarinius.

1.3 Daugiasluoksnis valdymas ir politinės valdžios išsklidimas

Po Antrojo pasaulinio karo buvo vis labiau pripažįstama, kad tarptautinis valdymas negali pasikliauti jėgos balansu, jei pačios kraštutiniausios smurto prieš žmoniją formos nebus paskelbtos už įstatymo ribų ir nebus pripažinta auganti tautų tarpusavio sąveika ir tarpusavio priklausomybė. Palaipsniui imta abejoti vestfališkąja koncepcija dėl tarptautinio reguliavimo objekto, sferos ir pačia jos prigimtimi (žr. Bull, 1977, 6 sk.). Todėl vertėtų aptarti keletą pasikeitusių požiūrių į pagrindines teisines sąvokas, nes jie rodo pagrindinius globalios politikos pokyčius.

Pirma, buvo nusitaikyta į doktriną, kad tarptautinė teisė, kaip pažymėjo Oppenheimas, yra „teisė tik ir vien tarp valstybių" (žr. 1985, 1 sk.). Individai ir grupės buvo pripažinti tarptautinės teisės subjektais pagal šiuos novatoriškus susitarimus: Niurnbergo ir Tokijo karo nusikaltimų tribunolų statutus (1945 m.), Visuotinę žmogaus teisių deklaraciją (1948 m.), Pilietinių ir politinių teisių konvenciją (1966 m.) ir Europos žmogaus teisių konvenciją (1950 m.).

Antra, pasikeitė nuomonė dėl doktrinos, kad tarptautinė teisė visų pirma liečia politinius ir geopolitinius reikalus. Pagal naują koncepciją tarptautinė teisė vis labiau siejama su ekonomikos, socialinių, komunikacijos ir aplinkosaugos problemų koordinavimu ir reguliavimu. Gerokai padaugėjus pasaulio politikos veikėjų ir institucijų (Jungtinės Tautos, Pasaulio bankas, Tarptautinė telekomunikacijos sąjunga, Maisto ir žemės ūkio organizacija ir Pasaulio sveikatos organizacija), tapo būtina praplėsti tarptautinės teisės galiojimo sferą. Kartu su šiais pokyčiais atsirado ir nuomonių, kad kintantys tarptautinės teisės veiklos siekiai vis mažiau atsižvelgia į valstybių laisvę, o vis labiau – į bendrą gerovę

tų, kurie priverčia girdėti jų balsą globalioje sistemoje: tai korporacijos, spaudimo grupės ir kt. (plg., pvz., Röling, 1960; Friedmann, 1964; Cassese, 1986, ypač 7–9 sk.).

Trečia, suabejota įtakingu teisininkų požiūriu, kad vienintelės tikros tarptautinės teisės ištakos yra bendras valstybių sutarimas – išreikštas arba numanomas sutikimas. Pastaruoju metu keletas tarptautinės teisės šaltinių varžosi dėl pripažinimo. Tai tarptautinės sutartys ar konvencijos, pripažįstamos valstybių, tarptautiniai papročiai ar praktika, rodanti, kad egzistuoja pripažintos normos ar normų rinkiniai ir pagrindiniai teisės principai, pripažįstami „civilizuotų valstybių". Tačiau greta šių šaltinių šiandien galima aptikti „tarptautinės bendruomenės valią", kuri gali įgyti „įstatymo statusą" ar kuri tam tikromis sąlygomis gali tapti „tarptautinių teisinių įsipareigojimų pagrindu" (plg. Bull, 1977, p. 147–158; Jenks, 1963, 5 sk.; Falk, 1970, 5 sk.). Toks apibrėžimas rodo, kad pažeidžiamas principas, jog kiekviena atskira valstybė turi pritarti kuriant tarptautines normas ir atsakomybes. Be to, daugybė formalių ir neformalių standartų bei taisyklių, dėl kurių susitariama ar kurių laikomasi įvairiose tarpvyriausybinėse ir transnacionalinėse veiklose, sukuria sudėtingą reguliuojančių mechanizmų kratinį, turintį toli siekiančių organizacinių pasekmių (žr., pvz., šio sk. 1.2.2 ir 1.3.2 skirsnius).

1.3.1 Jungtinių Tautų (JT) sistema

Nors vestfališkasis tarptautinės teisės modelis buvo kritikuojamas, tačiau tik po Antrojo pasaulinio karo buvo pradėtas propaguoti naujas tarptautinio reguliavimo modelis, o jam pritarus, priimta Jungtinių Tautų Chartija. Chartija pakeitė požiūrį į tarptautinės teisės prigimtį ir formą, nesutarimų galimybę tarp nacionalinių valstybių – valstybių sistemos – ir platesnės tarptautinės bendruomenės įstatymų. Šiame pakitusiame požiūryje slypi konfliktas tarp atskirų valstybių teisių ir teisių, kurias skelbia alternatyvūs pasaulio reikalų organizavimo principai, t.y. valstybių bendruomenės su lygiomis balsavimo teisėmis nacionalinių valstybių Generalinėje Asamblėjoje, viešai ir kolektyviai reguliuojamu tarptautiniu gyvenimu, nors ir ribojamu JT Chartijos ir įvairių žmogaus teisių konvencijų. Tačiau šis konfliktas toli gražu neišspręstas, ir būtų klaidinga manyti, kad JT Chartijos modelis paprasčiausiai užėmė vestfališkojo modelio tarptautinio valdymo principų vietą.

Chartija projektavo tokį tarptautinio reguliavimo vaizdą, kur „valstybės vis dar rūpestingai saugo savo „suverenitetą", bet tarpusavyje yra susietos „nesuskaičiuojamos daugybės ryšių", iš esmės pavaldžios griežtiems jėgos panaudojimo suvaržymams, verčiamos nesutarimus spręsti taikiomis priemonėmis ir laikytis teisinių reikalavimų bei verčiamos elgtis su visais asmenimis jų teritorijoje, taip pat ir su savais piliečiais pagal „tam tikrus standartus" (Cassese, 1991, p. 256). Žinoma svarbu, ar Chartijos sąlygos labai varžė valstybes. Prieš nagrinėjant šį klausimą, būtina apibūdinti svarbiausius Chartijos modelio elementus (žr. 1.3 intarpą).

JT institucijos ir procedūros buvo sukurtos iš dalies siekiant išvengti trūkumų, kurie buvo akivaizdūs Tautų Lygoje (žr. Zimmern, 1936; Osiander, 1994, 5 sk.), ir suderinti tarptautinės jėgos struktūras, kaip tai buvo suprantama 1945 m. Chartijos modelis pa-

teikė Žemės rutulio politinį pasidalijimą į galingas nacionalines valstybes su skirtingais geopolitiniais interesais. Akivaizdžiausiai tai matyti iš veto teisės, suteiktos nuolatinėms JT Saugumo tarybos narėms. Šis privilegijuotas politinis statusas įteisino kiekvienos pagrindinės jėgos poziciją ir padidino įgaliojimus. Nors iš principo jos ir buvo įkalintos Chartijos sąlygų dėl jėgos panaudojimo, tačiau kartu buvo saugomos savo veto teisės nuo pasmerkimo ir sankcijų vienašališkų veiksmų atveju. Dėl to šaltojo karo metu daugeliu svarbių klausimų JT, kaip nepriklausomas veikėjas, iš esmės buvo paralyžiuotos (žr. Falk, 1975a, p. 169–196, 1975b, p. 69–72; Cassese, 1986, p. 142–143, 200–201, 246–250). Be to, Chartija leido vienašališkus karinius veiksmus (51 straipsnis), jei tai buvo neišvengiama „savigynai", nors šios sąvokos reikšmė nebuvo griežtai apibrėžta. Todėl tam tikra prasme Chartijos struktūra atspindi tarpvalstybinės tvarkos plėtotę..

1.3 intarpas. JT Chartijos modelis

1 Pasaulio bendruomenę sudaro suverenios susietos tankiais tinklais ir *ad hoc*, ir institucionalizuotais valstybės tarpusavio santykiais. Individai ir grupės laikomi teisėtais tarptautinių santykių veikėjais (nors jų vaidmuo ribotas).
2 Kai kurioms tautoms, išnaudojamoms kolonijinių jėgų, rasistinių režimų ar užsienio okupantų, suteikiamos pripažinimo ir apsisprendimo pasirinkti savo ateitį ir reikšti interesus teisės. Įteisinamas apsisprendimo principas.
3 Palaipsniui pripažįstami standartai ir vertybės, kurie kelia abejonių dėl realios valstybės galios principo; todėl dauguma nusistovėjusių tarptautinių taisyklių pažeidimų teoriškai nepripažįstami teisėtais. Numatyti jėgos panaudojimo apribojimai ir nepateisinamas ekonominės jėgos taikymas.
4 Sukurtos naujos taisyklės, procedūros ir institucijos tarptautinių reikalų įstatymams kurti ir vykdyti.
5 Priimti teisiniai principai, apibrėžiantys visos tarptautinės bendruomenės elgesio normas ir kompetenciją, bei rekomendacijos tarptautiniams įstatymams formuoti.
6 Reiškiamas didelis susirūpinimas individų teisėmis ir sukurtas tarptautinės teisės kodeksas, siekiant priversti valstybes laikytis tam tikrų elgesio standartų su visais, taip pat ir savais piliečiais.
7 Kaip kolektyvinį prioritetą paskelbti taikos išsaugojimą, pažangą žmogaus teisių srityje ir didesnio socialinio teisingumo įtvirtinimą. Į „visuomeninius reikalus" įtraukiama visa tarptautinė bendruomenė. Tam tikrų vertybių atžvilgiu – taikos, genocido draudimo – tarptautinė teisė dabar skelbia asmeninę valstybės vadovų atsakomybę ir galimybę apkaltinti valstybę kriminaliniu nusikaltimu.
8 Pripažinta reali nelygybė tarp tautų ir valstybių ir sukurtos naujos normos, apimančios ir „bendro žmonijos paveldo"* sąvoką, kurių tikslas suformuoti teritorijos, nuosavybės ir natūralių resursų pasisavinimo ir eksploatacijos priemones.

* Pirmą kartą pateikta svarstymui 1960 m., sąvoka „bendras žmonijos paveldas" buvo pasiūlyta kaip priemonė apriboti valstybines ar privačias teises pasisavinti tam tikrus resursus ir leisti juos naudoti, kur tai įmanoma, visų naudai ir skirti reikiamą dėmesį gamtosaugai.

Šaltinis: Ištrauka iš Held, 1995, p. 86, pritaikyta iš Cassese, 1986, p. 398–400.

Tačiau JT Chartijos nustatyta tvarka taip pat buvo savotiškai nauja ir veiksminga. Ji sudarė sąlygas tarptautinių diskusijų forumui, kuriame iš esmės visos valstybės tam tikra prasme yra lygios, forumui, kuris buvo ypač vertingas daugeliui besivystančių šalių ir šalims, siekusioms tarptautinių problemų sprendimų, priimtų „konsensuso" pagrindu. Ji sudarė formalias sąlygas dekolonizacijai ir tarptautinių institucijų reformai. Be to, ji padėjo sukurti išvystytą aprūpinimo „tarptautinėmis visuomeninėmis gėrybėmis" sistemą nuo tarptautinės oro transporto kontrolės, telekomunikacijų ir pašto (įtraukdama keletą anksčiau įkurtų tarptautinių organizacijų) iki infekcinių ligų kontrolės, humanitarinės pagalbos pabėgėliams ir gamtos katastrofų aukoms ir aplinkosaugos (ypač ozono sluoksnio ir klimato atšilimo atvejais) (žr. Imber, 1997, ir toliau 2 ir 8 sk.). Kad visos šios „gėrybės" būtų efektyviai paskirstytos ir apsaugotos, reikalingas tarptautinis bendradarbiavimas. Tai savo ruožtu padėjo sukurti išplėtotą valdymo sistemą (žr. 1.4 intarpą), nors ji atsirado palaipsniui ir dažnai buvo politinių konfliktų ir finansinio spaudimo objektu (žr. Childers, 1993).

Be to, JT pateikė vertingą (nors ir netobulą) alternatyvių tradicinei geopolitikai globalaus valdymo principų viziją. Principų, kurių pagrindas yra kolektyviniai vyriausybių ir nevyriausybinių organizacijų sprendimai ir tam tikromis sąlygomis antnacionalinis pasaulio reikalų sprendimas kovojant dėl žmogaus teisių. Iš tiesų ši vizija, jei būtų logiškai išplėtota iki galo, taptų iššūkiu pačiam principui, kad žmonija gali ar turi būti organizuota visų pirma kaip suverenių valstybių visuomenė. Ši mintis verta dėmesio (žr. toliau 2 sk. ir išvadas).

1.3.2 Žmogaus teisių režimas

Dėl tarptautinės teisės pokyčių individams, vyriausybėms ir nevyriausybinėms organizacijoms pradėta taikyti nauja teisinio reguliavimo sistema. Tarptautinė teisė pripažįsta galias ir apribojimus, teises ir pareigas, kurios apibrėžia valstybės suvereniteto principą daugeliu svarbių aspektų; suvereniteto *per se* tarptautinė teisė jau tiesiogiai nebeužtikrina. Tam tikruose teisiniuose instrumentuose įsitvirtino požiūris, kad teisėta valstybė turi būti demokratinė valstybė, pripažįstanti tam tikras bendras vertybes (žr. Crawford, 1994). Šiuo aspektu viena svarbiausių sričių yra žmogaus teisių įstatymas ir žmogaus teisių režimai.

„Žmogiškojo orumo apsauga neturi sienų", pastebi Emilio Mignone, Argentinos žmogaus teisių gynėjas (cit. iš Brysk, 1993, p. 281). Šiame teiginyje užfiksuoti svarbūs tarptautinio žmogaus teisių režimo elementai, sudarantys globalų politinį ir teisinį pagrindą teisių rėmimui. Šis teiginys taip pat išryškina potencialų konfliktą tarp visuotinės žmogaus teisių sampratos ir politinės pasaulio sandaros suverenių nacionalinių valstybių pagrindu. Žmogaus teisių gynėjai, tokie kaip Mignone, energingai atmeta nacionalinės valstybės, kaip apibrėžtos politinės erdvės, kurioje politinė valdžia gali elgtis su savo piliečiais, kaip nori, idėją. Priešingai, suverenitetas apima ne tik aukščiausiąją politinę valdžią politinei bendruomenei apibrėžtoje teritorijoje, bet ir teisėtą valstybės siekį atsispirti išorinių institucijų kišimuisi į jos vidinius reikalus.

1.4 intarpas. JT organizacijos ir specializuotos institucijos

JT organizacijos

Sukurtos Generalinės Asamblėjos po 1945 m. šios organizacijos yra išlaikomos iš JT biudžeto, kuris sudaromas iš šalių dalyvių nario mokesčio ir papildomų savanoriškų įnašų. Kartu šios organizacijos apima visas JT socialines ir ekonomines funkcijas

Santrumpa	*Pavadinimas*	*Centrinė būstinė*
JTPPK	JT Prekybos ir plėtros konferencija	Ženeva
JTVF	JTVaikų fondas	Niujorkas
JTAPK	JT Aukštoji komisija pabėgėlių reikalams	Ženeva
JTPP	JT Plėtros programa	Niujorkas
JTAP	JT Aplinkos programa	Nairobis
PMP	Pasaulio maisto programa	Roma
JTGSF	JT Gyventojų skaičiaus fondas	Niujorkas

Specializuotos JT institucijos

Teisiškai savarankiškos organizacijos, daugelis įkurtos anksčiau už JT, turi savo narystę, biudžetą ir programas. Formaliai šias institucijas koordinuoja JT per Ekonominę ir socialinę tarybą bei kasmetinį institucijų vadovų susirinkimą, vadinamą Administraciniu koordinavimo komitetu.

Santrumpa	*Pavadinimas*	*Įkurta*	*Būstinė*
TKS	Tarptautinė telekomunikacijų sąjunga	1865	Ženeva
PMO	Pasaulio meteorologijos organizacija	1873	Ženeva
PPS	Pasaulio pašto sąjunga	1874	Bernas
TDO	Tarptautinė darbo organizacija	1919	Ženeva
ICAO	Tarptautinė civilinės aviacijos organizacija	1944	Monrealis
TVF	Tarptautinis valiutos fondas	1944	Vašingtonas
TRPB	Tarptautinis rekonstrukcijos ir plėtros bankas	1944	Vašingtonas
FAO	Maisto ir žemės ūkio organizacija	1945	Roma
UNESCO	JT Švietimo, mokslo ir kultūros organizacija	1945	Paryžius
PSO	Pasaulio sveikatos organizacija	1946	Ženeva
TJVKO	Tarptautinė jūrų vežimų konsultavimo organizacija	1948	Londonas
GATT (PPO)	Bendrasis susitarimas dėl muitų tarifų ir prekybos (dab. – Pasaulio prekybos organizacija)	1948	Ženeva
TFK	Tarptautinė finansų korporacija (TRPB padalinys)	1956	Vašingtonas
TATENA	Tarptautinė atominės energetikos agentūra	1960	Viena
TPA	Tarptautinė plėtros asociacija (TRPB padalinys)	1960	Vašingtonas
JTPPO	JT Pramonės plėtros organizacija	1967	Viena

Šaltinis: parengta pagal Imber, 1997, p. 206–207.

Todėl pats tarptautinių žmogaus teisių egzistavimas gali būti laikomas (daugelis valstybių taip ir daro) neteisėtu kišimusi į vidaus reikalus. Tačiau po Antrojo pasaulinio karo daugelis valstybių arba palaikė, arba tylomis pritarė išplėtotam tarptautiniam žmogaus teisių režimui.

Šiuolaikinį žmogaus teisių režimą sudaro sutampančios globalios, regioninės ir nacionalinės institucijos bei konvencijos. Globaliu lygmeniu žmogaus teisės yra įtrauktos į Tarptautinę žmogaus teisių konvenciją, kurią sudaro 1948 m. JT Žmogaus teisių deklaracija ir keletas susitarimų dėl pilietinių, politinių ir ekonominių teisių, daugiausia priimtų 7-ąjį ir 8-ąjį dešimtmečius. Šiuos susitarimus 9-ąjį dešimtmetį papildė Konvencija prieš moterų diskriminaciją ir Vaiko teisių konvencija. JT Žmogaus teisių komisija atsakinga už šios sistemos priežiūrą ir pasikartojančių pažeidimų pateikimą JT Saugumo komitetui svarstyti. Be to, Tarptautinė darbo organizacija (TDO) yra įpareigota prižiūrėti darbininkų teises.

Analogiška teisinė struktūra ir mechanizmai yra daugelyje pasaulio regionų. Europoje žmogaus teises stebi ir pažeidimus nagrinėja Europos žmogaus teisių komisaras, Europos žmogaus teisių teismas ir Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacija (ESBO). Panašias funkcijas Afrikoje atlieka Bandžulo chartija, Amerikos žemynuose – Interamerikos žmogaus teisių komitetas ir Amerikos valstybių organizacija. Tačiau žmogaus teises ne mažiau, o gal ir labiau gina daugybė tarptautinių nevyriausybinių organizacijų, tokių kaip: *Amnesty International*, Žmogaus teisių lyga ir Tarptautinė teisininkų komisija.

Nuo 8-ojo dešimtmečio „gerokai padaugėjo nevyriausybinių organizacijų ir jos tapo aktyvesnės" (Donnelly, 1993, p. 14). Pastaruoju metu JAV yra daugiau nei 200 nevyriausybinių organizacijų (NVO), kurių veikla susijusi su žmogaus teisių problemomis, panašus kiekis jų yra ir JT, ir Europoje, tokių organizacijų pagausėjo ir besivystančiose šalyse. Šios organizacijos svarbios ne tik dėl to, kad stebi ir skelbia žmogaus teisių pažeidimus, bet ir dėl įvairiais atvejais organizuojamų kampanijų bei suformuoto globalaus žmogaus teisių organizacijų tinklo. Jos gali veikti transnacionaliniu lygmeniu, nes gali apeiti vyriausybes ir sukurti stiprų globalų ar regioninį aktyvistų tinklą. Iš esmės šios žmogaus teisių organizacijos atstovauja ypatingam transnacionaliniam socialiniam judėjimui, kuris daugelio šalių nacionaliniame kontekste yra laikomas radikaliu ir dėl žmogaus teisių palaikymo, ir dėl reikalavimo apsaugoti pilietinės visuomenės autonomiją nuo galimo valstybės diktato.

Pagrindines JT žmogaus teisių sutartis pastaruoju metu jau pasirašė daugiau kaip 140 iš 190 valstybių, ir tikimasi, kad pasirašys daugiau. Atsiranda vis daugiau šalių, norinčių iš principo prisiimti pagrindinius saugojimo, rūpinimosi ir ribojimo įsipareigojimus savo procedūrose ir veikloje (žr. Beetham, 1998). Nors šie įsipareigojimai retai yra paremti prievartine vykdymo galia, naujų tarptautinių žmogaus teisių režimų – formalių ar neformalių – poreikis sukūrė daugybę grupių, judėjimų, institucijų bei teisininkų, įsitraukusių į nacionalinės politikos, nacionalinio suvereniteto ir valstybės atskaitomybės atnaujinimą.

Tačiau klaidinga būtų paprasčiausia išvada, kad globalus žmogaus teisių režimas yra galinga atgrasymo priemonė pažeisti žmogaus teises. Net tarptautiniai veiksmai

1.5 intarpas. Transnacionalinė kova už žmogaus teises

Nevyriausybinių organizacijų globalų vaidmenį žmogaus teisių srityje vaizdingai iliustruoja Argentinos atvejis 8-ojo dešimtmečio pabaigoje, 9-ojo dešimtmečio pradžioje, po 1976 m. karinio pučo.

1977 m. vizito į Argentiną metu JAV Valstybės sekretorius Cyrusas Vance įteikė karinės chuntos prezidentui 7500 neišaiškintų „politinių kalinių, dingusių be žinios", sąrašą, iš pradžių parengtą Argentinos žmogaus teisių aktyvistų ir perduotą Vašingtone įsikūrusioms nevyriausybinėms žmogaus teisių organizacijoms. (Šis skaičius yra tik maždaug ketvirtis žmonių, kaip manoma, „dingusių" per beveik 8 diktatūros mėnesius.) Išjudindami tarptautinio žmogaus teisių režimo mechanizmą ir globalius nevyriausybinių žmogaus teisių organizacijų tinklus, Argentinos aktyvistai sugebėjo atkreipti pasaulio žiniasklaidos ir politikų dėmesį į žmogaus teisių padėtį šalyje. Jie pradėjo intensyvią globalinę ir regioninę politinę veiklą per tarnsnacionalinius tinklus, JT Žmogaus teisių komisiją, Amerikos valstybių organizaciją ir kitas valstybes suderinę mobilizuotą tarptautinį spaudimą (žr. Fisher, 1989). Las Madres de Plazo de Mayo (De Mayo aikštės motinos), arba Dingusiųjų motinos, viena iš žinomiausių žmogaus teisių grupių Argentinoje:

> aplankė Jungtines Valstijas, Kanadą ir Europą 1978 metais... buvo deleguotos į Katalikų Bažnyčios Pueblo konferenciją, AVO ir Jungtines Tautas 1979 m., tais pačiais metais liudijo JAV Kongrese, nominuotos trims Nobelio premijoms 1980 m. Kai Las Madres keliavo po Europą... Ispanijos premjero, Prancūzijos prezidento ir Popiežiaus jos buvo priimtos kaip su vizitais atvykstantys aukšti pareigūnai. (Brysk, 1993, p. 265).

Ši veikla sukėlė dvišalį ir daugiašalį JAV ir Europos vyriausybių spaudimą, kuris apėmė pagalbos apribojimą, „inspekcijas" iš JT ir AVO bei kitas sankcijas. Išorinė pagalba iš skirtingų šaltinių – Fordo fondo, Pasaulinės bažnyčių tarybos, *Amnesty International*, Norvegijos parlamento, Olandų bažnyčios, JAV, Prancūzijos, Švedijos, Danijos ir Šveicarijos vyriausybės ir JT – taip pat užtikrino, kad pilietinių laisvių ir žmogaus teisių judėjimai visą karinės diktatūros laiką išliktų labai aktyvūs. Todėl galima teigti, kad „ tarptautinis žmogaus teisių režimas Argentinos žmogaus teisių judėjimui buvo ir pagalbininkas, ir kovos arena" (Brysk, 1993, p. 266). Kitaip tariant, tam tikra prasme jis praplėtė nacionalinę politinę sferą ir buvo nauja sritis kurioje galėjo sėkmingai vykti pilietinių teisių kova.

prieš Argentiną 8-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 9-ojo dešimtmečio pradžioje (žr. 1.5 intarpą) vieni nesustabdė žmogaus teisių pažeidimo. Net ir formalūs režimo organai, tokie kaip JT Žmogaus teisių komisija, negali prievarta įtvirtinti teisę. Be to, kadangi valstybės vis dar skelbia suvereniteto neliečiamybę, kartais nedaug ką galima padaryti, o tik paskelbti per tarptautinius kanalus apie pagrindinius atvejus ir agituoti imtis dvišalių ar daugiašalių veiksmų. Tačiau negalima neįvertinti politinės ir teisinės režimo reikšmės apibrėžiant teisėtos valstybės valdžios sąvoką. Šia prasme ypač pažymėtinos Europos žmogaus teisių gynimo konvencija ir Pagrindinės laisvės (1950). Kaip ryškus kontrastas Visuotinei žmogaus teisių deklaracijai ir kitiems JT susitarimams yra tai, kad Europos konvencija numatė, kaip pažymima jos preambulėje, „žengti pirmuosius

žingsnius link kolektyvinio reikalavimo laikytis kai kurių Visuotinės deklaracijos numatytų teisių". Europos iniciatyva buvo ir tebelieka radikaliausia teisinė naujovė, kuri, priešingai negu valstybės istorijos tendencijos, leidžia patiems piliečiams imtis teismo procesų prieš savo vyriausybes. Šiame kontekste valstybės daugiau nebegali elgtis su savo piliečiais, kaip joms atrodo tinkama (Capotorti, 1983, p. 977).

Todėl regioninėje ir tarptautinėje teisėje palaipsniui, nors ir ne visur vienodai ir tolygiai, atsisakyta įsitikinimo, kad valstybės suverenitetas turi būti išsaugotas nepriklausomai nuo pasekmių individams, grupėms ir organizacijoms. Pagarba žmogaus autonomijai ir įvairioms žmogaus teisėms sukuria naujus politikos tvarkymo principus, galinčius riboti ir susiaurinti realią valstybės galią. Šie pokyčiai rodo, kad kinta pusiausvyra tarp – iš vienos pusės – valstybinės pasaulio organizavimo sistemos reikšmės, o iš kitos – alternatyvios pasaulio tvarkos, kur jau nebekaraliauja besąlygiškas valstybės suvereniteto principas.

Kitas vaizdingas pavyzdys yra šiuolaikinės tarptautinės teisės siekis įtvirtinti teiginį, kad teisinė valstybė turi pripažinti tam tikras bendras demokratines vertybes (žr. Crawford ir Marks, 1998). Pavyzdžiui, Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 21 straipsnis teigia, kad demokratijos principai kartu su daugybe teisių yra „ bendras visų tautų ir nacijų siekis" (žr. JT, 1988, p. 2, 5). Tačiau paties žodžio „demokratija" deklaracijoje nėra, o būdvardis „demokratinis" taip pat pasirodo tik kartą (29 straipsnyje). Tuo tarpu JT Tarptautiniame pakte dėl pilietinių ir politinių teisių (1966 m.) (įsigaliojusiame 1976 m.) šis principas plėtojamas 25 straipsnyje. Taip daugelį skirtingų susitarimų ir konvencijų dėl teisių susieja įpareigojanti sutartis (žr. JT, 1988, p. 28). Pagal 25 Pakto straipsnį:

> Kiekvienas pilietis turi turėti teisę ir galimybę be ...nepagrįstų apribojimų:
> a) dalyvauti valdant visuomenės reikalus tiesiogiai ar per laisvai išrinktus atstovus;
> b) dalyvauti rinkimuose ir būti išrinktas periodiškai vykstančiuose rinkimuose, kurie turi remtis visuotine ir lygia balsavimo teise ir vykti slaptu balsavimu, garantuojant laisvą rinkėjų valią;
> c) turėti lygias galimybes naudotis visuomeninėmis paslaugomis savo šalyje.

Amerikos žmogaus teisių konvencija kartu su kitomis regioninėmis konvencijomis aiškiai atkartoja Visuotinės deklaracijos 21 straipsnį bei Pilietinių ir politinių teisių pakto 25 straipsnį, o Europos žmogaus teisių konvencija ryškiausiai susieja demokratiją su valstybės legitimumu kaip ir Europos Tarybos statutas, kur demokratiniai įsipareigojimai yra narystės sąlyga. Nors tokie įsipareigojimai dažnai labai trapūs, tačiau jie rodo, kad tarptautinėje teisėje atsiranda naujas požiūris į politinės galios legitimumo sąvoką, t.y. į tarptautinę teisę įtraukiamas teiginys, kad teisėta politinė galia turi būti, iš vienos pusės, politinės galios realizavimo forma, atskaitinga savo politinės bendruomenės nariams, ir, iš kitos pusės, fundamentalių žmogaus teisių rėmėja.

Dar vienas iššūkis valstybės suvereniteto teisiniam veiksnumui yra pripažinimas, jog būtina išsaugoti tam tikras atskirų mažumų ar joms priklausančių asmenų teises (žr. Crawford ir Marks, 1998). Nuo 1989 m. susirūpinus tarpetniniais konfliktais, buvo suvokta, kad kai kurioms mažumoms reikalinga apsauga. 1992 m. JT Generalinė Asam-

blėja priėmė Deklaraciją dėl asmenų, priklausančių nacionalinėms, etninėms, religinėms ir kalbinėmis mažumoms. Skelbdama, kad valstybės „turi saugoti nacionalinę, kultūrinę, religinę ir kalbinę mažumų tapatybę", Deklaracija nustato mažumų narių teises „realiai dalyvauti kultūriniame, religiniame, socialiniame visuomeniniame gyvenime". Nors Deklaracija kol kas teisiškai neįpareigojanti, tačiau ji laikoma būsimosios tarptautinės teisės trajektorijos pradžia. Ypač svarbu pažymėti akstiną užtikrinti mažumų teisių apsaugą kitame kontekste. Europos Taryba parengė Chartiją dėl regioninių ir mažumų kalbų ir Nacionalinių mažumų apsaugos konvenciją. Be to, Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacija priėmė keletą priemonių, įtvirtinančių mažumų teises, ir sukūrė Vyriausiojo komisaro nacionalinėms mažumoms postą, kad būtų „iš anksto perspėjama" ir „iš anksto veikiama" „susidarius įtampai dėl nacionalinių mažumų" (Crawford ir Marks, 1998, p. 76–77).

Šie žingsniai yra svarbūs posūkio nuo vestfališkojoje valstybėje sukoncentruotos tarptautinės teisės ženklai, o tai prilygsta siekiui nustatyti naujas valstybės suvereniteto ribas. Paskutinis labai reikšmingas pavyzdys yra kritika tradicinio požiūrio, kad humanitarinė intervencija siekiant apginti nuo šiurkščių žmogaus teisių pažeidimų yra nepriimtina paprasčiausiai dėl to, jog pažeidžia nacionalinio suvereniteto principą. Tai rodo JT remiamos intervencijos į Iraką, Somalį ir Bosniją. Pavyzdžiui, JT Saugumo tarybos 688 rezoliucija (1991 m. balandžio 5 d.), kuri įteisino saugų kurdų prieglobstį Irake, „pradėjo įsavinti plėšinius, nes Saugumo taryba užėmė poziciją prieš valstybės netinkamą elgesį su savo piliečiais" (Greenwood, 1993, p. 36) Dėl to persvarstytas tradiciškai valstybės suverenitetui teikiamas prioritetas prieš humanitarinius poreikius. Žinoma, tokio persvarstymo įtaka pasauliui netolygi. Tačiau yra pagrindo manyti, kad „dabar vidinis šalių elgesys žmogaus teisių požiūriu yra sritis... kuri patenka į kruopščią tarptautinės teisės priežiūrą. Tai nereiškia paprasčiausios licencijos intervencijai... Tačiau visų tarptautinės bendruomenės narių vidiniai režimai išstatomi teisėtam įvertinimui" (Vincent, 1986, p. 152). Ir yra pagrindo manyti, jog, kaip pažymi Crawfordas ir Marksas, „tarptautinė teisė su savo besiplečiančia normatyvine baze, didėjančiu teisinių dokumentų skaičiumi ir augančia institucionalizacija rodo globalizacijos fenomeną" (1998, p. 82).

1.3.3 Nuo tarptautinės iki kosmopolitinės teisės

Kosmopolitine ar globalia, arba globalia humanitarine teise laikoma teisės sritis, kitokia negu valstybių teisė ar teisiniai susitarimai tarp valstybių abipusiškai pagerinti geopolitinių interesų realizavimo sąlygas (žr. Held, 1995, 10 sk.). Kosmopolitinė teisė apima tuos teisės elementus, kurie, nors ir sukurti valstybių, tačiau suformuoja jėgas ir apribojimus, teises ir pareigas, viršijančias nacionalinių valstybių kompetencijas, ir gali turėti toli siekiančių nacionalinių pasekmių. Tokios teisės elementai nustato ir siekia apginti pagrindines žmogiškąsias vertybes, kurios gali prieštarauti ar kartais neigti nacionalinius įstatymus. Šios vertybės nustato pagrindines normas ar ribas, kurių joks politinis veikėjas, vyriausybės ar valstybės atstovas iš principo negalėtų įveikti.

1.6 intarpas. Karo taisyklės

„Pagrindinės priemonės, kuriose išdėstyti „karo įstatymai" ir pagrindinės jų taikymo sritys apima: (1) 1856 m. Paryžiaus deklaraciją, kuri ribojo karo veiksmus jūroje uždrausdama plėšikavimą ir nurodydama veiksmingas teisiškai įpareigojančias kliūtis; (2) 1864 m. Ženevos konvenciją (peržiūrėtą 1906 m.), kuri numatė humanišką elgesį su sužeistaisiais karo lauke; (3) 1899 m. Hagos konvenciją, kurioje susisteminta nusistovėjusi sausumos karo tvarka; (4) 1907 m. Hagos konvenciją, patikslinusią 1899 m. Konvenciją dėl kariaujančių ir neutralių šalių bei asmenų teisių ir pareigų ir paskelbusią taisykles, kurios reguliavo naujų ginklų (sprogstamųjų kulkų, nuodingųjų dujų ir balionų bombardavimui) panaudojimą; (5) 1929 m. Ženevos konvencijas, kurios numatė tinkamą elgesį su karo belaisviais bei sergančiaisiais ir sužeistaisiais; (6) 1936 m. Londono protokolą, apribojusį povandeninių laivų panaudojimą prieš prekybinius laivus ir (7) 1949 m. Ženevos konvenciją, atnaujinusią elgesio su belaisviais, sergančiaisiais ir sužeistaisiais bei civiliais gyventojais taisykles. Be šių ir kitų smulkesnių konvencijų ir regioninių susitarimų, kariaujančias šalis šiuolaikiniame pasaulyje riboja paprotinė tarptautinė teisė ir „humaniškumo įstatymai", draudžiantys nepagrįstą žiaurumą ar kitus veiksmus, pažeidžiančius visuomeninę moralę, bet nenumatytus nei paprotinės, nei sutarčių teisės".

Šaltinis: Plano ir Olton, 1988, p. 193.

Ankstesnėje dalyje jau buvo teigiama, kad žmogaus teisių režimai ir žmogaus teisių įstatymai sunkiai dera su pripažinimu, jog tik valstybės suverenitetas yra tinkamiausias principas santykiams politinėje bendruomenėje ir tarp politinių bendruomenių organizuoti. Jie aptarti atskirai (žr. 1.3.2 skirsnį), nes yra svarbiausi šiuolaikinei globaliai politikai. Tačiau juos galima laikyti kosmopolitinės teisės elementais kartu su karo teise, teise, reguliuojančia karo nusikaltimus ir nusikaltimus prieš žmoniją bei gamtosaugos teisę. Visos kartu šios sritys sudaro besiformuojantį normų ir apribojimų rinkinį, kuriame imamasi peržiūrėti nevaržomą valstybės suvereniteto principą. Nors šių normų dar silpnai laikomasi, tačiau jos rodo tolesnius teisėtos valstybės galios sąvokos regioninėje ir globalioje teisėje pokyčius.

Karo taisyklės buvo kuriamos remiantis tokia prielaida: jei karo negalima visiškai uždrausti, tai kai kurios pasibaisėtinos pasekmės ir kariams, ir piliečiams turi būti paskelbtos neteisėtomis ir todėl karas turi būti kuo žmoniškesnis. Karo taisyklių tikslas – apriboti karo veiksmus iki minimalių civilizuoto elgesio normų, kurių turėtų laikytis visos ginkluoto konflikto šalys. Nors šios taisyklės karo metu dažnai pažeidžiamos, tačiau jos praeityje jau pasitarnavo sustabdant kai kuriuos nusikalstamus destruktyvius veiksmus. Pagrindinės daugiašalės konvencijos, reguliuojančios karo veiksmus, pateiktos 1.6 intarpe.

Karo taisyklės sudaro besivystančias reguliavimo sąlygas siekiant apriboti kariaujančių šalių veiksmus tarptautinių ginkluotų konfliktų metu. Šios normos grindžiamos „dvejopomis prielaidomis, kad neigiamos karo pasekmės turi būti kuo mažesnės (iki karinės būtinybės) ir šalių teisė pasirinkti karo metodus ir priemones yra ribotos" (Dins-

tein, 1993, p. 966). Nors dauguma karo taisyklių atsirado kaip paprotinė teisė, dabar šios taisyklės yra susistemintos daugelyje tarptautinių susitarimų. Jie rodo nemažus pokyčius modernios valstybės teisinėje srityje, nes meta iššūkį pagrindiniams karybos principams ir kelia abejonių dėl vieno jautriausių nacionalinio suvereniteto klausimo: santykio tarp kariuomenės ir valstybės bei kariškių sugebėjimo veikti „valstybės labui" nekreipiant dėmesio į pasekmes kitoms tautoms. Valstybinis smurtas tarpvalstybinių karų metu iš principo ribojamas.

Tai, kad vyksta laipsniškas valstybės „teisinis apribojimas", rodo ir teisės, kurias kai kurios valstybės suteikė asmenims, atsisakantiems tarnauti nacionalinėje armijoje. Teisiškai pripažindamos sąžiningo atsisakymo statusą, valstybės taip pat pripažįsta, kad asmuo dėl aiškių aplinkybių gali turėti moralinių prievolių, aukštesnių nei jo pilietiniai įsipareigojimai valstybei (žr. Vincent, 1992, p. 296–292). Šiuos „transcendentinius įsipareigojimus" rodo tarptautinio Niurnbergo tribunolo (ir atitinkamo Tokijo tribunolo) rezultatai. Tribunolas pirmą kartą istorijoje nutarė: jei *tarptautinė teisė*, kuri gina pagrindines žmogiškąsias vertybes, prieštarauja *valstybės teisei*, kiekvienas asmuo turi nusižengti valstybės įstatymams (išskyrus atvejus, kai nėra galimybės „moraliniam apsisprendimui") (Cassese, 1988, p. 132). Šiuolaikinė tarptautinė teisė iš esmės pritarė tribunolo pozicijai ir patvirtino, kad paklusimas aukštesniesiems įsakymams negali būti gynybos prielaida, kai kalbama apie atsakomybę už nusikaltimus prieš taiką ir žmogiškumą.

Nuo Niurnbergo teismo proceso laikų buvo pripažinta, kad karo nusikaltėliai negali neprisiimti savo atsakomybės remdamiesi tarnybine padėtimi ar aukštesniaisiais įsakymais. Net oficialių nacionalinių įstatymų paisymas neapgina nuo tarptautinės teisės. Be to, karo nusikaltimams negali būti taikomas senaties terminas. Taigi teisminiam persekiojimui, kuris gali prasidėti po kelių dešimtmečių, laiko apribojimų nėra (Dinstein, 1993, p. 986).

Teisinės normos, reguliuojančios karo veiksmus ir nusikaltimus prieš žmoniją, daugiausia liečia smurto panaudojimą prieš žmones karo metu. Tačiau daugelis smurto formų prieš asmenis ir piktnaudžiavimo jėga formų panaudojama ne paskelbto karo metu. Iš tiesų dabar teigiama, kad skirtumai tarp karo ir taikos, tarp agresijos ir represijų išsitrynė pasikeitus smurto formoms (Kaldor, 1998). Smurtas Bosnijos konflikto metu 1993–1995 m. rodo sukarintų organizacijų ir organizuoto nusikalstamumo grupių vaidmenį bei nacionalinės armijos dalinių, kurių jau nebegali kontroliuoti valstybė, veiklą. Tokios grupės dažnai naudoja smurtą, kuris yra išsklaidytas, fragmentuotas ir nukreiptas prieš civilius. Jie užsiima žiaurumais, prievartavimais, organizuoja apsiaustis. Jie vaizduojasi politiškai ar etniškai persekiojami. Tokio pobūdžio „karo veiksmai" rodo, kad tarp akivaizdžių formalių nusikaltimų, atliekamų nacionalinių karų metu, ir fizinių susidorojimų bei pasikėsinimų prieš piliečių gerovę, kai valstybės nėra paskelbusios karo, tėra labai menka takoskyra. Nors daugelis naujų karo veiksmų tiesiogiai nepažeidžia karo taisyklių, bet jie traktuojami kaip masiniai tarptautinių žmogaus teisių pažeidimai. Taigi karo taisyklės ir žmogaus teisių įstatymai gali būti laikomi būtinomis viena kitą *papildančiomis* tarptautinės teisės formomis (žr. Kaldor, 1998). Pasta-

ruoju metu tarptautinių teisinių susitarimų nustatyta pozicija reiškia, kad karinės agresijos ir piktnaudžiavimai jėga gali būti sustabdyti tik kartu kontroliuojant karo veiksmus ir saugant nuo žmogaus teisių pažeidimų. Silpnosios žmogaus teisių režimo priverstinio vykdymo pusės jau buvo svarstytos. Karo veiksmų taisyklių taikymo silpnosios vietos taip pat gana akivaizdžios. Tačiau karo taisyklės ir žmogaus teisių režimai kartu nustato principus ir normas, kurių reikėtų laikytis nacionalinėje ir tarptautinėje politikoje, o tai iš principo riboja suvereniteto pavidalą ir apimtį. Nors ir sunku laikytis minėtų normų, šie pokyčiai labai svarbūs. Jei aptartų taisyklių ir teisių būtų laikomasi nešališkai, tai reikštų svarbius tarptautinės teisės pasiekimus ir tobulesnius politinių bendruomenių tarpusavio elgesį reguliuojančius organizacinius principus.

Savotišku iššūkiu valstybės suverenitetui galima laikyti ir dar vieną naują reguliavimo sferą – gamtosaugos ir gamtos išteklių naudojimo teisę. Šioje srityje buvo peržiūrėti tradiciniai principai, reguliuojantys teritorijų ir išteklių pasisavinimą. Iš esmės klasikinė vestfališkoji tarptautinė teisė pripažino, kad žemė, jūra ir oras teisiškai priskiriami valstybių suvereniai valdžiai, jei, kad ir „kas bevaldytų ir bekontroliuotų teritoriją, laikytųsi nuosavybės teisių" (žr. Cassese, 1986, p. 376–377). Nors valstybės suvereniteto principas pastaruoju metu buvo išplėstas ir leista turėti legalias teises į įvairias teritorijas, pvz., kontinentinį šelfą bei ypatingas „ekonomines zonas" (sritis, kurios tęsiasi iki 200 jūrmylių nuo valstybės kranto), 1967 m. kaip potenciali priemonė pertvarkyti teisinę išteklių pasisavinimo ir eksploatavimo bazę pateikta svarstyti nauja koncepcija – „bendras žmonijos paveldas" (žr. 1.3 intarpą). Nors dėl šios koncepcijos intensyviai diskutuota Jungtinėse Tautose ir daug kur kitur, galų gale ji buvo įtvirtinta dviejuose svarbiuose susitarimuose – Konvencijoje dėl Mėnulio ir kitų dangaus kūnų (1979 m.) ir Konvencijoje dėl jūros teisės (1982 m.). Iš pradžių jos pristatytos kaip būdas aptarti įtaką tų naujų technologijų, suteikiančių galimybę eksploatuoti gamtos išteklius jūros dugne ar Mėnulyje bei kitose planetose, kurios nepriklauso nacionalinei jurisdikcijai, tačiau jau pirmieji jų šalininkai laikė tai pagrindu teigti, kad milžiniški, kol kas neištirti ištekliai turėtų būti panaudoti visų, ypač vargingų ir besivystančių šalių labui.

Vienas iš svarbiausių bendrojo paveldo koncepcijos elementų yra pasisavinimo teisės atsisakymas, įpareigojimas eksploatuoti išteklius žmonijos labui ir pareiga tyrinėti bei panaudoti išteklius tik taikiems tikslams (Cassese, 1986, p. 390). Bendrojo paveldo koncepcija rodo, kad galima sukurti teisinę tvarką, pagrįstą lygybe ir bendradarbiavimu. Nors vis dar galima diskutuoti, kur konkrečiai ir kaip šis principas turėtų būti taikomas ir kaip turėtų būti paskirstyta naujų išteklių eksploatacijos nauda, šios koncepcijos pristatymas buvo esminis tarptautinės teisinės minties posūkio taškas.

Taigi karo taisyklės, įstatymai dėl nusikaltimų žmonijai, teisinė mintis dėl išteklių panaudojimo ir žmogaus teisių režimai rodo tarptautinės teisės pokyčius. Pasikeitė požiūris, kad tarptautinė teisė – tai teisė tarp valstybių ir tik tarp jų. Dabar svarstoma daugybė taisyklių, kvazitaisyklių ir poįstatyminių pakeitimų, pradedančių keisti globalios santvarkos gerovės ir bendradarbiavimo pagrindus. Čia aptartos teisinės inovacijos meta iššūkį idėjai, kad vien tik valstybės suverenitetas gali ir turėtų išlikti aukščiausiu normatyviniu žmonijos politinės organizacijos principu. Visai neseniai pateikti pasiūlymai įkurti tarptautinį baudžiamąjį teismą liudija laipsnišką judėjimą link „pasaulinės konstitucinės

tvarkos" (žr. Crawford, 1995; Dugard, 1997; Weller, 1997). Nauja teisinė sistema susiaurina ir apriboja valstybių suverenitetą ir nustato pagrindines karo ir taikos meto veiksmų normas bei vertybes. Tai ir yra vadinamosios besiformuojančios kosmopolitinės teisės sistemos pagrindas. Žinoma ši teisė dar visuotinai nepripažįstama, tačiau ji rodo postvestfališkosios tvarkos raidą – nauja globali politika nustato naujus teisinius santykių tarp politinių bendruomenių realizavimo ir kontrolės reikalavimus.

1.3.4 Regionalizmas: naujas valdymo lygmuo

Globalios politikos ir kosmopolitinės teisės elementai atsirado kartu su naujų regionalizmo formų raida. Daugelis jų bus aptartos tolesniuose (2, 3 ir 5) skyriuose. Čia bus nagrinėjamos *politinio* regionalizmo formos. Politinis regionalizmas – geografiškai apibrėžta artimų nacionalinių valstybių grupė, kuriai būdingi tam tikri bendri bruožai, integracijos lygis ir bendradarbiavimas, sukūrus formalią daugiašalę struktūrą, yra institucionalizuotas. Taigi Europoje egzistuoja Europos Sąjunga (ES), turinti regioninės valstybių bendruomenės politines ir ekonomines ribas, tuo tarpu Pietų Azijoje Pietryčių Azijos valstybių asociacija (ASEAN) rodo besiformuojančio politinio komplekso ribas.

Tiksliausiai ES būtų galima apibrėžti ne kaip tarptautinį režimą ar federalinę valstybę, o kaip valstybių sistemą, turinčią bendrą suverenitetą (žr. Keohane ir Hoffman, 1990, p. 10). ES buvo įkurta daugelio „tarpvalstybinių sandėrių" pagrindu, sandėrių, kuriuos vėliau papildė Vieningas Europos aktas (1986 m.), Mastrichto sutartis (1991 m.) ir Amsterdamo sutartis (1997 m.). Labiau nei bet kurioje kitoje tarptautinėje organizacijoje ES politiniai procesai gali būti apibūdinti „supranacionalumo" terminu. Būtina prisiminti, kad ES savo galią įgijo, atskiroms valstybėms „geidžiant perduoti" kai kurių savo suvereniteto aspektų. Tas „atsisakymas" tikrai padėjo pirmuosius tris dešimtmečius po Antrojo pasaulinio karo sustiprėti Europos nacionalinėms valstybėms JAV dominavimo ir Azijos-Ramiojo vandenyno šalių ekonominio iššūkio akivaizdoje (žr. Wallace, 1994). Be to, šalys, ES narės, išsaugojo visas pagrindines galias tvarkyti savo reikalus, nes po Mastrichto sutarties ES teisinėje bazėje įtvirtinus „subsidiarumo" apibrėžimą, šalims atsirado politinių sprendimų pasirinkimo galimybė kai kuriose sferose (žr. Neunreither, 1993). Tačiau ES viduje suverenitetas taip pat aiškiai paskirstytas. Bet kokia jo koncepcija, pagal kurią atskiros valstybės viešosios valdžios forma yra nedalijama, neribota, išimtinė ir amžina, yra pasenusi.

Šalys ES narės, jau nėra vieninteliai valdžios centrai savo teritorijoje. Kaip pažymi Europos Teismas, „sukūrus neribotos trukmės bendruomenę, turinčią savo institucijas, savo individualumą... ir ypač realią valdžią, apribojus suverenitetą ar valdžią perdavus bendruomenei, valstybės narės apribojo savo suverenias teises" (Mancini, 1990, p. 180). Tarp ES institucijų ypač svarbią poziciją užima Ministrų taryba, nes ji turi galingus teisinius instrumentus, leidžiančius nusistatyti politinius veiksmus ir jų imtis, esant mažiausiai nacionalinei demokratinei atskaitomybei. Iš visų šių instrumentų labiausiai pažymėtini „reglamentai", nes jie turi įstatymo statusą nepriklausomai nuo toliau vykstančių derybų ar šalių narių veiksmų. Europos Teisme girdimos diskusijos apie šių

reglamentų (ar direktyvų) nacionalines interpretacijas ir jų taikymą, ir Teismas ėmėsi pagrindinio vaidmens suderinant įstatymus ES. Be to, priėmus Vieningą Europos aktą, Ministrų taryboje vienbalsiškumo principas buvo pakeistas „kvalifikuota balsavimo dauguma" priimant sprendimus daugelyje sričių (žr. Noel, 1989). Nors šiuose pakeitimuose numatyta keletas nacionalinio suvereniteto saugiklių (sprendimai, kuriais klausimais balsuojant lems daugumos balsai, patys turi būti priimti vienbalsiai), gali būti priimti sprendimai, kuriems prieštarauja kai kurios vyriausybės. Taigi nacionalinio suvereniteto padėtis jau nebėra garantuota.

Pagal Mastrichto ES viršūnių susitikime aprobuotą sutartį ne tik praplečiama ekonominė ir pinigų sąjunga, bet ir padidinama politinė integracija kitose srityse. Ypač ji prisideda prie ES pilietybės pažangos: kiekvienos šalies narės pilietis dabar taip pat yra ir ES pilietis, turintis teisę keliauti ir apsigyventi bet kurioje Sąjungos vietoje ir teisę balsuoti, kovoti dėl politinio posto šalyje, kurioje gyvena. Taip senųjų politinių sienų svarba toliau menkėja ir tęsiasi deteritorizacijos procesas. Judėjimo laisvė ir teisė dalyvauti politikoje ten, kur kiekvienas gyvena, sudrebina lojalumo vienai valstybei pagrindus (žr. Khan, 1996). Jei Mastrichto sutartis būtų visiškai įgyvendinta, kartu su Amsterdamo sutarties socialiniais reikalavimais ir sąlygomis (liečiančiomis lyčių, rasių, religijų, tautų ir kitų kategorijų diskriminacijos panaikinimą) šalys narės būtų žengusios keletą svarbių žingsnių link labai integruotos supranacionalinės politinės sąjungos (žr. Pinder, 1991; Ross, 1995).

Politinės sąveikos Europoje intensyvumas iš bendros tarptautinės sąveikos išsiskiria keletu svarbių aspektų. Anot Wallace'o:

> Ypatinga Europoje yra ...tai, kad sukurta gana stabili tarpvalstybinių derybų institucinė sistema siekiant suderinti daugelį bendrų interesų; ir... bendros tradicijos, istorija, kultūra bei politinės vertybės, į kurias gali atsiremti politiniai lyderiai ir institucijų kūrėjai, norėdami įteisinti taisykles, kurias sutarė įdiegti, ir naštą, kurią sutarė pasidalyti (1994, p. 20).

Taigi Europos regionas gali būti išskirtas iš bendrų augančių globalių srautų ir sąveikų procesų ne tik dėl vidinio politinės sąveikos tankumo, bet ir dėl bendro kultūrinių bei istorinių ryšių pagrindo. Tai, kad egzistuoja ir plečiasi formali tarpvalstyvinė institucinė sistema, leidžia toliau plėtotis šioms sąveikoms ir bendrai istorijai. Tačiau būtų klaidinga pervertinti tai, kiek Europos regionas geografine ir funkcine prasme sudaro vientisą politinį, socialinį ir kultūrinį vienetą.

Europos regioną sudaro keletas subregionų ir režimų, sutampančių vienas su kitu ir sukuriančių skiautinių efektą. Penkiolika ES narių ir bendros jų institucijos sudaro šerdį, aplink kurią vis labiau telkiasi likusi Europos dalis. Tačiau net pačioje Sąjungoje akivaizdžiai skiriasi šešios narės steigėjos ir vėliau tapusios narėmis šalys. Be ES šerdies, narystė ELPA (Europos laisvosios prekybos asociacija) ir NATO (Šiaurės Atlanto sutarties organizacija), Europos regione sukuria kitą koncentrinį ratą ir institucinę sistemą. NATO atveju institucijos įtraukia Europą į globalius karinius tinklus, tuo tarpu egzistuoja ir Skandinavijos šalių institucijos bei tarpusavio sąveika, besikertanti su ES režimais. Galų gale Rytų ir Centrinė Europa, Balkanai ir buvusios Tarybų Sąjungos šalys taip pat palaiko įvairius ryšius ir bendrauja su Europos šerdimi.

Nuo šaltojo karo pabaigos gerokai paspartėjo regioninių ryšių institucionalizacija už Europos ribų – Amerikos žemyne, Azijos-Ramiojo vandenyno zonoje, kiek menkiau – Afrikoje. Tačiau šio regionalizmo formos visiškai kitokios negu ES integracinis modelis. Iš tiesų kol kas likęs pasaulis dažniausiai atmeta ES modelį, kaip vertą tiesioginio pamėgdžiojimo. Priešingai nei vestfališkasis suverenių valstybių statusas, Briuselio „subendrintas suverenitetas" nesulaukė atgarsio Kuala Lumpure, Brazilijoje ar Lagose. Priešingai, už Europos ribų plėtojasi vis atviresnės regionalizmo formos, vadinamos „naujuoju regionalizmu". Jis ryškiausias Azijos-Ramiojo vandenyno regione.

Gana pavykusio ASEAN šalių branduolio pagrindu kelios Ramiojo vandenyno šalys 1989 m. pabaigoje susirinko, kad įsteigtų daugiašalį forumą tarpvyriausybiniams ryšiams sustiprinti. APEC (Azijos-Ramiojo vandenyno šalių ekonominio bendradarbiavimo forumas), kaip žinia, iš pradžių buvo laikoma „keturiais būdvardžiais, ieškančiais daiktavardžio". Tačiau nuo įsteigimo narių skaičius išaugo ir dabar apima visas pagrindines regiono valstybes, yra sukurta daugybė įvairių darbo grupių ir tarpvyriausybinių tinklų, kurių tikslas – regione plėtoti laisvą prekybą ir liberalizuoti kapitalą. APEC vadovauja nuolatiniai ministrų susitikimai, skirti įvairioms pagrindinėms politikos sritims, ir metiniai viršūnių susitikimai, kurių metu siekiama nustatyti regioninės veiklos dienotvarkę. Aptarnaujamas nedidelio sekretoriato Singapūre, APEC atstovauja Azijos-Ramiojo vandenyno „naujajam regionalizmui", kuris, nors ir apsiriboja ekonominiais klausimais, pamažu perauga į reikšmingą institucionalizuotą daugiašalio bandradarbiavimo forumą („atvirąjį regionalizmą"), o ne į regiono politinę integraciją („uždarąjį regionalizmą") (Ravenhill, 1998). Nors ir nesaistomas teisiškai įpareigojančių susitarimų, APEC yra suderinęs ekonominio bendradarbiavimo ir „Azijos-Ramiojo vandenyno bendruomeninės dvasios" veiksmų dienotvarkę, apimančią tam tikrus įsipareigojimus regiono laisvajai prekybai iki 2010 metų.

Be APEC, vyksta dialogas ir regiono saugumo klausimais, institucionalizuotas ASEAN regioninis forumas (ARF) (žr. 2 sk.). Taip pat yra ir keletas regioninių transnacionalinių asociacijų: PECC (*Pacific Economic Cooperation Council*), PBEC (*Pacific Basin Economic Council*), PAFTAD (*Pacific Trade and Development*) bei CSCAP (*Council for Security and Cooperation Asia-Pacific*) (Yamamoto, 1995). Be šių elitinių asociacijų, plečiasi regioniniai ryšiai ir bendradarbiavimas tarp socialinių judėjimų ir pilietinių grupių (moterų judėjimas, religinės ir gamtosaugos grupės, koalicija „Tautų viršūnių susitikimas", įvykusi kaip ir APEC metinis viršūnių susitikimas 1997 m. lapkritį (Woods, 1998).

Šis „naujasis regionalizmas" plinta ir Lotynų Amerikoje, ypač 1991 m. įkūrus MERCOSUR (Pietų pusrutulio bendroji rinka, Lotynų Amerika). Pagrindinis jo tikslas – skatinti Pietų Amerikos valstybes glaudesnei ekonominei integracijai. Tai iš dalies kaip atsakas NAFTA (Grugel, 1996). Šiek tiek mažesnės regioninės iniciatyvos pastebimos ir Arabų Vidurio Rytuose; tai GCC (*Gulf Cooperation Council*), AMU (*Arab Maghreb Union*) ir ACC (*Arab Cooperation Council*) (Tripp, 1995). O pasibaigus šaltajam karui ir sustiprėjus regionalizmui, regioninės iniciatyvos atsigavo ir Afrikoje, Karibuose, Azijoje ir Ramiojo vandenyno salose.

Be to, plečiasi ir tarpregioninė diplomatija: „senosios" ir „naujosios" regioninės grupuotės stengiasi suderinti tarpusavio ryšius. ASEM (*Asia-Europe Meeting*) susitikimo

metu 1996-aisiais ES ir ASEAN valstybės užmezgė diplomatinį dialogą visiems rūpimais klausimais, tuo tarpu ES pasirašė susitarimą su MERCOSUR ir pradėjo diskusijas su NAFTA dėl AFTA (*Atlantic Free Trade Area*) sukūrimo. JAV, kaip svarbiausias NAFTA veikėjas, taip pat pradėjo dialogą su MERCOSUR dėl glaudesnio bendradarbiavimo. Šia prasme „naujasis regionalizmas" nėra kliūtis politinei globalizacijai, bet, priešingai, visiškai prie jo dera, o kartais netiesiogiai ją skatina.

1.4 Istorinės politinės globalizacijos formos: politinės bendruomenės transformacija

Anksčiau aptartos esminės transformacijos pateiktos 1.1 ir 1.2 tinkleliuose, kuriuose apibendrinami politinių bendruomenių vystymosi teritoriniu pagrindu ir globalios politikos bei regioninio valdymo pokyčiai. Pirmasis pokytis – tai auganti politinės galios centralizacija Europoje, politinės valdžios kristalizavimasis į valstybines struktūras, politikos teritorizacija, tarpvalstybinės tvarkos plitimas, atskaitomybės formų plėtra įvairiuose valstybėse ir tuo pačiu metu tokios atsakomybės neigimas kitų atžvilgiu per kolonijinę ekspansiją, užkariavimus ir karus. Antrasis pokytis jokiu būdu nepakeičia pirmojo – valdymo lygmenys atsiranda ir politinių sienų ribose, ir tarp jų sukurdami naują, daugelio lygmenų valdymo sistemą. Tačiau antrajam pokyčiui būdinga politikos internacionalizacija ir transnacionalizacija, valstybių politinių sprendimų deteritorizacija, regioninių ir globalių organizacijų bei institucijų plėtra, regioninės ir globalios teisės atsiradimas ir daugiasluoksnė formali ir neformali globalaus valdymo sistema. Ši sudėtinga, sukėlusi pasipriešinimą, persipynusi tvarka daug ką gali pasakyti apie demokratinės politinės bendruomenės prigimtį.

Kaip pažymėta anksčiau, antrojo tūkstantmečio pabaigoje, politinių bendruomenių ir civilizacijų jau nebegalima apibūdinti paprasčiausiai kaip „atskirų pasaulių", jos yra įsitraukusios ir įsitvirtinusios sudėtingose sutampančių santykių ir judėjimų struktūrose. Aišku, pastarosios dažnai sudarytos remiantis nelygybės ir hierarchijos principu. Tačiau net ir pačios galingiausios neišvengia besikeičiančių sąlygų ir įsitvirtinimo regioniniame bei globaliame lygmenyje procesų poveikio. Besikeičiančius politinės globalizacijos ir modernių nacionalinių valstybių santykius gali padėti apibūdinti penki pagrindiniai aspektai. Visi jie rodo ekstensyvesnę, intensyvesnę ir greitesnę politinės globalizacijos įtaką. Todėl galima daryti keletą svarbių išvadų apie demokratinės politinės bendruomenės besiformuojantį pobūdį.

Pirma, veiksminga politinė galia jau nebetapatinama su nacionalinėmis vyriausybėmis – veiksmingą politinę galią dalijasi ir ja tarpusavyje keičiasi skirtingos jėgos ir institucijos nacionaliniame, regioniniame ir tarptautiniame lygmenyse.

Antra, bendro likimo politinės bendruomenės – savo likimą lemiančio kolektyvo – idėja jau nebeišsitenka vienoje nacionalinėje valstybėje. Kai kurios reikšmingiausios jėgos ir procesai, lemiantys gyvenimo galimybes ir šansus kurioje nors vienoje politinėje bendruomenėje ar tarp jų, dabar jau nebepriklauso nuo nacionalinių valstybių įtakos.

1.1 tinklelis. Politinė pasaulio struktūra: istorinis palyginimas

	Ankstyvasis modernusis laik. (14–18 a.)	Modernusis laik. (19–20 a.)	Šiuolaikinis laik. (nuo 1945 m.)
Valstybės formų kaita	Fragmeniškos politinės asociacijos – sutampančios valdžios struktūros Didėjanti politinė centralizacija Europoje: konstitucinės monarchijos ir absoliutizmas Imperijos, miestai-valstybės, kitur išsklaidyta/ išdalyta valdžia	Modernios nacionalinės valstybės konsolidacija ir liberalūs demokratiniai režimai Europoje ir JAV Nacionalizmo plitimas	Tolesnė liberalių demokratinių valstybių plėtra Lotynų Amerikoje, Azijoje, Afrikoje ir Rytų Europoje Nacionalinės valstybės tvirtėjimas
Tarpvalstybinė sistema	Kovos teritorijoje Kovos regione Minimalus tarptautinis reguliavimas ir valstybės prievartos ribojimas Galios pusiausvyra	Globalios imperijos Daugiašalio diplomatinio ir teisinio reguliavimo plėtra Geopolitika	Dekolonizacija Staigi daugiašalio diplomatinio apsikeitimo plėtra Regionalizmas: ES, APEC, NAFTA Vystosi globalios politinės institucijos: JT sistema
Globalios politikos atsiradimas	Europietiškojo imperializmo plėtros pradžia – politinės valdžios ribų praplėtimas	Globalios politinės sąveikos pradžia: pirminė transnacionalinių sprendimų (ypač prekybos, karo ir taikos) institucionalizacija	Politikos, valdymo ir valdžios internacionalizacijos ir transnacionalizacijos augimas Tarptautinių ir transnacionalinių reguliuojančių režimų plitimas Daugiasluoksnis valdymas Kosmopolitinės teisės elementų atsiradimas Globali politika: neoviduramžiškoji tvarka?

1.2 tinklelis. Istorinės politinės globalizacijos formos

	Ankstyvasis modernusis laik. (14–18 a.)	Modernusis laik. (19–20 a.)	Šiuolaikinis laik. (nuo 1945 m.)
Ekstensyvumas	Daugiausia intrateritorinis ir intraregioninis, išskyrus imperinės ekspansijos pradžią	Globalios imperijos Atsiranda globali nacionalinių valstybių sistema	Globali valstybių sistema Atsiranda globali politinė tvarka Politikos regionalizacija ir interregionalizmas
Intensyvumas	Mažas, tačiau intensyvesni taškai, kur susiduria politiniai ir/ar ekonominiai varžovai	Stiprėja ir plečiasi srautai/ryšiai	Beprecedentis srautų, susitarimų, tinklų (formalių ir neformalių) ir ryšių lygis
Greitis	Ribotas, atsitiktinis	Didesnis	Greitesnė globali politinė sąveika, kai atsiranda „realaus laiko" komunikacijos
Įtakos linkmė	Maža, tačiau su koncentruotos įtakos taškais	Didesnės įtaka institucijoms ir struktūroms	Didelė: tarpusavio ryšys, jautrumas ir pažeidžiamumas
Infrastruktūros	Minimalios; pamažu atsiranda daugiašalės struktūros: nuo sutarčių iki konferencijų organizavimo	Atsiranda tarptautinės ir transnacionalinės organizacijos bei režimai	Dideli režimų ir tarptautinių bei transnacionalinių organizacijų ir teisinių mechanizmų pokyčiai
Institucionalizacija	Minimali, tačiau diplomatijos ir tarpvalstybinių tinklų reguliavimo pradžia	Pradiniai trapūs taisyklių, režimų ir tarptautinės teisės bandymai	Dideli režimų, tarptautinės teisės, kosmopolitinės teisės, tarpvalstybinių ir transnacionalinių organizacinių struktūrų raidos poslinkiai

1.2 tinklelio tęsinys

	Ankstyvasis modernusis laik. (14–18 a.)	Modernusis laik. (19–20 a.)	Šiuolaikinis laik. (nuo 1945 m.)
Stratifikacija	Eurocentrinės pasaulio tvarkos vystymasis Skirtingose teritorijose politinė veikla silpna, skirtinga ir nelygiavertė	Politinės, karinės ir ekonominės valdžios viršūnės susitelkusios Šiaurėje/Vakaruose Plečiasi politinės galimybės, tačiau vyrauja ryškus nelygiavertiškumas	Nuo dvipolio Šaltojo karo iki daugiapolio pasaulio Suyra Šiaurės/Pietų hierarchinė sistema, kai naujai industralizuotos šalys ir nevyriausybiniai veikėjai pakeičia valdžios struktūrą Politinės organizacijos kiekvienoje pasaulio dalyje, tačiau vis dar ryškūs galimybių skirtumai
Sąveikos būdai	Kova, „riboti karai" Konfliktiniai/ Prievartos Imperialistiniai	Teritoriniai Diplomatiniai Geopolitiniai/ prievartiniai Konfliktai ir konkurencija Visuotinio karo veikla	Deteritorizacija ir reteritorizacija „Valstybiniai interesai" realizuojami bendradarbiavimo ir sąveikos pastangų sąlygomis Bendradarbiavimas ir konkuravimas Geoekonomika Imperijų galas

Žinoma, nacionalinių politinių bendruomenių santvarka dar vis išlieka, tačiau šiandien ją apibrėžia ir iš naujo nustato sudėtingi ekonominiai, organizaciniai, administraciniai, teisiniai ir kultūriniai procesai bei struktūros, ribojančios ir kontroliuojančios jos veiklą.

Trečia, čia nebandoma teigti, kad šiandien nacionalinis suverenitetas net tuose regionuose, kur politinės ir valdžios struktūros yra pasidalytos ir persipynusios, jau visiškai pakirstas – visai ne. Tačiau iš dalies konstatuojama, kad egzistuoja svarbios sritys ir regionai, kuriems būdingas tarpusavyje susikertantis lojalumas, prieštaringos teisių ir

pareigų interpretacijos, tarpusavyje susijusios teisinės ir valdžios struktūros ir pan., o tai keičia suvereniteto, kaip neribotos, nedalomos ir išimtinės visuomenės galios formos, sąvoką. Tai, kad valstybės veikia vis sudėtingesnėmis regioninės ir globalios santvarkos sąlygomis, turi įtakos ir jų autonomijai (keičia jų sprendimų kainos ir naudos santykį ir turi įtakos jų institucijų dienotvarkėms), ir jų suverenitetui (keičia pusiausvyrą tarp nacionalinių, regioninių ir tarptautinių teisinių struktūrų bei administracinės veiklos). Nors ir toliau daugeliui šalių yra būdinga didelė valdžios koncentracija, tačiau dažnai jos yra susijusios ir įsiterpusios į išskaidytos politinės valdžios sritis.

Ketvirta, dvidešimtojo amžiaus pabaigą žymi daugybė svarbių naujo pobūdžio „sienų problemų". Mes gyvename „sutampančių likimo bendruomenių" pasaulyje, kur kiekvienos atskirai ir visų kartu šalių trajektorijos yra susipynusios labiau nei bet kada anksčiau. Dėl to atsiranda ir naujų sienų problemų. Praeityje, kaip žinoma, nacionalinės valstybės nesutarimus dėl sienų iš esmės spręsdavo įgyvendindamos savo valstybinius interesus ir prievartos būdu. Tačiau ši jėgos logika viena netinka spręsti daugelį sudėtingų klausimų, pradedant ekonominiu reguliavimu ir baigiant išteklių išeikvojimu ir aplinkos tarša, dėl kurių, atrodo, vis sparčiau, susipina „nacionaliniai likimai". Pasaulyje, kur galingų valstybių sprendimai liečia ne tik jų pačių, bet ir kitų šalių gyventojus ir kur transnacionaliniai veikėjai ir jėgos įvairiais būdais kerta nacionalinių bendruomenių sienas, klausimai, kas turi būti prieš ką atsakingas ir kokiu pagrindu, patys savaime lengvai neišsisprendžia.

Penkta, skirtumai tarp vidaus ir užsienio reikalų, vidaus politikos problemų ir išorės klausimų, suverenių nacionalinių valstybių rūpesčių ir tarptautinio dėmesio jau nėra tokie aiškūs. Vyriausybės susiduria su narkotikų, AIDS, kempinligės, neatsistatančių išteklių naudojimo, branduolinių atliekų tvarkymo, masinio naikinimo ginklų plitimo, pasaulinio klimato atšilimo problemomis, kurios negali būti svarstomos tokiame kontekste. Be to, problemos, susijusios su multinacionalinių korporacijų būstinėmis ir investicijų strategija, globalių finansinių rinkų reguliavimu, grėsme atskirų šalių mokesčių sistemai globalaus darbo pasidalijimo kontekste ir nesant kapitalo kontrolės, verčia suabejoti, ar dar ko nors vertos nacionalinėje ekonomikos politikoje naudojamos pagrindinės priemonės (žr. 3–5 sk.). Faktiškai, kaip išryškės tolesniuose skyriuose, visose pagrindinėse politikos srityse nacionalinių politinių bendruomenių įsipynimas į regioninius ir globalius srautus bei procesus įtraukia jas į aktyvią tarpusavio sienų koordinavimo ir reguliavimo veiklą. Vyriausybių veiklos ir galios politinė erdvė jau nebesutampa su apibrėžta politine teritorija. Šiuolaikinės politinės globalizacijos formos apima ir politinės valdžios deteritorizaciją, tačiau, ar šis procesas toli pažengęs, turėtų būti svarstoma vėliau.

1.5 Nacionalinio įsitraukimo skirtumai

Nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos iki 1989 m. pasaulio politikos ir nacionalinio saugumo pobūdžiui įtakos turėjo „didžiosios varžybos" tarp Jungtinių Valstijų ir Tarybų Sąjungos. Rytų ir Vakarų išsiskyrimas lėmė pasaulinius reikalus. Šaltojo karo tarp-

tautinė sistema turėjo aiškią hierarchinę struktūrą (žr. 2 sk.). JAV ir TSRS pasaulinė galia, NATO ir Varšuvos Pakto veikla varžė daugelio valstybių sprendimus pokario laikais. Valstybės gebėjimą inicijuoti kokią nors užsienio politiką, siekti tam tikrų strateginių tikslų, pasirinkti alternatyvias karines technologijas ir kontroliuoti ginkluotę savo teritorijoje ribojo jos padėtis tarptautinėje jėgos santykių sistemoje (žr. Herz, 1976; Kaldor ir Falk, 1987).

Globalios varžybos tarp Tarybų Sąjungos ir JAV beveik penkis dešimtmečius turėjo įtakos pasaulio politikai. Per tą laikotarpį pasaulis tapo vieninga strategine arena, kurioje kova dėl ideologinės ir karinės viršenybės siekė kiekvieną geografinį regioną. Kaip pastebėjo Waltz'as: „bipoliniame pasaulyje nėra periferijų. Kai tik dvi jėgos gali veikti pasauliniu lygmeniu, kas ir kur bevyktų – rūpi joms abiems" (1979, p. 171). Net šalių, šaltojo karo metu siekusių neutralumo, politinis identitetas buvo apibrėžiamas supergalių konkurencijos atžvilgiu: jos tapo „neprisijungusios". Ši šaltojo karo įtaka stipriausiai buvo juntama Europoje.

Antrojo pasaulinio karo pabaigoje šešios šalys, kurios nagrinėjamos šioje knygoje – JAV, Jungtinė Karalystė, Prancūzija, Vokietija, Švedija ir Japonija – globalioje politinėje sistemoje užėmė labai skirtingas pradines padėtis. Tačiau pasaulyje paplitus liberaliems demokratiniams režimams ir įsitvirtinus liberaliems ekonominiams susitarimams, atsirado akivaizdžių šių šalių tarpvalstybinių santykių, geopolitikos ir globalios politikos sąlyčio taškų. Šiuo atžvilgiu įdomi 1.4 lentelė. Akivaizdu, kad kiekvienos šių šešių šalių įsitraukimo į globalią politiką pobūdis ir forma pakito per pastaruosius penkis dešimtmečius. Nors kiekviena šalis tuoj po karo pradėjo skirtingą gyvenimą, praktiškai jos visos atsikratė savo kolonijinės praeities, keturios yra NATO narės, o Švedija įstojo į NATO pagal Patnerystės vardan taikos programą. Be to, keturios šalys dabar yra Europos Sąjungos narės ir visos yra pagrindinės tarptautinės ir globalios politikos formuotojos, nors jų veikla tarpvyriausybinėse organizacijose ir tarptautinėse nevyriausybinėse organizacijose ir šiek tiek skiriasi.

Žinoma, reikšmingi skirtumai išlieka. JAV vis dar vaidina pagrindinį karinį vaidmenį, kuris sustiprėjo 1989 m., suirus Tarybų Sąjungai. Nors Britanija ir Prancūzija išlieka pagrindinėmis nuolatinėmis JT Saugumo Tarybos narėmis ir gali naudotis veto teise, jų, kaip pagrindinių veikėjų pozicija, silpnėjo nuo 1945 m. Abi šalys geopolitikoje kažkada vaidino pagrindinius, o pastaruoju metu antraeilius, nors ir svarbius, vaidmenis tarpvalstybiniuose ir JT reikaluose. Didėjantis Vokietijos ir Japonijos ekonominis spaudimas taip pat turėjo svarbių pasekmių. Kaip pralaimėjusioms šalims po Antrojo pasaulinio karo abiem valstybėms buvo neleista dalyvauti tarptautiniuose ir globaliuose kariniuose reikaluose. Abi šalys priėmė konstitucijas, kurios draudė joms dalyvauti tarptautiniuose kariniuose veiksmuose, taip pat ir remiamuose JT. Nuolat auganti ekonominė šių šalių galia ir nuolatinė tarptautinių institucijų (pvz., JT) finansinė krizė reiškia, kad artimiausiu laiku jų vaidmuo gali padidėti. Ypač Japonija siekia didesnio vaidmens tarptautinėje politikoje ir stengiasi savo didesnį finansinį indėlį į tarptautines institucijas susieti su svarbesniu politiniu, o artimiausiu metu galbūt ir kariniu vaidmeniu.

1.4 lentelė. Šiuolaikiniai skirtingo nacionalinio įsitraukimo į pasaulio politinę tvarką būdai: kai kurie pagrindiniai palyginimai

	JAV	JK	Prancūzija	Vokietija	Švedija	Japonija
Prieškarinis geopolitinis vaidmuo	Regioninis vadovaujantis izoliacinis	Globali imperija	Globali imperija	Revizionistinė/ ekspansinė galia	Nepriklausoma neutrali	Imperinė galia
Diplomatiniai ryšiai						
1950	70	67	70	0	50	0
1991	150	132	142	135	94	111
Kariniai aljansai/ bendros saugumo struktūros	NATO steigėjos 1949 ANZUS 1951 JAV ir Japonijos abipusio saugumo sutartis 1951 CSCE 1975–1991 ESBO 1991– ARF 1994–	NATO steigėja VES 1954 CSCE 1975–1991 ESBO 1991–	NATO steigėja VES 1954 CSCE 1975–1991 ESBO 1991	NATO narė 1955 VES 1954 CSCE 1975–1991 ESBO 1991	Anksčiau neutrali, prisijungė prie NATO Bendradarbiavimo vardan taikos programa 1993 VES stebėtoja (1995) CSCE 1975–1991 ESBO 1991–	JAV ir Japonijos abipusio saugumo sutartis 1951 ARF 1994
Narystė TVO						
1950	59	62	67	25	35	14
1996	64	71	87	83[a]	87	63
JT vaidmuo	Nuolatinė Saugumo Tarybos narė	Nuolatinė Saugumo Tarybos narė	Nuolatinė Saugumo Tarybos narė	Siekia tapti nuolatine Saugumo Tarybos nare	Pagrindinė neprisijungusių šalių judėjimo narė	Siekia tapti nuolatine Saugumo Tarybos nare
Įnašai į JT biudžetą (proc.)						
1984–1985	25	4,46	6,26	8,31	1,31	9,58
1997	25	6,32	6,42	9,06	1,23	15,65

1.4 lentelės tęsinys

	JAV	JK	Prancūzija	Vokietija	Švedija	Japonija
Pagrindiniai daugiašaliai ekonomikos forumai	PPO EBPO G7 TVF/TRPB	PPO EBPO G7 TVF/TRPB	PPO EBPO G7 TVF/TRPB	PPO EBPO G7 TVF/TRPB	PPO EBPO G7 TVF/TRPB	PPO EBPO G7 TVF/TRPB
Regioninis lygmuo	NAFTA/APEC AVO	Įstojo į ES 1973	ES narė steigėja 1958	ES narė steigėja 1958	ES narė 1995 Šiaurės Taryba 1952 Šiaurės šalių ministrų taryba 1971	APEC
Dalyvavimas TNVO						
1960	612	742	886	841	651	412
1996	2418	3031	3255	3204[a]	2733	1970
Tarptautiniai teisiniai ryšiai	TTT	TTT EŽTK JTŽTK	TTT EŽTK JTŽTK	TTT EŽTK JTŽTK	TTT EŽTK JTŽTK	TTT JTŽTK
Dabartinis globalus vaidmuo	Vadovaujanti karinė jėga Pirmaujantis geopolitinis ir diplomatinis vaidmuo	Nuo globalios iki vidutinio lygio galios	Nuo globalios iki vidutinio lygio galios	Svarbiausia ES galia Reikšmingas globalus vaidmuo	Nepriklausoma vidutinio lygmens galia	Ekonominė supergalia Ribotas geopolitinis vaidmuo

[a] Duomenys iki 1996 m.

Šaltiniai: 1950 m. duomenys apie TVO ir duomenys apie diplomatiją paimti iš: Nierop, 1994, priedo 2. 1996 m. TVO ir 1960 ir 1996 m. TNVO duomenys paimti iš: *Union of International Associations, Yearbook of International Organizations*, 1983–1984, 1996–1997. Šalių įnašai į JT biudžetą yra paimti iš: www.un.org

1.6 Išvada: politinė globalizacija ir įtaka struktūrai

Šis skyrius buvo skirtas dviem gana skirtingoms pasaulio tvarkos ir politinės organizacijos šiuolaikiniame pasaulyje koncepcijoms: vienai, susijusiai su tradiciniais tarpvalstybiniais ar geopolitiniais ryšiais, ir kitai, susijusiai su neseniai atsiradusia globalios politikos ir globalios valdžios sistema. Buvo teigiama, kad šiuolaikinė politikos globalizacija keičia pačius pasaulio tvarkos pagrindus, perkurdama tradicines suverenaus valstybingumo formas ir pertvarkydama tarptautinius politinius santykius. Tačiau tokie transformaciniai procesai nėra nei istoriškai neišvengiami, nei jokiu būdu visiškai įsitvirtinę. Todėl šiuolaikinę pasaulio tvarką tiksliausiai galima apibūdinti kaip labai sudėtingą, ginčytiną ir tarpusavyje susijusią tvarką, kur tarpvalstybinė santvarka vis labiau susipina su besikuriančiomis regioninėmis ir globaliomis politinėmis struktūromis. Remiantis pastarosiomis, o ir jose pačiose politinė valdžia ir valdymo mechanizmai tarpusavyje susiję ir persipynę.

Kalbėti apie šiuolaikinę pasaulio tvarką, kaip apie sudėtingą, ginčytiną ir tarpusavyje susijusią tvarką, reiškia pripažinti „netvarkingą pavidalą", kuris apibūdina globalią politiką tūkstantmečių sandūroje (Mann, 1993, p. 4). Tačiau galima nustatyti tam tikras tendencijas, o jos buvo išryškintos aptariant tarptautinių ir transnacionalinių organizacijų formos pokyčius, ryškų tarpvyriausybinių ir tarptautinių nevyriausybinių organizacijų skaičiaus augimą, spartų įvairaus pobūdžio režimų vystymąsi, besikeičiančią tarptautinės teisės apimtį, formą ir objektus, regioninių organizacijų ir institucijų atsiradimą ir kt. Visi šie procesai rodo, kaip politika, kurios centre yra valstybė, keitėsi į naują, daug sudėtingesnę daugiasluoksnio globalaus valdymo formą. Dabartinėmis istorinėmis aplinkybėmis veikia daugybė tarpusavyje sutampančių politinių procesų.

Šioms aplinkybėms galima rasti keletą įdomių istorinių paralelių. Pavyzdžiui, panašiai buvo ir vėlyvaisiais viduramžiais Europoje. Tuomet egzistavusi daugybė valdžios struktūrų (nuo vietinių iki transnacionalinių ar viršnacionalinių), gyvuojančių kartu su besiformuojančia teritoriškai apibrėžtų politinių vienetų sistema, panašios į dabartinį laikotarpį. Tačiau negalima teigti, kad niekas iš esmės nepasikeitė. Tiksliau, reikėtų pripažinti, kad „naujasis viduramžiškumas" gali būti tinkama metafora aptariant dabartinius laikus. Anot Bullo, „naujasis viduramžiškumas" yra „modernus ir pasaulietinis visuotinės politinės sistemos, egzistavusios Vakarų krikščioniškajame pasaulyje viduramžiais, atitikmuo. Šioje sistemoje nė vienas valdovas ar valstybė nebuvo suverenūs kurios nors krikščionių dalies atžvilgiu, kiekvienas turėjo dalytis valdžią su žemesniaisiais vasalais ir su aukščiau esančiu popiežiumi ir (Vokietijoje ir Italijoje) šventuoju Romos imperatoriumi" (Bull, 1977, p. 254). Gali pasirodyti nerealu įsivaizduoti modernaus ir pasaulietinio pasaulio analogiją su šiuo sutampančių valdžių ir daugialypių lojalumų pasauliu. Tačiau tam tikra prasme tai panašu į pasaulio tvarką, aptartą anksčiau. Be to, kaip tęsia Bullas:

> įprasta, kad suverenios valstybės šiandien dalijasi pasaulio politikos scena su „kitais veikėjais" taip, kaip viduramžiais valstybei teko dalytis scena su „kitomis bendrijomis"... Jei modernioms valstybėms tektų dalytis savo valdžia piliečiams ir savo galimybėmis vadovauti pavaldiniams iš vienos pusės su regionine ir pasaulio valdžia, o iš kitos – su subvalstybinėmis ar subnacionalinėmis valdžiomis tiek, kad nebetektų prasmės suvereniteto sąvoka, tada būtų galima teigti, jog susidarė neoviduramžiškoji pasaulinės politinės tvarkos forma. (1977, p. 254–255.)

Nors suvereniteto sąvoka dar jokiu būdu netapo nereikalinga, valstybės suverenitetas dabar grumiasi dėl pripažinimo kartu su naujomis politinės galios formomis ir įvairiomis valdžiomis. Anot Bullo, neoviduramžiškąja pasaulio tvarka gali būti laikoma tokia tvarka, kur politinė erdvė ir politinė bendruomenė vis dar priklauso nuo valstybės teritorijos suvereniteto, tačiau ne tik nuo jo. Tinkamiausias pavyzdys yra Europos Sąjunga, kuri sudaryta iš sutampančių valdžių ir besivaržančių lojalumų. Ta prasme ES reiškia nuolatinę kovą ar „naujos politinės erdvės paiešką" ir gana dramatiškai kelia klausimą, kur yra tinkamiausia vieta politinei valdžiai, veiklai ir atskaitomybei: nacionalinėje valstybėje ar tarptautinėje struktūroje? (žr. Pattie, 1994, p. 1010). Tačiau apie tai ir tolesnį šiuolaikinės pasaulio tvarkos nagrinėjimą išsamiau kalbama kituose skyriuose.

2 skyrius
Didėjanti organizuotos prievartos sfera

Daugeliui istorikų dvidešimtasis amžius pirmiausia yra totalinio karo amžius. Nuo 1914 m., pasak Hobsbawno, žmonių rasė „gyveno ir mąstė pasaulinio karo terminais netgi tuomet, kai ginklai nešaudė ir nesproginėjo bombos" (1994, p. 12). Pramoninių karų ir geopolitinės konkurencijos derinys paskatino beprecedentę karinio konflikto ir lenktyniavimo globalizaciją. Iš naujojo tūkstantmečio perspektyvos istorikai gali apmąstyti „katastrofų amžių", kuriame du pasauliniai karai ir šaltasis karas pareikalavo daugiau kaip 187 mln. aukų ir nuniokojo visuomenes visame Žemės rutulyje (žr. Hobsbawn, 1994, p. 12). Modernusis kariavimo būdas pareikalavo ištisų visuomenių mobilizavimosi ir tik nedaugelis valstybių galėjo izoliuotis nuo kariavimo ar jo politinių padarinių. Kai prasidėjo atominis amžius, visada egzistavusi galimybė, kad supervalstybių karinė konfrontacija gali baigtis visos planetos žūtimi, sustiprino supratimą, kad žmonija – tai vientisa globalinė bendrija. Nedaugelyje sričių globalizacija buvo tokia ekstensyvi, apimanti visą Žemės rutulį, ar tokia (potencialiai) katastrofiška socialine ir politine prasme.

2.1 Įvadas

Nuo anksčiausių civilizacijų iki šių dienų karinė jėga buvo svarbiausia žmogaus reikalų globalizacijai. Pirmųjų imperijų kūrimąsi veikė buvusios karinės technologijos ir organizuotos prievartos lygis (Mann, 1986). Istoriškai karinė galia turėjo lemiamos reikšmės valstybių ir civilizacijų teritorinei ekspansijai. Žinoma, joks globalizacijos įvertinimas nebūtų įtikinamas, jei nebūtų pripažįstama nežmoniška prievarta ir kančios, lydėjusios modernios valstybių sistemos kūrimąsi.

Todėl vienas iš svarbiausių šio skyriaus tikslų yra patyrinėti istorinį karinės galios, kaip pagrindinio mechanizmo, dėl kurio buvo globalizuoti žmonių socialiniai santykiai, vaidmenį. Be to, siekiama apžvelgti ir įvertinti istorinius vis didėjančios organizuotos prievartos sferos faktus. Kitaip sakant, šiame skyriuje bandoma išdėstyti pagrindines karinės globalizacijos tendencijas ir skiriamuosius bruožus nuo ankstyvųjų moderniųjų laikų iki šių dienų. 2.3–2.5 poskyriuose nagrinėsime pasaulinę karinę sistemą (jos evoliuciją, struktūrą, dinamiką), atsižvelgdami į jos besikeičiančią geografiją ir istorinius globalių karinių santykių modelius. Remiantis šia analize turėtų būti įmanoma palyginti istorines karinės globalizacijos formas (žr. 2.6 posk.). Šiame kontekste pareikšime keletą pastabų apie istorines karinės globalizacijos formas, politinę jos dabartinių modelių reikšmę ir

pabandysime atsakyti į klausimą, kas yra nauja. 2.7 poskyryje įvertinsime kiekvienos iš mūsų pasirinktų šešių valstybių (JAV, Jungtinės Karalystės, Vokietijos, Prancūzijos, Japonijos ir Švedijos) kompleksinį nacionalinį vaidmenį dabartinėje pasaulinėje karinėje sistemoje. 2.8 poskyryje pateiksime kai kurias išvadas apie karinės globalizacijos reikšmę valstybės suverenitetui ir nacionalinės gynybos pobūdžiui epochoje po šaltojo karo. Bet pradėkime nuo to, kaip mes suprantame sąvoką „karinė globalizacija"?

2.2 Kas yra karinė globalizacija?

Paskutinį šimtmetį globalizacija karinėje srityje reiškėsi kaip geopolitinė konkurencija ir didžiųjų šalių imperializmas (ypač kova dėl Afrikos maždaug nuo devynioliktojo amžiaus 10-ojo dešimtmečio iki šaltojo karo), tarptautinių sąjungų sistemų ir tarptautinių saugumo struktūrų evoliucija (nuo Europos sutarties iki Šiaurės Atlanto šalių sutarties), pasaulinė prekyba ginklais kartu su pasauliniu karinės technologijos paplitimu, globalinių režimų institucionalizacija kartu su karinių ir saugumo reikalų jurisdikcija, pavyzdžiui, tarptautinis branduolinio ginklo neplatinimo režimas. Žinoma, galima įrodinėti, kad dabar visos valstybės, nors ir nevienodai, yra įtrauktos į pasaulinę karinę sistemą. Ši pasaulinė karinė sistema yra labai suskaidyta ir institucionalizuota: yra pirmojo lygio (labai galingos), antrojo lygio (vidutinio galingumo) ir trečiojo lygio (besivystančios) valstybės; o kariniai diplomatiniai ir daugiašaliai susitarimai nustato suderintus sąveikos modelius. Tuo pat metu ją formuoja ir santykinai autonomiška ginklavimosi dinamika.

Prieš imantis tyrinėti dabartinę pasaulinės karinės sistemos prigimtį, būtina išsiaiškinti pagrindines sąvokas. Ypač svarbu išsiaiškinti sąvokas *globalinė militarizacija* ir *karinė globalizacija*. Pirmoji sąvoka liečia apibendrintą globalinį karinės galios kūrimo procesą (matuojamą padidėjusiu bendrų pasaulinių karinių išlaidų ginkluotei ar ginkluotųjų pajėgų lygiu), o antroji – išimtinai karinių sąsajų, peržengusių pagrindinius pasaulio regionus, procesą (ir modelius), atsispindintį karinių santykių, tinklų ir sąveikų erdvės ir laiko bei organizaciniuose ypatumuose. Nors šie du procesai kai kuriais sąlyčio taškais gali būti labai susiję, tokiose specifinėse globalinėse militarizacijos fazėse (tokiose, kaip buvo dvidešimtojo amžiaus 9-ąjį dešimtmetį) jie asocijuojasi su skirtingomis karinės globalizacijos fazėmis (9-ąjį dešimtmetį su atgimstančia supervalstybių globaline konkurencija), jų priežastinė patologija yra neginčijamai kompleksinė (žr. Ross, 1987; Shaw, 1991, ypač 1 sk.). Turint omenyje minėtą ypatybę, šiame skyriuje dėmesys visų pirma kreipiamas į karinės globalizacijos procesą.

Karinė globalizacija gali būti suprantama kaip procesas, įkūnijantis augantį karinių santykių tarp politinių pasaulio sistemos darinių ekstensyvumą ir intensyvumą. (Kariniai santykiai ir karinė galia čia priskiriami organizuotos prievartos formoms.) Ji rodo ir besiplečiantį pasaulinį karinių sąsajų ir santykių tinklą, ir pagrindinių karinių technologinių naujovių (nuo garlaivių iki žvalgybos palydovų), kurios, laikui bėgant, pertvarkė pasaulį į vieną geostrateginę erdvę, įtaką. Istoriškai šis laiko ir erdvės suspaudimo procesas suartino karinės galios centrus ir priartino potencialų jų konfliktą, kadangi padidėjo sugebė-

jimas dideliais atstumais dislokuoti milžiniškas destruktyvias jėgas. Kartu sutrumpėjo karinių sprendimų ir reagavimo laikas, o jo rezultatas – karo mašinos ir tai, kad jos nuolat pasirengusios karui, – tapo neatskiriamu šiuolaikinio socialinio gyvenimo bruožu.

Erdvės, laiko ir organizacinei karinės globalizacijos apimčiai parodyti galima pasitelkti įvairius kiekybinius rodiklius: imperinio ekspansionizmo ribas, užsienio kariuomenės buvimą, karinės diplomatijos atstovavimą, prekybą ginklais, išlaidas ginkluotei, išlaidas gynybai, narystę aljansuose, karinio bendradarbiavimo sutartis, gynybos pramonės jungtis, karinės intervencijos veikimo apimtį ir karinės pagalbos modelius. Šie rodikliai leidžia nustatyti esminius istorinių karinės globalizacijos formų pasikeitimus ir nacionalines dalyvavimo pasaulinėje karinėje sistemoje formas. Toks sisteminis vertinimas suteikia galimybę visapusiškiau išdėstyti ir pavaizduoti istorines karinės globalizacijos formas ir istorines pasaulines karines sistemas.

Analitiniu požiūriu naudinga skirti tris karinės globalizacijos aspektus: karinės sistemos globalines ribas (supervalstybių konkurencija ir konfliktas), globalinę ginkluotės kaitą (karinės gamybos sistema ir prekyba ginklais) ir saugumo bei karinių reikalų, tokių kaip ginklų kontrolės sutartys, geovaldymo ekspansiją. Kiekvienas iš šių aspektų rodo vieną karinės globalizacijos istorijos pusę, tačiau jų derinys duoda visapusišką pasaulinės karinės sistemos evoliucijos vaizdą. Pasaulinės karinės sistemos sąvoka yra santykinai nauja. Ji nurodo būdus, kuriais kariniai santykiai ir veiksmai (nuo karo iki karinės gamybos) tarp politinių darinių (tautų-valstybių, miestų-valstybių arba imperijų) sudaro kompleksinį sąveikų lauką, turintį savo struktūrą ir dinamiką. Nors analitiniais tikslais naudinga skirti šiuos tris aspektus – karo sistemą, ginkluotės kaitą ir geovaldymą – labai svarbu pripažinti, kad ir istorinės pasaulinės karinės sistemos, ir istorinės karinės globalizacijos formos susiformuoja per jų sąveikas. Kadangi tikslas yra nustatyti istorines karinės globalizacijos formas, šiame skyriuje šie trys aspektai iš pradžių analizuojami atskirai ir tik po to kartu.

Taigi analizė pradedama istoriniu trijų pagrindinių mechanizmų, kuriais pasireiškė karinė globalizacija, tyrinėjimu:

1. Karo sistemos (tai yra geopolitinės tvarkos, supervalstybių konkurencijos, konflikto ir saugumo santykių).
2. Ginkluotės dinamikos (pagal kurią karinės jėgos ir ginklų gamybos technologijos platinamos pasaulyje).
3. Organizuotos prievartos geovaldymo (apimant formalų ir neformalų tarptautinį karinės galios įsigijimo, dislokavimo ir panaudojimo reguliavimą).

2.3 Karo sistemos globalizacija: pasaulinės karinės sandaros geopolitika ir evoliucija

Žmonijos istorijoje daugumai žmonių globalizacijos patirtis buvo kupina aukų. 1552 m. Bartolome de Las Casas (vienas iš pirmųjų europiečių, atkreipęs savo viršininkų dėme-

sį į ankstesnių Naujojo pasaulio kolonizatorių padarytus žiaurumus) rašė: „Ispanams, vadinantiems save krikščionimis, kurie keliavo ten išnaikinti ir nušluoti nuo žemės paviršiaus tas užuojautos vertas tautas, įprastas dalykas buvo žiaurūs ir kruvini karai" (1992, p 31.). Globalizacija, kuri tikrai yra nešvelnus procesas, siejasi su ypatinga organizuota prievarta.

Šešioliktojo amžiaus pradžioje pasaulis geografiškai buvo padalytas į keletą pagrindinių karinių imperijų ar civilizacijų, tarp kurių buvo nedaug politinės ir karinės sąveikos. Nekalbant apie žymius prekybos santykius, kiekvienas iš šių galingų centrų buvo apribotas „nuotolio kliūtimis", sustiprintomis augančio politinio susitelkimo labiausiai išsivysčiusiose civilizacijose (Black, 1998). 1418 m., beveik šimtmetį prieš Kolumbui atrandant Naująjį pasaulį, kinų imperatoriaus iždo flotilė, vadovaujama admirolo Zheng He, prisišvartavo Malindi mieste, netoli nuo Mombasos, esančios rytinėje Afrikos pakrantėje (Levathes, 1994, p 19.). Kaip pažymėjo Levathesas, „kol Europa vis dar vadavosi iš tamsybės amžių (Dark Ages), Kinija su savo buriniu laivynu buvo betampanti kolonijine šešioliktojo šimtmečio jėga ir užgrobianti Žemės rutulio turtus" (1994, p 142.). Tačiau imperijos vidaus valdymo problemos nutraukė kinų užjūrio ekspansiją; iki 1436 m., pasak Kennedy'o, „imperiniu įsaku buvo uždrausta toli plaukiojančių laivų statyba... Kinija nusprendė atsukti pasauliui nugarą" (1988, p 7.). Japonijoje siogūnai vykdė „uždaros valstybės" politiką – sakaku – jos kulminacija galima laikyti okeaninių laivų statybos nutraukimą (Kennedy, 1988, p 14.; Beasley, 1995). Daugeliu atžvilgių Eurazijos civilizacijos penkioliktojo šimtmečio pradžioje buvo mažiau susijusios nei ankstyvaisiais viduramžiais (Hodgson, 1993, p. 123; Roberts, 1995, p 140, 305.).[1]

Iš tikrųjų penkioliktojo šimtmečio pabaigoje pasaulį dar reikėjo apiplaukti, Amerikos civilizacija vis dar buvo nežinoma Europoje, o „Azijos žemynas kai kuriais aspektais europiečiams ir krikščionims buvo mažiau pasiekiamas nei prieš keletą šimtmečių" (Phillips, 1988, p 246.).

Kai prasidėjo šiuolaikinė epocha, pasaulis politiškai buvo padalytas į keletą didelių suverenių civilizacijų, kiekviena iš jų turėjo unikalų politinių ir karinių santykių modelį. Nors pirmaisiais pirmojo tūkstantmečio šimtmečiais pagrindinės civilizacijos darė daug karo žygių: Mongolų imperijos ekspansija į Vakarus ir Rytus, islamo iškilimas, Kryžiaus karai ir kt., tačiau tai nereiškė, kad egzistavo pasaulinė karinė sistema (Ferro, 1997; Phillips, 1988). Priešingai, ankstyvajam pasauliui buvo būdingas „posistemių dominavimas": buvo efektyvios kelios skirtingos, bet atsargios pasaulinės karinės sistemos (Black, 1988). Tai, kaip šios pasaulinės sistemos buvo „ištirpusios" vienoje globalinėje karinių santykių sistemoje – vieninteléje geopolitinėje sistemoje – pirmiausia siejasi su Europos imperinės ekspansijos ir pasipriešinimo jai istorija.

[1] Tai nereiškia, kad nebuvo svarbių sąveikų. Priešingai, ilgalaikis konfliktas tarp Otomanų imperijos Rytuose ir Europos Vakaruose buvo labai svarbus abiejų civilizacijų likimui. Vis dėlto, kaip pažymi Watsonas, jos liko gana skirtingos pasaulio sistemos (žr. 1992, p 216.).

2.3.1 Auganti Europos karinė galia: ankstyvoji ekspansija, 1492–1800 m.

Ortodoksiniai Vakarų iškilimo vertinimai linkę perdėti Vakarų karinę viršenybę ir jų aukų silpnumą (Watson, 1992, p. 214; Geyer ir Bright, 1995). Dvidešimtojo šimtmečio pabaigos požiūriu Europos civilizacijos plitimas visame Žemės rutulyje tik paviršutiniškai gali būti pavaizduotas kaip sklandžiai besivystanti istorijos „logika". Tačiau taip traktuojant ignoruojamas Europos ekspansijos proceso atsitiktinumas, netolygumas ir ginčytinumas. Vakarų iškilimo diskurse ortodoksinis vertinimas iš tiesų yra požiūris į pasaulio istoriją, kur Europos civilizacijai su jos išskirtiniais kariniais sugebėjimais lemta pasiekti globalinį prioritetą. Toks požiūris ignoruoja dažnai nežymią Europos galios įtaką pasaulyje ir vietinių jėgų vaidmenį imperinėje ekspansijoje (Fernández-Armesto, 1995; Geyer ir Bright, 1995). Kadangi imperinės ekspansijos prigimtis buvo aptarta 1 skyriuje, čia sutelkiamas dėmesys į istorinius karinės globalizacijos modelius ir jų sąlytį su tam tikromis Europos užjūrio ekspansijos fazėmis.

Galime skirti tris skirtingas Europos tarptautinės bendrijos karinės ekspansijos fazes: „atradimų" amžių, apimantį laikotarpį nuo penkioliktojo šimtmečio pabaigos iki septynioliktojo šimtmečio pradžios, konsolidacijos laikotarpį – nuo septynioliktojo šimtmečio iki devynioliktojo šimtmečio vidurio; ir pasaulinės imperijos amžių – nuo 1850 m. iki šimtmečio pabaigos (Howard, 1984, p 124.). Karinės naujovės, ekonomikos logika, vidaus politika ir didžiųjų šalių konkurencija kiekvienos iš šių fazių metu lėmė Europos civilizacijos teritorinę ekspansiją. Šis ekspansionizmas niekada nebuvo iš anksto nulemtas; viduramžiais Europos civilizacijos pozicija pasaulinės karinės galios balanso požiūriu buvo gana netvirta. Sulaikoma žymios Otomanų imperijos galios, Mongolijos ir islamo, krikščioniškoji Europa po Kryžiaus karų užėmė gynybinę poziciją. Be to, Europos valdovai nerimavo dėl vidaus ir užsienio kovų. Nuostabu, kad aštuonioliktojo šimtmečio pabaigoje pagrindinės didžiosios Europos šalys kartu įgijo politinę teisę kontroliuoti 35 proc. pasaulio žemių (Headrick, 1981, p 3.).

Šią pradinę ekspansiją lydėjo agresyvi užkariavimo dvasia, kilusi iš sėkmingų ankstesnių žygių. Dėl naujų navigacijos technologijų, galingesnių ir tvirtesnių karo laivų pagrindinės Europos valstybės greitai įkūrė kolonijas Naujajame pasaulyje ir Azijoje. Nors tam gana daug reikšmės turėjo karinė galia, europinė karinė technologija buvo ne tokia svarbi, kaip apgalvotas kariuomenės panaudojimas, atnešęs santykinai lengvas pergales (ir europines ligas, išplatintas įsiveržusių kariuomenių). Be to, užkariauti padėjo vietiniai karo vadai ir kariuomenės, kaip kad buvo, pavyzdžiui, įspūdingos Korteso pergalės prieš Montesumą atveju (Diaz, 1963; Fernández-Armesto, 1995). Kai buvo pradėti statyti ir ginkluoti dideli okeaniniai laivai, prasidėjo esminis pasaulio karinių jėgų balanso pokytis. Galingosios Europos valstybės šį pokytį siekė dar sustiprinti.

Nuo 1500 m. iki septynioliktojo šimtmečio pabaigos Europos žemyne siautėjo karai ir kariniai konfliktai. Kadangi kiekviena galinga valstybė siekė karinėmis priemonėmis apsisaugoti nuo potencialios karinės hegemonijos konkurentų, prasidėjo intensyvus karinės technologijos ir organizavimo naujovių periodas. Kokybinės ginklavimosi var-

žybos skatino ir ginamosios karinės technologijos (tvirtovių statybą), ir puolamosios karinės technologijos raidą (bombardavimo metodai). Parako ir muškietos išradimas pakeitė sausumos karo pobūdį, o karinės organizacijos formos, strategijos ir taktikos paseno. Reguliariosios kariuomenės plėtojosi, ir tai iš valstybės reikalavo didžiulių finansinių išlaidų. Dėl didėjančių išlaidų, besiplečiančio karo masto ir modernėjimo reikėjo didesnio politinės valdžios centralizmo ir organizuotumo, sugebėjimo didinti mokesčius ir finansuoti modernius karus. Tai pasireiškė vis labiau centralizuota Europos valstybių absoliutine valdžios forma (žr. 1.1.2 skirsnį).

Konkurencinėje kovoje prieš varžovų hegemonijos siekį Europos valstybės sukūrė dideles ir sudėtingas karo mašinas. Šie sugebėjimai suteikė joms didelį karinį technologinį pranašumą, palyginti su potencialiais karinės galios centrais. Nesvarbu, ar vadinsime šį periodą „karine revoliucija", ar ne, vis dėlto nuo šešioliktojo amžiaus pabaigos iki aštuonioliktojo pradžios pasikeitė kelios pagrindinės aplinkybės, per ilgą laiką pakeitusios ir pagrindinių pasaulinių civilizacijų karinės galios balansą (Parker, 1988; Black, 1991, 1994).

Šis istorinis karinių jėgų pertvarkymas lėmė tolesnę Europos, ypač Olandijos, Ispanijos, Portugalijos ir Jungtinės Karalystės imperijų ekspansiją. Modernių karo laivų projektavimas ir statyba padėjo sukurti didelius karinius laivynus, galinčius nuplukdyti karines pajėgas į tolimuosius vandenis. Kaip pažymi Parkeris, „1688 m. naujieji laivai jau galėjo plaukioti Karibų, Indijos ir Ramiajame vandenyne, kad įgytų taktinį ir strateginį pranašumą" (1988, p 103.). Nors ir buvo daug kliūčių, karinį pranašumą sausumoje ėmė įgauti Vakarai. Kokybiškesni ginklai, karinė organizacija, taktika ir logistika lėmė Otomanų imperijos pralaimėjimą Austrijai 1718 m. Pasarovico taikos sutartis liudijo, kad „europiečiai kariniu požiūriu tapo pranašesni už tuos, kurie kadaise buvo lygūs jiems ar net stipresni, ir pirmiausia – turkus" (Black, 1994, p. 14.).

Didžiosios kitų žemynų civilizacijos vis labiau turėjo gintis nuo pažangių Europos šalių karinių sugebėjimų ir technologijų. Kai buvo užkariautos naujos teritorijos, kolonijinė santvarka stūmėsi vis tolyn į žemynų gilumą (žr. 1.2 žemėlapį; Howard, 1984). Tačiau kai kurios kolonijos buvo užkariautos tik milžiniškomis pastangomis, ir daugelis tik griežta karine logistine prievarta buvo išlaikytos (žr. Black, 1994, p. 19–20.). Vis dėlto aštuonioliktojo šimtmečio pabaigoje didėjantis „ugnies galios" atotrūkis tarp pagrindinių Europos valstybių ir kito pasaulio sudarė sąlygas Vakarams siekti „pirmosios istorijoje globalinės hegemonijos" (Parker, 1988, p. 154.).

Kova už globalinę Europos hegemoniją turėjo didžiulius politinius ir karinius padarinius: formavosi karinė pasaulio tvarka. Pirma, Europos šalys siekė sukurti naują pasaulinę sistemą, atspindinčią politinius Europos civilizacijų principus ir standartus. Iš lėto plėtojosi globalinių tarpvalstybinių santykių normos ir jų pritaikymas. Jos rėmėsi 1648 m. vestfališkąja sistema, apibrėžusia po viduramžių susikūrusios Europos valstybių sistemos teisines ir institucines formas (žr. 1 sk.; Osiander, 1994). Antra, didėjantis „ugnies galios" atotrūkis ir Europos imperijų plėtimasis į kitus žemynus skatino daugelį neeuropinių valstybių perimti Vakarų karines technologijas ir konkuruoti, jei sugeba, su Europos karinės organizacijos formomis. Ant kortos buvo pastatyta kitų civilizacijų politinė nepriklausomybė. Šiuo laikotarpiu „didžiosios Rytų Azijos valstybės daugiau

dėmesio skyrė Europos karinėms naujovėms nei kitiems Vakarų kultūros aspektams" (Parker, 1988, p. 144.). Ne Vakarų karinis ir politinis elitas ypač jautriai sekė Europos karinių institucijų, technologijų ir karo būdų raidą. Trečia, kadangi Europos imperijos nusidriekė per žemynus, vis daugėjo žmonių, kurių likimai susipynė su Europos šalių politikos kaita. Nuo aštuonioliktojo šimtmečio pradžios „karai tarp didžiųjų Europos šalių nuolatos apimdavo užjūrio kovas ir jų baigimas taikos sutartimis dažnai perdalindavo užjūrio imperijas" (Tilly, 1990, p. 168.).

2.3.2 Geopolitikos iškilimas: karinės infrastruktūros ir karinės galios stratifikacija

Nepaisydamos Amerikos nepriklausomybės, devynioliktojo šimtmečio viduryje ir pabaigoje didžiosios imperinės Europos šalys konsolidavosi. Regionai ir civilizacijos, iki šiol išvengusios Europos kontrolės, dabar pirmiausia patyrė jos karinę galią. Iki 1878 m. didžiosios šalys beveik padvigubino savo dominijų plotą (Headrick, 1981, p. 3.). Šią aršią ekspansijos fazę iš dalies veikė karo industrializacija. Ji pakeitė ir akivaizdžiai padidino visų pagrindinių šalių karinius sugebėjimus. Garlaiviai, geležinkelis, telegrafas ir telegrafo ryšių sistemos revoliucionizavo karines pajėgas ir organizuotos prievartos infrastruktūras. Milžiniškos karinės jėgos dabar galėjo būti dislokuojamos vis toliau ir toliau.

Indijoje geležinkelių infrastruktūra pakeitė karinę logistiką ir sudarė sąlygas, kaip rašė generalinis gubernatorius lordas Dalhousie'as 1853 m., „ karines jėgas bet kuriame taške sutelkti per tiek dienų, kiek dabar tam prireikia mėnesių" (cituojama iš Headrick, 1981, p. 82.). 1842 m. anglų užjūrio valdos siekė ne toliau kaip 200 mylių Kinijos teritorijos, o per dešimtmetį jų užjūrio valdos padvigubėjo ir pasiekė Hankową (Howard, 1984). McNeilas pažymi, kad „tada, kai šalia nešulinių gyvūnų vilkstinių atsirado garlaiviai ir geležinkeliai, natūralios geografinės kliūtys ir atstumai tapo vis menkesni. Europos armijoms ir laivynui pasidarė įmanoma bet kuriuo metu perkelti savo išteklius į atokias ir sunkiai prieinamas vietas" (1982, p. 257.).

Naujos karo technologijos, tokios kaip šautuvai, užtaisomi pro spyną, Gatlingo šautuvas, kanonierės, sunkieji kulkosvaidžiai ir sudėtinga artilerija, kartu su masine ginklų produkcija dar labiau padidino „ugnies galios" atotrūkį tarp Vakarų ir kito pasaulio. Pasak Kennedy'o, karinių sugebėjimų požiūriu „pirmaujančios tautos turėjo 50 ar 100 kartų didesnius išteklius negu atsilikusios" (1988, p. 150.).

„Ugnies galios" atotrūkio dramatizmą iliustruoja kariniai šio laikotarpio konfliktai, kur aiškiai atsiskleidžia didžiausias pasaulio istorijoje galios neproporcingumas.

Per 1841 m. opiumo karą su Kinija britų garlaivis „Nemesis" per vieną dieną be pašalinės pagalbos sunaikino „9 karines džonkas, 5 fortus, 2 karines stotis ir 1 pakrantės bateriją" (Parker, 1988, p. 154.). Kinijos imperiją keletas dislokuotų kanonierių ir pranašesnė karinės ugnies galia nugalėjo per vienerius metus. Afrikoje 1897 m. Sokoto Nupe emyratų kariuomenė, turėjusi 31 000 karių, buvo sutriuškinta 539 Karališkojo Niger

būrio karių (Headrick, 1981, p. 117.). Karinis nesubalansuotumas iš tikrųjų buvo toks, kad dažnai „karinė jėga geriau buvo laikoma rezerve, negu iš viso naudojama" (Howard, 1984, p. 7.).

Karo industrializacija (t. y. industrinės gamybos metodų ir technologijų pritaikymas karo priemonėms ir metodams), milžiniškos ir vis geriau organizuotos ir disciplinuotos kariuomenės nuo pat pirmųjų atradimų kelionių veikė ekstensyviausią Vakarų imperializmo fazę. Naujasis devynioliktojo amžiaus pabaigos imperializmas matė Afrikos kolonizavimą, Europos galios konsolidavimąsi Azijoje ir Viduriniuosiuose Rytuose, Kinijos pavergimą, priverstinio Japonijos izoliacionizmo pabaigą ir JAV galios išplitimą į Lotynų Ameriką ir Ramiojo vandenyno šalis. Dvidešimtojo amžiaus pasaulis jau buvo perkonfigūruotas ir pertvarkytas į „atskirą ekonominių ir strateginių santykių tinklą" (Watson, 1992, p. 265.).

Tai, kas prieš šimtmečius prasidėjo kaip atskiri imperiniai nuotykiai, devynioliktojo šimtmečio pabaigoje išsirutuliojo į tarpžemyninę karinių ir strateginių santykių sistemą, kurioje dominavo Vakarų šalys. Jos įvedė naujas įtakos ir kontrolės infrastruktūras. Europos sostinėse globalinis (priešpriešinamas europietiškajam) jėgos balansas buvo svarbus karinei ir užsienio politikai, kadangi „didžiųjų šalių kovos vyko nebe dėl Europos, bet dėl rinkų ir teritorijų visame pasaulyje" (Kennedy, 1988, p. 195.). Ir tai, kad šiuo laikotarpiu buvo sukurta geopolitinė sistema, nėra istorinis sutapimas.

Apibūdinant naujų „nuotolį mažinančių" technologijų, kurios suartino potencialius konkurentus, palengvino panaudoti karines pajėgas ir dislokuoti jas tolimiausiuose pasaulio kraštuose, strateginę svarbą, reikia pažymėti, kad geopolitika Vakarų kariniam ir politiniam elitui nurodė racionalias gaires suprasti pasaulį ir veikti jame. Geopolitika sulygino valstybės galią su teritorijų kontrole ir iš naujo nustatė tarptautinę didžiųjų šalių pasaulio vandenynų ir žemių valdymo politiką. Konkurencinėje kovoje dėl politinio ir karinio pirmavimo imperijų ekspansija – žemių valdymas – buvo suprantama kaip būtina ne tik tam, kad būtų galima padidinti nacionalinę galią, bet ir stabilizuoti trapią vidaus socialinę sistemą (žr. Kearns, 1993; O'Tuathail, 1996, 3 sk.). Geopolitika išpopuliarino ir įteisino pasaulio, kaip unifikuotos strateginės erdvės šalių karinei ir politinei konkurencijai koncepciją. Dvidešimtojo šimtmečio pradžioje prancūzų politikas Leonas Gambetta teigė, kad „tauta, norinti išlikti didi ar tokia tapti, privalo kolonizuoti" (cituota iš Joll, 1984, p. 148.).

Globali tapo ne tik Europos didžiųjų valstybių konkurencija, bet ir karinių santykių tinklai. Visos didžiosios valstybės sukūrė įvairaus lygio transžemynines karines infrastruktūras. Karinės bazės ir stebėjimo postai buvo įrengti strateginėse tolimiausių pasaulio taškų vietose iš dalies ginti imperiją, iš dalies saugoti prekybos ir tiekimo kelius. Užsienio bazės taip pat garantavo logistikos infrastruktūrą, būtiną greitai perkelti karines pajėgas į krizių zonas strateginėse pasaulio srityse. Pasaulinių komunikacijų tinklai buvo nutiesti ir ant žemės, ir po jūra. Iki 1900 m. buvo nutiesta 19000 mylių povandeninio kabelio po pasauliniais vandenynais, o visos britų imperijos kariniai postai buvo tiesiogiai sujungti su Londonu (Headrick, 1981, p. 162.).

Šiuo laikotarpiu taip pat prasidėjo stebėtina karinės diplomatijos ekspansija, kadangi kariniai santykiai tarp valstybių įgavo didesnę politinę reikšmę. Vyriausybės pradėjo

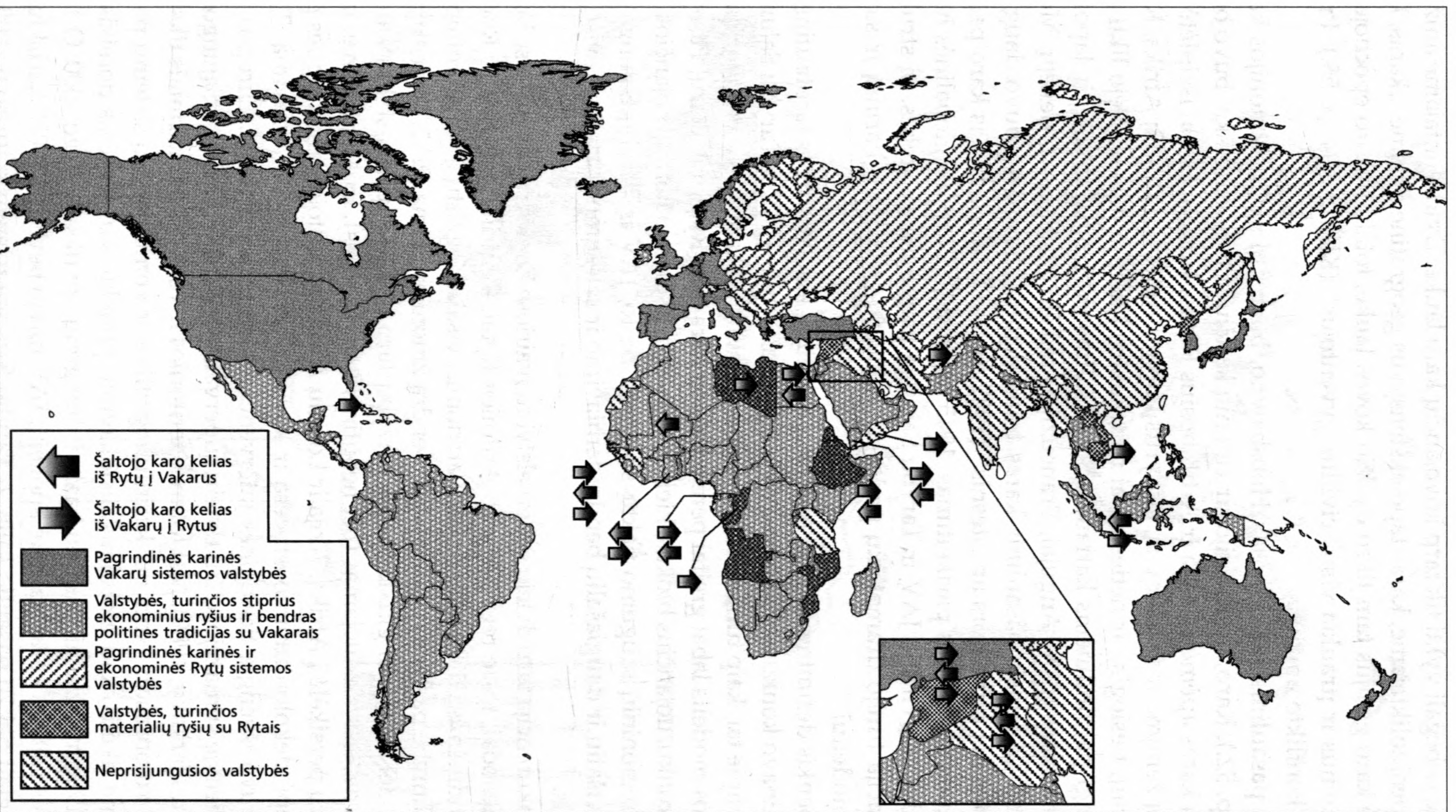
sistemiškiau nei kada nors anksčiau rinkti duomenis apie užsienio karines pajėgas ir karinius sugebėjimus. Karo, o ypač jūrų laivyno atašė tapo įprasti visose pagrindinėse ambasadose nuo 1850 m., nors praktiškai oficialiai tokie atašė pradėti akredituoti tik nuo 1860 m. (žr. Hamilton ir Langhorne, 1995, p. 120.). Pirmieji britų karo atašė buvo paskirti 1855 m. į Paryžiaus, Turino ir Konstantinopolio ambasadas; švedai, prancūzai ir italai iki 1880 m. jau turėjo karo atašė daugelyje Europos sostinių 1914 m. pasaulyje jau buvo apie 300 karo atašė (M. S. Anderson, 1993, p. 129–130.).

Maždaug tuo pačiu metu, kai karinė diplomatija tapo institucionalizuota, vis labiau plito ir konkuravo Europos ir Amerikos karinės organizacijos, strategijų ir taktikų modeliai (žr. Ralston, 1990). Lotynų Amerikoje, Afrikoje ir Azijoje Vakarų valstybės mokė ir ginklavo čiabuvių kariuomenes tam, kad papildytų imperijų kariaunas ar sucementuotų neformalius karinius aljansus kovoje dėl globalinės valdžios. Netgi japonų ir kinų karinis ir politinis elitas aktyviai siekė ir gavo karinę Vakarų pagalbą (Beasley, 1995, p. 64; Black, 1998). Dvidešimtojo šimtmečio pradžioje globalinės karinės konkurencijos intensyvumas ir ekspansyviai išsiplėtusi Europos karinė jėga Žemės rutulį pavertė viena geopolitine erdve.

2.3.3 Globalinio konflikto amžius, 1914–1990 m.

Kai sustiprėjo Europos globalinė įtaka, pasaulio civilizacijos, imperijos ir tautos tapo labai susijusios saugumo ir išlikimo prasme. Taikos perspektyvos kiekvienoje pasaulio dalyje nebepriklausė vien tik nuo vietos aplinkybių ar vietos sprendimų priėmėjų, bet vis labiau buvo nulemtos globalinių jėgų santykių kaitos, karinių ir politinių sprendimų priėmimo susijusiuose kraštuose. Kadangi didžiosios šalys geriau negu priklausomos valstybės galėjo kontroliuoti savo strateginę aplinką, kiekvienas regionas pateko į globalinę karinių ir saugumo santykių sistemą, kurioje, jei nebuvo efektyvių konfliktų sprendimo mechanizmų, galėjo kilti didelės ir nekontroliuojamos krizės, turinčios katastrofiškų padarinių.

Karas, prasidėjęs 1914 m., labai sparčiai išsiplėtė už Europos ribų. Šios karinės globalizacijos plitimą itin veikė trys veiksniai. Pirma, strategiškai svarbios imperinės valdos į konfliktą buvo įtrauktos beveik nuo pat jo pradžios. Karo veiksmai išplito Afrikoje ir Viduriniuosiuose Rytuose. Antra, industrializacija pakeitė modernaus karo prigimtį. Buvo sukurtos milžiniškos karo mašinos. Tačiau tam, kad jos efektyviai funkcionuotų, reikėjo ištisų tautų ir imperijų mobilizavimosi. Karo eiga priklausė nuo globalinio žaliavų ir maisto tiekimo. Iš kovojančių šalių modernus karas reikalavo ir nacionalinio, ir transnacionalinio visų esamų industrinių, technologinių, žmogaus ir gamtos išteklių sutelkimo. Trečia, dėl industrializuoto karo masto ir dėl prigimties reikėjo kurti tarptautinius aljansus, kadangi jokia valstybė viena neturėjo tiek išteklių, kad galėtų pasiekti pergalę ar išvengti sutriuškinimo. Trijų valstybių Antantė (Didžioji Britanija, Prancūzija ir Rusija) ir Trijų aljansas (Vokietija, Italija ir Austrija-Vengrija) veikė kaip institucinis mechanizmas, koordinuojantis ir organizuojantis karo veiksmus tarptautiniu mastu.

2.1 žemėlapis. Šaltojo karo linijos: bipolinė pasaulinė karinė sistema (*šaltinis:* iš Kidron and Smith, 1983)

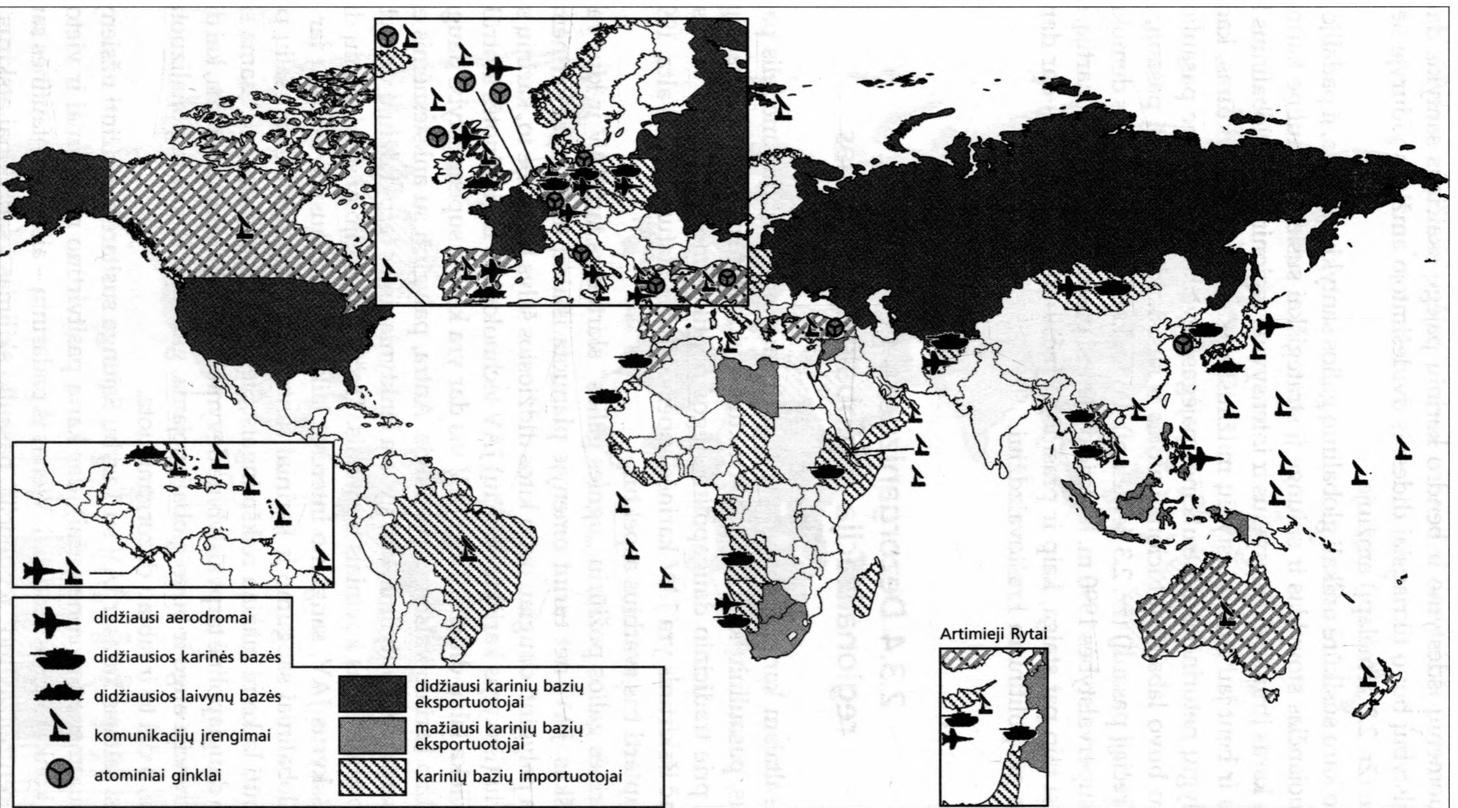
Pirmasis pasaulinis karas pademonstravo, kad karas tarp didžiųjų šalių pramoniniame amžiuje nebegali vykti tik tarp kovojančių karo lauke. Dvidešimtajame amžiuje, ne taip, kaip penkioliktajame, karas tapo ekstensyvus geografine prasme: „karas, kurį kadaise vedė karo genijus tam tikro dydžio kovos lauke, totalinio karo epochoje apima ištisus žemynus ir įtraukia visus civilius gyventojus" (Klein, 1994, p. 55.). Prasidėjo globalinio konflikto amžius.

Antrasis pasaulinis karas, pasak Hobsbawno, buvo „globalinė žmonijos katastrofa" (1994, p. 52.). Karo, destrukcijos ir žmonių kančių mastas istoriškai buvo beprecedentis. Kai karas apėmė Europą ir Artimuosius Rytus, karo veiksmai išsiplėtė beveik į kiekvieną žemyną ir vandenyną, išskyrus Lotynų Ameriką ir Pietų Afriką. Kelios iš šių valstybių, tiesiogiai ar netiesiogiai neįtrauktos į karo mūšius, galėjo likti neutralios, kadangi pagrindinėms kariaujančioms šalims (Vokietijai, Italijai ir Japonijai) ir jų sąjungininkėms (JAV, Anglijai, Prancūzijai) reikėjo ekstensyvių tiekėjų. McNeilas pažymi, kad „Antrasis pasaulinis karas transnacionaliniu mastu buvo daug geriau organizuotas nei kuris nors ankstesnis" (1982, p. 356.). Svarbiausias karo padarinys buvo pasaulio struktūros pasikeitimas. 1945 m. žymėjo Europos globalinės hegemonijos pabaigą ir įtvirtino JAV ir Tarybų Sąjungą kaip supervalstybes. Ši struktūrinė transformacija turėjo dramatiškų padarinių pokario globalinių karinių ir saugumo santykių modeliui.

Beveik penkis dešimtmečius po Antrojo pasaulinio karo pabaigos tarptautinėje politikoje dominavo konkurencija tarp dviejų supervalstybių – JAV ir Tarybų Sąjungos. Jų nuomonės apie tai, kaip turi būti sutvarkytas pasaulis po karo, buvo nesuderinamos, ir geopolitikos modelis labai greitai perėjo į šaltąjį karą tarp Rytų ir Vakarų. Pasaulis suskilo į du konkuruojančius blokus, kiekvienam iš jų atstovavo konkuruojančios karinių aljansų ir regioninių saugumo paktų sistemos. Be to, JAV ir Tarybų Sąjunga sudarė gausybę dvišalių ir daugiašalių bendradarbiavimo ir saugumo sutarčių su viso pasaulio tautomis.

Nors konkurencija tarp dviejų supervalstybių įvairiose Žemės rutulio vietose buvo jaučiama nevienodai, tokie regionai kaip Artimieji Rytai, Centrinė Amerika ar Rytų Azija tapo pagrindinėmis „didžiosios kovos" arenomis, visąlaik egzistuojanti atominio Armagedono galimybė paskatino galvoti apie bendrą žmonijos likimą (žr. 2.1 žemėlapį).

Kadangi dėl atominio ginklavimosi varžybų tarp dviejų supervalstybių karas tapo racionaliai nebeįsivaizduojamas (bet nebūtinai neįmanomas), lenktyniavimas tarp Rytų ir Vakarų persikėlė į Afriką, Aziją ir Lotynų Ameriką. Šaltojo karo krypties pasikeitimas įkvėpė dekolonizavimo procesą ir kovą už nacionalinį išsivadavimą. Ten, kur anksčiau buvo išvengta tiesioginės intervencijos, karas ją paskatino. Europos kariuomenių užsienyje sumažėjo, o šių dviejų supervalstybių (JAV ir Tarybų Sąjungos) – padaugėjo (žr. Harkavy, 1989). Net tolimos teritorijos ir vandenynai kariniais tikslais buvo pradėti kolonizuoti. Nors dėl karinių logistikos ir komunikacijų sistemų pažangos buvo galima tikėtis, kad globalaus dislokavimo poreikis sumažės, šis poreikis realiai padidėjo. 1982 m. užsienio karinių bazių ir įrengimų apytiksliai buvo 3000. O 1985 m., kai „antrasis šaltasis karas pasiekė apogėjų, JAV turėjo beveik 500 000 kariškių, dislokuotų daugiau nei 70 pasaulio šalių, o Tarybų Sąjunga užsienyje turėjo 600 000 karių

2.2 žemėlapis. Šaltasis karas: globalinė karinė infrastruktūra (*šaltinis:* iš Kidron and Smith, 1983)

(Harkavy, 1989, 4 sk.). Nors tiesioginis istorinis lyginimas nėra visiškai adekvatus, užsienio kariuomenių išdėstymo ir bendro karinių pajėgų skaičiaus santykis daugelyje didžiųjų valstybių buvo tikriausiai didesnis dvidešimtojo amžiaus viduryje nei devynioliktajame (žr. 2.2 žemėlapį) amžiuje.

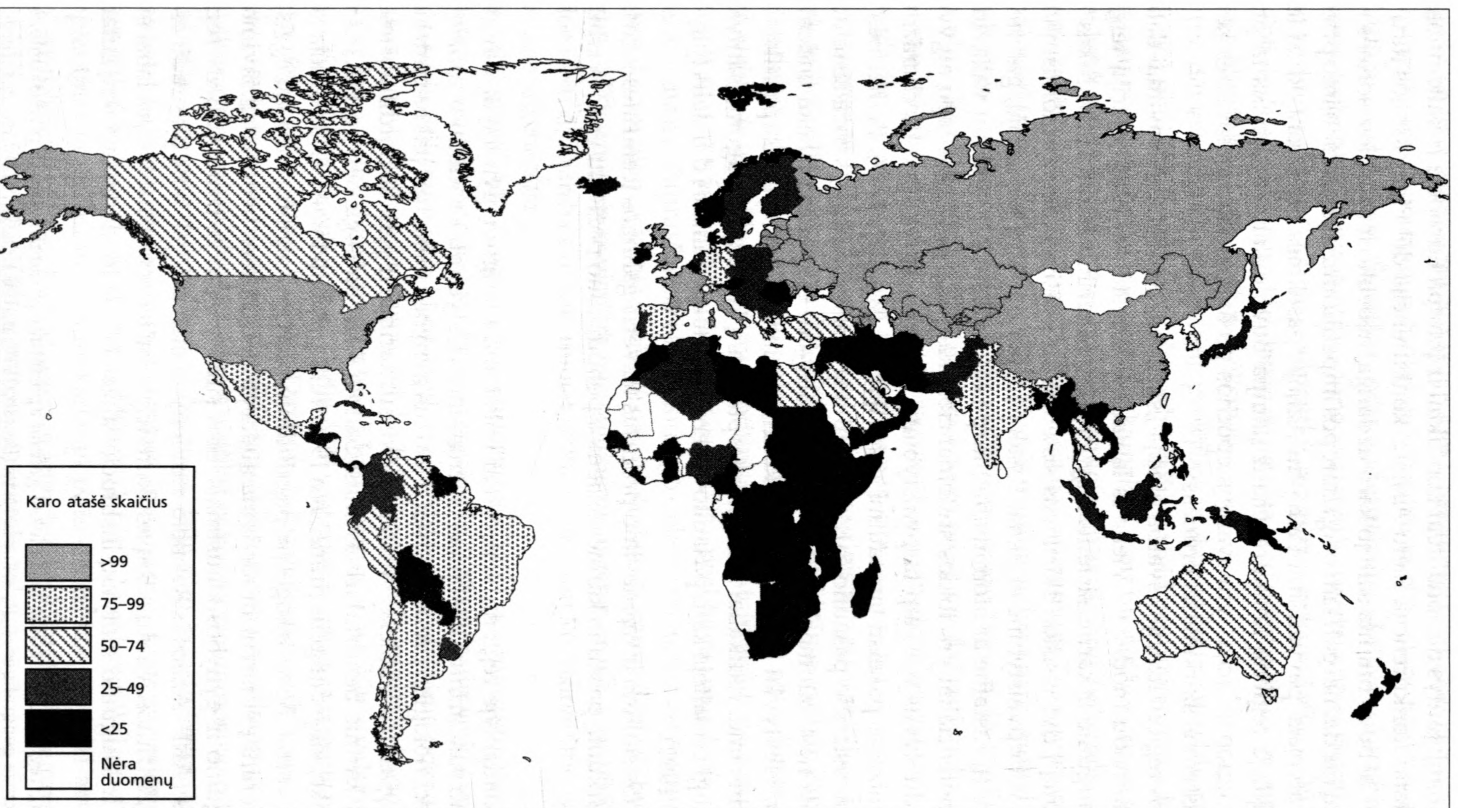
Dėl šaltojo karo susikūrė unikali globalinių galios santykių sistema, ji padalijo pasaulį į konkuruojančias stovyklas ir sujungė jį strategiškai susieta pasauline karine sistema. Šaltasis karas įtraukė ekstensyvius ir intensyvius regioninius ir globalinius karinių jėgų tinklus ir bent jau supervalstybių milžiniškas karines infrastruktūras, kad dislokuotų sau lygių neturinčias destrukcines pajėgas beveik kiekviename pasaulio taške. Šaltasis karo buvo labai institucionalizuotas ir susiskaidęs (į Pirmąjį pasaulį, Antrąjį pasaulį ir Trečiąjį pasaulį) (žr. 2.3 žemėlapį). Po to, kai žlugus „liaudies demokratijos" šalims, abi supervalstybės 1990 m. lapkričio mėnesį pasirašė Paryžiaus chartiją, šaltasis karas baigėsi taip pat staiga, kaip ir prasidėjo. Tačiau jo palikimas vis dar daro įtaką dabartiniam geopolitiniam kraštovaizdžiui.

2.3.4 Dezorganizuota geopolitika: regionalizacija ir globalinis saugumas

Pasibaigus šaltajam karui, globalinių karinių ir saugumo santykių modelis pasikeitė. Viena vertus, pasaulinių karinių jėgų struktūra dvidešimtojo šimtmečio pabaigoje rodo grįžimą prie tradicinio daugapolinio jėgos politikos modelio, antra vertus, ji yra unikali, ypač išskirtinis yra JAV karinės supervalstybės statusas (žr. Waltz, 1993). Tačiau reikia aptarti tris svarbius aspektus.

Pirma, karinės galios požiūriu „ugnies galios" skirtumas tarp JAV ir kitų valstybių yra milžiniškas. JAV, net turint omenyje planuotą išlaidų mažinimą, karinėms reikmėms skiria palyginti daugiau negu kitos didžiosios šalys kartu. Be to, karinių sugebėjimų požiūriu (išskyrus kariškių skaičių) JAV technologinis ir ginkluotės atotrūkis nuo kitų šalių išlieka labai didelis. Taigi JAV vis dar yra karinė supervalstybė daugelio vidutinio dydžio karinių valstybių pasaulyje. Antra, palyginti su ankstesnėmis epochomis, ne tik santykinai nutylima, kad vyksta lenktyniavimas tarp didžiųjų valstybių, bet jis ir nebeapibūdinamas koviniais terminais. Trečia, pagrindiniai šiuolaikinių didžiųjų valstybių, išskyrus JAV, saugumo interesai laikomi svarbiausiais regionų (ar vietos) požiūriu. Globaliniai saugumo ir kariniai santykiai, vertinant didžiųjų šalių politiką, dėl to gali būti laikomi mažiau reikšmingais. Šie aspektai parodo, kad esama sistema, ne taip, kaip daugiapolinė tarpvalstybinė devynioliktojo šimtmečio sistema, kai didžiųjų šalių konkurencija augo ir buvo globalizuojama, gali tapti labiau regionalizuota, fragmentiškesnė, o dėl to ir labiau dezorganizuota.

Kai baigėsi šaltasis karas ir JAV su Tarybų Sąjunga susitarė sumažinti užsienyje dislokuotą kariuomenę (gana nemažai), dar kartą pasitvirtino regioniniai ir vietos tarpvalstybinės konkurencijos modeliai. Vienas iš padarinių – aiški „tarptautinės saugumo sistemos decentralizavimo" tendencija, pasaulio skilimas į santykinai atskirus (tačiau

2.3 žemėlapis. Karo atašė išsidėstymas 1985–1986 m. (*šaltinis:* iš Nierop, 1994)

nevisiškai uždarus) regioninius saugumo kompleksus (Buzan, 1991, p. 208.)[2]. Tai patvirtina atsinaujinantys nacionaliniai konfliktai ir įtampa Europoje ir Balkanuose, Indijos ir Pakistano konkurencija Pietų Azijoje, konkurencija dėl Pietų Kinijos jūrų Pietryčių Azijoje. Kai buvo nuimta šaltojo karo uždanga, nebeliko ir svarbios išorinės regioninių konfliktų (jie dažnai gali kilti netgi Europos imperijų amžiuje) pažabojimo priemonės. Kai kuriais atvejais, pavyzdžiui, Pietryčių Azijoje, pasekmės buvo santykinai lengvos, tačiau daugelyje regionų konkurencija ir įtampa buvo eskaluojamos. Šis tarptautinio saugumo „regionalizacija" yra svarbus epochos po šaltojo karo pasaulinės karinės ir saugumo sistemos skiriamasis bruožas.

Tačiau šios regionalizacijos svarbą ginčija „skersinio pjūvio" reikalavimai dabartinio saugumo santykių modelyje. Viena iš labiausiai svarstomų interpretacijų teigia, kad globalinė saugumo ir karinė sistema išgyvena „struktūrinio skilimo į dvi šakas" procesą, t.y. skilimą į dvi visiškai skirtingas sistemas su skirtingomis normomis, vykdymo taisyklėmis ir tarpvalstybine elgsena. Pasak Muellerio ir kitų tyrinėtojų, galimos dalyvavimo kare (įprastame ar atominiame) tarp išsivysčiusių pramoninių valstybių išlaidos dabar potencialiai yra tokios stulbinančios, kad didesnis karas tapo atgyvena; jis būtų neproduktyvus nei kaip tarpvalstybinių konfliktų sprendimo mechanizmas, nei kaip mechanizmas pakeisti tarptautinį *status quo* (žr. Mueller, 1989). Periferinės valstybės (t.y. besivystančio pasaulio šalys), kitaip negu išsivysčiusios, veikia sistemoje, kurioje politinis nestabilumas, militarizmas ir valstybės ekspansija išlieka endeminiai ir kurioje nėra efektyviai nuo karo sulaikančių racionalių valstybinės politikos instrumentų. Atitinkamai radikaliai skiriasi ir tarptautinių karinių ir saugumo santykių modeliai, kadangi po šaltojo karo pasaulio sistema vis labiau dalijasi į dvi dalis (plg. McFail ir Goldeier, 1992).

Tačiau šiuos skilimo ir rajonavimo procesus atsveria galingos įcentrinės jėgos, stiprinančios unifikuotą pasaulio karinės sistemos pobūdį. Šiuo požiūriu ypač svarbūs keturi veiksniai:

- Pirma, daugelyje regionų laipsniškai linkstama į jungtinę gynybą ar daugiašalius saugumo susitarimus. Siekimas išvengti tarpvalstybinių konfliktų ir milžiniškų išlaidų, technologiniai reikalavimai ir vidaus gynybos našta turi įtakos tam, kad stiprėja daugiašaliai ir kolektyviniai gynybos susitarimai ir geriau koordinuojamas tarptautinis karinis bendradarbiavimas. Šaltojo karo pabaiga netapo NATO mirties liudininke, kaip daugelis pranašavo 1990 m., o greičiau lėmė tai, jog didėja jos vaidmuo ir svarba. Be to, daugelyje pagrindinių pasaulio regionų šalia jau egzistuojančių regioninių sutarčių pradedama sudaryti daugiašales bendradarbiavimo sutartis saugumo ir gynybos klausimais. Šios sutartys, pavyzdžiui, ASEAN regioninis forumas (ARF) Azijos ir Ramiojo vandenyno erdvėje, gali būti tik pradinės raidos stadijos, lydimos įvairių rūšių konkurencijos, tačiau istoriškai jos yra labai svarbios karinių ir saugumo santykių institucionalizacijai. Be to, daugelis tokių sutarčių vis

[2] Pasak Buzano, regioninį saugumo kompleksą galima apibūdinti „draugiškumo ir priešiškumo, kurie yra paplitę tam tikrose geografinėse srityse", požiūriu (Buzan, 1991, p. 190.).

mažiau turi regioninės specifikos, kadangi JAV sustiprino savo globalinius įsipareigojimus (pavyzdžiui, su NATO ir ARF). Jungtinių Tautų taikos palaikymo veikla ir bendrosios jų saugumo funkcijos globaliai taip pat tapo matomesnės, nors ir nebūtinai efektyvesnės. Ši veikla rodo, kad pasibaigus šaltajam karui ir dabartinių karinių technologijų pasikeitimo fone „valstybės sugebėjimas apginti savo sienas nuo karinių išpuolių" galėjo susilpnėti (Cammilleri ir Falk, 1992, p. 152.). Netenka abejoti, jog daugelis valstybių dabar pripažįsta, kad nacionalinio saugumo nebegalima užtikrinti tik vienpusiais veiksmais.

- Antra, dėl gausėjančių finansinių, prekybos ir ekonominių valstybių ryšių (žr. 3, 4 ir 5 sk.) padidėjo potencialus daugelio šalių pažeidžiamumas, kilus krizėms tolimiausiuose pasaulio taškuose. Atitinkamai ne vien tik didžiosios pasaulio valstybės, bet ir daugelis kitų labai jautriai reaguoja į kitų regionų veiksmus, susijusius su saugumu ir kariniais veiksmais (ar net yra pažeidžiamos). Toks jautrumas gali būti labai selektyvus, ir tikrai ne visos Žemės rutulio dalys yra vienodai vertinamos strateginio svarbumo požiūriu. Vis dėlto, kaip įrodė 1991 m. Persų įlankos krizė, karinis vyksmas strategiškai kritiniuose regionuose vis dar turi globalinę reikšmę. Karinių ir/arba saugumo santykių regionalizacija ir globalizacija jokiu būdu nėra nesuderinami procesai ir gali skatinti vienas kitą.
- Trečia, grėsmė nacionaliniam saugumui darosi vis labiau išsklidusi ir nebėra tik karinio pobūdžio (Buzan ir kt., 1998). Masinio naikinimo ginklų gausėjimas yra potencialiai grėsmingas visoms valstybėms. Tačiau ginklų gausėjimas iš dalies yra industrinių ir technologinių žinių ir atitinkamų gaminių išplitimo rezultatas. Apsisaugoti nuo jo – klasikinė kolektyvinės veiklos problema, reikalaujanti veikti pasauliniu mastu. Paprasčiausiai aplinkosaugos, ekonominė, narkotikų vartojimo, kultūrinė, kriminalinė ir kitokia grėsmė nacionaliniam saugumui negali būti panaikinta vien tik karinėmis ar vien tik nacionalinėmis priemonėmis. Kad būtų galima susidoroti su didėjančia grėsme, nuolat reikia globalinių koordinavimo ir bendradarbiavimo mechanizmų.
- Ketvirta, globalinėje valstybių sistemoje tautų karinį saugumą stipriai veikia sisteminiai veiksniai. Žinoma, valstybių struktūra ir didžiųjų šalių veiksmai vis dar turi didžiausią reikšmę viena kitos ar visų kitų valstybių karinėms pozicijoms. Viena vertus, taip yra paprasčiausiai todėl, kad didžiosios šalys nustato karinių technologijų ar karo galios lygio standartus, pagal kuriuos visos kitos valstybės įvertina savo gynybinius sugebėjimus. Todėl JAV gynybos politika turi platesnę globalinę įtaką negu, pavyzdžiui, Kiribati. Didžiųjų šalių veiksmai veikia visų pasaulio regionų saugumą. Be to, jei nebus jokio stipraus autoriteto, galinčio veikti globalinį stabilumą, daugelis valstybių stengsis siekti taikos stiprindamos savo karinę galią. Tai rimta saugumo dilema, nes, siekdamos saugumo, stiprindamos ar tobulindamos savo karinius sugebėjimus, valstybės „gali lengvai tapti grėsmingos kitų valstybių galiai ir saugumui" (Buzan, 1991; žr. 1.2 ir 1.3 poskyrius). Taip susiformuoja tarptautinio nesaugumo spiralė, kadangi potencialūs konkurentai atsako tuo pačiu. Atitinkamai nacionalinis saugumas anarchinėje valstybių sistemoje gali niekada visiškai neišsivaduoti iš globalinių sisteminių sąlygų.

Visa tai leidžia daryti išvadą, kad dabartinė geopolitinė tvarka (toli gražu ne tik fragmentiškai) vis dar yra apsupta globalinio strateginio susietumo problemų. Rimtos globalinės politinės konkurencijos, tokios kaip per šaltąjį karą ar naujojo imperializmo laikotarpiu paskutinį devynioliktojo amžiaus dešimtmetį, nebuvimas neturėtų būti laikomas karinės deglobalizacijos procesu. Tačiau prie šios problemos dar grįšime, kai išsamiau išnagrinėsime kitus pasaulinės karinės sistemos aspektus: globalinę ginklavimosi kaitą ir tarptautinius saugumo režimus.

2.4 Globalinė ginklavimosi kaita?

Antrojo šaltojo karo apogėjaus metu, 9-ojo dešimtmečio viduryje, pasaulio karinės išlaidos (1987 m. JAV dolerių verte) siekė 1000 mlrd. JAV dolerių per metus (beveik 190 JAV dolerių kiekvienam planetos gyventojui); išlaidos ginklams – 290 mlrd. o prekyba ginklais – daugiau kaip 48 mlrd. JAV dolerių (žr. Krause, 1992, p. 93; Sivard, 1991, p. 499.). Šiuo laikotarpiu apie 120 šalių gamino, pirko ir vežė ginklus ir karinę technologiją. Todėl galima daryti išvadą, kad funkcionuojanti globalinė „ginklų gabenimo ir gamybos sistema" egzistavo su savo „globaline ginklavimosi dinamika" (Krause, 1992, p. 1.).

„Ginklavimosi dinamika" remiasi kokybiniu ir kiekybiniu nacionalinių ir globalinių karinių sugebėjimų pakitimu (Buzan, 1987, p. 73). Be svarbiausių jėgų, veikiančių šį procesą, šalia geopolitinių ir vidaus veiksnių yra karinės technologijos naujovės. Jos yra svarbiausios ginklavimosi kaitai ir turi svarbias globalines pasekmes. Pasaulinius karinės technologijos standartus nustato kariniu požiūriu pažangiausios valstybės, turinčios mokslinių ir technologinių sugebėjimų efektyvioms naujovėms. Kai inovatoriai sukuria ir paskleidžia naujausią karinę technologiją, kitos valstybės susiduria su aiškia saugumo dilema: arba jos turi siekti gauti naujausių ginklų ir sistemų, arba, jei nesugeba to padaryti, jų karinė galia, taigi ir jų saugumas, gali būti pažeistas. Todėl ginklavimosi kaitos procesas rodo būdingą globalizacijos logiką, kuri tiesiogiai skatina karinius sugebėjimus ir technologijas plisti per žemynus. Ji iš tikrųjų palaiko karinę technologinę grandininę reakciją didžiuosiuose regioniniuose pasaulio saugumo kompleksuose, kadangi valstybės, naudodamosi karinių technologijų pažanga, siekia išlaikyti reliatyvią poziciją regioninės ir globalinės galios hierarchijoje. Sąvoka „globalinė ginklavimosi kaita" apima santykį tarp „kokybinės karinės technologijos pažangos proceso" ir vis platesnio „technologijos ir žinių apie technologiją paplitimo tarptautinėje sistemoje" (Buzan, 1987, p. 36.). Globalinę ginklavimosi kaitą iliustruoja 1991 m. Persų įlankos karas. Pačioje šio karo pradžioje pažangios C^3I technologijos (t.y. vadovavimas, kontrolė, komunikacijos ir žvalgybos informacija) kartu su naujaisiais *Stealth* lėktuvais buvo naudojamos visiškai sunaikinti sovietų sukurtas Irako oro gynybos sistemas. Pažangios C^3I technologijos, patikrintos kovos metu, tapo vis svarbesniu visų pasaulio nacionalinių karinio aprūpinimo programų reikalavimu.

Globalinė ginklavimosi kaita veikia aiškiai hierarchinėje ginklų gabenimo ir gamybos sistemoje, kurioje egzistuoja dideli skirtumai tarp įvairių klasių valstybių karo technologinių sugebėjimų. Krause šios sistemos hierarchines struktūras apibūdina keturių lygių valstybių (grupuočių) požiūriu (1992, p. 31–32.):

- pirmojo lygio tiekėjai – karo technologijų inovatoriai;
- antrojo lygio tiekėjai – pagrindiniai ginklų technologijų ir sistemų gamintojai ir pritaikytojai;
- trečiojo lygio tiekėjai – tie, kurie atgamina ir kopijuoja egzistuojančias karines technologijas ir gaminius;
- ketvirtojo lygio gavėjai – visų pirma ginklų pirkėjai.

Ši struktūra nuolat atsinaujina, kadangi, kaip pažymi Buzanas, „pirmaujančios šios sistemos valstybės turi neatsilikti nuo technologinės pažangos, jei nenori vėl tapti antrarūšėmis šalimis. Pretenduojančios gauti pirmarūšių šalių statusą privalo sugebėti rungtyniauti pažangiausių technologinių naujovių srityje" (1987, p. 37.).

Nors specifiniai šių grandžių nariai laikui bėgant keičiasi, sena sistemos struktūra liko nepakitusi nuo naujausiųjų laikų pradžios. Taigi (iki dvidešimtojo amžiaus pabaigos) šioje struktūroje taip pat dominavo Vakarai; tokią padėtį įtvirtino karo industrializacija devynioliktajame šimtmetyje. Industrializacija ir modernizacija iškėlė naujus reikalavimus Vakarams, kadangi dvidešimtojo šimtmečio pabaigoje atsirado nauji ginklų tiekėjai ir karinės produkcijos centrai. Analizuodami pagrindinius šios globalinės ginklavimosi kaitos, prekybos ginklais ir karinės technologijos paplitimo ypatumus, galime susidaryti sistemiškesnį šio karinės globalizacijos aspekto vaizdą.

2.4.1 Ankstyvoji modernioji ginklų prekybos sistema: ekstensyvumas, intensyvumas ir stratifikacija

Duomenys apie moderniąją prekybos ginklais sistemą puikiai paaiškina jos raidą kaip geopolitinių sąlygų, valstybių ekspansijos procesų, besikeičiančių nacionalinių karinės gamybos organizacinių formų ir karinių technologinių inovacijų rezultatą (žr. McNeil, 1982; Creveld, 1989; Pearton, 1982; Krause, 1992). Jie taip pat pabrėžia globalinio paplitimo proceso nenuoseklumą ir stratifikaciją. Šį procesą pertraukdavo atskiri ekspansijos impulsai, kurių metu ginklų perdavimo mastas ir apimtis padidėdavo, o po to sekė ilgi erdvinių modelių, ginklų srautų ir masto konsolidacijos periodai. Perėjimas nuo decentralizuotos, fragmentiškos, lokalios ir ribotos erdvės prekybos ginklais prie labai institucionalizuotos, ekstensyvios ir intensyvios šiuolaikinės prekybos ginklais paaiškinamas daugeriopos netolygios ginklų rinkos kaitos, vykusios veikiau dėl atsitiktinės plėtros, o ne dėl nuoseklios istorinės kaitos.

Nors prekybos ginklais ikimoderniojoje epochoje pėdsakų yra nedaug, jie patvirtina, kad ginklų gabenimo ekstensyvumas, intensyvumas ir įtaka buvo labai apriboti (Black, 1998). Krause pažymi, kad Romos imperijoje pagrindiniai ginklų gamybos centrai buvo įkurti greta įgulų ir buvo kontroliuojami valstybės (1992, p. 35.). Nebuvo organizuotos ir institucionalizuotos prekybos ginklais. Reguliarios prekybos ginklais iš tikrųjų nebuvo iki ankstyvųjų viduramžių, tik tada ji atsirado Europoje, nekalbant apie kitas šalis. Kituose regionuose, pavyzdžiui, Kinijoje ar Mongolijos imperijoje, karinės naujovės (arbaletas, kavalerija) paplito gana greitai, nors to plitimo nelydėjo „grynoji" reguliari prekyba ginklais (Pacey, 1991; McNeil, 1982).

Karas ir kovos tarp miestų-valstybių ir karalysčių Europoje pagreitino ginklų plitimą, o pirmieji Kryžiaus karai per pirklius išplatino europietiškus ginklus į Centrinius Rytus, o per prekybos tinklus – net daug toliau. Panašiai „civilizacijų" susidūrimas prie krikščioniškojo Vakarų pasaulio sienų atnešė mongolų, musulmonų ir kinų ginklus ir karines priemones. Labiausiai iš jų žinomas parakas (Contamine, 1984, p. 139.)[3].

Tačiau tai, jog prireikė dviejų šimtmečių, kad parako išradimas iš Kinijos (per mongolų ir musulmonų imperijas) pasiektų Europą, ankstyvąją prekybą ginklais leidžia apibūdinti kaip dezorganizuotą, sporadišką, fragmentišką ir lokalią, o karinių naujovių plitimą – lėtą, vykusį „atskiruose pasauliuose". Iš tikrųjų sporadiško, riboto šių ankstyvųjų ginklų plitimo jokia prasme negalima laikyti ginklų prekybos „sistema".

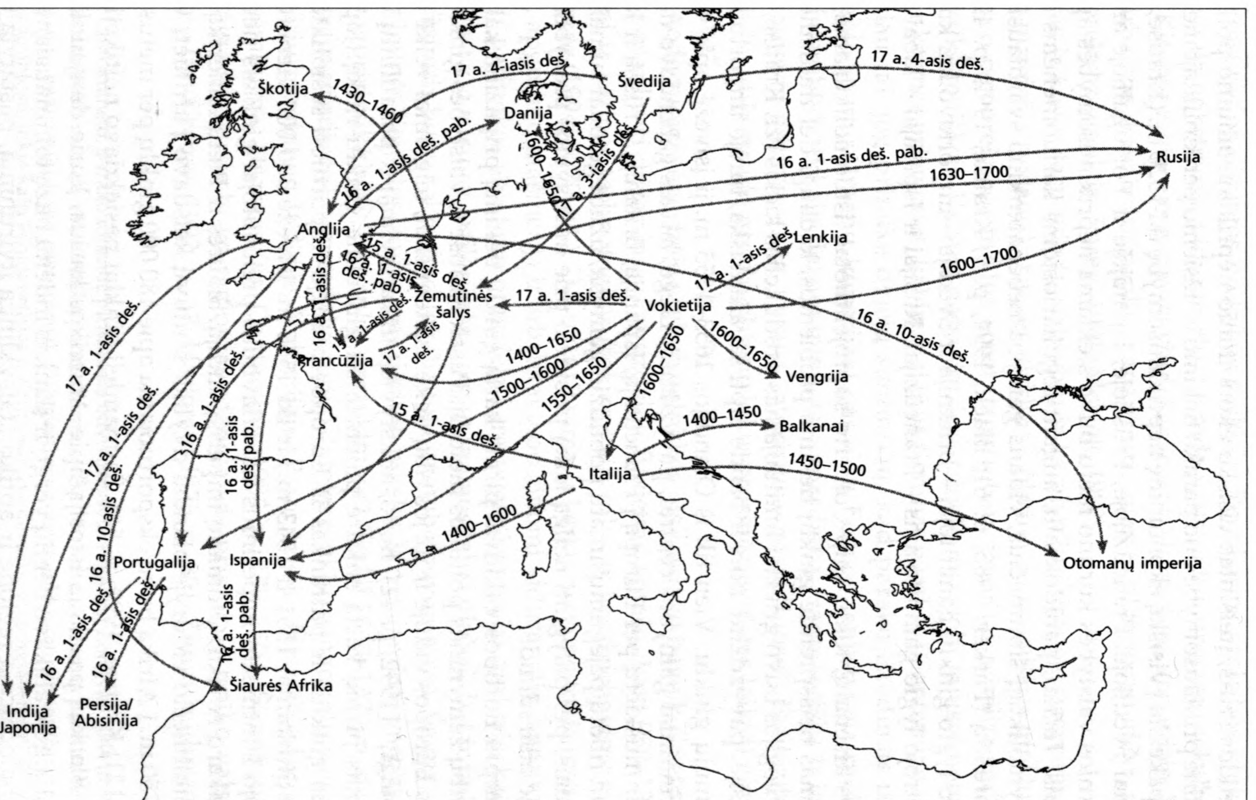
Ikimoderniojoje epochoje prekyba ginklais atsirasdavo beveik išimtinai tik kai kuriose pasaulio civilizacijose. Pavyzdžiui, Barlettas aprašo, kaip 950–1350 m. frankų ginklai ir karinės technologijos (tokios kaip pilys ir bombardavimo būdai) paplito Europoje (1994, p. 70–84.). Dėl užkariavimų ir lenktyniavimo tokie instrumentai kaip pilys, apgulimo mašinerija ir arbaletai tapo žinomi viduramžių Europoje. Tik po parako ir patrankos išradimo prasidėjo agresyvesnė prekyba ginklais, kadangi ir parakas, ir su juo susijusi artilerija buvo gaminamos labai plačiai. Bet ir tada technologijos prigimtis buvo tokia, kad lokalizuota gamyba buvo norma. Šeimynų vadovaujamos vietinės liejyklos, kurių pagrindinis tikslas buvo gaminti varpus bažnyčioms, lengvai prisitaikė būti „patrankų gamyklomis". Todėl 1360–1370 m. daugelis miestų ir visos pagrindinės Europos šalys turėjo dideles ginklų, pagamintų vietoje arba pirktų iš įvairių gamintojų Italijoje, Vokietijoje, Prancūzijoje, Nyderlanduose, Belgijoje ir Liuksemburge, atsargas (žr. Contamine, 1984, p. 139–150.). Ši ankstyvoji prekyba ginklais pirmiausia buvo regioninė, daugiausia privati, jai trūko valstybinio reguliavimo (žr. Krause, 1992, p. 37; Harkavy, 1975, p. 35). Žlugus viduramžių Europos

[3] Pasak Contamine'o, parako formulė pirmiausia buvo užrašyta Wujumg Zongyao 1044 m. Tik 1267 m. Rogeris Baconas išrado pirmąją vakarietišką parako formulę. Šis 200 metų skirtumas parodo, kad tuo metu ryšiai tarp žinomų civilizacijų buvo gana menki. Palyginkite su devynioliktuoju šimtmečiu, kai didieji Europos ginklų gamintojai, tokie kaip Whitworthsas ir Kruppsas, pardavinėjo pažangiausius ginklus užsieniui tiesiog nuo gamybos linijos, o kartais net anksčiau, negu juos įsigydavo jų nacionalinės armijos (žr. Contamine, 1984, p. 139; ir Krause, 1992, p. 66; McNeil, 1982, p. 241). Ar palyginkite su dabartine epocha, kai mažiau negu po penkiasdešimties metų, kai buvo sukonstruotos pirmosios raketos Vokietijoje ir JAV, tokios valstybės kaip Kinija, Indija, Brazilija ir daugelis kitų dabar turi raketų technologiją.

tvarkai, buvo padėtas politinis pagrindas šiai dezorganizuotai „ginklų rinkai". Kai valstybės pradėjo kurti pastovesnes karinių organizacijų formas, tokias kaip reguliariosios armijos ir laivynai, ėmė augti racionaliau organizuotos ginklų gamybos poreikis. Valstybių vadovai siekė monopolizuoti karinę ir su ja susijusią gamybą ir komerciją, veiklos sritis, įteisintas visiško ekonominio nepriklausomumo politikos. Anglijoje faktinė priklausomybė nuo parako tiekimo iš užsienio penkioliktajame šimtmetyje buvo pakeista į visišką ekonominę nepriklausomybę iki 1520 m. (Krause, 1992, p. 40). Panašiai Švedijoje, Prancūzijoje, Prūsijoje, Ispanijoje ir Portugalijoje ankstyvosios modernios valstybės kūrimo metu buvo siekiama nepriklausomybės apsirūpinant ginklais. Tačiau, paradoksalu, augant reguliariosioms kariuomenėms šešioliktąjį ir septynioliktąjį šimtmečius, vidaus gamyba nebepatenkino svarbiausių nacionalinių poreikių (Parker, 1988, p. 61; Black, 1994, p. 9; Krause, 1992, p. 42–47). Netgi pirmojo lygio ginklų gamintojai – Britanija ir Švedija – importavo kai kuriuos ginklus, o antrojo lygio gamintojams – Prancūzijai, Rusijai ir Ispanijai – labai trūko ginklų.

Vyriausybės arsenalų, tokių kaip Colberto suprojektuotas aštuonioliktajame šimtmetyje, įkūrimas neišsprendė ginklų tiekimo problemos, kadangi dėl tradicinės gamybos technologijos buvo griežtai limituojamas produkcijos kiekis (žr. Krause, 1992, p. 39–47). Rusija, pavyzdžiui, nors ir bandė tapti savarankiška, turėjo importuoti nemažai šaunamųjų ginklų. Vien tik iš Olandijos 1653–1655 m. ji įsivežė apie 40 000 vienetų. Pagrindiniai gamybos centrai, pavyzdžiui, Liege, laivais gabendavo daugybę patrankų ir muškietų per Europą į Prancūziją, Ispaniją, Britaniją, Prūsiją ir kt. Paradoksalu, kad ribotų pajėgumų amatų pobūdžio gamyba, užuot gerokai sumažinusi prekybą ginklais, per palyginti neilgą laiką prisidėjo prie intensyvios prekybos ginklais Europoje atsiradimo.

Šiuo laikotarpiu Europos valdovai pirmą kartą ginklų tiekimą pripažino kaip potencialiai svarbų žemyninės politikos metodą. Pasak Krause's, valstybės ginklus kitoms tautoms Europos viduje ir už jos ribų tiekė „sistemiškai, teigiamai veikė aljansus ir kovų baigtį" (1992, p. 42). Be to, ankstyvieji užkariavimai ir pasaulinių imperijų atsiradimas pirmą kartą sukūrė potencialiai globalinę ginklų rinką. Japonija šaunamuosius ginklus ir patrankas iš Europos pradėjo importuoti šešioliktajame šimtmetyje (atitinkamai 1551 ir 1543 m.) ir iki 1556 m. įsivežė 300 000 vienetų. Per aštuonioliktojo šimtmečio imperinius užkariavimus prekiautojai ginklais nemažai jų atvežė į Vakarų Afriką, Otomanų imperiją, Indiją, Šiaurės ir Pietų Ameriką. Septynioliktojo šimtmečio viduryje olandai dvylika šautuvų keisdavo į afrikietį vergą, todėl 1658–1750 m. į Afriką buvo eksportuojama apie 180 000 ginklų per metus (Parker, 1988, p. 121; Krause, 1992, p. 56). Šaunamieji ginklai pasiekdavo neįtikėtiniausius kraštus. Blackas pasakoja istoriją apie Amerikos karius, kurie devynioliktojo šimtmečio pabaigoje atakavo bėglių vergų ir įlankos indėnų bazę tolimiausiame Floridos upės Apalochicola regione ir aptiko „taisyklingą įtvirtinimą, pastatytą vadovaujant anglų pulkininkui, kurio arsenale buvo dešimt patrankų ir 3200 šautuvų" (1994, p. 21). Globalinė ginklų tiekimo sistema pradėjo formuotis Europos, šerdyje (žr. 2.4 žemėlapį).

2.4 **žemėlapis.** Ginklų prekyba ankstyvuoju moderniuoju laikotarpiu (*šaltinis*: iš Krause, 1992).

2.4.2 Modernioji ginklų prekyba: karo industrializacija ir globalinė ginklų rinka

Šautuvų ir ginklų gamyba, prasidėjusi po „parako revoliucijos", plėtojosi lėtai: karinės technologijos naujovės buvo greičiau evoliucinės nei revoliucinės.

Kai 1796 m. Napoleonas įsiveržė į Italiją, jo kareiviai turėjo ginklus, kurie vargiai skyrėsi „nuo tų, kuriais Karolis VIII padarė beveik tą patį beveik tiksliai prieš 300 metų" (Creveld, 1989, p. 87.). Netgi devynioliktojo amžiaus pabaigoje amatininkai mažose dirbtuvėlėse ir liejyklose vis dar gamino ginklus. Tačiau būsima industrializacija iš esmės pakeitė ir karo būdus, ir ginklų gamybos prigimtį. Ji sukėlė karinės technologijos revoliuciją, savo globalinėmis pasekmėmis tikriausiai netgi gilesnę nei parako revoliucija prieš šešis šimtmečius.

Devynioliktajame amžiuje kartu su karo industrializacija prasidėjo ir nauja ginklų tiekimo globalizacijos fazė. Prekyba ginklais buvo transformuota atsižvelgiant į jos ekstensyvumą, intensyvumą, greitį, įtaką, institucionalizacijos, stratifikacijos modelius, tiekimo būdus ir parduodamų ginklų rūšis. Pertvarkymą lėmė daug veiksnių: nuolatinis ginklų naujovių procesas (Maksimo sistemos sunkusis kulkosvaidis, garlaivis, mini kulka ir kt.), generavęs pažangų karinės technologijos gamybos posūkį, kurio siekė visos valstybės; sugebėjimas masiškai gaminti ginklus ir eksportuoti juos dideliais kiekiais; atskiro karinio-pramoninio sektoriaus, gaminusio ginklus, kad gautų pelno, atsiradimas; nauja ir intensyvesnė imperinės ekspansijos fazė; greita visų rūšių prekybos raida, veikianti globalinę komunikacijų ir transporto infrastruktūrą (žr. 1.1.5 skirsnį). Rezultatas, pasak McNeilo, tas, kad devynioliktojo amžiaus 7-ąjį dešimtmetį „atsirado globalinis, industrializuotas ginklų verslas" (1982, p. 241). Suderinta, institucionalizuota, daugiausia privati globalinė prekybos ginklais sistema pradėjo plėstis ir funkcionuoti, minimaliai kišantis politikai (išskyrus 1914–018 m. laikotarpį), dar iki dvidešimtojo amžiaus ketvirtojo dešimtmečio (Harkavy, 1975, p. 36).

Tarp pirmojo lygio tiekėjų – Britanijos, Vokietijos ir Prancūzijos – pagrindiniai karinės pramonės veikėjai buvo didelės privačios korporacijos, tokios kaip *Krupps*, *Vickers*, *Armstrong/Whitworths*, *Schneider*, *Creusot*. Šiose bendrovėse telkėsi milžiniška ekonominė ir pramonės galia, globalinės ginklų eksporto rinkos atžvilgiu jos buvo laikomos nacionaliniais lyderiais. Beveik masinės gamybos technologijos, tarptautinis lenktyniavimas ir augantis pasaulinis ginklų poreikis sukėlė ginklų eksporto bumą. Devynioliktojo šimtmečio pabaigoje *Krupps* eksportavo 86,4 proc. savo ginklų produkcijos, tuo tarpu prieš Pirmąjį pasaulinį karą *Schneider* eksportavo 50 proc., *Vickers* – 33 proc. (McNeil, 1982, p. 302). Kadangi vidaus gamybos rinkos persipildė, padidėjo karinio-pramoninio sektoriaus galingumas, vis stiprėjo postūmis eksportuoti. Juo labiau, kad vyriausybės sankcionavo nereguliuojamą prekybą ginklais.

Vienas iš šio laisvos prekybos režimo rezultatų – ginklai vis plačiau plito tarpvalstybinėje sistemoje. Imperiniai užkariavimai kartu su didėjančia labai gerai išplėtota globaline prekyba ir komunikacijų infrastruktūra padidino privačių ginklų gamintojų globalinio eksporto perspektyvas. Todėl Europos ginklų eksportuotojai pateko į

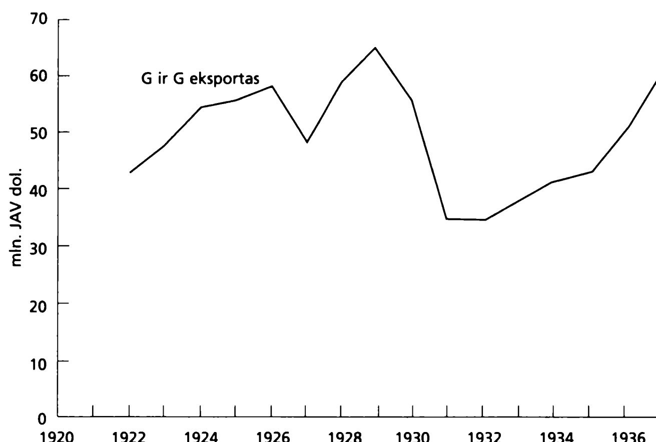
Pietų Amerikos, Azijos, Artimųjų Rytų ir Afrikos rinkas. Dvidešimtojo amžiaus pradžioje *Krupps* tiekė ginklus maždaug 52, prancūzų gamintojai – 23 valstybėms, o britų bendrovės eksportavo ginklus visų žemynų pirkėjams (Krause, 1992, p. 59–61). Ginklų prekybos mastas taip pat buvo nemažas. Kadangi nėra sistemingos ar patikimos šio laikotarpio ginklų prekybos statistikos, tam tikras tiekimo mastas paaiškėja iš tokių duomenų: devynioliktojo šimtmečio pabaigoje iš Britanijos į Vakarų Afriką per metus buvo eksportuota nuo 100 000 iki 150 000 ginklų; Prancūzijoje ginklų pardavimas nuo 1895 iki 1913 m. padvigubėjo; 1914 m. *Krupps* užsienio šalims pardavė daugiau kaip 26000 patrankų (51 proc. visos jų produkcijos); Prancūzijos *Schneider* kompanija 1885–1914 m. eksportavo apie 45000 patrankų (Headrick, 1981, p. 106; McNeil, 1982, p. 303; Krause, 1992, p. 59–60).

Tuo metu buvo didelis spaudimas eksportuoti, kad galima būtų kompensuoti milžiniškas naujų ginklų sistemų tyrimų ir plėtros išlaidas. Todėl kai kurios ginklų gamintojos pasaulinėse rinkose parduodavo naujausius aukštos technologijos ginklus, kol jų dar nebuvo nusipirkusios savos šalies kariuomenės. Armstrongai, britų gamintojai, sukonstravo ir eksportavo kreiserius, greitesnius ir pranašesnius už Karališkojo laivyno; pradinę modernių 8 colių pabūklų partiją jie pristatė rusams (Krause, 1992, p. 66). Pirmasis Anglijoje sukonstruotas povandeninis laivas buvo eksportuotas į Graikiją dar prieš tai, kai Karališkasis laivynas priėmė savo šalyje pagamintą laivą (Harkavy, 1975, p. 36). Gerokai prieš tai, kai Didysis karas apėmė Europą, prekeiviai ginklais, paskatinti savo vyriausybių, sukūrė globalinę prekybos ginklais sistemą, veikusią pagal grynai komercinę logiką ir faktiškai vyriausybių nekontroliuojamą. Krause daro išvadą, kad 1860–1914 m. „tarptautinė ginklų tiekimo sistema nuo hegemoninės, kurioje pirmojo lygio valstybės monopolizavo modernių ginklų tiekimą, išsirutuliojo į tokią sistemą, kuri leidžia modernius ginklus platinti visame pasaulyje" (Krause, 1992, p. 72).

Po Didžiojo karo globalinis ginklų tiekimas ir gamyba greitai prisitaikė prie pasikeitusios geopolitinės ir ekonominės aplinkos.

Karas modernių ginklų prekybos sistemos raidoje buvo greičiau laikinas tarpsnis nei naujas istorinis etapas, nutraukęs ją. Ginklų paplitimas ir ginklų prekyba atgavo devynioliktojo šimtmečio pobūdį. Kadangi daugelis šalių buvo industrializuojamos, nauji ginklų tiekėjai, pavyzdžiui, Čekoslovakija ir Lenkija, pasiekė jau įsitvirtinusių tiekėjų lygį; dėl karo JAV tapo pirmojo lygio ginklų gamintoja, o Vokietija pagal Versalio susitarimą nustojo (bent oficialiai) prekiauti ginklais.

Politinis ir ekonominis nestabilumas tarpukario metais skatino didinti pasaulio karines išlaidas, kurios viršijo prieškario lygį (Sloutzki, 1941, p. 23). Augant karinėms išlaidoms, iki 1929 m. augo ir prekyba ginklais bei ginkluote (G ir G) (žr. 2.1 pav.). Netgi dvidešimtojo amžiaus 4-ojo dešimtmečio ekonominę depresiją ginklų eksportuotojai pajuto daug silpniau ir atsigavo daug greičiau nei kiti eksportuotojai (Sloutzki, 1941, p. 67). Palyginti su ankstesniu šimtmečiu, daug daugiau valstybių parduodavo ginklus pasaulinėse rinkose. Todėl tarptautinė prekybos ginklais rinkos struktūra tapo mažiau koncentruota ir vis labiau oligopolistinė. Nors globalinė karinių technologinių pajėgumų hierarchija vis dar egzistavo, pirmojo, antrojo ir trečiojo lygio gamintojų šiek tiek padaugėjo (Harkavy, 1975, p. 90). Apie dvidešimt šalių eksporta-

2.1 pav. Globalinė ginklų prekyba tarpukaryje (*šaltinis:* Sloutzki, 1941; League of Nations, *Statistical Yearbook of the Trade in Arms and Ammunition*, Geneva, įv. metų)

vo ginklus, devynioms iš jų teko beveik 90 proc. pasaulio ginklų eksporto (Sloutzki, 1941, p. 72). Nors prekybos ginklais versle dominavo pagrindinės valstybės, jos turėjo konkuruoti su daugeliu naujų varžovų. Išsami Harkavy'o tarpukario prekybos ginklais studija parodo, kad faktiškai egzistavo gana daug potencialių visų rūšių pagrindinių ginklų sistemų tiekėjų (1975). Įdomu, kad pažangiausių karinių technologijų gamyba, tokių kaip karo lėktuvų ar tankų, buvo netgi labiau pasklidusi nei po 1945 m. Galima skirti tris pagrindinius tokios padėties politinius padarinius: valstybėms, turinčioms būtinų išteklių, tapo santykinai lengva įsigyti netgi pačius naujausius ginklus; ginklų pirkėjai nuolat siekė išsklaidyti savo apsirūpinimo šaltinius; norint efektyviai kontroliuoti prekybą ginklais, tapo būtina bendradarbiauti tarptautiniu mastu.

Šiuo laikotarpiu susiklostė ypač sudėtingi prekybos ginklais ryšių tinklai. Kadangi vyriausybės siekė padidinti savo autonomiją, jos gaudavo ginklus iš daugelio skirtingų tiekėjų. Taip susiformavo daugelio tiekėjų prekybos modelis, ir jo rezultatas buvo toks: dvidešimtojo amžiaus 4-ojo dešimtmečio pabaigoje dauguma tautų visuose pasaulio regionuose pirko ginklus iš konkuruojančių demokratinių ir diktatoriškų valstybių grupių (Harkavy, 1975, p. 127). Iš tokių sutampančių prekybos santykių išsirutuliojo intensyvesnės karinės sąveikos tarp pagrindinių pasaulio regionų. Ten, kur jau egzistavo daugelio tiekėjų modeliai, ginklų importuotojai efektyviai tarpininkavo tarp konkuruojančių tiekėjų tinklų, tai generavo prekybos ginklais sistemų tarpusavio priklausomybę. Šiuo požiūriu tarpukario prekyba ginklais įgijo galingos sisteminės dinamikos, labiau nei ankstesniais istoriniais laikotarpiais tapo struktūrine visuma.

Prekybos ekstensyvumo požiūriu ginklus importavo 60 valstybių ir dar 60 protektoratų ir kolonijų (Sloutzki, 1941, p. 72). Ypač šiuo laikotarpiu išaugo Kinijos ir Lotynų Amerikos rinkos. Būdingas tarpukario prekybos ginklais bruožas buvo naujų ginklų tiekimo mechanizmų ar būdų, tokių kaip licencijos ir transnacionalinė gamyba, atsiradimas. Pokario demobilizacija, ginklų gamybos restruktūrizacija visame Žemės rutulyje kartu su tarptautinių kartelių augimu (žr. 5 sk.) stimuliavo ginklų gamybos verslo transnacionali-

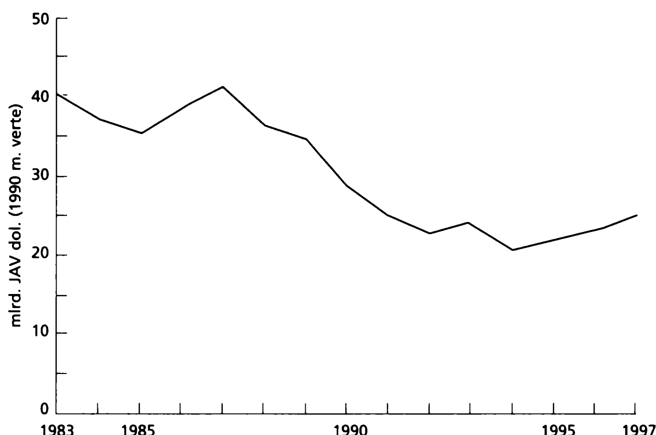
zaciją (Harkavy, 1975, p. 38). Tai vyko skirtingomis komercijos formomis – nuo tarpusavyje susijusių transnacionalinių direktorių postų ir akcijų nuosavybės kūrimo iki licencijų suteikimo ar bendrovių filialų užsienyje steigimo. Licencijuota gamyba, palyginti su tiesioginiu pardavimu, apėmė nemenką ginklų plitimo dalį. Palyginti su tradiciniais ginklų tiekimo būdais, licencijų teikimo procedūra sukūrė labiau institucionalizuotą ir suderintą santykių modelį, kadangi jis apėmė žinių, gamybos būdų ir organizavimo perdavimą. Pažangiausiuose sektoriuose, tokiuose kaip kovinių lėktuvų, tai taip pat tapo dominuojančiu ginklų tiekimo būdu. Turintys licencijas gamintojai siekė įsigyti jų kuo daugiau, kad nebūtų priklausomi tik nuo vienos kompanijos. Dvidešimtojo amžiaus 4-ąjį dešimtmetį Japonija gavo gamybos licencijas iš Anglijos, Vokietijos ir JAV aviacijos variklių bendrovių, o Švedija įsigijo kovinių lėktuvų licencijas iš Jungtinės Karalystės, JAV ir Vokietijos bendrovių (Harkavy, 1975, p. 170).

Paskatintos komercinės konkurencijos ir statiškų vidaus rinkų, daugelis ginklų bendrovių įkūrė filialus užsienyje. Anglų laivų statybos kompanijos investavo į naują gamybą užsienyje, *Junkers* gamino bombonešius Švedijoje, *Krupps* statė povandeninius laivus Olandijoje (Harkavy, 1975, p. 173; Krause, 1992, p. 77). Tokia raida liudijo pirmuosius transnacionalinio gynybos produkcijos restruktūrizavimo etapus, kurie iš dalies buvo komercinis atsakas augančiai ir labai nesureguliuotai globalinei ginklų rinkai. Tačiau artėjant karui, ginklų gamyba visame pasaulyje buvo ryžtingai nacionalizuota. Šiuo požiūriu Antrasis pasaulinis karas globalinės prekybos ginklais raidoje lėmė daug didesnį pertrūkį nei Didysis karas.

Nors 1939–1945 m. karas ir nereiškė pertraukos tarptautinėje prekyboje ginklais, tačiau dramatiškai pakeitė jau egzistavusių tarpukario modelių kontūrus. Ginklų gamyba buvo skirta vien tiktai karo reikmėms. Iš tikrųjų karas transformavo esamą globalinę tiekimo struktūrą, įsigijimo modelius ir ginklų tiekimo būdus. Valstybė įsikišti turėjo tam, kad milžiniški moksliniai, finansiniai ir pramoniniai ištekliai būtų organizuoti ir skirti nenutrūkstamai tiekti ginklus ir karinėms naujovėms (Pearton, 1982). Nenuostabu, kad prekyboje ginklais kaip pirmojo lygio tiekėjos dominavo (beveik iki šių laikų) dvi supervalstybės – JAV ir Tarybų Sąjunga. Prekyba ginklais įgijo globalinį mastą, kadangi dėl šaltojo karo ginklų tiekimas buvo pagrindinė Rytų ir Vakarų lenktyniavimo priemonė. Tačiau apskritai šaltojo karo ginklų tiekimo sistema gali būti traktuojama kaip istorinis nukrypimas, kadangi joje dominavo vyriausybės ir jai funkcionuoti sudarė sąlygas bipolinė pasaulinės politikos struktūra.

2.4.3 Šiuolaikinė ginklų prekyba: ekstensyvumas, intensyvumas ir stratifikacija

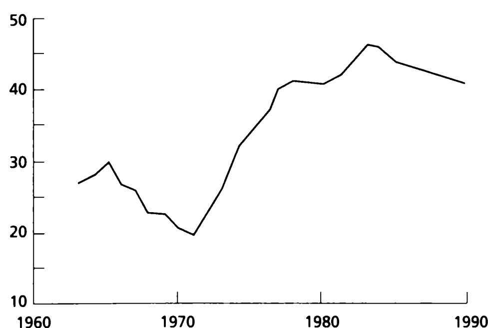
Prieš analizuojant esminius šiuolaikinės ginklų tiekimo sistemos bruožus, gali būti naudinga apžvelgti šią sistemą atsižvelgiant į pagrindines pokario globalinių karinių išlaidų, sugebėjimų ir ginklų pardavimo tendencijas ir modelius. Po 1945 m. demobilizacijos iki dvidešimtojo amžiaus 6-ojo dešimtmečio pasaulio karinės išlaidos sparčiai augo,

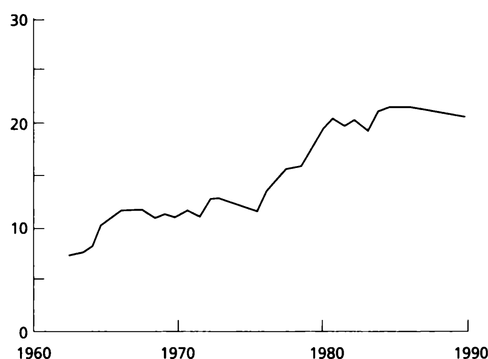
2.2 pav. Globalinis pagrindinių konvencinių ginklų eksportas 1983–1997 m. (*šaltinis:* SIPRII, 1998, p. 292).

iki 7-ojo dešimtmečio jos stabilizavosi, o po to vėl pradėjo didėti. Apogėjų pasiekė 1987 m. (beveik 1 000 mlrd. JAV dolerių) ir nuo šaltojo karo pabaigos tolygiai mažėjo. Per tris dešimtmečius (1960–1990 m.) karinės išlaidos pasiekė apie 21 000 000 000 000 JAV dolerio (1987 m. dolerio verte) (Sivard, 1991, p. 11). Žinoma, šios globalinės tendencijos maskuoja keletą svarbių išlaidų ginklams struktūros bruožų. Laikoma, kad tuo laikotarpiu NATO ir Varšuvos Pakto narės turėjo daugiausia karinių išlaidų, tuo tarpu vien tik dviejų supervalstybių išlaidos sudarė didžiąją bendrųjų pasaulio karinių išlaidų dalį. Tačiau po šaltojo karo JAV ir Rusijos karinių išlaidų dalis sumažėjo. Vis dėlto Vakarų karinės išlaidos vis dar sudaro didžiąją pasaulio karinių išlaidų dalį. Tačiau galima teigti, kad didėja besivystančių šalių gynybos išlaidos. Nuo dvidešimtojo amžiaus 7-ojo dešimtmečio vis didesnę bendrųjų pasaulio karinių išlaidų dalį sudaro besivystančių šalių išlaidos gynybai.

Analogiškos tendencijos akivaizdžiai reiškiasi ir pasaulinėje prekyboje ginklais. Ginklų prekyba nuo 1945 m. gerokai išaugo, ir tai daugiausia buvo susiję su dvidešimtojo amžiaus 7-ojo dešimtmečio pradžioje, 8-ojo dešimtmečio viduryje ir 9-ojo dešimtmečio viduryje išaugusia karine galia. Pokario piką – 48–50 mlrd. dolerių – ginklų eksportas pasiekė 9-ojo dešimtmečio viduryje, vėliau išlaidos mažėjo ir 1991 m. siekė mažiau nei pusę šios sumos (žr. 2.2 pav.). Netgi esant tokiai padėčiai, pasaulio ginklų eksportas po šaltojo karo yra didesnis nei 7-ąjį dešimtmetį. Tačiau šie skaičiai slepia esminį ginklų tiekimo modelio pokytį. Nuo 7-ojo dešimtmečio pabaigos didžiausią pasaulio ginklų importo dalį įsigijo besivystančios šalys ir viršijo prekybos tarp pačių EBPO šalių lygį. (Įdomu, kad ši padėtis yra beveik priešinga šio laikotarpio prekybos struktūros ir tiesioginių užsienio investicijų tendencijai (žr. 3 ir 5 sk.) Šio pokyčio mastą nurodo Brzoska ir Ohlsonas. Jie pažymėjo, kad 1971–1985 m. besivystančios šalys pirko ginklų už 286 mlrd. JAV dolerių (1985 m. JAV dolerio verte). Tai keturis kartus viršijo 1951–1970 m. laikotarpio išlaidas (1987, p. 1), tačiau nuo 10-ojo dešimtmečio pradžios šaltojo karo pabaigos ir globalinės depresijos pasekmės buvo tos, kad

2.3 pav. Šalių, tiekiančių ginklus, skaičius 1960–1990 m. (*šaltinis:* Laurance, 1992)

2.4 pav. Šalių, tiekiančių ginklus besivystančioms šalims, skaičius 1960–1990 m. (*šaltinis:* Laurance, 1992)

besivystančių šalių ginklų pirkimas sumažėjo tiek absoliučia prasme, tiek kaip pasaulio ginklų importo dalis. Dabar tai, atrodo, yra cikliška, o ne struktūrinė tendencija (Laurance, 1992, p. 134).

Stratifikacijos modelių pokytis susijęs su globalinės ginklų prekybos ekstensyvumo ir intensyvumo pokyčiu. Nuo 8-ojo dešimtmečio nuolat daugėjo šalių, tiekiančių ginklus pasaulio rinkoms. 1990 m. jų buvo jau 40 (Laurance, 1992, p. 103). Tai daugiausia, palyginti su bet kuria praėjusia epocha (žr. 2.3 ir 2.4 pav.).

Be to, iki šių dienų ši tiekėjų ekspansija buvo susijusi su mažėjančiu ginklų prekybos rinkos koncentracijos lygiu (matuojamu tiekėjų dalimi globalinėje prekyboje ginklais), kadangi nauji gamintojai užėmė vis didesnę pasaulinės ginklų eksporto rinkos dalį. Tam, kad mažėjo koncentracija, turėjo įtakos agresyvi antrojo lygio gamintojų – Prancūzijos, Anglijos, Kinijos ir Vokietijos – pardavimo politika ir greit kylantys trečiojo lygio gamintojai – Izraelis, Indija, Brazilija ir Pietų Korėja (ir kitos) (žr. Krause, 1992, p. 86; Brzoska ir Ohlson, 1987, p. 112). Nuo 1990 m., kai žlugo Rusijos ginklų eksportas, o šaltojo karo pabaiga suaktyvino tarptautinę ginklų verslo konkurenciją, mažesnio gamintojų koncentracijos lygio tendencija buvo laikinai sustabdyta (Anthony, 1994a).

Pokariu daugėjo ne tik ginklų gamintojų, bet ir ginklų pirkėjų. Bendras ginklų pirkėjų skaičius nuo 8-ojo dešimtmečio išsilaikė beveik toks pat. Jų buvo daugiau kaip šimtas (Laurance, 1992, p. 135). Panaši padėtis buvo ir tarpukariu, tik dėl dekolonizacijos smarkiai padaugėjo nepriklausomų valstybių. Tačiau geografiniu požiūriu nei vienas pasaulio regionas ar žemynas nelieka už šiuolaikinės ginklų tiekimo sistemos ribų, nors įvairūs regionai ir nacijos įtraukiami skirtingai. Šis netolygumas ypač liečia ginklų importą; pokariu pagrindiniam ginklų importuotojų dešimtukai teko apie 50 proc. bendro pasaulio ginklų importo. Šiuolaikinių ginklų paplitimas daug „vingiuotesnis", nei rodo bet kokia didėjančios globalinės militarizacijos analizė (Krause, 1992, p. 188).

Kai žlugo Tarybų Sąjunga, ginklų tiekimo versle, kaip ir iš karto po karo, ėmė dominuoti JAV. Tačiau dabar yra daug daugiau ginklų tiekėjų negu 1945 m. ir, kadangi mažėja išlaidos gynybai, daugelyje pasaulio šalių labai stipri ginklų eksporto konkurencija. Šiuolaikinė ginklų tiekimo sistema daugiausia išlieka pirkėjų rinka, o JAV pozicija šiandien gerokai skiriasi nuo 1945 m. pozicijos, kai jos turėjo faktinį ginklų tiekėjo monopolį.

Nors pokario tendencija orientuota į didesnę tiekėjų ir pirkėjų įvairovę, sistema išlieka gana griežtai hierarchinė. Šiuo požiūriu tiekėjų rinka tapo mažiau koncentruota (Laurance, 1992). Tačiau šeši pagrindiniai ginklų tiekėjai (JAV, Jungtinė Karalystė, Prancūzija, Kinija, Rusija, Vokietija) vis dar tiekia didžiąją dalį pasaulio ginklų. Toks pat modelis būdingas ir eksportui į Trečiojo pasaulio šalis, nors tiekimo padėtis yra truputį kitokia (žr. Brzoska ir Ohlson, 1987, 4A/B priedas). Aiški hierarchija ir ginklų importo rinkoje, nors ir daug mažiau koncentruota nei ginklų tiekimo sektoriuje. Anthony pažymi, kad dvidešimtojo amžiaus 10-ojo dešimtmečio pradžioje 25 valstybės užėmė 90 proc. ginklų tiekimo sektoriaus – truputį mažiau nei ankstesniais metais (1994a). Būdingas šio hierarchinio modelio bruožas – didžiulis ginklų eksporto ir importo teritorijų skirtumas. Pokariu pasireiškė geografinis prekybos ginklais poslinkis iš Šiaurės (iš karto po karo) Viduriniųjų Rytų (7-ojo dešimtmečio pabaigoje) link, o vėliau – Azijos link (žr. Krause, 1992, p. 184).

Be to, Laurance sako, kad, palyginti su laikotarpiu iki 7-ojo dešimtmečio, ginklų rinka savo prigimtimi tapo „komerciškesnė, kadangi daugėja prekybos sutarčių, kurios tiesiogiai neįtraukia vyriausybių" (1992, p. 147). Mažai tikėtina, kad tai yra cikliškas reiškinys. Dramatiškai po šaltojo karo pabaigos sumažėjusi globalinė gynybos rinka skatina ginklų gamintojus eksporto rinkoje, kadangi vyriausybės mano, jog tokia strategija sustiprins nacionalinę gynybos pramonę. Be to, visose valstybėse, įskaitant Kiniją, didėja gynybos produkcijos privatizavimo ir komercializmo tendencija ir tai skatina eksporto konkurenciją.

Šią pagrindinių pokario šiuolaikinių ginklų tiekimo sistemos tendencijų ir raidos apžvalgą galima būtų apibendrinti trimis punktais:

- Pirma, tiesioginio ir netiesioginio dalyvavimo ginklų prekyboje laipsnis (skirtingas įvairiose šalyse) yra toks, kad ginklų tiekimo sistemai apibūdinti terminas „globalinė" atrodo visiškai pagrįstas.

- Antra, šiuolaikinės prekybos ginklais ekstensyvumas, susijusių sandorių dažnumas ir greitumas įrodo, kad egzistuoja labai susieta pasaulinė karinė sistema. Šiuo požiūriu šiuolaikinei ginklų tiekimo sistemai būdingi kai kurie devynioliktojo šimtmečio pabaigos bruožai.
- Trečia, šiuolaikinė prekyba ginklais apima modernių ginklų sistemų ir beprecedentės destrukcinės galios ginklų platinimą. Tai, kad daugėja pažangių karinių sugebėjimų, yra ir ginklų konkurencijos, ir globalinių industrializacijos modelių rezultatas. Daugiausia į besivystančias šalis pristatomų ginklų yra veikiau nauji nei atnaujinti (Brzoska ir Ohlson, 1987, p. 11). Be to, vis daugiau besivystančių valstybių įgyja modernius karinius ginklus. 1980–1990 m. gerokai padaugėjo valstybių, įsigyjančių raketų „Žemė-oras" sistemas ir pažangių kovinių lėktuvų. (žr. Laurance, 1992). Vienas iš pažangių technologijų, tokių kaip balistinės raketos, modernūs koviniai lėktuvai ir antžeminės raketos, paplitimo padarinių yra tas, kad padidėjo kai kurių besivystančių šalių sugebėjimas projektuoti stambias strategines pajėgas, galinčias veikti milžiniškais atstumais.

Šiuolaikinis ginklų tiekimas tokiu būdu prisideda prie karinių pajėgų plitimo. Tačiau modernių ginklų daugėjimas iš tikrųjų gali būti suprantamas tik atsižvelgiant į pasaulinės karinės-pramoninės produkcijos paplitimą pasaulyje.

2.4.4 Globalinė ginklų gamybos sklaida: ankstyvoji modernioji ir modernioji epochos

Ankstyvojoje moderniojoje epochoje ginklų gamybos vietas lėmė arti esančios žaliavos, kariniai ir politiniai centrai. Didžiosios pasaulio civilizacijos, be abejonės, ginklus gamino plačiu mastu. Karas, užkariavimai ir imperijų kūrimas buvo pirmieji mechanizmai, kuriais karinės technologijos buvo perkeliamos iš vienos vietos į kitą. Kai prieš tūkstantį metų frankai išplito po Europą, jie atsinešė naujas pilių ir apsiausties ginklų rūšis (Bartlett, 1994). Viduramžiais Kryžiaus karai padėjo karinėms technologijoms plisti Rytuose ir Vakaruose. Viduramžiais patrankos ir artilerijos technologijos po Europą sklido iš Italijos, todėl per dvidešimt metų visi regionai, išskyrus tolimiausias sritis, jau turėjo savo ginklų gamybos pajėgumus (Contamine, 1984, 139–150 p.). Praėjus penkiasdešimčiai metų nuo pasirodymo Europoje šios technologijos pasiekė Balkanus ir Otomanų imperiją. Tačiau parako išradimas taip pat buvo gana svarbus etapas institucinių mechanizmų ir infrastruktūrų, per kurias paplito karinės technologijos, atžvilgiu. Artilerijos ir šaunamųjų ginklų gamybai reikėjo labai kvalifikuotų darbininkų. Atitinkamai nuo viduramžių pabaigos iki ankstyvosios moderniosios epochos karinės technologijos „pirmiausia paplito dėl kvalifikuotų darbininkų migracijos" (Krause, 1992, p. 44). Prieš Trisdešimties metų karą Gustavas Adolphus Švediją pavertė pažangia karine šalimi, per olandų ginklų gamintojų migraciją įsigijęs olandų karinę technologiją (Parker, 1988, p. 23).

Europoje karinių technologijų perdavimas faktiškai nebuvo reglamentuojamas ir buvo nemažai prekiaujama karine technologija. Ginklų technologija per prekybos tinklus, misionierius ir pirmąsias imperijas „nutekėjo" iš Europos į Aziją, Lotynų Ameriką ir Afriką. Mughalo armija, kaip ir japonai, turkai ir kinai, naudojo Vakarų karinę technologiją (Parker, 1988, p. 126–129; Krause, 1992, p. 48–53). Net ir susiklosčius tokiai padėčiai, Indijos artilerija aštuonioliktojo šimtmečio pabaigoje „nepažengė toliau penkioliktojo šimtmečio lygio" (Krause, 1992, p. 52). Nors Europos karinės technologijos ir „nutekėjo", Vakarų Europa savo technologinį pranašumą išlaikė net iki dvidešimtojo šimtmečio.

Kai sustiprėjo absoliutinė valstybė, ir karinės naujovės, ir karinės technologijos plito daug lėčiau. Europoje valdytojai įrengė valstybės valdomus ir tvarkomus arsenalus ir taip sutvirtino visos karinės gamybos valstybės kontrolę. Prasidėjus pramonės revoliucijai, karinės technologijos naujoves ėmė veikti civilinio sektoriaus raida (Creveld, 1989, p. 220). Technologijos ir gamybos metodai, padėję atsirasti garlaiviams, geležinkeliui ir telegrafui, pakeitė ne tik karo instrumentus, bet ir jų gamybą. Naujos valstybinės karinės pramonės santykių formos naudojo civilines technologijas ir karinei gamybai, ir kovos lauke. Plito naujos civilinės pramonės technologijos ir metodai, vis daugiau buvo gaminama modernių ginklų sistemų ir šaunamųjų ginklų.

Per didžiąją 1851 m. parodą Anglija įsigijo naujas amerikiečių gamybos technologijas ir mašinas specialiai Enfieldo ginklų fabrikui (dar nepastatytam), 1863 m. ji jau gamino 100 370 šautuvų per metus (McNeil, 1982, p. 233–235). Iki 1870 m. kitos Europos šalys elgėsi taip pat. Pramoninis kapitalizmas prisidėjo prie karinių gamybos metodų ir su karine pramone susijusių technologijų plitimo. Šio plitimo proceso, kaip, rodos, turėtų būti absoliutizmo epochoje, vyriausybės tiesiogiai nebekontroliavo, kadangi pagrindiniai didieji privatūs amžiaus pramonės koncernai – *Krupps, Vickers, Schneiders* ir *Armstrongs* – buvo suinteresuoti plėsti rinkas savo gaminiams ir gebėjimams. Taip pat buvo ir daugybė kitų mažesnių pramonės koncernų, norinčių eksportuoti karinės produkcijos technologiją ar civilines technologijas, naudojamas karo tikslams. Amžiaus pradžioje Rusija, padedama pagrindinių Europos ginklų gamintojų, modernizavo savo karinę gamybą (Krause, 1992, p. 66). Japonija, Kinija, Italija, Austrija-Vengrija, Otomanų imperija, Ispanija ir naujos nepriklausomos Lotynų Amerikos šalys importavo užsienio karinę technologiją kaip ekonomikos modernizavimo strategijos dalį (McNeil, 1982; Krause, 1992).

Dvidešimtojo amžiaus pradžioje visi globaliniai regionai buvo įtraukti į pasaulinę karinės technologijos sistemą, kurioje pirmojo lygio gamintojų (Anglijos, Prancūzijos, Vokietijos ir JAV) karinės pramonės laimėjimai per karinių technologijų naujovių tarptautinius tinklus ir dėl lenktyniavimo greitai buvo perduoti antrojo (Rusija, Austrija-Vengrija, Italija, Ispanija) ir trečiojo lygio (Japonija, Kinija, Turkija) gamintojams.

Nors 1914–1918 m. karas laikinai sustabdė prekybą karinėmis pramoninėmis technologijomis, ankstesni modeliai vėl greitai pasirodė tarpukario metais. 4-ojo dešimtmečio pabaigoje turinti licenciją užsienio produkcija „sudarė gana didelę viso ginklų tiekimo dalį... vidutiniškai apie 20 proc. visų ginklų, išskyrus karo ir povandeninius laivus" (Harkavy, 1975, p. 150). Panašiai ir ginklų gamyba tapo labiau internacionalizuota, ka-

dangi veikė tarptautiniai karteliai ir daugelis pagrindinių ginklų kompanijų įsteigė užsienio gamybos įmones. Ginklų technologija ir pagrindinių gynybos sektorių, pavyzdžiui, kovinių lėktuvų, karinės produkcijos technologija iš pirmojo lygio gamintojų pasklido tarp antrojo ir trečiojo lygio gamintojų. Vis dėlto karinių pajėgumų hierarchija buvo panaši kaip ir pirmaisiais tarpukario metais. Artėjant karui, karinių technologijų plitimą vis labiau ėmė reguliuoti vyriausybės, todėl tik gerokai po karo licencijuojama produkcija pasiekė prieškario lygį.

2.4.5 Šiuolaikiniai globalinės ginklų gamybos modeliai: ekstensyvumas, intensyvumas, stratifikacija ir institucionalizacija

Šiuolaikinės globalinės karinės produkcijos struktūra pateikta 2.1 lentelėje. Verta paminėti penkis ypatumus. Pirma, Tarybų Sąjunga ir JAV, nenuostabu, dominavo globalinėje ginklų gamyboje ilgesnį pokario laikotarpį, tačiau šiandien, be abejonės, ginklų gamybos lyderė yra JAV. Nuo pat devynioliktojo šimtmečio pradžios karinės pramonės revoliucijos laikų niekada atotrūkis tarp didžiųjų šalių ir priklausomų šalių karinės gamybos nebuvo toks didelis. Be to, atotrūkis tarp karinių technologinių pajėgumų (matuojant karinėmis mokslo tyrimo ir diegimo išlaidomis) dar didesnis. Antra, nors ir yra šis atotrūkis, antrojo ir trečiojo lygio valstybių, turinčių išplėtotą karinę gamybą, dabar tikriausiai daugiau negu kada nors anksčiau. Trečia, antrojo lygio valstybių ekspansija rodo grįžimą į prieškario padėtį (ir netgi ankstesnę su tam tikru istoriniu viduramžių ginklų gamybos centrų tęstinumu). Ketvirta, trečiojo lygio ginklų gamintojų dabar greičiausiai galima rasti naujai industrializuotuose ir industrializuojamuose pasaulio regionuose. Tai liudija svarbų ginklų gamybos vietos poslinkį, kadangi ankstesnėse istorinėse epochose trečiojo lygio šalys dažniausiai būdavo iš Europos pakraščių. Pagaliau ginklų gamybos ekstensyvumo požiūriu lentelė rodo, kad kariniai technologiniai gamybos pajėgumai greitai išplito į Vakarus, Rytus ir į Pietus. Nėra regiono, kuriame nebūtų mažiausiai dviejų vietinės karinės gamybos centrų, ir nėra regiono, neturinčio vidinių karinės gamybos pajėgumų. Po Antrojo pasaulinio karo pabaigos greitai ir ekstensyviai plito ir karinės technologijos, ir modernių ginklų sistemų gamybos būdai. Analizuodamas technologiją ir karą, Creveldas daro išvadą, kad dabartinė epocha „nuo ankstesnių skiriasi tuo, kad visur pripažįstama, jog dominuoja viena gana vienarūšė karinė technologija" (1989, 290 p.). Kas gi sudarė pagrindą šiam istoriniam poslinkiui?

Dvidešimtojo amžiaus 7-ąjį dešimtmetį ėmę spartėti kapitalistinės industrializacijos tempai Azijoje, Lotynų Amerikoje ir Viduriniuose Rytuose stipriai veikė vidinės karinės produkcijos augimą.[4]

[4] Atkreipkite dėmesį, kad sąvoka „vietinės galimybės" greičiau reiškia sugebėjimą gaminti šalies viduje nei (būtinai) sugebėjimą gaminti autonomiškai? Tik JAV ir Rusija gali teigti turinčios efektyvią autonomišką (bet ne visiškai taip) gynybos pramonę.

2.1 lentelė. Pasaulio karinė sistema: ginklų gamybos struktūra

	1980	1993
Pirmojo lygio ginklų gamintojai	Jungtinės Valstijos	Jungtinės Valstijos
	Tarybų Sąjunga	
Antrojo lygio ginklų gamintojai	Britanija	Rusija
	Prancūzija	Britanija
	Vokietija	Prancūzija
	Japonija	Vokietija
	Lenkija	Japonija
	Italija	Kinija
	Kanada	Italija
	Čekoslovakija	Kanada
	Nyderlandai	Švedija
	Ispanija	Ispanija
	Švedija	Belgija
	Šveicarija	Šveicarija
	Belgija	Čekija
		Lenkija
		Nyderlandai
Trečiojo lygio ginklų gamintojai	Kinija	Indija
	Indija	Izraelis
	Izraelis	Brazilija
	Jugoslavija	Pietų Korėja
	Pietų Afrika	Argentina
	Brazilija	Taivanas
	Pietų Korėja	Turkija
	Argentina	Pakistanas
	Taivanas	Graikija
	Turkija	Singapūras
	Egiptas	Pietų Afrika
	Pakistanas	Egiptas
	Šiaurės Korėja	Šiaurės Korėja
	Singapūras	Serbija
	Graikija	Iranas
	Irakas	Irakas
Ketvirtojo lygio ginklų pirkėjai	Kitos valstybės	Kitos valstybės

1960–1980 m. besivystančių šalių, gaminančių sudėtingas karines sistemas, beveik padvigubėjo (Brzoska ir Ohlson, 1986; Newman, 1984). Naudodamos savo besivystančią pramonės infrastruktūrą, tokios valstybės kaip Brazilija ir Taivanas galėjo sukurti stiprią gynybos pramonę. Tokia bazė taip pat sudarė galimybę įeiti į eksporto rinką. Žinoma, dažniausiai toks pasikeitimas neįvykdavo be išorinės pagalbos. Tiesioginis karinės technologijos perdavimas buvo ir vis dar yra svarbus (daugeliu atvejų) vidi-

nėms karinėms galimybėms augti. Vis dėlto, stebėtina, kad 1950 m. bendra vietinės ginklų produkcijos visame besivystančiame pasaulyje vertė „apytiksliai buvo lygi vieno kovinio tanko 9-ojo dešimtmečio vidurio kainai", o 1984 m. ji jau buvo beveik 500 kartų didesnė (Brzoska ir Ohlson, 1986, 7 p.).

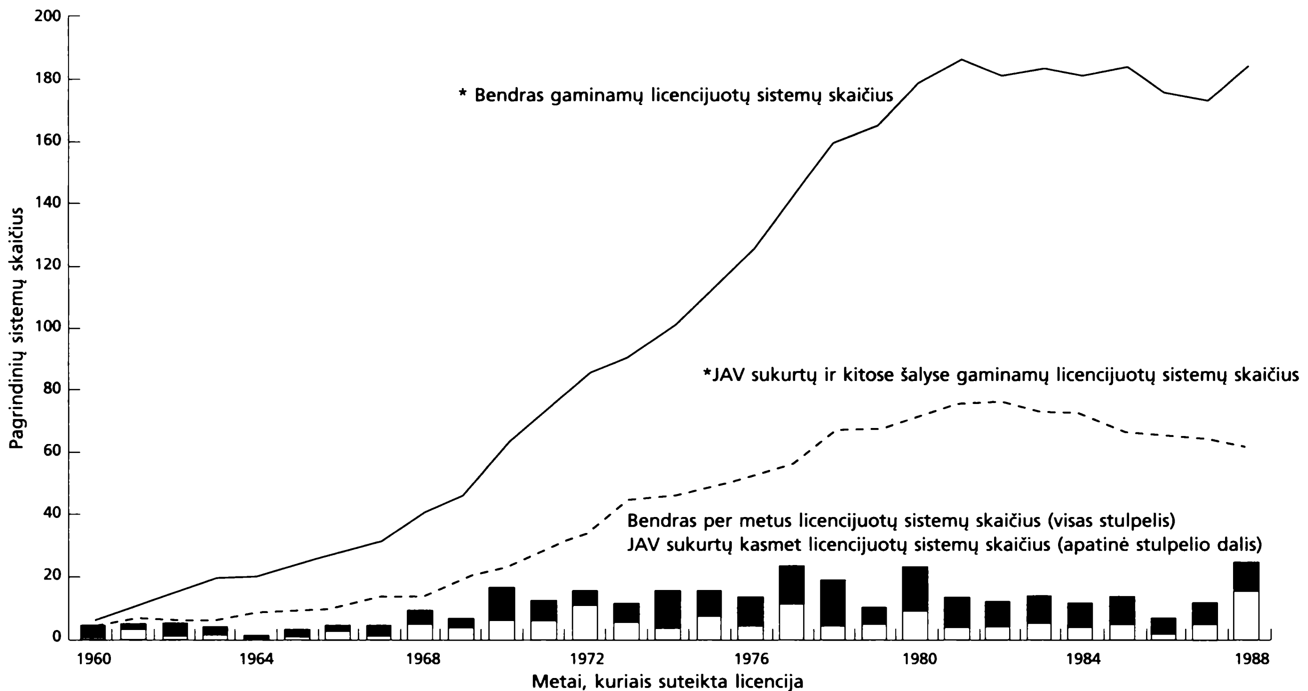
Iki 7-ojo dešimtmečio karines technologijas supervalstybės dažniausiai perduodavo valstybėms klientėms. Tokio perdavimo tikslas buvo padėti rekonstruoti ir stiprinti atitinkamų aljansų valstybių karinę pramonę. Dvidešimtojo amžiaus 8-ąjį dešimtmetį licenciją turinti produkcija tapo pagrindiniu instituciniu mechanizmu, kuriuo karinės technologijos buvo perduodamos ne tik kiekviename aljanse, bet ir tarp pagrindinių tiekėjų ir Trečiojo pasaulio šalių. Iki šiol didžiausia karinių technologijų licencijų davėja yra JAV (žr. 2.5 pav.), o didžiausios licencijų gavėjos – Italija ir Japonija. Tačiau didžiausia licencijų gavėjų grupė yra naujosios pramoninės valstybės. Šiose į karinę gamybą įsitraukusiose besivystančiose valstybėse licenciją turinti produkcija sudaro nemažą vidinės ginklų gamybos dalį ir ypač yra svarbi pažangių karinių sistemų atžvilgiu. Be to, keletas Vakarų bendrovių dominuoja licencijuotų ginklų gamyboje besivystančiose šalyse.

Nuo 7-ojo dešimtmečio globalinėms karinėms technologijoms perduoti vis reikšmingesnės darėsi komercinės, o ne geopolitinės jėgos. Tai tapo dar akivaizdžiau, kai rungtyniavimą tarp blokų pakeitė nepastovi tarptautinė aplinka, kurioje geopolitika yra mažiau svarbi už geoekonomiką. Be to, dėl nuosekliai mažėjančių pasaulinių išlaidų gynybai kiekviename žemyne iš esmės reikėjo pertvarkyti vietinę gynybos pramonę. Tačiau gynybos pramonės pertvarkymo procesą taip pat skatina ir nuolat didėjančios pažangių karinių technologijų ir ginklų gamybos sąnaudos. Jos auga greičiau nei gynybos biudžetai. 9-ojo dešimtmečio pabaigoje pradėjusios mažėti gynybos išlaidos paaštrino sąnaudų augimo ir gamybinių pajėgumų pertekliaus problemas.[5]

Šaltojo karo pabaiga pagreitino šį procesą. Europoje sąnaudų didėjimo problema buvo sprendžiama tarpvalstybiniu bendradarbiavimu, bendrais projektais, bendra gamyba, tačiau vėliau tai apsunkino perprodukcijos problema. Nuo 9-ojo dešimtmečio Vakaruose ėmė reikštis nauja gynybos pramonės tendencija – tarpvalstybinio bendradarbiavimo gynybos pramonėje stiprinimas.

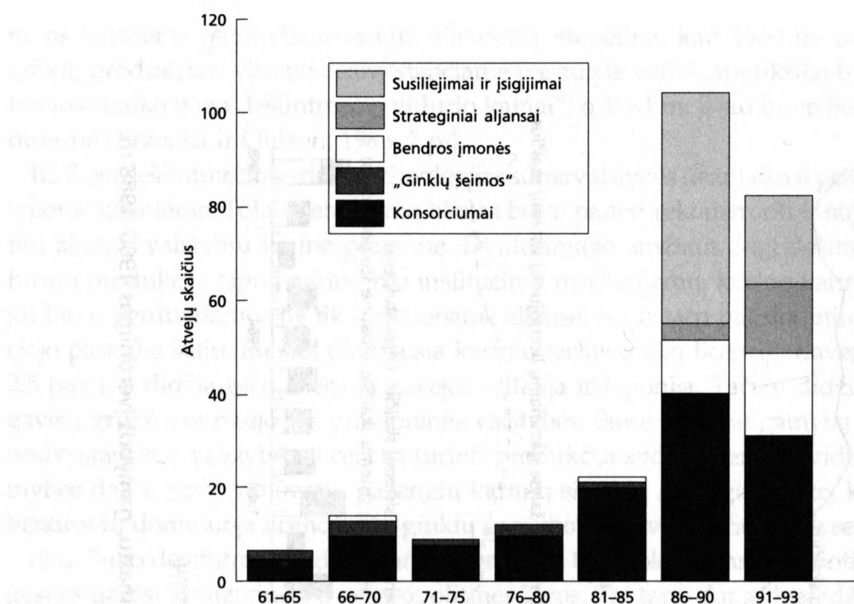
Pagrindinės Amerikos ir Europos gynybos bendrovės, kadangi vyko licenciją turinčios produkcijos ekspansija, aktyviau įsitraukė į naujas tarptautinio bendradarbiavimo formas. Paplito gamybai reikalingos subrangovinės sutartys, bendra produkcija, daugiašaliai konsorciumai, bendros įmonės, strateginiai aljansai, buvo pasitelkiami globaliniai ištekliai, bendrai vykdomi prototipiniai projektai (žr. 2.6 ir 2.7 pav.) (Bitzinger, 1994; Skons, 1993). Tarptautinės subrangovinės sutartys dabar sudaromos labai plačiai, o daugelis pagrindinių bendros gamybos (FSX JAV *General Dynamics* ir japonų *Mitsubishi* bendrovių), bendros raidos (FSX; *Eurocopter*; Europos *Fighter Aircraft*) daugianacionalinių konsorciumų (Europos *Fighter Aircraft* (Typhoo) ir bendrų įmonių (*Eurocopter*) ginklų projektų formų įgauna vis didesnę svarbą. Be to, ka-

[5] Išaugusių sąnaudų pavyzdžius pateikęs E. B. Kapsteinas pažymi, kad 1970 m. JAV įmonės pardavė 3500 karinių lėktuvų už 4 mlrd. dol., 1975 m. jos už tokią pačią kainą pardavė pusę šio kiekio, 1980 m. – 1000 lėktuvų už 6 mlrd. dol., 1985 m. – 919 lėktuvų už 18 mlrd. dol. (1994a, p. 13–19).

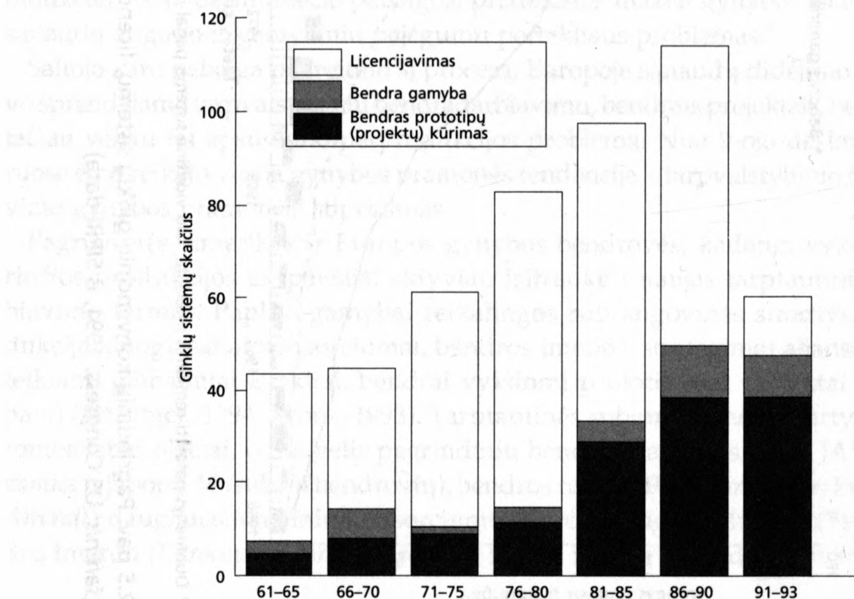

* Duomenys pateikti remiantis prielaida, kad vidutinė sistema pagal licenciją gaminama 12 metų.

2.5 pav. Pagrindinių konvencinių ginklų sistemų, licencijuotų pasauliniu mastu, gamybos įvertinimas 1960–1988 m. (*šaltinis*: US Congress, 1991, iš SIPRI data)

2.6 pav. Ryšiai tarp įmonių globalinėje gynybos pramonėje 1961–1993 m. (*šaltinis*: Bitzinger, 1993)

2.7 pav. Ginklų gamybos globalizacija pagal gamybos pobūdį 1961–1993 m. (*šaltinis:* Bitzinger, 1993)

dangi vis didėja pramonės pertvarkymo poreikis, itin padaugėjo tarpvalstybinių susivienijimų įgijinių ir bendrų strateginių aljansų (Bitzinger, 1994). Tai ryškiausiai matoma technologiškai toliausiai pažengusiuose oro erdvės ir elektronikos gynybos sektoriuose.

Tokia raida liudija Vakarų gynybos pramonės transnacionalizaciją, procesą, kurį skatina komercinė logika, priešpriešindama jį pirminiams vidaus ar nacionalinio saugumo reikalavimams (Skons, 1993). Tačiau ši transnacionalizacija taip pat rodo, kad formuojasi bendresnis visų išsivysčiusių kapitalistinių šalių modelis, kuris savo ruožtu liudija, kad nuo 8-ojo dešimtmečio prasidėjo internacionalizuotos produkcijos ekspansija (žr. 5 sk.).

Tačiau šias tendencijas aiškinti reikia atsargiai, kadangi transnacionalizacija linksta į regioninę, o ne į globalinę koncentraciją. Tiksliau apibūdinti reikėtų vietininkiškumo požiūriu, nors egzistuoja ir nemažai bendrų transatlantinių ar Ramiojo vandenyno gynybos projektų ir bendrų susitarimų (kaip kai kurie teigia – jų daugėja). Nors, kaip teigia Tayloras, „vis mažiau ir mažiau galvojama apie gynybos bendroves kaip nacionalinius darinius, veikiamus tų šalių vyriausybių. Gynybos įrangos gamyba ir plėtra vis dažniau organizuojama tarptautiniu mastu" (T. Taylor, 1990).

Dabar, kai mažinami biudžeto asignavimai gynybai, gynybos produkcijos transnacionalizacija – vienas iš sprendimų nacionalinei gynybos pramonei išlaikyti. Tai nėra toks paprastas procesas, apsiribojantis Europa ar transatlantiniu regionu, kuriame jis akivaizdžiausias, o yra šiai epochai būdingo gynybos pramonės restruktūrizavimo dalis (Bitzinger, 1994). Iš esmės taip yra todėl, kad daugeliui didelių gynybos bendrovių „internacionalizacija yra viena iš susivienijimo strategijų, kad ilgam laikui išliktų rinkoje" (Skons, 1993, p. 160). Nacionalinės gynybos pramonės pertvarkymas lemia ir globalinį gynybos produkcijos pertvarkymą. Visos šalys, dalyvaujančios gynybos priemonių gamyboje, daugiau ar mažiau patiria šio dvejopo reiškinio įtaką. Taigi, kaip ir įvairūs anksčiau aptarti politiniai fenomenai (žr. 1 sk.), skirtumas tarp užsienio ir vidaus dingsta. Žinoma, nepaprastai sudėtingi užsienio tarpkorporaciniai ir gamybos tinklai lemia „perėjimą nuo tradicinių vienos šalies ginklų gamybos modelių prie transnacionalinių sandorių ir ginklų gamybos" (Bitzinger, 1993, p. 7). Pavyzdžiui, *Volvo Aero Engines AB* gamina variklių dalis JAV karinio jūrų laivyno naikintuvams, o kartu ir licencijuotus variklius moderniems švedų naikintuvams *Gripen*. Kaip ir komerciniame sektoriuje, gynybos produkcijos gamybai vis dažniau pasitelkiami globaliai išsidėstę ištekliai, kadangi sąnaudų problema tampa vis aštresnė. Naujoms pramoninėms valstybėms, turinčioms galimybių plėtoti nuosavą gynybos pramonę, globalinis gamybos išdėstymas vis dar yra svarbiausias gynybos poreikiams patenkinti (Brzoska ir Ohlson, 1986, p. 285). Tačiau vietinėms karinėms sistemoms plėtoti ir gaminti taip pat pasitelkiamos kitos bendradarbiavimo formos, kartais bendradarbiaujama su kitų besivystančių valstybių ar išsivysčiusių šalių vyriausybėms (Bitzinger, 1993, p. 35). Globalinis karinių technologijų ir gynybos pramonės galimybių išplitimas po šaltojo karo vis artimiau siejasi su gynybos produkcijos transnacionalizacija.

Gynybos pramonės ir karinių technologijų plitimą skatina didėjantis komercinių (civilinių) technologijų (ir civilinių technologijų inovacijų) vaidmuo plečiant ir gaminant pažangias ginklų sistemas. Dvidešimtojo amžiaus pabaigos karinė technologinė revoliucija yra informacijos amžiaus produktas. Tos pačios technologijos, kurios revoliuciš-

kai keičia kasdienį gyvenimą nuo didžiųjų prekybos centrų kasų iki asmeninių ryšio priemonių, keičia ir karo logistiką, ir modernius kovos laukus, kurie, kaip parodė 1991 m. Persų įlankos karas, dabar panašesni į „elektronikos pliūpsnių srautą", o ne į „plieno audrą" (Creveld, 1989, p. 282). Todėl nenuostabu, kad generolas leitenantas Gus Pagonis, kuris per 1991 m. Persų įlankos karą buvo atsakingas už karinę JAV logistiką, po to, kai išėjo į atsargą, nedelsiant buvo pasamdytas *Sears Roebuck* (ketvirta pagal dydį JAV mažmeninės prekybos verslo bendrovė) ir paskirtas atsakingu už jų skirstymo sistemą (*Economist Intelligence Unit*, 1995, p. 5).

Pagrindinės technologijos šiuo metu yra pritaikomos dvejopai. Tradicinės ribos tarp civilinės ir karinės pramonės sektorių nyksta. Kaip teigia Laurence, „mes esame jau praeinančio laiko liudininkai, kai pramonę buvo galima aiškiai skirstyti į karinį ir nekarinį sektorius" (1992, p. 146). Šios ribos visada buvo neryškios (kaip įrodymas gali būti labai fiktyvi riba tarp civilinės ir karinės atominės technologijos), o dabar dvejopo pritaikymo technologijos ėmė vyrauti. Jos darosi vis svarbesnės pažangioms karinėms sistemoms funkcionuoti. Kai kas teigia, jog daugelis karinių technologijos naujovių dabar yra „vedinai", nes civilinės technologijos naujovės sąmoningai naudojamos kariniams tikslams (Stowsky, 1992). 1990 m. dvidešimties didelių JAV pramonės korporacijų tyrimas parodė, kad iš komercinių produktų pagaminti „vediniai" sudarė daugumą kariškiams skirtų prekių (*Economist Intelligence Unit*, 1994, p. 13). Šis regimas gynybos pramonės „sucivilinimas" primena padėtį, susiklosčiusią devynioliktajame amžiuje, kai pramonės revoliucija pradėjo keisti karinę gamybą ir ginklų technologiją. Šis procesas savo ruožtu gali turėti tokias pat globalines pasekmes.

Dvejopo pritaikymo technologijos, sprendžiant iš pavadinimo, yra komercinės, o jas naudojančios pramonės šakos yra palyginti labiau globalizuotos nei gynybos sektorius. Dauguma dvejopo pritaikymo technologijų intensyviai parduodamos visame pasaulyje, o gebėjimą kurti jas transnacionalinės bendrovės aktyviai skleidžia savo veikla. Pasak Caruso, „rezultatas yra tas, kad vis didesniam skaičiui šalių yra prieinamos technologijos, reikalingos norint pasinaudoti karine technologine revoliucija" (1994). Tai savo ruožtu keičia karinių technologijų stratifikacija globalinėje sistemoje. Šiandien tos valstybės ir korporacijos, kurios yra lyderės komercinių technologinių naujovių atžvilgiu, nebūtinai yra supervalstybės ar karinės pramonės korporacijos. Šiuo požiūriu verta pažymėti, kad 1989 m. 38 proc. JAV ginkluotėje naudotų puslaidininkių buvo importuota, o Pentagonas „negalėjo paleisti nė vienos raketos ar lėktuvo be trijų japonų bendrovių, tiekusių 95 proc. jų elektroniką saugančių keraminių pakuočių" (OTA, 1991, p. 38; *Economist Intelligence Unit*, 1994, p. 18).

2.5 Atsirandančios geovaldymo formos: organizuota prievarta

Karinės galios reguliavimas apima politinį, etinį ir juridinį karo sistemos ir globalinės ginklų kaitos aspektus. Iš esmės jis atstovauja primityviam globaliniam pasaulio karinės sistemos valdymui ir formai to, kas anksčiau buvo vadinama kosmopolitine teise

(žr. 1.3.3 skirsnį). Daug aiškesnis karinės globalizacijos vaizdas susidarys, kai apibūdinsime istorinių organizuotos prievartos geovaldymo modelių bruožus. Analizė apims tris sritis: tarptautinių saugumo režimų atsiradimą; karo ir karinių konfliktų reguliavimą; karo priemonių reguliavimą.

2.5.1 Karinės galios geovaldymas: tarptautiniai saugumo režimai

Seras Robertas Walpole'as tvirtai tikėjo tarptautinių aljansų vertingumu, teigdamas, kad aljansų nauda „pastarąjį šimtmetį buvo pernelyg dažnai išbandyta, jog galima būtų jais abejoti. Gerai sudarytose ir griežtai prižiūrimose sąjungose silpnieji apginami nuo stipriųjų" (cituojama iš Kegley ir Raymond, 1994, p. 93). Istoriškai aljansai buvo tradiciniai mechanizmai, kuriuos valstybės naudodavo karinėms pajėgoms koordinuoti ir dislokuoti. Aljansai grindžiami bent jau tarpvalstybine sutartimi, kuria remdamosi „jos [valstybės] panaudos arba nepanaudos karinę jėgą" (Kegley ir Raymondas cituoja Russettą, 1994, p. 93). Jie buvo greičiau pragmatiškos prigimties, sudaryti tam, kad būtų galima imtis priemonių nenumatytų aplinkybių metu. Tačiau aljansai gali lemti daug didesnį karinį bendradarbiavimą ar gynybos ir nacionalinio saugumo politikos koordinavimą ir santykinai gali būti nuolatiniai geopolitinio landšafto dariniai. Palyginti su ankstesniais šimtmečiais, pagrindiniai pokario aljansai buvo daug formalesni ir institucionalizuoti. Aljansai yra priemonė, kuria valstybės naudojama karinė galia kontroliuojama tarpvalstybiniu lygiu. Jie taip pat įvairiu lygiu atstovauja karinio saugumo internacionalizacijos procesui.

Netgi prieš ankstyvąją moderniąją epochą visose pagrindinėse civilizacijose aljansai ir paktai valdytojų ir monarchų buvo sudaromi kaip priemonė sulaikyti nuo karo ar toliau tęsti jį (Watson, 1992). Tačiau, kai pasikeitė modernių valstybių sistemos, aljansai pirmiausia tapo mechanizmu, skirtu reguliuoti konkurenciją tarp Europos valstybių. Ankstyvieji aljansai buvo dvišaliai ar trišaliai paktai, sudaryti tarp didžiųjų valstybių siekiant susidoroti su tiesiogine grėsme. Jie turėjo būti labai lankstūs ir dažnai keisti aljanso partnerius, kad prisitaikytų prie naujų tarptautinių sąlygų. Tokie paktai veikė slapta arba turėjo slaptų susitarimų, dėl to jais bjaurėjosi prezidentas Woodrowas Wilsonas, pagrindinis Tautų Lygos architektas. Tačiau dvidešimtojo amžiaus viduryje, kai įsigalėjo šaltasis karas, aljansų forma ir dinamika gerokai pasikeitė.

Abi supervalstybės įkūrė formalius, tariamai nuolatinius, regioninius ir daugiašalius aljansus. Jie faktiškai apėmė visus pagrindinius pasaulio regionus ir sukūrė globalinį karinių ir saugumo susitarimų „skiautinį". Šie susitarimai buvo formalūs, legalizuoti sutartimis ir labiau institucionalizuoti nei atitinkami ankstesnių epochų susitarimai. Naujosios organizacinės struktūros, tokios kaip NATO ir Varšuvos Paktas, buvo įkurtos koordinuoti nacionalinę gynybos ir saugumo politiką. Pasekmė – globalinių pokario aljansų sistema nustatė istoriškai unikalų tarptautinio saugumo režimą (normas, taisykles ir sprendimų priėmimo procedūras, kurios reguliuoja karinę-saugumo sritį),

kuris susaistė valstybes nares specialiais kolektyvinės gynybos susitarimais. Valstybės už aljanso ribų buvo priverstos arba sudaryti neformalų paktą su supervalstybe, arba kaip alternatyvą įgyvendinti gynybinę neprisijungimo strategiją. Šia prasme globalinių aljansų sistemų egzistavimas reguliavo (tiesiogiai ar netiesiogiai) visų valstybių gynybos poziciją tarpvalstybinėje sistemoje.

Po šaltojo karo tendencija institucionalizuoti aljansų pobūdžio susitarimus nesumažėjo. Pasikeitė tik tai, kad didesnė reikšmė buvo teikiama bendram regioniniam saugumui ar daugiašaliams gynybos mechanizmams stiprinti ir plėsti. Tai ypač akivaizdu analizuojant Europos saugumo sistemą po šaltojo karo. NATO vis dar yra pagrindinis forumas, kuriame formuluojamos Vakarų Europos gynybos strategijos ir sutariama dėl jų. Nuolat funkcionuojantis blokas tarp nacionalinių gynybos biurokratinių padalinių ir karinių pajėgų paskatino kurti stiprius transvyriausybinius tinklus ar interesų bendruomenes. Netgi šaltojo karo pabaiga nesusilpnino šios organizacijos, kadangi į ją įstojo kai kurios buvusios Varšuvos Pakto narės (Lenkija, Vengrija ir Čekija) ir pagal Partnerystės vardan taikos (PVT) susitarimus – Rusija, Švedija ir kitos Europos valstybės. NATO ir savo įprastoje veikloje, ir tarptautinių krizių metu daugiašaliams sprendimams priimti ir kariniam bendradarbiavimui suteikia institucinį mechanizmą, kuris pagrindžia nacionalinio saugumo ir karinės autonomijos idėją. Saugumas nebėra paprastai apibūdinamas kaip nacionalinių teritorinių sienų gynimas, bet greičiau kaip kolektyvinė gynyba ir tarptautinis saugumas.

Šaltojo karo pabaiga ir Europos nestabilumas paskatino saugumo sistemą toliau internacionalizuoti ar, tiksliau, regionalizuoti. Esamoms institucijoms, tokioms kaip Vakarų Europos sąjunga ir Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacija, buvo suteikti nauji įsipareigojimai ir funkcijos. Jos sukūrė savitus tarptautinio konsultavimo ir koordinavimo mechanizmus, kurie giliai įsiskverbia į valstybių narių vidaus reikalus. Dėl to Europoje atsirado nauja kolektyvinio saugumo struktūra – pertvarkyta „Europos sutarties" (žr. toliau), – kuri skatina sujungti karinius ir saugumo reikalus. Kolektyvinė, o ne vien tik nacionalinė gynyba šiandien yra Atlanto arenos realybė. Reikia pažymėti, kad net tradiciškai neutralios valstybės, tokios kaip Švedija, nebesijaučia galinčios išlaikyti savo karinę nepriklausomybę ir neutralumą. Be to, kadangi didėja biudžeto suvaržymai ir gynybos priemonių sąnaudos, „netolimoje ateityje Europoje nebebus nė vienos valstybės, kuri sugebėtų viena vesti karinę kampaniją ir nugalėti priešininką, vykdantį šiuolaikines karines operacijas" (žr. Zelikow, 1992, p.12–30). Kariniai pramoniniai veiksniai skatina kolektyviai organizuoti gynybos funkcijas.

Už Europos ribų taip pat vyksta panašūs saugumo režimų globalizacijos ir regionalizacijos procesai – Azijoje (ASEAN), Afrikoje (AFVO) ir Lotynų Amerikoje (AVO). ASEAN regioninis forumas (ARF) regioninio saugumo reikalams spręsti priima kintantį konsultacinį susitarimą tarp Azijos ir Ramiojo vandenyno tautų ir geopolitinių vienetų, tokių kaip JAV ar ES (Leifer, 1996). Kaip teigia Snyderis, šis susitarimas – naujas ir svarbus žingsnis bendradarbiavimui ir daugiašaliam dialogui saugumo klausimais šiame regione institucionalizuoti (1996). Tačiau ši tendencija netolygi. Ją riboja silpnos kai kurių regionų tarptautinių bendruomenių normos, regioninė konkurencija ir priešiškumas.

Kadangi vyksta saugumo regionalizacija ir globalizacija, vis labiau pripažįstama, jog tradicinės saugumo koncepcijos, pirmumą teikiančios nacionalinio saugumo sąvokai, nebeatitinka padėties, kuri susiklostė po šaltojo karo. Dvidešimtojo amžiaus 10-ąjį dešimtmetį kolektyvinio saugumo sąvoka buvo iš naujo įvertinta ir reabilituota, išanalizavus Tautų Lygos „eksperimento" žlugimą. Kolektyvinio saugumo ištakos glūdi Europos sutarties" (1815–1870), kuri per institucionalizuotą didžiųjų šalių konferencijų sistemą lėmė reliatyvią taiką ir saugumą Europoje didžiąją devynioliktojo šimtmečio dalį (I. Clark, 1989, 6 sk.). Ši sutartis gali būti apibūdinta kaip tarptautinis saugumo režimas. Zelikovas teigia, kad po šaltojo karo saugumo susitarimai Europoje, atrodo, ima priminti naują Europos sutarties sistemą (1992). Šiuolaikinė saugumo sistema, paremta regionais, (Europoje ir už jos ribų) taip pat siejasi su tarptautinėmis iniciatyvomis globaliniu mastu atkurti bendradarbiavimo ar bendrą saugumo režimą, turint omenyje reformuotas Jungtines Tautas.

Teoriškai narystė JT reiškia dalyvavimą globaliniuose kolektyviniuose saugumo režimuose. JT Chartija numato, jog JT veikia prieš agresorius ir atkuria taiką (žr. I ir VII Chartijos sk.). Tačiau šaltasis karas sutrukdė JT plėtoti kolektyvinio saugumo funkciją. Šiuo metu ypač besiplečianti JT taikos palaikymo veikla (žr. 2.2 lentelę) ir tarptautinių kolektyvinės veiklos normų raida reiškia tarptautinės bendruomenės požiūrio į kolektyvinį ir bendradarbiavimu pagrįstą saugumą pokytį. Tai rodo, kad stiprėja suvokimas, jog susijusioje pasaulio struktūroje saugumo negalima pasiekti vienašališka veikla. Dabar nacionalinis ir tarptautinis saugumas veikiau laikomi neatskiriami. Šiuolaikinėje globalinėje sistemoje nacionalio saugumo klausimą būtina spręsti ir regioniniu, ir globaliniu mastu.

2.2 lentelė. JT taikos palaikymo veikla

JT misijos šaltojo karo metu

VIDURINIEJI RYTAI – UNTSO
JT paliaubų priežiūros organizacija
Nuo 1948 m. birželio iki dabar[a]

INDIJA/PAKISTANAS – UNMOGIP
JT karinių stebėtojų grupė Indijoje ir Pakistane
Nuo 1949 m. sausio iki dabar

VIDURINIEJI RYTAI – UNEF I
Pirmoji JT pagalbinė kariuomenė
1956 m. lapkritis – 1967 m. birželis

LIBANAS – UNOGIL
JT stebėtojų grupė Libane
1958 m. birželis – 1958 m. gruodis

KONGAS – ONUC
JT kampanija Konge
1960 m. liepa – 1964 m. birželis

2.2 lentelės tęsinys

NAUJOJI VAKARŲ GVINĖJA – UNSF
JT saugumo pajėgos Naujojoje Vakarų Gvinėjoje (Vakarų Irianas)
1962 m. spalis – 1963 m. balandis

JEMENAS – UNYOM
JT Jemeno stebėtojų misija
1963 m. liepa – 1964 m. rugsėjis

KIPRAS – UNFICYP
JT taikos palaikymo pajėgos Kipre
Nuo 1964 m. kovo iki dabar[a]

DOMINIKOS RESPUBLIKA – DOMREP
Generalinio sekretoriaus atstovybė Dominikos Respublikoje
1965 m. gegužė – 1966 m. spalis

INDIJA/PAKISTANAS – UNIPOM
JT Indijos/Pakistano stebėtojų misija
1965 m. rugsėjis – 1966 m. kovas

VIDURINIEJI RYTAI – UNEF II
Antroji JT pagalbinė kariuomenė
1973 m. spalis – 1979 m. liepa

GOLANO AUKŠTUMOS – UNDOF
JT pasitraukimo stebėtojų pajėgos
Nuo 1974 m. birželio iki dabar[a]

LIBANAS – UNIFIL
JT laikinosios pajėgos Libane
Nuo 1978 m. kovo iki dabar[a]

AFGANISTANAS/PAKISTANAS – UNGOMAP
JT malonės misija Afganistane ir Pakistane
1988 m. balandis – 1990 m. kovas[a]

IRANAS/IRAKAS – UNIMOG
JT Irano-Irako karinių stebėtojų grupė
1988 m. rugpjūtis – 1991 m. vasaris[a]

Iš viso: 15 JT misijų šaltojo karo metu

JT misijos po šaltojo karo

ANGOLA – UNAVEM I
JT Angolos I tikrinimo misija
1989 m. sausis – 1991 m. birželis

NAMIBIJA – UNTAG
JT pereinamojo laikotarpio pagalbos grupė
1989m. balandis – 1990 m.

2.2 lentelės tęsinys

CENTRINĖ AMERIKA – ONUCA
JT stebėtojų grupė Centrinėje Amerikoje
1989 m. lapkritis – 1992 m. sausis

IRAKAS/KUVEITAS – UNIKOM
JT Irako-Kuveito misija
Nuo 1991 m. balandžio iki dabar

ANGOLA – UNAVEM II
JT Angolos II tikrinimo misija
1991 m. birželis – 1995 m. vasaris

EL SALVADORAS – ONUSAL
JT stebėtojų misija El Salvadore
1991 m. liepa – 1995 m. balandis

VAKARŲ SACHARA – MINURSO
JT referendumo misija Vakarų Sacharoje
Nuo 1991 m. rugsėjo iki dabar

KAMBODŽA – UNAMIC
JT išankstinė misija Kambodžoje
1991 m. spalis – 1992 m. kovas

KAMBODŽA – UNTAC
JT pereinamojo laikotarpio vadovybė Kambodžoje
1992 m. kovas – 1993 m. rugsėjis

BUVUSIOJI JUGOSLAVIJA – UNPROFOR
JT gynimo pajėgos
1992 m. kovas – 1995 m. gruodis

SOMALIS – UNSOM I
JT veiksmai Somalyje
1992 m. balandis – 1993 m. kovas

MOZAMBIKAS – ONUMOZ
JT veiksmai Mozambike
1992 m. gruodis – 1994 m. gruodis

SOMALIS – UNSOM II
JT veikla Somalyje II
1993 m. kovas – 1995 m. kovas

RUANDA/UGANDA – UNOMUR
JT stebėtojų misija Ugandoje-Ruandoje
1993 m. birželis – 1994 m. rugsėjis

GRUZIJA – UNOMIG
JT stebėtojų misija Gruzijoje
Nuo 1993 m. rugpjūčio iki dabar

LIBERALIOJI – UNOMIL
JT stebėtojų misija Angoloje
Nuo 1993 m. rugsėjo iki dabar

HAITIS – UNMIH
JT misija Haityje
1993 m. rugsėjis – 1996 m. birželis

RUANDA – UNAMIR
JT pagalbos Ruandai misija
1993 m. spalis – 1996 m. kovas

ČADAS/LIBIJA – UNASOG
JT Aouzou ruožo stebėtojų grupė
1994 m. gegužė – 1994 m. birželis

TADŽIKISTANAS – UMOT
JT stebėtojų grupė Tadžikistane
Nuo 1994 m. gruodžio iki dabar

ANGOLA – UNAVEM III
JT Angolos III tikrinimo misija
1995 m. vasaris – 1997 m. birželis

KROATIJA – UNCRO
JT pasitikėjimo kūrimas Kroatijoje
1995 m. kovas – 1996 m. sausio 15 d.

BUVUSI JUGOSLAVIJOS MAKEDONIJOS RESPUBLIKA – UNPREDEP
JT prevencinių pajėgų išskleidimas
Nuo 1995 m. kovo iki dabar

BOSNIJA IR HERCEGOVINA – UNMIBH
JT misija Bosnijoje ir Hercegovinoje
Nuo 1995 m. gruodžio iki dabar

KROATIJA – UNMOP
JT stebėtojų misija Prevlakoje
Nuo 1996 m. sausio iki dabar

KROATIJA – UNTAES
JT pereinamojo laikotarpio administracija Rytų Slovėnijai, Raranjai ir Vakarų Sirmiumui
Nuo 1996 m. sausio iki dabar

HAITIS – UNSMIH
JT pagalbos misija Haityje
1996 m. liepa – 1997 m. liepa

GVATEMALA – MINUGUA
JT tikrinimo misija Gvatemaloje
1997 m. sausis – 1997 m. gegužė

2.2 lentelės tęsinys

ANGOLA - MONUA
JT stebėtojų misija Angoloje
Nuo 1997 m. liepos iki dabar

HAITIS - UNTMIH
JT pereinamojo laikotarpio misija Haityje
Nuo 1997 m. rugpjūčio iki dabar

Iš viso: 30 JT misijų po šaltojo karo iki dabar

[a]Apima šaltojo karo ir po jo einantį laikotarpį.
Šaltinis: UN - http://www.un.org

Sutampantys regioniniai ir globaliniai saugumo režimai lemia naują istorinių tarptautinių saugumo modelių konjunktūrą. Dabartiniai tarptautiniai (regioniniai ir globaliniai) saugumo režimai apima beveik visus svarbiausius pasaulio regionus. Be to, šių skirtingų režimų institucionalizacija ir sąveika prisidėjo prie globalinės reguliuojančiosios infrastruktūros formavimo. Ji, neatsižvelgiant į ribotą galią, įsitvirtino (nors ir netolygiai) daugumos pasaulio valstybių karinėje ir saugumo veikloje.

2.5.2 Karinės galios geovaldymas: karas ir konfliktas

Watsonas teigia, kad netgi klasikinės civilizacijos turėjo mažesnių nei karai tarpvalstybinių konfliktų reguliavimo mechanizmų (1992, 12 sk.). Vis dėlto karas buvo laikomas teisėtu miestų-valstybių ir imperijų ginčų bei konkurencijos sprendimo būdu. Laikui bėgant požiūris į karo reguliavimą keitėsi nuo siekimo suteikti jam moralumo iki pastangų iš viso jį panaikinti. Akivaizdu, kad nuo klasikinių laikų reguliavimo dingstis, sfera ir būdai, kaip ir pati karo prigimtis, gana nemažai pasikeitė.

Bandymai reguliuoti karą apėmė karo vedimą, karo prevenciją ir karo uždraudimą. Nors nuo ankstyvųjų moderniųjų laikų visos šios sritys buvo politikos dėmesio objektas, tačiau tik naujaisiais laikais ryžtingai imtasi karo prevencijos ir iniciatyvos uždrausti karą. Tačiau prevencijos priemonės, tokios kaip supervalstybių „karštoji linija", šaltojo karo krizių prevencijos susitarimai ir Tarptautinio teisingumo teismo (TTT) tarpininkavimas, kurios buvo itin svarbios tarptautiniams konfliktams reguliuoti, buvo vykdomos visų pirma tik dvišaliu pagrindu ar retsykiais. Be to, iniciatyvos susilpninti karą, tokios kaip 1925 m. Locarno sutartis, ar nutraukti karą, kaip 1928 m. Kellogg-Briando paktas, neturėjo ilgalaikės galios. Daug svarbesnė pokariu ir pastaraisiais metais yra JT taikos palaikymo ir taikdarystės veikla. JT vaidmuo šiose srityse ypač išaugo nuo 9-ojo dešimtmečio (žr. 2.2 lentelę). Su šia ekspansija susijęs naujų tarptautinių normų, liečiančių tarptautinių bendruomenių teisę kištis į suverenius valstybių, kuriose jau pasireiškė ar manoma, kad pasireikš nusikaltimai prieš žmoniškumą, reikalus, atsiradimas (žr. 1.3.3 skirsnį). Šia prasme JT karo ir konfliktų

prevencija įgyja vis didesnę globalinę reikšmę, nors ir JT dažnai nepasiekia teigiamų rezultatų.

Globaliniams kariniams konfliktams reguliuoti tokia pat svarbi buvo ir nuo viduramžių prasidėjusi universalaus kariavimo kodekso raida. Viduriniais amžiais Romos katalikų bažnyčia gana sėkmingai siekė nustatyti tarptautines karinės galios panaudojimo ir kariavimo taisykles. Teisingo karo doktrina tapo moraline krikščionių civilizacijos požiūrio į karą norma ir vėlesnių karo įstatymų pagrindu (Watson, 1992, p. 144–148). Tačiau teisingo karo doktrina – *jus ad bellum* – turėjo nedaug įtakos pasaulietinėms jėgoms ir buvo naudojama užkariavimams, vykusiems Europoje ir už jos ribų, įteisinti. Tai vyko iš dalies todėl, kad valstybės buvo greičiau „tušti kiautai", jos neturėjo reguliarių kariuomenių ir karas veikiau buvo privatus dalykas. Formalių diplomatinių sistemų raida ir valstybės monopolio naudoti prievartos priemones įtvirtinimas sukūrė institucinę infrastruktūrą išsamesniems ir sistemiškesniems bandymams reguliuoti karo veiksmus. Prancūzų revoliucija ir vėlesni Napoleono karai, kurių kulminacija buvo Vienos taikos sutartis, toliau skatino šį procesą.

Šiuolaikinių karo įstatymų pamatai buvo padėti 1815–1914 m. (Best, 1980, p. 128). Iš dalies veikiamos prasidėjusių pramoninių karų ir didžiulio tarptautinio taikos palaikymo judėjimo keletas tarptautinių konferencijų parengė rezoliucijas apie šiuolaikinio karo veiksmų taisykles. Jos skyrėsi nuo iki tol galiojusių taisyklių, kurios buvo nustačiusios teisėtą karinės jėgos panaudojimą (Best, 1980, p. 331). Šio proceso kulminacija buvo Hagos konferencija. Joje buvo apibrėžti humaniškesni ir kodifikuoti tarptautiniai teisiniai pagrindai karo veiksmams ir nustatyti suvaržymai naudoti jėgą. Europoje prasidėjęs procesas išplito daug toliau, kadangi dvidešimtajame šimtmetyje Europos tarptautinės teisės normos tapo svarbiu valstybių tarptautinių bendrijų narystės kriterijumi. Kai buvo įkurta Tautų Lyga ir jos įpėdinė – Jungtinių Tautų Organizacija, karo įstatymai apėmė naujas sritis – derybas, valstybių ir kareivių elgesio kodekso griežtinimą (žr. 1.6 sk., p. 71). Be to, po karo buvo priimti ir tarptautiniai įstatymai, kuriais buvo siekiama apsaugoti civilius gyventojus naujomis totalinio karo aplinkybėmis. Šie įstatymai sudaro universalų principų ir teisinių taisyklių kompleksą, kuris turi tarptautinės teisės galią ir įpareigoja sutartį pasirašiusias valstybes laikytis tarptautinių karo veiksmų normų. Dvidešimtajame amžiuje tarptautiniai karo įstatymai įgijo visuotinę jurisdikciją. O tai, kad jų, deja, ne visada sistemingai laikomasi, rodo tik tarptautinės valdžios, galinčios užtikrinti, kad jų būtų laikomasi, stoką ir kintančią karo prigimtį (Kaldor, 1998).

2.5.3 Karinės galios geovaldymas: karinės priemonės

Viena iš anksčiausių ginklų kontrolės iniciatyvų buvo 1139 m. Laterano tarybos sprendimas uždrausti naudoti arbaletus kovose tarp krikščionių kariuomenių (Contamine, 1984, p. 274). Šis draudimas, kaip ir dauguma ginklų kontrolės ir nusiginklavimo iniciatyvų, buvo laikinas ir ribotas. Vis dėlto jis liudija tarpvalstybinių bandymų reguliuoti (ir sutrukdyti) karo instrumentų įsigijimą, plitimą, naudojimą ir dislokavimą pra-

džią. Šis siekis taip pat patvirtina tai, kas buvo pabrėžiama ankstesnėse diskusijose apie karą ir saugumą, o būtent tai, kad tarpvalstybinio reguliavimo formos, mastas ir intensyvumas dvidešimtajame amžiuje gerokai pakito. Iš tikrųjų galima teigti, kad tarptautinė ginklų kontrolė ir nusiginklavimas iš esmės yra šiuolaikiniai reiškiniai.

Iki Hagos taikos konferencijų (1899 ir 1907 m.) bandymai reguliuoti ginklus buvo vienašalės iniciatyvos. Pavyzdžiui, 1660 m. Anglija įvedė ginklų eksporto kontrolę (pirmiausia, kad užtikrintų vidaus tiekimą) (Krause, 1992, p. 41). Tačiau devynioliktojo šimtmečio pabaigoje dėl karo priemonių revoliucijos išaugo politinis poreikis, kurį palaikė garsus judėjimas už taiką, tarptautiniais įstatymais uždrausti nežmoniškus ginklus ir reguliuoti augančią prekybą ginklais (Howard, 1981). Nors Hagos konferencijos daugiausia lietė pirmąjį klausimą, jų santykinė sėkmė davė impulsą tolesnei kontrolei. Po Pirmojo pasaulinio karo skerdynių tolesnė kontrolė buvo pabrėžiama derybose dėl esminio ir visiško nusiginklavimo 4-ąjį dešimtmetį. Abi Hagos konferencijos buvo esminis lūžis ginklų kontrolės istorijoje nuo to momento, kai ginklų kontrolė tapo daugiašale veikla, turinčia globalinę jurisdikciją. Pirmojoje Hagos konferencijoje dalyvavo dvidešimt šešios valstybės (daugiausia Europos), o antrojoje – keturiasdešimt keturios, atstovaujančios „beveik visoms pripažintoms nacionalinėms pasaulio vyriausybėms" (S. Brown, 1994, p. 220).

Po Pirmojo pasaulinio karo visiško nusiginklavimo šalininkai Tautų Lygoje atrado naują institucinį forumą nusiginklavimo projektui pastūmėti (Howard, 1981). Nuo 1932 iki 1934 m. visos šešiasdešimt keturios pripažintos šalys susitiko pasaulinėje Ženevos nusiginklavimo konferencijoje, norėdamos inicijuoti bendrą ir visišką nusiginklavimą. Tačiau „realizmas" nugalėjo „idealizmą", todėl konferencijos laimėjimai buvo nedideli. Tuo metu, kai Lyga vėl ėmė svarstyti ribų viršijimo pavojus, Vokietija įsiveržė į Sudetų kraštą ir šitaip padėjo tašką visuotinio ir visiško nusiginklavimo projektui.

Kai prasidėjo šaltasis karas, naują stimulą nusiginklavimo idėjai davė atominės bombos ir kiti masinio naikinimo ginklai. Išdava – pokariu vyko ilgiausi, intensyviausi, bet taip pat ir daug nusivylimo suteikę daugiašaliai bandymai kontroliuoti ne tik masinio naikinimo ginklus, bet ir konvencinį ginklavimąsi. Ginklavimosi kontrolė tapo nuolatiniu tarptautinės politikos bruožu. Ginklų kontrolės ir nusiginklavimo agentūros (ar užsienio reikalų ministerijų skyriai) yra visose didžiosiose pasaulio valstybėse, jų veikla tapo nenutrūkstamu diplomatiniu procesu. Nuolatinė JT Ženevos nusiginklavimo konferencija taip pat užtikrina, kad ginklų kontrolės klausimams globalinio saugumo dienotvarkėje būtų teikiamas prioritetas. Nors pokario ginklavimosi kontrolės procesas apėmė derybas dėl globalinio ginklavimosi apribojimų ir uždraudimo, pavyzdžiui, Branduolinio ginklo neplatinimo sutartis (BGNS), tačiau dauguma iniciatyvų buvo regioninės, pavyzdžiui, Vidutinio nuotolio branduolinio ginklo (Europoje) ar Ramiojo vandenyno zonos be atominio ginklo sutartys, arba sprendė specifinius klausimus (Visapusio branduolinių bandymų uždraudimo sutartis) (VBBUS). Kai kurios sutartys buvo ratifikuotos beveik visur, pavyzdžiui, 1925 m. Ženevos protokolas ir Biologinių ginklų konvencija, tačiau daugelis kitų, tokios kaip Nehumaniškų ginklų konvencija ar Antarktikos sutartis, sulaukė labai mažo tarptautinio pritarimo. Ginklų kontrolė tapo daugiašalė ir atspindėjo valstybių saugumo ir gynybos sąveikų karinėje srityje ekstensyvumą ir intensyvumą. Netgi 1968–1990 m. supervalstybių dvišalių derybų, tokių kaip

Strateginės ginkluotės apribojimo derybos (SGAD) ir Strateginės ginkluotės mažinimo derybos (SGMD), formalus diplomatinis procesas buvo lydimas neformalių ir formalių daugiašalių diskusijų ir derybų su aljansu partneriais.

Daugiašališkumui pirmenybė teikiama todėl, kad šiandien daugiausia esminių ginklų kontrolės problemų kyla iš daugybės pasaulinės karinės struktūros sąveikų ir joms reikia kolektyviai priimtų ir įgyvendintų sprendimų. Kaip jau buvo pasakyta, tai, kad yra daugybė ginklų tiekėjų ir daugėja dvejopo naudojimo technologijų, komplikuoja tarptautines pastangas reguliuoti ginklavimąsi. Vyriausybės gali įsigyti ginklų iš daugelio potencialių šaltinių, gali nusipirkti technologijas ar komponentus iš įvairiausių tiekėjų ir gaminti juos savo šalyje. Be to, kadangi skirtumas tarp civilinių ir karinių technologijų nyksta, kad būtų galima kontroliuoti jautrių technologijų plitimą, būtina plačiau reguliuoti (ir prižiūrėti) vidaus ir tarptautinę prekybą. Taigi tarptautiniai ginklų kontrolės režimai apima ir vidaus, ir civilines sritis.

Pokariu ypač išaugo pasitikėjimas formaliais ir neformaliais režimais, kontroliuojančiais įvairias ginklų kontrolės sritis. Neformalūs režimai tampa specifinių klausimų reguliavimo mechanizmais. Taip išvengiama formalių konferencijų diplomatiškumo ir sutarčių sudarymo formalumų ir komplikacijų. Pavyzdžiui, Atominių tiekėjų grupė ir Viduriniųjų Rytų ginklų kontrolės grupė pradėjo atitinkamai reguliuoti jautrios atominės technologijos sritį ir ginklų srautus į Viduriniuosius Rytus.

Ilgą laiką po karo kontroliuoti ginklus daugiau buvo žadama, nei iš tikrųjų daroma. Tačiau nuo 1980 m. pabaigos šis procesas „tapo panašesnis į pasikeitimo įgyvendinimo priemonę, o ne tik į priemonę kodifikuoti *status quo*" (Sharp, 1991, p. 111). Daugelis dabartinių sutarčių apima patikrinimo ar įsipareigojimų metodus, kurie remiasi nacionaliniu suverenitetu ir nacionaline karine autonomija. Kai baigėsi šaltasis karas, procesas paspartėjo. Tai pasakytina ne tik apie paprasčiausią ginklų kontrolę, bet ir apie realų nusiginklavimą. Tačiau negalima griežtai teigti, kad po šaltojo karo ginklų reguliavimo procesas tapo daug sėkmingesnis nei anksčiau, paprasčiausiai pripažįstama, kad jis dabar veikia daugelio šalių gynybos politikos procesus. Ginklus tarptautiniu mastu reguliuoja ne tik JT forumai, bet ir daugelis valstybių per savo karinę veiklą ir ginklų tiekimą. Pokario metais didėjanti globalinių, regioninių ir funkcinių tarptautinių ginklų kontrolės veiklos modelių įtaka paskatino globalinio ginklavimosi reguliavimo infrastruktūros raidą.

2.6 Istorinės karinės globalizacijos formos: palyginimas

Šis skyrius pradedamas ankstesnių įrodymų ir argumentų sinteze: pateikiamas ankstyvojo moderniojo, moderniojo ir šiuolaikinio laikotarpio karinės globalizacijos ypatumų sąvadas. Nors ši periodizacija šiek tiek sąlygiška ir netiksli, ji vis tiek padeda atrinkti būdingus šiandienos karinės globalizacijos bruožus, jei tokių yra.

Remiantis ankstesniais samprotavimais, 2.1 tinklelyje pateikiami pagrindiniai kintančios pasaulinės karinės struktūros bruožai pagal šią bendrąją periodizaciją. Ypač iškalbingas ankstyvojo moderniojo laikotarpio ir šiuolaikinės epochos lyginimas. Mo-

derniojo ir šiuolaikinio laikotarpio lyginimas subtilesnis, nors jokiu būdu ne seklesnis. Pavyzdžiui, ginklų tiekimo sistema savo mastu ir tarpukariu, be abejonės, buvo globalinė, bet dabartinėje epochoje ji yra daug intensyvesnė, reguliuojama svarbių daugiašalių susitarimų, rodo būdingą ginklų platinimo mechanizmą ir yra labai institucionalizuotas tarpvalstybinės diplomatijos ir užsienio politikos bruožas.

Norėdami prasmingiau pakomentuoti istorinius karinės globalizacijos modelius, būtinai turime grįžti prie įvade pateiktos abstrakčios schemos. Tai sistemiškas ir griežtas metodas besikeičiančioms istorinėms karinės globalizacijos formoms lyginti. 2.2 tinklelyje nurodyti būdingiausi kiekvieno karinės globalizacijos istorinio laikotarpio bruožai.

Pagrindinis klausimas, į kurį turime atsakyti, yra toks: kas būdinga (jei būdinga) šiuolaikinei karinei globalizacijai? Į šį klausimą galime atsakyti išanalizavę 2.2 tinklelį:

- Šiuolaikinė karinė globalizacija daugeliu atžvilgiu rodo ekstensyvesnius karinio saugumo sąsajų modelius ir sistemas negu kada nors anksčiau nuo devynioliktojo amžiaus pabaigos, išskyrus abiejų pasaulinių karų laikotarpį. Nepaisant šaltojo karo pabaigos varžybų, nebuvo grįžtama prie ankstesnių karinės nepriklausomybės formų, greičiau, atvirkščiai; ir pasaulis nesuskilo į atskirus regioninius saugumo kompleksus. Karinės srities globalizacija ir regionalizacija abipusiškai skatina, o ne išskiria viena kitą.
- Epochoje, kurioje ilgai nebuvo plataus masto karinių konfliktų, pasaulinių karinių išlaidų, ginklų tiekimo mastai ir karinių-diplomatinių ryšių išplėtojimas pagal istorinius standartus yra labai dideli.
- Palyginti su devynioliktojo amžiaus pabaiga, prekyba ginklais, ginklų gamyba ir karinio saugumo ryšių tinklai tapo daug labiau institucionalizuoti ir reguliuojami.
- Karinė technologinė revoliucija turėjo pagreitinti pasaulinę ginkluotės kaitą, kadangi karinės normos, priimtos pirmojo ir antrojo lygio valstybių, vis greičiau įgyja globalinį statusą (Buzan, 1987).
- Pasaulinė karinė struktūra buvo decentruota, kadangi globalizacija ir modernizacija paskatino atsirasti naujas karinės galios santalkas. Amžiaus pradžioje pasaulinėje karinėje struktūroje dominavo Europa, o amžiaus pabaigoje ją nurungė JAV. Per tą laikotarpį taip pat atsirado milžiniškos karinės galios ir karinės gamybos santalkos Azijoje, Lotynų Amerikoje ir Viduriniuosiuose Rytuose.
- Nors pasaulio karinės galios ir pajėgumų struktūra (nuo pirmojo iki ketvirtojo lygio) išliko beveik statiška, įvyko gana žymių kiekvieno lygio sudėties pokyčių. Stratifikacijos modeliai, susiję su šiuolaikine karine globalizacija, labai skiriasi nuo amžiaus pradžios ar ankstesnių laikų modelių. Žinoma, yra ir įdomių tęstinumo pavyzdžių, tačiau globalinis karinių technologijų ir galimybių paplitimas sukūrė gana skirtingą aplinką, pavyzdžiui, 1897 m. Indija buvo Anglijos kolonija, o dabar ji pasiskelbė turinti atominį ginklą.
- Nors šiuolaikinės prekybos ginklais globalizacija vis labiau yra veikiama komercinės logikos, tačiau ji vis dar valdoma valstybės ir labiau negu bet kurioje ankstesnėje epochoje yra tarptautinės priežiūros bei reguliavimo objektas.

2.1 tinklelis. Pasaulinė karinė struktūra: istorinis palyginimas

	Ankstyvasis modernusis laikotarpis (14–18 a.)	Modernusis laikotarpis (19–20 a.)	Šiuolaikinis laikotarpis (nuo 1945 m.)
Geopolitika	Vidinė regioninė konkurencija Pradinė imperijų ekspansija Ribotas karas	Globalinės imperijos Totalinis karas	Globalinė konkurencija Bendras saugumas ir kolektyvinė gynyba Lenktyniavimas ir konkurencija institucionalizuotose suvienytose struktūrose Sutampantys regioniniai ir globaliniai saugumo kompleksai
Ginklų tiekimo sistema	Lokalizuota, dezorganizuota, cechinė gamyba	Karo industrializacija Globalinės ginklų dinamikos atsiradimas Nesureguliuota privati pasaulinė prekybos ginklais rinka Gynybinių gamybinių pajėgumų paplitimas	Globalinės ginklų kaitos sustiprėjimas Prekybos ginklais masto ir apimties didėjimas Ginklų gamybos transnacionalizacija Komercinė prekyba ginklais reguliuojamoje pasaulinėje rinkoje
Geovaldymas	Iš esmės nėra: civilizacijų ir religijų apribojimai	Daugiašalio ir teisinio reguliavimo pradžia Kolektyvinio saugumo stoka	Reguliuojančių režimų subendrinimas, legalizavimas, institucionalizacija

- Karinių technologijų, žinių ir praktikos paplitimas šiuolaikinėje epochoje, kitaip nei ankstesnėse karinės globalizacijos fazėse, nebuvo šalutinis imperijos kūrimo, karinių užkariavimų ar tarpvalstybinių konfliktų rezultatas. Jis greičiau buvo savarankiškas procesas.
- Tai, kad yra įvairių globalinių ir regioninių reguliavimo režimų/saugumo struktūrų, atskleidžia labai institucionalizuotą ir sureguliuotą šiuolaikinės karinės globali-

2.2 tinklelis. Karinės globalizacijos ypatumai

	Ankstyvasis modernusis laikotarpis	Modernusis laikotarpis	Šiuolaikinis laikotarpis
Ekstensyvumas	Daugiausia intraregioniniai ginklų srautai Atradimų ir ekspansionizmo amžius	Globalinių imperijų ir konkurencijos konsolidacija Globalinės prekybos ginklais ir daugiašalio reguliavimo pradžia	Globalinė valstybių sistema Globalinė ginklų kaita Globalinio ir regioninio saugumo kompleksų susipynimas
Intensyvumas	Mažos apimties srautai/ryšiai dėl neišplėtotos infrastruktūros	Didelė srautų/ryšių apimtis ir dažnis	Beprecedentis srautų/ryšių visose karinėse/saugumo srityse lygis
Greitis	Matuojamas šimtmečiais/dešimtmečiais	Nuo mažo iki didelio	Didelis: greitas paplitimas
Įtakos linkmė	Maža: merkantilizmas ir autarkija	Didelė: jautrumas/pažeidžiamumas	Didelis jautrumas/didėjantis pažeidžiamumas
Infrastruktūra	Ribota: sureguliuotų patikimų, efektyvių, greitų globalinių ryšių sistemų stoka	Suderintų, patikimų globalinių transporto ir ryšių sistemų raida	Pažangių universalių ryšių ir transporto sistemų bei kariuomenių priežiūra
Institucionalizacija	Ypač ribota: karinės diplomatijos, prekybos ginklais, reguliavimo sistemų nebuvimas	Ribotas ir silpna: globalinės prekybos ginklais, kolektyvinio saugumo sutarčių raida ir žlugimas	Ekstensyvi, bet silpna: prekybos ginklais, kolektyvinės gynybos ir kooperatinio saugumo sutarčių, reguliavimo režimų konsolidavimasis ir plėtimasis
Stratifikacija	Europos dominavimas ir ginklų monopolija – eurocentrinė struktūra Labai nelygi	Karinės galios susikoncentravimas Atlanto centrinėje struktūroje Ribotas karinių pajėgų ir galių globalinis paplitimas	Atlantinio globalinio dominavimo „atskiedimas“ – reliatyviai decentralizuotas Žymus karinių pajėgų ir galių globalinis paplitimas

2.2 tinklelio tęsinys

	Ankstyvasis modernusis laikotarpis	Modernusis laikotarpis	Šiuolaikinis laikotarpis
Sąveikos būdai	Imperialistiniai/ priverstiniai	Imperialistiniai, globalinės konkurencijos, ekspansionistiniai, totalinis karas	Lenktyniavimas, konkurencija ir konfliktai sąjungose, kolektyvinėse ir bendradarbiavimo struktūrose

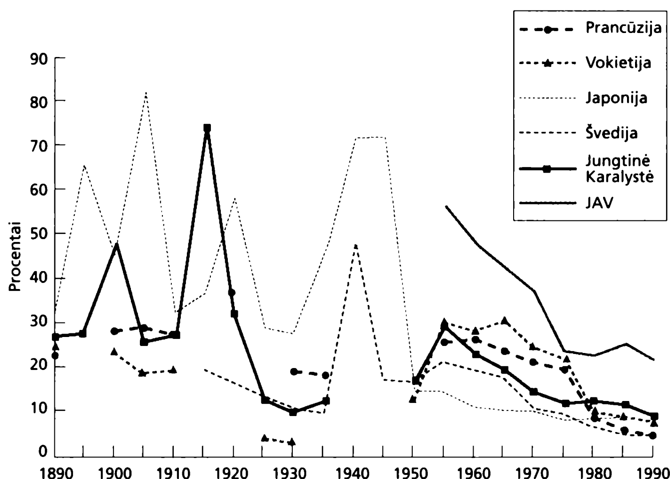
zacijos prigimtį. Su tuo susiję gynybos ir saugumo procesų daugiašalis pobūdis ir transnacionalizacija, kadangi biurokratai, politikai, karinis personalas, nevyriausybinės organizacijos ir piliečių grupės siekia patenkinti savo interesus.

- Nacionalinio ir karinio saugumo sąvokos iš esmės transformuojasi. Kadangi linkstama prie kooperatyvių ar daugiašalių gynybos ir saugumo mechanizmų, saugumo dienotvarkė plečiasi ir apima daugybę grėsmių: nuo aplinkosaugos iki kultūros. Tai rodo, kad nacionalinių bendruomenių likimai vis labiau susipina (žr. 1 sk.).
- Po šaltojo karo auga spaudimas (finansinis, technologinis, pramoninis ir politinis) išsivysčiusioms kapitalistinių šalių bendruomenėms bendradarbiauti ir racionalizuoti savo gynybos pramonę. Tai spartina (žinoma, lėtai) labiausiai išsivysčiusių šalių gynybos pramonės denacionalizaciją ir gynybos produkcijos globalizaciją (Bitzinger, 1994).
- Atrodo, istorinė prielaida, kad egzistuoja sąsaja tarp visuomenės militarizavimo ir karinės globalizacijos, nepasitvirtino, nes daugelyje valstybių lyderių šiuolaikinė karinė globalizacija vyko kartu su ilgalaike vidaus demilitarizacija (Shaw, 1991). Šiuolaikinėje epochoje karinė globalizacija ir visuomenės demilitarizacija gali tapti abipusiškai vienas kitą sąlygojančiais procesais.

Kitame poskyryje daugelis iš šių punktų toliau plėtojami išsivysčiusių kapitalistinių šalių visuomenių įsipynimo į šiuolaikinę pasaulinę karinę struktūrą požiūriu.

2.7 Nacionalinio įsipynimo į pasaulinę karinę struktūrą šiuolaikiniai modeliai

Ankstesniuose poskyriuose buvo analizuojamos tik istorinės karinės globalizacijos formos. Nemažai dėmesio buvo skirta JAV, Jungtinės Karalystės, Švedijos, Vokietijos, Japonijos ir Prancūzijos pozicijai ir vaidmeniui. Tačiau buvo akcentuojamas jų reikšmingumas pasaulinės karinės struktūros požiūriu. Šiame skyriuje, priešingai, bus analizuojama, kaip kiekviena iš šių valstybių yra susijusi su šiuolaikine pasauline karine struktūra nacionalinės perspektyvos požiūriu. Tai sistemiškiau atskleis

2.8 pav. Karinės išlaidos kaip vyriausybės išlaidų dalis 1890–1990 m. (*šaltinis:* apskaičiuota iš: Mitchell, 1983, 1992; SIPRI, 1991)

šių valstybių karinės globalizacijos lyginamąją reikšmę ir suteiks patikimesnį empirinį pagrindą, kuriuo remiantis paskutiniame poskyryje bus padarytos išvados apie jos politines pasekmes. Tačiau prieš tai reikėtų nurodyti šių išsivysčiusių kapitalistinių valstybių struktūrines tendencijas santykių tarp karinės ir valstybinės galios požiūriu.

Shaw, remdamasis daugeliu požymių, teigia, kad išsivysčiusios kapitalistinės visuomenės tampa „pokario visuomenėmis" (1991). Tai reiškia, kad šios valstybės nebūtinai yra labiau taikios iš esmės (*per se*), bet kad labiau linkstama prie gerovės nei prie kariavimo. Palyginti su šiuolaikine epocha, kai visos kapitalistinės visuomenės organizuotos totaliniam karui, kariuomenė, kaip socialinė institucija (o pagal apibrėžimą karinis industrinis kompleksas), „dabar juo labiau yra atsidūrusi pokario visuomenės pakraštyje" (Shaw, 1991, p. 134). Šios tendencijos požymiai yra karinio personalo ir valstybinių karinių išlaidų mažėjimas (žr. 2.8 pav.).

Šios tendencijos sustiprėjo po šaltojo karo. Kaip toliau teigia Shaw, kontrastas tarp militarizuotų visuomenių industrializuoto karo epochoje ir šių dienų pokario visuomenių turi aiškių paralelių su 1991 m. Persų įlankos karu: skirtumas tarp pagal klasikinį modelį militarizuotos Irako visuomenės, kurioje net senukai ir paaugliai buvo pašaukti į kariuomenę ir karinė ideologija persunkė kasdienį gyvenimą, ir Vakarų pokario visuomenių buvo didžiulis" (1991, p. 203).

Ši tendencija negali būti atsieta nuo besikeičiančių dvidešimtojo amžiaus pabaigos karo sąlygų ir technologijų. Pasak Creveldo, totalinio karo epochą keičia regionalizuotų ir intravalstybinių mažo intensyvumo konfliktų epocha (1991). Be to, karo veiksmams informaciniame amžiuje nebereikia totalinės mobilizacijos, o tik visuomenės sutikimo, kadangi karui reikia daugiau kapitalo ir jis labiau apribotas (C. Gray, 1997). Iš tiesų, kaip jau aptarta anksčiau, yra pagrįstai įrodinėjama, kad pasaulis išgyvena

naują karinę technologinę revoliuciją (KTR), kadangi informacinės technologijos transformuoja esamus karinius pajėgumus, pačius karo veiksmus ir suteikia galimybę tiksliai perkelti karines pajėgas į tolimiausias vietas (Carus, 1994). Paradoksalu, tačiau karinės galios letalumas eksponentiškai auga, o išlaidos karinėms institucijoms ir karinėms reikmėms santykinai mažėja. KTR skatina prieštaringus reiškinius, kadangi didina karinių pajėgų panaudojimo spektrą ir mažina kariškių autonomiją karo veiksmų metu. Kariškių savarankiškumas varžomas todėl, kad globalinės ryšių sistemos leidžia vykdyti iki šiol neturinčią precedento tiesioginę politinę priežiūrą ir intervenciją į karines operacijas.

Pagaliau po šaltojo karo tradiciniai santykiai tarp kariškių, valstybės ir pramonininkų, įsikūniję karinės pramonės institucijoje, iš esmės transformuojami. Kaip jau sakėme, gynybos pramonė visose didžiosiose šalyse iš esmės restruktūrizuojama: pertvarkoma gamyba, nuosavybės modeliai ir korporacinės organizacijos.

Gynybos sektorius restruktūrizuojamas nacionaliniu ir transnacionaliniu mastu, o tai, kaip jau buvo pažymėta, skatina iš esmės transnacionalizuoti Vakarų gynybos pramonę. Skonsas apie Europą rašo taip: „9-ąjį dešimtmetį didelės Vakarų Europos bendrovės tampa vis labiau susijusios, jas sieja ne tik bendrieji tyrimai ar gamyba, bet ir bendros kapitalistinės investicijos" (1994).

Buvo ne tik restruktūrizuojamas gynybos sektorius, bet ir toliau privatizuojamas gynybos verslas ir, kaip buvo rašyta ankstesniame poskyryje, gynybos pramonė tampa vis labiau pilietinė. Vyriausybėms, tiksliau antrojo lygio tiekėjams, pavyzdžiui, Europos, iškyla aštri gynybos produkcijos dilema: būtent, kad būtų padengtos išlaidos, nacionalinė gynybos pramonė turi būti transnacionalizuota, taip išsprendžiant nacionalinės gynybos pramonės ir nacionalinės gynybos kompromisą (Buzan, 1991; žr. 8 sk.). Šį procesą toliau skatina KTR, kadangi „naujesni ir geresni konvenciniai ginklai turi dvejopą poveikį – didina gynybos išlaidas ir ...išryškina priklausomybės nuo importo pasekmes saugumui" (Haglund, 1989, p. 245). Didėjanti šių reiškinių įtaka padės pertvarkyti pagrindinius santykius tarp valstybės, pramonės ir kariuomenės. Silverbergas teigia, kad šaltasis karas „buvo unikalus, nes suteikė galimybę vadybininkams, vyriausybėms ir karinių planų kūrėjams racionaliai planuoti, sudaryti sąmatas ir nuosekliai įgyvendinti pramonės politiką ir programas nuspėjamam, tvarkingam ir ilgam laikotarpiui" (1994). Pasibaigus šaltajam karui, šis veiksmų būdas pakeičiamas lankstesnėmis, trumpalaikėmis komercinėmis sutartimis, kurios suardo tradicinius santykius tarp pagrindinių biurokratinių karinių pramoninių kompleksų dalyvių.

Šios trys tendencijos padeda apibrėžti istorinę terpę, kurioje nagrinėjamas mūsų tiriamų išsivysčiusių kapitalistinių šalių įsiliejimas į pasaulinę karinę struktūrą. Šie modeliai bus sukurti, kai bus išanalizuotos pokario nacionalinių gynybos išteklių tendencijos, gynybos pramonė, prekyba ginklais, narystė tarptautinėse saugumo struktūrose ir karinių pajėgų panaudojimas ar dislokavimas. Iš nacionalinio dalyvavimo pasaulinėje karinėje struktūroje paaiškės, koks kiekvienos šalies – JAV, Japonijos, Švedijos, Jungtinės Karalystės, Vokietijos ir Prancūzijos – vaidmuo joje. Analizė pradedama nuo JAV – vienintelės likusios pirmojo lygio ginklų gamintojos ir tiekėjos.

2.7.1 Pirmasis lygis: JAV

Savo studijoje „Šaltojo karo ekonomikos išardymas" Markusenas ir Yudkenas tvirtina, kad „Jungtinėms Valstijoms antroji dvidešimtojo amžiaus pusė buvo karinės pramonės epocha" (1992, XV p.). Daugeliu atžvilgių JAV pokario gynybos išlaidų dydis ir tendencijos užmaskuoja, kiek JAV ekonomika buvo bendrai reguliuojama „karinio keinsizmo" politikos ar struktūriškai nulemta gynybos departamento (GD) „pramonės politikos". Išlaidos gynybai visada sudaro esminę vyriausybės išlaidų dalį, o nemaža biudžeto dalis skiriama kariniam aprūpinimui, tyrimams ir plėtrai, tačiau šaltojo karo pabaigoje išlaidos gynybai, kaip bendrojo nacionalinio produkto dalis, (žr. 2.8 pav.) ir išlaidos kariniam personalui išlaikyti mažėjo. Vis dėlto JAV išlaiko didžiulį konvencinių ir atominių ginklų arsenalą, didesnį už Rusijos ar netgi visų kartu vidutinio dydžio šalių.

Po šaltojo karo paaiškėjo, kad yra nemažas gynybos pramonės pajėgumų perviršis (vien tik raketų gamyboje – 90 proc.). Tai išprovokavo dabartinį restruktūrizavimo procesą, ypač aviacijos srities (Brzoska ir Pearson, 1994; Gansler, 1995). Su tuo susijęs ir didėjantis polinkis į „strateginius korporacinius aljansus ir antrinių sutarčių tarp JAV ir Europos gynybos bendrovių sudarymą" (OTA, 1991, p. 24). Užsienio ginklų gamybos bendrovės siekė įsiskverbti į JAV gynybos pramonę. Tai liudija ir faktas, kad vis daugiau užsienio firmų perpirkimų ar susijungimų buvo išnagrinėjama JAV gynybos departamente (Friedberg, 1991). Drauge su didėjančiu bendros gamybos tyrimų ir bendradarbiavimo aljansų su užsienio partneriais (daugiausia Europos) atrakcingumu tai kėlė GD ir Kongreso susirūpinimą dėl JAV gynybos industrinės bazės transnacionalizacijos (dažniausiai perdėtos) pasekmių nacionaliniam saugumui. Šį susirūpinimą pagilino auganti dvejopo naudojimo technologijų svarba gynybai. Tokiems komerciniams sektoriams kaip elektronika, nuo kurių visiškai priklauso gynybos pramonė, globalinių išteklių ir užsienio investicijų lygis nepaprastai svarbus. Taigi tai yra ne tik gynybos pramonės pagrindas, kuris yra ir transnacionalizavimo proceso objektas, bet netiesiogiai ir patys gaminiai. Stowsky pažymi, kad „daugelis išgirtųjų amerikietiškų ginklų – nuo AMRAAM raketų iki M-1 tankų – tiesiog negalėtų būti pagaminti be modernių japoniškų staklių" (1992, p. 137). Svarbu nepervertinti šios transnacionalizacijos lygio, nes, nors ir nėra lyginamųjų skaičiavimų, jis tikriausiai santykinai mažiau reikšmingas nei Europoje, besivystančiose šalyse ar netgi Japonijoje. Nors apibūdinimas ir tinkamas, pagrindinė problema išlieka: transnacionalizavimas, kaip pažymima šioje OTA ataskaitoje, JAV gynybos planuotojams ir gynybos pramonei yra visiškai nauja patirtis (OTA, 1991, p. 38).

JAV visada buvo pagrindinės ginklų eksportuotojos, tačiau jų pozicija ginklų rinkoje ir ginklų tiekimo geografijai laikui bėgant pasikeitė. Šaltojo karo pradžioje JAV buvo beveik monopolininkė pasaulinio eksporto rinkoje, tačiau 8-ąjį ir 9-ąjį dešimtmetį Jungtines Valstijas pralenkė Tarybų Sąjunga. Kai baigėsi šaltasis karas, JAV vėl ėmė dominuoti. Per 9-ojo dešimtmečio ginklų prekybos bumą JAV per ketverius metus į 84 šalis eksportavo ginklų už 59 000 milijardų JAV dolerių (Krause, 1992, p. 102). Tačiau šie skaičiai slepia svarbius prekybos ginklais geografinių modelių, būdų ir pramoninės reikšmės pasikeitimus. Nuo 6-ojo ir 7-ojo dešimtmečių prekyba ėmė keisti kryptį. 8-ąjį ir 9-ąjį dešimtmečius iš Europos jį pasuko į Viduriniuosius Rytus, o 10-ąjį dešimtmetį – į Aziją. JAV ginklų

gamintojų tendencija vis labiau pasitikėti užsienio prekyba 9-ojo dešimtmečio pradžioje sumažėjo. Nuo 1983 m. gerokai daugiau buvo prekiaujama tiesiogiai „kai JAV bendrovės tiesiogiai tiekia ginklus užsienio korporacijai ar vyriausybei" (OTA, 1991, p. 11). Nuo 9-ojo dešimtmečio pabaigos, kai itin sumažėjo ginklų vidaus poreikis, labai padidėjo priklausomybė nuo užsienio prekybos. Tai ryškus struktūrinis pokytis, kadangi vidaus tiekimo išlaidas numatoma nuolat mažinti mažiausiai trečdaliu, palyginti su 1990 m. lygiu. Taigi tos didžiosios bendrovės, kurios priklauso nuo gynybos verslo, vis intensyviau įsitraukia į ginklų eksporto rinką (žr. Gansler, 1995). Be to, išlaidos naujų ginklų tiekimo programoms, kai mažinami tiekimo biudžetai, reiškia, kad eksportas ar bendradarbiavimas, apimantis pasidalijimą gamybos išlaidomis, greit taps priimtinesnis (ar netgi esminis), palyginti su alternatyva nuolat mažinti gamybos mastą (OTA, 1991; Krause, 1992; Gansler, 1995). Tai rodo reikšmingą JAV gynybos rangovų, didžiąją dvidešimtojo amžiaus dalį pasitikėjusių tik vidaus rinka, korporacinės strategijos pokytį.

Paradoksalu, tačiau didesnis dėmesys konkuravimui pasaulinėje ginklų rinkoje eina kartu su nemenku globaliniu JAV karinių pajėgų mažinimu. Palyginti su 9-uoju dešimtmečiu, JAV karinių pajėgų pasaulyje sumažėjo, nors dėl naujųjų technologijų ir didelių oro pajėgų galimybių (pademonstruotų per 1991 m. Persų įlankos karą) poreikis dislokuoti dideles pajėgas užsienyje iš tiesų sumažėjo. Šis apribojimas neužkirto kelio JAV ir toliau naudoti karinę jėgą ten, kur jos nusprendžia, kad būtina ją naudoti. Nors šaltasis karas ir baigėsi, aljansai kuriami taip pat plačiai, kaip ir prieš penkiasdešimt metų. Iš tikrųjų, plečiantis NATO ir vykstant pokyčiams Azijos-Ramiojo vandenyno regione, JAV, kaip „regioninio balansuotojo", vaidmuo globaliniam saugumui palaikyti išlieka lemiamas visuose pagrindiniuose pasaulio saugumo kompleksuose ir skatina visų regionų integraciją į bendrą karinio saugumo sistemą.

JAV ir toliau (kaip ir šaltojo karo metu) yra svarbiausios globalinėje ginklų kontrolėje ir karinėje diplomatijoje. Nors šaltojo karo laikotarpis ir baigėsi, JAV vaidmuo pasaulinėje karinėje sistemoje ne tiek sumažėjo, kiek pasikeitė.

2.7.2 Antrasis lygis: Japonija, Jungtinė Karalystė, Prancūzija, Švedija ir Vokietija

Pokario metais Japonija pasaulinėje karinėje struktūroje pirmiausia buvo didžiausia industrinio pasaulio ginklų importuotoja. Nors šiandien ji yra viena iš šalių, daugiausiai išleidžiančių karinėms reikmėms, nuo 1955 m. Japonijos išlaidos gynybai sumažėjo (palyginti su BNP) ir tik pastaruoju metu šios išlaidos pradėjo didėti. Nors ji ir sukūrė galingą gynybos pramonę, gynybos produkcija vis dar ribota ir labai priklausoma (bet taip pat mažėjančiai) nuo licencijuotos JAV ginklų produkcijos. Iš tikrųjų Japonija, pirkdama ginklus, visiškai pasitiki JAV: „60 proc. jos ginklų yra pirkti iš JAV, o kiti 40 proc. pagaminti Japonijoje" (Ikegami-Anderson, 1993, p. 339).

Tačiau nuo 9-ojo dešimtmečio akcentuojama vietinio tiekimo reikšmė. Net ir tokiu atveju vis dar reikia nemažos užsienio pagalbos, konkrečiai – technologijų. Aljanso san-

tykiai su JAV ir toliau lemia, kaip ir ką Japonijai gaminti, ir bendrą jos gynybos padėtį. „Mitsubishi" ir „General Dynamics" kompanijos naikintuvus FSX bendrai gaminti pradėjo ir dėl to, kad JAV bijojo, jog Japonija ims gaminti naikintuvus viena. Ginklų eksportas Japonijoje vis dar draudžiamas pagal 9 Konstitucijos straipsnį, nors tai neliečia dvejopo naudojimo įrangos, susijusios su gynyba. Tačiau nėra oficialios šios eksporto statistikos (OTA, 1991, p. 114–115). Įdomu pažymėti, kad dauguma elektronikos ir puslaidininkių eksporto iš Japonijos JAV gynybos rangovams buvo užregistruota kaip komercinė prekyba (OTA, 1991, p. 116).

Nors pasaulinėje karinėje sistemoje Japonija dalyvauja ribotai, galima tvirtinti, kad „jos vaidmuo šiandienos tarptautiniame saugume itin reikšmingas, kadangi Japonija kontroliuoja išteklius, lemiančius karinę galią – aukštą technologijų lygį" (Vogel, 1992, p. 56). Atsižvelgiant į Japonijos vaidmenį JT, ankstyvesnę karinę diplomatiją Azijoje regioninio saugumo klausimais, į tai, kad ji vis labiau pritaria karinėms pajėgoms Pietų Kinijos jūrose, galima teigti, kad Japonija yra labiau įtraukta į pasaulinę karinę sistemą negu ji buvo įtraukta tarpukariu.

Nors Europos ginklų gamintojai skirtingais būdais dalyvauja pasaulinėje karinėje struktūroje, jie turi ir bendrų bruožų. Akivaizdūs karinių sugebėjimų ir saugumo pozicijų skirtumai. Visi turi gana didelę ir pažangią gynybos pramonę, tačiau jų karinių pajėgų dydis, dislokavimas ir sudėtis labai skiriasi. Be to, pavyzdžiui, Švedija deklaruoja neutralitetą, o Vokietija, Jungtinė Karalystė ir Prancūzija yra pilnateisės NATO narės.[6] Kai baigėsi šaltasis karas, ir Prancūzija, ir Švedija pakeitė savo poziciją NATO atžvilgiu (Švedija pritaria Partnerystei vardan taikos, o Prancūzija prisijungė prie karinės aljanso dalies). Visos valstybės daugiau ar mažiau įsitraukusios į globalinius ar regioninius karinius diplomatinius tinklus. Švedija, Anglija ir Prancūzija materialiai ir kariniu požiūriu padeda JT taikos palaikymo veiksmams, pastarosios dvi yra nuolatinės Saugumo Tarybos narės. Be to, Anglija ir Prancūzija, kaip buvusios kolonijinės šalys, vis dar laiko karines pajėgas už Europos ribų.

Vokietijos ir Švedijos, kurios skiria gynybai gana mažiau lėšų, ir Prancūzijos ir Anglijos, kurios gynybai skiria daug didesnę bendrojo nacionalinio produkto dalį, požiūris į išlaidų gynybai modelius skiriasi. Tačiau visose Europos valstybėse ryški tendencija mažinti šias išlaidas. Tai ypač akivaizdu lyginant išlaidas gynybai kaip vyriausybių išlaidų dalį (žr. 2.8 pav.). Tačiau dvidešimtojo amžiaus 10-ąjį dešimtmetį išryškėjo esminiai skirtumai, kadangi Prancūzija ir Švedija padidino išlaidas, o Anglija ir Vokietija sumažino, nors ir nevienodai (T. Taylor, 1994b, p. 110). Šios valstybės skiriasi ir ginkluotųjų pajėgų mažinimo požiūriu. Minėti skirtumai rodo skirtingus gynybos organizavimo, karinių įsipareigojimų, gynybos politikos modelius ir gynybos pramonės struktūrą.

Visoms keturioms valstybėms kyla bendra nacionalinių gynybos industrinių bazių restruktūrizavimo ir pritaikymo prie laikotarpio po šaltojo karo saugumo aplinkos problema. Nors gynybos pramonės struktūra kiekvienoje šalyje įvairiais atžvilgiais yra skirtinga (Vokietija ir Švedija mažiau ekonomiškai priklauso nuo ginklų gamybos nei Anglija ar Prancūzija), jos visos turi stiprius oro erdvės, gynybos elektronikos ir karinės

[6] Pastaruoju metu suabejota oficialiąja Švedijos politika, žr. Commision on Neutrality Policy, 1994.

amunicijos sektorius. Visais atvejais buvo siekiama pagrindiniuose gynybos sektoriuose nustatyti „nacionalinį lyderį". To rezultatas – gynybos pramonė kiekvienoje šalyje labai koncentruota (OTA, 1991, p. 74).

Didžiąją ankstyvojo pokario dalį, net iki 8-ojo dešimtmečio, visos šalys, išskyrus Angliją, labai pasitikėjo licencijuota JAV karinės įrangos produkcija. Ypač tai pasakytina apie Prancūziją ir Vokietiją. Kai šios valstybės atkūrė nacionalinę pramoninę gynybos bazę, vietinė gamyba padidėjo, tačiau išaugo transnacionalinio bendradarbiavimo poreikis, kadangi gynybos sąnaudos vis didėjo, o nacionaliniai gynybos biudžetai 8-ąjį dešimtmetį buvo nedideli. Ši tendencija pagreitėjo 10-ąjį dešimtmetį, kadangi pasidarė aišku, jog vietinė gamyba nesugeba išlaikyti gyvybingos nacionalinės gynybos pramonės, todėl 1998 m. pabaigoje prasidėjo diskusija apie bendros Europos erdvės ir gynybos grupės formavimą. Pokario gynybos pramonės bazės kūrimas susiejo pagrindinius antrojo lygio gamintojus priklausomybės ar pusiau priklausomybės, reliatyvios autonomijos ir didėjančio funkcinio pasidalijimo saitais.

Taigi gynybos pramonė šiose šalyse transnacionalizuojama, plečiasi regioninis bendradarbiavimas ir kooperavimasis (Bitzinger, 1994; Skons, 1993). 9-ąjį dešimtmetį Prancūzija ir Jungtinė Karalystė 30 proc. savo gynybos biudžeto išleisdavo bendradarbiavimo projektams, o Vokietija – net 45 proc. (Bitzinger, 1993, p. 26). Europos gynybos pramonė dar aktyviau imta regionalizuoti šaltojo karo pabaigoje. Tai paskatino NATO politika ir bendros Europos rinkos idėja. Šalia šio regionalizacijos labai sustiprėjo ir JAV bei Europos gynybos pramonės bendradarbiavimas (Bitzinger, 1993; OTA, 1991). Kaip pažymi Krauze, ši plėtra „pademonstravo, jog technologijų pažanga, ginklų produkcijos ir tiekimo sistemų evoliucija reiškia, kad pirmaujantys antrojo lygio tiekėjai nebegali išlaikyti nepriklausomos, visiems tinkančios sudėtingų ginklų gamybos" (1992, p. 150).

Dėl gynybos bazės transnacionalizacijos visos keturios Europos šalys tapo labiau priklausomos nuo ginklų eksporto, nes norėjo išlaikyti vietinį gynybos produkcijos pajėgumą. Prancūzija ir Vokietija 8-ąjį–9-ąjį dešimtmetį tapo pagrindinėmis ginklų eksportuotojomis į Trečiojo pasaulio šalis (Huebner, 1989; Brzoska ir Ohlson, 1987), o 9-ąjį dešimtmetį ginklų eksportą padidino ir Jungtinė Karalystė (Krauze, 1992, p. 134). Netgi Švedija, kuri 9-ąjį dešimtmetį vykdė vieną iš griežčiausių pasaulyje ginklų eksporto politikų, daug aktyviau ėmė dalyvauti pasaulio ginklų rinkoje. Kadangi ginklų gamybos vidaus poreikis sumažėjo, reikėjo daugiau eksportuoti. Anglija, Prancūzija ir iš dalies Vokietija dabar tiesiogiai ir intensyviai konkuruoja su JAV visose pagrindinėse pasaulio ginklų eksporto rinkose.

2.8 Dabartinė karinė globalizacija ir jos politinės pasekmės

Karinė galia turi labai didelę reikšmę modernios, suverenios, teritorinės nacionalinės valstybės raidai ir jos institucinei formai. Modernios koncepcijos apibūdina suverenios valstybės instituciją kaip sugebančią apginti šalies teritoriją karinėmis prie-

monėmis. Tačiau, kaip aptarta, šiuolaikinė karinė globalizacija kelia gana sudėtingus klausimus apie valstybės suverenumo ir autonomiškumo prasmę ir praktiką. Mūsų laikais tradiciškai suprantama analogija tarp erdvinio karinės galios organizavimo ir teritorinės tautinės nacionalinės valstybės, atrodo, keičiasi. Šešių čia nagrinėjamų išsivysčiusių kapitalistinių šalių dalyvavimas pasaulinėje karinėje sistemoje turi reikšmingų politinių padarinių, kurie iš esmės pakeičia nepriklausomos valstybės sąvoką.

Nors ir šios šalys pagal nacionalinį dalyvavimą pasaulinėje karinėje sistemoje gerokai skiriasi, jos turi ir panašios patirties, kaip šiuolaikinė karinė globalizacija veikia nacionalinę saugumo doktriną ir strategiją; nacionalinės gynybos organizavimą ir valdymą; nacionalinės gynybos aprūpinimą ir produkciją, nacionalinio saugumo politiką ir „pokario" visuomenę. Jų įtaka sprendimams, institucijoms, paskirstymui ir struktūrai bus išanalizuota paeiliui.

2.8.1 Įtaka sprendimams: gynybos politika ir karinės pajėgos

Mūsų tiriamų šalių gynybos plėtra ir gynybos politikos kūrimas nebėra visų pirma tik nacionalinis reikalas. Dėl daugybės NATO pagalbinių organų ir komitetų, kitų su gynyba susijusių daugiašalių junginių (ESBO, JTNK, RTKR ir kt.) egzistavimo ir dėl to, kad atsiranda vis daugiau transvyriausybinių ir transnacionalinių biurokratinių, karinių, pramoninių ir ekspertų tinklų, gynybos politika „ištįso" ir peržengė nacionalines sienas. Karinė globalizacija skatino transnacionalizuoti čia nagrinėjamų Vakarų šalių daugiasluoksnes ir daugiašales valdymo sistemas, kad būtų sprendžiami Atlanto gynybos ir saugumo klausimai ir papildomos esamos vidaus struktūros ir procesai.

Nacionalinės gynybos politikos kūrimas (nuo sprendimų apie gynybos strategiją iki kariuomenės dislokavimo ir panaudojimo) įtvirtintas institucionalizuotų dvišalių ir daugiašalių konsultacinių ir bendradarbiavimo mechanizmų (ir oficialių, ir neoficialių) forma.

Dėl šitokių pokyčių labai nedaug nacionalinio saugumo politikos aspektų išliko visiškai nepakitę; netgi žvalgybos žinybos išplėtojo savas dialogo formas. Nors, kaip karinė supervalstybė, JAV, atrodo, išlaikys didžiausią (santykinai) karinės srities autonomiją, negalima pamiršti tokio paprasto fakto, kad JAV, kaip Europos ir Ramiojo vandenyno šalių karinių bei saugumo susitarimų svarbiausios jungiamosios grandies, karinė autonomija yra gerokai apkarpyta karinių įsipareigojimų ir susitarimų, kuriais jos yra apsiraizgiusios. Karinė galia ir nacionalinė karinė autonomija nebūtinai sutampa. Vidutinio dydžio supervalstybių – Jungtinės Karalystės, Prancūzijios ir Vokietijos – kooperavimasis ir bendradarbiavimas gynybos srityje netgi lėmė Europos korpuso – daugiašalių karinių pajėgų – įkūrimą. NATO šalyse akcentuojamas integruotas karinis vadovavimas, interoperatyvumas, standartizavimas, bendras karinis planavimas ir

daugiašalės karinės operacijos yra aiškus nutolimas nuo tradicinės nacionalinės karinės autonomijos idėjos. Šie pokyčiai jokiu būdu neleidžia daryti išvados nei apie nacionalinių karinių pajėgų galą, nei apie poslinkį tam tikro funkcinio karinio vaidmens specializavimosi link, nei apie internacionalinę karinę integraciją. Šie pokyčiai visose šešiose šalyse nėra vienodi, kaip rodo Japonijos ir Švedijos, kurios yra šių pokyčių kraštutiniai pavyzdžiai, patirtis.

Palyginti su dvidešimtojo amžiaus pradžia, kai (tai pademonstravo Didžiojo karo katastrofa) sprendimas panaudoti karines pajėgas buvo nediskutuojama prerogatyva, nacionalinių vyriausybių daugiašaliai gynybos ir saugumo susitarimai komplikuoja, jei ne apriboja, vyriausybės sprendimų priėmimą šiuo požiūriu. Sutartiniai, kariniai ir gynybos įsipareigojimai, karinių galimybių, logistikos ir kariuomenės prigimtis, internacionalizuota gynybos gamyba ir ginklų tiekimas, be kita ko, transformuoja politinį kontekstą ir nacionalinę sprendimų priėmimo politiką gynybos politikos sąnaudų ir visų aspektų naudos, o ypač karinių pajėgų panaudojimo ar karo skelbimo požiūriu. Kadangi visos čia nagrinėjamos šalys ultimatyviai *de jure* išlaiko nepriklausomą teisę skelbti karą ar (grasinant) panaudoti karines pajėgas, išlaidos ir alternatyvių karinių akcijų nauda yra apribota tam tikrais formaliais ir neformaliais įsipareigojimais. Šiuo atveju įdomu pažymėti, kad per JAV Kongreso debatus apie NATO sutarties ratifikavimą 5-ojo dešimtmečio pabaigoje senatorius Vanderbergas išsakė didžiulį susirūpinimą, jog sutartis gali uzurpuoti suverenią JAV ir Kongreso konstitucinę teisę į švenčiausius sprendimus apie karą ir taiką (Glennon, 1990, p. 209–214). Pasirodė, kad toks susirūpinimas ypač įžvalgus atominių raketų amžiuje, kai sprendimo dėl karo ar taikos laikas sumažėjo nuo savaičių iki minučių.

Dėl šių šalių dalyvavimo pasaulinėje karinėje sistemoje intensyvumo ir institucionalizuotos formos kilo rimtas klausimas, ar jos sugebėtų vesti nepriklausomas karines operacijas. Dešimtmečius kritikai domėjosi, ar „nepriklausoma" Anglijos atominė galia, ar Prancūzijos *„force de frappe"* techniškai ir politiškai galėtų būti kada nors panaudotos be konsultacijų ar bendrų sprendimų su Vašingtonu. Be to, po šaltojo karo, gynybos biudžetų mažinimo ir gynybos racionalizavimo epochoje, ne be pagrindo abejojama, ar vidutinio lygio Europos valstybės galėtų, pavyzdžiui, pradėti ir vesti nepriklausomas konvencines karines operacijas. Kaip teigia Shaw, 1982 m. Folklendo karas gali būti laikomas epochos pabaiga ir „išimtimi, patvirtinančia taisyklę" (1997, p. 34). Tačiau netgi JAV, kurios, be abejonės, sugebėtų vesti nepriklausomas kovas, pasaulinių įsipareigojimų, kuriuos šalis yra prisiėmusi, yra verčiamos panaudoti karines pajėgas už savo valstybės sienų, kaip atsitiko 1998 m. Irako krizės metu. Nors daugelio išsivysčiusių šalių aukštesniosios valdymo institucijos, spręsdamos kritiškiausius nacionalinio saugumo klausimus, be abejonės, pamiršdavo nacionalinį suverenitetą, vis dėlto sprendimai kariniais ir saugumo klausimais yra priimami kompromiso būdu, šiuolaikinius nacionalinio dalyvavimo pasaulinėje karinėje sistemoje modelius panaudojant taip, kad praktiškai esantys kariniai ir saugumo santykiai, įpareigojimai ir įsipareigojimai veikia įvairių pasirinkimų sąnaudas ir naudą ir kartu numato daugiašales konsultacijas ar net bendrą aljanso sprendimą.

2.8.2 Įtaka institucijoms: nacionalinis ar kooperatinis saugumas?

Nacionalinio saugumo doktrina yra vienas iš esminių principų, nusakančių šiuolaikinį valstybingumą. Autonomiškas modernios valstybės sugebėjimas apginti naciją nuo išorės pavojų yra lemiama (kai kurioms – esminė) tradicinės suverenumo koncepcijos sudėtinė dalis. Jei valstybė nesugeba apginti savo teritorijos ir apsaugoti savo žmonių, tai galima suabejoti jos *raison d'etre*. Taigi nacijos saugumas tradiciškai yra suprantamas pirmiausia kariniu požiūriu: kaip karinių pajėgų įgijimas, dislokavimas ir panaudojimas gali pasiekti nacijos tikslus (Buzan, 1991). Be tokio sugebėjimo pati modernaus valstybingumo esmė būtų neginčijamai pakeista.

Žinoma, modernaus valstybingumo ideologija ne visada atkartojama politinėje valstybės veikloje (Krasner, 1995). Karinėje sferoje modernios valstybės visada siekia išlaikyti savo nepriklausomybę. Tačiau mūsų laikais karinė globalizacija ir nacionalinio dalyvavimo pasaulinėje karinėje sistemoje modeliai paskatino rimtai peržvelgti nacionalinio saugumo idėją ir praktiką. Nors teiginiai apie nacionalinį saugumą dominuoja politiniuose ir populiariuose debatuose apie karinius dalykus visose šešiose šalyse, tai yra labiau supaprastinimas ar įteisinimo būdas nei realaus valstybės elgesio apibūdinimas. Daugumoje išsivysčiusių šalių strategija pasiekti nacionalinį saugumą tapo beveik neatskiriama nuo tarptautinės saugumo strategijos, kadangi jos kartu su kitomis pažangiomis valstybėmis sudaro „saugumo bendriją", kurioje karinės pajėgos santykiuose tarp valstybių narių nevaidina aktyvaus vaidmens (Deutsch ir Burrell, 1957). Šioje „saugumo bendrijoje" nacionalinė gynyba ir saugumo strategija sudarytos institucionalizuotose aljansų sistemose, kuriose konsultavimasis ir bendradarbiavimas papildo nacionalinius saugumo politikos mechanizmus. Nacionalinio saugumo tikslų siekimas ir plėtojimas daugeliu atžvilgių yra neatskiriami nuo aljanso saugumo siekimo ir plėtojimo. Todėl nacionalinis saugumas ir aljanso saugumas geriau gali būti apibūdinamas kaip abipusiškai nulemtas (S. Weber, 1993). Netgi tokių valstybių kaip Prancūzija, kuri istoriškai siekė išlaikyti labai autonomišką gynybos poziciją, ar Švedija, kuri išlaiko paskelbtą neutraliteto politiką, pokario nacionalinio saugumo politikos formavimui (po šaltojo karo vis labiau) vis didesnės įtakos turėjo „saugumo bendrijos" funkcionavimas (žr. Commision on Neutrality Policy, 1994; Ullman, 1989).

Be to, Jungtinėms Valstijoms narystė NATO reiškia istorinį nacionalinio saugumo posūkį nuo autarkijos, izoliacionizmo ir išorinių karinių įsipareigojimų vengimo (Ruggie, 1996, p. 43). 1949 m. NATO buvo pirmasis taikos meto aljansas JAV istorijoje. Žinoma, nacijai, kuriai po šaltojo karo nebereikia kovoti su jokia tiesiogine karine grėsme (nei teritorijos vientisumui, nei jos liaudžiai), iš naujo patvirtinti įsipareigojimai NATO (ir jos plėtimuisi), taip pat JAV ir Japonijos saugumo aljansui reiškia, kaip giliai pokario karinė globalizacija pakeitė jų istorinę saugumo poziciją. Karinės supervalstybės nacionalinis saugumas tapo neatskiriamas nuo pasaulinio saugumo palaikymo ir siekimo. JAV, kaip ir kitiems šios „saugumo bendrijos" nariams, kooperatyvaus saugumo praktika reiškia tradicinės nacionalinio saugumo darbotvarkės pertvarkymą (S. Weber, 1993).

2.8.3 Įtaka paskirstymui: gynybos priemonių pirkimas ir gamyba

Kaip buvo išdėstyta ankstesniuose šio skyriaus poskyriuose, dabar reikšmingai keičiasi globalinės prekybos ir apsirūpinimo ginklais organizavimas ir prigimtis.

Pastaruosius du dešimtmečius ypač ryški šešių IKVV gynybos pramonės transnacionalizacija. Mažėjantys gynybos aprūpinimo biudžetai ir gynybos pramonės pertekliniai pajėgumai suponavo esminį (tebevykstantį) gynybos pramonės restruktūrizavimą tiek atskirose valstybėse, tiek kompleksiškai. Palyginti su civilinių įmonių globalizacija, gynybos pramonės globalizacija ir regionalizacija tebėra pradinės stadijos. Intensyviausiai šie procesai vyksta Europoje ir Atlanto saugumo bendrijos šalyse.

Gynybos pramonės transnacionalizacija yra nauja gynybos priemonių gamybos ir aprūpinimo organizavimo pakopa, artima (tačiau skirtingu mastu) globaliniam pramoninės gamybos restruktūrizavimui (Sassen, 1996; Moravcsik, 1991; Bitzinger, 1994; Skons, 1994; taip pat žr. 3 ir 5 sk.). Transnacionalizaciją taip pat skatina tai, kad daugelis iš svarbiausių gynybos technologijų sukuriamos tuose civiliniuose pramonės sektoriuose, tokiuose kaip elektronikos ar optikos, kurie lemia didėjančią globalizaciją. Šie pakitimai keičia, nors nebūtinai iš esmės, ortodoksinį požiūrį į gynybos pramonės organizavimą, kuris tradiciškai pirmenybę – šalia nacionalinių gynybos strategijų ir aprūpinimo – teikė nacionalinei gynybos pramonei, kaip būtinai paremti autonomiškas nacionalinės gynybos galimybes. Gynybos pramonės regionalizacija ir globalizacija tokią autonomiją traktuoja gana tiesiogiai, kadangi jos ginklų (neminint gynybos pramonės politikos) įsigijimą (ir kritiniu atveju – panaudojimą) paverčia potencialiu kitų autoritetų ar korporacijų sprendimų ir veiksmų objektu, o ne nacionalinės jurisdikcijos kompetencija.

Tačiau tam tikromis sąlygomis tokia regionalizacija ir globalizacija gali būti panaudota gynybos pramoniniam ir kariniam autonomiškumui stiprinti. Pavyzdžiui, Švedija, pradėjusi bendradarbiavimo ir licencijavimo veiklą su Amerikos ir Europos oro erdvės gynybos rangovais, sugebėjo išlaikyti labai pažangią gynybos pramonę, kokios kitu atveju ji negalėtų palaikyti. Japonija taip pat sumažino savo karinę priklausomybę nuo JAV, naudodamasi konkurencinga pasauline rinka karinėms technologijoms perduoti ir licencijuoti. Gynybos priemonių gamybos ir aprūpinimo globalizacija ir regionalizacija jokiu būdu automatiškai nelemia to, kad panaikinama nacionalinė gynybos pramonė, tačiau keičia strategiją ir politiką, kurių vyriausybės turi laikytis siekdamos šių tikslų, taip pat pramonės nugalėtojų ir pralaimėtojų modelius. Kadangi Europos valstybių vyriausybės palaikė (bet nebūtinai inicijavo) nacionalinių lyderių konsolidavimąsi, atsirado Europos lyderiai, globalinėse ir regioninėse ginklų rinkose galintys varžytis su savo oponentais Amerikoje. Taigi autonomija greičiau pasiekiama per internacionalizacijos, o ne per nacionalizacijos strategiją. Vien šis faktas jau reiškia, kad nutolstama nuo ortodoksinės karinės autonomijos, apibrėžiamos ir vykdomos tik nacionalinėje erdvėje sąvokos. Ir tai turi didelę reikšmę nacionalinės atskaitomybės ir demokratijos mechanizmams, apie kuriuos bus kalbama toliau.

2.8.4 Įtaka struktūroms: nuo nacionalinio saugumo valstybės iki „pokario" visuomenės?

Šaltasis karas niekada nebuvo vien tik tarpvalstybinių santykių fenomenas. Priešingai, jo kaita stipriai palietė socialines ir politines visuomenės vidaus institucijas, Rytus ir Vakarus ir turėjo nemažų padarinių įvairiems socialinio gyvenimo aspektams. JAV visuomenė, ekonomika ir valstybės aparatas buvo militarizuojami ne įprastos taikos meto sąlygomis. Kai prezidentas Eizenhaueris įspėjo apie karinės pramonės pavojus, jis išreiškė daugelio piliečių, nuogąstavusių dėl Amerikos demokratijos ir amerikietiškojo gyvenimo būdo iškraipymo nenumaldomai rengiantis karui, nuomonę (Brodie, 1973, p. 290). Pasibaigus šaltajam karui, Amerikos ir Europos visuomenių socialinis, ekonominis ir politinis gyvenimas buvo demilitarizuotas. Šio demilitarizavimo istorinės pasekmės toli gražu nevisiškai akivaizdžios.

Šaltasis karas tarp kitų dalykų pademonstravo dinamišką supervalstybių ideologinių varžybų ir politinio bei socialinio gyvenimo Rytų ir Vakarų valstybėse sąveiką. Tam tikra prasme šaltojo karo sistema veikė kaip disciplinuojantis mechanizmas, kuris padėjo tvarkyti politinį gyvenimą tiek Rytuose, tiek Vakaruose. Tai ypač akivaizdu analizuojant šalis, kuriose politinis gyvenimas buvo pateikiamas kaip titaniška kova tarp kairiųjų ir dešiniųjų politinių programų (neatsižvelgiant į tai, kaip šios etiketės buvo interpretuojamos tam tikruose nacionaliniuose kontekstuose). Tačiau, kai baigėsi šaltasis karas, ši „disciplina" buvo panaikinta. Kai kurių tyrinėtojų nuomone, tai paskatino išnykti senąjį politinį kairės-dešinės principą ir atsirasti „pokario politiką" (Shaw, 1991; Giddens, 1995).

Daugumoje šalių „gyvenimo politika" – susidomėjimas aplinka, identitetu, pilietybe, gerove, švietimu, sveikata ir t.t. – nustelbė „saugumo politiką", kuri asocijavosi su šaltojo karo laikotarpiu (ir taip pat su didžiąja dvidešimtojo amžiaus dalimi). Šiuo požiūriu geopolitinės sistemos transformavimasis asocijuojasi su tuo, kas gali būti laikoma politinio gyvenimo ir valstybės transformavimusi Vakaruose: nuo nacionalinio saugumo valstybės prie „pokario" valstybės (Beck, 1997). Žinoma, tai nėra įrodymas, kad supervalstybių konkurencijos pabaiga yra vienintelė ar netgi pirminė šio pokyčio priežastis, o tik pripažinimas, kad dėl jų aktyvaus dalyvavimo pasaulinėje karinėje sistemoje šių šalių vidaus politika yra aiškiai veikiama vyraujančio karinės globalizacijos modelio. Diskutuotinas dalykas išlieka tai, ar nagrinėjamų šalių vidaus politika išgyvena esminius pokyčius. Mažiau kontroversiškas yra klausimas, kaip šiuolaikinė karinė globalizacija skatina globalinę saugumo politiką. Besiplečianti saugumo dienotvarkė kartu su kooperatyvios gynybos (ir saugumo) institucionalizacija ir globalinis karinės galios reguliavimas prisidėjo prie gynybos ir saugumo politikos plėtros.

Supratimas, kad gynybos ir saugumo politika sutampa su nacionaline, nepateisino tokių skirtingų fenomenų kaip globalinės kampanijos uždrausti fugasus, įkurti tarptautinį teismą nusikaltimams prieš žmoniškumą tirti ar NATO ir Europos gynybos kontraktorių veikla už gynybos pramonės politikos ar vyriausybės reguliavimo pakeitimus abiejose Atlanto pusėse ar Rytuose. Politinė veikla dėl nacionalinio saugumo klausimų paprasčiausia nebėra tik vidaus reikalas.

Beveik nekelia abejonių tas faktas, kad dabartinė karinė globalizacija turi didelės reikšmės analizuojamų šalių suverenumui, autonomijai ir politikai. Nors šios valstybės yra skirtingai susijusios su pasauline karine sistema ir skirtingai vykdo karinę globalizaciją, modernios suverenios valstybės institucija yra galingų transformavimo jėgų objektas. Tai nėra spėjimas, kad suverenios tautinės valstybės greit išnyks, priešingai, valstybė lieka esminis pasaulinės karinės sistemos dalyvis. Greičiau galima pasiginčyti, kad dabartinė karinė globalizacija prisideda (šalia visų kitų globalizacijos aspektų) prie suverenumo, autonomiškumo ir demokratijos atkūrimo, t. y. prie modernios tautinės valstybės atkūrimo. Tačiau karinės sferos pasikeitimai kur nors kitur gali ir nepasikartoti, kaip įrodo kitame skyriuje pateiktos diskusijos apie prekybos globalizaciją. Taigi šie įrodymai bus išsamesni, kai paskutiniame skyriuje bus pateikti istoriškai akivaizdūs visų pagrindinių galios sričių pavyzdžiai.

3 skyrius
Globalinė prekyba, globalinės rinkos

Šiandien visos šalys dalyvauja tarptautinėje prekyboje ir, išskyrus tokias retas išimtis kaip Šiaurės Korėja, jos išmaino reikšmingą savo nacionalinių pajamų dalį. Iš viso tarptautinėse rinkose išmainoma apie 20 proc. pasaulinės produkcijos, o dar didesnę jos dalį potencialiai veikia tarptautinė konkurencija, taigi prekyba dabar apima precedento neturinčią absoliučią ir santykinę pasaulinės produkcijos dalį. Tarptautinė prekyba yra svarbiausias prekių ir vis labiau paslaugų judėjimo būdas pasaulyje. Ji yra svarbi ir technologijoms perduoti. Tarptautinė prekyba ne tik sujungia vidaus ir tarptautines rinkas. Nacionalinių rinkų atvėrimas tarptautinei prekybai turėjo istoriškai radikalių pasekmių. Jis išlaisvino naujas konkurencines jėgas ir transformavo šalių vidaus ūkius. Praeityje tarptautinė prekyba kartais būdavo tarsi anklavas šalies ūkyje, o dabar visose šiuolaikinėse valstybėse ji yra neatsiejama nacionalinės gamybos struktūros dalis.

3.1 Prekyba ir globalizacija

Tarptautinė prekyba susieja tolimas rinkas, todėl pavyzdžiui, Vakarų prekybos centruose nebepastebimas vaisių ir daržovių sezoniškumas. Šių produktų dėl pasaulinės prekybos galima nusipirkti ištisus metus. Plačiai prieinama technologija leidžia mažos Britanijos bendrovės išleistą knygą užsisakyti bet kuriame pasaulio knygyne. Prekyba revoliucionizavo visą pramonės sektorių – šiandien mažai ūkio šakų pasikliauja vien vidaus rinkomis ar savoje šalyje pagamintais komponentais ir žaliavomis. Nors, pavyzdžiui, statybų pramonė pirmiausia naudoja vietines medžiagas, samdo vietinį darbą ir tenkina vidaus paklausą, tačiau kapitalinę įrangą galima įsivežti, o kai statybos įmonių nuosavybė tampa vis labiau tarptautinė, galima parduoti ir pagalbines paslaugas.

Prekybos, kaip prekių ir paslaugų nuotolinių mainų tarp žmonių, istorija yra ilga. Kai tik nuolatinės tolimos kelionės tapo įmanomos, nuolat iškildavo didelės prekiaujančios imperijos. Tačiau tarptautinė prekyba – prekių ir paslaugų mainai tarp tautų – pagal apibrėžimą atsirado tik tada, kai susikūrė nacionalinė valstybė. Tarptautinė prekyba susijusi su šiuolaikinių valstybių iškilimu ir jų turtų plėtra. Labiausiai pajamų valstybėms reikėjo karinėms kampanijoms, o tarptautinė prekyba buvo akivaizdus lėšų šaltinis. Šiame skyriuje visų pirma siekiama nustatyti istorines prekybos globalizacijos tendencijas, o tam prireiks įvade išdėstytos analitinės schemos.

3.1.1 Sąvokos

Prekybos globalizacija – tai daugiau nei produktų ir paslaugų mainai tarp nacionalinių ūkių (ekonomikų), nes ji teigia produktų ir paslaugų pasaulinių rinkų atsiradimą. Žinoma, tai nereiškia, kad visos šalys prekiauja viena su kita, greičiau reiškia, kad egzistuoja prekybos sistema, kurioje bet kurių dviejų šalių tarpusavio prekybos ryšiai gali paveikti kitų šalių tarpusavio prekybos santykius. Konkrečiau, prekybos globalizacija reiškia, kad tarpregioninis prekybos mastas yra toks reikšmingas, jog prekių rinkos visų pirma veikia globaliu, o ne vidaus lygmeniu. Taigi globalinė prekyba apima reguliarių produktų ir paslaugų tarpregioninio lygmens mainų sistemą. Laikantis tokio požiūrio, šiame skyriuje siekiama išnagrinėti, ar šiuolaikinėje epochoje egzistuoja kokia nors prekybos globalizacijos atmaina.

Nors kai kuriais produktais globaliai prekiaujama ištisus šimtmečius, tiek hiperglobalistai, tiek transformacionalistai šiuolaikinę epochą laiko unikalia prekybos santykių ekstensyvumo ir intensyvumo atžvilgiu. Kaip šiuolaikiniai prekybos srautai atitinka tokią prekybos globalizacijos sampratą ir kiek dabar prekių ir paslaugų rinkos veikia globaliai, yra pagrindinis šios analizės klausimas. Taigi kas gi yra globalinė rinka?

Kad egzistuotų globalinė rinka, privalo būti tam tikro masto tarpregioniniai mainai. Kur prekybos kliūtys, tokios kaip transporto išlaidos ar rinkos apsaugos priemonės, itin sumažėja, ten vieno regiono užsieniečiai gamintojai gali konkuruoti su kito regiono vietiniais gamintojais. Dėl šios transregioninės konkurencijos raidos prekių pasiūla ir paklausa vis labiau veikia globaliu lygmeniu – įmonės tiekia prekes visam pasauliui ir privalo atsižvelgti į užsienio įmonių konkurenciją. Ši konkurencija, žinoma, gali įvairiai transformuotis. Globalinėse rinkose gali atsispindėti ne grynai konkurencinės, o oligopolinės, kai prekybos sektoriuje dominuoja keletas didžiausių gamintojų, sąlygos.

Akivaizdžiausi globalinių rinkų pavyzdžiai yra prekyba kai kuriomis pirminio sektoriaus prekėmis, kurių rinkos yra sutelktos tik keliose geografinėse vietovėse, o kai kada netgi vienoje, pavyzdžiui, bet kurioje pasaulio vietovėje pagamintos produkcijos didmeninė prekyba vyksta institucionalizuotose ir centralizuotose biržose. Biržos atlieka informacijos apie globalinės paklausos ir pasiūlos sąlygas surinkimo ir sklaidos funkciją, taigi nustato pasaulines atskaitos kainas, net jei šiose rinkose reikšminga produkcijos dalimi fiziškai ir neprekiaujama. Kai kurių pirminio sektoriaus prekių pasaulinė rinka susiformavo klasikiniu Aukso standarto laikotarpiu. Nors pirminio sektoriaus prekių globalinės rinkos, tokios kaip Roterdamo neatidėliotino pirkimo naftos rinka, vis dar veikia, tačiau jų tarptautinės prekybos dalis vis mažėja. Taip pat reikia atsižvelgti, kad tokios rinkos nebūtinai veikia kaip tobulos konkurencijos rinkos – į kai kurias nuolat kišamasi sudarant tarptautinius prekių susitarimus, kitomis manipuliuoja svarbiausi dalyviai, dar kitos virto karteliais. Pramonės produktų, o neseniai – ir prekiaujamų paslaugų globalinės rinkos atsirado daugiausia pokariu: dėl abipusio prasiskverbimo į nacionalines rinkas, sukūrusio tankius tarptautinės prekybos tinklus (Perraton, 1998). Todėl daug nacionalinių ir vietinių įmonių atsižvelgia į pasaulinę paklausą ir konkuruoja su kitų šalių ar regionų įmonėmis.

3.1.2 Rodikliai

Pagal analitinę įvado schemą pasaulinės prekybos *ekstensyvumas* apibūdina reguliarius tarpžemyninius prekybos srautus ir tinklus. Nustatyti, ar egzistuoja *regionalizacijos* ar *globalizacijos* tendencija, galima pasitelkus prekybos tarp geografinių blokų duomenis. Regionalizacija čia apibūdina prekių rinkų, apimančių geografiškai gretimus ūkius, kurie tarpusavyje prekiauja daug intensyviau nei su kitomis šalimis, evoliuciją.

Prekybos *intensyvumas* išreiškia globalinės prekybos mastą. Jį galima apskaičiuoti kaip pasaulinės prekybos ir pasaulinio produkto santykį, tačiau tokie globaliniai skaičiavimai yra apytiksliai. Tikslesni yra šalies tarptautinės prekybos ir BVP santykio skaičiavimai, o šioje knygoje tiriamų šešių šalių ilgo laikotarpio skaičiavimai išsamiai apibūdina istorinį besikeičiantį tarptautinės prekybos mastą. Tačiau tarptautinės prekybos ir BVP santykio skaičiavimas yra tik pradinis matas, nes jis turi du pagrindinius trūkumus[1]. Pirma, jis neparodo, kokia produkto dalimi iš tikrųjų prekiaujama, pavyzdžiui, didelę pokario BVP augimo dalį sudarė neprekiaujami produktai, ypač valstybės institucijų veikla ir neprekiaujamos paslaugos (asmenims teikiamos paslaugos, pavyzdžiui, plaukų kirpimas). Todėl taip pat išnagrinėsime, kaip prekyba augo *privataus BVP* (BVP atėmus vyriausybės išlaidas) atžvilgiu, ir apžvelgsime tarptautinės prekybos paslaugomis duomenis. Antra, prekybos ir BVP apimties santykiai, matuojami dabartinėmis kainomis, laikui bėgant iškrypsta, nes prekiaujamų produktų kainos didėja kitu tempu negu neprekiaujamų prekių, todėl šiuos santykius apskaičiuosime ir lyginamosiomis kainomis.

Paprastų *įtakos* rodiklių nėra, todėl prekybos ir BVP santykis yra tik atskaitos taškas kokybiškesniam vertinimui. Pavyzdžiui, industrializuotai ekonomikai, turinčiai tokį pat prekybos ir BVP santykį kaip ir besivystanti ekonomika, tarptautinės prekybos apimties svyravimai gali būti lengviau pakeliami, todėl reikia skirti jautrumą išorės veiksniams ir pažeidžiamumą (žr. Įvadą). Įvairiu metu įvairiose šalyse ribiniai prekybos pokyčiai pajamų atžvilgiu darė didelę įtaką skirtingų grupių gerovei. Gali būti, kad kuo mažesnis prekybos ir BVP santykis, tuo svarbesnė ribinė įtaka – jei šalies importas sumažėja iki gyvybiškai svarbių prekių, tačiau kurių neįmanoma pasigaminti šalies viduje, tai prekybos ir BVP santykis bus mažas, o netgi nedidelio prekybos pertrūkio poveikis bus potencialiai didelis. Pavyzdžiui, nors Rytų Europos šalių tarptautinės prekybos dalys dvidešimtojo amžiaus 8-ąjį ir 9-ąjį dešimtmetį buvo nedidelės, tačiau šios šalys privalėjo eksportuoti į Vakarus, kad galėtų susimokėti už gyvybiškai svarbų importą. Tai sukėlė didžiulių sunkumų vidaus ūkiui. Taigi būtina skirti sprendimų priėmimo, institucinę, skirstomąją (įtaką pajamoms) ir struktūrinę tarptautinės prekybos įtaką.

[1] Prekybos ir BVP santykis nėra adekvatus (kaip tyrimo priemonė), nes tarptautinės prekybos duomenys išreikšti bruto, o BVP matuoja pridėtinę vertę. Akivaizdžiausia problema atsiranda, kai importas iškart reeksportuojamas papildomai neperdirbus, tačiau yra ir kitų painumų. Iš eksporto duomenų reikėtų atimti importo turinį, kad būtų išmatuota eksporto gamybos metu pridėta vertė šalies viduje. Dėl tos pačios priežasties importą reikėtų matuoti be dalies, kuri vėl išvežama ar sunaudojama eksporto gamyboje, kad būtų įskaičiuojamas tik importas, išmainytas į gamybą šalies viduje. Norint taip pakoreguoti, praktiškai prireiktų detalaus kiekvieno ūkio sąnaudų ir išeigos (*input-output*) modelio, tačiau yra prieinami tik kai kurių šalių modeliai ir tai nesistemingai.

Kad tarptautinės prekybos struktūrinė ekonominė įtaka būtų reikšminga, ji turi apimti nemažą produkto dalį, nustoti būti anklavu ir tapti neatsiejama ūkio visumos gamybos dalimi. Prekybos globalizacija reiškia prekiaujamų produktų ir paslaugų globalinių rinkų buvimą; tos rinkos pakeičia nacionalinius ūkius taip, kad gamyba vis labiau priklauso nuo globalinių konkurencijos jėgų. Ką šalis gamina ir kaip sparčiai auga jos gamyba, vis dar lemia nacionaliniai skirtumai, tačiau šalies ūkio veikla yra įtraukta į globalinius prekybos tinklus. Šalies ūkių viduje tarptautinės prekybos skirstomoji įtaka (įtaka pajamoms) pasireiškia tiek, kiek ji praturtina vienas grupes ir nuskurdina kitas. Mes parodysime, kaip laikui bėgant keitėsi tarptautinės prekybos skirstomoji įtaka šalies viduje ir kaip ji priklauso nuo tarptautinės prekybos pobūdžio.

Prekybos siejamos šalys gali labai skirtis savo pajamomis, taip pat gali labai skirtis tarptautinės prekybos rinkų prigimtis ir prieiga prie jų. Hiperglobalistiniai ar skeptiški teiginiai paprastai aiškina, kad prekyba arba veda prie globalaus pajamų lygio išsilyginimo, arba tiesiog palaiko ar didina tarptautinę nelygybę. Mes nagrinėsime besikeičiantį tarptautinės prekybos *stratifikacijos* pobūdį ir matysime, kad vaizdas kur kas sudėtingesnis negu teigiama minėtais teiginiais.

Prekybą itin palengvino besivystančios transporto *infrastruktūros*. Be to, sunkumai, kilę norint apsaugoti nuosavybės teises didelio atstumo prekyboje, paskatino institucinio prekybos tvarkymo įvairovę. Globaliniai prekybos tinklai ir rinkos susidarė įvairiais laikais, jie įgavo įvairius istorinius pavidalus. Prekybos santykiai buvo institucionalizuoti, kai susiformavo globalinė teisės sistema, valdanti tautų ir įmonių elgseną bei prekybos politiką.

3.2 Prekyba nuo antikos iki nacionalinės valstybės atsiradimo

Tarpžemyninės prekybos istorija siekia senų senovę (Sabloff ir Lamberg-Karlovsky, 1975). Ankstyvoji Mesopotamija trečiąjį tūkstantmetį prieš Kristų importavo žaliavas, Babilono ir Indijos visuomenės prekiavo nuo 800 m. prieš Kristų, o prie rytinės Viduržemio jūros pakrantės atsiradusi graikų civilizacija nuo penktojo amžiaus prieš Kristų tyrinėjo prekybos kelius tiek į Rytus, tiek į Vakarus (Curtin, 1984; Bentley, 1993; R. P. Clark, 1997). Senovės prekybos ryšius visada ribojo geografinės kliūtys, nežinia apie tai, kas slypi toliau, sausumos ir jūrų transporto technologijų galimybės. Todėl nenuostabu, kad Australija ir Šiaurės bei Pietų Amerika liko už Eurazijos ir Afrikos prekybos tinklų. Šiaurės ir Pietų Amerikoje prekyba tarp civilizacijų buvo ribota, nes nebuvo jokių stambių naminių gyvulių ir niekas nesugebėjo sukurti ratinių transporto priemonių. Nors Centrinės Amerikos (*Mesoamerican*) civilizacija ištobulino sudėtingus kelių statybos būdus, sukūrė paveldimo statuso nešikų klasę, plačiai naudojo upių transportą ir kanojas, tačiau to niekada neužteko išplėsti prekybos tinklą už dabartinės Meksikos ribų (Hassiz, 1985). Andų, Centrinės ir Pietų Amerikos visuomenės iki Kolumbo epochos dažniausiai išliko kaip visiškai atskiri pasauliai.

Eurazijoje dėl gyvulių prijaukinimo, tobulėjančios jų kinkymo technologijos, kelių statybos, imperijų saugumo tikslų, laivybos, kartografijos bei navigacijos metodų tobulinimo tarpžemyninė ir tarpregioninė prekyba pasidarė labiau įmanoma. Nuo 300 m. prieš Kristų graikų pirkliai per Arabiją jau pasiekė Indijos šiaurę, plėtėsi prekyba tarp Indijos ir Kinijos. Kai Kinijos chanų dinastija (206 m. prieš Kristų – 220 m. po Kristaus) ėmė valdyti gyvybiškai svarbų žemės koridorių tarp Himalajų ir stepių, atsidarė Rytų-Vakarų koridorius per Eurazijos žemių masyvą (Yü, 1997). Tai, kas buvo imta vadinti Šilko keliu, buvo sudėtingas žemės ir jūrų kelių rezginys, sujungęs Romos imperiją Vakaruose su Kinijos chanų imperija Rytuose. Jis driekėsi per Anatoliją, Mesopotamiją, Persiją, šiauriau ir piečiau Takla Makano dykumos ir per pačią Kiniją. Nuo šio prekybos kelio atsišakojantys keliai siekė Šiaurės Indiją, Pietryčių Aziją, Rusiją ir Arabiją. Kiekvieno prekybos kelio pabaigoje esantys vietiniai tinklai jungė Europos, Japonijos ir Korėjos pakraščių regionus su Šilko keliu. Daugiausia prekiauta brangiaisiais metalais ir prabangos prekėmis, prekyba klestėjo iki Romos ir Chanų imperijų žlugimo. Per keturis šimtmečius iki 1000 m. po Kristaus prekyba buvo vėl atgaivinta, o nuo 1000 iki 1350 m. po Kristaus vėl suklestėjo. Kaip pažymėjo Deng, „Kinijos didelio atstumo prekyba pagrindinėmis žaliavomis parodo tarptautinių mainų sistemą... faktiškai... prekybos sistemą tuometinėje Azijoje su centru Kinijoje" (1997).

Tuo pačiu metu suklestėjo jūrų prekyba tarp islamo žemių derlingajame pusmėnulyje ir Arabijoje, pakrantės miestų-valstybių Indijoje, Afrikos karalysčių ir arabų įkurtų sankrovų rytinėje Afrikos pakrantėje. Kai keturioliktajame ir ankstyvajame penkioliktajame amžiuje šie prekybos tinklai susijungė su Kinija, susiformavo ikimoderniosios epochos prekybos tinklai, kurie sujungė Europą, Aziją ir Afriką (Abu-Lughod, 1989; Chaudhuri, 1985; Snow, 1988).

Kai šešioliktajame amžiuje Europos imperijos ėmė plėstis į Aziją, imperinės prekybos bendrovės tarp šių žemynų ėmė plėsti prekybos tinklus. Tuo laikotarpiu Europa nuolat turėjo prekybos su Azija mokėjimo deficitą ir jį finansavo aukso ir sidabro srautais iš Amerikos, po to, kai Ispanija nukariavo Naująjį pasaulį. Septynioliktajame ir aštuonioliktajame amžiuje tarp Vakarų Indijos, Europos ir Afrikos susiformavo Atlanto prekybos sistema – vergų trikampis (žr. 6 sk.). Nors šios sistemos prekybos santykiai retai kada įtraukdavo Aziją, tačiau beveik ketvirtis britų eksporto į Afriką buvo indiškos kilmės (Findlay, 1990). Taigi galima sakyti, kad pasaulinė prekybos sistema atsirado apie šešioliktąjį amžių (Braudel, 1984, A. Smith, 1991).

Didelio atstumo prekybos srautai tarp sandėlių uostų tekėjo tiek jūra, tiek sausumos karavanų keliais. Pagrindiniai prekybos miestai, tokie kaip Venecija, buvo ir regioninės prekybos centrai. Jie išplėtojo ryšius su vietos rinkomis krašto gilumoje. Europoje plėtėsi reguliarių keliaujančių mugių tinklas. Jis palaikė vietinių, regioninių ir netgi neeuropietiškų prekių rinkas (Braudel, 1982). Tarpžemyninėje prekyboje vyravo prabangos prekės, tačiau norint gauti kuo daugiau pajamų iš jūrų prekybos su Azija, reikėjo gabenti mišrų prabangos ir masinių prekių krovinį (Chaudhuri, 1985, ch. 9). Europoje prekyba plėtėsi, nes Baltijos regionai kitą žemyno dalį aprūpindavo grūdais, audiniais ir geležimi. Kaip ir tarpžemyninėje prekyboje, Šiaurės ir Pietų Amerikos taurieji metalai finansavo likusios Europos dalies prekybos deficitą su Baltija. Technologinės naujovės, navigacijos patobulinimas ir geresnis prekybos organizavimas sumažino ga-

benimo išlaidas, todėl tapo pelninga prekiauti įvairesnėmis prekėmis. Tačiau palyginti su šiandiena, prekybos *ekstensyvumas* buvo ribotas.

Nuolatinei prekybai yra būtinos institucinės struktūros, kurios apsaugotų nuosavybės teises mainuose. Sankrovų uostuose telkėsi pirklių bendruomenės, kurios tradiciškai vertėsi ir tarptautine prekyba. Pirkliai išmoningai įvertindavo dabartines ir būsimas rinkos sąlygas, dėl to prekių kainos įvairiose vietovėse šiek tiek susilygindavo. Jie rėmėsi išplėtotais, tačiau trapiais prekybos su kitais miestais tinklais ir taip organizavo sienas peržengiančią prekybą. Šiai prekybai finansuoti (žr. 4 sk.) susikūrė bankų sistema. Atsirado pirklių teismai, juose pirklių ginčus sprendė tokia pat veikla besiverčiantys asmenis. Visos šios struktūros (*lex mercatoria)* suformavo tarptautinę prekybos teisės sistemą.

Šioje epochoje prekyba buvo vienas iš veiksnių, lėmusių miestų įsigalėjimą ir šiuolaikinės valstybės atsiradimą. Kai kurie prekybos miestai gyvavo šimtmečius, o kai kurių miestų plėtra ir suklestėjimas, išskyrus palyginti uždarus Kinijos ir Japonijos ūkius, dažnai buvo tiesiogiai susiję su prekybos plėtra. Šiuose miestuose ekonomika atgijo, kai juose suklestėjo pramonė ir prekyba. Prekybos prigimtis savaime didino rinkos santykių tarp įvairių regionų ekstensyvumą ir intensyvumą. Kai Europoje iškilo absoliutinė valstybė (žr. 1 sk.), vyriausybės ėmė aktyviai apmokestinti prekybą ir tuo siekė apsaugoti ir paremti vietos pirklius. Prekyba tapo pagrindiniu pajamų šaltiniu, iš kurio buvo finansuojamos karinės išlaidos.

Septynioliktajame amžiuje iškilo protekcionizmas ne tik todėl, kad jis buvo patogi priemonė valstybei gauti pajamų, bet ir dėl to, jog politiškai ėmė dominuoti merkantilinės doktrinos (Magnusson, 1994). Merkantilizmą skatino tikėjimas, kad ekonomikoje turtas galėtų padidėti dėl teigiamo prekybos balanso ir jo nulemto tauriųjų metalų kaupimo. Prekyba buvo suvokiama kaip nulinės sumos konkurencija – vienos valstybės nuostolis yra laimėjimas kitai. Tai nebuvo tiesiai prieš prekybą nukreipta strategija, veikiau ji, skatindama šalies pramonę ir tuo pat metu ribodama importą, siekė didinti eksportą ir mažinti importą.

Nenuostabu, kad prekybos *intensyvumas* ir jos *įtaka* nacionaliniams ūkiams tuo laikotarpiu buvo ribota. Kuznetso (1967) skaičiavimai, kad devynioliktojo šimtmečio pradžioje pasaulinis eksportas sudarė tik 1–2 proc. pasaulinio BVP, paneigė nuomonę, kad integruotas kapitalistinis pasaulinis ūkis susikūrė šešioliktajame amžiuje dėl prekybos (Wallerstein, 1974, 1980). Abu-Lughodas (1989) pažymi, kad yra šiek tiek įrodymų, jog net dvyliktajame amžiuje prekyba veikė Europos centrinės dalies gamybą, tačiau tai lietė daugiausia Europoje negaminamas ir su tiesiogine konkurencija nesusijusias prekes. Šiuo atžvilgiu, atmetus eksportą, susijusį su vergų darbu Šiaurės ir Pietų Amerikoje bei Karibų jūros šalyse, tarpžemyninė prekyba tuo laikotarpiu neskatino gamybos specializavimosi – visur didžioji produkcijos dalis buvo gaminama žemės ūkyje, ten dirbo ir daugiausia gyventojų. Taigi prekyba pati savaime nebuvo tokia reikšminga, kad nulemtų tarptautinę nelygybę. Tai patvirtina faktas, kad keli regionai, vėliau tapę pasaulinio ūkio periferija, tuo metu klestėjo dėl prekybos. Kaip teigia Fernández-Armesto, iki aštuonioliktojo amžiaus ir Kinija, ir Indija lenkė Europą perdirbamojo ir ekonominio pajėgumo atžvilgiu (1995). Prekyba buvo gyvybiškai svarbi ekonominei pagrindinių prekybos miestų, kurie buvo pasaulio prekybos ramsčiai, gerovei, tačiau jos įtaka ūkinei veiklai apskritai buvo ribota.

3.3 Nuo pramonės revoliucijos iki Antrojo pasaulinio karo: pasaulinės prekybos pakilimas ir žlugimas

Užsienio prekyba Britanijos pramonės revoliucijoje nebuvo itin svarbi. Po Adamo Smitho „Tautų turto" pasirodymo 1776 m. (bei vėlesnių traktatų), įrodžiusio laisvesnės prekybos teikiamą abipusę naudą, merkantilizmas pamažu ėmė prarasti populiarumą ir įvyko esminis politinis bei intelektualus poslinkis. Laisvosios prekybos šalininkų triumfo ir Britanijos laisvos prekybos epochos pradžia reikėtų laikyti devynioliktojo šimtmečio vidurį, kai 1846 m. buvo panaikinti grūdų įstatymai (jie nustatė muitus importuojamiems grūdams), 1849 m. – laivybos įstatymai, o 1860 m. buvo suderėta dėl Anglijos ir Prancūzijos prekybos sutarties. Kitų šalių pageidavimas dalyvauti prekyboje, kai ji ėmė plėtotis, virto dvišalėmis sutartimis ir atitinkamai buvo sumažintas rinkos apsaugos lygis. Nors apskritai muitai išliko aukšti, tačiau esminį pokytį rodė augantis pritarimas didžiausio palankumo prekyboje (DPP) principui (Bairoch, 1989).

Pagal DPP principą prekybos lengvatos, kurias viena šalis teikia jos didžiausio palankumo prekybos partneriui, vienodai yra taikomos ir visoms kitoms šalims, taigi prekybos politika šalių nediskriminuoja. Jei tam tikra šalis iš kitos išsidera sumažinti muitą, tai dėl DPP toks sumažinimas vienodai galioja ir visiems kitiems jos prekybos partneriams. Jei devynioliktojo amžiaus pabaigoje šalys kaimynės ir ilgalaikiai prekybos partneriai išsiderėdavo sumažinti muitus, tai DPP principo taikymas reiškė, kad muitų lygis sumažėdavo ir kitur ir veiksmingai pasklisdavo tokių mažinimų nauda. Apsaugos lygis po 1814 m. keitėsi, tačiau apskritai jis sumažėjo, kai buvo sudarytos kelios svarbiausios prekybos sutartys, ypač nuo 1860 iki 1879 m.

Devynioliktojo amžiaus pradžioje prekybos lygis buvo žemas ir stabilus, tačiau nuo 1820 iki 1850 m. prekybos apimtis augo apie 2,3 proc. per metus, o nuo 1850 iki 1870 m. iki 5 proc. (Rogowski, 1989, ch. 2). Vakarų valstybių kaip visumos eksportas išaugo maždaug nuo 5 proc. BVP amžiaus viduryje iki 10 proc. 1880 m. (Krugman, 1995). Dėl susilpnėjusios rinkos apsaugos ir mažėjančių transporto išlaidų suaktyvėjusi prekybos plėtra sutvirtėjo, kai nugalėjo pramonės revoliucija ir pagerėjo ryšių infrastruktūra.

3.3.1 Tarptautinė prekyba klasikinio Aukso standarto laikotarpiu, 1870–1914 m.

Prekybos plėtra nuo devynioliktojo amžiaus pabaigos iki Pirmojo pasaulinio karo iš dalies buvo industrializacijos pasekmė. Garo jėgos panaudojimas geležinkeliuose ir laivyboje smarkiai pagerino tarptautinį transportą. Užsienio investicijos ir technologijos perėmimas užtikrino, kad ir šalys už Britanijos ribų industrializavosi ir konku-

3.1 lentelė. Pasaulinės prekybos kryptys 1876–1928 m., proc.

	Tarp išsivysčiusių šalių	Tarp išsivysčiusių ir besivystančių šalių	Tarp besivystančių šalių
1876	45,0	51,0	4,0
1913	43,0	52,0	5,0
1928	40,0	49,0	11,0

Šaltinis: Kuznets, 1967.

ravo tarptautinėse rinkose. Industrializacija padidino žaliavų paklausą. Prekybos tvarka pasidarė ekstensyvesnė, nes daugiau šalių ir kolonijų siekė jas tiekti. Pirmą kartą tapo pelninga masiškai prekiauti pagrindinėmis, o ne tik prabangos prekėmis. Sparčiai daugėjo į prekybą įsitraukusių šalių ir teritorijų – 1913 m. 155 šalys ir teritorijos buvo įregistruotos kaip dalyvaujančios tarptautinėje prekyboje, o devynioliktojo amžiaus pradžioje jų turbūt buvo daugiau nei perpus mažiau (Kuznets, 1967). Taigi dvidešimtojo amžiaus pradžioje ekstensyvi tarptautinė prekybos sistema tapo realybe.

Augantis ekstensyvumas buvo susijęs ir su didesniu prekybos intensyvumu. Kol eksportuotojai ieškojo naujų rinkų, besivystančios šalys pajamas, gautas už pirminio sektoriaus prekių eksportą, naudojo pramoninėms prekėms iš industrializuotų šalių pirkti.

Tai lėmė stratifikuotą prekybos pobūdį iki Antrojo pasaulinio karo, kai prekyba tarp išsivysčiusių ir besivystančių šalių sudarė apie pusę visos prekybos (žr. 3.1 lentelę). Klasikinio Aukso standarto metu ir tarpukariu pirminio sektoriaus prekės, ypač maistas ir žaliavos, sudarė didžiąją pasaulinės prekybos dalį, o pramoninės prekės sudarė mažiau nei 40 proc. (Yates, 1959; Kuznets, 1967).

Devynioliktojo amžiaus 8-ąjį dešimtmetį įvestas Aukso standartas užtikrino stabilią tarptautinio mokėjimo sistemą ir nustatė pagrindinių pasaulio valiutų kainą aukso atžvilgiu. Prekybos intensyvumas (matuojant apimtį) 1870–1914 m. laikotarpiu augo apytiksliai 3,5 proc. per metus, o pasaulinis realusis produktas – 2,7 proc. (Kitson ir Michie, 1995). Kuznetsas (1967) apskaičiavo, kad Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse pasaulinio eksporto vertė sudarė 16–17 proc. pasaulio pajamų[2]. Vėlesnio laikotarpio industrializuotų šalių skaičiavimai šį skaičių sumažino apytiksliai iki 12 proc., tai perša mintį, kad prekybos augimas produkcijos atžvilgiu sulėtėjo prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą (Krugman, 1995). Tai labiau atitinka kitus to laiko įvykius.

Krovinių gabenimo išlaidos nuolat mažėjo ir dvidešimtojo amžiaus pradžioje sudarė tik pusę devynioliktojo amžiaus 8-ojo dešimtmečio išlaidų. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą jos vėl ėmė didėti (Isserlis, 1938). Rinkos apsaugos lygis 1879–1892 m. svyravo,vė-

[2] Tokie skaičiavimai remiasi drąsiomis prielaidomis apie pasaulinės prekybos ir pajamų dydį ir todėl nėra apsaugoti nuo didelių paklaidų. Jie gali pervertinti šį santykį nepakankamai įvertindami BVP, nes didelė į rinką nepatenkanti BVP dalis nebuvo registruojama, o prekyba paprastai buvo registruojama.

liau didėjo iki pat Pirmojo pasaulinio karo, todėl daugelio šalių muitų lygis 1914 m. buvo aukštesnis negu 1878 m., o kai tam tikros šalys atsisakė DPP principo, vėl ėmė atsirasti diskriminacija (Bairoch, 1989). Tai buvo grįžimas prie protekcionizmo: vokiečių ekonomistas Friedrichas Listas (1789–1846) sukūrė teoriją, kad besivystančios šalys turi saugoti savo pramonės šakas tol, kol jos pasivys pirmaujančias šalis. Keletas stambių šalių ėmė taikyti protekcionistinę politiką. Vis tiek šiuo laikotarpiu susiformavo didelė pasaulinė prekybos sistema, per kurią buvo išmainoma didelė pasaulinės produkcijos dalis.

Auganti prekyba glaudžiau sujungė šalių vidaus rinkas ir atsirado kai kurių prekių pasaulinės rinkos. Buvo įsteigtos formalios tam tikrų pirminio sektoriaus prekių, tokių kaip ryžiai ir kviečiai, pasaulinės rinkos – dideliais šių prekių kiekiais buvo prekiaujama įsigalėjusiuose Europos ir JAV centruose, nustatytos atskaitos kainos visam pasauliui (Latham, 1986). Vyko ekstensyvi tarpžemyninė prekyba tarp išsivysčiusių ir besivystančių teritorijų ir tarp Europos ir Šiaurės Amerikos. Nors O'Rourke ir Wiliamsonas (1994) atkreipia dėmesį į kai kurių pagrindinių pramoninių prekių kainų konvergencijos įrodymus, tačiau trūksta įrodymų, kad egzistavo daugumos kitų prekių veikiančios pasaulinės rinkos. Be to, daugiausia tarp žemynų buvo prekiaujama pagal egzistavusias imperijų lengvatų sistemas ir jų įtakos sferas. Prekybos srautai dažnai ypač stipriai telkėsi tarp šalių, sudariusių prekybos sutartis (Irwin, 1993). Šie prekybos tinklai plėtėsi į kitas šalis, tačiau ribotas geografinis mastas reiškė, kad susiformavusios daugelio prekių tarptautinės rinkos apėmė šalių grupes, bet netapo tikrai globalinėmis rinkomis.

Šiuo laikotarpiu gerokai išaugo prekybos tarp besivystančių šalių intensyvumas. Kituose kraštuose prekybos apimtis labai svyravo – nuo vienų autarkijos iki kai kurių kitų tapimo tiesiog eksporto platformomis. Per 1860–1900 m. laikotarpį Lotynų Amerikos šalių eksportas išaugo maždaug nuo 10 iki 18 proc. BVP, tuo tarpu Azijos šalių eksportas buvo daug mažesnis ir tuo pačiu laikotarpiu išaugo maždaug nuo 1 iki 5 proc. BVP (Hansson, 1980). Tikėtina, kad dauguma Afrikos šalių būtų apie vidurį. Eksportas iš besivystančių teritorijų turėjo tendenciją telktis šalyse, kur buvo lengva išgauti mineralus ar buvo įsigalėjęs prekinis žemės ūkis. Daugelio besivystančių šalių eksporto lygis buvo žemas, kai kuriose eksporto sektorius išvis sudarė anklavą. Neabejotina, kad sąsajos tarp eksporto veiklos ir nacionalinių ūkių labai skyrėsi (Morris ir Adelman, 1988, 3 ir 6 sk.). Taigi, nors didžioji dauguma teritorijų prekiavo iki Pirmojo pasaulinio karo, vargu ar galima sakyti, kad daug šalių buvo iki galo įtrauktos į tarptautinę prekybos sistemą.

Tuo laikotarpiu nebuvo institucionalizuoto tarptautinio prekybos režimo. Kaip jau buvo pabrėžta, tarptautinės prekybos diplomatija daugiausia pasireiškė dvišalėmis derybomis ir formalių teisinių priemonių taikymu, norint užtikrinti mainų sutartis. Tačiau besiplečianti prekyba reikalavo derinti standartus ir prekybos taisykles. Buvo priimta daug tarptautinių susitarimų, atsirado bendri tarptautinio lygmens prekybos standartai ir metodai (Murphy, 1994, 2–4 sk.). Kartais tokius susitarimus inicijuodavo vyriausybės, tačiau dažnai jie bent iš dalies kildavo iš privačios iniciatyvos. Panašiai buvo nustatyta ir tarptautinė tvarka, kad lengviau plėstųsi ir būtų reguliuojamos pre-

kybai gyvybiškai svarbios tarptautinio transporto bei ryšių infrastruktūros. Dėl to, kad šios institucijos santykinai nepriklausė nuo nacionalinių vyriausybių, jos galėjo veikti ir po Pirmojo pasaulinio karo.

3.3.2 Tarpukaris: pasaulinės prekybos suirimas

Didžiojo karo suardyti prekybos tinklai dažniausiai nebuvo atkurti. Nuo 1913 m. iki pat žlugimo 1929 m. pasaulinės prekybos apimtis, panašiai kaip ir gamyba, augo 2,2 proc. per metus, o muitai nebuvo daug aukštesni už prieškario lygį (Kitson ir Michie, 1995). Po 1929 m. suirutės plačiai paplito protekcionizmas, kai šalys padidino prekybos kliūtis, atsisakė DPP principo ir pakeitė jį diskriminacinėmis priemonėmis. Muitai ir kitos kliūtys padidėjo, kai šalys ėmė naudoti „kaimyną skurdinančią" apsaugą, t.y. kenkdamos pačios sau bandė perkelti krizės išlaidas viena kitai. Po 1929 m. prekyba smigo žemyn: nuo 1929 iki 1937 m. pasaulinės prekybos apimtis faktiškai smuko po 0,4 proc. per metus, tačiau tai per menkai įvertina pradinį kritimą. Pasaulinė gamyba taip pat augo lėtai – tik 0,8 proc. per tą patį laikotarpį (Kitson ir Michie, 1995). Prekybos kritimas labai sustiprino ekonominės veiklos smukimą, tai parodo prekybos svarbą daugeliui ekonomikų. Ekonominė veikla pradėjo atsigauti, kai padidėjo vidaus paklausa. Svarbiausių prekių (žaliavinių) eksportuotojai nukentėjo labiausiai, nes dėl ekonomikos augimo šių prekių paklausa padidėja, o dėl krizės ir protekcionizmo – sumažėja, galiausiai sumažėja ir jų kainos. Mažėjančios kainos skatino pasiūlą, nes gamintojai siekė gauti daugiau pajamų, o tai dar labiau mažino kainas.

Kai šalys sumažino muitus ir prekyba atsigavo, tai dažniausiai vyko regioninių ar imperinių prekybos struktūrų viduje, tačiau netgi ir tai kartais padidindavo bendrą apsaugos lygį, nes prekybos kliūtys padidėdavo kitoms šalims, o sumažėdavo narėms (Pomfret, 1988, 2 sk.; Eichengreen ir Irwin, 1995). Izoliuotų imperinių ar regioninių blokų atsiradimas staigiai apgręžė judėjimą link globalinės prekybos sistemos.

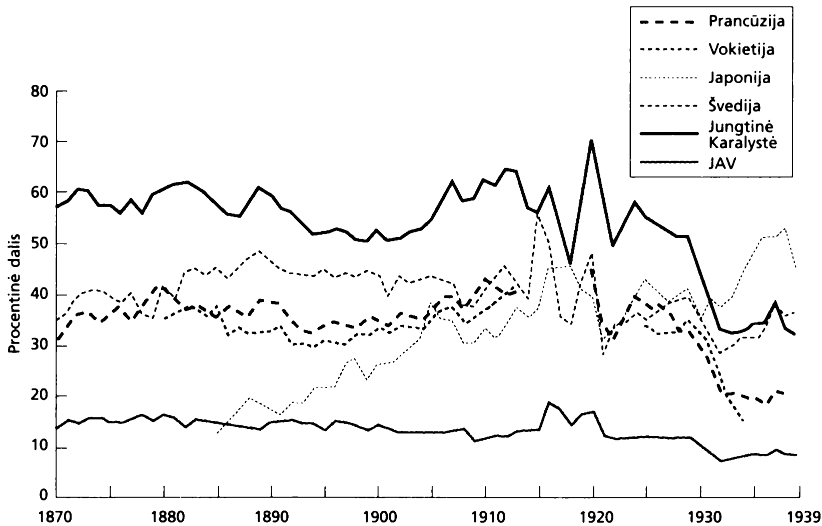
Pasirinktų šešių šalių atžvilgiu šiuos procesus galime panagrinėti nuodugniau. Toks požiūris yra patikimesnis nei globalūs duomenys, nes nereikia skaičiuoti pasaulinės ekonomikos dydžio. 3.2 lentelėje pateiktos apsaugos tendencijos parodo bendrą muitų tarifų vaizdą: jie mažėjo iki devynioliktojo amžiaus 8-ojo dešimtmečio, vėliau turėjo tendenciją didėti ir reikšmingai padidėjo po 1929 m. krizės (išskyrus Britaniją). Šių šalių prekybos santykių intensyvumo rodiklį galima nustatyti iš metinių duomenų ir bendrųjų eksporto ir prekybos tendencijų (prekyba čia apskaičiuojama sudedant eksporto ir importo vertes) nacionalinių pajamų atžvilgiu. Be to, kadangi valstybės institucijų veikla (ir vis dar nėra) beveik niekada nebuvo prekiaujama, yra svarbu išnagrinėti prekybos apimtį visos privačios ekonominės veiklos atžvilgiu.

Klasikinio Aukso standarto epochoje Britanija turėjo didžiausią prekybos ir nacionalinių pajamų santykį tarp išsivysčiusių šalių. Britanijos pramoninė viršenybė ir jai atviros plačios kolonijų teritorijos suteikė jos eksportuotojams parengtas rinkas. Prekių ir paslaugų eksportas sudarė apie 30 proc. BVP ir, kaip matyti iš 3.1 paveikslo, visa prekybos vertė siekė beveik 60 proc. BVP.

3. 2 lentelė. Pasirinktų šalių muitų tarifai 1820–1931 m., proc.

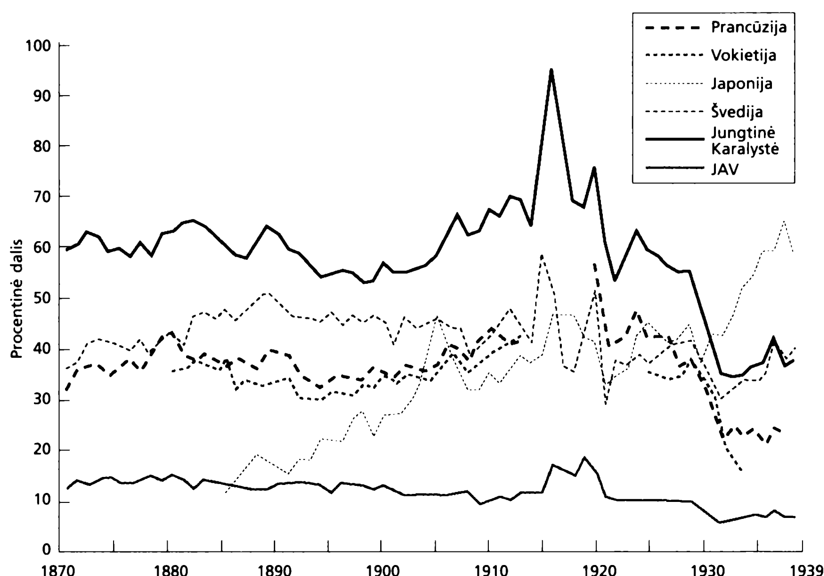
	1820[a]	1875[a]	1913	1926	1931
Prancūzija	[b]	12–15	18	12	38,0
Vokietija	8–12	4–6	12	12	40,7
Japonija	[b]	5	20	16	24,0
Švedija	[b]	3–5	16	13	26,8
Didžioji Britanija	45–55	0	0	4	10,0[c]
Jungtinės Valstijos	35–45	40–50	33	29	53,0

[a] Tik pramoninės prekės.
[b] Veikė platūs prekybos ribojimai.
[c] 1932 m.
Šaltiniai: Bairoch, 1989; Panic, 1988, p. 149–51; Pomfret, 1988, p. 25; Minami, 1994, ch. 7.

3.1 pav. Procentinė prekybos dalis BVP šešiose šalyse 1870–1939 m. (*šaltiniai:* For France, Mitchell, 1992; Levy-Leboyer ir Bourguignon, 1990; for Germany, Mitchell, 1992; for Japan, Ohkawa ir Shinohara, 1979; for Sweden, Johansson, 1967; for the UK, Feinstein, 1972; for the US, Mitchell, 1983)

Eksporto vertė sudarė apie 25–33 proc. privataus BVP (prekybą žr. 3.2 pav.).
Britanijoje ir po Pirmojo pasaulinio karo prekybos apimtis išliko tokia pat, tačiau dvidešimtojo amžiaus 3-iąjį dešimtmetį ji sumažėjo, kai eksportas pajamų augimo atžvilgiu tiek absoliučiai, tiek santykinai ėmė mažėti. 4-ąjį dešimtmetį prekybos apimtis smarkiai krito. Šį dešimtmetį buvo sustiprinta, o 3-iąjį dešimtmetį įvesta muitų apsauga. Prieš Antrąjį pasaulinį karą Britanijos ekonomika buvo labiausiai orientuota į šalies vidaus ir imperijos rinkas ir joje susidūrė su stiprėjančia konkurencija.

3.2 paveikslas. Procentinė prekybos dalis privačiame BVP šešiose šalyse 1870–1939 m. (*šaltiniai:* kaip 3.1 pav.)

Prancūzijos prekyba pajamų atžvilgiu pastebimai išaugo po 1860 m. (3.1 paveikslas). Didžiąją devynioliktojo amžiaus dalį Prancūzijos prekybos apimtis pagal išsivysčiusios šalies standartus buvo didelė. Muitų lygis išaugo devynioliktojo amžiaus 9-ąjį ir 10-ąjį dešimtmečius, o pirmojoje dvidešimtojo amžiaus pusėje vėl sumažėjo. Klasikinio Aukso standarto laikotarpiu eksporto vertė pasiekė maždaug 15 proc. BVP, o prekybos ir privataus BVP santykis buvo didesnis (žr. 3.2 pav.). Po Pirmojo pasaulinio karo prekybos mastas BVP atžvilgiu greitai atsigavo ir 3-iojo dešimtmečio viduryje pasiekė klasikinio Aukso standarto lygį, galiausiai dėl 3-iojo dešimtmečio pabaigos ekonominių neramumų jis sumažėjo, o po 1929 m. ir visiškai nunyko.

Devynioliktojo amžiaus 8-ąjį dešimtmetį Vokietijos prekybos režimas buvo vienas liberaliausių pasaulyje. Padėtis iš esmės pasikeitė 9-ąjį dešimtmetį. Prekybos dalis BVP sumažėjo, taip pat, kaip matyti iš 3.1 ir 3.2 paveikslų, sumažėjo ir prekybos apimtis. Nuo 10-ojo dešimtmečio prekyba atsigavo, nes dėl Vokietijos pramonės plėtros ir dėl agresyvios eksporto skatinimo politikos išaugo eksportas. Šiuo nauju protekcionizmu buvo bandoma ne tik užtikrinti, kad šalis apsirūpintų žemės ūkio produktais, bet ir buvo siekiama sukurti pramoninį pagrindą už muitų sienos. 3-iojo dvidešimtojo amžiaus dešimtmečio pradžios hiperinfliacija taip smarkiai sutrikdė prekybą, kad net dešimtmečio pabaigoje prekybos ir BVP santykis buvo mažesnis už tipišką klasikinio Aukso standarto laikotarpio santykį. Kitą dešimtmetį prekyba smarkiai sumažėjo ir dėl bendro pasaulinės prekybos nuosmukio, ir dėl nacių protekcionistinės politikos.

JAV devynioliktojo amžiaus pradžioje, panašiai kaip ir tuometinėje Britanijoje, prekybos ir BVP santykis buvo palyginti didelis, tačiau, kaip matyti iš 3.1 ir 3.2 paveikslų, kai prasidėjo pilietinis karas, prekybos apimtys (kaip BVP dalys) staigiai nukrito. Klasikinio

Aukso standarto laikotarpiu eksportas buvo 10 proc. mažesnis už BVP, o visa prekyba apytikriai sudarė 15 proc. BVP. Prekyba JAV išliko svarbi ir eksportas šiuo laikotarpiu matuojant absoliučiais dydžiais išaugo apytikriai tiek pat, kiek ir nacionalinės pajamos. Ši tendencija tęsėsi ir po Pirmojo pasaulinio karo, nes vis didėjo eksportas, galiausiai JAV įsitvirtino kaip pasaulio prekybos galiūnė, tačiau prekybos lygis (kaip BVP dalis) dvidešimtojo amžiaus 3-iojo dešimtmečio pradžioje krito, kadangi pajamos augo sparčiau negu prekyba. Iš tiesų prekyba 4-ojo dešimtmečio pradžioje ir toliau smuko, būtent JAV sprendimas 1929 m. padidinti muitus buvo 4-ojo dešimtmečio protekcionizmo pradžia.

3.1 paveikslas rodo, kad Japonijos prekyba nuolat augo. Devynioliktojo amžiaus 9-ąjį dešimtmetį prekybos apimtis buvo nedidelė, o Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse prekių ir paslaugų eksportas sudarė jau apie 10 proc. produkto, o visa prekyba buvo didesnė nei 20 proc. BVP. 1899 m. Japonija įtvirtino muitų autonomiją, iki 1911 m. keletą kartų kėlė muitus ir kaip šalies pramonės raidos strategiją naudojo protekcionizmą. Tai nesutrukdė prekybai gamybos atžvilgiu absoliučiai ir santykinai augti, tiesa, labai mažai. Po Pirmojo pasaulinio karo prekybos apimtis iš pradžių sumažėjo, tačiau 3-iojo dešimtmečio pabaigoje prekyba atsigavo, o 4-ąjį dešimtmetį toliau didėjo ir pasiekė viršūnę – apytikriai 25 proc. BVP (atsižvelgiant vien į eksportą), arba daugiau kaip 50 proc. prekybos dalį privačiame BVP (žr. 3.2 pav.). 4-ąjį dešimtmetį Japonijos prekyba augo tiek dėl jos geografinių ir struktūros poslinkių, tiek ir dėl didžiulės pradinės devalvacijos (Minami, 1994, ch. 7). Šį dešimtmetį spartų Japonijos eksporto augimą lėmė jos Didesnio Rytų Azijos bendro klestėjimo (*Greater East Asia Co-prosperity*) sferos plėtra.

Švedijos prekybos ir BVP santykis klasikinio Aukso standarto epochoje buvo apie 40 proc. – faktiškai didžiausias iš visų minėtų šalių, išskyrus Britaniją. Iš 3.1 ir 3.2 paveikslų matyti, kad prekybos ir BVP santykis devynioliktojo amžiaus 7-ąjį dešimtmetį ir 8-ojo pradžioje greitai padidėjo, po to svyravo, o prekių ir paslaugų eksportas sudarė apie 20 proc. BVP. Prekybos ir BVP santykis klasikinio Aukso standarto laikotarpiu buvo dvigubai didesnis. Švedijos prekybos ir BVP santykis iki Pirmojo pasaulinio karo buvusį lygį pasiekė 3-iojo dešimtmečio pabaigoje ir, nors 4-ojo dešimtmečio pradžioje prekyba sumažėjo, vėliau ji iš dalies atsigavo ir dešimtmečio pabaigoje prekybos ir BVP santykis buvo panašus į 3-iojo dešimtmečio prekybos ir BVP santykį. Didelė prekybos apimtis nereiškė, kad protekcionizmas buvo mažas – Švedija paskutinį devynioliktojo amžiaus dešimtmetį padidino muitus iki lygio, kuris pagal nedidelių Europos šalių standartus buvo gana aukštas (Bairoch, 1989).

3.3.3 Ekonominė prekybos įtaka

Aštuonioliktąjį amžių ir devynioliktojo amžiaus pradžioje prekyba buvo per mažai išplėtota, kad šalies ekonomikos raidai būtų itin svarbi. Be to, net klasikinio Aukso standarto laikotarpiu buvo ginčijamasi, ar prekyba buvo greito ekonomikos augimo priežastis, ar pasekmė. Prekyba tikrai prisidėjo prie ekonomikos augimo, nes plėtė rinkas ir teikė pigių žaliavų importą. 1930 m. krizė palietė visą pasaulį – tai rodo ir globalinį prekybos sistemos pobūdį, ir prekybos ekonominį reikšmingumą.

3.1 intarpas. Atsivėrimas prekybai: ekonominės ir skirstomosios įtakos

Įprastinė prekybos teorija remiasi daugybe prielaidų. Manoma, kad tada, kai šalis atsiveria prekybai, prekiaujama pasaulinėmis (atsižvelgiant į valiutos kursą), o ne vidaus kainomis. Pasaulinės kainos rodo santykines prekiaujamų gėrybių gamybos išlaidas pasaulinėje rinkoje, o ne šalies ekonomikoje. Atsižvelgiant į kiekvienos ekonomikos santykinių išlaidų struktūrą, vienų prekių gamybą bus naudinga plėsti, o tų, kurias pigiau gaminti užsienyje, gamybą pakeisti importu. Taigi prekybai atsivėrusi šalis gamins daugiau tų gėrybių, kurių gamyboje turi *lyginamąjį (konkurencinį) pranašumą*, o mažiau arba visai nebegamins prekių, kurių gamyboje to pranašumo neturi.

Kas nulemia šalies santykinius kaštus ir lyginamąjį jos pranašumą? Kaštų skirtumai, kaip aiškina teorija (Heckscheris ir Ohlinas), atspindi santykinę gamybos veiksnių pasiūlą, paprastai – žemės, darbo (įvairios kvalifikacijos) ir kapitalo, kur santykinai gausus(-ūs) veiksnys(-iai) yra pigus(-ūs). Atsivėrusi prekybai kiekviena šalis ima specializuotis gaminti tas prekes, kurias gaminant intensyviai naudojamas(-i) santykinai gausus(-ūs) veiksnys(-iai), kadangi gaminti šalies viduje yra santykinai pigu, o importuoja tas prekes, kurioms gaminti intensyviai naudojamas santykinai retas veiksnys(-iai) ir dėl to jas gaminti šalies viduje yra santykinai brangu.

Todėl atsivėrimas prekybai veikia pajamų pasiskirstymą tarp žemės, darbo ir kapitalo. Pagal Stolperio-Samuelsono teoremą atsivėrimas prekybai turėtų padidinti gausiųjų ir sumažinti retųjų veiksnių pajamas. Intuityviai galima nujausti, kad prekyba padidina prekių, kurių gamyboje intensyviai naudojamas gaususis veiksnys(-iai), paklausą, ir sumažina prekių, kurių gamyboje intensyviai naudojamas retasis veiksnys(-iai), paklausą, todėl padidėja gausiojo veiksnio(-ių) paklausa, kartu didindama to veiksnio(-ių) kuriamas pajamas, ir mažėja retojo veiksnio(-ių) paklausa ir pajamos. Bendrosios šalies pajamos vis tiek padidės dėl mainų naudos, tačiau nauda pasiskirstys nelygiai. Iš principo laimėtojai galėtų visiškai atlyginti pralaimėjusiems ir vis tiek pirmiesiems būtų geriau nei anksčiau, tačiau tam prireiktų, kad įsikištų valstybė. Tačiau, jei yra gana tikėtinos sąlygos, pajamų paskirstymo įtakos dydis gali kelis kartus viršyti mainų naudos dydį.

Gamybos veiksnių kainų išsilyginimo teorema parodo, kad esant tam tikroms sąlygoms, skirtingų veiksnių grąža – žemės renta, darbo užmokestis ir pelno norma – pasaulyje išsilygina. Intuityviai galima nujausti, kad dėl prekybos kiekvienoje šalyje santykinai gausaus veiksnio(-ių) pajamos padidės, o santykinai reto(-ų) – sumažės. Kadangi gaususis veiksnys(-iai) yra santykinai pigus, o retasis(-i) brangus, tai veiksnių kainos padidės ten, kur jie buvo santykinai pigūs, ir sumažės ten, kur jie buvo santykinai brangūs, šitaip rodydami tendenciją susilyginti globaliai. Teoriškai darbo užmokestis ar kapitalo grąža tarptautiniu mastu susilygins, jei darbas ar kapitalas laisvai judės iš mažo darbo užmokesčio ar mažo pelno šalių į didelio darbo užmokesčio ar pelno šalis, tačiau gamybos veiksnių kainų susilyginimas dėl prekybos rodo, kad tai gali įvykti net ir be veiksnių judėjimo. Vis dėlto kainų susilyginimą riboja daugelis prielaidų ir, jei nebus visų sąlygų, labiau panašu, kad egzistuos veiksnių kainų tarptautinių skirtumų mažėjimo, o ne visiško kainų išsilyginimo tendencija.

Nagrinėjamoms šešioms šalims 1870–1939 m. laikotarpiu prekyba buvo daugiausia ne pats svarbiausias šalies ekonomikos augimo veiksnys. Netgi Britanijoje didelė prekybos apimtis buvo labiau ekonomikos augimo pasekmė, o ne pagrindinė priežastis. Švedijoje augimą greičiausia paskatino gamtos išteklių eksportas. Tačiau didėjančio prekybos intensyvumo poveikis šiose šalyse vis plačiau pasireiškė plečiantis ir gilėjant nacionalinėms rinkoms (Schön, 1986).

Daugeliui besivystančių šalių, turinčių daug gamtos išteklių, ir labiau išsivysčiusiems eksportuotojams, tokiems kaip Australija, Kanada, Argentina ir Pietų Afrika, pirminio sektoriaus prekių paklausa buvo svarbiausias augimo šaltinis. Šių šalių prekių paklausa tiesiogiai veikė augimą ir skatino susijusios apdirbamosios pramonės raidą. Šalių vyriausybės eksporto pajamas naudojo dideliems infrastruktūros projektams, dažnai iš dalies finansuojamiems iš užsienio gautomis paskolomis, už kurias būdavo garantuojama būsimomis eksporto pajamomis. Nors klasikinio Aukso standarto laikotarpiu ir pasitaiko sėkmingo eksporto paskatintų raidos atvejų, augimui didelė prekybos apimtis nebuvo nei būtina, nei pakankama. Morrisas ir Adelmanas nustatė, kad besivystančioms šalims prekyba turėjo reikšmingą teigiamą įtaką tuo atveju, jei jų vidaus rinkos struktūros buvo pakankamai pasirengusios iš mainų gauti naudą ir paskleisti ją visoje šalies ekonomikoje (1988, 3 ir 6 sk.). Prekyba dažnai itin skatino rinkos santykių raidą ekonomikoje, bet tai jokiu būdu nevyko automatiškai.

Tačiau prekyba buvo svarbus įvairių visuomenės sektorių pajamas lemiantis veiksnys ir galiausiai esmingai veikė vidaus politiką. Rinkos apsaugos ir transporto išlaidų sumažėjimas sulygino tarptautinėje prekyboje mainomų prekių kainas, todėl šalys ėmė specializuotis tuose sektoriuose, kur jos buvo konkurenciškai pranašesnės. Tai lėmė tokį prekybos stratifikacijos pobūdį: šalys, turinčios daug gamtos išteklių, išplėtė pirminio sektoriaus prekių eksportą, o šalys, kurios industrializavosi, specializavosi gaminti pramonines prekes. Šis tarptautinis darbo pasidalijimas labai paveikė įvairių sektorių ir grupių gerovę industrinėse ir besivystančiose šalyse. Įprastinė prekybos teorija (žr. 3.1 intarpą) teigia, kad tuomet, kai šalys vis labiau atsiveria prekybai, gamybos veiksnių grąža turėtų susilyginti tarptautiniu mastu. Vėlesnės studijos patvirtina, kad dėl prekybos klasikinio Aukso standarto laikotarpiu darbo užmokestis, žemės rentos ir pelno normos tarptautiniu mastu susilygino (O'Rourke ir Williamson, 1994; O'Rourke et al., 1996). Prekyba kartu su migracija ir tarptautiniais kapitalo srautais pastebimai sumažino darbo užmokesčio skirtumus tarp šalių, kai jas ėmė veikti globalinė konkurencija (Williamson, 1995). Be to, besiplečianti prekyba žemės ūkio produktais sumažino maisto produktų kainą ir todėl ji buvo didžiulis realiojo darbo užmokesčio padidėjimo šaltinis. Todėl, kai produktyvesnių Amerikos (Šiaurės ir Pietų) fermerių pajamos padidėjo, daugelyje Europos šalių užsitęsė žemės ūkio nuosmukis, nes atsirado pigesnių žemės ūkio produktų iš JAV[3]. Dėl šių pro-

[3] Darbo užmokestis žemės rentos atžvilgiu išaugo darbo gausiose šalyse, žemės renta išaugo darbo užmokesčio atžvilgiu, padidėjo dirbamos žemės gausiose nestokojančiose šalyse. Šis santykis padvigubėjo Prancūzijoje nuo 1870 iki 1910 m., daugiau negu dvigubai padidėjo Britanijoje ir Švedijoje, o Vokietijoje tuo pačiu laikotarpiu išaugo 40 proc. Šie poslinkiai atrodo buvo didesni mažiau saugomų rinkų šalyse, tai ir vėl atitinka įprastinę prekybos teoriją. Žemės gausiose JAV šis santykis tuo pačiu laikotarpiu perpus sumažėjo, tai rodo prekybos įtaką, nes, kaip jau buvo minėta, JAV prekybos ir BVP santykis tuo laikotarpiu išliko mažas.

cesų gamybos veiksnių pajamos visiškai nesusilygino, nes veikė ir kiti veiksniai. Globalinio susilyginimo tendencija nutrūko tarpukariu, kai sustiprėjo protekcionizmas ir 4-ojo dešimtmečio pabaigoje vis labiau ėmė skirtis darbo užmokestis, pelnas ir žemės renta. Darbo nestokojančiose Europos šalyse realusis darbo užmokestis sumažėjo, o daug žemės turinti JAV patyrė sunkią žemės ūkio krizę.

3.3.4 Prekybos globalizacija: nuo Aukso standarto laikotarpio iki Didžiosios krizės

Nuo 1870 iki 1939 m. svarbiausių prekių rinkos pradėjo įgauti globalumo ir, priešingai nei ankstesniu metu, šalys ėmė taip specializuotis, kad globalinė konkurencija vis labiau veikė nacionalinį gamybos pobūdį. Tai, kad pajamos nacionaliniuose ūkiuose, giliau įsitraukusiuose į prekybos sistemą, vis labiau pakluso globalinės rinkos dėsniams ir tai vis labiau veikė vidaus politiką, buvo viena iš pasekmių, apskritai atitinkanti įprastinę prekybos teoriją. Grupės, iš laisvos prekybos galinčios gauti naudos, susitelkė kovoti už ją, o grupės, turinčios patirti nuostolių, organizavosi siekti apsaugos (Rogowski, 1989). Tačiau šios tendencijos pradėjo nykti po Pirmojo pasaulinio karo ir išnyko 4-ąjį dešimtmetį.

Nors prekybos *ekstensyvumas* didesnę to laikotarpio dalį plėtėsi ir apėmė beveik visą pasaulį, be to, atsirado reikšmingos globalinės kai kurių prekių rinkos, tačiau daugelio prekių prekybos tinklų geografija dažnai buvo ribota. Daugelis šalių rinkas šiek tiek saugojo netgi klasikinio Aukso standarto laikotarpiu. Tai stabdė globalinių rinkų raidą ir iš dalies izoliavo nacionalinius ūkius nuo prekybos įtakos. Prekybos *intensyvumas* labai skyrėsi. Išsivysčiusių šalių ir didžiausių pagrindinių prekių eksportuotojų prekyba nuo nepastebimos nacionalinių pajamų dalies išaugo iki reikšmingos. Daugelio kitų nacionalinių ūkių prekybos apimtis dažnai buvo maža ir jų įtaka kitoms šalims buvo ribota. Todėl prekybos sistema buvo labai stratifikuota – nacionaliniai ūkiai už Europos ir didžiausių pagrindinių eksportuojamų grupės ribų dažnai pasaulinėje prekyboje buvo ne tokie svarbūs.

3.4 Globalinės prekybos tvarkos atsiradimas

Pokariu prekyba augo netgi greičiau už gamybą, šio „aukso amžiaus" (1950–1973) laikotarpiu prekybos apimtis didėjo 5,8 proc. per metus – daug greičiau nei devynioliktajame amžiuje, o pasaulinė gamyba kilo nematytu 3,9 proc. metiniu tempu (Kitson ir Michie, 1995). Vėliau ir prekybos apimtis, ir pasaulinė gamyba sumažėjo. 1973–1996 m. prekyba vidutiniškai augo 4,1 proc., o gamyba – 3,3 proc. per metus[4], tačiau šie skaičiai nuslepia daug greitesnį augimą 9-ojo dešimtmečio pabaigoje ir paskutinį amžiaus dešimtmetį. Tačiau dar reikia išsiaiškinti, ar šiuolaikinis prekybos lygis ir struktūra yra nauja globalizacijos fazė.

[4] Apskaičiuota remiantis TVF leidiniu *International Statistics Yearbook* (1998).

3.4.1 Globalinės laisvosios prekybos raida

1944 m. Bretton Woodso susitarimu ne tik buvo sukurta fiksuotų valiutos kursų sistema, bet jis buvo ir daugiašalės prekybos tvarkos pagrindas. Sąmoningai stengdamasi išvengti 4-ojo dešimtmečio protekcionizmo 1947 m. Havanos chartija numatė įkurti tarptautinę prekybos organizaciją, kuri turėtų prižiūrėti, kaip funkcionuoja pasaulinės prekybos sistema. Prezidentas Trumanas atmetė šį projektą, kai protekcionizmo šalininkai ir ištikimi prekybos laisvės šalininkai (pastarieji bijojo, kad bus imta reguliuoti prekybą) susivienijo prieš ją JAV Kongrese. Kadangi nebuvo kitos galimybės, silpnesnis Bendrasis susitarimas dėl muitų tarifų ir prekybos (GATT) – daugiašalis derybų dėl muitų tarifų forumas – tapo pagrindine tarptautine prekybos institucija. Iš tiesų GATT buvo tik jį pasirašiusių šalių prekybos susitarimas, jis turėjo nedidelį sekretoriatą, kuris prižiūrėjo, kaip laikomasi taisyklių, ir teikė technines paslaugas jo remiamoms daugiašalėms prekybos liberalizavimo deryboms. 1995 m. GATT buvo pakeistas Pasaulio prekybos organizacija (PPO), daug galingesne institucija.

GATT režimas, kuriuo remiasi ir PPO, buvo grindžiamas keturiais svarbiausiais principais:

- *Nediskriminavimo* (DPP principas);
- *Abipusiškumo* – kai viena šalis sumažina muitų tarifus, jos prekybos partneriai taip pat turi atitinkamai juos sumažinti;
- *Skaidrumo* – prekybos politikos priemonių pobūdis turi būti aiškus;
- *Sąžiningumo* – eksportuotojų taikomas dempingas, kai prekės parduodamos mažesnėmis nei rinkos kainomis, arba grobuoniška kainodara laikoma nesąžininga praktika ir šalims suteikiama teisė naudoti apsaugos priemones.

Siekiant apsaugoti šalies mokėjimų balansą ir pramonę, GATT straipsniuose buvo numatyta keletas išimčių. GATT buvo pokario prekybos režimo ir septynių globalinio muitų tarifų mažinimo derybų organizacinės struktūros pagrindas. Dalyvaujančių šalių skaičius greitai augo. 1967–1970 m. Kennedy'o rate dalyvavo daugiau kaip aštuoniasdešimt šalių, o 1986–1993 m. Urugvajaus ratas jau apėmė daugumą pasaulio šalių. Šiose daugiašalėse derybose buvo nuosekliai mažinami muitų tarifai. Tokijo rato pabaigoje 1979 m. tarp EBPO šalių jie buvo mažesni negu klasikinio Aukso standarto laikotarpiu, o po Urugvajaus rato jie dar labiau sumažėjo.

Nors muitų tarifų lygis per visus šimtmečius yra mažiausias, kartais teigiama, kad apsaugos muitų tarifais sumažėjimą tarp EBPO šalių atsvėrė, o gal ir persvėrė, įvairių netarifinių kliūčių padidėjimas. Apskritai netarifinės prekybos kliūtys yra bet kokios vyriausybės taikomos priemonės, kurios iškraipo prekybos apimtį, sudėtį ar kryptį, todėl beveik bet kokia vyriausybės priemonė gali paveikti prekybą ir dėl tos priežasties jų masto ir poveikio įvertinimai skiriasi. Importo kvotos, sutartiniai kiekybiniai importo apribojimai, eksportuotojų rėmimas, muitinių delsimas, procedūros ir vyriausybės politika pirkti iš vidaus gamintojų yra tiesioginių kliūčių pavyzdžiai. Prekybą netiesiogiai gali veikti vyriausybės parama pramonei ir reikalavimų gaminiams

nustatymas, pavyzdžiui, sveikatos, saugos ar aplinkosaugos sumetimais. Skaičiavimai rodo, kad šios kliūtys 1992 m. paveikė tik apie 18 proc. pasaulio eksporto (Page, 1994, p. 51). Netarifinių kliūčių poveikį sunku įvertinti jau vien todėl, kad duomenys paprastai parodo tik jų taikymo sritį, o ne tai, kaip jos iš tikrųjų įgyvendinamos. Pavyzdžiui, Harriganas (1993) nustatė, kad jų poveikis EBPO šalių prekybai buvo mažas. Besivystančiose šalyse netarifinės kliūtys galbūt buvo didesnės, taip pat didesnis ir jų poveikis prekybai, nes jos ypač paplitusios žemės ūkio, tekstilės ir keliuose kituose pramonės sektoriuose, kuriuose daug besivystančių šalių turi konkurencinį pranašumą (Page, 1994, ch. 3). Tačiau atrodo, kad jos liečia tik mažą besivystančių šalių eksporto dalį, o kai kurios iš kliūčių buvo sumažintos po Urugvajaus rato, kai laipsniškai yra naikinamas tekstilės prekybą ribojantis (*Multi-fibre Agreement*) susitarimas dėl tekstilės gaminių.

GATT ne tik gerokai sumažino muitų tarifus ir taip liberalizavo prekybą, bet vėliau ėmėsi ir kitų sektorių – ypač mažinti prekybos paslaugomis kliūtis. PPO režimas siekia sumažinti ar panaikinti daugybę netarifinių kliūčių ir nacionalinių prekybos sąlygų skirtumų. Be to, PPO yra daug galingesnė institucija, nes jos ginčų kolegijos (*dispute panels*) yra įgaliotos priimti įpareigojančius sprendimus, jei dėl prekybos taisyklių vyksta ginčas ar jos pažeidžiamos. Šiuo požiūriu PPO yra reikšminga institucinė prekybos liberalizavimo jėga (Hoekman ir Kostecki, 1995; Qureshi, 1996).

Iki dvidešimtojo amžiaus 9-ojo dešimtmečio industrializuotų šalių tarpusavio prekybos atvirumo didėjimo tendencija apskritai nesulaukė atsako besivystančių šalių pasaulyje. Tarpukariu daugelis besivystančių šalių abejojo atviros prekybos sistemos nauda ir prioritetą teikė nacionalinės industrinės bazės kūrimui. Nors atsiradęs protekcionizmas praktiškai buvo labiau susijęs su laikinu patogumu nei darniais nacionaliniais tikslais, jis turėjo lemiamą įtaką prekybos politikai. Nuo dvidešimtojo amžiaus 9-ojo dešimtmečio besivystančiose šalyse įvyko didžiulių pokyčių ir buvo smarkiai sumažinta prekybos kliūčių. Tai buvo įgyvendinta kaip vidaus strategija, tačiau, kai spaudė tokios daugiašalės institucijos kaip Pasaulio bankas, Tarptautinis valiutos fondas (TVF) ir Pasaulio prekybos organizacija (PPO). Sachs'as ir Warneris (1995) nustatė, kad nuo 1960 m. iki 9-ojo dešimtmečio pabaigos pasaulio valstybių dalis, apskritai galinti būti priskirta prie atviros prekybos šalių, buvo pastovi ir, matuojant gyventojų skaičiumi, mažesnė už ketvirtadalį, arba, matuojant BVP, mažesnė už pusę. Nuo to laiko šios dalys išaugo atitinkamai daugiau kaip pusę karto ir apytiksliai sudarė du trečdalius. Šie skaičiai dar labiau padidės, kai Kinija bus priimta į PPO, ir didės tol, kol tęsis prekybos laisvėjimo tendencija.

Po Ekonominės savitarpio pagalbos tarybos (ESPT) suirimo dauguma Rytų Europos šalių liberalizavo prekybos režimą ir jų muitų tarifų lygis dabar nedaug didesnis už EBPO šalių muitų tarifų dydį. Nors regioniniai prekybos susitarimai tarp buvusių Ekonominės savitarpio pagalbos šalių nutrūko, tačiau pagrindinės šalys sugebėjo išplėsti eksportą į likusį pasaulį, daugiausia į kitas Europos šalis. Dažnai jų prekybos ir BVP santykis buvo didesnis už 50 proc. ir yra panašus arba net aukštesnis tiek už išsivysčiusių šalių vidurkį, tiek ir už panašias pajamas gaunančių besivystančių šalių vidurkį.

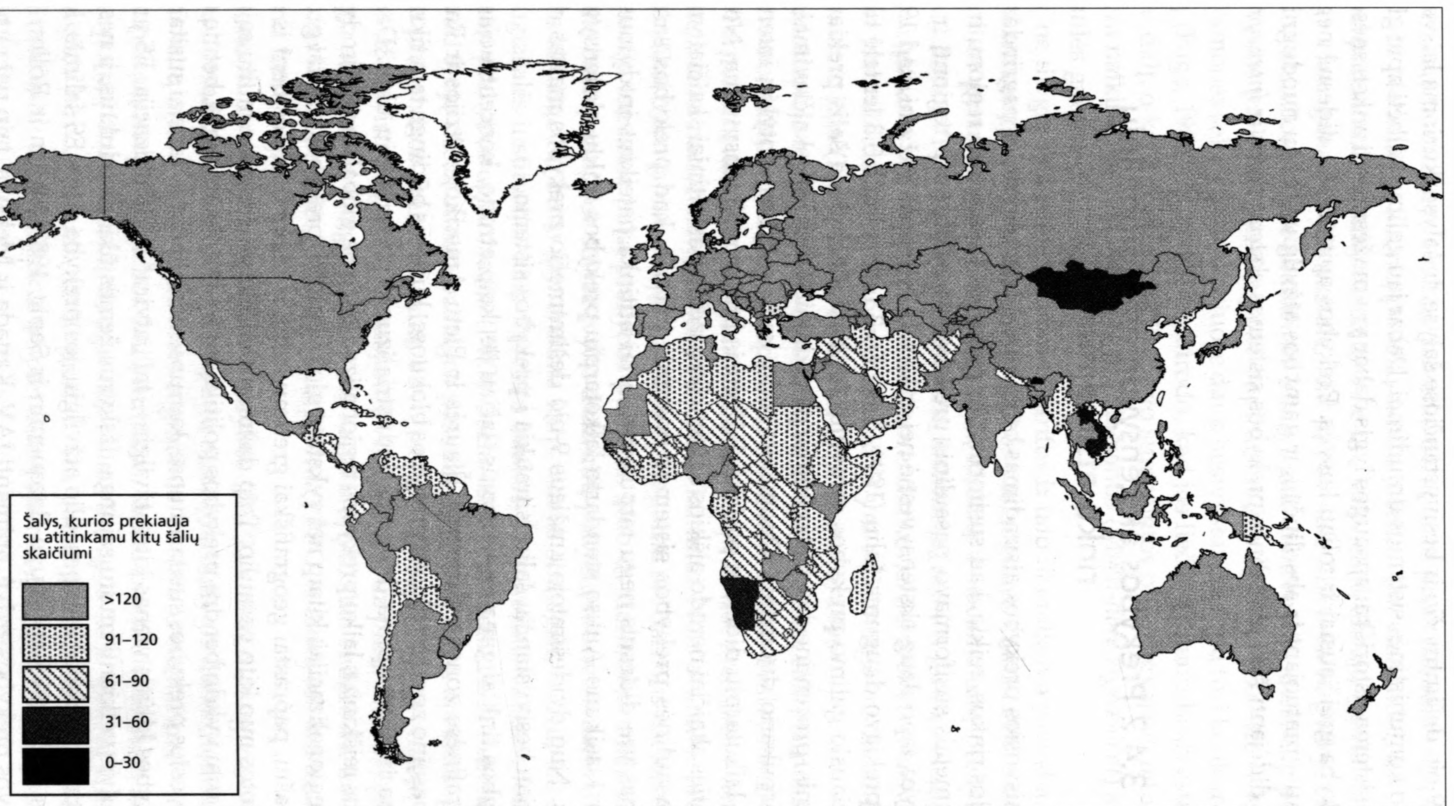
Dvidešimtojo amžiaus 8-ąjį dešimtmetį laisvoji prekyba iš esmės įsigalėjo tarp EBPO šalių, o nuo 9-ojo dešimtmečio ir besivystančiose šalyse, ir šalyse, kurioms laisvai prekiauti neleido komunistinės sistemos draudimai. Dabar jau galima kalbėti apie globalinę prekybos sistemą. Istoriškai apsaugos lygis dabar yra mažesnis nei ankstesnėse epochose, o prekyba greičiausiai ir toliau laisvės. Prekybos apimtis yra didesnė negu bet kada anksčiau – matuojant ir absoliučiai, ir gamybos atžvilgiu. Toliau nuodugniau išnagrinėsime didėjantį šios globalinės prekybos sistemos *ekstensyvumą* ir *intensyvumą*.

3.4.2 Prekybos ekstensyvumas ir globalinių rinkų atsiradimas

Globalinės laisvosios prekybos atsiradimas buvo atvirų pasaulio rinkų pagrindas. Kad atsirastų tokios rinkos, reikia, kad susiformuotų prekybos tinklai tarp regionų ir šalių. Kai pokario metais susiformavo pasaulinis prekybos santykių (tarp regionų ir šalių) tinklas, prekyba tapo daug ekstensyvesnė nei anksčiau. Nieropas pažymi, kad 1990 m. tarpusavyje prekiavo dauguma šalių (1994, 3 sk.; žr. 3.1 žemėlapį). 3.3 lentelė tiksliau parodo didžiausio galimo prekybos santykių skaičiaus (kiekviena šalis prekiauja su visomis kitomis) procentinę dalį. Palyginimui pateikiami 54 teritorijų skaičiavimai, gauti naudojant tarpukario duomenis. Duomenys rodo, kad prekybos santykių intensyvumas pokario laikotarpiu didėjo ir pasiekė didžiausią įmanomą intensyvumą. Nors nepastovios imties skaičiai nerodo aiškios tendencijos, tačiau paskutiniai skaičiai yra ekstensyvios pasaulinės prekybos sistemos požymis ir rodo, kad prekybos santykių ekstensyvumas yra didesnis negu tarpukariu, o tai atitinka pateiktus įrodymus, kad tarpukariu ir klasikinio Aukso standarto laikotarpiu prekybos tinklų ekstensyvumas buvo ribotas. Nuo dvidešimtojo amžiaus 9-ojo dešimtmečio prekybos mastas didėja, nes vis daugiau besivystančių šalių įsitraukia į prekybos sistemą.

Nors prekybos tinklai gana ekstensyvūs, tačiau jie, kaip atrodo, koncentruojasi tam tikrose geografinėse zonose: Europoje; Šiaurės ir Pietų Amerikoje; Azijos ir Ramiojo vandenyno baseino zonoje: trijuose prekybos blokuose, kuriems būdinga tam tikra ekonominė darna ir kurie apima daugumą industrializuotų nacionalinių ūkių. Daugelis skeptikų šiuos reiškinius laiko prekybos regionalizacijos, o ne globalizacijos įrodymais.

Vykstant regionalizacijai, kitaip nei vykstant globalizacijai, prekybos srautai grupuojasi tarp panašių, paprastai geografiškai gretimų šalių, ir regiono rinkos bent iš dalies tampa izoliuotos nuo kito pasaulio. Taip dažniau atsitinka regioninėse muitų sąjungose, kuriose nariai vykdo bendrą prekybos politiką kito pasaulio atžvilgiu, bet ne regioniniuose laisvosios prekybos susitarimuose, kuriuose nariai paprasčiausiai susitaria sumažinti prekybos kliūtis vienas kito atžvilgiu – tai „atvira" regionalizacija. ES yra vienintelė pasaulyje veikianti muitų sąjunga. Išskyrus žemės ūkio produktus, ji nesilaiko protekcionistinės pozicijos kito pasaulio atžvilgiu, jos prekyba su ne ES šalimis, kaip ir ES BVP dalis, 1973–1985 m. išaugo (Jacquemin ir Sapir, 1988; Neven ir Röller, 1991). NAFTA, laisvos prekybos erdvė, apimanti JAV, Kanadą ir Meksiką, taip pat nepadidi-

3.1 žemėlapis. Pasaulinės prekybos saitai 1990 m. (*šaltinis:* iš Nierop, 1994)

3.3 lentelė. Prekybos santykių intensyvumas 1928–1990 m. (didžiausio galimo prekybos santykių skaičiaus procentinė dalis kiekvienu laikotarpiu)

	1928	1938	1950	1960	1970	1980	1990
Pastovi imtis	–	–	64,4	74,4	83,8	89,6	95,3
Nepastovi imtis	55,4	53,5	64,4	62,2	55,5	56,2	66,2

Pastovi imtis rodo 68 šalių grupės prekybos ryšį atitinkamu laikotarpiu. Nepastovi imtis rodo šalių, kurių prekybos duomenys buvo prieinami atitinkamais metais, prekybos ryšį.
Šaltinis: Data for 1928–38 estimated from League of Nations, 1942; data for 1950–90 from Nierop, 1994, p. 41.

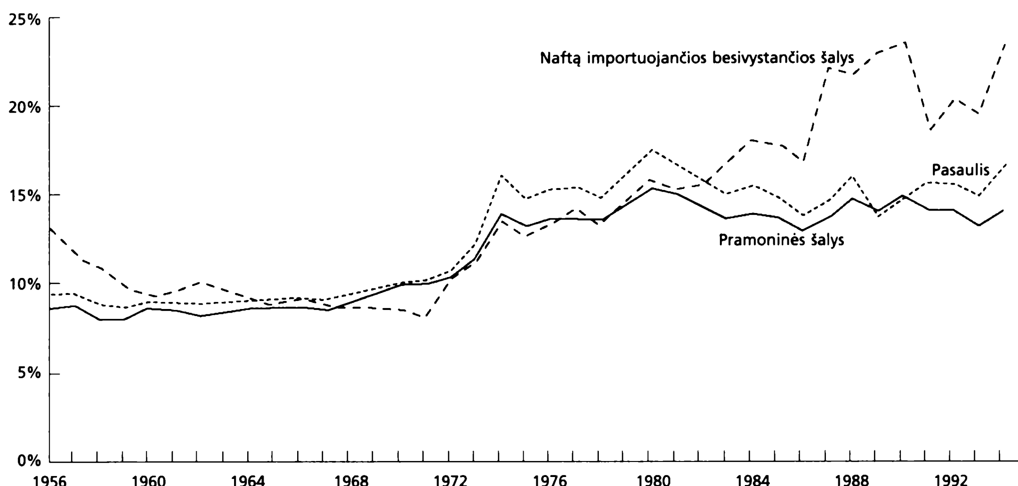
no apsaugos kito pasaulio atžvilgiu. To nepadarė ir APEC ar ASEAN (Petri, 1993). Šie įrodymai perša mintį, kad prekybos regionalizacija papildo tarpregioninę prekybą ir plečiasi kartu su ja.

Andersonas ir Norheimas tyrinėjo tarpregioninės ir vidaus prekybos augimą pagrindiniuose pasaulio ekonominiuose regionuose nuo dvidešimtojo amžiaus 4-ojo dešimtmečio (1993a; 1993b). Tyrimų rezultatai nerodo, kad buvo stipriai judama regionalizacijos kryptimi – prekyba sparčiai augo ir tarp regionų, ir jų viduje. Nors tarpregioninės prekybos intensyvumas pokariu padidėjo (devynioliktojo amžiaus Europos duomenys dažniausiai nerodo tarpregioninio poslinkio), nuo 1979 iki 1990 m. ES šalyse jis padidėjo nedaug, o Azijoje ir Amerikoje iš tikrųjų sumažėjo. Įdomu tai, kad vidaus prekybos intensyvumas Vakarų Europoje yra mažesnis negu Azijoje ar Amerikoje, taigi regioninių rinkų institucionalizacija neveda prie regionų uždarumo. Tai patvirtina ir kiti įrodymai, ypač polinkio prekiauti už regiono ribų rodikliai. Jie rodo, kad pokariu polinkis prekiauti už regiono ribų didėja Amerikoje ir Azijoje, o Europoje svyruoja. Šie skaičiai ir kiti skaičiavimai neparemia regionalizacijos tezės (plg. Lloyd, 1992).

Šiuolaikinės regioninės prekybos susitarimai buvo priimti siekiant liberalizuoti prekybą, o ne statyti protekcionistines tvirtoves, suvokiant galimą laisvesnės prekybos naudą ir tai, kad yra lengviau susitarti regioniniu, o ne globaliu lygmeniu. Nors neatrodo, kad atviras regionalizmas vestų prie merkantilinių prekybos blokų, tačiau mažesniuose ir besivystančiuose nacionaliniuose ūkiuose jį skatina baimė būti neįtrauktam į palankios prekybos susitarimus (Perroni ir Whalley, 1994). Paradoksalu, bet regioninių susitarimų priėmimas iš dalies yra apsidraudimas nuo galimybės sudaryti regioninius prekybos blokus. Regionalizacijos grėsmė pasirodė esanti veiksmingesnė negu pati regionalizacija.

3.4.3 Didėjantis pokario prekybos intensyvumas

Pokariu prekyba augo greičiau už pasaulines pajamas. Pasauliniai rodikliai apytikriai, bet jie kalba labai paprastai. 1950 m. pasaulio eksportas sudarė 7 proc. pasaulinio produkto, 7-ąjį dešimtmetį, kaip rodo 3.3 paveikslas, šis skaičius tolygiai augo, 8-ojo dešimtmečio pradžioje didėjo greičiau ir dabar kai kuriais skaičiavimais jis jau sudaro apie 17 proc. (Krugman, 1995). EBPO šalių duomenys apskritai panašūs. To ir reikėtų

3.3 paveikslas. Pasaulinis eksportas kaip pasaulinio BVP procentinė dalis 1956–1994 m. (*šaltinis:* IMF, 1988; IMF, *International Financial Statistics*, įv. metų)

3.4 lentelė. Išsivysčiusių šalių prekyba kaip BVP dalis, proc. (lyginamosiomis kainomis)

	1913	1950	1973	1985
Eksportas/BVP	11,2	8,3	18,0	23,1

	1880–1990	1901–1913	1948–1958	1959–1972	1973–1987
Importas/BVP	12,4	13,3	10,1	15,4	21,7

Šaltiniai: Maddison, 1991, p. 327; McKeown, 1991, p. 158.

tikėtis dėl šių šalių dominavimo pasaulinėje ekonomikoje. Naftą importuojančių besivystančių šalių eksporto ir BVP santykis mažėjo iki 8-ojo dešimtmečio ir tai rodė protekcionistinę politiką, tačiau nuo 8-ojo dešimtmečio iki amžiaus pabaigos didėjo, nes mažėjo protekcionizmas ir buvo vykdoma į eksportą orientuota politika. Šių šalių eksportas sudarė apie 20 proc. BVP. Eksportas padidėjo daugiausia dėl Azijos „tigrų" ekonomikų (jų prekybos augimą sutrikdė 1997–1998 m. krizė), tačiau auga ir daugelio besivystančių šalių prekyba.

Šie skaičiai gali pasirodyti nedaug didesni už pateiktus klasikinio Aukso standarto laikotarpio skaičius, ir skeptikai gali teigti, kad pokario prekybos augimas yra tik grįžimas prie ankstesnio lygio po tarpukario metų trikdžių (pvz., Hirst ir Thompson, 1996b, 2 sk.). Tačiau prekybos ir BVP bei prekybos ir privataus BVP santykiai

pagrindinėse EBPO šalyse rodo daug didesnį šiuolaikinės prekybos intensyvumą negu klasikinio Aukso standarto laikotarpiu. Be to, tiesioginis dviejų laikotarpių skaičių lyginimas gali klaidinti – dabartinės kainos nepakankamai įvertina prekybos ir BVP santykio padidėjimą, nes prekiaujamų gėrybių kainos turi tendenciją augti lėčiau negu tų, kuriomis neprekiaujama, kadangi pirmosios susiduria su didesne konkurencija ir technine pažanga (Gregorio et al., 1994). Kainoms taip pat būdingos didelės paklaidos. 3.4 lentelės duomenys rodo, kad nuo dvidešimtojo amžiaus 8-ojo dešimtmečio pradžios EBPO šalyse prekybos, kaip BVP dalies, dydis (matuojant lyginamosiomis kainomis) yra didesnis negu bet kada anksčiau. Nors yra prieinamos tik besivystančių šalių dabartinės kainos, tačiau bent jau nuo dvidešimtojo amžiaus 8-ojo dešimtmečio prekybos, kaip BVP procentinės dalies, dydis yra didesnis negu bet kada anksčiau.

Šie duomenys, žinoma, liečia tik prekybą prekėmis. Pasaulinės prekybos paslaugomis duomenys tapo prieinami tik nuo 1980 m. ir jiems būdingos didelės paklaidos. Tačiau paslaugų prekyba daugiau negu padvigubėjo, ji išaugo iki 1,3 trilijonų JAV dolerių per metus ir dabar sudaro gerokai daugiau nei 20 proc. visos pasaulinės prekybos (apskaičiuota remiantis PPO, 1995). Todėl pasaulinio eksporto dalis pasauliniame produkte turėtų būti padidinta apie 21,8 proc. (pasaulines pajamas skaičiuojant 1996 m. valiutų rinkos kursais) ir 18,6 proc. (skaičiuojant perkamosios galios paritetu – įvertinant kainų lygių skirtumus įvairiose šalyse) (IMF, 1997b). Kaip teigia Moshirianas (1994), paslaugų duomenys nepakankamai įvertina finansinių paslaugų prekybą, taigi ir pasaulinės paslaugų prekybos visumą. Palyginti su prekėmis, paslaugomis tarptautiniu mastu paprastai prekiaujama mažiau, todėl prekybos paslaugomis ir BVP santykis paprastai yra mažesnis negu visos ekonomikos. Tačiau laikui bėgant prekiaujamų paslaugų dalis didėjo ir tai yra vienas iš reikšmingesnių globalinės prekybos pobūdžio pokyčių. Ir EBPO, ir besivystančios šalys bent jau nuo dvidešimtojo amžiaus 8-ojo dešimtmečio vidurio prekiauja gana nemaža paslaugų dalimi (Hoekman ir Karsenty, 1992). Kai kurios besivystančios šalys turi didelį konkurencinį darbui imlių paslaugų pranašumą ir eksportuoja apie trečdalį savo komercinių paslaugų.

Šie reiškiniai rodo kokybinį pokario prekybos intensyvumo pokytį, kai nacionalinės rinkos taip susipynė viena su kita, kad prekyba tapo neatsiejama nuo nacionalinės ekonomikos klestėjimo. Kaip buvo pažymėta, nacionalinės prekybos kliūtys buvo smarkiai sumažintos. Sumažėjo ir transporto išlaidos, o tai sumažino prekybos išlaidas. Kaip matyti iš 3.5 lentelės, beveik visą pokario laikotarpį realios transporto išlaidos mažėjo dėl techninės pažangos, konteinerių naudojimo ir pigaus kuro. Dėl atpigusių ryšių ir dėl informacinės revoliucijos palengvėjo didelio masto paslaugų prekyba. O kai sumažėjo muitų tarifai ir transporto išlaidos, jie tapo nebe tokios svarbios ar net nepastebimos prekių kainų dalys. Tokiomis aplinkybėmis globalinės rinkos plėtėsi tiek, kiek tradicinės prekybos kliūtys neberibojo užsienio konkurencijos nacionalinėse rinkose. Po Antrojo pasaulinio karo sumažėję muitų tarifai ir transporto išlaidos paskatino atsirasti įvairesnių prekių negu klasikinio Aukso standarto laikotarpiu (ir kai kurių paslaugų) globalines rinkas.

3.5 lentelė. Transporto ir ryšių išlaidų sumažėjimas 1920–1990 m. (lyginamosiomis 1990 m. kainomis, JAV dol.)

	Jūrų transportas[a]	Oro transportas[b]	Transatlantinis telefono ryšys[c]
1920	95	–	–
1930	60	0,68	244,65
1940	63	0,46	188,51
1950	34	0,30	53,20
1960	27	0,24	45,86
1970	27	0,16	31,58
1980	24	0,10	4,80
1990	29	0,11	3,32

[a] Vidutinis vienos mažosios tonos (≈ 0,907 t) importo ir eksporto krovinio jūrų vežimas ir uosto įkainis.
[b] Vidutinės oro transporto pajamos už keleivio mylią.
[c] Trijų minučių trukmės pokalbis tarp Niujorko ir Londono.
Šaltinis: Hufbauer, 1991.

Dabar ne tik prekiaujama didesne negu bet kada BVP dalimi, bet potencialiai vis didesne privataus BVP dalimi ir dėl to susiduriama su tarptautine konkurencija. EBPO šalyse žemės ūkio prekės, nors jomis ir yra potencialiai prekiaujama, yra apsaugotos nuo konkurencijos, tačiau žemės ūkis šiose šalyse yra sunykęs sektorius. Pramoninės prekės visur yra prekiaujamos gėrybės, net jei jų rinkas veikia transporto išlaidos ir nacionaliniai paklausos skirtumai. Nors asmeninėmis paslaugomis apskritai dar neprekiaujama, tačiau dėl ribotos apsaugos ir mažėjančių ryšių išlaidų imta prekiauti vis didesne verslo paslaugų dalimi. Kadangi didelės ir mažos įvairių šalių bendrovės skverbiasi viena į kitos vidaus rinkas ir didėja prekybos srautų intensyvumas, atsiranda įrodymų, kad didėja globalinė konkurencija ir vyksta globalinės rinkos santykių sistemos evoliucija.

Prekyba taip pat vis labiau susipina su vidaus ekonomine veikla. Ne tik tampa įmanoma prekiauti didesniu prekių ir paslaugų skaičiumi, bet ir prekiaujamų ir neprekiaujamų gėrybių gamybos ryšys tampa gilesnis ir tankesnis – neprekiaujamų gėrybių gamybai dažnai prireikia prekiaujamų gamybos veiksnių, o neprekiaujamas gėrybes dažnai perka prekiaujamų gėrybių sektorius. Šis prekiaujamų ir neprekiaujamų sektorių ryšys dar labiau padidina globalinių rinkos jėgų įtaką nacionaliniams ūkiams.

3.4.4 Prekybos stratifikacijos struktūros kitimas

Nors didžioji dauguma šalių yra įsitraukusios į šiuolaikinę globalinę prekybos sistemą, tačiau skirtingas įsitraukimo pobūdis ir regionų nevienodumas rodo, kad globalinė prekyba yra nevienalytė. Pokario prekyboje dominavo išsivysčiusios šalys. 1950 m. joms teko 64 proc. pasaulinio eksporto, 1970 m. – 75 proc., o 1996 m. – 70 proc. Nuo

3.6 lentelė. Pasaulinio eksporto kryptys 1965–1995 m. (bendros pasaulinės apimties procentinė dalis)

	Tarp išsivysčiusių šalių	Tarp išsivysčiusių ir neišsivysčiusių šalių	Tarp besivystančių šalių
1965	59,0	32,5	3,8
1970	62,1	30,6	3,3
1975	46,6	38,4	7,2
1980	44,8	39,0	9,0
1985	50,8	35,3	9,0
1990	55,3	33,4	9,6
1995	47,0	37,7	14,1

Dalių suma nesudaro 100 dėl prekybos su ESPT šalimis, neįtrauktų šalių ir klaidų.
Šaltinis: apskaičiuota iš IMF, *Direction of Trade Statistics Yearbook*, įv. metų.

1950 iki 1980 m. kiekvieną jų dalies pasaulinėje prekyboje (apie 70 proc.) sumažėjimą ar svyravimą ryškiai iliustravo naftą eksportuojančių besivystančių šalių dalies pokyčiai. Kitų besivystančių šalių dalis pasaulio prekyboje nuo dvidešimtojo amžiaus 6-ojo iki 8-ojo dešimtmečių sumažėjo dėl protekcionistinės politikos ir lėto jų eksporto paklausos didėjimo. Nors kai kurios besivystančios šalys dvidešimtojo amžiaus 7-ąjį ir 8-ąjį dešimtmečius savo dalis pasaulinėje prekyboje padidino, tačiau tik nuo 9-ojo dešimtmečio vidurio naftą importuojančios besivystančios šalys kaip visumą padidino savo dalį pasaulinėje prekyboje ir naftos eksportuotojų, ir išsivysčiusių šalių atžvilgiu. Be to, šios prekybos dalys daugiausia padidėjo dėl Rytų Azijos „tigrų" ekonomikos augimo.

Šie duomenys liečia prekybą prekėmis, tačiau ir prekybos paslaugomis pobūdis yra panašus. Nors laikoma, kad besivystančios šalys dėl žemo darbo užmokesčio turi konkurencinį pranašumą teikdamos darbui imlias paslaugas, tačiau EBPO šalių dalis tarp pasaulinio paslaugų eksporto yra panaši kaip ir tarp prekybos prekėmis. 1997 m. ji sudarė 70,1 proc. paslaugų eksporto ir 66,8 proc. pasaulio paslaugų importo. Šios dalys yra panašios į prieš dešimt metų buvusias dalis, tai rodo, kad daugiausia paslaugomis, kaip ir prekėmis, prekiaujama tarp industrializuotų šalių (apskaičiuota iš WTO, 1995; Daniels, 1993, p. 82).

Kaip matyti iš 3.6 lentelės, didžiąją pokario dalį pasaulinė prekyba telkėsi tarp išsivysčiusių šalių. Tik paskutinį dešimtmetį ne naftos prekybos tarp išsivysčiusių ir besivystančių šalių dalis visoje prekyboje padidėjo, taip pat šiek tiek padidėjo ir prekyba tarp besivystančių šalių, iš dalies dėl naujų prekybos sutarčių. Šie pokyčiai iš dalies parodo besikeičiančią pasaulinės prekybos sudėtį. Iki Antrojo pasaulinio karo daugiausia buvo prekiaujama pirminio sektoriaus prekėmis, pokario prekyboje dominavo pramoninės prekės, o nuo 9-ojo dešimtmečio vis labiau didėjo prekyba paslaugomis. Atsiranda tarptautinis darbo pasidalijimas, turintis svarbių pasekmių pasaulinės prekybos stratifikacijai.

3.7 lentelė. Besivystančių šalių dalis pasauliniame pramoninių prekių eksporte 1963–1995 m.

1963	6
1973	7
1980	10
1985	13
1990	15.5
1995	20

Šaltinis: GATT/WTO, *International Trade Yearbook*, įv. metų.

Be kuro, prekyba pirminio sektoriaus prekėmis itin sumažėjo. Pramoninių prekių dalis visoje pasaulinėje prekyboje po karo nuolat augo. Nuo 7-ojo dešimtmečio vidurio ji sudarė didžiąją pasaulinės prekybos srautų dalį, o dabar sudaro apie tris ketvirtadalius visos prekybos[5]. Neseniai pramoninių prekių prekyboje dominavo EBPO šalys, tačiau naftos neeksportuojančių besivystančių šalių dalis pasaulinėje prekyboje padidėjo daugiausia dėl pramoninių prekių eksporto. Priešingai atsitiko su tomis besivystančiomis šalimis, kurios ir toliau specializavosi pirminio sektoriaus prekių gamyboje. Jų eksporto rinkos augo lėtai ar net kartais patirdavo nuosmukį. 3.7 lentelėje detaliai parodytas besivystančių šalių (išskyrus Kiniją) dalies pasaulio pramoninių prekių eksporte augimas. Be Kinijos, jų dalis pasauliniame pramoninių prekių eksporte sudaro apie 20 proc. 1980 m. eksporto dalis buvo 10 proc., o dešimtmečiu anksčiau beveik perpus mažesnė (WTO, 1996). Šį augimą daugiausia lėmė Rytų Azijos šalys. Lotynų Amerikos dalis pasauliniame eksporte paskutinį dešimtmetį nekito, o Afrikos ir Viduriniųjų Rytų – sumažėjo. Panašias tendencijas galima įžvelgti ir besivystančių šalių paslaugų eksporte. Palyginti su pramoninių prekių eksportuotojais, tik saujelės pirminio sektoriaus prekes eksportuojančių šalių eksportas greitai augo ir jos išplėtė savo dalį pasaulinėse rinkose.

Rytų Azijos šalių pramoninių prekių eksportuotojų ekonomika greitai augo, ir dabar dauguma jų yra tarp turtingiausių industrializuotų šalių. Šių šalių eksporto struktūra gerokai skiriasi nuo kitų besivystančių šalių eksporto struktūros (Noland, 1997). Ir vidaus, ir užsienio investicijų lygis jose yra palyginti aukštas. Nors šių šalių augimą sukėlė gal ir ne vien eksporto plėtra, tačiau eksportuoti į pasaulio rinkas yra būtina norint, kad investicijos būtų pelningos ir kartu būtų išlaikomi augimo tempai, ypač po 1997–1998 m. krizės.

Tarptautinė prekyba buvo labai svarbus kai kurių besivystančių šalių laimėjimų veiksnys ir dėl to atsiradę ekonominiai skirtumai nebeleidžia šių šalių ekonomine prasme laikyti vienarūšių bloku, susiduriančiu su vienodomis išorės sąlygomis. Naujai industrializuotų šalių (NIŠ) grupė, ypač Rytų Azijoje 9-ąjį dešimtmetį ir iki paskutinio dešimtmečio vidurio greitai plėtėsi, daugiausia eksportuodama pramonines prekes į EBPO šalis. Kai sėkmingiausios NIŠ paliko žemo darbo užmokesčio sektorių, pramoninių pre-

[5] UNCTAD, *Handbook of International Trade and Development Statistics*, įv. metų.

3.8 lentelė. Prekybos vienos šakos prekėmis indeksai EBPO šalyse 1964–1990 m.

	1964	1970	1980	1990
Kanada	37	52,1	51,5	60,0
JAV	48	44,4	46,5	71,8
Japonija	23	21,4	17,1	32,4
Vokietija	44	55,8	56,6	72,2
Prancūzija	64	67,3	70,1	77,2
Italija	49	48,7	54,8	57,4
Jungtinė Karalystė	46	53,2	74,4	84,6
Švedija	-	52,3	58,2	64,2

Šaltinis: OECD, 1987, p. 273; 1996a, p. 30

kių eksportą išplėtė ne tokios turtingos šalys. Kai kurios iš jų pasaulinėje ekonomikoje jau suklestėjo, o kai kurių šalių pramonės augimas sulėtėjo, kai jos susidūrė su globaline konkurencija. Tos mažų pajamų šalys, ypač Afrikoje, kurioms nepavyko išplėsti pramoninių prekių eksporto, liko pirminio sektoriaus prekių eksportuotojos. Nors šių gaminių prekybos sąlygos pokariu keitėsi, šie eksportuotojai paprastai susidurdavo su vangiomis rinkomis. 9-ojo dešimtmečio pradžioje daugumos pirminio sektoriaus prekių paklausa, o kartu ir kainos smarkiai sumažėjo. Šis sumažėjimas pirminio sektoriaus prekių eksportuotojams padarė didelę neigiamą įtaką, kai kurie augimo tempai ir investicijų apimtis neatsigavo iki šiol.

Prekybos konkurencija pasaulinėje ekonomikoje nulėmė nevienodą pajamų lygį. Sėkmingiausios NIŠ pasiekė kai kurioms mažesnėms išsivysčiusioms šalims prilygstančias vienam gyventojui tenkančias pajamas, o dauguma skurdžiausių šalių susiduria su blogėjančiomis prekybos sąlygomis. Šia prasme naujas tarptautinis darbo pasidalijimas įkūnija ekonominės gerovės globalinėje ekonomikoje poliarizaciją ir naują stratifikacijos struktūrą.

Kaip jau buvo pasakyta, išsivysčiusios šalys vis dar dominuoja pasaulinėje prekyboje. Tačiau netgi čia galima pastebėti reikšmingų poslinkių. Panašiomis prekėmis vis labiau prekiauja išsivysčiusios, o ne skirtingų pramonės struktūrų šalys. Prekyba vienos šakos gaminiais (homo sektorinė prekyba) verčia vidaus gamintojus tiesiogiai konkuruoti su tokią pat prekę gaminančiais užsienio gamintojais. Tai sustiprina globalinės konkurencijos kaitą ir skatina globalinių rinkų evoliuciją. Prekyba vienos šalies prekėmis beveik visais atvejais sudaro didžiąją išsivysčiusių šalių pramoninių prekių prekybos dalį ir buvo dinamiškiausias elementas beveik visą pokarį (žr. 3.8 lentelę). Tačiau ji sudaro tik mažą besivystančios šalies prekybos dalį, nors kai kuriose NIŠ sudaro apie trečdalį visos pramoninių prekių prekybos (Stone ir Lee, 1995).

Prekyba vienos šalies prekėmis yra svarbi, norint suprasti naują tarptautinį darbo pasidalijimą. Ji taip pat padeda paaiškinti santykinį šiuolaikinės prekybos augimą ir santykinį jos padidėjimą tarp išsivysčiusių šalių (Helpman ir Krugman, 1985, ch. 8).

3.9 lentelė. Importuotų komponentų dalis (proc.) pagamintose pramoninėse prekėse 1899–1985 m.

	1899	1913	1950	1959	1963	1971	1985
Jungtinė Karalystė	8	14	12	17	17	37	46
Prancūzija	3	3	2	3	3	9	24
Vokietija	11	14	8	8	13	12	20
Italija	30	34	3	4	6	4	6
JAV	12	13	7	6	12	17	27
Japonija	16	10	4	7	10	16	26
Švedija	20	23	16	20	18	37	45
Kanada	16	17	4	6	7	12	29

Šaltinis: OECD, 1987, p. 271.

Prekyba vienos šakos gaminiais grindžiama gaminio diferenciacija ir masto ekonomija gamyboje – įmonės aprėpia didesnę rinką ir sumažina produkcijos vieneto sąnaudas. Be to, augant pajamoms, diferencijuoto gaminio paklausa turi tendenciją didėti daugiau negu proporcingai ir dalis jos patenkinama prekes importuojant (Hunter ir Markusen, 1988).

Padidėjo ne tik paruoštų naudoti prekių, bet ir pramoninių pusfabrikačių bei komponentų prekyba. Dėl mažėjančių prekybos sąnaudų kadaise vienoje šalyje sutelktus gamybos procesus dabar galima išskaidyti ir išskirstyti po visą pasaulį, Krugmanas tai pavadino „vertės grandinės raikymu" (1995), kiti tai vadina „globalinėmis prekių grandinėmis" (Gereffi ir Korzeniewicz, 1994). Dėl išaugusio sugebėjimo tokiu būdu raikyti vertės grandinę prekybos ir vidaus gamybos santykis padidėja. Technologinės permainos, globalinė prekybos organizacija ir mažos prekybos sąnaudos leido specializuotis kiekviename gamybos proceso segmente (žr. 5 sk.). Tai taip smarkiai padidino santykinę importuotų gamybos veiksnių dalį apdirbimo procese, kad, kaip matyti iš 3.9 lentelės, G7 šalių ir Švedijos nacionalinių ūkių vidaus gamyba pamažu tapo vis labiau priklausoma nuo prekybos.[6] Šiuo požiūriu ypač iškalbus yra JAV persiorientavimas nuo faktiškai visiško apsirūpinimo iki priklausomybės nuo importo, kaip jau seniai yra kitose pramoninėse šalyse.

Dabar gamybos procesai reikalingi intensyvių ir ekstensyvių prekybos santykių (žr. 5 sk.). Tarptautinė prekyba firmos viduje dabar sudaro nuo ketvirtadalio iki trečdalio visos prekybos (INCTAD, 1995). Vertės grandinės raikymas taip pat padidino prekybą tarp pramoninių ir besivystančių šalių ir taip sustiprino poslinkį link naujo tarptautinio darbo pasidalijimo (Castells, 1996; Hoogvelt, 1997, 3 sk.). Praeityje pažangūs pramoniniai procesai paprastai koncentravosi išsivysčiusiose šalyse, o dabar bendrovės

[6] Čia vėl aptinkame jau anksčiau matytą prekybos ir BVP skaičių problemą – jie nematuoja prekiaujamų gėrybių pridėtinės vertės. Vertės grandinės raikymas padidina prekės pardavimų skaičių gamybos proceso metu. Kiekvieną kartą parduodant prekę prekybos apimtis padidėja bendrąja verte, o ne pridėtinės vertės dalimi prekiaujamoje gėrybėje.

gamybos proceso segmentus perkelia į žemo darbo užmokesčio šalis arba sudaro subrangos sutartis su Azijos ar Lotynų Amerikos šalių įmonėmis – tai didina prekybą tarp išsivysčiusių ir besivystančių šalių. Daugelis šalies vidaus gamybos procesų, kur jie bebūtų, vis labiau įsilieja į globalines gamybos grandines.

Didžiąją pokario dalį prekyba gamybos atžvilgiu didėjo ne tik dėl mažėjančių muitų tarifų kliūčių ir transporto išlaidų (Rose, 1991), bet ir dėl besikeičiančios globalinės gamybos struktūros. Apdirbamoji pramonė pramoninėse šalyse auga, nes nacionaliniai ūkiai daugiausia dėl prekybos šakos viduje taip susipynė, kad susiformavo daugelio pramoninių prekių ir jų gamybos veiksnių globalinės rinkos. Didėjanti prekyba tarp išsivysčiusių ir besivystančių šalių dvidešimtojo amžiaus 9-ąjį dešimtmetį taip pat rodo, kad kinta gamybos pobūdis. Atsiranda naujas tarptautinis darbo pasidalijimas su nauja globalinės stratifikacijos struktūra. Tačiau šie reiškiniai yra neatsiejami nuo didesnio prekybos laisvėjimo, o iš dalies yra didėjančios globalinės prekybos sistemos institucionalizacijos pasekmė.

3.4.5 Globalinės prekybos infrastruktūra ir institucionalizacija

Pagerėję transporto ir ryšių tinklai globalinei prekybos sistemai suteikė *infrastruktūrą*, o prekybos laisvėjimo *institucionalizacija* prisidėjo prie prekybos veiklos intensyvumo augimo.

GATT prekybos režimo prigimtis iš esmės buvo svarbi pokario prekybos plėtrai, nors ir turėjo daugybę institucinių trūkumų. Tai nebuvo formali tarptautinė organizacija ir jai neužteko galių veikti kaip tokiai (Jackson, 1989). Nors ji ir turėjo formalių galių, tačiau praktiškai ginčai būdavo sprendžiami derybomis. Ji pasirodė esanti beveik negalinti pasipriešinti EBPO šalių įvestoms netarifinėms kliūtims, ypač žemės ūkio ir tekstilės prekėms. Panašiai ir daug besivystančių šalių interpretavo GATT straipsnių nuostatas dėl išimtinės apsaugos. Šia prasme stebina GATT sistemos sėkmė plėtojant ir palaikant atvirą prekybos sistemą (bent jau pramoninių prekių) septynių ratų prekybos muitų tarifų mažinimo derybomis. Turbūt teisinga manyti, kad GATT struktūros buvo gana svarbios pokario prekybos tvarkai, tačiau gyvybiškai svarbus buvo platesnis politinis pasiryžimas liberalizuoti prekybą.

Kai muitų tarifai sumažėjo iki minimalaus lygio ir pasikeitė prekybos pobūdis, esminio GATT organizacinio karkaso nebepakako ir buvo sukurta PPO (Hoekman ir Kostecki, 1995). Panaikinus formalias prekybos kliūtis, imta domėtis vidinėmis konkurencijos taisyklėmis ir įstatymų skirtumais įvairiose šalyse. Vidinės konkurencijos taisyklės gali suteikti vienos šalies firmoms konkurencinį pranašumą kitos šalies firmų atžvilgiu, todėl jas galima laikyti potencialiomis prekybos kliūtimis. Ankstesnėse prekybos liberalizavimo stadijose buvo imtasi naikinti tik išorines prekybos kliūtis, tačiau prekybos intensyvėjimas ir gamybos internacionalizavimas reikalavo, kad vidaus įstatymai ir verslo priežiūros institucijos būtų daug labiau derinamos. Besivys-

tančioms globalinėms rinkoms reikia, kad jas valdytų bendros taisyklės. Neoliberaliu požiūriu tokios rinkos sukuriamos paprasčiausiai dereguliuojant. Praktiškai reikia detalaus bendrų įstatymų ir taisyklių rinkinio, kad dėl šiuolaikinės prekybos sudėtingumo veiktų globalinės rinkos santykiai. Tai gerai iliustruoja regioninėms rinkoms sukurta išsami teisinė sistema, panašiai kaip derybose dėl bendros Europos rinkos ar NAFTA. Siekdamos labiau liberalizuoti prekybą, PPO ir EBPO šalys savo veiklą orientavo suderinti pagal vidaus konkurencijos ir verslo taisykles tiek, kiek jos laikomos pagrindinėmis likusiomis globalinėmis laisvosios prekybos kliūtimis (Trebilcock, 1996; Jonquiéres, 1998).

3.5 Istorinės prekybos globalizacijos formos: globalinės prekybos transformacija

Ir pasaulio, ir šalies lygmens istoriniai duomenys liudija prekybos apimties, kuri šiandien yra didesnė negu bet kada anksčiau, ir klasikinio Aukso standarto laikotarpio didėjimo tendenciją. Pokario prekybos augimas, viršijęs iki tol užfiksuotus tempus, buvo susijęs su precedento neturėjusiu tarptautinės prekybos santykių liberalizavimu šiuolaikinėje epochoje. Šiandien pasaulio prekybos sistemą apibrėžia intensyvus prekybos santykių tinklas, faktiškai apimantis visus nacionalinius ūkius, ir besivystančios daugelio prekių ir kai kurių paslaugų rinkos. Poslinkį link globalinių rinkų palengvino pasaulinių transporto ir ryšių infrastruktūrų susiformavimas, globalinės prekybos liberalizavimo skatinimas institucionalizuojant pasaulio prekybos sistemą ir gamybos internacionalizacija (žr. 5 sk.). Nacionalinės rinkos vis labiau susipina tarpusavyje, kadangi plečiasi prekyba šakos viduje, globalinė konkurencija peržengia šalies sienas ir tiesiogiai veikia vietos ūkius. Šiuo atžvilgiu pavienės įmonės susiduria su potencialia globaline rinka tuo metu, kai jos tiesiogiai konkuruoja su užsienio įmonėmis savo šalies rinkose.

Klasikinio Aukso standarto epochoje, atvirkščiai, pramoninių prekių rinkos paprastai buvo labiau apribotos (žr. 3.1 tinklelį). Šiuos įvykius taip pat iliustruoja globalinės prekybos sistemos stratifikacija, kai atsiranda naujas tarptautinis darbo pasidalijimas, susijęs su globalinių rinkų evoliucija. Kalbėti apie Pietus ir Šiaurę reiškia klaidingai apibūdinti šiuolaikinį stratifikacijos pobūdį prekybos požiūriu. Nors prekybos galios hierarchija išlieka, tačiau Pietų ir Šiaurės geografinis padalijimas užleido vietą sudėtingesnei prekybos santykių struktūrai. Nors istoriškai prekyba telkėsi EBPO valstybėse, šiuolaikinėje epochoje globalinės prekybos pobūdis pasikeitė. Pietūs ir Šiaurė šiuo požiūriu tampa vis tuštesnės kategorijos (plg. Castells, 1996; Hoogvelt, 1997). Pasaulinės prekybos sudėtis taip pat keičiasi, nes prekyba paslaugomis tampa vis svarbesnė (Strange, 1996; WTO, 1997). Visais šiais požiūriais pasaulio prekybos sistema reikšmingai transformuojasi.

3.6 Šalies įsipynimas į globalinę prekybos sistemą

Šioje studijoje šešios tyrinėjamos išsivysčiusios šalys iliustruoja minėtas didesnio ekstensyvumo, intensyvumo ir prekybos veiklos įtakos tendencijas. Pokario rinkų atvėrimo tendencija akivaizdžiai parodyta 3.10 lentelėje. Muitų tarifai tarp šių šalių pamažu buvo sumažinti iki menko lygio ir, išskyrus ypatingą Britanijos atvejį, yra aiškiai mažesni negu klasikinio Aukso standarto laikotarpiu.

Kaip ir anksčiau pateiktas apibendrintas paveikslas, 3.11 lentelė rodo, kad šešių šalių eksporto ir BVP santykio lygis, apskaičiuotas lyginamosiomis kainomis, jau daugiau nei du dešimtmečius yra aukštesni negu klasikinio Aukso standarto laikotarpiu, išskyrus Britaniją. Tačiau net ir Britanija dvidešimtojo amžiaus 9-ąjį dešimtmetį viršijo eksporto ir BVP santykį, kurį ji buvo pasiekusi, kai dar buvo pagrindinė prekybos jėga. Dabartinėmis kainomis išreikšti duomenys leidžia detaliau pasekti, kaip keitėsi šių šalių prekybos intensyvumas. Šie duomenys kitaip nei globalinėms ir lyginamosioms kainoms išreikšti duomenys, apima paslaugų eksportą. Visų nagrinėjamų šalių prekyba pokariu, išskyrus 9-ojo dešimtmečio pradžią, absoliučiai augo. Mums rūpi būtent prekybos augimas BVP atžvilgiu ir kartu jų atvirumas prekybai.

1950 m. Prancūzijos eksportas atsigavo maždaug 15 proc. BVP (dabartinėmis kainomis), tuo tarpu visa prekyba buvo dvigubai didesnė (žr. 3.4 pav.), o eksporto ir privataus BVP santykis palyginamas su pasiektu klasikinio Aukso standarto laikotarpiu. Rodikliai sumažėjo, kai dėl ekonominių sunkumų vėl buvo pradėtos taikyti kai kurios protekcionistinės priemonės. Eksporto santykis su BVP apytikriai buvo 12 proc. lygio, o visos prekybos santykis su BVP – dvigubai didesnis. Abu rodikliai padvigubėjo 8-ojo dešimtmečio pradžioje ir privataus BVP atžvilgiu pasiekė gerokai aukštesnį už klasikinio Aukso standarto epochos lygį (žr. 3.5 pav.). Prekybos svarba Prancūzijos vidaus ekonominei politikai buvo akivaizdi dvidešimtojo amžiaus 9-ąjį ir paskutinį dešimtmečius, kai konkurencinės defliacijos politika, siekusi sumažinti infliaciją palaikydama aukštą franko vertę, privertė Prancūzijos bendroves konkuruoti tarptautinėje rinkoje. Dėl išaugusio eksporto prekybos intensyvumas (nesvarbu, ar matuojamas kaip prekybos ir privataus BVP santykis, ar eksporto ir BVP santykis) dar labiau padidėjo.

Pokario Vokietijos duomenys apibūdina Vokietijos Federacinę Respubliką, todėl jų negalima palyginami su prieškarinės Vokietijos duomenimis. Po pradinio pokario sutrikimo prekyba greitai atsigavo ir 6-ojo dešimtmečio pabaigoje eksporto ir prekybos procentinės dalys BVP (žr. 3.4 pav.) buvo palyginamos su buvusiomis iki Pirmojo pasaulinio karo. Po karo prekyba vidutiniškai augo greičiau už nacionalines pajamas ir dvidešimtojo amžiaus paskutinį dešimtmetį eksportas sudarė beveik 40 proc. privataus BVP (žr. 3.5 pav.). Vokietijai pavyko išplėtoti keletą konkurencingų pramonės šakų ir jos eksportuotojai didino savo dalį rinkose. Be to, šalies makroekonominės sąlygos dažnai iš dalies buvo griežtos dėl stiprios antiinfliacinės politikos, todėl išorės rinkos, ypač ES, buvo svarbus eksporto paklausos šaltinis. Griežtos šalies sąlygos taip pat ribojo ir importo paklausą, tai lėmė reikšmingus teigiamo prekybos balanso laikotarpius net ir tada, kai valiuta buvo stipri.

3.1 tinklelis. Istorinės prekybos globalizacijos formos

	Iki pramonės revoliucijos	Klasikinio Aukso standarto laikotarpis	Tarpukario laikotarpis	Bretton Woodso laikotarpis	Šiuolaikinis laikotarpis
Ekstensyvumas	Vidutinis: ilgalaikiai Azijos, Europos ir Afrikos ryšiai pratęsiami iki Šiaurės ir Pietų Amerikos, o vėliau iki Australijos	Aukštas: iki dvide-šimtojo amžiaus pradžios dauguma teritorijų įtraukiamos į tarptautinę prekybą	Daug šalių dalyvauja prekyboje, tačiau ankstesnės sąsajos suyra į uždarus prekybos blokus	Komunistinės šalys beveik neįtrauktos į pasaulinę prekybą, kitos šalys visuotinai dalyvauja	Beveik visuotinis dalyvavimas ir aukštas šalių sąsajų lygis, 1997 m. 132 šalys priklauso PPO
Intensyvumas	Nacionalinių ūkių apskritai žemas, tačiau kai kurių pramonės šakų svarbus	Vidutinis: kai kurių šalių labai aukštas, tačiau daugelio žemas	Pradžioje žemesnis negu iki Pirmojo pasaulinio karo, 4-ąjį dešimtmetį staigiai nukrito iki žemo lygio	Pradžioje žemas, pakilo iki panašaus lygio kaip klasikinio Aukso standarto laikotarpiu	Aukštas: precedento neturintys lygiai gamybos atžvilgiu; prekiaujamos produkcijos dalis privačioje gamyboje didesnė negu bet kada anksčiau
Greitis	Mažas	Vidutiniškai didelis	Mažas	Mažas	Didelis: sparti technologinė raida ir globalinė konkurencija
Įtakos linkmė	Daugumoje nacionalinių ūkių silpna; svarbi keliems nacionaliniams ūkiams ir bendresnei socialinei raidai	Stipri: esminė pirminio sektoriaus prekių eksportuotojų raida ir vis svarbesnė nulemiant pajamas pramoninėse šalyse	Stipri pradinė prekybos nuosmukio įtaka susilpnėja	Įtaka stiprėja augant prekybai; svarbi pramonės augimui	Stipri: prekyba yra svarbi nacionalinių ūkių dalis ir vis svarbesnė nulemiant pajamas ir pramonės struktūras
Infrastruktūra	Geresni laivai ir navigacijos metodai	Garo jėgos industria-lizuotas transportas;	Toliau tobulinamas transportas, tai	Mažėja oro transporto ir jūrų laivybos	Anksčiau sumažėjusių išlaidų susiliejimas

	pagerina ankstyvąsias transporto sistemas	transporto išlaidos reikšmingai mažėja; naujos ryšių technologijos	užgožia kiti įvykiai	išlaidos	Nepaprasta ryšių technologijos pažanga skatina prekybą paslaugomis
Institucionalizacija	Prekybos bendrovės ir pirklių organizacijos Pradžioje nedidelė apsauga, tačiau didėja, kai atsiranda nacionalinė valstybė Minimalus tarptautinis reguliavimas	Daugėja dvišalių susitarimų dėl tarptautinių rinkos standartų Nevienodi apsaugos lygiai – kartais aukšti, tačiau laipsniškai priimamas didžiausio palankumo principas	Nutrūksta tarptautiniai susitarimai 4-ąjį dešimtmetį didėja protekcionizmas, prekyba smunka į regionalizmą	GATT formalizuoja prekybą Daugiašalis prekybos valdymas Liberalizavimo ištakos	Pasaulinė prekybos organizacija vis labiau veikia kaip globalinė institucija ir siekia užtikrinti bendras taisykles visame pasaulyje ir prekybos liberalizavimo intensyvinimą
Stratifikacija **Hierarchija**	Pradžioje nedidelė, tačiau nuo septynioliktojo amžiaus prekyba vis labiau organizuojama imperijose	Didžioji prekybos dalis vyksta imperijoje Prekyboje dominuoja svarbiausi eksportuotojai	Pagrindinės valstybės sugeba organizuoti regioninius susitarimus žlungant pasaulinei prekybai	Prekyba vis dažniau vyksta tarp pramoninių šalių; JAV – dominuojanti prekybos šalis	Prekyba vis dar vyksta daugiausia tarp EBPO šalių, tačiau prekybos koncentracija mažėja Didėja kitų šalių vaidmuo, pradžioje naftos eksportuotojų, o vėliau NIŠ
Netolygumas	Labai netolygi: keletas prekybos mazgų, kitų teritorijų prekyba beveik nepaveikia	Prekyba svarbi pirmaujantiems nacionaliniams ūkiams ir pirminio sektoriaus prekių eksportuotojams, tačiau kitos zonos atsidūrė pakraštyje	Mažėjanti prekyba ypač stipriai smogia pirminio sektoriaus prekių eksportuotojams; kai kurios šalys įveikia sunkumus ir vidaus ūkis atsigauna	Kai kurių šalių rinkos auga lėtai, tačiau tai iš dalies kompensuoja bendra pasaulinė plėtra	Didėja diferencija dėl prekybos; kai kuriuose nacionaliniuose ūkiuose prekyba yra esminis augimo elementas, kituose – nereikšminga

3.10 lentelė. Pasirinktų šalių muitų tarifų dydžiai (proc.) 1965–1985 m.

	1965	1970	1975	1980	1985
Prancūzija	6,1	2,6	1,4	1,1	0,9
Vokietija	4,6	3,0	2,4	1,8	1,3
Japonija	7,5	7,0	3,0	2,5	2,4
Švedija	6,3	4,0	2,4	1,7	2,5
Jungtinė Karalystė	6,0	2,8	1,8	2,2	1,7
JAV	6,7	6,1	4,4	3,1	3,5

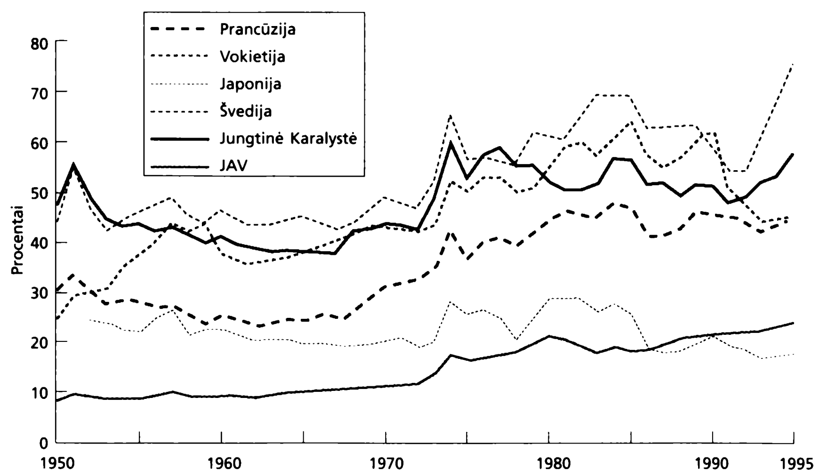
Šaltinis: EPAC, 1996, p. 10.

3.11 lentelė. Pasirinktų šalių procentinė eksporto dalis BVP (lyginamosiomis kainomis) 1913–1997 m.

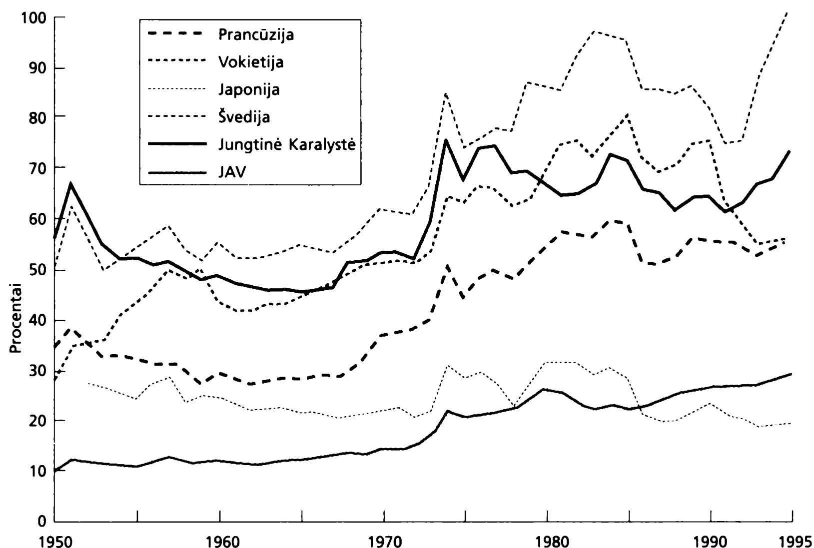
	1913	1950	1973	1987	1997
Prancūzija	6,0	5,6	11,2	14,3	21,1
Vokietija	12,2	4,4	17,2	23,7	23,7[a]
Japonija	2,1	2,0	6,8	10,6	11,0
Švedija	12,0	12,2	23,1	27,0	28,0
Jungtinė Karalystė	14,7	9,5	11,5	15,3	21,0
JAV	4,1	3,3	5,8	6,3	11,4

[a] 1995.

Šaltiniai: 1913–1987 m. duomenys iš Maddison, 1991, p. 327; 1997 m. duomenys apskaičiuoti iš IMF, *International Financial Statistics Yearbook*, 1998.

3.4 pav. Procentinė prekybos dalis BVP šešiose šalyse 1950–1995 m. (*šaltinis:* IMF, *International Financial Statistics*, įv. metų)

3.5 pav. Procentinė prekybos dalis privačiame BVP šešiose šalyse 1950–1995 m. (*šaltinis:* IMF, *International Financial Statistics,* įv. metų)

Kaip matyti iš 3.4 paveikslo, pradinis Japonijos pokario augimas iš esmės prasidėjo šalies viduje, tai atitinka ir kitų tyrimų išvadas (plg. Boltho, 1996b). Nors dvidešimtojo amžiaus 6-ojo dešimtmečio pradžioje prekybos ir BVP santykis buvo apie 25 proc., greitai jis nukrito beveik iki 20 proc. ir tokio lygio išsilaikė iki 8-ojo dešimtmečio pradžios. 8-ąjį dešimtmetį prekybos ir BVP santykis pakilo iki 30 proc., vėliau nusmuko apytikriai iki 20 proc. Eksporto dalis BVP yra šiek tiek didesnė negu pusė. Tai rodo, kad Japonijos prekybos balansas išlieka teigiamas ir, palyginti su kitomis šalimis, labai mažas importo lyginamasis svoris. Priešingai negu kitos industrializuotos šalys, Japonija nepakartojo klasikinio Aukso standarto laikotarpio prekybos ir BVP santykio dabartinėmis kainomis (nors pakartojo lyginamosiomis kainomis) ar tarpukariu pasiekto dar didesnio santykio. Pokario Japonijos ekonomikos strategija reikalavo glaudžių pagrindinių bendrovių ir komponentų tiekėjų ryšių. Vartojimo ir tarpinių prekių importo paklausa buvo nedidelė, nes ji buvo patenkinama šalies viduje. Taigi Japonijos prekybos balansas lieka teigiamas iš esmės dėl labai mažos importo apimties, nes pagal EBPO standartus ir eksportas BVP atžvilgiu yra mažas. Japonijos prekybos pranašumas iš dalies yra vyriausybės vykdomos politikos pasekmė. Iš pradžių ji pasiekė pranašumą prekiaudama darbui imliomis pramoninėmis prekėmis, o vėliau sudėtingomis ir technologiškai pažangiomis prekėmis. Ji neįgijo bendro konkurencinio pranašumo visuose sektoriuose, bet įgijo stiprų pranašumą kai kurių elektronikos prekių, puslaidininkių ir automobilių gamyboje. Tos prekės ir sukuria didžiąją teigiamo prekybos balanso dalį.

Po karo Švedija greitai pasiekė tokį prekybos ir BVP santykį, koks buvo klasikinio Aukso standarto metu (žr. 3.4 pav.). Kaip ir kitose EBPO valstybėse, prekybos apimtis staigiai išaugo dvidešimtojo amžiaus 8-ąjį dešimtmetį, smuktelėjo 9-ąjį ir vėl išaugo paskutinįjį, kai 1992 m. devalvavus kroną, atsigavo eksportas. Švedijos, kaip mažos

šalies, pokario ekonominė politika rėmėsi keliose nišų rinkose konkurencingumą išlaikančiu stipriu eksporto sektoriumi, kuris leido klestėti visai ekonomikai.

Jungtinė Karalystė pokariu užėmė palyginti stiprią padėtį tarptautinėje prekyboje. Tai atspindėjo praeities stiprybę, užgrobtas imperines rinkas ir kontinentinės Europos ekonomikų griuvėsius. Tačiau 3.4 paveikslas rodo, kad net 6-ojo dešimtmečio pradžioje prekybos ir BVP santykis buvo mažesnis už buvusį klasikinio Aukso standarto laikotarpiu. Jis dar sumažėjo 6-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 7-ojo pradžioje, kai Jungtinės Karalystės padėtis tarptautinėje prekyboje nebebuvo tokia stipri. Pokariu importas turėjo aiškią tendenciją lenkti eksportą. Eksportas ir prekybos intensyvumas pradėjo didėti 7-ojo dešimtmečio pabaigoje po 1967 m. svaro sterlingų devalvavimo ir po to, kai Jungtinė Karalystė įstojo į EEB. 8-ojo dešimtmečio pradžioje prekybos apimtis staigiai išaugo. Prie to prisidėjo ir laisvai kintantis sterlingo kursas. 8-ojo dešimtmečio viduryje ir eksporto, ir prekybos santykis su privačiu BVP pasiekė klasikinio Aukso standarto lygį (žr. 3.5 pav.). Pastaruosius du dešimtmečius procentinė eksporto dalis privačiame BVP sudarė apie 33 proc., panašiai kaip ir klasikinio Aukso standarto laikotarpiu.

Pokario tendencijos JAV atrodo paradoksaliai – 6-ąjį ir 7-ąjį dešimtmečius, kai JAV technologijos neginčijamai pralenkė visą likusį pasaulį, prekybos apimtis buvo maža, tačiau ji išaugo 8-ąjį dešimtmetį, kai JAV atotrūkis nuo kitų šalių ėmė mažėti. Šį paradoksą lengva paaiškinti – iš karto po karo JAV mažai ką reikėjo importuoti, išskyrus ypatingas žaliavas. Ribotos eksporto į Europą perspektyvos ir nedidelės užsienio valiutos atsargos skatino JAV bendroves tiesiogiai investuoti į gamybą Europoje (žr. 5 sk.). Kai 8-ąjį ir 9-ąjį dešimtmečius kai kurių JAV sektorių, palyginti su kitomis šalimis, technologinis atotrūkis sumažėjo, ji prarado konkurencinį pranašumą daugelio produktų gamyboje, todėl sustiprėjo importo skverbimasis. Tuo pat metu JAV išlaikė ir netgi sustiprino kitų pramonės šakų konkurencinį pranašumą (tokių kaip kompiuterių programinė įranga), tai rodė eksporto augimas. Apskritai prekybos ir BVP (ir privataus BVP) santykis nuo 9-ojo dešimtmečio padidėjo ir pralenkė klasikinio Aukso standarto laikotarpiu pasiektą lygį (žr. 3.4 ir 3.5 pav.).

3.7 Globalinių prekybos ryšių įtaka

Globalinės prekybos tvarkos pasikeitimas gerokai paveikė nacionalinių ūkių valdymą ir ypač vyriausybių galimybes užtikrinti šalies klestėjimą. Prekyba turėjo ypatingų pasekmių išsivysčiusių EBPO šalių sprendimų priėmimui, institucijoms, pajamų paskirstymui ir struktūrai.

3.7.1 Įtaka sprendimų priėmimui: makroekonomikos vadyba

Kai prekyba skatina globalinių rinkų raidą, nacionalinės ekonomikos tampa vis atviresnės, tarptautinės sąlygos intensyviau veikia nacionalinius ūkius. Makroekonomi-

kos svyravimai vienoje valstybėje turi tendenciją persiduoti į kitas šalis. Didelė eksporto apimtis reiškia, kad išorės sąlygos labiau veikia nacionalinį produktą. Ekonominių svyravimų persidavimas rodo ne tik didėjantį prekybos intensyvumą, bet ir tai, kaip padidėjo prekybos ir ekonominės veiklos šalies viduje ryšys. Be abejo, makroekonomikos svyravimų įtaka priklauso ne tik nuo prekybos, bet ir nuo kitų ekonominių sąsajų, ypač finansinės globalizacijos ir nuo to, kaip nacionalinėms makroekonomikoms pavyksta atsilaikyti prieš tokius svyravimus. Vis dėlto dabar svarbiausių nacionalinių ekonomikų makroekonomikos svyravimai yra stipriau koreliuoti negu ankstesnėse epochose, taip pat klasikinio Aukso standarto epochoje, nors svyruojantys valiutų kursai gali suteikti didesnę nacionalinę autonomiją makroekonomikos politikai (Eichengreen, 1994a). Prisitaikyti prie tokių svyravimų yra svarbiausias makroekonomikos vadybos uždavinys.

Nors dėl didėjančio prekybos santykių intensyvumo nacionalinės ekonomikos pasidaro jautresnės tarptautiniams prekių paklausos ir kainų svyravimams, tačiau, ar jos tampa pažeidžiamesnės, priklauso nuo ekonomikos gebėjimo prisitaikyti prie išorės sukrėtimų, įskaitant gebėjimą taikyti atsveriančią makroekonomikos politiką. Kaip buvo pasakyta įvade, reikia skirti jautrumą išorės įvykiams ir pažeidžiamumą vertinant pagal prisitaikymo prie išorės sukrėtimų sąnaudas ir laiko trukmę. Bet koks išsamus pažeidžiamumo įvertinimas reikalautų tiesiogiai modeliuoti kiekvieną ekonomiką. Čia verta prisiminti, kad importo, ypač naftos, kainų padidėjimas 8-ąjį dešimtmetį labai paveikė makroekonomikos politiką.

3.7.2 Įtaka institucijoms: prekybos politika ir gerovės valstybė

Laisvoji prekyba jos šalininkams yra trapus kūrinys, politikai ir dauguma visuomenės prastai supranta bendruosius jos privalumus, jos egzistencijai nuolat kyla protekcionistinių grupių grėsmė. Dėl jos reikšmingo poveikio šalies viduje būtina paaiškinti jos atsparumą pokario laikotarpiu. Tai iš dalies paaiškina politikų siekis išvengti 4-ąjį dešimtmetį suvešėjusio protekcionizmo. Tačiau esminės reikšmės turėjo tai, kad prekybos transformacija pokariu taip pat pakeitė ir atskirų šalių užsienio prekybos politiką.

Poliarizuotos *už* ir *prieš* prekybą orientuotos politikos nuosmukis yra susijęs su persiorientavimu prekiauti vienos šakos prekėmis kryptimi. Prekiaujant tokiu būdu, laimėjimų ir nuostolių pasiskirstymas tapo mažiau politiškai apčiuopiamas. Dėl to atsirado daug daugiau laisvosios prekybos šalininkų. Protekcionistiniai reikalavimai tapo labiau fragmentiški ir skirti tam tikroms pramonės šakoms, o ne išreiškiantys darnius klasikinius ar sektorių interesus, pavyzdžiui, darbo, žemės ūkio ar sunkiosios pramonės. Be to, importinių prekių paklausa, priklausomybė nuo atvirų eksporto rinkų ir gamybos internacionalizavimas buvo svarbi atsvara protekcionistiniam spaudimui (Milner, 1989). Ši interesų ir šalininkų įvairovė apsunkino senojo stiliaus protekcionizmo

galimybes į savo pusę patraukti didelę dalį visuomenės, nepaisant jo populistinio patrauklumo. Dėl daugiašalių prekybos politikos suvaržymų ir globalinio poslinkio į liberalizavimą sekti protekcionizmo taip pat tapo sunkiau.

Be to, kadangi dėl prekybos bet kuri šalis iš principo laimi papildomos grynosios gerovės, laimėtojai kiekvienoje šalyje gali kompensuoti pralaimėjusiesiems ir vis tiek gautų naudos. Šiuo požiūriu nieko keisto, kad atviresnės ekonomikos turi ekstensyvesnės gerovės valstybes (Rodrik, 1997). Tačiau prekybos augimas ir prekybos struktūros pokyčiai vis labiau trukdė tiriamoms išsivysčiusioms šalims užtikrinti gerovę. Nors nėra sistemingų įrodymų, kad gerovės programos blogina prekybos rezultatus (plg. Pfaller et al., 1991), tačiau darbdaviai, ypač tų pramonės šakų, kurių produkcija yra prekiaujama, priešinasi jų socialinio draudimo įnašų didinimui ir reikalauja juos mažinti dėl globalinio konkurencingumo. Žemos kvalifikacijos darbininkų užimtumo perspektyvų blogėjimas dėl prekybos (tai aptariama toliau) užkrauna gerokai didesnę naštą gerovės sistemai. Nors retai būna taip, kad tokios gerovės garantijos iš tiesų neįmanomos, tačiau socialinės apsaugos išlaidos išaugo, o polinė parama sumažėjo dėl besikeičiančio prekybos pobūdžio. Taigi globalinės prekybos įtaka iki šiol prieštaringa, nes dėl jos sustiprėjo reikalavimai gerovės valstybei ir susilpnėjo tos gerovės finansavimo politinis pagrindas. Kaip teigia Kapsteinas, „kai darbininkams labiausiai reikia nacionalinės valstybės apsaugos nuo pasaulinės ekonomikos, ji juos palieka" (1996, p. 16).

3.7.3 Įtaka pajamų paskirstymui: darbas

Prekybai paskatinus globalinių rinkų evoliuciją, darbo paklausą vis labiau veiks globalinės konkurencinės jėgos. Darbo užmokestis prekiaujamų gaminių sektoriuje paprastai yra svarbus atskaitos taškas kitai ekonomikai. Dažnai manoma, kad tarptautinė konkurencija, ypač iš besivystančių šalių pusės darbo užmokestį, socialinius ir aplinkos apsaugos standartus per prekybą sumažina iki žemiausio bendro vardiklio (žr. pvz., Hines ir Lang, 1993). Siūlydama kiek mažiau dramatiškas išvadas, įprastinė prekybos teorija numato, kad dėl prekybos darbo užmokestis šalyse išsilygins – jis padidės darbo gausiose šalyse, kur jis iš pradžių yra nedidelis, ir sumažės darbo stokojančiose šalyse, kur jis iš pradžių yra didelis.

Prekybos varomosios jėgos yra technologiniai skirtumai, masto ekonomika ir gamybos veiksnių santykinės pasiūlos skirtumai. Klasikinio Aukso standarto laikotarpiu darbo užmokestis tarptautiniu mastu buvo susilyginęs. Tai lėmė didėjanti specializacija, kai šalys mainė iš esmės pagal panašią technologiją pagamintas nepanašias prekes. Pokario prekybos pobūdis šias tendencijas modifikavo. Kaip jau kalbėjome, pokariu prekyba tarp išsivysčiusių šalių daugiausia vyko mainant panašius produktus, o šių šalių našumas susilygino. Taigi, nors pokariu darbo užmokestis išsivysčiusiose šalyse beveik susilygino, tačiau tai įvyko daugiausia dėl našumo išsilyginimo, o ne dėl prekybos (Dollar ir Wolff, 1997). Ten, kur šalys išlaikė ypatingus technologinius pranašumus, buvo galima mokėti didesnį darbo užmokestį. Ten, kur didesnis darbo užmokes-

tis buvo mokamas neprekiaujamų produktų gamyboje ir apmokestinamas siekiant finansuoti viešąsias paslaugas, panašų darbo užmokesčio lygį buvo galima išlaikyti ir kitoje ekonomikos dalyje. Panašių pasekmių gali tikėtis ir prekiaujant vienos šakos prekėmis, jei jos varomoji jėga yra masto ekonomija. Kai yra tikėtinos sąlygos, dėl padidėjusios prekybos vienos šakos gaminiais naudos turi ir kapitalas, ir darbas (Helpman ir Krugman, 1985, 9 sk.).

Nors iš to išeina, kad prekybos įtaka darbui yra teigiama, padidėjusi konkurencija gali sukelti priešingą spaudimą darbo užmokesčiui ir su darbu nesusijusioms išlaidoms. Pačius radikaliausius padarinius darbas patiria, kai technologija plačiai pasklinda tarptautiniu lygiu ir konkurencinį pranašumą daugiausiai lemia santykinė gamybos veiksnių pasiūla. Jei ypatingi pranašumai išnyksta ir masto efektas nedominuoja, tai dingsta pagrindas išlaikyti aukštesnį darbo užmokestį ir reikia tikėtis, kad darbo užmokestis susilygins. Tai galioja tiek prekybai tarp išsivysčiusių, tiek ir tarp išsivysčiusių ir besivystančių šalių. Kur šalių prieiga prie technologijos yra panaši, ten vienos šakos prekių prekybą galima analizuoti kvalifikuoto darbo pasiūlos santykinių skirtumų atžvilgiu, kaip buvo pažymėta anksčiau. Tai atitinka pokario duomenis: didėjanti vienos šakos prekyba padidino darbo ir kapitalo pajamas, o prekyba tarp šakų padidino kvalifikuotų darbininkų pajamas ir sumažino nekvalifikuotų ar mažai kvalifikuotų darbininkų uždarbius (Oliveira Martins, 1994). Besivystančioms šalims plečiant žemos kvalifikacijos darbo reikalaujančių produktų eksportą, o išsivysčiusioms šalims vis labiau specializuojantis gaminti aukštos kvalifikacijos reikalingas prekes, panašios kvalifikacijos darbininkų grupių darbo užmokestis tarptautiniu mastu susilygino (Wood, 1994). Žemos kvalifikacijos darbą naudojančių pramonės šakų nuosmukis išsivysčiusiose nacionaliniuose ūkiuose gerokai sumažino žemos kvalifikacijos darbininkų paklausą, dėl to sumažėjo darbo užmokestis ir padidėjo nedarbas. Woodo skaičiavimais, nekvalifikuoto darbo paklausa sumažėjo daugiau negu 20 proc., palyginti su hipotetine situacija be tokios prekybos tarp šakų (Wood, 1994, 1995).

Atlikti tyrimai rodo, kad išsivysčiusios šalys turi konkurencinį pranašumą ir dėl santykinės kvalifikuoto darbo gausos ir dėl jų technologinio pranašumo, nors bendras našumo rodiklių susilyginimas slepia išliekančius šakų skirtumus (Cörvens ir Grip, 1997; Dollar ir Wolff, 1993; Gustavsson et el., 1997; Wolff, 1997). Nuo 9-ojo dešimtmečio darbo užmokesčio nelygybė išsivysčiusiose šalyse padidėjo – aukštos kvalifikacijos ir išsilavinusių darbininkų darbo užmokestis santykinai padidėjo, o žemos kvalifikacijos darbininkų užimtumo perspektyvos, ypač apdirbamojoje pramonėje pablogėjo. Dėl šio reiškinio priežasčių vyksta intensyvus ginčas, o labiausiai dėl to, kiek šią tendenciją galima paaiškinti prekyba su besivystančiomis (mažo darbo užmokesčio) šalimis ir kiek – technologine pažanga (Lawrence, 1996; Leamer, 1996). Nors kai kas abejojo, kad mažas besivystančių šalių importo prasiskverbimo į išsivysčiusias šalis padidėjimas – 1 ar 2 proc. BVP dydžio – gali paaiškinti tokius užimtumo ir darbo užmokesčio pokyčius, tačiau Woodas su tuo nesutinka (1994; 1995). Woodo tyrimas teigia, kad šiuos pokyčius lėmė prekyba. Kiti tyrimai rodo, kad prekyba ir technologinė pažanga prie šių įvykių prisidėjo beveik vienodai (Minford et el., 1997). Kaip bebūtų, šiuolaikinė prekybos struktūra tikrai turi lemiamų pasekmių darbui išsivysčiusiose šalyse.

3.7.4 Įtaka struktūrai: globalinė konkurencija, deindustrializacija ir besikeičiantis pramoninės gamybos pobūdis

Dėl globalinių rinkų evoliucijos šalys specializavosi, ir tai, ką gaminti pelninga, o ką – ne, nemažai lemia globalinės konkurencijos sąlygos. Šalių padėtys iš esmės nėra statiškos, kai bręsta ekonomikos ir diegiamos naujos technologijos, jų santykinės padėtys keičiasi. Tarptautinė konkurencinio pranašumo struktūra laikui bėgant keičiasi, todėl nacionaliniai ūkiai yra verčiami nuolat perskirstyti išteklius, o ne tik vieną kartą atsakyti į prekybos padidėjimą. Šia prasme prekyba daro nemažą įtaką nacionalinių ūkių struktūrai.

Eksporto konkurencijai vis stiprėjant, prekyba sukėlė išsivysčiusių ekonomikų struktūros pokyčių. Didžiąją pokario aukso amžiaus dalį daugelis EBPO šalių technologiškai atsiliko nuo JAV. Jos eksportavo daugiausia į trečiąsias šalis, o ne į JAV tokius produktus, kurių gamybos technologinis atsilikimas buvo mažiausias ir kur jį galėjo atsverti mažesnės gamybos išlaidos, ypač mažesnis darbo užmokestis. Nuo 8-ojo dešimtmečio Japonija ir Europa technologiškai pradėjo vytis JAV (Dollar ir Wolff, 1993, chs 3–6 sk.; Hansson ir Henrekson, 1994). Nors nacionaliniai išsivysčiusių šalių našumo rodikliai dabar iš esmės yra palyginami, tačiau tai slepia nemažus našumo skirtumus kai kuriuose sektoriuose. Ypatingas technologinis pranašumas ir toliau kuria santykinį prekybos pranašumą. Tačiau technologija pasklinda tarp šalių, tai vyksta ir dėl prekybos. Todėl techninės žinios nėra nenykstantis santykinio pranašumo šaltinis, nors techninių žinių sukeltas specializacijos pobūdis gali išlikti ten, kur šalys išlaiko jų kūrimo pranašumą. Kai pasklinda technologija ir išsivysčiusiose šalyse susilygina našumo sąlygos, atsiranda šiek tiek įrodymų, kad susilygina ir jų prekybos specializacija (Soete ir Verspagen, 1994).

Ekonomikoms įgavus gebėjimą eksportuoti į globalines rinkas, išauga prekyba ir suintensyvėja konkurencija. Technologijoms sklindant tarp šalių, papildomą konkurencinį spaudimą sukelia gamintojai, kurių darbo sąnaudos mažos. Tokių gamintojų atsiradimas sumažina bet kurio pavienio gamintojo galimybes perkelti padidėjusias išlaidas produkcijos pirkėjams. Tai sukelia struktūrinių pokyčių: vienos pramonės šakos sumažėja ar net išnyksta, o kitos – išsiplečia. Šalys negali būti konkurencingos visur arba niekur, tačiau vidinis socialinis ar ekonominis padėties koregavimas, kai ištekliai iš smunkančių sektorių perkeliami į besiplečiančius, gali būti didžiulis. Būtent todėl, kad konkurencinis pranašumas yra santykinis, vienos šalies konkurencinės padėties pokytis tiesiogiai veikia kitas šalis. Tai gerai iliustruoja JAV atvejis, kai 9-ąjį dešimtmetį jos menkos prekybos dalys virto santykiniu prekybos atvirumu. Nors technologinis pasivijimas reiškė, kad JAV prarado kai kurių pramonės šakų santykinį pranašumą, tačiau jos pranašumas vis dar buvo aiškus daugelyje kitų šakų. Kai kurios vidaus pramonės šakos suklestėjo dėl eksporto, tačiau kitos, ypač automobilių pramonė, buvo priverstos ekstensyviai persitvarkyti. Esmė ta, kad dėl didesnės prekybos JAV ne tik paprasčiausiai neteko bendro pramonės konkurencingumo, bet jos ekonomika patyrė didelį struktūrinį pokytį, kurį sukėlė didesnis pažeidžiamumas globalinei konkurencijai.

Radikaliausią struktūrinę prekybos įtaką išsivysčiusioms šalims sukelia žemų kaštų gamintojai, perimantys gamybos technologiją. Tai liudija didėjantis pramoninių prekių eksportuotojų skaičius NIŠ. Dėl to gamintojai išsivysčiusiose šalyse neišnyksta. Net ir labiausiai pažengusios NIŠ vis dar technologiškai atsilieka nuo pirmaujančių pramoninių šalių, o jų našumo rodikliai daug žemesni (Dollar ir Wolff, 1993, 8 sk.). Kai NIŠ įgijo gamybos technologiją, konkurencijos prekyboje pagrindu, kaip jau minėjome, tapo ne technologinė viršenybė, o santykiniai kvalifikuoto ir nekvalifikuoto darbo pasiūlos skirtumai (Wood, 1994). Dauguma EBPO šalių labiau specializavosi gaminti produktus, kuriems reikia intensyvaus aukštos kvalifikacijos darbo, o NIŠ išplėtė tokių prekių, kurioms pagaminti reikia palyginti žemos kvalifikacijos darbo, eksportą. Išsivysčiusiose šalyse tai beveik sunaikino pramonės šakas, gaminančias tam tikras tekstilės, odos, sporto prekes ir žaislus. Pažymėtina, kad tai nereiškia, jog išsivysčiusios šalys prarado konkurencingumą apskritai, veikiau, kai išaugo prekyba su NIŠ, jos labiau specializavosi: išplėtė vienų prekių gamybą ir sumažino kitų.

Dėl šių svarstymų ginčai dėl išsivysčiusių šalių nacionalinio konkurencingumo ir deindustrializacijos tampa šiek tiek atsargesni. Globalinės pramonės reorganizavimas per prekybą sukėlė didelius struktūrinius pokyčius išsivysčiusiose ekonomikose ir jų tarpusavio santykiuose joms specializuojantis, o ne bendrą nacionalinio konkurencingumo netektį. Net ir ten, kur technologija pasklido į besivystančias šalis, išsivysčiusių šalių konkurencinis pranašumas neišnyko, nes konkurencijos pagrindu tapo santykinė kvalifikuoto darbo gausa (kaip jau buvo pažymėta). Praktiškai išsivysčiusios šalys išlaikė nemažą konkurencinį ir technologinį pranašumą.

Išsivysčiusių šalių deindustrializavimas, t.y. apdirbamosios pramonės dalies tarp bendro užimtumo ir gamybos (bent jau matuojant dabartinėmis kainomis) nuosmukis, ypač JAV ir Didžiojoje Britanijoje, dažnai būdavo aiškinamas konkurencija prekyboje. Nuosmukis iš dalies atsiranda dėl besikeičiančios prekybos struktūros ir su tuo susijusio naujo tarptautinio darbo pasidalijimo. Apdirbamosios pramonės dalis tarp užimtumo aukštesnėse raidos stadijose turi tendenciją mažėti: didėjant našumui apdirbamojoje pramonėje, tam tikram prekių kiekiui pagaminti prireikia vis mažiau ir mažiau darbininkų. Kai kurios išsivysčiusios šalys savo pasaulinio pramoninių prekių eksporto dalį padidino kitų sąskaita, tačiau tai paaiškina tik dalį tokių prastai pasirodančių pramoninių šalių kaip Britanija vidaus apdirbamosios pramonės dalies nacionaliniame produkte ir užimtume nuosmukio (Rowthorn ir Wells, 1987). Tiksliau sakant, net jei pramonės eksportas būtų sparčiai didėjęs, santykinis poslinkis į paslaugas iš esmės būtų buvęs toks pat. Prekyba su NIŠ ir su kitomis besivystančiomis šalimis paskatino reorganizuoti gamybą šalies viduje, o ne bendrą pramoninės gamybos nuosmukį (deindustrializaciją) išsivysčiusiose šalyse. Juk išsivysčiusios šalys turi teigiamą prekybos su besivystančiomis šalimis balansą, nes šių industrializacija didina mašinų ir kitų sudėtingų prekių paklausą. Globalinė technologijos sklaida ir naujų gamintojų atsiradimas taip paspartino globalinę konkurenciją, kad nenutrūkstantis struktūrinis prisitaikymas tapo nuolatine pažangių nacionalinių ūkių veiklos ypatybe.

3.8 Išvada: valstybės autonomija ir suverenitetas

EBPO šalyse prekyba buvo neatsiejama nuo pokario augimo ir šiandieninė prekybos apimtis neturi istorinio precedento. Veikia ekstensyvus ir intensyvus prekybos santykių tinklas, jis sukuria globalinių rinkų, kurios prasiskverbia gerokai toliau už prekiaujamų prekių sektorių ir apima visą ekonomiką, funkcionavimo pagrindus. Nors plėtojosi institucionalizuoti regioniniai prekybos susitarimai, jie paprastai stiprino prekybos laisvėjimo tendenciją – tai parodo PPO evoliucija.

Nuo pat atsiradimo nacionalinės valstybės taikė prekybos apsaugos priemones siekdamos gauti pajamų, susidoroti su mokėjimo balanso sunkumais ir skatinti vidaus pramonę. Dvidešimtojo amžiaus pabaigoje instituciniai apribojimai ir ekonominės išlaidos itin suvaržė nacionalinio protekcionizmo mastą. Šiandien tarptautiniu mastu nagrinėjimi ir reglamentuojami ne tik muitų tarifai ir kiekybiniai apribojimai, bet ir politika, remianti vidaus pramonę, ir net nacionaliniai įstatymai tiek, kiek jie susiję su verslo konkurencija ir saugos standartais. Be to, nors ekonomikos plėtros taikant protekcionizmą istorinė patirtis ir nėra vienoda, dabar ji daug menkesnė politikos galimybė, tai parodė ir 1997 m. Rytų Azijos krizė. Autarkija, arba saitų nutraukimas taip pat pasitraukė iš politinės dienotvarkės. Pastarųjų metų entuziazmas dėl žmogaus kapitalo politikos – švietimo ir mokymo – rodo ne tik akademinį ir politinį susidomėjimą šių priemonių galimybėmis švelninti kai kurias nepalankias globalinės laisvosios prekybos pasekmes, bet ir aiškiai apriboja kitų politikos galimybių pasirinkimą. Šia prasme šiuolaikinė prekybos globalizacija transformavo valstybės autonomiją ir paskatino valstybinės politikos poslinkius. Be to, globalinis prekybos reguliavimas, kurį vykdo tokios institucijos kaip PPO, verčia persvarstyti vestfališkąją valstybės suvereniteto sampratą. Kaip parodė dvidešimtojo amžiaus paskutinio dešimtmečio pabaigos ekonomikos sumaištis, ateityje čia nagrinėjamų išsivysčiusių valstybių ir jų visuomenių klestėjimas turbūt ir toliau priklausys nuo globalinės prekybos dinamikos. Tačiau prekybos globalizacija yra tik viena viso pasakojimo apie šiandieninės globalinės ekonomikos atsiradimą gija. Kitos gijos yra finansai ir gamyba, ir joms skiriami tolesni skyriai.

4 skyrius
Besikeičianti globalių finansų sandara

Vargiai rastume labiau paplitusį globalizacijos įvaizdį nei moterys ir vyrai Londono Sičio ar Volstryto biuruose, karštligiškai perkantys ir parduodantys valiutas ir aktyvus iš viso pasaulio vienu mygtuko spustelėjimu. Nors daugiausia sutelkti trijuose pagrindiniuose Londono, Tokijo ir Niujorko centruose, pasauliniai valiutų mainai vidutiniškai per dieną sudaro pribloškiančią 1490 milijardų JAV dolerių apyvartą. Be šių mainų, dar kažkiek milijardų finansinių aktyvų pereina iš rankų į rankas kasdieninėje globalinėje apyvartoje. Šalia einamųjų aktyvų rinkų iškilo ateities sandorių rinkos, ir tai reiškia, kad dabar įmanoma pirkti ir parduoti aktyvus iš anksto, ateičiai. Naujos finansinės operacijos, nacionalinių rinkų dereguliavimas ir tarptautinių bankų bei kitų finansinių institucijų plėtra sukūrė veikiančią globalinę finansų sistemą. Šiandien prekyba valiutomis ir vyriausybių obligacijomis pasaulio mastu reiškia, kad dabar du esminiai nacionalinės makroekonominės politikos kintamieji – valiutų kursai ir palūkanų normos – susidaro globalinės finansų rinkos kontekste.

4.1 Finansų globalizacijos ir finansų susipynimo rodikliai

Tarpvalstybiniai finansų srautai vyksta ne pirmas šimtmetis, todėl šiame skyriuje naudojami keli tarptautinės finansinės veiklos rodikliai, kurie apibūdina šiuos srautus laiko ir erdvės požiūriu. Yra daugybė tarptautinių finansų ekstensyvumo ir intensyvumo matavimo būdų, todėl pravartu skirti finansų atvirumą, finansų susipynimą ir finansų integraciją. Nacionalinių finansų rinkų atvirumą apibrėžia tarptautinių finansų sandorių teisinio suvaržymo laipsnis. Susipynimo lygį apibūdina šalies finansinio užsiangažavimo globalinėje finansinėje veikloje laipsnis: kokio nors atskiro rodiklio nėra, bet tai parodo užsienio aktyvų apyvarta atskiros šalies rinkoje, užsienio finansinių institucijų dalyvavimas šalies finansų rinkose ir analogiškas tos šalies finansinių institucijų dalyvavimas užsienio finansų rinkose bei šalies dalis įvairiuose globaliniuose finansų srautuose. Tuo tarpu finansų integracijos sąvoka čia vartojama vien griežta ekonomine prasme – apibūdinant laipsnį, kuriuo išsilygina aktyvų kainos ir grąža skirtingose nacionalinėse finansų rinkose. Visiškai integruotoje rinkoje vienodų finansinių aktyvų grąža vienoda, bet daugelis tarptautiniu mastu cirkuliuojančių aktyvų, aišku, nevienodi. Išsi-

lyginusios palūkanų normos arba aktyvų kainos nepajėgia išreikšti finansų globalizacijos, kaip išorinio proceso, sudėtingumo. Todėl geresnis rodiklis yra laipsnis, nusakantis panašių finansinių aktyvų rinkinių kainų arba grąžos konvergenciją.

Pagal šiuos rodiklius galima aprašyti finansinės globalizacijos istorines formas ir tiksliai įvertinti šios srities naujoves dabartiniu metu. Nustatydami pasaulio finansų geografinį išsidėstymą, galime įvertinti tarptautinių finansų *ekstensyvumą*. Nagrinėdami globalinių finansų srautų apimtis (bendrąsias bei grynąsias), atskleidžiame istorines finansinės globalizacijos *intensyvumo* sandaras. Finansų srautų pasekmėms nustatyti svarbu žinoti besikeičiančių finansų srautų apyvartos greitį, kurį sąlygoja komunikacinių technologijų infrastruktūros pokyčiai. Visiškai negincytina, kad finansinės globalizacijos *įtaka* nacionalinės ekonominės politikos įgyvendinimui neabejotina, tačiau tos įtakos rūšys (sprendimams, investicijoms, paskirstymui, struktūroms) įvairiu metu gali būti skirtingos, o kita vertus – tą globalinių srautų įtaka gerokai modifikuoja nacionalinės ekonominės aplinkybės. Pasaulinius finansų srautus taip pat sąlygoja įvairios *infrastruktūros* ir jų *institucionalizacija*, kurios taipogi keičiasi laike ir erdvėje. Be to, aiškiai matoma pasaulio finansų sandaros *stratifikacija* – panašiai kaip ir atskiros šalies ūkyje, kur įvairiems skolininkams skirtingos palūkanų normos ir skolinimosi sąlygos.

4.1.1 Dėstymo struktūra

Globalius finansus sudaro kredito (paskolos ir obligacijos), investicijų (tiesioginės užsienio investicijos – TUI, akcijų ir pajų įsigijimas) ir pinigų (valiutų mainai) srautai. Šia plačia finansų sąvoka remiasi toliau pateikiamos besikeičiančios globalinės finansinės veiklos sandaros istorinės formos. Remdamiesi įžangoje nurodyta schema, šiame skyriuje nagrinėsime globalių finansų formas laiko, erdvės bei organizavimo atžvilgiu – nuo pačios moderniojo laikotarpio pradžios. Taigi analizuodami sieksime apibrėžti pagrindinius finansų globalizacijos požymius ankstyvuoju moderniuoju, klasikinio Aukso standarto, Bretton Woodso ir šiuolaikiniu laikotarpiais. Taip nagrinėdami nustatysime naujas šiuolaikinės finansų globalizacijos savybes. Be to, apžvelgsime šešių išsivysčiusių kapitalistinių visuomenių valstybių (IKVV), pagrindinio šio veikalo objekto, susipynimą globalinėje finansų sistemoje bei globalinės finansinės veiklos poveikį šių valstybių autonomijai ir suverenitetui. Kalbėdami apie finansų globalizaciją, keletą techninių sąvokų vartosime itin dažnai, todėl jų reikšmės pateikiamos 4.1 intarpe.

4.2 Ankstyvoji globalinės finansinės veiklos sandara

Tarpvalstybinei prekybai nuo ankstyviausių laikų reikėjo kokios nors abipusiškai priimtinos valiutos. Pradžioje paprastai tai būdavo brangieji metalai, pavyzdžiui, auksas. Auksas ir sidabras iš žemyno į žemyną gabentas jau dvyliktajame amžiuje (Watson, 1967), ir nuo to laiko tarpžemyninė prekybos plėtra sukūrė periodinius finansinius santykius tarp prekeivių. Organizuoti tarptautiniai finansai užregistruoti nuo keturiolik-

4.1 intarpas. Techninės finansų globalizacijos sąvokos

Tarptautiniai finansų srautai gali būti apibrėžiami kaip tarpvalstybiniai ilgo ir trumpo laikotarpio aktyvų ir paskolų srautai ir susiskirstyti į kelias grupes:

- *tiesioginės užsienio investicijos* – užsienio įmonių nuosavybė arba investicijos į jas, kai investuotojas atlieka tiesioginį vadybinį vaidmenį;
- *tarptautinis bankų skolinimas* – paskolos užsienio skolininkams nacionaline skolintojo arba užsienio valiuta;
- *tarptautinės obligacijos* – kredito instrumentai, išleidžiami užsienio skolininkų arba perkami užsienio skolintojų; tai pasižadėjimas nustatytu laiku sumokėti apibrėžtą pinigų sumą ir periodiškai nustatytais intervalais mokėti palūkanas; todėl obligacijos yra prekiaujami vertybiniai popieriai, denominuoti standartiniais vienetais;
- *portfelinės investicijos* – investicijos į akcinių bendrovių akcijas arba ilgalaikes obligacijas, paprastai laikomas dėl jų teikiamos grąžos, kai investuotojas neatlieka jokio vadybinio vaidmens;
- *tarptautiniai nuosavybės popieriai* – bendrovių akcijos, išleistos pirkti užsieniečiams;
- *„naujieji" finansiniai instrumentai* – derivatyvai;
- *plėtros pagalba* – oficialiosios vienos vyriausybės pagalbos kitai vyriausybei srautas;
- *tarptautiniai pinigų srautai* – užsienio valiutų pirkimas ir pardavimas.

Bendrieji kapitalo srautai – bendrieji kapitalo srautai iš šalies ūkio arba į jį.

Grynieji kapitalo srautai – bendrieji kapitalo srautai iš šalies, minus bendrieji kapitalo srautai į šalį; grynieji srautai parodo, ar šalies ūkis kaupia reikalavimus likusiam pasauliui, ar priešingai.

tojo amžiaus, kai Florencijos prekybos bankai, tokie kaip garsioji Peruzzi bendrovė, išplėtė ryšius su daugeliu valstybių imdamiesi „užsienio" operacijų arba sudarydami dvišalius susitarimus su užsienio bankais (Abulafia, 1997; Hunt, 1994). Nuo šešioliktojo amžiaus Europa importavo daug brangiųjų metalų, dažniausiai prekybai su Azija. Dėl to pinigų apyvartos sąlygos Europoje ir Azijoje tapo susietos (Vilar, 1991).

Nors tarpvalstybiniai pinigų srautai turi ilgą istoriją, tvarka Europos finansuose, kaip kredito tarp ekonomiškai pajėgiausių valstybių organizavimo reglamentuota ar institucionalizuota sistema, iš esmės ėmė rastis šešioliktajame amžiuje (Germain, 1997). Tuo metu kaip svarbiausias visos Europos finansų centras iškilo Antverpenas. Tai nulėmė gyvybiškai svarbi jo padėtis prekyboje (ir Europoje, ir tarp Europos bei Azijos) ir liberali finansų politika: miesto rinkose atvirai veikė daugybė užsienio finansininkų. To meto tarptautinių finansų plėtrą skatino du pagrindiniai procesai. Pirma, besiplečiantys pastovūs prekybos ryšiai didino tarpvalstybinių finansų paslaugų paklausą jau vien dėl to, kad buvo stengiamasi išvengti pinigų gabenimo kaštų ir pavojų. Antra, absoliutistinių valstybių sunkumai renkant lėšas pirmiausia brangiai atsieinantiems karams darė stiprų spaudimą, o kartu ir plėtė galimybes kurti organizuotus finansus. Pavyzdžiui, Anglijos bankas 1694 m. ir buvo įkurtas kaip privatus bankas Britanijos karui su Pran-

cūzija finansuoti. Modernių valstybių kūrimasis Europoje buvo glaudžiai susijęs su centralizuotai prižiūrimų unifikuotų valiutų kūrimu (Goodhart, 1985).

Kaip pažymi Germainas, tuo ankstyvuoju moderniuoju laikotarpiu pagrindiniai finansinės veiklos centrai susidarė daugiausia tose vietose, kur telkėsi prekyba, o dėl to – ir paklausa finansų paslaugoms (1997, 2 sk.). Todėl pagrindinis Europos finansų centras, atspindėdamas permainas Europos prekyboje, ir persikėlė iš Italijos miestų-valstybių į Antverpeną. Septynioliktąjį ir aštuonioliktąjį amžius stiprėjant Olandijos ir Britanijos ekonomikoms, tarptautinė finansų veikla persikėlė į naujus centrus Amsterdame ir Londone. Nors iš pradžių minėti tarptautiniai finansų tinklai vystėsi tik Europoje, vėliau jie plėtėsi kartu su ankstyvosiomis Europos imperijomis ir su jomis susijusiomis prekybos bendrovėmis (žr. 1 ir 5 sk.).

Aštuonioliktajame amžiuje besiplečianti tarptautinių finansų paslaugų paklausa sukūrė Amsterdame ir Londone išvystytas rinkas (apimančias, pvz., ir kai kuriuos ateities sandorius), kurios aptarnavo Šiaurės Europos prekybą ir finansavo šių dviejų šalių ekonomiką. Tiems dviem pagrindiniams finansinės veiklos mazgams palaikyti tarpusavio ryšius prireikdavo maždaug savaitės, tačiau sandorių buvo tiek daug, jog jie drauge sudarė integruotą Europos finansų rinką (kurią apibūdino finansinių aktyvų kainų ir jų teikiamos grąžos konvergavimas) (Neal, 1990; Zevin, 1992). Besiplečianti prekyba Amsterdamo rinkas darė vis labiau likvidžias: Olandijos pramonei ėmus santykinai smukti, vietinė lėšų paklausa jau nebegalėjo suspėti su didėjančia pasiūla. Amsterdamo rinkos aštuonioliktajame šimtmetyje diversifikavosi ir tapo pagrindiniais kitų Europos šalių skolintojais (Riley, 1980).

Nors tarpvalstybiniai to meto finansiniai tinklai pagal tarptautinius mastus buvo santykinai išplėtoti, tačiau jie išliko imperinėse sistemose. Kol dalyvavimas karuose ir valstybių formavimas gimdė skolas, kurias reikėjo finansuoti vidiniu apmokestinimu bei kreditu iš užsienio šaltinių, finansinių srautų apimtis buvo didelė, o jų įtaka – ryški. Be to, aiškiai vienodėjo palūkanų normos bei aktyvų kainos.

4.3 Klasikinio Aukso standarto laikotarpis: 1870–1914 m.

Britų pramonės revoliucija ir įsiviešpatavimas pasaulio prekyboje padėjo Londonui įsitvirtinti pirmaujančioje tarptautinių finansų padėtyje. Devynioliktojo amžiaus pabaigoje ne tik Londonas veikė kaip svarbiausia tarptautinių finansų rinka, bet savo visuotinę veiklą išplėtė ir kiti Anglijos bankai.

Tarpvalstybiniai finansų srautai nuo 1870 m. iki Pirmojo pasaulinio karo iš esmės išsiplėtė ir suintensyvėjo. Dėl komunikacijų infrastruktūros raidos nacionalinės finansų rinkos stipriai susipynė su tarptautiniais finansų tinklais. Vyriausybės beveik neribojo tarptautinių finansų srautų, o pagrindinių valiutų vertę reguliavo pasaulinė Aukso standarto sistema. Kaip rašė seras Ernestas Barkeris 1915 m., „tobulesnės ryšių priemonės, pirmiausia telegrafas, sukūrė vieningą kredito sistemą visam pasauliui" (Barker, 1915). Dažnai teigiama, kad tai buvo pirmasis laikotarpis, kada išties egzistavo globalinė finansų sistema. Skeptikams ši klasikinė Aukso standarto epocha iki Pirmojo

4.1 lentelė. Užsienio investicijų struktūra pagal kapitalo kilmės šalį 1825–1938 m. (procentinė pasaulinės apimties dalis)

	Britanija	Prancūzija	Vokietija	Olandija	Jungtinės Amerikos Valstijos	Iš viso (mlrd. JAV dol.)
1825	55,6	11,1		33,3		900
1840	58,3	25,0		16,7		1,200
1855	63,9	27,8		8,3		3,600
1870	62,0	31,6		6,3		7,900
1885	55,7	23,6	13,6	7,1		14,000
1900	51,1	21,9	20,3	4,6	2,1	23,700
1914	44,0	19,9	12,8	2,6	7,8	45,450
1938	41,7	7,0	1,3	8,7	21,2	54,950

Šaltinis: Apskaičiuota pagal: Woodruff, 1966, p. 150–157.

pasaulinio karo yra kriterijus finansinei globalizacijai matuoti – bent jau tiek, kiek jie tvirtina, jog grynųjų srautų mastai tuomet buvo didesni nei bet kada po to, ir Aukso standarto taisyklių laikymasis reiškė, kad valstybės savo ekonominę politiką turėjo taikyti prie griežtų tarptautinių taisyklių sistemos (Zevin, 1992; Hirst ir Thompson, 1996 b, 2 sk.). Tačiau toks požiūris, kaip parodys tolesnė analizė, yra klaidingas.

4.3.1 Tarptautinis kapitalas: finansinių srautų ekstensyvumas, intensyvumas ir stratifikacija

Laikotarpiu, apie kurį kalbame, kapitalas judėjo po visą pasaulį, o užsienio investicijų intensyvumas tiek investuojančioms, tiek besiskolinančioms šalims įgijo didžiausią ekonominę reikšmę. Nors tarpvalstybinių kapitalo srautų įvertinimai skiriasi ir paklaidos gana nemažos, bendroji sandara gana aiški. 4.1 lentelės duomenys rodo, kaip smarkiai didėjo kapitalo srautų apimtys. Didžiausia kapitalo eksportuotoja išliko Britanija, nors pirmaujanti jos padėtis laikotarpio pradžioje palaipsniui silpnėjo. Daug kapitalo eksportavo Prancūzija, tuo tarpu Vokietija ir JAV daugiau kapitalo išvežė tik laikotarpio pabaigoje. Kai rinkoje pasirodė nauji investuotojai, sparčiai smuko bendroji Olandijos užsienio investicijų dalis pasaulyje.

Aštuonioliktajame amžiuje ir devynioliktojo pradžioje daugiausia užsienio investicijų buvo į kitas Europos šalis, o aptariamuoju Aukso standarto laikotarpiu užsienio investicijose atsirado ir specifinė tarpregioninė bei tarpkontinentinė dimensijos. Kaip matyti iš 4.2 lentelės, nors prieš Pirmąjį pasaulinį karą 40 proc. užsienio investicijų buvo Amerikos žemyne, daug jų nukreipta ir į Aziją, Afriką bei Australiją. Užsienio investicijų sankaupos ten susidarė būtent dėl didelių šio laikotarpio srautų. Bręstant stipriau-

4.2 lentelė. Užsienio investicijų struktūra pagal investavimo regionus 1914 ir 1938 m. (procentinė pasaulinės apimties dalis)

	1914	1938
Amerika (Šiaurės ir Pietų)	43,6	45,4
JAV	15,8	12,7
Kanada	8,2	12,1
Argentina	6,7	5,8
Brazilija	4,9	3,6
Meksika	4,4	3,3
Europa	24,4	18,7
Azija	17,7	20,4
Artimieji ir Vidurinieji Rytai	6,7	1,5
Indija ir Ceilonas	4,4	5,6
Kinija	3,3	4,7
Afrika	8,9	7,4
Pietų Afrikos Sąjunga	3,8	2,6
Okeanija	5,3	8,1
Australija	3,8	6,9

Šaltiniai: Apskaičiuota pagal: Cameron and Bovykin, 1991, p. 13; Woodruff, 1966, 4 sk.

4.3 lentelė. Grynieji užsienio investicijų srautai 1870–1920 m. (procentinė BVP dalis)

	Britanija	Prancūzija	Vokietija	Japonija	Švedija	JAV
1870	+5,6		+0,6		–1,6	–2,7
1880	+3,2	–0,4	+1,9		–3,7	+0,1
1890	+5,8	+2,0	+2,0	+0,1	–2,5	–0,1
1900	+1,8	+3,8	+1,3	–4,2*	–2,7	+1,4
1910	+7,4	+3,6	+1,3	–2,8	+0,4	0
1920	+2,6			+2,2	+0,5	+2,4

+ Išvežimas.
– Įvežimas.
* 1899 m.
Šaltiniai: Green and Urquhart, 1976, p. 244; išskyrus Japoniją, kurios duomenys apskaičiuoti pagal Ohkawa and Shinohara, 1979.

siomis pasaulio nacionalinėms ekonomikoms, taupymo mastai jose aplenkė vidinį investicijų poreikį. Tuo tarpu kylančiose nacionalinėse ekonomikose, priešingai, investicinių lėšų paklausa viršijo vidinio taupymo lygį: sparti urbanizacija podraug su santykinai jauna gyventojų sudėtimi sąlygojo didelę investicijų paklausą infrastruktūroje. Atsižvelgiant į esamą rizikos laipsnį, tie užsienio projektai žadėjo didesnę grąžą nei namuose. Britų investicijos išsiskyrė tuo, kad jos daugiausia plaukė į pirminio sekto-

riaus produkciją eksportuojančias šalis jų infrastruktūros projektams finansuoti: vien geležinkeliams tuo metu teko trečdalis visų Britanijos užsienio investicijų. Tuo tarpu Prancūzijos ir Vokietijos investicijos dažniau finansavo užsienio valstybių deficitus; ankstesniaisiais šimtmečiais lygiai taip pat darė ir Olandija. Maždaug trečdalis užsienio investicijų buvo tiesioginės privačių bendrovių investicijos, daugiausia jų buvo iš JAV (žr. 5 sk.).

4.3 lentelės duomenys rodo, kaip padidėjo tų investicinių srautų tarp pagrindinių kreditorių ir šalių-skolininkių intensyvumas. Šituo laikotarpiu Britanija kasmet investavo vidutiniškai 5 proc. savojo BVP, o kiti pagrindiniai investuotojai – perpus ar net dar mažiau. Bet tai anaiptol nebuvo mažai – užsienio investicijos sudarė didelę bendrųjų nacionalinių investicijų dalį. Tokioms beisvystančioms nacionalinėms ekonomikoms kaip Kanados, Australijos ir Argentinos skolinimasis iš užsienio kartais finansuodavo iki pusės jų bendrųjų vidaus investicijų (Vos, 1994, 4 sk.). O jų plėtrai buvo ypač svarbus: juo buvo finansuojama didelė infrastruktūros, klojančios pamatus joms augti, dalis. Taigi grynieji tarpvalstybiniai investicijų srautai, palyginti juos su skolinančių bei paskolas imančių šalių pajamomis, vėliau retai kada bepasiekė tokį lygį ar truko tiek ilgai.

Kadangi visas tas skolinimasis daugiausia vyko išleidžiant vyriausybės obligacijas, Europos (ypač Londono) tarptautinių obligacijų rinkos tapo globalesnės (Vos, 1994, 4 sk.). Išleidžiant vyriausybių obligacijas ir prekiaujant jomis tarptautinėje apyvartoje, jų paklausa ir pasiūla vis labiau formavosi pasaulinės rinkos mastu. Globalinė obligacijų rinka iš esmės buvo organizuota vien privačia iniciatyva, vyriausybės labai nedaug ar net išvis jos nevaržė. Kita vertus, jos retai kišdavosi ir paremti skolintojus, kai šalys skolininkės perkeldavo savo įsipareigojimų vykdymo terminus arba nepajėgdavo laiku jų įvykdyti (nors, beje, Britanijos vyriausybė padėjo išgelbėti *Barings* banką, kai šis bankrutavo dėl Argentinos įsiskolinimo krizės paskutinį devynioliktojo amžiaus dešimtmetį).

1870–1914 m. Londonas išsaugojo savo, kaip pagrindinio finansinio centro, padėtį šiek tiek nuo jo atsiliko Paryžius; jų abiejų rinkose kotiruojamų užsienio vertybinių popierių vertė praktiškai visada pranoko vidaus vertybinių popierių vertę (Morgenstern, 1959). Kiti didieji Europos centrai buvo Berlynas ir Amsterdamas, nors Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse iškilo ir Niujorkas. Kaip ir finansiniai centrai, kapitalo srautai pasiskirstydavo taip pat netolygiai. Kaip matyti iš 4.2 lentelės, nors užsienio investicijos įgavo tarpkontinentį pobūdį, vis dėlto jos telkėsi gana nedidelėje valstybių grupėje.

Pasaulinė finansų sistema, būdama labai stratifikuota, tuo laikotarpiu tapo ir organizuotesnė. Tarptautinė bankų veikla gerokai išsiplėtė ir institucionalizavosi, ypač Britanijoje. Jau 1860 m. britų bankai turėjo daugiau kaip šimtą užsienio skyrių; 1890 m. jų jau buvo 700, 1914 m. – beveik 1400 (Jones, 1993). Vakarų bankai ėmė siekti net Kiniją (Nishimura, 1997). Pasaulinę finansinę sąveiką taip pat lengvino nutiesti tarpžemyniniai telegrafo kabeliai, sujungę svarbiausius finansų centrus. Tokia infrastruktūra skatino ir tarptautinių piniginių susitarimų, įkūnytų klasikiniame Aukso standarte, institucionalizaciją ir formalizaciją.

4.3.2 Tarptautiniai pinigai: klasikinio Aukso standarto mechanizmas

Devynioliktojo amžiaus pabaigoje pagrindinių valiutų vertės buvo nekintamai susietos su aukso kaina ir taip sukurtas pagrindas fiksuotiems (nekintantiems) valiutų kursams: klasikiniam Aukso standartui. Formaliai Aukso standartas buvo įkurtas 1878 m., po to, kai įvyko įžanginė Tarptautinė Paryžiaus konferencija pinigų klausimais. Pradžioje jame dalyvavo tik svarbiausios Europos šalys, Šiaurės Amerika ir Australija; tik dvidešimtojo amžiaus pradžioje jo narėmis tapo ir dauguma Europos bei Lotynų Amerikos šalių, Japonija bei svarbiausios kolonijinės teritorijos, nors, kita vertus, vėliau keletas ekonomiškai silpnesnių šalių narystės atsisakė ir devalvavo savo valiutas. Narystė Aukso standarto sistemoje reikalavo dviejų dalykų: kad pareikalavus šalys keistų savo valiutą į auksą ir kad nevaržytų tarptautinio aukso judėjimo.

Klasikinis aukso standartas (žr. 4.2 intarpą) dažnai apibūdinamas kaip sistema, įforminusi globalinę finansų rinkų integraciją, kuriai neprilygo nei iki tol, nei vėliau buvęs lygis, ir automatinio koregavimo mechanizmus, kurių padedami nacionaliniai ūkiai turėjo prisiderinti prie globalių finansų disciplinos. Kritiškesni požiūriai teigia, kad koregavimas nevyko automatiškai; kaip bebūtų, nacionalinių ūkių atvirumas reiškė, jog finansinė valdžia privalėjo derinti vidaus politiką (o pirmiausia palūkanų normas) prie pasaulinių sąlygų, kad galėtų laikytis Aukso standarto, arba, Keyneso žodžiais, turėjo laikytis „žaidimo taisyklių".

Praktiškai retai kada koregavimas vykdavo automatiškai, o vyriausybės nebūtinai žaidė pagal „žaidimo taisykles" – tai rodo nesibaigiantys mokėjimų balansų perviršiai ir deficitai (Bloomfield, 1959; Eichengreen, 1996, 2 sk.; Panic, 1992). Šiuo atžvilgiu vidaus pinigų politika niekada nepriklausė nuo globalinių finansų rinkų, kadangi šalys dažnai nekoreguodavo savo nacionalinių ūkių pagal nustatytas taisykles. Kaip jau minėta, pramoninės šalys, turinčios prekybos perviršį, gausiai investavo į besivystančias šalis, sukeldamos didžiulis kapitalo srautus, kurie dažnai ir padengdavo besivystančių šalių deficitus. Perviršį turinčioms šalims buvo itin lengva išlaikyti savo padėtį netaikant vidinio ekonomikos koregavimo, reikalingo veikiant Aukso standarto sistemai. Tačiau nacionaliniai ūkiai periodiškai būdavo priversti nusileisti spaudimui koreguoti ekonomikos politiką, nors užuot koregavusi automatiškai, šalių monetarinė valdžia dažniausiai reaguodavo manipuliuodama palūkanų normomis. Mokėjimų balanso deficitą trumpam galima buvo padengti pakeliant vidaus palūkanų normas: jų dėka pinigai įplaukdavo į šalį tikint, jog absoliutus valdžios įsipareigojimas laikytis Aukso standarto pareikalaus iš jos atitinkamai koreguoti vidaus ekonomikos politiką; t.y. tas įsipareigojimas užtikrindavo trumpalaikį kapitalo įvežimo stabilumą. Aukštos palūkanų normos prilaikydavo vidaus paklausą, sumažindavo importą ir taip patvarkydavo deficitą. Taigi koregavimas labiau vyko kintant gamybos apimčiai ir užimtumui, o ne kainoms.

Kadangi pasaulio ekonomikoje viešpatavo Britanija, o sterlingas buvo pagrindinė tarptautinė valiuta, svarbiausią vaidmenį prižiūrint Aukso standartą atliko Anglijos ban-

4.2 intarpas. Teorinis Aukso standarto mechanizmas

Yra keletas ortodoksinių nuomonių apie automatinį finansų koregavimo mechanizmą Aukso standarto sąlygomis, tačiau iš esmės jos panašios. Eksportuotojams mokama užsienio valiuta. Kadangi laikyti užsienio valiutą nėra poreikio, ji keičiama į auksą ir pateikiama savam nacionaliniam bankui mainais į nacionalinę valiutą. Taip šalyje susidarius mokėjimų balanso deficitui, rasis grynasis aukso išvežimas, o susidarius mokėjimų balanso perviršiui – grynasis aukso įvežimas. Kadangi auksas yra pinigų bazė, pareikalavus visa nacionalinė valiuta gali būti iškeista į jį; taip formuosis kiekvienos šalies pinigų pasiūla. Manoma, kad dėl to ir nacionalinė finansų politika bus koreguojama automatiškai. Mažėjant pinigų pasiūlai, kainos vidaus rinkoje smuks atpigindamos eksportą, pabrangindamos importą ir šitaip ištaisydamos mokėjimų balanso deficitą. Procesas bus priešingas, jei bus mokėjimų balanso perviršis.

kas. Šia prasme Aukso standarto sistema veikė ne kaip automatiška globalinio reguliavimosi sistema, bet buvo paderinama iš Londono. Anglijos bankas, siekdamas stabilumo, aktyviai tvarkydavosi su didesniais sistemos sutrikimais, dažnai imdamasis iniciatyvos drauge su kitais didžiausiais centriniais bankais kolektyviai įsikišti ir koordinuoti finansų politiką (Eichengreen, 1992, 2 sk.).

Vadinasi, vidinė derinimo politika veikiau buvo vairuojama, bet ne automatiška. Be to, vidaus pinigų pasiūla, kainų lygis ir palūkanų normos nesekė paskui aukso judėjimą ir nesiderino prie mokėjimų balanso sąlygų tuo paprastu būdu, kurį egzistuojant teigė ortodoksai. Faktiškai pinigų pasiūla ir kainų lygis neretai nesikeisdavo pagal tarptautinį aukso judėjimą arba nacionalinio mokėjimų balanso sąlygas, kadangi nacionalinė monetarinė valdžia pagrindinėse valstybėse dažnai koreguodavo pinigų pasiūlą visiškai priešingai, nei numatyta ortodoksų aprašymuose (Bloomfield, 1959). Tai patvirtina išvadą, kad nacionalines pinigų ūkio sąlygas ir pinigų politiką lėmė ir pasaulio, ir vidaus finansų rinkos, dėl to nacionalinė monetarinė valdžia išsaugojo gerokai daugiau autonomijos įgyvendindama makroekonominę politiką, nei dėstoma ortodoksinėse Aukso standarto interpretacijose.

Nepaisant to, šiuo laikotarpiu palūkanų normų skirtumai svarbiausiose valstybėse sumažėjo, ir jų finansų rinkos vis labiau persipynė (Morgenstern, 1959; Eichengreen, 1994a). Tačiau palūkanų normos netapo vienodos. Nepaisant Aukso standarto sistemos bei laisvo kapitalo judėjimo, tarp jų liko neišnykstantys skirtumai (Morgenstern, 1959). Nustatant vidaus palūkanų normas, vidaus prioritetai Britanijai, Prancūzijai, JAV ir Kanadai liko tokie pat svarbūs kaip ir tarptautinis kapitalo judėjimas (Wallace and Choudhry, 1995; Lévy-Leboyer ir Bourguignon, 1990). Įdomu tai, kad Vokietijos ir Švedijos pinigų politika bei sąlygos tiksliau atitiko ortodoksines Aukso standarto sistemos sąlygas. Už Europos ribų besivystančių nacionalinių ekonomikų finansų sistemų užuomazgos ir tik periferinis jų įsitraukimas į Aukso standarto sistemą reiškė, kad tarptautinių finansų įtaka vidaus pinigų politikai galėjo būti gana ribota. Nacionalinės pinigų ūkio sąlygos pasaulyje toli gražu nesuvienodėjo, kaip dažnai linkę teigti klasikinio Aukso

standarto laikotarpio ortodoksai, o gerokai skyrėsi. Tiesa, Aukso standarto sistema sukėlė tam tikrą didžiųjų nacionalinių ekonomikų palūkanų normų konvergenciją, tačiau tai nevyko jų nacionalinės pinigų autonomijos sąskaita. Šiuo atžvilgiu pinigų politikos niekad tiesiogiai ar bent pagrindiniais bruožais nenulėmė globalinių finansų rinkos ar sąlygos.

Aukso standarto sistemos mechanizmas ir sėkmė rėmėsi specifinėmis istorinėmis sąlygomis (Panic, 1992; Vos, 1994, ch. 4). Kadangi dar nebuvo demokratinių institucijų, o jei ir buvo, tai labai silpnos, vyriausybės iš esmės galėjo nekreipti dėmesio į pinigų politikos koregavimo pasekmes, ypač į defliacinių priemonių vidines socialines ir ekonomines pasekmes. Be to, investuotojų iš valstybių, turinčių pinigų perviršį, noras skolinti valstybėms su deficitu reiškė, jog, kol einamosios sąskaitos deficitas dengiamas ilgo laikotarpio finansų srautais iš šalių, turinčių perviršį, tol spaudimas koreguoti pinigų politiką bus ribotas. Anticiklinis tarptautinių kapitalo srautų pobūdis buvo savaime orientuotas užkirsti kelią rimtoms krizėms: kylant ekonomikai, ekonomiškai stipriausiose šalyse padidėjusi investicijų lėšų paklausa sumažindavo investicijas užsienyje ir padidindavo palūkanų normas, bet tai iš dalies kompensuodavo augančios prekybos apimtys, didinančios įsiskolinusių šalių eksporto prekių paklausą. O ūkinės veiklos susilpnėjimas išsivysčiusiose šalyse reiškė paklausos besiskolinančių šalių eksportui sumažėjimą, tačiau kartu padidėdavo užsienio investicijų pasiūla toms šalims ir sumažėdavo palūkanų normos. Kainų ir gamybos apimties svyravimų įtaką užimtumo lygiui taip pat švelnindavo didelė tarptautinė migracija. Be to, daugelis šalių vykdė protekcionistinę prekybos politiką (žr. šios knygos 3 sk.) ir, nors tos priemonės nebūtinai būdavo įgyvendinamos siekiant sutvarkyti mokėjimų balansą, jos irgi teikė mechanizmą sumažinti vidinius pinigų politikos koregavimo kaštus.

4.3.3 Finansų globalizacija klasikinio Aukso standarto laikotarpiu

Tarptautiniai finansų ir investicijų srautai klasikinio Aukso standarto laikotarpiu, be abejo, buvo *ekstensyvūs*, aprėpiantys visus pasaulio žemynus. Veikė globalinė daugianacionalinių bankų organizuota kapitalo rinka, leidžianti jam iš turtingesnių šalių tekėti ten, kur buvo didelė investicinių lėšų paklausa. Nors ir labai netolygūs, tie srautai turėjo didžiulę įtaką tiek investuojančioms, tiek kapitalą įsivežančioms šalims ir buvo pagrindinis to laikotarpio pasaulio ūkinės raidos bruožas. Iš tikrųjų globalinį mastą pasiekė tik britų kapitalas, pagrindinis, kaip manoma, tokių srautų šaltinis. Bet ir jis daugiausia susitelkė Britų imperijoje bei Amerikos žemyne, o kitų ekonomiškai išsivysčiusių šalių kapitalo eksportas apsiribojo daugiausia Europa bei imperinėmis įtakos sferomis. Daugumai pasaulio šalių teko nedidelė užsienio lėšų dalis, ir jos faktiškai nedalyvavo globalinėje finansų rinkoje. Nepaisant to, kapitalo srautų *intensyvumas* tuo laikotarpiu buvo neregėtai didelis: grynieji kapitalo srautai niekada (nei anksčiau, nei vėliau) nepasiekė devyniolikto amžiaus pabaigos lygio, nors bendrieji kapitalo srau-

tai buvo mažesni nei pastaruoju metu. Tačiau minėti grynieji srautai priklausė tik nedidelei ekonomiškai pajėgiausių valstybių grupelei. Kita vertus, palyginus su ankstesnėmis epochomis, bendrieji kapitalo srautai buvo didžiausi ir daugeliui valstybių finansavo didžiausią visais laikais vidaus investicijų dalį.

Nors dėl didelių globalinių finansų srautų palūkanų normos šiuo laikotarpiu gerokai suvienodėjo, tačiau jų skirtumai pakankamai ryškūs. Pagrindinėse išsivysčiusiose šalyse palūkanų normos priklausė ir nuo vidaus, ir nuo tarptautinių finansinių sąlygų, o tai reiškė, jog pinigų ūkio valdymo institucijos galėjo siekti vidaus tikslų dažnai ignoruodamos tarptautines sąlygas. Finansų srautai neabejotinai sukėlė nemenką nacionalinių ūkių susipynimą, bet jie daugiausia telkėsi industrinėse valstybėse. Be to, ir Aukso standarto sistemos nariu beveik visą jo laikotarpį galėjo tapti tik labiausiai išsivysčiusios šalys. Taigi, nors klasikinė Aukso standarto epocha neabejotinai reiškė pasaulinės finansinės tvarkos atsiradimą, ji vis dėlto apėmė daugiausia tik Centrinę Europą ir nebuvo visuotinė.

4.4 Tarpukaris: visuotinė pinigų suirutė

Pirmasis pasaulinis karas sugriovė klasikinę Aukso standarto sistemą, o pokario nestabilumas, ypač didžiulė infliacija Vokietijoje 3-iojo dešimtmečio pradžioje trukdė ją greitai atkurti. Tik 1925 m. Britanija prisidėjo prie JAV ir grįžo prie Aukso standarto. 1928 m. ši sistema jau buvo atkurta dalyvaujant gerokai daugiau valstybių nei anksčiau – 1928–1931 m. apie 40 teritorijų pasirašė Aukso standarto taisykles. Tačiau sistema greitai subyrėjo – kai Didžioji krizė pakirto tarptautinį finansinį bedradarbiavimą.

Nieko nestebina, kad kapitalo srautai tarpukario metais buvo ne tokie intensyvūs kaip klasikinio Aukso standarto laikotarpiu. Jie taip pat dabar buvo labiau koncentruoti vos keliuose „maršrutuose". Daugiausia užsienio aktyvų turėjo ir didžiausia kapitalo eksportuotoja ir toliau liko Britanija, nors, kaip matyti iš 4.3 lentelės duomenų, dabar ji eksportavo perpus mažiau nacionalinių pajamų. Kita vertus, 4.3 lentelės duomenimis, kapitalo eksportą išplėtė klestinti JAV. Iš 4.1 lentelės matyti, kad JAV tuo laikotarpiu tapo pagrindiniu užsienio investicijų šaltiniu.

Visose svarbiausiose šalyse didžiausia kapitalo dalis buvo investuojama viduje. Bet ir šiomis sąlygomis Kanadoje ir Lotynų Amerikos valstybėse (kur iki 1938 m. sutelkta du trečdaliai visų JAV užsienio investicijų) bei Europoje (kur investuota dar 20 proc. JAV į užsienį išvežto kapitalo) užsienio investicijos augo nepaprastai sparčiai. Prancūzijos užsienio investicijų dalis nekinta iki Pirmojo pasaulinio karo, bet po to jos gerokai sumažėja. 1918 m. nebeliko Vokietijos turėtų užsienio aktyvų, tačiau atsirado nemažai kapitalo eksporto iš Belgijos, Kanados, Švedijos ir Šveicarijos. Daug kapitalo eksportavo Japonija, Antrojo pasaulinio karo išvakarėse jos investicijos Kinijoje sudarė maždaug 1 mlrd. JAV dolerių. 3-iajame dešimtmetyje kapitalo srautai ir užsienio investicijos labai padidėjo. Bet nors dabar, palyginus su klasikinio Aukso standarto epocha, daugiau valstybių dalyvavo šiame procese, didžioji kapitalo srautų dalis kaip ir seniau labiausiai buvo sukoncentruota keletoje valstybių.

Nuo 4-ojo dešimtmečio plačius kapitalo srautus palaikančios ekonominės sąlygos radikaliai pakito. Lygiai kaip ir klasikinio Aukso standarto epochai buvo būtinos kelios sąlygos, taip jų išnykimas tarpukario metais reiškė jo žlugimą. Nors po Pirmojo pasaulinio karo JAV išniro turėdama prekybos perviršį ir mažą vidinę palūkanų normą, kas ir lėmė jai tapti svarbiausia tarptautine kreditore, JAV atsisakė perimti iš Britanijos visuotinio finansų hegemono vaidmenį. Amerikos politikoje liko vyrauti nacionaliniai prioritetai, o ne tarptautiniai įsipareigojimai. Pasekmės buvo katastrofiškos: federalinių rezervų sistemos sprendimas 1928 m. padidinti palūkanų normą siekiant nuslopinti spekuliacinę kylančių akcijų kursų rinką Volstryte sukėlė Didįjį žlugimą 1929 m. JAV kapitalo srautai stiprino cikliškumą – 3-iajame dešimtmetyje padidėję, 4-ajame dešimtmetyje, kai pelningumo lūkesčiai užsienyje susilpnėjo, jie sumažėjo. Taigi klasikinio Aukso standarto metais kapitalo srautai silpnino cikliškumą, nes pasaulio ekonomikos sulėtėjimus iš dalies kompensuodavo padidėję kapitalo srautai; tuo tarpu 4-ajame dešimtmetyje įsiskolinusios šalys išsyk turėjo susigrumti ir su vidaus infliacija, ir su kapitalo sprukimu. Atitinkamai ryškiai sumažėjo ir kapitalo srautų intensyvumas bei ekstensyvumas. Be to, struktūriniai pokyčiai pasaulio ūkyje kartu su plintančiomis nacionalinėmis ekonominėmis ir politinėmis krizėmis visiškai pakirto Aukso standarto sistemą.

4.5 Bretton Woodso epocha: globalinių finansų atsiradimas antrąkart

Vienas iš milžiniškos pokario globalinių finansų plėtros paradoksų yra tai, kad jos visiškai nenumatė pradinis 1944 m. Bretton Woodso susitarimas, davęs pradžią naujai pasaulio finansų tvarkai. Dėl tarpukario metų valiutų nestabilumo buvo kaltinami spekuliantai, ir Johnas Maynardas Keynesas, vyriausiasis britų derybininkas Bretton Woodse, nuosekliai ir atkakliai laikėsi nuomonės, kad nacionalinė monetarinė autonomija turi esminę reikšmę siekiant sėkmingai įgyvendinti makroekonominę politiką, kurios tikslas – visiškas užimtumas. Harry Dexteris White'as, JAV vyriausiasis derybininkas, sutiko su šia pozicija ir sėkmingai atlaikė Volstryto koordinuojamą pasipriešinimą kapitalo judėjimo kontrolei (Helleiner, 1994, ch. 4). Tarptautinio valiutos fondo (TVF) susitarimo, Bretton Woodso sistemos šerdies, pirmasis straipsnis šią poziciją išreiškė įsipareigojimu: „remti ir palaikyti visišką užimtumą ir aukštą realiųjų pajamų lygį bei visų narių produktyviųjų išteklių plėtrą kaip pagrindinius ekonominės politikos tikslus." Kitaip nei Aukso standarto sistema, pokarinė tarptautinė finansų tvarka – Bretton Woodso sistema (BWS) – buvo sukurta, kad užtikrintų nacionalinės ekonomikos tikslų nepriklausomybę nuo globalinių finansų disciplinos ir kad jiems būtų teikiama pirmenybė.

BWS reikalavo, kad kiekvienos valiutos kursas dolerio atžvilgiu būtų nekintamas, o pats doleris taip pat turėjo fiksuotą santykį su auksu – 35 JAV doleriai už unciją aukso. Priešingai Aukso standarto sistemai, privatūs kapitalo srautai buvo ribojami daugiausia nacionalinėmis kontrolės priemonėmis ir nukreipti į ilgalaikes investicijas. Praktiškai Bretton Woodso sistema tapo dolerio sistema, nes po Antrojo pasaulinio karo JAV iškilo kaip

svarbiausia ekonominiu atžvilgiu šalis ir vienintelė stambi valstybė kreditorė. Tarptautiniai sandoriai buvo sudaromi doleriais, o svaro sterlingo, kaip tarptautinės valiutos, vaidmuo sumenko. Taip JAV valdžia netiesiogiai ėmė lemti tarptautinę pinigų pasiūlą, o likęs pasaulis turėjo derintis tiek, kiek tai buvo būtina. Bet toji sistema nebuvo visuotinė, nes jai nepriklausė komunistinės šalys, sudariusios nemažą pasaulio valstybių ir gyventojų dalį.

Tačiau tai buvo institucionalizuota sistema – tarptautinių finansų tvarkos taisyklių laikymąsi sekė TVF. Fondas prižiūrėjo sistemos veiklą, tikrindamas šalių ekonominę raidą ir teikdamas rezervus „išsipirkti" toms valstybėms, kurias ištikdavo mokėjimų balanso sunkumai. Kad būtų išvengta perdėm kenksmingų, tarpukario metais konkurenciniais sumetimais vykdomų devalvavimų, šalims, susiduriančiomis su trumpalaikiais mokėjimų balanso deficitais, buvo suteikta galimybė automatiškai pasiskolinti jų pradinės narystės kvotos (nustatytos kaip santykis su jų įnašu į TVF) ekvivalentą. Gauti daugiau negu tą sumą lėšų buvo galima jau tik įvykdant TVF sąlygas, kurios iš esmės nustatydavo būtinas šalių vidaus ekonominės politikos koregavimo kryptis. Kadangi valiutų kursai buvo nekintami, šalis galėjo pakeisti savo valiutos ir JAV dolerio santykį tik tuomet, jei jos mokėjimų balansas atsidurdavo „fundamentalioje nepusiausvyroje" – ši sąlyga konkrečiau niekada nebuvo apibrėžta. Kalbant iš esmės, valiutai devalvuoti reikėjo TVF pritarimo, nors retkarčiais būdavo apsieinama ir be jo, o praktiškai tas pritarimas retai tebūdavo kas nors daugiau nei mechaniškas aprobavimas (Dominguez, 1993). Revalvuoti tekdavo retai, tuo tarpu beveik visos besivystančios šalys savo valiutą pokario metais devalvuodavo gana dažnai.

Tarptautinių finansų srautų intensyvumo duomenys 6-ąjį ir 7-ąjį dešimtmečius geriausiu atveju yra epizodiniai, rodantys žemą jo lygį; jei atsiribosime nuo kai kurių TUI, kapitalas liko tvirtai įaugęs „savos" valstybės teritorijoje. Tai nieko neturėtų stebinti, nes egzistavusi nacionalinė kapitalo kontrolė ribojo privataus tarptautinio kapitalo judėjimą. BWS tyrimais nustatyta, kad palūkanų normos įvairiose šalyse labai skyrėsi, ir tai rodė nacionalinę kapitalo kontrolę (Dooley ir Isard, 1980; Marston, 1993). Kapitalo kontrolė atkirto užsienio valiutų rinkas nuo vidaus pinigų rinkų ir sudarė galimybę nacionalinei monetarinei valdžiai reguliuoti užsienio valiutų rinkas ir taip parėmė savo valiutos vertę bei atribojo vidaus pinigų pasiūlą nuo neigiamų tokio kišimosi pasekmių. Toks savos valiutos palaikymas darė minimalų poveikį vidaus ekonomikos politikai, pirmiausia – palūkanų normoms ar infliacijai (Darby ir Lothian, 1983, 10–13 sk.). Kapitalo kontrolė, vykdoma esant menkiems tarpvalstybiniams srautams, bent jau trumpam suteikė nemenką autonomiją nacionalinei ūkinei valdžiai.

BWS buvo kompromisas tarp laisvosios prekybos šalininkų, troškusių atvirų užsienio rinkų, ir socialdemokratų, kuriems svarbiausia buvo nacionalinis klestėjimas ir visiškas užimtumas. Kaip rašo Ruggie, šis „surakintas liberalizmas" leido liberalizuoti pasaulio prekybą ir kartu su kapitalo kontrole ir nekintamais valiutos kursais užtikrino, kad vyriausybės nepaaukos socialinės apsaugos sistemų ir makroekonominės politikos, siekiančios įgyvendinti nacionalinius tikslus – visišką gyventojų užimtumą ir ekonominį augimą (1982). Tai nereiškė, jog dabar šalims jau nebereikėjo koreguoti vidaus ekonomikos politikos dėl mokėjimų balanso deficito ar perviršio; bet tai buvo galima atlikti tik papildant ir laikantis vidaus ekonominių prioritetų. Be to, nedideli privataus kapitalo srautai ir santykinai nedidelės prekybos apimtys reiškė, kad tarptautiniai veiksniai turėjo tik

ribotą įtaką EBPO šalių ūkiams, dėl to jie patyrė minimalų spaudimą koreguoti vidaus ekonomikos politiką pagal išorines aplinkybes (Webb, 1995, 3–4 sk.). Šiuo atžvilgiu BWS leido šalių vyriausybėms gana autonomiškai tvarkyti savo ekonomikas. Visai kitokia padėtis susiklostė besivystančiose šalyse; kur mokėjimų balansų krizės kilmė buvo struktūrinė, o ne ciklinė, todėl vyriausybėms teko vykdyti TVF nustatytas sąlygas.

Bretton Woodso sistema buvo smarkiai institucionalizuota, kadangi tarptautinę finansų sistemą tvarkė TVF ir jo dvynys Pasaulio bankas, o pati to meto finansų sistema susidėjo iš esmės vien iš oficialiųjų (vyriausybė vyriausybei) kapitalo srautų bei ribotų TUI. Tokiomis aplinkybėmis šalys galėjo įgyvendinti ekspansinę makroekonominę politiką ir išlaikyti nemenką autonomiją nacionalinėje ekonominėje strategijoje. Palyginus su Aukso standarto sistema, BWS buvo, matyt, mažiau *ekstensyvi*, o kalbant apie kapitalo judėjimo kontrolę, ji pasižymėjo ir santykinai nedideliu kapitalo srautų *intensyvumu*. Nuo 7-ojo dešimtmečio, kai ėmė plėtotis privataus tarptautinio kapitalo srautai, palaikyti sąlygas, kuriomis rėmėsi BWS, darėsi vis sunkiau.

4.6 Šiuolaikinės finansų globalizacijos kontūrai

Fenomenaliai finansų srautų plėtrai 9-ajame dešimtmetyje pagrindą padėjo trys esminiai 7-ojo ir 8-ojo dešimtmečių pokyčiai: eurovaliutų rinkos atsiradimas, BWS žlugimas ir naftos kainų šokas. Nuo tada finansų rinkų dereguliavimo ir technologijos pokyčiai paskatino veržlią globalinių finansų srautų ir tinklų plėtrą ir intensyvėjimą.

Pradinės privačių tarptautinių finansų ekspansijos 7-ajame dešimtmetyje varomoji jėga buvo kylanti eurovaliutų rinka. 6-ajame dešimtmetyje Tarybų Sąjungos valdžia savo dolerių sankaupas depozitais ėmė laikyti ne JAV, bet Vakarų Europos bankuose, nes bijojo, jog vykstant šaltajam karui, JAV gali juos sekvestruoti. Gaudami depozitus doleriais, Europos šalių bankai suvokė, kad, užuot konvertavę į nacionalinę valiutą, jie juos gali skolinti. Tos „eurodolerių" lėšos sparčiai didėjo ir plėtėsi apimdamos ir kitas valiutas ir taip sukurdamos didžiulę eurovaliutų rinką. Daug tarptautinių bankų įkūrė savo skyrius Londone, kad galėtų dalyvauti šioje rinkoje, ir didelė to eurodolerių verslo dalis atiteko JAV bankų užsienio skyriams.

Eurovaliutų verslas, palyginti su nacionaliniai bankais, taip smarkiai augo todėl, kad jis investuotojams teikė daugiau pranašumų. Kadangi eurovaliutų bankai dirbo su užsienio valiuta, jiems nebuvo taikoma nei daugelis nacionalinių taisyklių, reglamentuojančių vidaus bankų veiklą, nei – ypač – nacionalinės kapitalo kontrolės normos. Pradinio augimo metu dauguma eurovaliutos lėšų ateidavo iš daugianacionalinių korporacijų, dažnai – iš Europoje veikiančių JAV bendrovių, kurios, užuot repatrijavusios savo užsienio valiutos pajamas ir taip patekdamos nacionalinės kapitalo kontrolės priežiūron, palikdavo tas pajamas Europoje. Eurovaliutų rinkos, augdamos ir tapdamos vis labiau likvidžios, tapo patogios gauti dideles paskolas. Išsivystė euroobligacijų rinka, kurioje besiskolinantys išleisdavo obligacijas, nominuotas kita, ne nacionaline, valiuta. Bankai, bendrovės ir viešoji valdžia taip galėdavo skolintis dideles sumas su labai palankiomis palūkanų normomis – tiesiog imdamos eurovaliutos paskolas arba išleisdamos euroobligacijas. Viešosios

akcinės bendrovės naudojo euroobligacijas stambiems projektams finansuoti, o valstybių monetarinė valdžia skolindavosi, nesyk ir itin stambiai, iš eurovaliutų rinkų kaip iš šaltinio, kuriame visada galima buvo gauti dideles užsienio valiutos sumas.

Eurovaliutų rinkos iškilimas 7-ąjį dešimtmetį didino įtampą BWS. Be to, išaugo spekuliacija JAV doleriu, kadangi smuko tarptautinis pasitikėjimas, kad jo vertę bus įmanoma išlaikyti esant didelei infliacijai Jungtinėse Valstijose ir plečiantis jų prekybos deficitui. Vis stiprėjo spaudimas imtis ryžtingų veiksmų. 1971 m. rugpjūčio 15 d. prezidentas Nixonas, paskelbęs, kad doleris nebebus laisvai konvertuojamas į auksą, sukrėtė pasaulio finansų rinkas ir faktiškai pažymėjo fiksuotų valiutos kursų pabaigą ir lėmė Bretton Woodso sistemos mirtį. Nepaisant pastangų sulopyti sistemą Smith'o insitituto susitarimu tų pačių metų pabaigoje, 1973 m. sistema žlugo. Viena iš pasekmių buvo ta, kad JAV devalvavo dolerį siekdamos apginti vis blogėjančias prekybos sąlygas, tačiau kaip pagrindinės tarptautinės valiutos emitentė šalis negalėjo to padaryti kartu nesuardydama pačios BWS. Tai atvėrė slankių valiutų kursų epochą, kurioje (teoriškai) valiutų vertę lemia globalinės rinkos jėgos, kitaip tariant, pasaulinė atitinkamos valiutos pasiūla ir paklausa.

Bretton Woodso sistemos žlugimą 1973 m. paspartino Naftą eksportuojančių šalių organizacijos (OPEC) sprendimas keturgubai padidinti naftos kainą ir taip sukelti milžiniškus lėšų pervedimus iš naftą importuojančių valstybių į ją eksportuojančias. Negalėdamos išleisti visų šių papildomų pajamų, stambiausios naftos eksportuotojos liko su dideliu įplaukų perviršiu, kurį jos investavo į tarptautines pinigų rinkas. Tai smarkiai padidino tarptautinių bankų likvidumą, kadangi pasaulio ūkyje jie turėjo apsukti beveik 50 mlrd. JAV dolerių 1974–1976 m. ir dideles sumas vėliau, iki pat 9-ojo dešimtmečio pradžios. Kadangi EBPO šalių vystymasis sulėtėjo, bankai vis daugiau skolino besivystančioms šalims. Remiami tarptautinių institucijų bei pinigų politikos subjektų pagrindinėse ekonomiškai išsivysčiusiose pasaulio valstybėse bankai didžiąją OPEC gauto perviršio dalį leido apyvarton skolindami dabar kur kas daugiau nei bet kada anksčiau pokario metais besivystančioms šalims (nors ir toliau buvo susitelkę kai kuriose Lotynų Amerikos ir Rytų Azijos šalyse). Šitokiomis aplinkybėmis globalinių finansų srautų ekstensyvumas ir intensyvumas pasikeitė.

4.6.1 Globalinių finansinių srautų intensyvumas ir įvairovė

Išsamių duomenų apie tarptautines kapitalo rinkas ėmė rastis tik 8-ajame dešimtmetyje. Tai buvo anaiptol ne šiaip statistikos raidos išraiška, bet tiesiogiai rodė didžiulę to laikotarpio minėtų rinkų plėtotę. Palyginti su menku 7-ojo dešimtmečio lygiu, privataus kapitalo srautai taip išaugo, kad 1997 m. bendra naujų tarptautinių paskolų bei obligacijų emisijos suma pasiekė 890 mlrd. JAV dolerių, o išduotų paskolų ir įsigytų obligacijų sankaupa 1998 m. kovo mėn. sudarė 7 635 mlrd. JAV dolerių (BIS, 1998a). 4.4 lentelės duomenys rodo, kaip sparčiai augo tarptautinėmis paskolomis ir obligacijų emisija sutelkiamas kapitalas nuo 7-ojo dešimtmečio, pralenkęs ir pasaulio gamybos, ir pasaulio preky-

4.4 lentelė. Tarptautinių kapitalo rinkų metinis augimas 1963–1995 m., proc.

	1963–1972	1973–1982	1983–1995
Obligacijų emisija	17,6	22,9	14,1
Obligacijų emisija (nekintamomis kainomis)	12,4	12,2	10,1
Naujos paskolos	33,6	27,6	9,2
Naujos paskolos (nekintamomis kainomis)	27,4	16,5	5,5
Iš viso obligacijų ir paskolų		25,3	12,2
Iš viso (nekintamomis kainomis)		14,4	8,2
Įsigyta obligacijų			15,7
Įsigyta obligacijų (nekintamomis kainomis)			12,5
Išduota paskolų		24,2	12,3
Išduota paskolų (nekintamomis kainomis)		13,4	8,9
Iš viso įsigyta obligacijų ir išduota paskolų			13,2
Iš viso (nekintamomis kainomis)			9,8
Realusis pasaulio BVP	4,8	3,4	3,4
Pasaulio eksporto apimtis	9,2	4,1	6,0

Defliatorius: industrinių šalių BVP defliatorius.

Šaltiniai: apskaičiuota remiantis OECD, 1996b; BIS, *Annual Report*, įv. metų; IMF, *International Financial Statistics Yearbook*, įv. metų; Bryant, 1987.

bos apimčių augimą. Be to, padidėjo privataus kapitalo srautų įvairovė, kadangi pastaruoju metu jie apima TUI, tarptautines bankų paskolas, tarptautines obligacijas, nuosavybės popierius, finansų instrumentus (ypač derityvus) bei užsienio valiutų sandorius. Visų jų, išskyrus TUI, plėtrą aptarsime toliau, TUI bus skirtas dėmesys 5 skyriuje.

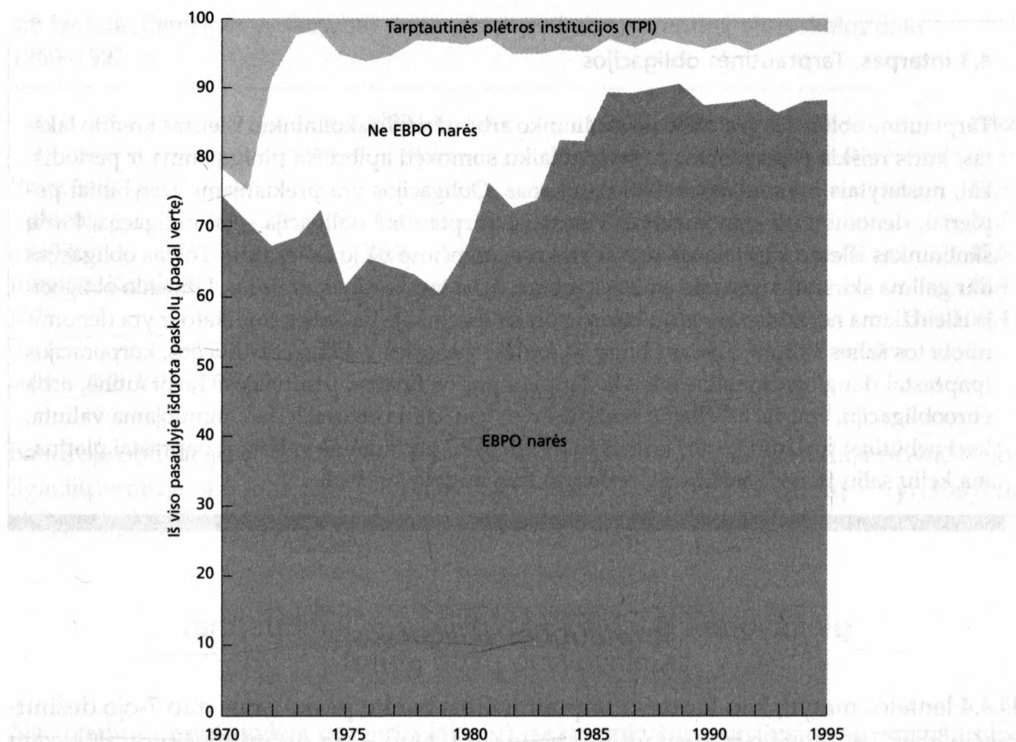
TUI

TUI yra apibrėžiamos kaip užsienio gamybinių aktyvų įsigijimas ir vadyba. Šis sektorius sparčiai plėtėsi beveik visą pokarinį laikotarpį ir, nors smarkiai susitelkęs stambiausių industrializuotų valstybių srautuose, vis labiau globalėjo. TUI smulkiau aptariamas 5 skyriuje.

Tarptautinės bankų paskolos

Tarptautines bankų paskolas galima suskirstyti į tradicinį skolinimą, kuriuo bankai skolina lėšas užsienio subjektui savo nacionaline valiuta, ir skolinimą eurovaliutomis, kai bankai teikia paskolas kuria nors užsienio valiuta.

Kaip rodo 4.1 paveikslas, po 1973 m. naftos šoko tiesioginis skolinimas ne EBPO narėms padidėjo nuo mažiau kaip 5 proc. iki ketvirčio ir net trečdalio visos pasaulinės apimties. Tos

4.1 pav. Tarptautinių bankų paskolų pasiskirstymas pagal skolininkus 1970–1995 m. (*šaltinis*: OECD, 1996b).

4.5 lentelė. Tarptautinės bankininkystės, kaip pasaulio gamybos apimties, dalis 1964–1991 m., proc.

	1964	1972	1980	1985	1991
Grynosios tarptautinės bankų paskolos	0,7	3,7	8,0	13,2	16,3
Bendra tarptautinės bankininkystės rinkos apimtis	1,2	6,3	16,2	27,8	37,0

Šaltinis: UNCTAD, 1994, p. 128.

paskolos besivystančioms bei socialistinėms šalims 9-ojo dešimtmečio viduryje visai sumažėjo, nors vėl šiek tiek pagyvėjo 10-ąjį dešimtmetį. Nuo 1982 m. naujų paskolų toms šalims sumažėjo, palyginti su pasaulio prekybos augimu, tačiau jis tebedidėja sparčiau už pasaulio gamybos apimties augimą, o bendra suteiktų paskolų apimtis tebeauga sparčiau už pasaulio prekybą. Tokį paskolų sumažėjimą iš dalies sukėlė mažesnės ne EBPO narėms teikiamų paskolų apimtys ir iš dalies kitos pradėtos naudoti tarptautinių finansų formos.

Tarptautinė bankininkystė iš nežymaus vidaus bankininkystės priedo tapo neatskiriama jos dalimi. 4.5 lentelės duomenimis, palyginti su pasaulio gamybos apimtimi, tarptautinės bankininkystės dalis nuo 7-ojo dešimtmečio nepaprastai išaugo.

4.3 intarpas. Tarptautinės obligacijos

Tarptautinė obligacija yra užsienio skolininko arba užsienio skolininkui išleistas kredito lakštas, kuris reiškia pasižadėjimą nustatytu laiku sumokėti apibrėžtą pinigų sumą ir periodiškai, nustatytais intervalais, mokėti palūkanas. Obligacijos yra prekiaujami vertybiniai popieriai, denominuoti standartiniais vienetais. Tarptautinė obligacija – tai obligacija, kurią skolininkas išleido kapitalo rinkoje ar rinkose, esančiose už jo šalies ribų. Tokias obligacijas dar galima skirstyti į užsienio emisijos ir euro, arba tarptautines, emisijas. Užsienio obligacija išleidžiama nerezidento vardu kurios nors šalies rinkoje tos šalies sindikato ir yra denominuota tos šalies valiuta. Tokias obligacija leidžia viešosios valdžios institucijos, korporacijos (paprastai daugianacionalinės) ir vis daugiau pačios finansų institucijos. Tarptautinė, arba euroobligacijų, emisija atliekama mažiausiai dviejų šalių rinkose; ji denominuojama valiuta, kuri nebūtinai turi būti kurios nors iš tų dviejų šalių nacionalinė valiuta ir paprastai platinama kelių šalių finansų institucijų sudaryto tarptautinio sindikato.

Tarptautinės obligacijos

Iš 4.4 lentelės matyti, kad kartu su tarptautinėmis bankų paskolomis nuo 7-ojo dešimtmečio sparčiai daugėjo ir tarptautinių obligacijų. Nuo 9-ojo dešimtmečio pradžios šių obligacijų emisija netgi pralenkė tarptautinį paskolų augimą. Nuo tada euroobligacijos jau sudarė aiškią daugumą tarp tarptautinių obligacijų (OECD, 1996b). Kitaip nei ankstesniais laikotarpiais, dabar besivystančių šalių išleidžiamos obligacijos sudarė jau tik nedidelę dalį; nors 10-ąjį dešimtmetį jų šiek tiek padaugėjo, jos ir toliau tesiekia maždaug 10 proc. (IMF, 195, p. 42).

Tarptautinių obligacijų dalis pasaulio kapitalo rinkose didėja, kadangi jos yra pigus ir efektyvus finansų pasitelkimo būdas. Tam tikra prasme tai yra bendros *tarpininkų eliminavimo* tendencijos padarinys ta prasme, kad šitaip finansavimas organizuojamas tiesiogiai tarp taupytojų ir skolininkų, užuot tarpininkaujant bankui. Dėl to sumažėja operaciniai kaštai, tai leidžia daryti sandorius pagal individualias kliento reikmes. Nors pats procesas reiškia tradicinio skolinimosi per bankus atsiskaitymą, bankai dažnai čia atlieka svarbų vaidmenį organizuodami ir imdamiesi platinti tas obligacijų emisijas. Bankams tai patraukli veikla, kadangi ji atliekama „už balanso" (tai yra ji neįtraukiama į banko standartinius aktyvus bei įsipareigojimus) ir todėl nėra reglamentuojama suvaržymais, kuriuos šalies centrinis bankas nustato bankų portfeliams.

Jei tikėtume legenda, tipiškas euroobligacijų pirkėjas yra belgų dantistas, uoliai besistengiantis apsaugoti savo santaupas nuo apmokestinimo. Iš tikrųjų tuos popierius daugiausia superka instituciniai investuotojai, pirmiausia – pensijų fondai. Laikotarpiais, kai susidaro grynųjų pinigų perviršis, daug obligacijų perka multinacionalinės korporacijos, kurios kartu yra ir stambiausios obligacijų eminentės. Kai kas šiais aktyvais prekiauja siekdami spekuliuoti. Obligacijų leidėjai – vyriausybės, privačios bendrovės (dažnai – multinacionalinės korporacijos) ir finansų institucijos. Kiekvienos iš jų dalis

4.6 lentelė. Centrinės vyriausybės skola užsienyje kaip procentinė visos skolos dalis 1980–1992 m.

	1980	1986	1992
Prancūzija	–	0,8	42,6
Vokietija	9,1	20,2	26,3
Švedija	28,0	28,0	45,8
Jungtinė Karalystė	8,9	9,8	17,4
JAV	21,0	16,4	19,4

Šaltinis: IMF, 1994, p. 66–67.

bendroje obligacijų emisijoje svyruoja, bet apskritai akivaizdžiai pirmauja privačių obligacijų emisija. 4.6 lentelėje pateiktas pagrindinių šalių – EBPO narių – vyriausybių obligacijų įsigijimas užsienyje.

Tarptautiniai nuosavybės popieriai ir nacionalinių fondų biržų persipynimas

Nacionalinių nuosavybės popierių (akcijų) rinkų pokyčius, susijusius su finansų globalizacija, galima nustatyti keliais būdais. Pirma, išsiaiškinant, kiek ir kokios kapitalizavimo vertės užsienio bendrovių yra kotiruojama kiekvienoje nacionalinėje fondų biržoje bei kiek tos šalies bendrovių yra įtraukta į užsienio biržų sąrašus. Antra, galima apskaičiuoti šalies nuosavybės popierių, įsigytų užsienio investuotojų, vertę bei užsienio nuosavybės popierių, įsigytų šios šalies investuotojų, vertę (reikėtų skaičiuoti ir tos šalies rinkoje kotiruojamus, ir vien užsienio rinkose įsigyjamus nuosavybės popierius). Globaliniu mastu galėtume įvertinti bendrą euroobligacijų emisijų skaičių, jų vertę bei transnacionalinius tinklus, tarpininkaujančius tokiems tarptautiniams pardavimams.

Daugelį metų labai daug užsienio akcijomis prekiauja Londonas; dabar jos sudaro didžiumą kapitalizacijos Londono fondų biržoje. Nors kitose biržose padidėjo užsienio vertybinių popierių platinimas ir prekyba, jų dalis bendroje tų biržų apyvartoje tebėra nedidelė. Tarptautinių nuosavybės popierių emisija nuo visai menko kiekio 9-ojo dešimtmečio pradžioje išaugo iki daugiau kaip 8 mlrd. JAV dolerių 10-ojo dešimtmečio pradžioje ir iki 40 mlrd. JAV dolerių per metus dabar. (IMF, 1995, 1996). Tos emisijos apima euroakcijas, panašias į euroobligacijas, bei kitas tarptautines emisijas, pavyzdžiui, kai kurių privatizavimo programų atveju akcijos buvo platinamos tarptautiniu mastu. Tačiau, palyginti su nacionaline akcijų emisija, tarptautinių nuosavybės popierių emisija tebėra nedidelė.

Nors tarpvalstybiniuose nuosavybės srautuose tarptautinių nuosavybės popierių dalis yra gana nemaža, daug didesnis tokių srautų šaltinis susidaro tada, kai vienos šalies investuotojai perka akcijas užsienio fondų biržose; šios akcijos išleidžiamos tik vietinėse fondų biržose, tačiau užsienio investuotojai gali jas pirkti ir perka. Bendrieji tarpvalstybiniai nuosavybės srautai padidėjo nuo daugiau kaip 1 mlrd. JAV dolerių 9-ojo dešimtmečio pabai-

4.7 lentelė. Grynieji tarpvalstybiniai nuosavybės popierių srautai 1986–1994 m., mlrd. JAV dol.

	1986	1988	1990	1992	1994
Investuotojai iš:					
Šiaurės Amerikos	3,7	4,0	12,0	46,7	55,0
JAV	2,6	2,0	10,3	42,3	49,0
Japonijos	8,2	3,0	6,3	–3,0	13,5
Europos	21,4	14,4	4,6	8,0	46,3
Jungtinės Karalystės	8,9	9,7	–0,9	–3,1	14,2
Likusio pasaulio	8,8	11,4	–19,7	2,0	4,8
Nuosavybės popieriai iš:					
Šiaurės Amerikos	19,8	–3,7	–15,9	–3,9	6,3
JAV	19,1	–1,4	–14,5	–4,1	1,8
Japonijos	–15,8	6,8	–13,3	8,9	45,5
Europos	33,6	23,0	15,9	25,5	29,1
Jungtinės Karalystės	7,8	9,7	5,4	10,1	11,1
Kylančios rinkos	3,3	3,5	13.2	21,2	39,9
Likusio pasaulio	1,0	3,2	3,3	2,0	1,8
Iš viso	42,0	32,9	3,2	53,7	119,6

Šaltinis: IMF, 1995, p. 190.

goje iki 2,5 mlrd. 10-ojo dešimtmečio viduryje (IMF, 1995, p. 189). 4.7 lentelės duomenimis, nuo 9-ojo dešimtmečio vidurio labai išaugo grynieji srautai. Kaip ir kitų globalinių finansų rinkų atveju, aktyvumas čia labai didelis, kadangi investuotojai siekia diversifikuoti savo portfelius tarptautiniu mastu; tačiau investicijų įvairiose šalyse grąžos skirtumai nedideli ir neilgai trunkantys, todėl grynieji kapitalo srautai kur kas mažesni už bendruosius. Išnykus kapitalo kontrolei ir vis mažinant suvaržymus instituciniams investuotojams, pensijų fondai ir draudimo bendrovės ypač išplėtojo nuosavybės popierių įsigijimą (IMF, 1995, p. 165–174). Didelė apyvarta tose rinkose rodo, kad instituciniai investuotojai labai aktyviai prekiauja nuosavybės popieriais tarp valstybių. Vis didesnė tų srautų dalis investuojama į besivystančiose šalyse įsikūrusių bendrovių išleidžiamas akcijas (žr. toliau).

Derivatyvai

Nuo 9-ojo dešimtmečio vidurio iš visų tarptautinių finansinių sandorių ypač paplito „naujieji" finansiniai instrumentai – derivatyvai. Derivatyvai yra rūšies kategorija, skirta apibūdinti instrumentus, sukuriamus iš kitų finansinių produktų, kai pagrindinis mokėjimas sudaro nedidelę bendrosios išreiškiamos to produkto vertės dalį; derivatyvai yra: ateities sandoriai (*futures*), pasirenkamieji sandoriai (*options*) arba sukeičiamieji sandoriai (*swaps*) (žr. 4.4 intarpą).

4.4 intarpas. Ateities, pasirenkamieji ir sukeičiamieji sandoriai

Ateities sandoriai – tai tiesiog susitarimas parduoti ir pirkti kokį nors produkto – valiutos, prekės, obligacijų, akcijų ir t.t. – kiekį sutartu metu ir sutarta kaina ateityje. Pasirenkamasis sandoris jo turėtojui duoda teisę pirkti sutartą produkto kiekį sutarta kaina. Sukeičiamasis sandoris įvyksta tada, kai jo dalyviai susikeičia mokėjimais, susijusiais su dviem aktyvais – pavyzdžiui, du skolininkai gali susikeisti mokėjimais tarp fiksuotos ir slankios palūkanų normos paskolų. Derivatyvai leidžia dalyviams atsitverti nuo nepalankių produkto pagrindinės kainos poslinkių ir yra būdas stambiai spekuliuoti kainų kitimu, kadangi pradinės išlaidos tesudaro nedidelę sutarties skelbiamos vertės dalį, todėl derivatyvo šalys gali operuoti labai didelėmis sumomis.

4.8 lentelė. Derivatyvų prekyba 1986–1996 m.

	Nominali sudarytų sutarčių vertė			
	Biržose prekiaujami instrumentai, mlrd. JAV dol.	**ne biržose prekiaujami instrumentai, mlrd. JAV dol.**	**instrumentų apyvarta biržoje, trln. JAV dol.**	**sutarčių skaičius, mln.**
1986	618,3			315,0
1987	729,9			389,6
1988	1 306,0			336,2
1989	1 766,6			421,2
1990	2 290,4	3 450,3	92,8	478,3
1991	3 519,3	4 449,4	135,2	510,5
1992	4 634,4	5 345,7	181,9	635,6
1993	7 771,1	8 474,6	227,8	788,0
1994	8 862,5	11 303,2	340,4	1 142,2
1995	9 185,3	17 990,0	333,8	1 210,1
1996	9 884,6	24 292,0	321,7	

Šaltinis: BIS, *Annual Report*, įv. metų.

Ateities ir pasirenkamieji sandoriai pagrindinėmis valiutomis, palūkanų normų aktyvais, svarbiausių akcijų bei pagrindinių prekių „krepšeliais" turi pastovias likvidžias rinkas. Greta jų sparčiai augo nebiržinė prekyba derivatyvų produktais, parduodamais pagal specifinius pirkėjo reikalavimus. Didžioji derivatyvų dalis yra palūkanų normų arba valiutos produktai.

Po to, kai 1972 m. buvo įkurta Čikagos pasirenkamųjų sandorių birža, derivatyvų prekyba išaugo tiesiog astronomiškai. Prekyba tarptautiniais derivatyvais suaktyvėjo tik 9-ojo dešimtmečio viduryje, tačiau, kaip matyti iš 4.8 lentelės, bendra sutarčių vertė padidėjo daugiau nei 7 kartus – beveik iki 10 trln. JAV dolerių, o ne biržose sudarytų sutarčių – dar dukart daugiau negu biržose sudaromų sutarčių. Be to, pa-

lyginimui pridursime, kad sudarytų derivatyvų nominali vertė yra didesnė už pasaulio BVP.

Prieš dešimtmetį derivatyvų rinkoje pirmavo Čikaga ir Londonas, tačiau pastaraisiais metais ėmė sparčiai augti kitos rinkos. Derivatyvų produktų globalinė rinka sėkmingai plečiasi, nes svarbiausių nacionalinių rinkų tarpvalstybiniai sandoriai veiksmingai šalina įvairias kliūtis tarp jų.

Tarptautinės pinigų rinkos

Užsienio valiutų rinkos, be abejo, yra didžiausios bet kurios srities tarptautinės rinkos. Nors dėl milžiniškos sandorių apimties ir labai sparčios apyvartos sunku surinkti tikslius duomenis, šioje knygoje pateikiami nors ir netikslūs skaičiai itin iškalbingi.

Metinė užsienio valiutos sandorių apyvarta plėtėsi be galo sparčiai: jau 1979 m. ji sudarė 17,5 trln. JAV dolerių, o pastaruoju metu pasiekia 300 trln. JAV dolerių; tai reiškia, kad kiekvieną darbo dieną apyvarta didesnė kaip 1,4 trln. JAV dolerių (BIS, 1998b, p. 1). Nors pagrindinis užsienio valiutos paklausos šaltinis visada buvo tarptautinė prekyba, bet jau 1979 m. valiutų mainų apimtis buvo 10 kartų didesnė už tarptautinę prekybą, o šiandien ją lenkia daugiau kaip 50 kartų (žr. 4.9 lentelę). Oficialūs kartu paimti visų šalių užsienio valiutos rezervai sudarytų maždaug vienos dienos apyvartą užsienio valiutų rinkose.

Daugiausia užsienio valiutos mainų atliekama Londone, Tokijuje ir Niujorke, iš kurių pirmauja Londonas. Toliau eina Honkongas, Frankfurtas, Ciūrichas ir Paryžius. Globalinių komunikacijos infrastruktūrų dėka momentiniai sandoriai tęsiasi ištisą parą: Londonas perima veiklą iš Tokijo, Niujorko rinkos atsidaro tuo momentu, kai Londonas užsidaro, ir ciklą užbaigia Tokijas. Tarptautinio aktyvumo kapitalo rinkose didėjimas reikalauja užsienio valiutų, kurių reikia sudarant sandorius kita nei subjekto nacionalinė valiuta. Bet tokių sandorių užmezgama labai nedaug. Didžioji jų dalis yra spekuliavimas ir arbitražas (pasinaudojimas nedideliais aktyvų kainų skirtumais rinkose). Padidėjusi spekuliacija tose rinkose iš dalies yra BWS žlugimo pasekmė.

Esant slankių valiutos kursų sistemai, kiekvienos valiutos vertė, užuot, kaip BWS arba klasikinio Aukso standarto laikais, turėjusi fiksuotą dolerio arba aukso turinį, susiklosto

4.9 lentelė. Metinė užsienio valiutų mainų apyvarta 1979–1995 m., trln. JAV dol.

	Užsienio valiutos mainų apyvarta	Pasaulio eksportas	Santykis
1979	17,5	1,5	1:12
1986	75,0	2,0	1:38
1989	190,0	3,1	1:6
1992	252,0	4,7	1:54
1995	297,5	5,0	1:60

Šaltinis: BIS, *Annual Report*, įv. metų.

kasdieninėje valiutų rinkų prekyboje. Kalbant iš esmės, valiutos kursą lemia jos paklausa ir pasiūla pasaulyje, nors praktiškai kiekvienos šalies valdžia neretai įsikiša bandydama išlaikyti tam tikrą savos valiutos kursą. Slankūs valiutos kursai privertė verslo bendroves atsitverti nuo nepalankaus kurso kitimo. Dėl to slankūs valiutų kursai pinigų rinkos veikėjams padidino galimybes spekuliuoti kursų kitimu. 8-ąjį ir 9-ąjį dešimtmečius spekuliacija ypač suaktyvėjo: užsienio valiutų rinkose likvidumas kilo eksponentiškai, o naujieji instrumentai, ypač derityvai, sudarė sąlygas rinkos veikėjams spekuliuoti labai didelėmis sumomis. Kapitalo kontrolės panaikinimas EBPO šalyse 9-ąjį ir 10-ąjį dešimtmečius pašalino daugelį oficialių šios veiklos suvaržymų. Lygiai kaip spekuliuojant slankių valiutos kursų kitimu, šiuo atveju spekuliantai nuolat užsiimdavo poziciją fiksuoto arba valdomo valiutos kurso atžvilgiu, faktiškai lažindamiesi, jog vyriausybės bus priverstos devalvuoti valiutą. Dėl to kylantys masiniai tokios valiutos išpardavimo srautai sukėlė garsias devalvavimo krizes, iš kurių paminėtina keleto Europos šalių 1992 ir 1993 m., Meksikos peso 1994 m., kelių Rytų Azijos valiutų 1997 m. ir Rusijos rublio 1998 metais.

4.6.2 Globalinės finansų sistemos ekstensyvumas ir stratifikacija

Nuo 8-ojo dešimtmečio didėjo ne tik privačių finansų intensyvumas, bet ir jų ekstensyvumas. Pirmą kartą po tarpukario metų daugelis besivystančių šalių bei Rytų Europos valstybių į tarptautinę kapitalo rinką įsitraukė kaip skolininkės. Tačiau vis dar skolinama vidutinio pajamų lygio Rytų Azijos ir Lotynų Amerikos šalims – 1981 m. daugiau nei 70 proc. išduotų paskolų atiteko vos 10 valstybių (Vos, 1994, p. 140). Kitos, ypač pačios skurdžiausios besivystančios šalys, dažniausiai liko už privačių finansų rinkų ribos ir yra priklausomos nuo oficialiosios pagalbos srautų (ir paprastai nedidelių TUI įplaukų). Formaliai daug besivystančių šalių tebevykdo išplėtotą kapitalo kontrolę, nors daugelis jų 10-ajame dešimtmetyje liberalizavo kapitalo judėjimą, atsiliepdamos į TVF struktūrinio koregavimo programas. Be to, besivystančių šalių elitas praktiškai labai dažnai įstengdavo savo indėlius laikyti tvirta valiuta tarptautiniuose bankuose, visai nepaisydamas nacionalinės kapitalo kontrolės – tai, deja, liudija nuverstų diktatorių asmeninės sąskaitos užsienio bankuose.

Nors besivystančios šalys ir pereinamojo tipo valstybės (buvusios komunistinės) dabar priklauso globalinei finansų sistemai, jų sąlygos ir pobūdis, palyginus jas vieną su kita ir su EBPO narėmis, skirtingi. Nors EBPO šalys kai kada ir turi primokėti prie skolinimosi kaštų, jos bet kada be jokių išimčių, gali naudotis pasaulio kapitalo rinkomis. Tuo tarpu šalių, kurias tarptautinio kredito reguliavimo agentūros – tokios kaip *Moody* arba *Standard and Poor* – laiko didelės rizikos šalimis, galimybė pasinaudoti privačiais tarptautiniais finansais labai nedidelė arba išvis jos nėra.

Iki 10-ojo dešimtmečio besivystančių bei kylančios ekonomikos šalių priėjimas prie tarptautinių finansų apsiribojo joms teikiama pagalba, TUI ir bankų paskolomis; tarptautinių bankų paskolomis, beje, galėjo pasinaudoti tik nedaugelis Rytų Azijos valstybių. Be to,

beveik visą pokario laikotarpį tos šalys tarptautinėje obligacijų rinkoje, palyginus su klasikine Aukso standarto epocha ir 3-iuoju dešimtmečiu, galėjo dalyvauti tik minimaliai. Labai nedaug besivystančių šalių bendrovių išleisdavo akcijas tarptautiniu mastu ir tik keletas institucinių investuotojų, formuodami savo portfelius, įsigijo besivystančių šalių akcijų jų rinkose. Taigi visos esminės tarptautinių finansų panaudojimo formos iki pat 10-ojo dešimtmečio pradžios buvo prieinamos beveik vien tik EBPO šalims.

8-ajame dešimtmetyje besivystančių šalių dalis sudarė nuo ketvirčio iki trečdalio bendrosios tarptautinių bankų paskolų apimties, nors 9-ajame dešimtmetyje ji sumažėjo ir liko tokia iki 10-ojo dešimtmečio vidurio. Bet nuo tada besivystančių šalių vidaus finansų rinkos buvo atidarytos užsienio investuotojams, ir tos šalys, kaip ir pereinamojo tipo valstybės, priėmė didelius finansų srautus. Ypač pažymėtina, kad galimybę naudotis tarptautinėmis kapitalo rinkomis vėl gavo Lotynų Amerika, dėl to 116 mlrd. JAV dolerių dydžio grynąjį kapitalo išvežimą 1983–1989 m. pakeitė 200 mlrd. JAV dolerių grynasis įvežimas 1990–1994 m. Be to, pirmą kartą pokario laikotarpiu kai kurios besivystančios šalys išleido daug tarptautinių obligacijų, o tų šalių bendrovės pirmąkart išplatino tarptautinius nuosavybės popierius.

Į tas kylančias ekonomikas tarptautinius investuotojus traukė santykinai aukštos palūkanų normos, ypač Lotynų Amerikoje. Juos taip pat viliojo besiplečiančių rinkų perspektyva; vis labiau žvelgdami į savo portfelių sudėtį globališkai, jie siekė diversikuoti turimus aktyvus tarptautiniu mastu. Tačiau, kaip rodo 4.10 lentelės duomenys, tik 10-ojo dešimtmečio viduryje realūs finansų srautai į besivystančias šalis viršijo 1980 m. srautus. Šiek tiek padidėjo bankų teikiami finansai, bet įspūdingiausiai augo tarptautinių obligacijų finansai. Šias tendencijas panagrinėsime detaliau.

4.11 lentelėje pateikta smulkesnė informacija apie privataus kapitalo srautus į besivystančias ir pereinamojo tipo valstybes. Ir toliau daugiausia investuota į Rytų Aziją ir Lotynų Ameriką, nors pereinamojo tipo šalys jau pritraukia vis daugiau. Antroje 10-ojo dešimtme-

4.10 lentelė. Finansų srautai į besivystančias šalis 1960–1994 m., proc. nuo visos apimties

	Oficiali plėtros pagalba (OPP)	Kiti oficialūs finansų šaltiniai	TUI	Bankų finansai	Obligacijų finansai	Iš viso (mlrd. JAV dol., 1983 m. kainomis)
1960–1961	55,9	18,9	18,8	6,3	34,8	
1970	41,8	19,5	18,2	14,8	1,5	53,1
1975	37,3	18,5	20,0	21,1	0,7	84,6
1980	30,5	19,4	8,4	38,9	1,1	118,3
1985	44,2	13,8	7,8	18,0	6,4	99,3
1990	41,9	13,4	20,9	11,9	0,7	83,5
1994	28,1	5,2	22,6	19,8	13,5	127,0
1996	19,0	2,7	19,8	23,1	28,4	251,9

Šaltinis: OECD, *Development Co-operation*, įv. metų.

4.11 lentelė. Grynieji privataus kapitalo srautai į besivystančias šalis 1977–1995 m., mlrd. JAV dol.

	1977–1982	1983–1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Iš viso	30,5	8,8	57,1	150,9	133,7	180,2	163,6	211,2
Grynosios TUI	11,2	13,3	18,6	30,8	35,8	54,9	66,9	83,0
Grynosios portfelinės investicijos	–10,5	6,5	18,3	37,7	46,3	92,3	53,3	42,9
Kitos*	29,8	–11,0	20,1	82,4	51,7	33,0	43,3	85,2
Afrika			2,5	3,4	2,9	7,0	12,4	11,8
Grynosios TUI			1,4	1,6	2,6	1,2	2,2	2,1
Grynosios portfelinės investicijos			–0,2	–0,5	–1,0	–0,9	1,1	0,1
Kitos*			1,4	2,2	1,3	6,7	9,2	9,6
Azija	15,8	16,7	25,6	47,9	30,8	69,9	81,9	105,9
Grynosios TUI	2,7	5,2	9,4	14,3	14,4	32,7	41,9	52,4
Grynosios portfelinės investicijos	0,6	1,4	–0,9	2,9	93,8	23,8	16,0	18,5
Kitos*	12,5	10,1	17,0	30,6	6,6	13,5	23,9	35,0
Lotynų Amerika	26,3	–16,6	17,3	24,0	54,7	64,2	48,5	48,9
Grynosios TUI	5,3	4,4	6,6	11,2	12,8	13,9	17,7	17,1
Grynosios portfelinės investicijos	1,6	–1,2	17,4	11,4	17,8	51,6	17,4	10,0
Kitos*	19,4	–19,8	–6,6	1,5	24,0	–1,2	13,4	21,8
Kitos besivystančios šalys	–11,6	8,7						
Grynosios TUI	3,2	3,7						
Grynosios portfelinės investicijos	–12,7	6,3						
Kitos*	–2,1	–1,3						
Pereinamojo tipo šalys			11,6	–2,9	3,5	7,2	11,2	29,7
Grynosios TUI				2,4	4,2	6,0	5,6	11,4
Grynosios portfelinės investicijos				0,8	–0,8	2,7	3,0	6,0
Kitos*			11,6	–6,1	0,2	–1,6	2,7	12,4

*Įskaitant bankų paskolas.

Šaltiniai: IMF, 1995, p. 33; 1996, p. 86.

čio pusėje privataus kapitalo srautas į besivystančias šalis, palyginti ir su tų šalių BVP ir su jų investicijomis, buvo didesnis negu 8-ajame dešimtmetyje. Tačiau po Rytų Azijos valiutų krizių 1997–1998 m. tas srautas smarkiai sumažėjo. TUI srautas į skurdžiausias šalis, daugiausia Afrikoje, lieka mažesnis nei 1 proc. Tuo tarpu oficialios plėtros pagalbos santykis su bendromis fizinio kapitalo investicijomis tose šalyse yra maždaug 2:3; taigi, nors tos šalys turi itin ribotas galimybes naudotis tarptautiniais finansais, jų ekonominė plėtra tiesiog gyvybiškai priklauso nuo tarptautinių finansų srautų. Palyginus matyti, kad buvusio komunistinio bloko pereinamojo tipo šalys pritraukia vis didesnę finansų srautų dalį.

4.12 lentelės duomenimis, besivystančioms šalims dabar tenka daugiau nei 10 proc. tarptautinių obligacijų, nors šios lėšos labai koncentruotos. Afrika yra beveik visiška obligacijų rinkos periferija, didžioji jai tenkanti šio srauto dalis telkiasi Pietų Afrikoje. Europoje daugiausia tarptautinių obligacijų priklauso Vengrijai ir Turkijai, Artimuosiuose Rytuose – Izraeliui.

Besivystančių šalių sparčiai daugėja ir tarptautinių nuosavybės popierių rinkose: „1987 m. iš kiekvieno šimto JAV dolerių maždaug 0,50 dolerio buvo investuojama į kylančias rinkas, bet jau 1993 m. daugiau negu 16 JAV dolerių iš kiekvieno šimto dolerių naujų užsienio investicijų buvo investuojama į kylančias ekonomikas" (IMF, 1995, p. 4) ir tos rinkos ūgtelėjo nuo mažiau nei 5 iki daugiau kaip 10 proc. bendros pasaulio kapitalizacijos (p. 171). Akivaizdu, kad gana daug portfelinių investicijų dabar nukreipta į Aziją, Lotynų Ameriką ir Rytų Europą.

Analogiški ir 4.13 lentelės duomenys – besivystančioms šalims tenka vis didesnė tarptautinių nuosavybės popierių emisijos 10-ajame dešimtmetyje dalis, nors šie sandoriai itin koncentruoti. Po 1994–1995 m. Meksikos peso krizės srautai į Lotynų Ameriką smarkiai krito, panašiai atsitiko ir Rytų Azijoje, kai ją ištiko akcijų biržų ir užsienio valiutų mainų krizės 10-ojo dešimtmečio pabaigoje.

Taigi besivystančios šalys ir pereinamojo tipo valstybės yra įtrauktos į globalinę finansų sistemą. Bet šis įtraukimas yra hierarchinis ir nevienodas. Kai kurios šalys gali periodiškai skolintis privačiai, bet lygiai taip pat periodiškai toks kreditas būdavo „dozuojamas". 10-ajame dešimtmetyje besiplečiantys kapitalo srautai daug glaudžiau susiejo jų fondų biržas su pasaulio rinkomis. Tuo tarpu skurdžiausios šalys taip ir liko privačių tarptautinių finansų periferijoje ir yra visiškai priklausomos nuo oficialiosios pagalbos. Antai 1998 m. maždaug 90 valstybių buvo apimtos įvairių formų TVF struktūrinio koregavimo programų.

Finansų rinkų dereguliavimas besivystančiose šalyse dažnai sukeldavo didžiulę spekuliaciją, kurią kurstė trumpalaikio kapitalo įvežimas (Grabel, 1995). 1994–1995 m. Meksikos peso krizės metu iš šalies išplaukė labai daug kapitalo būtent po to, kai trejus metus iki krizės į šalį buvo įvežamas milžiniškas kapitalas, o fondų biržoje buvo bumas; kai ūkio augimas ėmė klupti, valiutos kursas tapo nebepalaikomas ir virto spekuliacinių atakų objektu. Toji krizė sukėlė užkrato efektą – investuotojai išėmė savo lėšas ir iš kitų kylančių rinkų ne tik Lotynų Amerikoje, bet ir Rytų Azijoje, nors tiesioginio ryšio su Meksikos problemomis čia nebuvo. Kai 1997 m. augimo prognozės kai kurioms Rytų Azijos ekonomikoms apniuko, kapitalo bėgimas iš tų šalių sužlugdė jų valiutas nepaisant sutelktų pastangų jas paremti. Ir vėl, pasirodo, vienų ekonomikų krizė

4.12 lentelė. Tarptautinės obligacijų emisijos 1989–1995 m., mlrd. JAV dol.

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Iš viso	252,1	226,6	297,6	333,7	500,1	462,4	501,7
Besivystančios šalys	4,7	6,3	12,8	23,8	62,8	56,8	57,9
Procentais nuo visos apimties	1,9	2,8	4,3	7,1	12,5	12,3	11,6
Afrika	0,2	0,01	0,2	0,7	0,2	2,1	1,9
Azija	1,5	1,6	3,0	5,9	22,0	29,9	25,3
Europa	2,2	1,9	2,0	4,6	9,7	3,5	6,6
Vidurinieji Rytai			0,4		2,1	3,0	0,7
Lotynų Amerika	0,8	2,8	7,2	12,6	28,8	18,2	23,4

Šaltiniai: IMF, 1995, p. 42; 1996, p. 93.

4.13 lentelė. Tarptautinė nuosavybės popierių emisija 1990–1995 m., mlrd. JAV dol.

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Iš viso	8,2	15,5	22,6	34,0	49,2	44,2
Besivystančios šalys	1,3	5,4	9,3	11,9	18,1	11,2
Procentais nuo visos apimties	15,5	35,0	40,9	35,0	36,9	25,3
Afrika	0,1	0,3	0,2	0,6	0,5	
Azija	1,0	1,0	4,7	5,2	12,1	8,9
Europa	0,1	0,1	0,1	0,2	0,6	0,6
Vidurinieji Rytai	0,01	0,1	0,3	0,1	0,3	
Lotynų Amerika	0,01	4,1	4,1	6,0	4,7	1,0

Šaltiniai: IMF, 1995, p. 46; 1996, p. 101.

paskatino išvežti kapitalą iš kitų šalių. Nepaisant TVF (ir G7 grupės) pastangų stabilizuoti finansinę situaciją Rytų Azijoje suteikiant didžiausią istorijoje gelbėjimo priemonių komplektą, tos krizės užkrato efektas beregint užtvindė daugelį kylančių ekonomikų. 1998 m. pabaigoje spekuliacija privertė devalvuoti rublį, šias atakas patyrė ir daugelis kitų valiutų. Visa tai išryškino ir parodė, kaip trumpalaikio kapitalo srautai sukelia didžiulį nestabilumą ir sisteminę riziką globalinėse kapitalo rinkose.

4.6.3 Globalinių finansų infrastruktūra, institucionalizacija ir organizacija

Jau keletą dešimtmečių tarptautinių finansų sandorių kaštai buvo tokie nedideli, kad įvairiose šalyse palūkanų normos bei aktyvų kainos skyrėsi labai nedaug. Pastarųjų 30 metų skaičiavimų ir komunikacinių technologijų pažanga sudarė sąlygas tarptautiniams fi-

nansų sandoriams pasiekti milžiniškas apimtis ir *apyvartos greitį*. Naujų technologijų dėka didelės ir plačios finansų apimtys tapo prieinamos santykinai pigiai, sandorius sudarant realiu laiku – globalinė prekyba vyksta ištisą parą. Modernios kompiuterių technologijos nepaprastai palengvino sudėtingus rizikos skaičiavimus, reikalingus itin sofistikuotų produktų, pirmiausia – derivatyvų, atveju. Ėmė plačiai bendradarbiauti ir privatūs bankai bei finansų korporacijos, kai sukūrė pasaulines komunikacines infrastruktūras visų formų finansų sandoriams lengviau sudarinėti.

Hiperglobalistai linkę aiškinti privačių globalinių finansų plėtrą paprasčiausiai kaip rinkų ir technologijų triumfą: didžiulė sandorių apimtis ir greitis kartu su finansų [rinkos] inovacijomis tiesiog [nugramzdina] nacionalinę finansų kontrolę ir daro ją nereikalingą (Ohmae, 1990). Tokiam požiūriui prieštarauja faktas, kad bankai ir kitos finansų institucijos, veikdamos rezultatyviai, vis dar remiasi nacionalinėmis ir tarptautinėmis reguliavimo institucijomis. Komerciniams bankams centriniai bankai tebėra reikalingi kaip paskutinio prieglobsčio skolintojai banko žlugimui išvengti. Įsiskolinimo krizės 9-ajame dešimtmetyje ir Rytų Azijos krizė 10-ojo dešimtmečio pabaigoje parodė, kad bankams iškilus problemų, siekiant išvengti finansinio žlugimo, turi įsikišti ekonomiškai galingos valstybės (pirmiausia JAV) drauge su tarptautinėmis viešosios valdžios institucijomis (TVF ir kt.). Be to, reaguodamos į įvairias bankų krizes bei lig šiol neregėtas tarptautinių finansų sandorių apimtis, nacionalinės finansų valdymo institucijos, kurdamos bendrą tarptautinę bankininkystės sandarą, glaudžiai bendradarbiavo. Dėl to šiandien jau yra bendras tarptautinis susitarimas dėl bankų kapitalo adekvatumo (kapitalo atsargų, kurias bankai turi laikyti nuostoliams sušvelninti), kurį prižiūri Tarptautinių atsiskaitymų bankas (TAB). Taip pat egzistuoja tarptautinio pobūdžio bankų priežiūros struktūra su aiškiai apibrėžta nacionaline atskaitomybe.

Iš dalies visi šie procesai atsirado bendradarbiaujant nacionaliniams centriniams bankams ir TAB, kurio narių skaičius ėmė augti, kai prie pagrindinių dešimties ekonomiškai stipriausių šalių (G10) prisijungė visos svarbiausios kylančios pasaulio ekonomikos. Kita vertus, TAB tėra tik daugiašalis forumas; pagrindinį vaidmenį, skatinant kurti labiau išplėtotą tarptautinį finansų reguliavimo režimą, suvaidino nacionalinės vyriausybės ir pirmiausia JAV (T. Porter, 193, 3 sk.; Kapstein, 1994b). Taip buvo sudaryti tarptautiniai susitarimai reguliuojant tarpvalstybinę prekybą vertybiniais popieriais (T. Porter, 1993, 4 sk.).

Tarptautinė vertybinių popierių komisijų organizacija, trylikos nacionalinių finansų reguliavimo institucijų sudaryta struktūra, siekia skatinti didesnį daugiašalį bendradarbiavimą reguliuojant tarpvalstybinę finansinę veiklą. Jos pastangos sukurti tarpvalstybinės finansinės veiklos monitoringo, priežiūros ir reguliavimo tarptautinius standartus tampa vis svarbesnės, ypač derivatyvų prekybos ir finansinių konglomeratų reguliavimo srityje. Šitie pokyčiai rodo bendrą persiorientavimą remti globalinę finansų veiklą kartu stiprinant investuotojų pasitikėjimą, jog tų rinkų veikla grindžiama tam tikru tarptautinių reguliavimo standartų minimumu.

Šiuolaikinių globalinių finansų plėtroje katalizatoriaus vaidmenį suvaidino vyriausybės ir tarptautinės organizacijos. Vienos jų leido ir netgi skatino plėsti tokias rinkas; o daugelis kitų kliudė ar net priešinosi. Kaip jau minėta, verslas su eurovaliutomis 7-ąjį

dešimtmetį iškilo iš dalies dėl to, kad buvo siekiama išvengti JAV vykdomos kapitalo kontrolės. Britų valdžiai pasisekė, kad eurovaliutų rinka išsivystė Londone, nes antraip Britanijos sostinės vaidmuo smuktų kartu su sterlingų tarptautinio vaidmens erozija. JAV vyriausybė tiems procesams nesipriešino, matyt, būdama tikra, kad jie mažai tepaveiks jų vidaus pinigų ūkį ir pinigų politiką. Kitos vyriausybės, ypač Japonija, pradžioje priešinosi eurojenų rinkos plėtrai, bet 9-ajame dešimtmetyje liberalizavo taisykles.

Nors privačių globalinių finansų plėtra nėra paprasčiausiai rinkų ir technologijos produktas, o veikiau buvo valstybių skatinta ir paremta, tai nereiškia, kad vyriausybės gali tas rinkas kontroliuoti arba taip pat lengvai kaip eliminavusios vėl įvesti veiksmingą kapitalo kontrolę. EBPO valstybių tarpusavio liberalizavimas ir bendrų tarptautinių reguliavimo standartų įvedimas yra ir atsakas į neregėtą tarptautinių finansų aktyvumo lygį, ir į mažėjantį nacionalinės kontrolės veiksmingumą, ir tiesioginė finansų globalizacijos priežastis. Reguliavimo institucijos ir toliau reaguoja į finansų rinkas, tai rodo bandymai nustatyti bendrus tarptautinius derivatyvų standartus. Nors vyriausybės, tarptautinės organizacijos ir centriniai bankai sukūrė institucinę sandarą, padedančią tarptautinių finansų plėtrai, jie jau nebekontroliuoja globalinės finansų veiklos organizavimo ar intensyvumo. Iš tiesų, kaip teigia Germainas, pusiausvyra tarp viešosios ir privačios valdžios šioje srityje radikaliai persikėlė antrosios pusėn – taip, kad „tarptautiniu mastu judančio kapitalo interesai pasiekė didžiulę pergalę" (1997, p. 164). Tačiau sąlyginis tos „pergalės" pobūdis tapo akivaizdus iškart po 1997 m. Rytų Azijos finansų krizės, kai TVF ir G7 grupės vyriausybės ėmėsi peržiūrėti globalinių finansų reguliavimą ir aptarti priemones tvarkytis su potencialiai destrukciniais trumpalaikio kapitalo srautais. Kol kas, deja, siūlomos reformos yra tolimos visiškai naujai globalinių finansų reguliavimo „architektūrai" (IMF, 1998a).

4.6.4 Šiuolaikinė finansų globalizacija: liberalizavimas ir globalinių finansinių rinkų plėtra

Šiuolaikinių tarpvalstybinių finansų srautai yra tokie intensyvūs ir ekstensyvūs, kad nacionalinės finansų sistemos vis labiau susipina. Bretton Woodso sistemoje kapitalo kontrolė tokius srautus varžė ir reguliavo. Tačiau finansų liberalizavimas ir dereguliavimas nepaprastai paskatino finansinių struktūrų susipynimą. Šiai tendencijai, kaip atrodo, lemta dar labiau sustiprėti, įgyvendinant Pasaulio prekybos organizacijos (PPO) susitarimą atverti nacionalines finansų paslaugas globalinei konkurencijai. 1997 m. pabaigoje 102 valstybės nuo 1999 m. susitarė atverti savo vidaus bankininkystės, draudimo ir vertybinių popierių sektorius užsienio konkurencijai ir laikytis PPO sąžiningos prekybos taisyklių. Be to, 2000 m. turėjo prasidėti derybos dėl visų finansinių paslaugų liberalizavimo (WTO, 1998).

8 ir 9-ąjį dešimtmečius nacionalinė kapitalo kontrolė tapo ne tokia veiksminga, kadangi padedant eurorinkoms jos buvo galima išvengti, be to, dėl milžiniško kapitalo judėjimo EBPO šalis vis labiau galėjo pažeisti spekuliacinė veikla. (Shafer, 1995). Nors

4.14 lentelė. Kapitalo sąskaitos kontrolę vykdančių šalių skaičius 1997 m.

Kontroliuojama:	
Kapitalo rinkos vertybiniai popieriai	128
Pinigų rinkos instrumentai	112
Kolektyvinio investavimo vertybiniai popieriai	107
Derivatyvai ir kiti instrumentai	78
Tiesioginės užsienio investicijos	144
Nekilnojamojo turto sandoriai	119
Iš viso šalių	144

Šaltinis: IMF, 1997a.

kapitalo kontrolė ir toliau leido išlaikyti skirtumą tarp vidaus ir užsienio palūkanų normų, ji darėsi vis mažiau ir mažiau veiksminga – tiek kontroliuojant globalinių finansų srautų lygį, tiek reguliuojant jų poveikį vidaus padėčiai. Todėl EBPO šalių vyriausybės atsisakė nacionalinės kapitalo kontrolės ir taip panaikino formalias užtvaras tarp vidaus ir tarptautinių finansų rinkų.

Vienais atvejais liberalizavimą skatino ideologiniai motyvai, kitais atvejais jis atsirado todėl, kad vyriausybės nebeįstengė siekti nacionalinių ekonominių tikslų arba pritraukti tarptautinių investicijų. Tačiau ne visos valstybės atsisakė kapitalo kontrolės (žr. 4.14 lentelę), o besivystančiose ir pereinamojo tipo šalyse ji plačiai taikoma. Kaip bebūtų, tačiau vidaus kapitalo kontrolės liberalizavimo tendencija akivaizdi (Haggard ir Maxfield, 1996). O tai savo ruožtu padarė stiprų poveikį tarptautinei pinigų sistemai, kadangi atsisakius kapitalo kontrolės, tapo gerokai sunkiau palaikyti fiksuotus valiutos kursus – slankius kursus naudojančių šalių skaičius 9-ajame dešimtmetyje padidėjo nuo 40 iki 60 proc. (Eichengreen, 1996, 4 ir 5 sk.). Taigi pagrindinis šiuolaikinės tarptautinės pinigų sistemos bruožas – poslinkis nuo fiksuotų valiutos kursų sistemos link slankių kursų sistemos.

Didėjantis globalinių finansų srautų intensyvumas ir ekstensyvumas podraug su nacionalinių finansų rinkų liberalizavimo tendencija, nacionalinės kapitalo kontrolės nebuvimas ir poslinkis slankių valiutos kursų link liudija, kad vyksta gilesni kokybiniai globalinės finansų integracijos pokyčiai. Tačiau kuria prasme finansų globalizacija yra susijusi su gilėjančia globalinių finansų integracija? Ar jau yra kokia nors viena globalinių finansų rinka? Kiek nacionalinės palūkanų normos pastaruoju metu priklauso nuo globalinių finansų rinkų konteksto?

Nacionalinių palūkanų normų veiksniai

Nors palūkanų normos ir vienodėja, įvairiose šalyse jos ir šiandien skirtingos (nekalbant jau apie jų įvairovę šalies viduje), ir tie skirtumai išlieka ir tada, kai palūkanų normas išreikšime bendru vienos kurios nors valiutos matu (tardami, kad investuotojas nuo įsigyto užsienio aktyvo gaus tokią pat grąžą vidaus valiuta kaip ir nuo vidaus

4.5 intarpas. Palūkanų normų lygybė

Padengta palūkanų normų lygybė susidaro tuo atveju, kai skirtingomis valiutomis denominuotų aktyvų palūkanų normos išsilygina per ateities sandorių valiutų rinką ir taip garantuoja apibrėžtą grąžą vidaus valiuta. Užsienio valiuta denominuotą aktyvą perkantys investuotojai žino, kokio dydžio sumą ta valiutą jie gaus, suėjus aktyvo išpirkimo terminui, ir gali užsitikrinti tą grąžą jų vidaus valiuta iš anksto parduodami būsimas išpirkto aktyvo pajamas ateities valiutos sandorių dyleriui ateities sandorių kursu. Kai nėra kapitalo kontrolės, ateities kursas turėtų užtikrinti, kad grąža iš vidaus valiuta denominuotų aktyvų būtų lygi grąžai iš tokios pat rizikos ir trukmės aktyvų, denominuotų užsienio valiuta. Jei pajamos iš užsienio valiuta denominuotų aktyvų viršija vidaus aktyvų pajamas, lėšos plauks užsienio valiutos aktyvams pirkti ir ateities sandoriai užsienio valiutos pardavimui padidins vidaus valiutos paklausą ir šitaip didins vidaus valiutos ateities sandorių kursą ir/arba mažins pajamas, išreikštas vidaus valiuta, iš užsienio aktyvų.

Nepadengta palūkanų normų lygybė susiklosto tuo atveju, kai skirtingomis valiutomis denominuotų aktyvų palūkanų normos išsilygina be ateities sandorių. Jei visiškai vienodų aktyvų, denominuotų skirtingomis valiutomis, palūkanų normos skiriasi, jie išsilygina tada, kai paskesnis dviejų valiutų tarpusavio kurso kitimas laikotarpiu iki aktyvų išpirkimo sulygins iš jų gaunamą grąžą. Tai reiškia, kad klausimas – susidarys ar nesusidarys nepadengta palūkanų normų lygybė – yra galiausiai klausimas, ar rinkos tiksliai įvertina būsimų valiutų kursų kitimą.

Realiųjų palūkanų normų lygybė egzistuoja tada, kai susilygina įvairių šalių realiosios, tai yra apskaičiuotos eliminuojant infliacijos poveikį, palūkanų normos. Jei tikrai susidaro nepadengta palūkanų normų lygybė ir nacionalinius kainų lygio skirtumus išlygina valiutos kurso pokyčiai, tada realiosios atskirų valstybių palūkanų normos išsilygins.

aktyvo). Skirtumų gali atsirasti ir dėl finansų rinkų netobulumų, ir dėl skirtingos ūkio padėties įvairiose šalyse bei pasaulio regionuose. Nors nacionalinės palūkanų normos pasaulyje akivaizdžiai neišsilygino, tačiau, kita vertus, jas disciplinuoja pasauliniai kapitalo ir pinigų srautai. Šia prasme nacionalinės palūkanų normos susiklosto globalių finansų rinkų ir sąlygų kontekste.

Skeptikai ir hiperglobalistai savo argumentus dažnai paremia prielaida, kad veikiančios globalinės kapitalo rinkos egzistavimas turi sąlygoti grąžos iš finansinių aktyvų išsilyginimą visame pasaulyje (įvertinant viena bendra valiuta). Bet taip galima teigti tik remiantis tobulai integruotos kapitalo rinkos modeliu. Atlikti išsamūs tyrimai palūkanų normų vienodėjimui įvertinti, pagrindinį dėmesį skiriant padengtai ir nepadengtai palūkanų normų lygybei (žr. 4.5 intarpą). Apibendrintas išvadas galima nusakyti trumpai ir vienareikšmiškai: kai nėra kapitalo kontrolės, susidaro padengta palūkanų normų lygybė, bet nesusidaro nepadengta palūkanų normų lygybė.

Išreikštos bendra valiuta palūkanų normos tarp EBPO šalių vienodėja – skirtumai tarp nacionalinių palūkanų normų kompensuojami valiutų kursų pokyčiais. Konkre-

čiau kalbant, kai valiutas galima parduoti ateities sandoriu, bet kokį palūkanų normų skirtumą tiksliai kompensuos einamojo ir ateities valiutos kursų skirtumas per tą laikotarpį, kol tas įsigytas aktyvas yra laikomas; taip išsilygina iš aktyvo gaunama grąža, išreikšta bendra valiuta (pasitvirtina padengta palūkanų normų lygybės taisyklė). Jei kapitalo kontrolė išlieka, grąža neišsilygina, taigi valiutų kursai nekinta taip, kad kompensuotų skirtumus tarp palūkanų normų (nepadengtos palūkanų normų lygybės taisyklė neveikia). Tas valiutų kursų kitimo negalėjimas kompensuoti palūkanų normų skirtumus kyla ir dėl to, kad laikui einant, kaitaliojasi priemokos virš standartinių palūkanų normų, kurių rinka reikalauja tam tikromis valiutomis denominuotiems aktyvams, ir dėl užsienio valiutų rinkų veikimo savybių (Marston, 1995; Frankel, 193). Rinkos operatoriai naudojasi valiutų kursų prognozėmis, grindžiamomis ir fundamentalių ekonomikos procesų analize, ir trendus atskleidžiančiomis duomenų eilutėmis („grafikavimas"); paprastai jie ima kokį nors abiejų rezultatų vidurkį ir gauna skirtingas prognozes, nors ir šiaip ekonomistai nesutaria, kaip nustatyti pusiausvyros valiutos kursus. Kadangi prekiautojų valiuta nuomonės labai įvairios, tai susidaro sąlygos didelių apimčių prekybai ir galimybės spekuliuoti. Jei remiamasi vien „grafikavimu", valiutos kursas gali visai nukrypti nuo pusiausvyros vertės, nes daugiau prekiautojų valiuta įprastai susitelkia ties trumpo laikotarpio pokyčiais. Ilgesnį laikotarpį jau galima pastebėti palūkanų normų vienodėjimą, tarp jų ir realiųjų palūkanų normų vienodėjimą ekonomiškai pirmaujančiose šalyse; o tai liudija apie tam tikrą kapitalo kaštų vienodėjimą.

Realiųjų palūkanų normų lygybės empirinis tikrinimas leidžia nustatyti, kad stambiausių nacionalinių ekonomikų grupėje egzistuoja tam tikra pasaulinė (reali) palūkanų norma su mažomis ir nekintamomis rizikos priemokomis įvairioms šalims (Gagnon ir Unferth, 1995; Helbling and Wescott, 1995). Todėl galima daryti dar vieną išvadą: nepaisant to, jog palūkanų normos neišsilygina, ilgo laikotarpio palūkanų normos susiklosto besiplėtojančioje globalinėje kapitalo rinkoje. Taip besiformuojanti reali globalinė palūkanų norma rodo globalinę kredito paklausą ir pasiūlą. Tai reiškia ne tik aukštą pasaulio finansinių centrų sąsajų lygį, bet ir didėjančią jų finansinę integraciją (Walter, 1993).

Globali kapitalo rinka?

Globalią kapitalo rinką galima teigti egzistuojant, jei svarbiausi finansų centrai pasaulio ūkyje yra tiek susipynę, kad tarptautinio kredito pasiūla ir paklausa veiksmingai tarpininkaujama tarpžemyniniu lygiu. Faktai rodo, kad, nors visiškai integruotos globalios kapitalo rinkos kol kas nėra, tarpvalstybinės finansinės veiklos intensyvumas ir ekstensyvumas rodo besiformuojančią globalią kapitalo rinką.

Jei formuojasi globalinė kapitalo rinka, reikėtų tikėtis, jog standartinio aktyvų rinkinio – portfelio – grąža vienodėja. Empiriniai tyrimai iš tikrųjų rodo grąžos vienodėjimą stambiausiose kapitalo rinkose; o grąža kylančiose besivystančių šalių rinkose – jau kas kita, bet ir ten ji linkusi konverguoti (Korajczyk, 1996). Instituciniai investuotojai dabar

turi dideles portfelio dalis užsienyje ir jomis aktyviai prekiauja (E. Davis, 1991; Tesar and Werner, 1995). Nors investuotojai subjektyviai linkę teikti pirmenybę vidaus aktyvams, šis šališkumas silpnėja (Golub, 1990; Akdogan, 1995). Šis tradicinis šališkumas egzistuoja iš dalies dėl nacionalinių suvaržymų investicijoms užsienyje, nustatomų stambiausiems nacionaliniams instituciniams investuotojams, tačiau 10-ajame dešimtmetyje tokie suvaržymai smarkiai sušvelnėjo.

Netgi ten, kur grąža tarp rinkų vienodėja, investuotojams išlieka stiprios paskatos diversifikuoti savo portfelius tarptautiniu mastu. Tai patvirtina didelis skaičius sandorių būtent tarpvalstybinėje prekyboje obligacijomis ir akcijomis. Iš tikrųjų, kol egzistuoja nors ir nedideli pelnomos grąžos skirtumai nacionalinėse kapitalo rinkose, dėl to, kad, pavyzdžiui, tos rinkos yra šiek tiek nestabilios arba kad tų šalių verslo ciklai nesinchronizuoti, tol investuotojai galės gauti, papildomų pajamų nepaisant suvienodėjusių grąžos normų, jei diversifikuos savo portfelius tarptautiniu mastu išlygindami investicijų grąžą per tam tikrą laikotarpį. Vadinasi, skirtumai nacionalinių kapitalo rinkų procesuose ne tik neprieštarauja teiginiui apie finansų globalizaciją, kaip tvirtina kai kurie skeptikai, bet ir yra būtent ta jėga, kuri varinėja globalinius finansų srautus.

Nors dauguma individualių skolintojų, lygiai kaip ir skolininkų, gal ir nesidomi globaline perspektyva, srautai tarp stambiausių pasaulio finansų centrų dabar pakankamai dideli, kad galima būtų teigti, jog globalinė kapitalo rinka auga. Tai liudija ir faktas, jog kapitalo kaštai rodo tendenciją vienodėti tarptautiniu mastu (Fukao, 1993, 1995). Be to, kai kuriuos nedidelius tų kaštų skirtumus galima sieti su nacionaliniais skirtumais apmokestinant investicijas. Kaip įprasta, bankų paskolų palūkanos remiasi nacionalinėmis palūkanų normomis: kadangi šios suvienodėjo tarptautiniu mastu ir tarptautinė konkurencija privertė sumažinti jų lygį, skolininkams nustatomos palūkanų normos ima vienodėti. Kai firmoms tapo įmanoma platinti obligacijas, nuosavybės vertybinius popierius bei kitus aktyvus tarptautinėse rinkose, šių finansų formų kaštai taip pat ėmė vienodėti.

Tačiau skeptikai įprastai abejoja egzistuojant globalinę kapitalo rinką, kadangi vis dar išlieka stiprus ryšys tarp nacionalinių taupymo ir investicijų normų (pavyzdžiui, Hirst ir Thompson, 1996b, 2 sk.). Jei kapitalas iš tiesų būtų mobilus tarptautiniu mastu, teigia jie, tai ryšys tarp nacionalinio taupymo ir nacionalinių investicijų būtų labai nedidelis ar išvis jo nebūtų; tada santaupos turėtų tekėti aplink pasaulį ten, kur grąža didžiausia, dėl to grynieji kapitalo srautai būtų dideli. Feldsteinas ir Horioka (1980) nustatė, kad nacionalinės taupymo ir investicijų normos ir toliau stipriai koreliuoja, o kitų tyrimų duomenimis, ši koreliacija tarp vietinių finansų rinkų gerokai silpnesnė (plg. Sinn, 1992). Tuo tarpu klasikinio Aukso standarto laikotarpiu buvo priešingai – nacionalinio taupymo ir investicijų koreliacija buvo silpnesnė, o grynieji kapitalo srautai daug didesni. Nacionalinio taupymo ir investicijų koreliacija buvo stipri tarpukario metais; to ir buvo galima tikėtis dėl tarptautinės monetarinės tvarkos suirutės (Obstfeld, 1995). Bet patyrinėjus atidžiau, šis įrodinėjimas netinka.

Kurios nors šalies mokėjimų balanso einamoji sąskaita yra tos šalies (viešųjų ir privačiųjų) santaupų ir jos investicijų skirtumas: santaupos lygios investicijoms, jei vyriausybei pavyko subalansuoti einamąją sąskaitą. Kadangi jokios šalies ūkis negali išlaikyti

nuolatinio einamosios sąskaitos deficito arba perviršio, vyriausybės stengiasi subalansuoti einamąją sąskaitą, dėl to ir nacionalinio taupymo bei investicijų normos turi tendenciją suartėti (Krol, 1996; Liu ir Tanner, 1996). Atsižvelgiant į tai, nacionalinio taupymo ir investicijų koreliacija nepakankamai įrodo, jog egzistuoja (arba neegzistuoja) integruota globalinė kapitalo rinka. Vadinasi, grynieji kapitalo srautai patys savaime nėra nei vienintelis, nei geriausias globalinės finansų rinkos buvimo rodiklis. Todėl ir tas faktas, kad šiandien, kaip tvirtina skeptikai, grynieji kapitalo srautai gali būti mažesni nei Aukso standarto laikais, nėra pakankamas daryti išvadą, jog 10-ąjį dešimtmetį pasaulio kapitalo rinkos yra mažiau integruotos nei praeito amžiaus 10-ąjį dešimtmetį. Pastaruoju metu pasiektos tokių didelių bendrųjų kapitalo srautų ir kapitalo mobilumo reikšmės neįmanoma taip lengvai nuvertinti.

Aktyvesnio grynojo kapitalo judėjimo galima būtų tikėtis tik tuomet, jei tarp nacionalinių ūkių išliktų nenunykstantys kapitalo grąžos normų skirtumai. Bet, priešingai nei klasikinio Aukso standarto metais, nacionalinės analogiškų aktyvų grąžos normos neatrodo kiek smarkiau besiskiriančios. Šį faktą gerai papildo kitas empirinis paliudijimas – pelno normos yra panašios visame pasaulyje, ir tai iš dalies gali būti istorinių tarptautinių kapitalo srautų atspindys (Wood, 1994, ch. 3). Armstrongas ir kt. (1991) apskaičiavo metines pelno normas septyniose didžiausiose EBPO šalyse 1952–1987 m. Šis tyrimas rodo, jog nuo 1971 m. tų šalių pelno normos ėmė vienodėti. Be to, Ghoshas (1995) tyrinėjo nacionalinių mokėjimų balansų einamųjų sąskaitų pokyčius norėdamas nustatyti, ar pagrindinės industrinės šalys naudojo tarptautinį skolinimą ir skolinimąsi vartojimui laikui bėgant išlyginti. Gauti rezultatai rodo, kad finansinio atvirumo sąlygomis kapitalo mobilumas toli gražu nebuvo silpnesnis, nei tikėtasi; Kanadoje, Vokietijoje, Japonijoje ir Didžiojoje Britanijoje (bet ne JAV) nuo 1975 m. jis faktiškai buvo didesnis, kitaip tariant, kapitalo judėjimas buvo didesnis, nei to reikėtų vartojimui per atitinkamą laikotarpį išlyginti. Tai rodo milžiniškus spekuliatyvius tarptautinius finansų srautus, kurių nepaaiškina vien jiems sąlygas kuriantys kapitalo grąžos normų skirtumai.

Tiesa yra tai, kad šiandien pasaulio kapitalo rinka veikia dar ne taip, kaip veikia vadovėliuose apibūdinta tobulai integruota pasaulio kapitalo rinka: skolininkų ir skolintojų galimybės dalyvauti šioje rinkoje skiriasi, ir aktyvų turėtojai apskritai dar tebėra subjektyviai nusiteikę vidaus aktyvų naudai. Tačiau visiškai akivaizdu, kad formuojasi globalinė kapitalo rinka, kuriai, kaip ir daugeliui tokių rinkų, būdingi netobulumai ir iškraipymai. Prekyba valiutomis, vyriausybių obligacijomis, valiutų kursų derivatyvais ir kitais svarbiausiais finansiniais instrumentais vyksta svarbiausiuose pasaulio finansiniuose centruose. Londono, Niujorko ir Tokijo rinkos taip susipynė, kad veikia kaip viena ištisą parą funkcionuojanti rinka; šiose trijose rinkose vyksta dauguma išvardytų aktyvų prekybos ir nusistovi orientacinės pasaulinės kainos. Bet pasaulinė rinka kuriasi ir akcijoms, bendrovių obligacijoms bei kitiems finansų aktyvams, kai pagrindinės tokių aktyvų nacionalinės rinkos stipriai tarpusavy susipina, ir tais aktyvais vis plačiau prekiaujama svarbiausiuose pasaulio finansų centruose. Šią besiformuojančią globalinę kapitalo rinką lyginant su tobulai integruota globaline kapitalo rinka, linkstama nepastebėti skiriamųjų nūdienos procesų bruožų. Tobulai integruotoje globalinėje finansų rinkoje apyvarta, kaip galima manyti, turėtų būti nedidelė. Tuo tarpu esminis šių dienų globalinių finansų rin-

kų bruožas yra precedento istorijoje neturinti veiklos apimtis, kurios didelę dalį sudaro spekuliacinė veikla, finansinių sandorių atlikimo greitis ir tuos procesus lydintis finansinio gilinimo procesas. Visi šie bruožai leidžia teigti: nors globalinė finansų rinka ir nėra visiškai institucionalizuota, tačiau ji jau formuojasi.

4.7 Finansų globalizacijos istorinių formų palyginimas

Kaip matyti iš pateiktos medžiagos, „aukštieji finansai", kaip kartą juos pavadino įžymus ekonominės minties istorikas Karlas Polanyi, turi deramą istoriją (1944, p. 9). Ankstyvosios modernios finansų globalizacijos formos jų ekstensyvumo ir intensyvumo atžvilgiu buvo ribotos. Gana ribotas – dėl menkos infrastruktūros ir lokalizuotų ekonominių sistemų – buvo ir tarpvalstybinių finansų srautų greitis bei tų srautų ir jų tinklų įtaka nacionalinėms ekonomikoms. Be to, finansų organizavimas turėjo tendenciją sklisti iš kurio nors vieno pagrindinio finansų centro – Amsterdamo, Antverpeno ar vėliau Londono (Germain, 1997). Tuo tarpu klasikinio Aukso standarto epochoje veikianti finansų rinka buvo artimiausia vadovėliniam tokios rinkos modeliui.

Klasikinio Aukso standarto laikotarpio zenite kapitalo srautai pasiekė tokį lygį, kuris buvo viršytas tik dabartiniais laikais. Pasaulinių imperijų egzistavimas ir technologinė komunikacijų pažanga labai išplėtė „aukštųjų finansų" sferą. Tais laikais nedaug ekonomikų liko izoliuotos nuo pasaulio kapitalo rinkos veiklos. Nors kapitalui judėti tada beveik nebuvo trukdoma, jo įtakai vidaus ūkiui kelią pastodavo nemenkas protekcionizmas, imperijose teikiamos prekybos preferencijos, lig tol neregėta ekonominė migracija ir nuostatos, kad valstybė tik ribotai turi rūpintis ekonomikos pokyčių socialiniai kaštais. Bet tarpukariu Aukso standarto sistema faktiškai sužlugo. Po 1945 m. ją pakeitė Bretton Woodso sistema, kuri savo narių skaičiumi toli gražu nebuvo globali ir kurioje privataus kapitalo srautai buvo stipriai suvaržyti nacionalinėmis kapitalo kontrolės priemonėmis.

Palyginus su buvusia struktūra, šiuolaikinis finansų globalizacijos modelis turi daug specifinių bruožų, nors daugelis skeptikų nuvertina ją kaip faktiškai „besivejančią" buvusias tendencijas. Iš tiesų šiame skyriuje aprašytos įvairios istorinės globalizacijos formos turi keletą bendrų bruožų, kurie ryškiausiai matyti Aukso standarto epochos ir šiuolaikinio laikotarpio sistemose. Tačiau yra ir ryškių nepanašumo elementų (žr. 4.1 tinklelį). Šiandien globalinė finansų sistema apima iš esmės kiekvieną valstybę ir jos ekonomiką, o bendrųjų finansų srautų apimtys yra beprecedentės, lygiai kaip ir perėjimas prie beveik momentinės, vykstančios realiame laike ir ištisą parą globalinės prekybos finansų aktyvais. Be to, milžiniška prekiaujamų finansinių produktų įvairovė ir naujųjų finansinių instrumentų sudėtingumas rodo fundamentalų poslinkį link autonominės globalinės finansų rinkos, kurioje finansinis aktyvumas yra stipriai atskirtas nuo tarptautinės prekybos, tai yra prekių ir paslaugų mainų poreikių. Beveik pirmasis istorijoje tarpvalstybinio finansinio aktyvumo tikslas buvo padėti prekybai, tuo tarpu šiandieninė prekyba sudaro kur kas mažesnę negu tikriausiai bet kada anksčiau tarptautinės finansinės veiklos dalį.

Šiandieninis tarpvalstybinių finansinių srautų lygis mažų mažiausiai palygintinas su klasikinio Aukso standarto epochos lygiu. Tiesiogiai palyginti sunku, nes klasikinio Aukso standarto laikotarpio duomenys yra tik apie grynuosius kapitalo srautus ir tik iš keleto šalių. Nepaisant to, grynieji srautai, kaip galima spręsti, yra panašūs kaip ir bendrieji srautai, kadangi jie daugiausia buvo vienos krypties – iš grynojo išvežimo šalių į grynojo įvežimo šalis. 4.15 lentelės duomenimis, šiuolaikiniai bendrieji TUI ir portfelinių investicijų srautai iš didžiausių ekonomiškai išsivysčiusių valstybių dažniausiai yra gerokai didesni (matuojant santykiu su BVP) negu srautai iš tokių valstybių klasikinio Aukso standarto metais (žr. 4.3 lentelę). Be to, dabar jie eina iš daugiau šalių. Tačiau svarbiausia yra tai, kad bendrieji srautai iš išsivysčiusių šalių pastaruoju metu yra ne tik tokie dideli, tikriausiai didesni, palyginus su BVP, bet ir globalinių finansų apyvarta rinkose pasiekė, kaip rodo 4.16 lentelės duomenys, dar neregėtą istorijoje lygį.

Palyginti su Aukso standarto epocha, taip pat gerokai pasikeitė globalinės finansinės veiklos organizavimas ir formos. Aukso standarto metais didžiausia finansinės veiklos dalis buvo nukreipta į obligacijas ir portfelines investicijas, o pastaruoju metu tarpvalstybinėje finansinėje veikloje vyrauja TUI, privačios tarptautinės obligacijos, derivatyvai bei valiutų mainai. Be to, Bretton Woodso epochoje tarptautinę finansų sistemą iš esmės organizavo vyriausybės, o šiandien tarptautinį kreditą daugiausia organizuoja privatūs subjektai (bankai, finansų institucijos ir t. t.), veikiantys pagal rinkos logiką (Germain, 1997). Nėra dabar ir kokio nors vieno pagrindinio finansų centro, kaip tai buvo devynioliktojo amžiaus pabaigoje, kuris priverstų laikytis šiokios tokios tvarkos ir sutartų taisyklių, nes dabar pirmauja trys finansinės veiklos centrai – Londonas, Niujorkas ir Tokijas. Palyginti su Aukso standarto laikotarpiu ar net su Bretton Woodso sistema, dabar globalinės finansų sistemos priežiūra ir reguliavimas yra labiau daugiašalis reikalas, institucionalizuotas TVF, Tarptautinių atsiskaitymų banko (TAB) bei tarpvalstybinio centrinių bankų sąveikos tinklo struktūrų. Be to, šiuolaikinėje sistemoje ribos tarp tarptautinio ir vidaus reguliavimo sueižėjo, dėl to yra rimtai spaudžiama suderinti ar bent koordinuoti bankininkystės arba finansinės veiklos taisykles ir reikalavimus.

Nors šiuolaikinis tarpvalstybinės finansinės veiklos modelis tebėra labai nevienodas ir hierarchiškas, jo stratifikavimo struktūra gerokai skiriasi nuo ankstesnių laikotarpių struktūrų. Pagrindinių EBPO šalių kapitalo srautų dalis ir toliau tebelieka didžiausia, bet ekonominės transformacijos bei pereinamojo tipo valstybių dalis nuolat auga ir, vertinant istoriniu masteliu, jau yra tokia pat (jei ne didesnė) kaip ir Aukso standarto epochoje. Be to, finansų sąlygoms šalyse, gerokai izoliuotose nuo globalinių kapitalo srautų, kaip ir seniau didelę įtaką turi procesai, vykstantys Niujorko, Londono ir Tokijo finansų rinkose, nes jose susiklostantys valiutų kursai ir palūkanų normos dažnai apibrėžia nacionalinės ekonomikos tvarkymo parametrus. Lygiai kaip kapitalizmo plėtra atnešė ekonomikų monetizavimą, taip šiandien finansų globalizacija įsuko finansų gilinimo procesą ta prasme, kad pasaulio finansų rinkų dinamika tiesiogiai jaučiama kasdien beveik kiekvienoje nacionalinėje ekonomikoje. Šiuo atžvilgiu vidaus palūkanų normas ir valiutos kursus gerokai sąlygoja globalinių finansų rinkų veikla. Todėl jau mažėjantys kapitalo srautai EBPO valstybėse nėra tinkamiausias pasaulio finansų rinkų globalinio masto ir įtakos rodiklis.

4.1 tinklelis. Istorinės finansų globalizacijos formos

	Laikotarpis iki pramonės revoliucijos	Klasikinio Aukso standarto laikotarpis	Bretton Woodso laikotarpis	Šiuolaikinis laikotarpis
Ekstensyvumas	Vidutinis Ilgalaikiai brangiųjų metalų srautai tarp Azijos ir Europos 16-ajame a. išplėsti į Šiaurės ir Pietų Amerikas	Valiutų srautams didelis, nes šalis sieja prekyba Iki 20-ojo a. Aukso standarto taisyklės liečia tik svarbiausių valstybių ekonomikas	Tarptautinėje pinigų sistemoje nedalyvauja komunistinės šalys Visose kitose faktiškai visuotinis pritaikymas	Faktiškai visuotinis dalyvavimas tarptautinėje finansų ir pinigų sistemoje
Intensyvumas	Apskritai nedidelis, tačiau valiutų srautai nacionalinėms pinigų sąlygoms nuolat turi esminę įtaką Ribota nacionalinių ekonomikų monetizacija	Įvairus Labai dideli, palyginti su pajamomis, investicijų srautai iš pagrindinių investuojančių ir kredituojančių šalių Tarptautinės pinigų sąlygos turi vis didesnę įtaką vidaus sąlygoms	Ribotas pagal sumanymą, vidutinis srautų lygis	Didelis Labai dideli bendrieji kapitalo srautai Kapitalo srautų įvairovė
Greitis	Labai ribotas: sandoriai trunka kažkiek dienų ir net savaičių	Nuo vidutinio iki riboto	Spartėjantis: atsiranda prekyba visą parą	Didelis: momentinis, prekyba visą parą
Įtakos linkmė	Mažas, ribotas tarptautinių sandorių skaičius ir ekonomikų monetizacija	Finansų srautai dažnai turi esminę reikšmę kredituojančios šalies raidai	Mažas industrinėms šalims – kaip sumanyta	Didelis: palūkanų normos susidaro globalinių rinkų kontekste, šios normos stipriai veikia politiką; tai daro didžiulę įtaką įvairioms ekonominėms grupėms

4.1 tinklelio tęsinys

	Laikotarpis iki pramonės revoliucijos	Klasikinio Aukso standarto laikotarpis	Bretton Woodso laikotarpis	Šiuolaikinis laikotarpis
		Iš pradžių Aukso standarto taisyklių įtaka ribota jame dalyvaujančioms šalims, bet jų svarba tampa lemiama Didžiosios krizės metu (4-ąjį dešimtmetį)	Didesnė įtaka ribotą kreditą turinčioms besivystančioms šalims Nacionalinė kapitalo kontrolė Šaknis įleidęs liberalizmas	
Infrastruktūra	Bazinės ryšių priemonės Minimalus reguliavimas	Tarptautinis telegrafas sudaro pagrindą globalinei rinkai Šioks toks tarptautinis reguliavimas	Tolesnė komunikacinių technologijų pažanga Stiprus tarptautinis reguliavimas	Pažangūs komunikacijų būdai ir kompiuterinė technologija suteikia pagrindą labai aukšto lygio sandoriams bei privačioms finansų infrastruktūroms Išplėtota tarptautinė priežiūra ir reguliavimas
Institucionalizacija	Nedaug finansinių centrų, per juos veikia pirklių ir bankų ryšių tinklai	Daugianacionalinių bankų tinklo atsiradimas Vyriausybių susitarimu sukurta Aukso standarto sistema	Tarptautinius finansus reguliuoja TVF Plintant euroverslui, vėl iškyla daugianacionalinė bankininkystė	Toliau plečiasi daugianacionalinė bankininkystė, išlieka TVF svarba skurdesnėms šalims Reguliavimas per TAB bei pagal kitus tarptautinius susitarimus

				Išplėtota priežiūra
Stratifikacija	Labai koncentruota: tarptautinius finansus organizuoja nedaug centrų Eurocentriška	Stipri: privačius finansus organizuoja nedaug biržų Tarptautiniuose sandoriuose vyrauja svaras sterlingų Europcentriška	Stipri: privačius finansus organizuoja nedaug biržų Tarptautiniuose sandoriuose vyrauja doleris kaip rezervinė Bretton Woodso valiuta Atlantocentriškas	Stipri, bet šiek tiek labiau paskleistas negu Bretton Woodso sistemoje; privatūs finansai susitelkę Londone, Niujorke ir Tokijuje, bet verslas aktyvėja ir kitur Išcentruota Doleris lieka pirmaujanti pasaulio valiuta, bet plinta kitos valiutos
Vyraujantys sąveikos būdai	Konkurenciniai	Imperiniai	Valstybės dominuojantys; bendradarbiavimas	Galios balansas tarp privačių finansų ir valstybių keičiasi Bendradarbiavimas ir konkurencija

4.15 lentelė. Bendrųjų tiesioginių užsienio investicijų ir portfelinių investicijų srautai 1970–1995 m. (BVP procentinė dalis)

	1970–1974	1975–1979	1980–1984	1985–1989	1990–1995
Kanada	1,7	3,4	3,6	6,1	7,2
Prancūzija		1,3	2,1	4,1	7,2
Vokietija	1,2	1,3	1,7	5,2	6,3
Italija	0,9	0,3	0,6	1,7	5,7
Japonija		0,6	2,6	5,9	3,7
Švedija	1,0	1,2	1,7	5,0	7,0
Jungtinė Karalystė	3,6	4,0	5,4	14,4	11,9
JAV	1,0	1,5	1,4	2,9	3,3

Šaltinis: IMF, 1997b, p. 60.

4.16 lentelė. Tarpvalstybiniai obligacijų ir nuosavybės popierių sandoriai 1970–1996 m. (BVP procentinė dalis)

	1970	1975	1980	1985	1990	1996[a]
JAV	2,8	4,2	9,0	35,1	89,0	151,5
Japonija		1,5	7,7	63,0	120,0	82,8
Vokietija	3,3	5,1	7,5	33,4	57,3	196,8
Prancūzija			8,4[b]	21,4	53,6	229,2
Italija	0,9	1,1	4,0	26,6	435,4	
Jungtinė Karalystė				367,5	690,1	
Kanada	5,7	3,3	9,6	26,7	64,4	234,8

[a] Sausis–rugsėjis.
[b] 1982 m.
Šaltinis: IMF, 1997b, p. 60.

Kaip siekiama parodyti 4.1 tinklelyje, šiuolaikinės ir ankstesnės epochų finansų globalizacijos istorinės formos yra panašios. Tačiau keletas dvidešimtojo amžiaus pabaigos finansų globalizacijos bruožų yra unikalūs.

4.8 Globaliniai finansai ir nacionalinių ekonomikų susipynimas

Kaip minėta anksčiau, šiuolaikinės globalizacijos nelygumą liudija skirtingi valstybių įsipynimo į globalinių finansų sistemą pavyzdžiai. Netgi šešios IKVV, kurios yra šio tyrimo objektas, į pasaulio rinkas įsipynusios labai nevienodai.

Pokario metais Londono Sitis išsaugojo savo tarptautinę finansinę padėtį iš dalies dėl to, kad buvo eurorinkos lyderis. 1982 m. buvo įkurta tarptautinė Londono išankstinių finansinių sandorių birža (LIFFE) – antroji pagal dydį po Čikagos išankstinių finansinių sandorių biržos. Nuo 1945 m. Britanija buvo išlaikiusi valiutų mainų kontrolės sistemą, kol 1980 m. ją vienu iš pirmųjų savo sprendimų vienašališkai panaikino atėjusi į valdžią konservatorių vyriausybė, po to siekusi didesnio finansų liberalizavimo Europos Sąjungoje. Nepaisant kitų Europos ir užsienio finansinių centrų konkurencijos, Londonas ir 10-ąjį dešimtmetį išlaikė savo pagrindinį vaidmenį globalinių finansų sistemoje (Germain, 1997).

Prancūzija po 1945 m. naudojo išplėtotą kapitalo kontrolę kaip dalį valstybės reguliuojamos finansų sistemos, kurios nemaža dalis buvo valstybės nuosavybė. Perdėta finansinė ekspansija, kilusi iš dalies dėl mažų palūkanų normų, privertė devalvuoti valiutą 1958 ir 1969 m. Tačiau slankūs valiutos kursai neatrodė teikiantys Prancūzijai pakankamą finansinę autonomiją, todėl ji siekė sukurti valdomo svyravimo sistemą valiutų „žaltyje" bei Europos pinigų sistemą (EPS) (žr. 4.6 intarpą). 1981–1983 m. atėjusi į valdžią socialistų vyriausybė išbandė vidaus defliacinę politiką, derinamą su ambicingu socialinių priemonių rinkiniu. Tai sukėlė didelę spekuliaciją franku, kurios neįstengė sustabdyti ir kapitalo kontrolė, todėl teko atsisakyti visos ekonomikos strategijos. Po šios transformacijos kintantis elito požiūris į vyriausybės kišimąsi į ekonomiką bei troškimas proteguoti Paryžių kaip tarptautinių finansų centrą paskatino valdžią liberalizuoti finansų sektorių ir panaikinti kapitalo kontrolę. Nuo 9-ojo dešimtmečio pabaigos vidaus pinigų politikoje pagrindinis dėmesys buvo skiriamas išlaikyti aukštą valiutos kursą Europos valiutų kursų mechanizme (VKM), siekiant sumažinti infliacijos tempus iki Vokietijos lygio arba žemiau; ši politika apskritai buvo tęsiama ir po VKM krizės 1993 m. Paryžius turi ilgą tarptautinių finansinių sandorių ir daugianacionalinės bankininkystės istoriją, susijusią su ankstesniais jo imperiniais ryšiais. Nors pokario metais ryškiai vyravo bankų paskolų teikimas, po finansų liberalizavimo 9-ąjį dešimtmetį prasidėjo sparti prekyba kitais finansų instrumentais ir labai sparti 1986 m. įkurtos finansinių ateities sandorių biržos MATIF plėtotė.

Vokietija Bretton Woodso laikotarpiu ir 8-ąjį dešimtmetį susidūrė su priešingomis problemomis. Lėšų įplaukos iš užsienio spaudė markę didindamos jos kursą ir grasindamas konkurencingumo mažėjimu. Siekiant atlaikyti tokį spaudimą, periodiškai buvo naudojama kapitalo kontrolė, bet 1981 m. ji buvo panaikinta. Šalies pinigų ūkio valdžia tradiciškai įtariai žiūrėjo į naujus finansinius instrumentus, bent jau iki finansų liberalizavimo 9-ąjį dešimtmetį, todėl derivatyvų rinkos tebėra mažos.

Japonija pokario metais naudojo kapitalo kontrolę tam, kad užtikrintų finansų sektoriaus pajungimą pramonės plėtrai. Tačiau dėl 1973 m. naftos krizės susidaręs einamosios sąskaitos deficitas sukėlė trumpą kapitalo judėjimo liberalizavimą. Finansų liberalizavimą stūmė ir išorinis spaudimas suteikti didesnę laisvę užsienio subjektams dalyvauti Japonijos finansų rinkose, ir galingos interesų grupės šalyje, geidžiančios didesnio finansų atvirumo (Helleiner, 1994, p. 152–156). Tokijas veikia kaip vienas iš trijų didžiųjų pasaulio finansų centrų. Tačiau Japonijos trumpo laikotarpio finansų rinkos, palyginti su industrinio pasaulio standartais, tebėra nepakankamai išvystytos, nors 1991 m. Japonija ir aplenkė JAV kaip didžiausia bendroji pasaulio skolintoja. 1998 m. ji ėmėsi toliau liberalizuoti finansų sektorių ir panaikino išlikusias kapitalo judėjimo kontrolės priemones.

4.6 intarpas. Europos pinigų sistemos nuo 1979 m.

Europos pinigų sistema buvo įkurta 1979 m. siekiant pateikti Europos Bendrijos šalims fiksuotų valiutos kursų sistemą po to, kai 8-ąjį dešimtmetį nepavyko nustatyti fiksuotus tarpusavio valiutų kursus „žalčio" metodu. Valiutos kursų mechanizmas (VKM) teikia formalų aparatą dalyvaujančioms šalims, apribodamas keičiamos valiutos svyravimą 2,25 proc. į kiekvieną pusę nuo sutartos vertės ir pateikdamas dalyvaujančioms šalims procedūras įsikišti paremiant valiutą, kuri ima slinkti prie leidžiamos svyravimo ribos. Po 1993 m. EPS krizės tos ribos buvo praplėstos iki 15 proc. Kaip netrukus paaiškėjo, krizė tebuvo laikinas klūptelėjimas einant prie Europos pinigų sąjungos (EMU)[1] 1999 m. Šalys, dalyvaujančios EMU, sudarys pinigų sąjungą, o tai reiškia, jog jos naudosis bendra valiuta ir taip be išlygų užfiksuos tarpusavio valiutų kursus.

Švedija pokario metais taip pat taikė kapitalo kontrolę, bet ši kontrolė buvo liberalizuota jau 8-ąjį dešimtmetį ir tai rodė sustiprėjusį transnacionalinį Švedijos pramonės pobūdį. Trumpo laikotarpio kapitalo srautų kontrolė buvo panaikinta 9-ojo dešimtmečio pabaigoje – po to, kai buvo liberalizuota vidaus pinigų rinka. Nuo tada Švedija aktyviai stengėsi pritraukti užsienio verslą, tai liudija Švedijos finansinių ateities sandorių biržos OM, sukurtos pagal MATIF modelį, atidarymas 1989 m.

Jungtinėse Valstijose kapitalo kontrolė faktiškai buvo panaikinta jau 1974 m. JAV turi keletą didžiausių finansų rinkų pasaulyje, o Niujorkas yra visuotinis didelės finansinės veiklos dalies centras. Nors JAV lieka pagrindiniu globalinės finansų sistemos centru, o doleris – pirmaujančia tarptautine valiuta, šalis jau nebeturi tos hegemoninės galios, kokią turėjo Bretton Woodso epochoje. Be to, nepaisant milžiniškos JAV finansinės galios, finansų globalizacija reiškia, kad šalis jau nebėra izoliuota nuo užsienio finansų procesų, kaip tai buvo Bretton Woodso sistemos zenito metais.

Šešių išvardytų šalių nacionalinių finansų įsitraukimo į globalinę finansų sistemą modeliai, matyt, niekur nėra tokie skirtingi kaip bankų sektoriuje. Nuo 1970 m. tarptautinė bankininkystė plėtojosi kartu didėjant globalinių finansų aktyvumui. Antrojo pasaulinio karo išvakarėse britų daugianacionaliniai bankai turėjo daugiau kaip 2000 skyrių ir dominavo iki tol, kol 8-ąjį ir 9-ąjį dešimtmečius jų konkurencingumas sunyko (Jones, 1993. ch. 10). Tai iš dalies rodė JAV, Japonijos ir Vokietijos daugianacionalinių bankų augimas. Plečiantis bankų veiklai užsienyje ir didėjant tarptautiniam finansiniam aktyvumui, globaliniai finansai tapo svarbiu bankų veiklos elementu. 4.17 lentelės duomenys rodo, kaip dėl to pakito visų šiame tyrime analizuojamų šešių EBPO šalių komercinių bankų balansai. Lentelėje matomos tendencijos įtikinamai rodo Britanijos atvirumą tarptautinei bankų veiklai pokario laikotarpiu. Po liberalizavimo gerokai sustiprėjo bankininkystės internacionalizacija Prancūzijoje ir Švedijoje. Nors Vokietijos ir Japonijos bankai buvo linkę stipriai orientuotis į vidaus ekonomiką, o JAV bankai aptarnavo milžinišką ūkį, ir čia nuo 8-ojo dešimtmečio užsienio aktyvai bei įsipareigojimai labai išaugo.

[1] Taip originale (*vert. past.*).

4.17 lentelė. Kai kurių šalių užsienio aktyvų ir įsipareigojimų dalis nuo bendrų komercinių bankų aktyvų ir įsipareigojimų 1960–1997 m., proc.

	1960	1970	1980	1990	1997
Prancūzija					
Aktyvai	–	16,0	30,0	24,9	34,6
Įsipareigojimai	–	17,0	22,0	28,6	32,7
Vokietija					
Aktyvai	2,4	8,7	9,7	16,3	18,2
Įsipareigojimai	4,7	9,0	12,2	13,1	20,6
Japonija					
Aktyvai	2,6	3,7	4,2	13,9	16,4
Įsipareigojimai	3,6	3,1	7,3	19,4	11,8
Švedija					
Aktyvai	5,8	4,9	9,6	17,7	36,4
Įsipareigojimai	2,8	3,8	15,0	45,0	41,9
Jungtinė Karalystė					
Aktyvai	6,2	46,1	64,7	45,0	51,0
Įsipareigojimai	13,9	49,7	67,5	49,3	51,6
Jungtinės Valstijos					
Aktyvai	1,4	2,2	11,0	5,6	3,8
Įsipareigojimai	3,7	5,4	9,0	6,9	8,5

Šaltinis: Apskaičiuota pagal *IMF, International Financial Statistics Yearbook*, įv. metų.

4.9 Ekonominė autonomija ir suverenumas globalinių finansų epochoje

Nepaprastai spartus globalinės finansinės veiklos augimas nuo 9-ojo dešimtmečio ir globalinių finansų rinkų sudėtingumas pakeitė išsivysčiusių ekonomikų tvarkymą. Dėl to vyriausybėms ir bendrovėms atsirado plačios galimybės pasinaudoti didelėmis ir likvidžiomis kapitalo rinkomis ir leisti investuotojams pelnytis geriausią grąžą pasaulio mastu. Tačiau, nors globalinės finansų rinkos vaidina lemiamą vaidmenį išdėstant kapitalą pasaulio mastu, tai darydamos jos turi didelę įtaką nacionaliniam suverenumui ir autonomijai.

Šiuolaikiniams globaliniams finansams būdingas didelis intensyvumas ir santykinai ryškus valiutos kursų, palūkanų normų ir kitų finansinių aktyvų kainų svyravimas. Valiutų kursai neretai nukrypsta nuo vertės, atitinkančios palūkanų normų skirtumus arba bazinius valiutos kursą formuojančios nacionalinės ekonomikos veiksnius. To nebūtų tobulai integruotoje globalinėje finansų rinkoje; teorija teigia, kad tada kainos turėtų mikliai prisitaikyti prie kintančių esminių ekonominių sąlygų. Tačiau, kaip jau minėta, egzistuoja ir didžiulė spekuliacinė veikla. Dėl jos globalinių finansų sąlygų

pokyčiai pažeidžia nacionalinės makroekonomikos politiką. Spekuliaciniai srautai gali sukelti momentines ir skaudžias pasekmes nacionalinėje ekonomikoje, tai parodė Rytų Azijos valiutų sąmyšį 1997 m. lydėję procesai. Šiuolaikinė finansų globalizacija pakeitė kaštus ir naudą, priskirtinus įvairioms nacionalinės makroekonomikos politikos alternatyvoms – kartais taip smarkiai, kad kai kurios alternatyvos tapo nepriimtinai brangios. Be to, tie kaštai ir nauda įvairiose šalyse ir įvairiu metu kaitaliojasi taip, kad to pokyčio negalima tiksliai numatyti. Šiuolaikinės finansų globalizacijos formos ne tik turi įtakos sprendimų sėkmingumui, bet ir sukelia IKVV šalyse nemažas institucines, paskirstymo ir struktūrines pasekmes.

4.9.1 Įtaka sprendimams: makroekonominė politika

Ekonomistams pradinis taškas imantis tyrinėti globalinių finansų poveikį nacionalinei makroekonomikos politikai yra visuotinai priimta Mundello-Flemingo teorija. Ji teigia, kad, laikydamosis fiksuoto valiutos kurso ir nesant kapitalo kontrolės, šalys negali vykdyti nepriklausomos pinigų politikos: tobulai globalinėje kapitalo rinkoje (kada galioja nepadengtos palūkanų normos lygybės taisyklė) vidaus palūkanų norma turi būti lygi pasaulio palūkanų normai. Vadinasi, nacionalinė valdžia turi orientuoti pinigų pasiūlą į valiutos kursų lygybės palaikymą. Kapitalo kontrolė, jei tik ji veiksminga, leidžia šalims, atsiejant vidaus pinigų politiką nuo pasaulio palūkanų normų, pasiekti tam tikrą pinigų autonomiją. Palyginimui pastebėsime, kad slankūs valiutos kursai leidžia šalims vykdyti nepriklausomą pinigų politiką, kadangi valiutos kursas šiuo atveju kinta kompensuodamas bet kokį skirtumą tarp vidaus ir pasaulio palūkanų normų. Vadinasi, slankūs valiutos kursai, iš esmės imant, leidžia vyriausybėms turėti nemažą autonomiją tvarkant vidaus pinigų politiką su sąlyga, kad jos yra pasiruošusios priimti valiutos kurso kitimo pasekmes.

Jei pasaulis būtų toks paprastas kaip Mundello-Flemingo teorijoje, perėjimas nuo vienos ekonominės politikos prie kitos būtų staigus, bet kartu ir aiškus. O praktiškai numatomi ryšiai tarp ūkio politikos ir jos rezultatų pasitvirtina labai retai (Rose, 1996). Bretton Woodso sistemoje, kaip jau minėta, kapitalo srautai darė tik šiokią tokią įtaką EBPO šalių nacionalinės ekonomikos politikai. Palyginus su tuo laikotarpiu, dabar šalys tapo kur kas atviresnės prekybai, o finansų srautai ėmė gerokai jautriau reaguoti į nacionalinės ekonomikos sąlygų skirtumus. 8-ojo dešimtmečio antrojoje pusėje daugelio EBPO šalių vyriausybės tikėjo, kad jos gali vykdyti autonominę ekonomikos politiką ir paprasčiausiai priimti valiutos kurso pasekmes. Tačiau valiutų kursai svyravo labai smarkiai, ir vyriausybės nepajėgė naudotis tokia autonomija ekonominėje politikoje, kokios jos norėjo (žr. Webb, 1995, 5 sk.). Nuo tada kai kurios vyriausybės, išskyrus JAV, Vokietiją ir Japoniją, laikėsi labai artimos makroekonominės politikos, suformuotos siekiant minimizuoti destruktyvius finansų srautus (Webb, 1995, 6 sk.). Žinoma, autonomija skirtinga, nelygu ekonominiai vyriausybės įgaliojimai ir nacionalinio ūkio dydis. Šalys, turinčios einamosios sąskaitos perviršį, pirmiausia Vokietija ir Japonija, patyrė kur kas mažesnį spaudimą spartinti ūkio plėtrą, nei šalys, turinčios jos deficitą,

buvo verčiamos imtis defliacinių priemonių. JAV 9-ajame dešimtmetyje įstengė vykdyti ekspansinę makroekonomikos politiką, nors ir pervertinto valiutos kurso sąskaita, o po to dar padedama kitų vyriausybių 1985–1987 m. pakoregavo politiką pagal Plaza-Louvre'o susitarimą, kurį vėliau panagrinėsime.

Praktiškai finansų globalizacija daugumai EBPO vyriausybių padidino spaudimą imtis griežtos vidaus pinigų politikos, kadangi šalys, kurios buvo laikomos labiau linkusios vykdyti „infliacinę" vidaus pinigų politiką, skolindamosis paprastai turėdavo mokėti rizikos priemoką, kuri investuotojams kompensuotų galimą būsimą infliaciją. Tai reiškia, kad vis liberalesnėje globalinio kapitalo rinkoje visos vyriausybės jaučia stiprų spaudimą įgyvendinti griežtą vidaus pinigų politiką ir imtis priemonių stiprinti šalies pinigų ūkio valdžios patikimumą užtikrinant antiinfliacinių priemonių istoriją ir/arba šalies centrinį banką padarant (konstituciškai) nepriklausomą nuo vyriausybės. Neatsitiktinai Johnsonas ir Siklosas (1996) nustatė, kad EBPO šalyse vidaus pinigų politika labiau atspindi pasaulio palūkanų normą negu nacionalines finansines ar ekonomines sąlygas.

Tačiau tuo pačiu metu finansų globalizacija turi tendenciją pakirsti tradicinių nacionalinės pinigų politikos instrumentų veiksmingumą. Kapitalo judrumas, dereguliavimas bei finansinės inovacijos pakeitė vyriausybių gebėjimą lemti vidaus pinigų pasiūlos ir infliacijos lygius (Shepherd, 1994, 9 sk.). Financinis atvirumas, kredito internacionalizacija ir galimybės finansinėms institucijoms keisti aktyvų sudėtį neleidžia vyriausybėms ir centriniams bankams aiškiai nustatyti, jau nekalbant apie kontrolę, vidaus pinigų pasiūlą. Dėl to vyriausybės negali veiksmingai kontroliuoti ir pinigų pasiūlą bei palūkanų normas, ir jų įtaką gamybos apimčiai ir infliacijai. Vyriausybės tebekontroliuoja tiriamojo laikotarpio palūkanų normą, tačiau ilgesnio laikotarpio palūkanų normos (paprastai svarbiausios investicijų sprendimams) jau labiau priklauso nuo globalinių rinkų, kurioms pavienės vyriausybės gali padaryti tik netiesioginę ir dažnai mažesnę įtaką. Nors, pavyzdžiui, Vokietijos Bundesbankas pagarsėjo griežta vidaus pinigų pasiūlos kontrole, pasiekdamas mažą infliaciją, finansų globalizacija smarkiai komplikavo tradicines šių (pinigų) politikos tikslų pasiekimo priemones (Juselius, 1996).

Vienas iš pirmųjų finansų liberalizavimo motyvų buvo vyriausybių poreikis pasinaudoti užsienio kapitalo rinkomis savo skolų poreikiui finansuoti. Globalinė kapitalo rinka turi vieną principinį pranašumą: tuomet, kai vyriausybė, skolindamasi uždaroje nacionalinėje finansų rinkoje, paprastai didins palūkanų normas, skolinimasis pasaulio rinkose, priešingai, mažins palūkanų normų didėjimą. Tačiau praktiškai rinkos linkusios nustatyti rizikos priemokas besiskolinančioms šalims. Todėl skolininkai galiausiai susiduria su didėjančiomis palūkanų normomis ir krintančiu valiutos kursu, kai rinkos mažiau atsiveria šalims, kurias jos laiko „didelės rizikos skolininkėmis". Todėl ilgo laikotarpio palūkanų normos vyriausybėms, turinčioms didelį biudžeto deficitą ir stambią valstybės skolą, yra dažniausiai didesnės. Žiūrint šiuo aspektu, didėjantis kapitalo rinkų susipynimas, augantis kapitalo mobilumas ir persiorientavimas link slankių valiutos kursų buvo svarbūs veiksniai, modifikavę ortodoksinės Keyneso makroekonomikos valdymo strategijos efektyvumą. Spartaus ir vis spartėjančio kapitalo mobilumo sąlygomis vyriausybėms gali tapti sunku palai-

kyti ekspansinę makroekonominę politiką, nes dėl to iškylanti spartesnės infliacijos arba didesnių mokesčių ūgtelėjusioms vyriausybės išlaidoms dengti perspektyva gali paskatinti kapitalo bėgimą arba sąlygoti didesnes palūkanas vyriausybei skolinantis. Dėl tokių tendencijų šie procesai supančioja ekspansinę makroekonominę politiką arba išvis padaro ją bevaisę (Garrett, 1996, p. 88). Finansų globalizacija skatina vyriausybes laikytis tokios nacionalinės makroekonominės strategijos, kuria fiskalinės drausmės ir griežtos pinigų politikos būdu siekiama lėtų ir stabilių infliacijos tempų, nes būtent tai vertina globalinės finansų rinkos. Todėl vyriausybės siekia įgyvendinti vengiančią rizikos, atsargią makroekonominę politiką, stengdamosis iš anksto įspėti globalinių finansų rinkų reakciją ir užsitikrinti jų pritarimą.

4.9.2 Įtaka sprendimams: valiutų kursų valdymas

Bretton Woodso epochoje, kai egzistavo kapitalų kontrolė, vidaus pinigų rinkos buvo atitvertos nuo užsienio valiutų rinkų, todėl vyriausybės galėdavo amortizuoti užsienio valiutos intervenciją ir paremti nacionalinės valiutos vertę bei išlaikyti nepakitusią pinigų pasiūlą (žr. 4.7 intarpą). Dėl to vyriausybės buvo laisvos valdyti valiutos kursą. 9-ąjį dešimtmetį panaikinus kapitalo kontrolę, buvo padaryta išvada, kad toks atskyrimas nebeįmanomas, nes vidaus ir užsienio aktyvai faktiškai yra tobuli vienas kito pakaitalai ir todėl užsienio valiutos intervencija turės įtakos vidaus pinigų pasiūlai ir atvirkščiai. Tokiu samprotavimu privertė suabejoti aiški 1985 m. Plaza-Louvre'o susitarimo sėkmė.

9-ojo dešimtmečio pradžioje dolerio kursas pašoko, ir dešimtmečio viduryje doleris jau akivaizdžiai buvo pervertintas (Frankel ir Froot, 1990). G5 grupės vyriausybės (JAV, Jungtinė Karalystė, Vokietija, Prancūzija ir Japonija) susitarė kartu įsikišti į globalinę valiutų rinką siekiant pradžioje sumažinti dolerio vertę, o po to ją stabilizuoti. Tokios suplanuotos intervencijos į šalių vidaus pinigų rinkas buvo labai sušvelnintos, ir šalių pinigų pasiūlos nepaveikė. Žinoma, kiek tos intervencijos buvo tiesioginė po to vykusio dolerio kurso kitimo priežastis – diskutuotinas dalykas, nors tyrimai rodo, jog jų įtaka buvo nemenka (Dominguez ir Frankel, 1993). Taigi tam tikra vidaus pinigų autonomija gali būti suderinama su valiutos kurso valdymu, jei šalių aktyvai nėra absoliutūs pakaitalai. Tačiau daugeliu požiūrių Plaza-Louvre'o epizodas buvo išimtis, nors jis parodo, jog ir esant slankių valiutos kursų sistemai, dozuotos užsienio valiutos intervencijos kartais gali būti veiksmingos ir neiškraipo vidaus pinigų pasiūlos.

Slankūs valiutų kursai gali sukelti greitus ir dramatiškus valiutų vertės pokyčius, dėl to vyriausybėms siekti išlaikyti stabilią ir galbūt mažą infliaciją gali būti sunku. Norėdamos užkirsti kelią tokiems dramatiškiems pokyčiams, daugelis vyriausybių bandė suvaldyti valiutos kursą fiksuodamos jos santykį su lėtų infliacijos tempų šalies valiuta (EPS narės – su Vokietijos, Lotynų Amerikos šalys – su JAV valiuta) ir šitaip įsitvėrė „antiinfliacinio inkaro". Iki 10-ojo dešimtmečio valiutų krizių Europoje, Meksikoje ir Azijoje buvo plačiai tvirtinama, kad tai – efektyvi antiinfliacinė strategija, tačiau minė-

4.7 intarpas. Užsienio valiutos intervencijos sterilizavimas

Sterilizavimas – tai vyriausybių pastangos sušvelninti savo operacijas užsienio valiutų rinkose kompensuojančiu įsikišimu į vidaus pinigų rinką siekiant, kad užsienio valiutų intervencija nedarytų jokio poveikio visuminei vidaus pinigų pasiūlai. Jei, pavyzdžiui, valdžia pamėgintų pristabdyti valiutos kurso kilimą imdama parduoti savo valiutą ir taip didinti vidaus pinigų pasiūlą, tai šį įsikišimą ji sušvelnins vidaus pinigų rinkose parduodama obligacijas, kad pinigų pasiūla sumažėtų. Dauguma centrinių bankų įprastai bando sterilizuoti savo intervencijas, bet tai bus veiksminga tik tuomet, jei vidaus ir užsienio aktyvai nebus tobuli pakaitalai. Parduodant vidaus obligacijas, kyla palūkanų normos (norint paskatinti investuotojus turėti daugiau obligacijų, reikia siūlyti didesnes palūkanas), bet jei obligacijos yra tobulas užsienio aktyvų pakaitalas, tada palūkanų normų padidėjimas paprasčiausiai skatins užsienio lėšas įtekėti į šalį ir pasinaudoti aukštesnėmis palūkanų normomis. Jei laikomasi fiksuoto valiutos kurso sistemos, pinigų pasiūla padidės; jei yra slankaus kurso sistema – valiutos kursas pakils, nes padidės valiutos paklausa; abiem atvejais pradinės intervencijos rezultatas bus nulinis.

tos krizės iškėlė klausimą, ar realiai galima išlaikyti valdomo, arba fiksuoto, valiutos kurso politiką esant nevaržomam globaliniam kapitalo mobilumui. Eichengreenas (1994b) tvirtina, kad tokiomis sąlygomis tėra du vieninteliai veiksmingi politikos variantai – nevaržomas slankus valiutos kursas arba pinigų sąjunga, t.y. neatšaukiama valiutų kursų fiksacija įkuriant bendrą valiutą.

Jei valiutos kursas tiesiog pervertintas ir jo palaikyti neįmanoma, spekuliacinė ataka neišvengiama. Spekuliantai gali mobilizuoti labai gausias lėšas per derivatyvų rinkas, kaip tai padarė George Sorosas, kai sterlingas 1992 m. rugsėjo mėnesį buvo priverstas palikti VKM, bet dar lemtingesni yra institucinių investuotojų ir daugianacionalinių korporacijų veiksmai, kuriais siekiama atsikratyti valiutos, kuriai, jų nuomone, iškilo grėsmė. Jei vyriausybės įsipareigojimas išlaikyti fiksuotą valiutos kursą yra patikimas, tokios atakos paprasčiausiai sužlugs, bet yra keli variantai, kai tokios atakos pasieks tikslą (Obstfeld, 1996). Jei palūkanų normos pastūmėjamos aukštyn siekiant apginti nustatytą valiutos kursą nedarbo, padidėjusių hipotekos kaštų ir t.t. prasme, tai vyriausybėms gali kainuoti daugiau, nei jos gali pakelti. Jei vyriausybės skola didelė, palūkanų normų padidėjimas gali būti paprasčiausiai nebepakeliamas; jei bankų sistema trapi, gali prireikti vienos nakties paskolų palūkanų normas pakelti daugiau kaip 100 proc., bet to irgi nebus įmanoma ištverti net ir trumpą laikotarpį. Praeityje kapitalo kontrolė padarydavo valiutos kursus labai paslankius vyriausybei manipuliuoti ir valdyti. Kapitalo kontrolė šiek tiek gindavo nuo spekuliacijos ir fiksuoto valiutos kurso sąlygomis leido išlaikyti tam tikrą pinigų politikos autonomiją. Kai kapitalo kontrolė buvo panaikinta ir kai Europoje buvo sukurta vieninga Europos rinka, nacionalinės gynybos nuo spekuliacijos priemonės tapo labai ribotos – visa tai iš dalies ir paaiškina 1992 ir 1993 m. valiutų krizes. Nustatytą valiutų santykį galima išlaikyti tik tuo atveju, jei inkarinės valiutos šalis fiksuoto kurso sistemoje su-

perka atakuojamą valiutą; bet ta šalis gali taip daryti tik tiek, kiek tie veiksmai nesikerta su jos pačios vidaus pinigų politika. 1992 m. rugsėjo mėnesį Vokietijos valdžia nepanoro padidinti Vokietijos pinigų pasiūlą, kad apgintų sterlingą ir kitas valiutas, nes laikė sterlingą pervertintu.

Žinoma, neįmanoma kategoriškai įvertinti teiginio apie fiksuoto valiutos kurso efektyvumą globalinio kapitalo mobilumo sąlygomis teisingumo. Istoriškai žiūrint, Aukso standarto atgaivinimas 3-ąjį dešimtmetį buvo ekonominė nelaimė, jo pradinę sėkmę (bent jau pagrindinėms valiutoms) labiausiai nulėmė jo veiklos aplinkybės. Bretton Woodso sistema praktiškai gyvavo tik trylika metų – nuo laisvo einamosios sąskaitos konvertabilumo 1958 m. iki jos suirimo 1971 m.; tuo tarpu EPS – mažesnė, dažniau koregavusi pagrindines valiutas sistema – praktiškai išsilaikė tik keturiolika metų (1979–1993), nors veikė kur kas labiau finansiškai integruotoje sistemoje. Taigi kategoriški tvirtinimai apie įvairių valiutos kurso valdymo strategijų finansinės globalizacijos sąlygomis efektyvumą ir realumą dar būtų per ankstyvi. Nepaisant to, akivaizdu, jog šiuolaikiniai finansų globalizacijos modeliai pakeitė esamų valiutos kurso valdymo strategijų kaštų ir naudos skirtumus pradedant nuo orientavimosi į apibrėžtą infliacijos lygį ir baigiant pinigų sąjunga. Be to, globalizacija padarė daug sudėtingesnę vidaus ekonomikos tikslų ir valiutos kurso stabilumo sąveiką. Taip pat abejotina, turint galvoje pavienes vyriausybių turimas užsienio valiutos atsargas ir potencialią kasdieninę apyvartą užsienio valiutos rinkose, ar kuri nors vyriausybė pajėgtų suvaldyti savo valiutos kursą nebendradarbiaudama su kitomis vyriausybėmis ir centriniais bankais. Šiuo atžvilgiu finansų globalizacija sustiprino ir tarptautinio pinigų bendradarbiavimo, ir konkurencijos būtinybę. Kam vienu ar kitu metu teks svarbesnis vaidmuo, priklausys nuo konjunktūros veiksnių.

4.9.3 Įtaka institucijoms ir paskirstymui: gerovės valstybė

> Mes norėjome demokratijos,
> o gavome obligacijų rinką.
> *Užrašas ant sienos Lenkijoje*

Greta svarstymų apie galimą valstybės makroekonominės politikos ar valiutos kurso valdymo autonomiją egzistuoja ir samprata, jog finansų globalizacija transformuoja modernios valstybės formą ir globalinės politinės ekonomikos funkcijas (Strange, 1996; Germain, 1997). Manoma, kad globalinės finansų rinkos sukelia skirtingų ideologinių pakraipų vyriausybių politinių ir socialinių programų konvergenciją link „rinkai draugiškos" politikos visuotinio įsipareigojimo užtikrinti kainų stabilumą; mažo viešojo sektoriaus deficito ir kartu išlaidų, ypač socialinėms reikmėms, mažo tiesioginio apmokestinimo; privatizavimo ir darbo rinkos dereguliavimo.

Teigiama, jog tokie pokyčiai itin nepalankūs profesinėms sąjungoms, viešojo sektoriaus darbuotojams, gerovės valstybės išlaikytiniams ir kitoms tradicinėms kairiojo spar-

no interesų grupėms. Šiame kontekste finansų globalizacija ekonominių pranašumų balansą dar pastūmėja kapitalo pusėn ir tolyn nuo darbo. Tačiau globalinių finansų rinkos anaiptol neskelbia, kaip teigia kai kurie hiperglobalistai, gerovės valstybės pabaigos. Kaip jau pastebėta, finansų globalizacija netrukdo ekspansinei ekonominei politikai ir išplėtotoms gerovės programoms, finansų rinkos veikiau tik padidina vyriausybėms tarptautinio skolinimosi kaštus arba sąlygoja valiutos kurso smukimą (Garrett, 1996). Panašiai būdavo ir ankstesniais istoriniais laikotarpiais.

Šiuolaikinėje konjunktūroje išryškėja tai, kad finansų globalizacija pajungė vyriausybes išorinei finansų drausmei, o tai padėjo atsirasti tiek labiau rinkoms draugiškoms valstybėms, tiek pakeisti galios pusiausvyrą tarp valstybių ir finansų rinkų. Šiuo atžvilgiu IKVV šalių politinė darbotvarkė rodo globalinių finansų apribojimus, nors konkreti finansų globalizacijos įtaka joms gana skirtinga.

4.9.4 Įtaka struktūrai: sisteminė rizika ir besikeičianti finansinės galios pusiausvyra

Sisteminė rizika – tai rizika, potencialiai veikianti globalinę finansų sistemą kaip visumą, o ne tik vieną valstybę ar finansinių institucijų grupę. Šiuolaikinės finansų rinkos leidžia riziką struktūrizuoti ir perskirstyti, institucijoms sudarydamos galimybes atsiverti nuo tam tikrų rizikos rūšių – pavyzdžiui, nuo valiutos kurso svyravimų; tačiau visos sistemos požiūriu tai tik transformuoja ir perskirsto riziką, bet jos nepašalina ir nesumažina. Tokie būdai gali netgi padidinti sisteminę riziką. Banko ar bankų grupės žlugimas ar pasitikėjimo praradimas gali įžiebti didžiulį kapitalo atsitraukimą iš kitų bankų ir bendro pasitikėjimo jais sumažėjimą, o tai, esant susipynusioms nacionalinėms finansų sistemoms, gali turėti globalinių pasekmių. Antai 1982 m. tarptautinės įsiskolinimo krizės metu aukštų realių palūkanų normų ir silpstančio pasaulio ūkinio aktyvumo derinys sulaikė skolų grąžinimą; taip kilo grėsmė ne tik kai kuriems bankams, bet ir visos tarptautinės bankų sistemos stabilumui. Šiuo atžvilgiu sisteminė rizika yra šiuolaikinės globalinių finansų sistemos struktūrinė savybė.

Šiuolaikinių finansų rinkų dydis ir globalinės apimtys padidino kai kuriuos sisteminės rizikos elementus. Galima teigti, kad finansų institucijos tapo labiau pažeidžiamos atsisakymui grąžinti skolas (defoltui) ar įmokoms vėluoti. Skolinimas besivystančioms šalims 10-ąjį dešimtmetį sukėlė riziką, panašią į 8-ojo dešimtmečio, bet ir papildomą riziką – tiek, kiek tos lėšos yra vis labiau susietos su kylančių šalių fondų biržų bei kitų rinkų veikla. Derivatyvai gimdo naują riziką (Kelly, 1995). Jie leidžia rinkos subjektams užsiimti dideles spekuliacines pozicijas su dideliais pelnais, bet juose taip pat slypi ir labai didelių nuostolių rizika, kaip parodė Baringso banko žlugimas 1995 m. Derivatyvų prekyba gali padidinti riziką ir dėl to, kad didėja jų pagrindą sudarančių aktyvų kainų nepastovumas.

Tarpvalstybiniai finansų srautai sisteminę riziką keičia taip, kad kurioje nors šalyje vienos ar kelių institucijų patiriami finansiniai sunkumai gali gerokai smogti likusiai globalinių finansų sektoriaus daliai. Pavyzdys – Rytų Azijos 1997 m. finansų krizė, kai

Tailando valiutos kritimas nuvilnijo per valiutų rinkas sukeldamas spartų valiutų kursų kritimą visame regione ir paveikdamas valiutų kursus kitose kylančiose rinkose nuo Rusijos iki Lotynų Amerikos. Taip pat tiriamojo laikotarpio kapitalo bėgimas iš tų šalių turėjo įtakos fondų biržoms (žr. G. Thompson, 1998). Susaistytame pasaulyje labai susipynusios nacionalinės rinkos reiškia, kad sutrikimai vienoje rinkoje labai greitai persimeta į kitas. Kadangi didžiąją tarptautinių finansinių sandorių dalį sudaro nedidelė bankų grupelė, vieno jų finansiniai sunkumai tuoj pat sukelia pasekmes likusiems. Kai sandorio šalys gyvena skirtingose laiko zonose, iškyla atsiskaitymų rizika – pirmasis sandorio dalyvis gali būti jau įvykdęs savo sutartinius įsipareigojimus, tuo tarpu antrasis dalyvis tuo metu gali bankrutuoti ir nebeįstengti sumokėti reikiamos sumos. Atsiranda ir likvidavimo rizika – kai sandorio šalys nepajėgia laiku surinkti reikiamos sandorinės sumos. Bankai nuolatos turi 2 mlrd. JAV dolerių ar daugiau pernakt nesugrąžintų skolų; nors trumpalaikio skolinimosi galimybės leidžia jiems padengti šį trūkumą, koks nors stambesnis operacijų sutrikimas gali sukelti rimtus sunkumus. Tokia rizika ypač akivaizdi kylančiose rinkose, kur dideli sandoriai yra įprastas dalykas, tačiau mokėjimų ir atsiskaitymų sistemos santykinai neišplėtotos. Vieno banko atsiskaitymų ar likvidavimo problemos gali turėti didžiulių sisteminių pasekmių visai tarptautinei finansų tvarkai.

Sisteminė rizika sužadina prieštaringus imperatyvus. Viena vertus, finansų institucijų, tiek viešųjų, tiek privačių, siekis išvengti stambesnės tarptautinės finansinės krizės sukuria imperatyvą ekstensyviau ir intensyviau reguliuoti tarptautinius pasaulio finansus. Antai praūžus 1997 m. Rytų Azijos finansų krizei, kasmetiniame TVF ir Pasaulio banko viršūnių susitikime 1998 m. buvo susitarta kurti veiksmingesnį tarptautinį priežiūros mechanizmą ir užtikrinti didesnį finansinės informacijos skaidrumą siekiant užkirsti kelią tokio pobūdžio krizėms ateityje. Kita vertus, jokia valstybė ar finansų institucija nesuinteresuota laikytis griežtesnių reguliavimo standartų nei jos konkurentai. Todėl sisteminei rizikai mažinti skirti reguliavimo instrumentai dažnai yra toli gražu ne tokie, kokių reikia veiksmingai susidoroti su tokia rizika. Šią problemą puikiai iliustruoja faktas, kad po Rytų Azijos krizės nesiimta jokių esminių bandymų kitaip reguliuoti tarptautinius trumpalaikio kapitalo srautus. Atsižvelgiant į potencialiai nestabilią globalinių finansų rinkų prigimtį ir momentinį finansinės informacijos sklidimą pagrindiniuose pasaulio finansų centruose, sisteminė rizika lieka kaip pastovi grėsmė visos globalinės finansų sistemos veiklai, ir jokia vyriausybė savarankiškai negali tos grėsmės nei pašalinti, nei apsaugoti nuo jos savo ekonomikos.

Padidėjusi sisteminė rizika taipogi stipriai siejama su struktūriniu vyriausybių (bei tarptautinių institucijų) ir rinkų, arba tiksliau – viešosios ir privačios valdžios – globalinėje finansų sistemoje galių balanse poslinkiu (Germain, 1997; Pauly, 1997; Walter, 1993). Nors yra tendencija perdėti globalinių finansų rinkų galią ignoruojant centrinį valstybių galios vaidmenį palaikant veiksmingą tų rinkų veiklą, ypač krizių metu, bet yra ir daug įtikinamų empirinių duomenų, verčiančių manyti, jog šiuolaikinę finansinę globalizaciją inspiruoja rinkos, o ne vyriausybės. Toks sustiprintas finansų liberalizacijos poslinkis link rinkų ir privačių finansų institucijų, kaip „autoritetingų veikėjų" glo-

balinėje finansų sistemoje, kelia rimtus klausimus apie valstybių galios ir ekonominio suverenumo pobūdį. Kaip pastebi Germainas, „valstybės leido susiorganizavusiems pinigų rinkos veikėjams vyrauti sprendžiant, kam leidžiama gauti kreditą (finansus) ir kokiomis sąlygomis. Tarptautinis kredito organizavimas tapo pertvarkytas... iš kvaziviešojo į beveik visiškai privatų" (1997, p. 163). Šiame naujame kontekste IKVV autonomija ir netgi suverenumas kai kuriais aspektais tampa problemiškas.

4.10 Išvada

Nuo 8-ojo dešimtmečio globaliniai finansai didėjo eksponentiškai, ir dabar šių srautų ir tinklų ekstensyvumas, intensyvumas, apyvartos greitis ir įtaka daugeliu aspektų yra beprecedenčiai. Nacionalinės finansų rinkos ir svarbiausi pasaulio finansų centrai vis labiau įsigali globalinėje finansų sistemoje. Drauge su šiais procesais finansai gilėja, dėl to reta nacionalinė ekonomika gali įstengti tverti nevykdydama kasdieninių operacijų pasaulio finansų rinkose. Tokiame kontekste globalinių finansų rinkų nestabilumas gali turėti itin rimtas pasekmes nacionaliniams ūkiams, nes finansinės sąlygos viename regione padaro beveik žaibišką įtaką nacionalinėms finansų rinkoms bet kuriame pasaulio taške.

Palyginti su klasikinio Aukso standarto epocha arba Bretton Woodso laikais, šiuolaikinė finansų globalizacija gerokai skiriasi. Vienas iš pagrindinių bruožų – pats finansinių sandorių ir srautų dydis, sudėtingumas ir greitis. Dabar prekiaujama dažniau, sparčiau, gerokai didesnės apimtys, daugiau valiutų, įvairesni ir kur kas sudėtingesni aktyvai. Pačios kapitalo judėjimo apimtys, palyginti su pasaulio ar nacionaliniu produktu ir prekyba, yra unikalūs. Visa tai atliekama remiantis labai institucionalizuota infrastruktūra, kurios dėka tarpvalstybinė finansinė prekyba ištisą parą ir realiu laiku suformuoja besirutuliojančią globalinę finansų rinką, sukeliančią didelę sisteminę riziką. Šiuolaikinė finansų globalizacija yra ryški nauja pakopa organizuojant ir valdant kreditą ir pinigus pasaulio ekonomikoje; ji keičia sąlygas, kurios lemia viso pasaulio valstybių ir tautų klestėjimą.

5 skyrius
Korporacijų galia ir globalūs gamybos tinklai

Be globalių finansų, tikriausiai labiausiai paplitęs ekonominės globalizacijos įvaizdis yra susijęs būtent su multinacionalinėmis korporacijomis (MNK) – milžiniškomis korporacinėmis imperijomis, apkėtusiomis visą Žemės rutulį, kurių metinė apyvarta yra kaip daugelio šalių visas BNP. 1998 m. pasaulyje buvo 53000 multinacionalinių korporacijų, turinčių 450000 padalinių užsienyje, kurių globalūs pardavimai sudarė 9,5 trln. dolerių. Pastaruoju metu tarptautinė gamyba „persveria eksportą, kaip vyraujantį užsienio rinkų aptarnavimo būdą" (UNCTAD, 1997, p. 1; 1998). Keletas MNK dominuoja pasaulio naftos, kalnakasybos, maisto ir kitų žemės ūkio produktų rinkose, o apie 100 – atlieka pagrindinį vaidmenį pramoninės gamybos ir paslaugų globalizavimo procese. Visos kartu 100 didžiausių MNK kontroliuoja apie 20 proc. globalaus užsienio turto, visame pasaulyje įdarbina 6 mln. darbuotojų ir sudaro beveik 30 proc. visų MNK bendro pasaulinių pardavimų kiekio (UNCTAD, 1997, p. 8). Bet MNK gausėjimas neatskleidžia visos gamybos globalizacijos esmės. Komunikacinių technologijų pažanga ir infrastruktūros sąlygos, kurios skatino globalių finansinių rinkų evoliuciją ir globalią prekybą, taip pat prisidėjo ir prie gamybos internacionalizacijos smulkiose bei vidutinėse įmonėse (SVĮ) bent jau labiausiai išsivysčiusiuose pasaulio ūkiuose. SVĮ integruojamos į produktų gamybos ir paskirstymo tinklus, kur ir gamyba, ir paskirstymas yra globalizuoti. Todėl globalūs gamybos ir paskirstymo tinklai jau nebėra vien tik MNK tvarinys (nors ir svarbiausias, nes šios korporacinės imperijos išlieka), bet į tarpvalstybinius ryšius įtraukia ir SVĮ (Castells, 1996; Gereffi ir Korzeniewicz, 1994). Šiame skyriuje nagrinėjama gamybos ir paskirstymo tinklų globalizacija platesne prasme – kaip prekybos ir finansų analizės papildymas.

5.1 MNK ir globali gamyba

Ekonomikos globalizacijos procesams MNK veikla yra svarbiausias dalykas. Jos apima apie du trečdalius pasaulio prekybos, o maždaug trečdalį šios prekybos sudaro vidinė prekyba tarp tos pačios kompanijos padalinių (UNCTAD, 1995, p. 23). MNK atlieka pagrindinį vaidmenį kuriant ir skleidžiant technologijas, nes apima apie 80 proc. pasaulio technologijų prekybos ir didesnę privačių tyrimo bei projektavimo darbų dalį. Dėl milžiniško kapitalo poreikio ir periodiškai atsirandančio grynųjų pinigų perteklius jos tapo pagrindiniais tarptautinių finansinių rinkų žaidėjais. Jos atlieka svarbų

vaidmenį prekybos, finansų, technologijos ir (dėl gaminamų produktų bei žiniasklaidos nuosavybės) kultūros globalizacijoje. Bet labiausiai MNK siejamos su gamybos ir paslaugų internacionalizacija: jos gali būti laikomos išplitusiais po regionus ir kontinentus verslais. Kaip pažymi Wilkinsas:

> multinacionalinė įmonė *nepalieka* šalies A dėl šalies B. Ji išsiplečia už tėvynės sienų bei pasilieka savo šalyje, nors ir plisdama daugelyje svečių kraštų. Už politinių sienų (savų ir užsienio) išplinta firmos vadyba, valdžia, organizaciniai pajėgumai, siūlomas paketas... Multinacionalinė įmonė įsteigia, įgyja ir administruoja tarpusavyje susijusių verslų tinklą (1994, p. 24–25).

Šiame skyriuje dėmesys sutelkiamas (nors ne vien tik) į MNK vaidmenį globalizuojant prekių ir paslaugų gamybą bei paskirstymą. Nuo MNK reikia pradėti gobalios gamybos ir paskirstymo istorinių modelių analizę, nes skirtingos jų formos atliko tam tikrą vaidmenį pasaulio ekonomikoje jau nuo viduramžių.

Tačiau kas yra MNK? Plačiausia prasme MNK yra kompanija, gaminanti prekes ir teikianti paslaugas daugiau nei vienoje šalyje. Siauriausia prasme – tai įmonė, per tiesiogines užsienio investicijas (TUI) kontroliuojanti ir valdanti padalinius daugelyje šalių už savo krašto ribų. Todėl TUI yra vienas iš tinkamiausių tarptautinės gamybos augimo rodiklių. Bet TUI srautų apskaičiavimuose nepakankamai įvertinama gamybos internacionalizacija dviem aspektais. Pirma, TUI sudaro tik apie 25 proc. visų tarptautinės gamybos investicijų multinacionalinių korporacijų užsienio filialuose, tačiau MNK pritraukia investicinį kapitalą iš daugelio šaltinių (kaip pažymėta ankstesniame skyriuje), kad sudarytų savo TUI sumą (UNCTAD, 1997, p. 4). Taip „tarptautinės gamybos dalis taip pat yra gerokai didesnė", nei atrodytų pagal TUI srautus, nes „MNK užsienio filialams priklauso apie penktadalis bendro pasaulinio pagrindinio kapitalo" (UNCTAD, 1997, p. 4). Antra, kaip minėta, globalios gamybos ir paskirstymo sistemos nepriklauso vien tik nuo nuosavybės ar kontrolės, jos gali paprasčiausiai apimti skirtingų šalių įmonių gamybos tinklus (Borrus ir Zysman, 1997). Sisteminga kiekybinė informacija apie tai yra neprieinama, todėl tik specifinių pramonės sektorių tyrimai, o ne TUI srautų rodikliai suteikia patikimų žinių apie šiuolaikinių globalios gamybos formų apimtį ir geografinį mastą. Taigi šiame skyriuje, nagrinėjant gamybos ir paskirstymo tinklų globalizaciją, pasinaudojama kiekybiniais duomenimis apie TUI, o aptariant gamybos organizavimo sektorių tendencijas – labiau kokybiniais.

Gamybos ir paskirstymo tinklų globalizacija rodo, kad korporacinės veiklos ir verslo tinklai plečiasi pagrindiniuose pasaulio ekonomikos regionuose. Matomiausia ir institucionalizuota forma ji apima milžiniškų MNK, organizuojančių ir valdančių tarpvalstybinį verslą per gamyklų nuosavybę, realizavimo rinkas ar padalinius įvairiose šalyse, veiklą. Iš kitos pusės, dabar daugelis MNK perduoda gamybą SVĮ užsienyje („suraikydamos vertės grandinę"), siekdamos pigios labai kokybiškos produkcijos (žr. 3 sk.). Taip sukuriami globalūs gamybos tinklai ar sistemos, apimančios ne tiesioginę nuosavybę, o pastovius kontraktinius santykius. Bet lygiai taip pat vienos šalies

SVĮ gali išsiplėsti į užsienį per frančizę ar kooperatinius susitarimus, pagal kuriuos įgyjamas kitos SVĮ akcijų paketas siekiant suformuoti globalią gamybos ir paskirstymo grandinę. Nors globaliose gamybos ir paskirstymo sistemose paprastai dominavo didžiosios MNK, dabar tai jau nėra taisyklė. Imkim, pavyzdžiui, *Caro Cuori* – smulkų Argentinos moteriško apatinio trikotažo mažmenininką (kurio pardavimo apimtys mažesnės nei 0,5 proc. *Ford Motor* kompanijos apimčių), turintį realizacijos rinkas Ispanijoje, Portugalijoje, Ekvadore, Kanadoje, JAV ir Pietų Afrikoje (*Financial Times*, 10 Feb. 1998, p. 32).

Remiantis šiandieniniais ir istoriniais pavyzdžiais, šiame skyriuje stengiamasi apžvelgti tarptautinės prekių ir paslaugų gamybos bei paskirstymo organizavimo raidą nuo pat šiuolaikinės epochos pradžios. Platesne prasme – tai pastangos nustatyti verslo globalizacijos istorinius laiko, erdvės bei organizacinius matmenis (žr. įvadą). Todėl čia analizuojamas tarptautinės verslo veiklos ekstensyvumas, intensyvumas, greitis ir įtaka, taip pat svarbūs stratifikacijos ir institucionalizacijos modeliai, vyraujantys sąveikos būdai ir infrastruktūros sąlygos, kurios palaikė gamybos globalizaciją skirtingose istorinėse epochose. Palyginus pagrindines istorines verslo globalizacijos formas, skyrius užbaigiamas specifinių šiuolaikinės gamybos globalizacijos savybių analize. Išvadose pripažįstant MNK ir tarptautinės gamybos vaidmenį formuojant, o gal net nulemiant tautų ir bendruomenių klestėjimą, įvertinama šiuolaikinių globalizuotos gamybos modelių įtaka išsivysčiusių kapitalistinių visuomenių valstybių ekonominei autonomijai ir suverenitetui.

5.2 Tarptautinis verslas iki pramonės revoliucijos

Investicijų ir gamybos pasklidimo už politinės jurisdikcijos ribų prasme tiesioginių užsienio investicijų pradžia galime laikyti jau tokias viduramžiais buvusias „superbendroves" kaip Peruzzi bendrovė Florencijoje (Hunt, 1994). Ši bendrovė veikė visoje Europoje ne tik kaip prekybos verslas, tačiau ir organizavo iš Flandrijos importuotų audinių apdailos darbus Florencijoje. Bendrovės partneriai buvo išsklaidyti po pagrindinius Europos miestus ir veikė plati kurjerių sistema. Tačiau nepaisant Tanžero filialo, Peruzzi ir panašios viduramžiškos bendrovės nebuvo tarpkontinentinės. Tai tapo įmanoma tik dėl ilgų nuotolių komunikacijos pažangos. Pirmosios ekonomiškai reikšmingos, veikiančios keliuose kontinentuose, buvo 16-ojo–18-ojo amžių prekybinės kompanijos, pavyzdžiui, Rytų Indijoje imperijoms priklausančios bendrovės (ypač Olandijos ir Britanijos, žr. 5.1 intarpą), veikiančios tarp Europos ir Azijos, bendrovė *Hudson Bay Company*, veikianti tarp Šiaurės Amerikos ir Britanijos, bei *British Royal Africa Company*. Nors iš esmės jos veikė vieningoje imperijos teisinėje erdvėje ir pirmiausia organizavo prekybą, o ne gamybą, tačiau tai, kad jos šiek tiek užsiėmė gamyba, leidžia jas laikyti MNK prototipais. (Išskyrus *Hudson Bay Company*, šios bendrovės nunyko 19-ojo amžiaus pabaigoje.)

Iki šiol įprasta manyti, kad silpna komunikacijų infrastruktūra trukdė šioms prekybos bendrovėms veikti kaip šiuolaikinės MNK, nes kontrolė iš centro būtų neįmanoma.

5.1 intarpas. ***The British East India*** **bendrovė**

The British East India bendrovė įregistruota Karališkajame statute 1600 m. ir sėkmingai baigė darbą 1858 m., kai Britanijos vyriausybė perėmė jos funkcijas. Sukurta, kad gintų ir plėstų Britanijos kontrolę Indijos prekybai, ypač apsisaugant nuo Olandijos, ji išsivystė į akcinę bendrovę, faktiškai turinčią didžiosios Indijos dalies prekybos monopolį, pavyzdžiui, prieskonių, žemės ūkio žaliavų, opiumo ir tekstilės. Jos akcijos Londono ir Amsterdamo biržose nuolat tapdavo spekuliacijos objektu. Ji šiek tiek išplėtojo integraciją su gamyklomis ir kitais vietiniais verslais, taigi organizavo tarptautinę gamybą. Klestėjimo viršūnėje veikė kaip tikra valstybė, leido savo pinigus, taikė savo administracinę ir kriminalinę teisę ir išlaikė savo tūkstantinę armiją.

Naujausi tyrimai rodo, kad šis požiūris per daug supaprastintas. Carlosas ir Nicholas (1988) nustatė, kad klestėjimo laikotarpiu šios kompanijos sudarydavo tūkstančius ar šimtus tūkstančių sandorių per metus, turėdamos didelį vadybininkų personalą ir hierarchines struktūras jų priežiūrai bei kontrolei. Šias organizacijas sukurti ir išlaikyti reikėjo nemažai pastangų ir išmoningumo. Nors komunikacijų greitis buvo mažas – pavyzdžiui, prekybos ciklas tarp Indijos ir Anglijos užtrukdavo nuo aštuonių iki trisdešimt šešių mėnesių – vidinių komunikacijų lygis prilygsta 19-ojo amžiaus pabaigos – 20-ojo pradžios MNK.

Pagal to laikotarpio standartus šios didžiosios prekybos bendrovės buvo labai išsiplėtusios ir apėmė didžiąją 17-ojo ir 18-ojo amžių tarpkontinentinės prekybos dalį. Tačiau, kaip pažymėta 3 skyriuje, ši prekyba dažniausiai buvo prekyba prabangos prekėmis ir sudarė tik nedidelę pasaulio ekonominės veiklos dalį. Be to, sunku būtų atskirti šių kompanijų įtaką nuo platesnio kolonializmo poveikio.

5.3 Tarptautinė gamyba pramoniniame amžiuje: multinacionalinio verslo plėtra, 1850–1939 m.

19-ajame amžiuje tarptautinės investicijos augo sparčiau. Nors, kaip pažymėta 4 skyriuje, didžioji šių investicijų dalis buvo vertybiniai popieriai, naujausi tyrimai rodo, kad kai kuriuose sektoriuose ir kai kuriuose ūkiuose reikšmingą dalį sudarė TUI ir gamybos internacionalizacija (Wilkins, 1974, 1991, 1994). 19-ojo amžiaus pradžioje užsienio investicijos buvo labiau nukreiptos į pirminį sektorių – žaliavų ir gavybos pramonę. Tačiau tuo laikotarpiu svarbi buvo ir multinacionalinių bankų veikla, o nuo 1950-ųjų kai kurios gamybinės kompanijos įsteigė savo užsienio padalinius. 19-ojo amžiaus pabaigoje užsienio investicijos išsiplėtė į žemės ūkį su TUI į plantacijas ir rančas. TUI iš esmės buvo nereguliuojamos, nes nebuvo jokių tarptautinių ir tik keletas nacionalinių kapitalo judėjimo apribojimų. Nuosavybės teises saugojo daugiašaliai susitarimai, o didžiąją investicijų dalį globojo imperinė valdžia.

5.3.1 TUI ir tarptautinis verslas klasikiniu Aukso standarto laikotarpiu: ekstensyvumas, intensyvumas ir stratifikacija

Kaip ir visos užsienio investicijos, TUI ypač sparčiai augo klasikinio Aukso standarto laikotarpiu nuo 1870 iki Pirmojo pasaulinio karo. Dunningas (1988) teigia, kad Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse TUI sudarė 35 proc. visų ilgalaikių tarptautinių investicijų. Apie 55 proc. pasaulio TUI sudarė investicijos į pirminių produktų sektorių, apie 15 proc. – į gamybą, o likusios – į paslaugas ir patarnavimus, daugiausia bankų ir prekybines bendroves. TUI koncentracija į pirminių produktų sektorių reiškė, kad MNK menkai dalyvavo visoje gamybinėje veikloje, nes tarptautinės gamybos lygis buvo labai ribotas.

Didžiausias TUI šaltinis buvo Britanija, jos TUI sudarė apie pusę visų 1914 m. pasaulio TUI sumos. Toliau ėjo JAV, apimančios beveik 20 proc., likusios buvo iš Prancūzijos, Vokietijos ir kai kurių kitų Europos šalių, tarp jų Švedijos investuotojų. Nors Britanijos dalis yra palygintina su bendra jos užsienio investicijų dalimi, JAV dalis gerokai didesnė. Ypač nuo 19-ojo amžiaus pabaigos JAV firmos ir pramonėje, ir pirminiame sektoriuje pradėjo plėsti gamybą užsienio šalyse.

Nors daugiau kaip 60 proc. tarptautinių investicijų teko besivystančioms, ne Europos sritims, didžioji dalis susitelkė tam tikrose vietose. Daugiausia investicijų teko maždaug tuzinui teritorijų. Pagrindiniai užsienio investicijų recipientai buvo JAV, Rusija ir Kanada, po jų eina pagrindiniai eksportuotojai ir Austrija-Vengrija (Wilkins, 1994).

To laikotarpio MNK struktūriškai buvo tik šiek tiek panašios į šiuolaikines MNK, tačiau iš esmės skyrėsi nuo ankstesnių prekybos bendrovių. Iš pradžių daugelis investicijų buvo į „pavienius" verslus, kur investuotojai valdė užsienio įmones, nesudarančias tarptautinės gamybos grandinės. Tačiau 19-ojo amžiaus pabaigoje kalnakasybos ir žemės ūkio įmonės labiau pradėjo organizuoti prekybą ir paskirstymą tarptautiniu lygiu. Tuo laikotarpiu atsirado daug bendrovių, kurios, pavyzdžiui, pagrindinės naftos kompanijos, vėliau pradėjo dominuoti gaminant ir paskirstant pirminius produktus.

Komunikacijos ir transporto patobulinimai padidino verslo galimybes kontroliuoti tarptautinį gamybos procesą iš centrinės korporacijos būstinės. Todėl MNK suvaidino svarbų vaidmenį kuriantis globaliems pagrindinių produktų prekybos tinklams klasikinio Aukso standarto laikotarpiu. Tačiau į apdirbamosios pramonės sektorių jos buvo daug menkiau integruotos nei pastaruoju metu. Tipiška buvo tai, kad užsienio verslas buvo kuriamas siekiant išnaudoti specifinius gamybos užsienyje savo šalies rinkai privalumus. Smarkiai skyrėsi savoje šalyje įsikūrusios pagrindinės bendrovės kontrolės veiksmingumo lygis. Tačiau, nors šios gamybos apimtys buvo nedidelės, palyginus su šalies vidaus ekonomika, ji galėjo turėti daug didesnę reikšmę, nei rodo vien apimtis. Gamybinės MNK dažnai buvo tarp to laikotarpio technologiškai pažangiausių įmonių, siūlančių naujausius produktus ir procesus ir taip prisidedančių prie naujų pramonės šakų augimo.

5.3.2 Tarptautinis verslas tarpukario laikotarpiu: ekstensyvumas, intensyvumas ir stratifikacija

Pirmasis pasaulinis karas suardė TUI srautus, tačiau po to jie greitai atsigavo, nes dauguma jų rėmėsi imperiniais ryšiais ir geografiniu artumu. Iki 1938 m. bendra TUI suma realiai buvo maždaug 50 proc. didesnė nei 1914 m. (Dunning, 1988). Didžiausiais TUI šaltiniais išliko Britanija ir JAV, kurios apėmė atitinkamai 40 ir 25 proc. pasaulinių TUI. Vokietijos TUI holdingo kompanijos, kaip ir visos kitos šios šalies užseinio investicijos, dažniausiai buvo likviduotos po Pirmojo pasaulinio karo. Prancūzija vis dar turėjo maždaug 10 proc. nuo bendros sumos. Tuo laikotarpiu atsirado Švedijos, Šveicarijos ir Japonijos firmų TUI. Keletas pastaruoju metu pirmaujančių Švedijos ir Šveicarijos MNK užsienyje pasirodė būtent tuo laikotarpiu ir išnaudojo savo specifinius konkurencinius pranašumus. Japonija taip pat investavo užsienyje, kai kuriose kolonijose, ypač ryškiai gamybos lygį pakėlė Korėjoje.

TUI ekstensyvumas išliko panašus kaip ir prieš Pirmąjį pasaulinį karą. Daugiau kaip 60 proc. TUI buvo nukreipta į besivystančias šalis, tačiau daugiausia jų gavo Kanada ir JAV. Taip pat svarbios buvo Lotynų Amerikos šalys, pagrindinės pirminio produkto gamintojos, ir kai kurios Europos valstybės (Wilkins, 1994). Tačiau TUI liko labai sukoncentruotos nedaugelyje šalių, nors jų į pirminių produktų gamybą buvo pasklidę po daugiau kraštų. JAV ir toliau daugiausia investavo į abu Amerikos žemynus, tačiau tuo laikotarpiu pastebima pirmoji JAV investicijų banga į Europą ir Japoniją.

Nors TUI prieš Pirmąjį pasaulinį karą sklido laisvai, tarpukario laikotarpiu padėtis gerokai pasikeitė (Lipson, 1985). Po bolševikų revoliucijos Rusijoje užsienio kapitalas buvo nacionalizuotas, taip pat atsitiko ir Meksikoje. Taigi, atsiradus nacionaliniams apribojimams kapitalo judėjimui 1930 m., TUI srautų intensyvumas ir ekstensyvumas sumažėjo.

Didžioji tarptautinio verslo dalis liko sukoncentruota pirminių produktų sektoriuje. Pirmaujančios naftos firmos ir toliau dominavo šiame sektoriuje, tuo tarpu kitos MNK pradėjo kontroliuoti kalnakasybą ir metalų gamybą. JAV vaisių ir Britanijos cukraus bei arbatos kompanijos investavo į plantacijas ir pradėjo vyrauti šių produktų prekyboje. TUI į pramonę vis augo. Dažniausiai investavo firmos, tam tikru atžvilgiu pranašesnės už konkurentus, todėl kai kurios iš jų gamybą perkėlė į užsienį siekdamos tapti užsienio rinkų tiekėjomis. Prekybos protekcionizmas ketvirtąjį dešimtmetį kartais pastarąsias skatindavo. Žinoma, gerokai pagausėjo kiekvieno sektoriaus pagrindinių firmų kartelinių susitarimų, firmų, siekiančių pasinaudoti šia priemone pasaulio rinkų savo produktams pasidalijimui ir kontrolei (Jones, 1996). Tuo metu karteliai ypač paplito pirminiame sektoriuje, nes firmos stengėsi susidoroti su siaurėjančiomis pasaulio rinkomis.

5.3.3 Tarptautinio verslo įtaka prieš 1945 m.

Kaip ir visos užsienio investicijos tuo periodu, TUI buvo ribotos, o tarptautinė gamyba labai suvaržyta. TUI ir MNK veikla paplito po visus kontinentus, tačiau ji buvo ypač koncentruota keliose šalyse. Daugelyje šalių TUI buvo minimalios, tačiau pagrindinių

iškasenų, naftos ir kai kurių žemės ūkio produktų (pvz., kaučiuko) gamyboje MNK dalyvavimo nacionalinėje ekonomikoje intensyvumas dažnai buvo didesnis nei bet kada iki tol (Wilkins, 1994). MNK parūpino šių šalių ūkiams didžiąją investicinio kapitalo dalį organizuodamos pagrindinių prekių gamybą ir eksportą. Taip minėtos šalys pritraukė daugiau finansinių investicijų visuomeniniam vartojimui. Todėl MNK įtaka šių šalių ekonomikai buvo didelė.

Šio laikotarpio pradžioje MNK vaidmuo pramonėje buvo minimalus, o įtaka šalių ekonomikai paprastai menka, nors iki 1930-ųjų MNK dominavo kai kuriose pramonės šakose. Kai kuriose šalyse jų įtaka buvo didesnė, nei galima būtų spręsti pagal TUI apimtį. Dar prieš 1914 m. MNK diegė naujus produktus ir procesus TUI priimančiose šalyse, o tarpukario laikotarpiu tai darė dar sparčiau. MNK pradėjo gaminti naujus maisto produktus ir gėrimus, kurie vėliau tapo pasaulyje žinomais prekiniais ženklais. JAV multinacionalinės korporacijos pradėjo gaminti užsienyje automobilius ir kitas pagrindines plataus vartojimo prekes. Pavyzdžiui, tuo metu *Ford* ir *General Motors* atidarė automobilių gamyklas Europoje ir Japonijoje (Wilkins, 1974, 4 sk.). Laikui bėgant šios pagrindinės MNK iš esmės pakeitė vartojimo įpročius tose šalyse ir įsteigė filialus, užėmusius didelę šalies šeimininkės rinkos dalį. Jų pavyzdys ir perduodamos technologijos skatino vietinės pramonės vystymąsi. Tačiau gamyba net ir šiuose sektoriuose vis dar išliko nacionalinė. Šiuo laikotarpiu gamybos globalizacija buvo ribota. Daugelis Europos šalių ir didelė besivystančio pasaulio dalis TUI pritraukdavo mažai. Nors tuo metu pirminis sektorius buvo svarbus pasaulio ekonomikai, o MNK vaidino didelį vaidmenį apdirbamojoje pramonėje, daugelis produktų buvo gaminama nacionalinėse ir vietinėse gamyklose.

5.4 Multinacionalinės korporacijos iškilimas ir gamybos transnacionalizacija

Pokario laikotarpiu MNK jau buvo visur. Kaip rodo 5.1 lentelė, pokario laikotarpiu TUI kapitalas ir srautai augo greičiau nei pasaulio pajamos, o kartais ir prekyba, ypač nuo devintojo dešimtmečio vidurio. (Šie skaičiai pateikti einamosiomis kainomis, neatsižvelgta

5.1 lentelė. TUI metiniai augimo tempai 1960–1993 m.

	TUI kapitalas	TUI srautai	Bendrasis pasaulio produktas	Eksportas
1960–1967	7,5	7,4	5,2	7,8
1967–1973	11,1	14,3	10,4	18,0
1973–1980	14,2	10,7	11,1	20,0
1980–1985	5,3	7,3	5,6	–0,4
1986–1994	15,0	19,4	8,0	10,7

Šaltiniai: skaičiuota iš Dunnig, 1993b, p. 16; UNCTAD, 1996.

į infliaciją, todėl skirtingų laikotarpių negalima tiesiogiai lyginti.) Ypač kapitalo apimtis reikėtų vertinti atsižvelgiant į paklaidų koeficientą dėl sudėtingumo apskaičiuojant jo augimą (žr. Metodologijos priedą). Tačiau neginčytina yra tai, kad multinacionalinės korporacijos tapo pagrindiniais pasaulio ekonomikos veikėjais: išskyrus aštuntąjį dešimtmetį ir devintojo pradžią, 500 didžiausių bendrovių apyvarta augo greičiau nei pasaulio gamybos apimtys (Barnet ir Müller, 1974, p. 15; Carnoy, 1993). Kaip jau buvo pažymėta, MNK pastaruoju metu priklauso didžioji pasaulio eksporto dalis, o užsienio filialų pardavimai viršija bendrą pasaulio eksporto apimtį. Be to, augant MNK, vyko ryški gamybos transnacionalizacija per globalius gamybos ir paskirstymo tinklus.

5.4.1 Tarptautinio verslo ekstensyvumas

TUI ekspansiją pokario laikotarpiu pradėjo JAV kompanijos: šeštąjį ir septintąjį dešimtmečius mažiausiai pusė visų TUI srautų buvo iš JAV. Amerikiečių korporacijos visame pasaulyje investavo į kalnakasybą ir žemės ūkį, o ypač į naftos pramonę. Kadangi Lotynų Amerikos šalių industrializacijos procesai buvo apsaugoti protekcionistiniais barjerais, JAV gamybinės MNK, sumažėjus eksporto galimybėms, ten perkėlė savo gamybą. Tačiau pagrindinis ekspansijos šaltinis buvo gamyba užsienyje – Europoje ir Kanadoje. Iš pradžių JAV investavo į pažįstamus regionus. Tik 7-ąjį dešimtmetį investicijos į Kanadą sumažėjo iki pusės visų srautų, o investicijos į Britaniją – iki pusės srautų į Europą apimties (Wilkins, 1974, p. 331). Dėl protekcionistinių barjerų, mažėjančių transporto kaštų ir augančio vartotojų poreikio dažnai buvo lengviau tiekti užsienio rinkoms per gamybą užsienyje nei eksportą. JAV multinacionalinės korporacijos toliau plėtėsi remdamosi savo technologiniu pranašumu daugelyje sektorių. Kai kurios Europos firmos pokario laikotarpiu sustiprino ir išplėtojo savo konkurencines galimybes kai kuriose pramonės šakose. Aštuntąjį dešimtmetį Europos ir Japonijos kompanijos kai kuriuose sektoriuose pasiekė panašų gamybos lygį kaip JAV. Todėl tuo laikotarpiu jos pradėjo investuoti užsienyje. Europos firmos dažnai plėtėsi į kaimynines rinkas. Kai Europos ir Amerikos MNK stengėsi panaudoti savo pažangiausias gamybos technologijas užsienyje, Japonijos MNK, priešingai, tokias technologijas dažniausiai naudojo gamybai namuose, kol dėl augančių algų ir brangstančios jienos tapo patraukliau darbo imlias veiklas perkelti į mažesnio darbo apmokėjimo kraštus.

Po nedidelio TUI srautų sumažėjimo devintojo dešimtmečio pradžioje jos sparčiai išaugo šio dešimtmečio pabaigoje ir rekordinį lygį pasiekė dešimtojo dešimtmečio pabaigoje (UNCTAD, 1998). Vieninga Europos rinka Europos Sąjungoje, APEC Osakos deklaracija (skelbianti laisvą ir atvirą prekybą ir investicijas Azijos-Ramiojo vandenyno zonoje iki 2010 m.) ir NAFTA paskatino trijų pagrindinių regioninių rinkų augimą, o tai leido MNK sutelkti gamybą šiuose trijuose „blokuose". Iš pradžių nuogąstavimai, kad šios regioninės rinkos gali tapti uždaros likusiam pasauliui, sustiprino šią tendenciją. Japonijos firmos daug plačiau savo pažangias gamybos technologijas diegė Europoje ir Šiaurės Amerikoje, o Europos firmų gerokai padaugėjo Šiaurės Amerikoje. Dažniausiai buvo įsigyjamos jau veikiančios vietinės ir nacionalinės firmos, tiesiogiai superkant jau veikiančias gamybos struktūras (žr. 5.2 lentelę). 1986–1990 m. tokie susiliejimai ir įsigijimai sudarė

5.2 lentelė. Tarptautiniai susiliejimai ir įsigijimai 1990 ir 1995 m. pagal regionus, proc.

	Į – IŠ		IŠ – Į	
	1990	**1995**	**1990**	**1995**
Pasaulis	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*
Industrinės šalys	95,4	89,4	83,1	70,3
Europa	61,0	45,4	41,1	31,7
Europos Sąjunga	57,0	41,9	37,6	30,9
Belgija	0,4	3,2	0,7	2,2
Prancūzija	14,0	5,7	3,9	5,6
Vokietija	10,0	9,2	5,0	2,7
Nyderlandai	2,6	4,9	1,3	1,1
Jungtinė Karalystė	16,0	10,6	15,7	15,3
Šveicarija	3,1	2,5	2,7	0,4
JAV	13,6	27,8	34,0	26,2
Japonija	15,7	6,9	0,1	0,7
Besivystančios šalys	4,7	10,5	11,3	27,7
Lotynų Amerika	0,2	1,1	5,3	4,6
Azija	4,4	8,8	5,9	12,8
Pietryčių Azija	3,0	8,2	5,7	12,5
Honkongas	0,7	1,7	1,2	0,4
Singapūras	0,2	1,1	0,4	0,3

Remtasi verte. „Į – IŠ" reiškia kilmės šalių bendrovių susiliejimus ir įsigijimus iš užsienio. „IŠ – Į" reiškia užsienio bendrovių įsigyjamas vietines bendroves. „Besivystančios šalys" neapima buvusios Tarybų Sąjungos ar Rytų Europos ir kt. Todėl bendra industrinių ir besivystančių šalių duomenų suma neatitinka viso pasaulio sumos (100 proc.).
Šaltinis: parengta pagal JETRO iš UNCTAD, *World Investment Report* 1996 (http:www.jetro/go/jp).

apie 70 proc. visų TUI į EBPO šalis ir nuo tol paprastai sudarė nuo trečdalio iki pusės visų TUI srautų, tačiau tik apie 20 proc. – į besivystančias šalis (UNCTAD, 1994, p. 23–24; 1996, 1 sk.; 1998). Tokiam sparčiam augimui įtakos turėjo ir kiti veiksniai.

Nuo dešimtojo dešimtmečio pradžios dauguma šalių liberalizavo savo užsienio investicijų reguliavimo tvarką ir aktyviai skatino investuoti į jų ekonomiką. 1991–1996 m. iš 559 pakeitimų, priimtų nacionaliniuose TUI reglamentuose visame pasaulyje, 95 proc. buvo nukreipti tolesniam liberalizavimui (UNCTAD, 1997, p. 10). Ši tendencija buvo labai svarbi investicijoms į paslaugas, ypač finansines, kur anksčiau užsienio kompanijoms buvo taikomi įvairūs nacionaliniai apribojimai. Nors dauguma šio laikotarpio TUI srautų buvo tarp EBPO šalių, finansų liberalizavimas kituose kraštuose ir palankesnės investicijų galimybės paskatino didesnius srautus į Rytų Aziją ir Lotynų Ameriką. Kai kuriuos srautus pritraukė privatizavimo programos, kurios sudarė apie 5–10 proc. TUI srautų į besivystančias šalis 1989–1994 m., o didžiąją šių srautų dalį – į besikuriančias

5.3 lentelė. Pagrindinių korporacijų ir užsienio dukterinių bendrovių skaičius pagal regionus ir šalis (naujausi prieinami duomenys)

Regionas/šalis	Pagrindinės bendrovės, kilusios iš šalies	Užsienio dukterinės įmonės, veikiančios šalies ūkyje[a]
Išsivysčiusios šalys	36380	93628
Vakarų Europa	26161	61902
Europos Sąjunga	22111	54862
Japonija	3967[b]	3405[c]
Jungtinės Valstijos	3470[d]	18608[e]
Besivystančios šalys	7932	129771
Afrika	30	134
Lotynų Amerika ir Karibų jūros šalys	1099	24267
Pietų, Rytų ir Pietryčių Azija	6242	99522
Vakarų Azija	449	1948
Centrinė ir Rytų Europa	196	53260
Pasaulyje 1997	44508	276659
Pasaulyje 1998	53000	450000

Duomenys gali gerokai skirtis nuo ankstesnių metų, nes tampa prieinama informacija apie šalis, kurių duomenys anksčiau nebuvo pateikti, keičiasi apibrėžimai ir atnaujinami senesni duomenys.

[a] Rodo užsienio dukterinių įmonių skaičių tam tikros šalies ūkyje remiantis jos duomenimis.

[b] Pagrindinių bendrovių skaičius be finansų, draudimo ir nekilnojamojo turto šakų 1995 m. kovo mėn. (3695), plius finansų, draudimo ir nekilnojamojo turto pagrindinių bendrovių skaičius 1992 m. gruodžio mėn. (272).

[c] Užsienio dukterinių įmonių skaičius be finansų, draudimo ir nekilnojamojo turto šakų 1995 m. kovo mėn. (3121), plius finansų, draudimo ir nekilnojamojo turto bendrovių skaičius 1995 lapkričio mėn. (284).

[d] Bendras nebankinių pagrindinių bendrovių skaičius (2658) 1994 m. ir bankinių pagrindinių bendrovių skaičius (89) 1989 m., turinčių nors vieną dukterinę įmonę, kurios turtas, pardavimai ar bendrosios pajamos didesnės kaip 3 mln. USD, ir nebankinės bei bankinės pagrindinės bendrovės (723), kurių dukterinių įmonių turtas, pardavimai ir bendrosios pajamos 1989 m. buvo mažesnės nei 3 mln. USD.

[e] Rodo bendrą bankinių ir nebankinių dukterinių įmonių, kurių turtas, pardavimai ar bendrosios pajamos didesnės kaip 1 mln. USD, 1994 m. skaičių (12523), bankinių ir nebankinių dukterinių įmonių, kurių turtas, pardavimai ir bendrosios pajamos buvo mažesnės nei 1 mln. USD, 1992 m. skaičių (5551), ir Jungtinių Valstijų dukterinių įmonių, kurios yra depozitorinės institucijos, skaičių (534). Kiekviena dukterinė įmonė sudaro vieningą Jungtinių Valstijų verslo įmonę, kurią gali sudaryti kelios individualios bendrovės.

Šaltinis: UNCTAD, 1997, 1998.

rinkos ekonomikas Rytų Europoje (UNCTAD, 1996, p. 5). Pirmą kartą nuo 1945 m. Rytų Europai teko tokios didelės TUI. Atsirado keletas gerai žinomų bendrų įmonių, iš kurių pažymėtina stulbinanti *Volkswagen* koncerno modernizuota *Škoda*. Iki dešimtojo dešimtmečio, TUI plečiantis į pereinamosios ekonomikos šalis, jos įgavo globalų pobūdį, MNK veikė praktiškai visų šalių ūkiuose. Ši padėtis buvo sutvirtinta dvišalių investicijų sutarčių modelio, sukurto skatinti TUI. 1997 m. buvo 1513 tokių sutarčių daugiau kaip 162 šalyse – gerokai daugiau nei 1992 m. (UNCTAD, 1997, p. 11; 1998).

Dešimtojo dešimtmečio pabaigoje tik nedaugelio šalių ekonomikos nepalietė MNK veikla ir globalūs gamybos tinklai. 5.3 lentelės duomenimis, visi pasaulio regionai daugiau ar mažiau yra MNK kilmės ar jų užsienio padalinių vieta. Tačiau ypač įspūdinga minėtų korporacijų veiklos apimtis besivystančiose šalyse ir iš jų kilusiose MNK. Tai rodo ne tik nuo 1989 m. didėjančio besivystančių šalių patrauklumo vakarietiškoms MNK tendenciją, bet ir besiplečiančią jų veiklą globaliuose gamybos tinkluose, nes iš jų kyla vietinės MNK ir jos tampa reikšmingu į išorę nukreiptų TUI šaltiniu. (UNCTAD, 1997, p. 1–6; Dicken, 1998). Devintojo dešimtmečio pabaigoje iš besivystančių šalių išaugo apie 3800 vietinių MNK, iki dešimtojo dešimtmečio vidurio, 5.3 lentelės duomenimis, šis skaičius daugiau nei padvigubėjo. Tai rodo globalios gamybos ir paskirstymo sistemos plėtrą.

5.4.2 TUI intensyvumas ir multinacionalinė gamyba

Stiprėjant MNK galiai, intensyvėjo ir jų veikla. Nors duomenys apie TUI yra išsamūs, bet duomenys apie bendrą MNK veiklą ir jų gamybą užsienyje ne tokie sistemingi. Bet neabejotinai išaugusią šių korporacijų reikšmę pasaulio ekonomikai pokario laikotarpiu rodo pateikiama analizė.

Vienu iš MNK užsienio veiklos aktyvumo matu gali būti TUI įplaukos bendrojo kapitalo formavimui (tai yra investicijos į naują gamybą). Pasaulyje TUI srautai padvigubėjo maždaug 2 proc. nuo bendrojo kapitalo formavimui skirtų investicijų devintąjį dešimtmetį iki 4 proc. pirmoje dešimtojo dešimtmečio pusėje (UNCTAD, 1996, p. 16). Nors tai ir atitinka didėjančią užsienio gamybos reikšmę, tačiau nėra teisinga, nes MNK finansuoja savo užsienio veiklą ne tik per TUI – užsienio dukterinės įmonės gali finansuoti ir finansuoja savo plėtrą reinvestuodamos savo pelną ir skolindamosis vietinėse ar pasaulio kapitalo rinkose. Kaip jau pažymėta, tik 25 proc. visų investicijų į tarptautinę gamybą yra investuota per TUI (UNCTAD, 1997, p. 4). Be to, kadangi didelę šių investicijų dalį sudaro susiliejimai ir įsigijimai, o ne naujos investicijos, sunku tiksliai įvertinti, kiek iš tikrųjų pagrindinis kapitalas pasaulio mastu išaugo finansuojant TUI.

Kitaip multinacionalinių korporacijų užsienio veiklą išmatuoti galima užsienio dukterinių įmonių pardavimus palyginus su pasaulio ekonomine veikla. Užsienio dukterinių įmonių pardavimų apimtys augo greičiau nei pasaulinis eksportas: aštuntąjį ir devintąjį dešimtmečius jų lygis artimas pasaulio eksportui, tačiau dešimtojo dešimtmečio pabaigoje šios apimtys buvo apie 30 proc. didesnės (UNCTAD, 1994, p. 130; 1997, p. 4). Užsienio dukterinių įmonių pardavimų apimtys, palyginti su pasauliniu BVP, išaugo nuo 10–15 proc. aštuntąjį dešimtmetį iki beveik 25 proc. pastaruoju metu.

Tiesioginiai užsienio gamybos mastai yra mažesni, nes gamyba rodo lėšų, įdėtų į gamybą, kurios kartais yra importuotos, pridėtinę vertę. Šie skaičiai yra „apytikriai, nes tik nedaugelis nacionalinių statistikos institucijų sistemingai renka MNK veiklos duomenis, todėl bendri pasaulio duomenys surenkami iš skirtingų nacionalinių skaičiavimų, kurie remiasi nepakankama informacija, todėl yra preliminarūs. 5.4 lentelės duomenimis, užsienio dukterinių įmonių dalis pasauliniame BVP išaugo nuo mažiau kaip 5 proc. 1970 m. iki 7,5 proc. pastaruoju metu. Tai sudaro mažiausiai 10 proc. neofi-

5.4 lentelė. Dukterinių bendrovių užsienyje gamyba, proc. nuo BVP

	Pasaulinis BVP	Pasaulinis privatusis BVP	Pasaulinės gamybos apimtys	Pasaulinės paslaugų apimtys	Besivystančių šalių BVP	Besivystančių šalių privatusis BVP
1970	4,5					
1977	5,4		11,5	2,3		
1982	5,8	8,1	12,7	2,5	4,4	5,7
1988	6,3	8,8	15,6	3,1		
1990	6,4	9,3	16,5	3,4	3,9	4,9
1992	6,2	9,0	17,6	3,7	4,3	5,4
1995	7,5	10,9			6,3	8,0

Šaltiniai: pagal World Bank, 1997; World Bank, *World Development Report*, įv. metų.

cialaus pasaulinio BVP. Užsienio gamyba akivaizdžiausiai išaugo apdirbamojoje pramonėje, kur ji sudarė maždaug 10 proc. aštuntąjį dešimtmetį, tačiau padidėjo iki beveik 20 proc. pastaruoju metu; paslaugų dalis gerokai mažesnė, tačiau ji taip pat padidėjo. Užsienio dukterinių įmonių dalis besivystančių šalių BVP ir apdirbamojoje pramonėje taip pat padidėjo, nors lieka šiek tiek mažesnė nei pasaulyje.

Nuo aštuntojo dešimtmečio MNK užsienio gamyba vis labiau įsitraukė į tarptautines gamybos grandis, todėl tarptautinė prekyba pačiose MNK smarkiai išaugo. Ši prekyba firmos viduje sukelia daugybę įvertinimo ir duomenų surinkimo problemų, nes neaišku, kokie komerciniai santykiai susiformuoja tarp pardavėjo ir pirkėjo, kai jie priklauso tai pačiai firmai, ypač kai per pastaruosius dvidešimt metų, be visiškos dukterinių įmonių nuosavybės, atsirado įvairių žinybinių susitarimų. Valstybinės statistikos institucijos ne visada sistemingai renka duomenis apie įmonių vidaus prekybą. Tačiau apskritai apytikriai duomenys yra gana nuoseklūs. Bonturi ir Fukasaku (1993) nustatė, kad kai kurių EBPO šalių nuo ketvirtadalio iki trečdalio prekybos pastaruoju metu sudaro bendrovių vidaus prekyba. JTPPK (1995, p. 23) ir EBPO (1993c) apskaičiavo, kad bendrovių vidaus prekyba sudaro apie trečdalį pasaulio prekybos.

Galų gale kiti gamybos internacionalizacijos vertinimai, kaip tarptautinių susitarimų tarp bendrovių skaičius, patvirtina šią globalios gamybos didėjimo tendenciją. 1990 m. buvo sudaryta 1700 tokių susitarimų, o iki 1995 m. jų atsirado apie 4600 (UNCTAD, 1997, p. 5–6).

5.4.3 TUI: stratifikacijos pobūdis

Nors TUI ir multinacionalinės gamybos intensyvumas ir ekstensyvumas pokario laikotarpiu didėjo, tačiau tai vyko skirtingais būdais ir netolygiai. Daugiausia TUI vis dar yra iš nedaugelio EBPO šalių. 5.5 lentelės duomenimis, pokario laikotarpiu TUI tik iš aštuonių šalių MNK – G5 ir Nyderlandų, Švedijos bei Šveicarijos – sudarė daugiau kaip tris ketvirtadalius visų pasaulio TUI. Kapitalo vertė nustatoma to meto kainomis,

5.5 lentelė. Pagrindinių investuojančių šalių TUI apimtys 1960–1994 m., mlrd. JAV dol. (skliausteliuose proc.)

	1960	1975	1980	1985	1994
JAV	31,9	124,2	220,0	251,0	610,1
	(47,1)	(44,0)	(42,9)	(36,6)	(25,3)
Prancūzija	4,1	10,6	23,6	37,1	183,3
	(6,1)	(3,8)	(4,6)	(5,4)	(7,6)
Vokietija	0,8	18,4	43,1	59,9	199,7
	(1,2)	(6,5)	(8,4)	(8,7)	(8,3)
Nyderlandai	7,0	19,9	42,1	47,8	146,2
	(10,3)	(7,1)	(8,2)	(7,0)	(6,1)
Švedija	0,4	4,7	5,6	12,4	51,2
	(0,6)	(1,7)	(1,1)	(1,8)	(2,1)
Šveicarija	2,3	22,4	21,5	21,4	99,6
	(3,4)	(8,0)	(4,2)	(3,1)	(4,1)
Jungtinė Karalystė	12,4	37,0	80,4	100,3	281,2
	(18,3)	(13,1)	(15,7)	(14,6)	(11,7)
Japonija	0,5	15,9	18,8	44,3	284,3
	(0,7)	(5,7)	(3,7)	(6,5)	(11,8)
Besivystančios šalys	67,0	275,4	507,5	664,2	2243,8
	(99,0)	(97,7)	(98,8)	(96,9)	(93,0)
Bendra pasaulio suma	67,7	282,0	513,7	685,5	2412,2

Šaltiniai: UNCTC, 1988; UNCTAD, 1996.

tai sumenkina einamąją jų vertę, kuri tikriausiai yra apie 50–70 proc. didesnė nei fiksuota vertė (Graham, 1996, p. 11).

Pastaruoju metu pasiskirstymas gerokai pakito. JAV akivaizdžiai vis dar lieka didžiausia užsienio investuotoja, jų TUI apimtis absoliutine išraiška nuolat didėja. Tačiau jų dalis pasaulio TUI sumažėjo nuo maždaug 50 proc. 1960 m. iki 25 proc. pastaruoju metu. Panašiai ir dviejų tradiciškai pagrindinių investuotojų – Jungtinės Karalystės ir Nyderlandų – dalys šiuo laikotarpiu sumažėjo, nors jų TUI apimtys absoliutine išraiška padidėjo. Japonijos ir Vokietijos bendrovės – priešingai: ryškiai padidino savo TUI dalį pasaulyje nuo septintojo dešimtmečio iki pastarųjų dienų. Japonų bendrovės dabar yra antroje vietoje, Prancūzijos ir Švedijos dalis taip pat padidėjo. Besivystančių šalių TUI 1996 m. taip pat pasiekė rekordinį lygį (UNCTAD, 1997, p. 13). Analogiškai, nors šeštąjį ir septintąjį dešimtmečius beveik visos didžiausios pasaulio firmos buvo kilusios iš EBPO valstybių, nedaugelis (tačiau jų gausėjo) besivystančių šalių MNK taip pat pasiekė pasaulinį lygį (Bergesen ir Fernandez, 1995; Dicken, 1998). Iš tiesų dešimtąjį dešimtmetį Pietų Korėjos konglomeratas *Daewoo* ir Venesuelos bendrovė *Petroleas de Venezuela SA* pateko į didžiausiųjų pasaulio MNK šimtuką (UNCTAD, 1997, p. 8).

Vis dėlto daugiausia MNK ir TUI srautų kyla iš EBPO šalių ir juda jose. Tačiau, pažymėtina, kad TUI srautų koncentracija (priešingai nei kapitalo) EBPO šalyse vis mažėja

5.6 lentelė. Įvežamo TUI kapitalo pasiskirstymas tarp išsivysčiusių ir besivystančių šalių 1960–1994 m., proc.

	Išsivysčiusios šalys	Besivystančios šalys
1960	67,3	32,3
1973	72,9	27,1
1980	77,5	22,5
1985	73,5	26,4
1994	73,8	25,3

Šaltiniai: Dunning, 1988; UNCTAD, 1996.

ir „nuo 1989 m. pastebimas nuolatinis jų dalies sumažėjimas pasaulio [TUI] įplaukose" (UNCTAD, 1997, p. 13). TUI iš besivystančių šalių daugėja, nors jos sudaro mažiau negu 10 proc. pasaulio TUI kapitalo[1]. Šį faktą dar labiau patvirtina tarptautinių įsigijimų ir susiliejimų geografija (žr. 5.2 lentelę). Ši veikla tarp EBPO šalių tampa ne tokia koncentruota ir plačiau išsibarsčiusi. Tai svarbūs pokyčiai, rodantys šių laikų TUI tarptautinės veiklos skirtumus nuo ankstesnių jos istorinių fazių.

Pokariniu laikotarpiu TUI srautai į besivystančias šalis nuolat plėtėsi kaip ir kapitalas. TUI ekstensyvumas yra toks, kad faktiškai visos pasaulio šalys turi kažkiek TUI kapitalo. Tačiau didžiąją pokario laikotarpio dalį TUI tarp EBPO šalių augo greičiau nei besivystančiose šalyse. Taigi TUI kapitalas jose (priešingai nei srautai) lieka koncentruotesnis. 5.6 lentelės duomenimis, iki 1960 m. du trečdaliai TUI kapitalo buvo sutelkta išsivysčiusiose šalyse, t.y. beveik priešingai nei prieškariniu laikotarpiu. Nuo to laiko besivystančių šalių dalis išaugo beveik iki trijų ketvirtadalių.

5.7 lentelės duomenys rodo tikslesnį TUI kapitalo įplaukų pasiskirstymą. Jungtinės Karalystės svarba išlieka, o Kanados padėtis tapo gerokai prastesnė. Vakarų Europa atgavo savo poziciją kaip priimanti 40 proc. TUI kapitalo, neseniai šoktelėjo ir TUI įplaukos. Tuo tarpu didžiąją pokarinio laikotarpio dalį JAV buvo stambi investuotoja, o nuo 1980 m. ji tapo reikšmingu TUI įplaukų kraštu.

Nors TUI ateina faktiškai į visas besivystančias šalis, tačiau jos pasiskirsčiusios labai netolygiai. Vargingiausioms šalims tenka mažiau kaip 1 proc. pasaulio TUI įplaukiančio kapitalo. Beveik nuo aštuntojo dešimtmečio dešimties didžiausių besivystančių šalių – TUI recipienčių – dalis išaugo nuo mažiau kaip pusės iki beveik dviejų trečdalių viso besivystančių šalių TUI kapitalo (apskaičiuota iš UNCTC, 1983 ir UNCTAD, 1996). Afrika buvo nustumta į šalį, sumažėjus TUI į pirminį sektorių, nors yra šiek tiek pasikeitimų (UNCTAD, 1997). Lotynų Amerikos reikšmė santykinai sumažėjo, nors ji vis dar lieka labai svarbi. Ryškiausiai pakilo Rytų Azija, tačiau vargu ar ši padėtis išsilaikys dėl regiono ekonominės krizės. Didelės TUI įplaukos pasiekė Kiniją, kadangi MNK nujaučia milžinišką augimą dėl jos ekonominės trans-

[1] Skirti TUI kapitalą nuo jo srautų ypač svarbu, nes pirmasis imamas kaip istoriškai sukauptos TUI, o srautai matuojami kaip įvežamos ir išvežamos TUI per tam tikrą laiko tarpą.

5.7 lentelė. Įvežamas TUI kapitalas pagal priimančias šalis 1960–1994 m., mlrd. JAV dol. (proc. skliausteliuose)

	1960	1973	1980	1985	1994
JAV	7,6	17,3	83,0	184,6	504,4
	(13,9)	(10,4)	(17,2)	(25,1)	(21,5)
Kanada	12,9	27,6	54,2	64,7	105,6
	(23,7)	(16,8)	(11,2)	(8,8)	(4,5)
Vakarų Europa	12,5	60,8	200,3	244,8	972,0
	(22,9)	(36,5)	(41,6)	(33,3)	(41,5)
Prancūzija	22,6	33,4	142,3		
			(4,7)	(4,5)	(6,1)
Vokietija			36,6	36,9	125,0
			(7,6)	(5,0)	(5,3)
Švedija			3,6	5,1	19,1
			(0,7)	(0,7)	(0,8)
Jungtinė Karalystė	5,0	14,8	63,0	64,0	214,2
	(9,2)	(8,9)	(13,1)	(8,7)	(9,1)
Japonija	0,1	1,3	3,3	4,7	17,8
	(0,2)	(0,8)	(0,7)	(0,6)	(0,8)
Afrika	3,0	4,8	20,8	27,0	55,0
	(5,5)	(2,9)	(4,3)	(3,7)	(2,3)
Lotynų Amerika	8,5	20,9	48,0	76,3	199,2
	(15,6)	(12,5)	(10,0)	(10,4)	(8,5)
Besivystančios Azijos šalys	4,1	8,0	38,0	91,8	334,8
	(7,5)	(4,8)	(7,9)	(12,5)	(14,3)
Centrinė ir Rytų Europa			0,1	0,2	19,7
					(0,8)
Bendra suma pasaulyje	54,5	166,7	481,9	734,9	2342,2

Šaltiniai: Dunning, 1988; UNCTAD, 1996.

formacijos. 1994 m. TUI kapitalo įvežimas į Kiniją sudarė apie 15 proc. visos besivystančių šalių sumos, o TUI įplaukų srautai – daugiau kaip trečdalį (UNCTAD, 1996).

Dėl TUI koncentracijos EBPO šalyse daugelis skeptikų pareiškė, kad TUI srautai labai priklauso nuo regiono, tiksliau, kad jie telkiasi apie Europos (ES), NAFTA ir APEC „triadą" (žr. Hirst ir Thompson, 1996b, 4 sk.; Ruigrok ir Tulder, 1995, p. 148–151; cf. UNCTC, 1991). Šiuo požiūriu pateikiami du svarbūs teiginiai:

- Pirma, nors TUI kapitalą galima grupuoti pagal regionus, duomenys neabejotinai rodo ryškius TUI tarpregioninius srautus. Mūsų tyrimo požiūriu šie srautai – aiškus globalus reiškinys. TUI koncentracija EBPO šalyse rodo jų stratifikaciją, o ne regionalizaciją, t.y. jos netolygumą ir hierarcinę struktūrą.

5.8 lentelė. Išvežamo kapitalo regioninis intensyvumas 1990 m.

	Šiaurės Amerika	Lotynų Amerika	Europa	Afrika	Pietų Azija	Rytų Azija
Šiaurės Amerika	2,03	1,12	0,84	0,49	0,32	0,80
JAV	1,99	1,15	0,88	0,53	0,32	0,84
Europa	0,97	0,53	1,30	1,13	1,77	0,55
Prancūzija	1,00	0,23	1,56	1,33	0,00	0,14
Vokietija	0,82	0,52	1,55	1,00	0,46	0,38
Švedija	0,61	0,31	1,90	0,00	0,00	0,00
Jungtinė Karalystė	1,32	0,56	0,79	2,11	0,72	1,01
Rytų Azija	1,28	1,09	0,50	1,11	0,28	1,95
Japonija	1,34	1,13	0,46	1,20	0,31	1,94

Skaičiai rodo dalį, kurią sudaro konkrečios šalies investuojamas kapitalas priimančiame regione, padalytą iš priimančios šalies dalies pasaulio TUI kapitalo apimtyje be investuojančios šalies TUI kapitalo. Kuo didesni skaičiai, tuo didesnė TUI koncentracija regione.
Šaltinis: UNCTAD, 1993, p. 169.

- Antra, net ir atsižvelgiant į čia pateiktą stratifikaciją, neatrodo, kad egzistuotų akivaizdi regioninė TUI srautų koncentracija. Skaičiavimais, kur lyginami prekybos ir TUI srautai 1985 ir 1990 m., nustatyta, kad TUI srautų regioninė koncetracija yra netgi mažesnė negu prekybos srautų (De Jong ir Vos, 1995).

5.8 lentelėje pateiktas į kitas šalis investuoto kapitalo regioninis intensyvumas. Kadangi matuojamas kapitalas, o ne srautai, negalima jo tiesiogiai lyginti su prekybos duomenimis, tačiau tai vis dėlto rodo, kad nors investuotojai prijaučia „savo regionui", tai nelabai ryšku ir neprieštarauja tarpregioninėms TUI. Be to, tokio regioninio šališkumo lygmuo mažesnis nei prekyboje (UNCTAD, 1993, p. 170). Iš tiesų už „triados" ribų TUI regioninis „prisirišimas" yra didesnis.

5.4.4 Multinacionalinė gamyba: stratifikacijos pobūdis

Kadangi nacionalinės statistikos tarnybos sistemingai nerenka duomenų apie MNK ar tarptautinę gamybą, bet kokie statistiniai rodikliai yra fragmentiški ir daugiausia liečia tik gamybą. MNK veikla kiekvienoje iš šešių čia tyrinėjamų išsivysčiusių kapitalistinių visuomenių šalių bus nagrinėjama kartu su besivystančių ir pereinamosios ekonomikos šalių veikla.

Kaip rodo 5.9 lentelės duomenys, užsienio dukterinės įmonės šiame tyrime nagrinėjamose šalyse sudaro didelę pramoninės produkcijos dalį, išskyrus Japoniją. Tai, kad

5.9 lentelė. Užsienio įmonių dalis pramoninėje gamyboje 1970–1991 m., proc.

	1970	1980	1991
Jungtinės Valstijos	3,1	3,9	14,8[a]
Kanada	–	50,6	49,0[b]
Japonija	2,3	4,6	2,8[c]
Prancūzija	–	26,6	26,9
Vokietija	14,0	15,7	13,8[a]
Jungtinė Karalystė	12,1	19,3[d]	25,5
Švedija	5,2	7,9	18,0[a]

[a]1992.
[b]1989.
[c]1990.
[d]1991.
Šaltiniai: Clegg, 1987, p. 67; OECD, 1996a, p. 36.

JAV iš daugiausia vien eksportavusios TUI dabar tapo didžiausia TUI importuotoja (kaip ir eksportuotoja), rodo užsienio dukterinių įmonių gausėjimas JAV vidaus pramonėje: dešimtojo dešimtmečio viduryje jos sudarė apie 20 proc. (Ham ir Mowery, 1997). Iki aštuntojo dešimtmečio JAV pramonė akivaizdžiai pirmavo daugelyje sektorių. Kai padėtis pasikeitė, užsienio firmoms tapo pelninga įsikurti JAV. Jungtinių Valstijų multinacionalinių korporacijų dalis jų privačios gamybos apimtyje (išskyrus bankus) sumažėjo nuo trečdalio iki ketvirtadalio per 1977–1993 m., tačiau tai slepia svarbius sektorinius skirtumus, nes JAV MNK toliau vyrauja vietinėje pramonėje (Lipsey et. al., 1995). Šio sumažėjimo priežastis, ko gero, didėjantis paslaugų sektorius, į kurį MNK tradiciškai skverbiasi mažiau, o ne tai, kad JAV multinacionalinės korporacijos praranda savo rinkos dalį dėl užsienio dukterinių įmonių.

Pokariniu laikotarpiu Britanija buvo pagrindinė TUI eksportuotoja ir importuotoja. Tai rodo jos labai liberalią politiką TUI atžvilgiu. Nors iš pradžių britų MNK investicijos buvo sukoncentruotos Sandraugos šalyse, tačiau ypač nuo aštuntojo dešimtmečio investicijos buvo sutelktos EBPO šalyse (Hood ir Young, 1997). Britų MNK pranašesnės vartojimo prekių, chemijos ir mašinų gamyboje, todėl jos sukūrė globalius gamybos tinklus kai kuriose šių sektorių dalyse. Antra vertus, TUI į Britaniją buvo didelės. Užsienio koncernai buvo gerokai produktyvesni nei vietinės bendrovės, o investicijos į kai kurias šakas, pavyzdžiui automobilių, buvo svarbios jų transformacijai. Dėl to užsienio dukterinių įmonių dešimtąjį dešimtmetį Britanijos pramonėje padaugėjo apie ketvirtadalį, nes užsienio kompanijos vyravo būtent automobilių ir kompiuterių pramonėje. Be to, tenkindamos britų rinką, JAV, o dabar ir Japonijos MNK pradėjo gamybą Britanijoje, pasinaudodamos ja kaip placdarmu patekti į Europos rinką. Tačiau liberalizavus vietinių finansinių paslaugų rinką devintojo dešimtmečio viduryje, Britanija pritraukė dideles TUI į finansinių paslaugų sektorių, o kai kurias *City* firmas perėmė užsienio bendrovės. Taigi, nors Londono *City* išlaikė pranašumą kaip pagrindinis savo

laiko zonos finansinis centras, britų finansinės bendrovės prarado savo konkurencinį pranašumą ir užleido vietą užsienio MNK.

Pokariniu laikotarpiu Prancūzija ilgą laiką skatino nacionalines pirmaujančias bendroves. Atsirado keletas MNK, veikiančių EBPO ir besivystančiose šalyse. 1992 m. 300 didžiausių Prancūzijos MNK daugiau kaip pusė pardavimų ir daugiau kaip ketvirtis lėšų buvo užsienyje (Michalet, 1997). Nors Prancūzijos vyriausybė ribojo TUI įvežimą, kai kurios minėtos investicijos buvo įsileistos ir net skatintos. Devintojo dešimtmečio viduryje Prancūzija liberalizavo TUI režimą, atsisakė daugelio savo industrinės politikos elementų ir aktyviai skatino ne ES MNK įsikurti Prancūzijoje suteikiant galimybę pasiekti Europos rinką. Augant TUI įvežimui, užsienio dukterinių įmonių dalis Prancūzijos pramonėje padidėjo daugiau nei ketvirtadaliu.

Nors Vokietija laikėsi liberalios politikos TUI atžvilgiu, įvežimas yra nedidelis, tuo tarpu jos TUI kitose šalyse yra dvigubai didesnis. Industrinė Vokietijos firmų galia ir didelis darbo užmokestis atbaidė TUI įvežimą, todėl užsienio dukterinių įmonių vietinėje pramonėje nedaug. Vokietijos MNK plačiau diegė gamybą užsienyje ir buvo pirmaujantys investuotojai Rytų Europoje dešimtąjį dešimtmetį.

Pagrindinės gamybinės bendrovės Švedijoje nuo senų laikų dažniausiai visos yra MNK. Švedijos MNK daugiausia investavo į EBPO šalis. TUI eksporto politika buvo liberalizuota aštuntąjį dešimtmetį, tačiau jų įplaukų politika liberalizuota tik devintąjį dešimtmetį. TUI įplaukų ir užsienio dukterinių įmonių Švedijos pramonėje pagausėjo.

TUI įvežimų ir užsienio įmonių Japonijos pramoniniame sektoriuje yra nedaug. Pavyzdžiui, Japonijos MNK pasinaudojusios savo konkurenciniais pranašumais automobilių gamyboje ir elektronikoje, perkėlė gamybą į užsienį ir tapo pagrindiniu TUI šaltiniu. Japonijos bendrovės iš pradžių augo gamindamos vietinei rinkai ir eksportui, tik aštuntąjį dešimtmetį jos perkėlė gamybą į užsienį. Iki devintojo dešimtmečio TUI įplaukos į Japoniją buvo griežtai ribojamos. Nors ir liberalizuotos, bet labai spaudžiamos TUI įvežimai liko nedideli. Akcinės nuosavybės pobūdis kliudo užsienio firmoms įsigyti japoniškas bendroves, joms dažnai sunku prasiskverbti į uždarus Japonijos ūkio gamintojų ir platintojų tinklus. Kai kuriais duomenimis, vietinėms MNK priklauso apie pusė Japonijos pramonės pridėtosios vertės, o tai rodo, jog vyrauja vietinė gamyba. (Lipsey et al., 1995).

Be šių šešių išsivysčiusių kapitalistinių šalių, besivystančios ir pereinamosios ekonomikos šalys tampa vis svarbesnėmis internacionalizuotos gamybos sritimis. Tai, be kita ko, matyti iš užsienio dukterinių įmonių besivystančiose šalyse skaičiaus (žr. 5.3 lentelę). Ji taip pat rodo, kaip kalbėta 3 skyriuje, naują globalų darbo pasiskirstymą. Tačiau MNK įsitraukimo būdai labai skiriasi. Dar gana neseniai užsienio MNK sudarė nedidelę nacionalinės gamybos dalį daugelyje besivystančių šalių, taip pat ir Indijoje. Tarp kitų Azijos šalių tik apie 10 proc. Korėjos ir 20 proc. Taivano pramoninio produkto priskiriama užsienio MNK. Tai iš dalies rodo TUI įvežimų apribojimus (žr. Lipsey et al., 1995). Padėtis Honkonge, Indonezijoje ir Tailande taip pat panaši. Pavyzdžiui, Malaizijoje užsienio MNK sukuriama daugiau kaip 40 proc. pramoninės gamybos pridėtosios vertės, Singapūre atitinkamai – (apie 70 proc. žr. Lipsey et al., 1995).

5.10 lentelė. TUI į pereinamosios (buvusios planingos) ekonomikos šalis 1993 m.

	Grynasis TUI įvežimas, mln. JAV dol.	Procentai nuo BVP	Procentai nuo bendrųjų vietinių investicijų
Bulgarija	55	0,5	2,7
Kinija	25800	4,5	10,9
Čekijos Respublika	950	3,4	20,0
Estija	160	3,2	12,5
Vengrija	2349	6,9	34,4
Kazachstanas	150	0,6	1,8
Latvija	20	0,4	3,5
Lietuva	12	0,2	1,4
Moldova	14	0,3	4,3
Lenkija	1715	2,0	12,4
Rusijos Federacija	700	0,2	0,8
Slovėnija	112	0,9	4,5
Ukraina	200	0,2	2,2
Uzbekistanas	45	0,2	0,7
Vietnamas	300	2,5	11,8

Šaltinis: Apskaičiuota iš *World Bank*, 1995.

Kitur padėtis taip pat smarkiai skiriasi. Kinijos ekonomika labai keičiasi – devintojo dešimtmečio pradžioje faktiškai ten nebuvo užsienio firmų, o pastaruoju metu jose jau sukuriama apie 10 proc. pridėtosios pramoninės gamybos vertės (ir ši dalis sparčiai didėja) bei 19–20 proc. visų privačių įmonių produkcijos (Ramstetter, 1998). Vien Guandong provincijoje užsienio MNK produkcija sudaro mažiausiai trečdalį visos gamybos apimties. Daugelyje Lotynų Amerikos šalių užsienio MNK dalis vietinėje pramonėje yra maždaug apie 30 proc. Mažai duomenų turime apie Afriką, ir nors MNK vaidmuo kai kuriose šakose gali būti reikšmingas, apskritai jų dalis visoje gamyboje tikriausiai yra nedidelė.

Nors pereinamosios ekonomikos šalims tenka nedidelė (tačiau didėjanti) TUI kapitalo ir srautų dalis, jos greitai buvo įtrauktos į MNK gamybinius tinklus. 5.10 lentelės duomenimis, TUI srautų indėlis į investicijas šiose šalyse dabar yra gana svarbus. Kinijos ir Vietnamo duomenys tikriausiai gerokai nuvertinti. Iš tiesų šie skaičiai turėtų būti didesni nei kitų besivystančių šalių. Mažiau nei per dešimtmetį Europos MNK, ypač automobilių pramonėje, įtraukė Rytų Europos ūkius į savo gamybinius tinklus.

Kaip jau minėta, reikšmingos ir augančios yra besivystančių šalių TUI ir daug MNK yra kilusių būtent iš šių šalių. 1993–1995 m. penkiasdešimties didžiausių MNK, kilusių iš besivystančių šalių, užsienio turtas padidėjo apie 280 proc., palyginti su pasaulio didžiausiųjų MNK šimtuko (beveik vien iš EBPO) 30 proc. (UNCTAD, 1997, p. 8). Globalios gamybos modeliai tampa sudėtingesni nuosavybės ir valdymo geografijos prasme.

Kintantis tarptautinės gamybos stratifikacijos pobūdis rodo ne tik sudėtingesnį globalų darbo pasidalijimą, tačiau ir yra glaudžiai susijęs su globalios gamybos sektorių

5.11 lentelė. TUI kapitalo pasiskirstymas tarp pirminio, antrinio ir tretinio sektorių 1970–1994 m., proc.

	1970	1975	1980	1985	1990	1994
Išsivysčiusios šalies investicijų eksportas						
Pirminis	22,7	25,3	18,5	18,5	11,2	8,7
Antrinis	45,2	45,0	43,8	38,7	38,7	37,4
Tretinis	31,4	27,7	37,7	42,8	50,1	53,6
Išsivysčiusios šalies investicijų importas						
Pirminis	16,2	12,1	6,7	9,2	9,1	–
Antrinis	60,2	56,5	55,2	46,2	42,5	–
Tretinis	23,7	31,4	38,1	44,5	48,4	–
Besivystančios šalies investicijų importas						
Pirminis	–	20,6	22,7	24,0	21,9	–
Antrinis	–	55,9	43,6	49,6	48,6	–
Tretinis	–	23,5	22,7	26,4	29,5	–

Antrinis reiškia apskritai apdirbamąją pramonę; tretinis reiškia paslaugas.
Šaltiniai: UNCTAD, 1993, p. 62; 1994 iš OECD, 1996c, apskaičiuota pagal duomenis iš JAV, Kanados, Prancūzijos, Vokietijos, Nyderlandų, Švedijos, Šveicarijos ir Japonijos.

struktūros pokyčiais. Tuoj po Antrojo pasaulinio karo dauguma TUI buvo sutelkta pirminių produktų sektoriuje (Jones, 1996, p. 61). Tačiau, kaip rodo lentelė 5.11, TUI į pirminę gamybą nuo to laiko linkusios mažėti. Mažėjant bendrai pirminei gamybai pasaulio ekonomikoje, šaltojo karo laikotarpiu daugelis besivystančių šalių nacionalizavo gavybos pramonę. O šių šakų MNK dažniausiai susitelkė žaliavų apdirbimo ir paskirstymo srityse, nors nemažai didelių MNK vis dar dominuoja gavybos ar žemės ūkio, taip pat apdorojimo ir paskirstymo veikloje.

Pastaruoju metu MNK priklauso didžiausia pasaulio apdirbamosios pramonės eksporto dalis. Augant tarptautiniam apsirūpinimui iš dukterinių įmonių ir subrangovų, prekyba pusfabrikačiais išaugo, kai MNK išplėtė savo gamybos procesus tarptautiniu lygmeniu (žr. OECD, 1994a, 5 sk.). Taip MNK naują globalų darbo pasidalijimą kuria per vidinę bendrovių prekybą, nes gamyba organizuojama pasauliniu mastu, kad būtų pasinaudota mažesnėmis gamybos išlaidomis ar specifinėmis nacionalinėmis konkurencijos sąlygomis. Šiuo požiūriu MNK reikšmė apdirbamosios pramonės eksportui kai kuriose naujai industrializuotose šalyse vis didėja (Blomström, 1990). MNK užsienio dukterinėms įmonėms šiuo metu priklauso 25 proc. ar daugiau viso eksporto iš G5 šalių (JAV, JK, Vokietijos, Prancūzijos ir Japonijos) (Julius, 1990). Be to, net ir tuomet, kai eksportuoja smulkios ir vidutinės įmonės, susitarimai su MNK dėl paskirstymo ar marketingo dažnai yra lemiamas dalykas norint apsisaugoti einant į pasaulio rinkas (Perraton, 1999).

Nors didžioji TUI dalis sukoncentruota gamyboje, TUI į paslaugų sferą nepaprastai išaugo ir dabar sudaro didelę tarptautinio verslo ir TUI kapitalo dalį. Daugiausia ši veikla sutelkta tradicinėse bankininkystės ir prekybos srityse, tačiau neseniai išaugo ir kituose sektoriuose: kitų finansinių ir verslo paslaugų, duomenų apdorojimo ir turizmo (Daniels, 1993; Dunning, 1993a, 10 sk.). Iš dalies tai yra MNK sukurtos tarptautinės paslaugų prekybos infrastruktūros rezultatas. Kai MNK veikia užsienyje, joms reikalingos atitinkamo standarto paslaugos kaip ir „namie". Tai paskatino globalų buhalterijos, teisės ir korporacinių finansinių paslaugų plėtrą. Didžiulį tarptautinio verslo augimą paslaugų sektoriuje lydi šiek tiek menkesnė tarptautinio verslo plėtra mažmeninėje prekyboje ir paskirstymo sferoje. Tokia kintanti šios veiklos pusiausvyra – išskirtinis šių laikų bruožas.

5.4.5 Verslo globalizacijos infrastruktūra ir institucionalizacija

Nors telegrafas ir telefonas prieš karą suteikė galimybę koordinuoti tarptautinę gamybą, tačiau tik ribotai. Per pastaruosius trisdešimt metų komunikacijos technologijos labai patobulėjo ir tapo gerokai pigesnės. Tuo pačiu metu pažanga vyko ir transporto infrastruktūrose, tokiose kaip krovinių gabenimas ir konteinerizacija. Informacijos ir transporto revoliucija kartu su vadybos strategijos inovacijomis transformavo firmų galimybes organizuoti gamybą transnacionaliniu mastu. MNK buvo pirmosios tarp tų korporacijų, pasinaudojusių naujomis globaliomis infrastruktūromis tarptautinei gamybai organizuoti pačioje bendrovėje.

Nuo devintojo dešimtmečio informacinių technologijų revoliucija skatino atsirasti daugybę tarptautinės gamybos organizavimo būdų be paprasčiausios tradicinės MNK vidinės hierarchijos, kur užsienio padaliniai kontroliuojami iš pagrindinės būstinės ar įnirtingos konkurencijos tarp įmonių. Trys pagrindiniai pokyčiai (pateikti ne pagal svarbą) rodo didėjančią tarptautinės gamybos tinklų reikšmę. Pirma, daugelyje MNK transnacionalinių gamybos tinklų valdymo procese centralizuotą kontrolę pakeitė ne tokios hierarchinės vadybos formos, suteikiančios dukterinėms įmonėms daugiau savarankiškumo ir skatinančios abipusę komunikaciją. Dėl tarptautinių gamybos grandinių valdymo sudėtingumo, ypač ten, kur dukterinės įmonės diegia naujas technologijas ir/ar turi reaguoti į besikeičiančias rinkos sąlygas, tai gali padidinti tarptautinio valdymo strategijos efektyvumą labiau nei griežta hierarchija (Ernst, 1997; Borrus ir Zysman, 1997). Antra, MNK vis dažniau sudaro rangos sutartis su smulkiomis ir vidutinėmis įmonėmis. Jų sąnaudos gali būti mažesnės ir jos gali būti lankstesnės. Taip MNK sudaroma galimybė joms perleisti prisitaikymo prie kintančių rinkos sąlygų išlaidas. Kadangi MNK pažįsta globalią rinką, jos, kaip rinkos informacijos analitikės ir rinkų organizatorės, gali turėti daugiau konkurencinio pranašumo nei kaip gamybos organizatorės (žr. Casson, 1995). Trečia, situacijoje, Dunningo (1997) pavadintoje „aljansų kapitalizmu", tos pačios pramonės šakos firmos vis labiau bendradarbiauja per įvairias

bendras įmones. Tokios įmonės ir įvairūs nelygiaverčiai susitarimai tarp skirtingų šalių firmų tapo įprasti pokariniu laikotarpiu, tačiau, kaip pažymėta anksčiau, sudarytų susitarimų skaičius per metus pastarąjį laikotarpį šoktelėjo nuo 1760 1990 m. iki 4600 1995 m. (UNCTAD, 1997, p. 12). Tai ir subrangoviniai santykiai bei frančizė, taip pat kooperatinės įmonės tam tikriems produktams kurti ir pakliūti į specifines rinkas. Į šį skaičių neįeina strateginiai aljansai (tai yra specialios skirtingų šalių firmų bendradarbiavimo įmonės, sukurtos siekiant vykdyti bendrus tyrimus ir kartu vystyti technologijas). Tokių aljansų, sudarytų per metus, skaičius išaugo nuo 280 1991 m. iki 430 1993 m., nors nuo to laiko augimas sulėtėjo (UNCTAD, 1997, p. 14). Devintąjį dešimtmetį sudaryta daugiau kaip 4000 tokių aljansų technologiškai dinamiškiausiose srityse, iš kurių daugiau kaip pusė – biotechnologijos ir informacinės technologijos (OECD, 1996a, p. 45). Daugelis šių aljansų yra jau ne tarptautiniai, o tarpkontinentiniai, todėl tikrai globalūs. Pavyzdžiui, devintąjį dešimtmetį JAV MNK sudarė beveik 600 strateginių aljansų su Japonijos ir daugiau kaip 900 – su Europos kompanijomis (Ham ir Mowery, 1997). Strateginių aljansų reikšmė dvejopa. Pirma, firmos daugiau nekonfrontuoja viena su kita kaip konkurentės, bet vis labiau bendradarbiauja, kad kartu išvystytų savo konkurencinius pranašumus. Antra, firmos, norėdamos tapti pranašesnės, jau nebegali paprasčiausiai pasikliauti tik savo pačių ar savo šalies technologine baze, tačiau siekdamos to, turi veikti globaliai.

Tačiau informacijos ir transporto revoliucija pasinaudojo ne vien tik stambios MNK. Tai darė ir vietinės smulkios bei vidutinės įmonės siekdamos užsitikrinti platesnes rinkas savo produktams ar sumažinti gamybos sąnaudas. Kaip pažymi Castellsas:

> firmų, didelių ar mažų, strateginis tikslas – parduoti, jei tik įmanoma, visame pasaulyje tiesiogiai arba per savo ryšius ir tinklus, veikiančius pasaulio rinkoje. Ir iš tiesų paprastai naujų komunikacijos ir transportavimo technologijų dėka egzistuoja kanalai ir galimybės parduoti visur (1996, p. 95).

Kai kurios smulkios ir vidutinės įmonės įtraukiamos arba į gamintojo globalius tinklus, per kuriuos stambiosios MNK centralizuotai organizuoja gamybą sudarydamos subrangovines gamybos sutartis visame pasaulyje (kaip automobilių pramonėje), arba į pirkėjo globalius tinklus (kaip *Nike, Benetton*), kur

> stambūs mažmenininkai, prekiautojai su prekiniu ženklu ir prekybos kompanijos atlieka lemiamą vaidmenį kuriant decentralizuotus gamybos tinklus įvairiose eksportuojančiose šalyse, paprastai priklausančiose Trečiajam pasauliui, [kur] gamyba vyksta savarankiškose Trečiojo pasaulio gamyklose, gaminančiose gatavas prekes (o ne komponentus ar dalis) pagal originalias... specifikacijas... pateikiamas pirkėjų ir firminio ženklo kompanijų, kurios projektuoja tuos daiktus (Gereffi, 1994, p. 97.).

Kadangi šios smulkios ir vidutinės įmonės, įtrauktos į globalius gamybos tinklus, negali jų tiesiogiai kontroliuoti, nauji komunikacijos būdai paskatino kurti tarptautinius tinklus tarp pačių SVĮ, steigiant bendras kooperatines įmones kai kuriuose sekto-

riuose ir formuojant rinkos nišas (Castells, 1996, p. 160; O'Doherty, 1995). Tokia situacija paskatino atsirasti „globalią gamybos sistemą, kur gamybiniai pajėgumai išmėtyti po daugybę besivystančių ir industrinių kraštų" (Gereffi, 1994, p. 25). Ar tai rodo naują kapitalistinės gamybos modelį, kaip teigia Castellsas ir Gray bei kiti, galima ginčytis (Lash ir Urry, 1994; Castells, 1996; Gray, 1998). Tačiau neabejotina, kad infrastruktūros sąlygos palengvino verslo įmonių, nepatenkančių tarp didžiausų MNK, globalizaciją.

Kitaip nei prekyboje ar finansuose, pokariniu laikotarpiu neatsirado aiškaus tarptautinio režimo, reguliuojančio MNK ir tarptautinę gamybą. Besivystančių šalių pastangos JT parengti MNK veiklos kodeksą buvo sužlugdytos pasipriešinus EBPO šalims. Todėl TUI varžomos, ir užsienio firmų veikla dažnai turi laikytis įvairių vietinių taisyklių. Šalys, nenorėdamos, kad užsienio firmos patektų į pagrindines jų ūkio sritis, arba visai jas uždaro, arba nustato tam tikras ribas užsienio nuosavybei. Naujos TUI gali būti apsvarstytos ir leistos tik pritarus nacionalinės valdžios organams. Įvairių šalių taisyklės, reguliuojančios vietinių įmonių, o ypač akcijų paketo įsigijimą užsieniečiams, gali skirtis. Taip pat nustatomi specialūs užsienio firmų veiklos reikalavimai, pavyzdžiui, nurodymas naudoti tam tikrą vietinės gamybos žaliavų dalį, įdarbinti tam tikrą skaičių vietinių darbuotojų ar pasiekti tam tikrą eksporto lygį. Gali būti nustatyta diskriminuojanti užsienio firmas arba palanki mokesčių sistema, kai stengiamasi pritraukti TUI įplaukas.

Kaip minėta, pokariniu laikotarpiu Britanijos, Vokietijos ir JAV politika TUI atžvilgiu buvo labai liberali palyginti su labiau ribota kitų EBPO šalių politika. Tačiau nuo devintojo dešimtmečio vietiniai TUI režimai gerokai suliberalėjo (Safarian, 1993). EBPO šalys iš esmės atsisakė ankstesnių, saugančių nuo TUI įplaukų, režimų, o besivystančios šalys atsisakė daugelio buvusių suvaržymų. Vietinis liberalizavimo reikalavimas buvo paremtas ir daugiašalių bei regioninių institucijų (ES Vieningos Europos rinkos programa, NAFTA, APEC ir EBPO šalys toliau spaudžia liberalizuoti). Be to, vyriausybių nuomone, negalima atsisakyti TUI įplaukų teikiamos naudos.

Pokariniu laikotarpiu iš esmės pasikeitė besivystančių šalių politika TUI ir MNK atžvilgiu. Nors kai kurios valstybės anksčiau aktyviai sveikino TUI įplaukas, kitos įvairiai varžė MNK. Ribodamos TUI kai kuriose srityse, besivystančios šalys dažnai nustatydavo MNK veiklos reikalavimus. Dar daugiau, šeštąjį ir septintąjį dešimtmečius kai kuriose besivystančiose šalyse vyko pirminio sektoriaus šakų nacionalizacija ir ekspropriacija. Tačiau šie procesai gerokai susilpnėjo, nes auganti gamybinių TUI svarba reiškia, kad nacionalizacija gali sutrukdyti ūkiui gyvybiškai svarbioms naujų technologijų įplaukoms.

Nors nėra sistemingų atvirumo TUI lygio apskaičiavimų, kiekybiniai ir kokybiniai duomenys rodo aiškią užsienio investicijų vietinės kontrolės liberalizaciją devintąjį, o ypač dešimtąjį dešimtmečius (UNCTAD, 1996, 5 sk.; Safarian, 1993, 12 sk.). Besivystančiose šalyse ir besiformuojančiose rinkos ekonomikose liberalizacija didėjo, tačiau vis dar liko svarbi, nors daugiau kaip šimtas šalių savo TUI režimus 1991–1995 m. padarė daug atviresnius. Kadangi nebuvo globalaus TUI režimo, dvišaliai investicijų susitarimai, kaip pažymėta, tapo pagrindine priemone, praskaidrinančia mokesčių tvarką bei kontrolę ir taip padedančia tarptautinei gamybai. Tik 1996 m. buvo sudarytos 182 to-

kios sutartys – trys per savaitę, o 1998 m. jų skaičius padidėjo iki 1513 (UNCTAD, 1997, p. 11; 1998). Pasikeitė ir šių sutarčių modelis, kai daugiau besivystančių šalių pradėjo stengtis pritraukti TUI. Dabar EBPO šalims tenka 62 proc. tokių susitarimų, palyginus su 83 proc. 1989 m. Be to, 1996 m. trečdalis jų buvo sudaryta vien tarp besivystančių šalių (UNCTAD, 1997, p. 11). Iš dalies šie pokyčiai rodo tai, kad besivystančias šalis liberalizuoti TUI reguliavimą spaudė Pasaulio bankas ir kitos daugiašalės institucijos.

Institucinis postūmis liberalizuoti TUI buvo pastebimas iš pagrindinių EBPO šalių vyriausybių, pačios EBPO ir tokių regioninių susitarimų kaip NAFTA, ES ir APEC. Narystė EBPO reikalauja, kad vyriausybės užsienio investicijų atžvilgiu laikytųsi nustatytų kodeksų ir standartų, kurie nurodo laikytis „šalies elgesio su investuotojais" nuostatų ir veikti pagal „skaidrias, liberalias ir stabilias užsienio investicijų normas" (OECD, 1998, 1 p.). Pasirašius NAFTA sutartį, JAV liberalios TUI normos pradėtos taikyti Kanadoje ir Meksikoje. APEC taip pat rengia panašių TUI normų rinkinį. Europos šalyse vaizdas visai kitoks. ES įstatymai užtikrina laisvą kapitalo judėjimą tarp ES narių ir šiek tiek riboja naudoti subsidijas ir kitus TUI skatinimo būdus, nors mažėjant aktyviai industrinei politikai, kitų priemonių, ribojančių TUI įplaukas be subsidijų ir panašių paskatų, beveik atsisakyta.

Besivystančios šalys palankiau ėmė žiūrėti į liberalius TUI režimus. Dauguma Lotynų Amerikos šalių, išskyrus Braziliją, pradėjo liberalią politiką: investiciniai projektai buvo mažai kontroliuojami, o multinacionalinės veiklos suvaržymai apriboti. Po 1997 m. krizės faktiškai visų Rytų Azijos šalių politika TUI atžvilgiu tapo liberali. Konkretus pavyzdys Kinija: ji atsisakė visiškos kontrolės ir įvedė atviresnį režimą. Situacija Afrikos šalyse labai skiriasi, tačiau daugelis jų dešimtąjį dešimtmetį atsisakė suvaržymų ir reikalavimų MNK. Pereinamosios ekonomikos šalyse, ypač pažangesnėse, daugelis TUI apribojimų buvo sumažinta ar jų atsisakyta, nors kai kuriais atvejais labiau pritariama bendrų įmonių su vietinėmis firmomis steigimui nei visiškai užsienietiškoms dukterinėms įmonėms.

Nors nėra formalaus daugiašalio TUI režimo, atsiranda globalaus režimo elementų. Derybos dėl Daugiašalio susitarimo dėl investicijų, pašalinančio faktiškai visą nacionalinę TUI kontrolę, buvo atidėtos neribotam laikui 1998 m. pabaigoje. Tačiau EBPO toliau reikalauja didesnio skaidrumo ir harmonizuoti TUI reguliavimą. MNK veiklos kontrolės liberalizavimas pasiekiamas ir per PPO. Dešimtojo dešimtmečio pabaigoje ji buvo atsakinga už GATS, siekiantį iš dalies liberalizuoti paslaugų pardavimą ir taip sustiprinti MNK padėtį paslaugų sferoje. PPO sutartis dėl prekybos intelektualios nuosavybės teisėmis (TRIPS) padidino multinacionalinių korporacijų teisę naudoti patentus, prekybinius ženklus ir panašius konkurencinio pranašumo išteklius globaliu mastu. Sutartis, ribojanti prekybinių investicijų priemones (TRIMS), varžo vyriausybių galimybes įvesti MNK veiklos reikalavimus. Be to, sutarta dėl finansinių paslaugų ir telekomunikacijų prekybos liberalizavimo gairių, o jos turės didžiulių pasekmių MNK veiklai ir investicijoms į šiuos sektorius (žr. atitinkamai 4 ir 1 sk.).

Be šių daugiašalių priemonių, didėja spaudimas bendradarbiauti, koordinuoti ir net suderinti nacionalines verslo konkurencijos ir antimonopolinių įstatymų normas. Aktyviai veikiant MNK ir esant globaliems gamybos tinklams, bet kokios vietinės priemo-

nės, potencialiai varžančios verslo konkurenciją, yra globaliai tikrinamos arba daugiašalių institucijų (EBPO ar PPO), arba regioninių organų (ES ar NAFTA). Todėl nacionalinė politika konkurencijos atžvilgiu vis labiau tampa išorinio stebėjimo objektu. Šiuo metu įprasta, kad Amerikos ir Europos konkurencinės tarnybos diplomatiniu ar teisiniu keliu kišasi į anksčiau laikytus vietiniais reikalus, susijusius su verslo susiliejimais ar įsigijimais, galinčiais sumenkinti jų pačių pramonės šakų ar korporacijų konkurencinę galią. Garsiuoju *Boeing* ir *McDouglas* susijungimo atveju 1996–1997 m. JAV konkurencinė tarnyba siekė nebylaus ES komisijos (sankcionavusios susijungimą su tam tikromis išlygomis) pritarimo norėdama užkirsti kelią bet kokioms naujos kompanijos veiklos suvaržymo sankcijoms ES. Tokie žinomi atvejai paskatino globalaus konkurencijos režimo kūrimo žingsnius ir galų gale intensyvesnę „vietinės", nusistovėjusios verslo tvarkos ir konkurencijos normų tarptautinę priežiūrą.

Šios aplinkybės rodo, kad požiūris į užsienio ir vietines firmas vienodėja. Kartais pastarosios atsiduria nenaudingoje padėtyje, nes vyriausybės siekia pritraukti TUI įplaukas. Daugelis besivystančių šalių yra įkūrusios laisvosios prekybos zonas, kuriose netaikomos vietinės reguliavimo taisyklės; vykstant liberalizacijai, daugelyje šalių atsirado priemonių, siūlančių mokesčių atostogas ir kitas paskatas. EBPO šalys nacionaliniu ir subnacionaliniu lygmeniu taip pat siūlo įvairių mokesčių lengvatų, tiesioginių subsidijų ir panašių paskatinimų, siekiančių pritraukti naujų TUI įplaukų. Todėl reikalavimai užtikrinti vienodą „globalų žaidimo lauką" privertė vyriausybes labiau domėtis vietinėmis reguliavimo taisyklėmis ir konkurencine politika visose srityse: nuo mokesčių sistemos iki sveikatos standartų, kurie gali sudaryti nepalankias konkurencines sąlygas jų verslui globalioje rinkoje. Taip vietinė politika, turinti įtakos vienos šalies verslui, sąmoningai ar ne įgyja tarptautinę dimensiją.

5.5 MNK ir globalūs gamybos tinklai

Firmos įsitraukia į tarptautinę gamybą, nes turi konkurencinį pranašumą, kuris geriausiai gali būti panaudojamas tokiu būdu. Pranašumu gali būti patentuotas produktas ar technika, taip pat vadybos metodai bei firmos profesionalumo ar jos darbuotojų kvalifikacijos nematerialios vertybės. Tačiau, nors ir turėdamos šiuos pranašumus, firmos nebūtinai turi gaminti užsienyje – užsienio rinkas galima aprūpinti eksportuojant ar licencijuojant technologijas arba kontrakto būdu gamybos procesą galima perleisti nepriklausomoms kompanijoms, pavyzdžiui, išduodant licencijas naudoti firmos technologiją. Tačiau globalių gamybos tinklų raida neišvengiamai apima strateginį transnacionalinių sandorių organizavimą pačiose firmose ar tarp jų grupių, o ne pasinaudojant rinkos mechanizmu. Nors ekonomikos globalizacija dažnai suprantama kaip paprasčiausia globalių rinkų plėtra, MNK ir globalūs gamybos tinklai rodo kitką – gamyba ir prekyba transnacionaliniu lygiu vis labiau organizuojama firmoje ir tarp firmų, o ne rinkoje. Todėl tarptautinės rinkos nėra tobulos, o jei jos tokios būtų, neegzistuotų MNK ir globalūs gamybos tinklai. Vadinasi, MNK verslo sąnaudos gerokai mažesnės, jei jų ekonominė veikla vyksta firmos viduje ar per firmų tinklą, o ne per rinkos santykius.

Tarptautinės prekybos suvaržymai bei transporto sąnaudos verčia firmas įsikurti ir gaminti užsienyje, o ne eksportuoti į užsienį. MNK gali organizuoti tarptautinę gamybą užsienyje panaudodamos mažesnių sąnaudų sąlygas tam tikroje gamybos proceso stadijoje. Tačiau tarptautinės gamybos firmos viduje, o ne nepriklausomų gamintojų išteklių panaudojimo strateginiai privalumai yra du: pirma – tai neleidžia pasklisti technologiniams korporacijos pasiekimams ir patekti potencialiems konkurentams ir antra – kadangi MNK konkurencinis pranašumas yra ne tik susistemintos, bet ir neapčiuopiamos žinios bei pačios firmos profesionalumas, optimalus būdas tai panaudoti yra įkurti firmą užsienyje, o ne licencijuoti produktą ar pasirašyti sutartis su partneriais užsienyje.

5.5.1 Globali konkurencija ir verslo organizavimo globalizacija

MNK išaugo pokariniu laikotarpiu, nes jos panaudojo savo konkurencinį pranašumą tarptautiniu lygiu. Kai kuriais atvejais šis konkurencinis pranašumas atsirado dėl masinės gamybos efektyvumo, tobulesnės valdymo technikos ir/ar pasaulinių pardavimo tinklų. Tačiau pagrindinis MNK konkurencinio pranašumo šaltinis pokariniu laikotarpiu buvo technologinės inovacijos (Cantwell, 1989, Clegg, 1987). MNK linkusios būti novatoriškiausiomis kompanijomis ir plačiai atstovauja technologiškai dinamiškoms šakoms. Joms priklauso didžiausia privatiems tyrimams bei projektavimui išleidžiamų lėšų dalis. Be to, technologinės inovacijos padėjo „supjaustyti vertės grandis" (žr 3 sk.), kai vieningas gamybos procesas gali būti padalijamas ir paskirstomas po visą pasaulį. Tokia MNK ekspansija rodo ir jų inovacinius sugebėjimus, ir sugebėjimą jais pasinaudoti tarptautiniu lygiu. Tačiau, nors MNK vyrauja globalioje daugelio prekių ir paslaugų gamyboje ir paskirstymo procese, jų technologiniai ir organizaciniai pranašumai neapsaugojo nuo konkurencijos. Kai kuriuose sektoriuose (nuo elektronikos iki siuvimo pramonės) smulkios ir vidutinės įmonės pajėgios nuolat atsinaujinti ir yra lanksčios, o tai sukuria „hiperkonkurencinę" aplinką, kurioje susikūrusios MNK atsiduria gynybinėje pozicijoje (D'Aveni, 1998). Konkurencinis pranašumas dabar jau neslypi produktuose ar technologijose, tačiau priklauso ir nuo inovacijų bei naujų produktų (stilių ir kt.) pagaminimo ir pateikimo greičio (žr. Borrus ir Zysman, 1997). Šį globalios konkurencijos pagreitėjimą gerokai paspartino „informatikos" revoliucija (Castells, 1996, D'Aveni, 1998). Minėti faktoriai sukūrė tarptautinius gamintojų ir pirkėjų gamybos ir paskirstymo tinklus, leidžiančius „smulkiam ir vidutiniam verslui su stambiomis korporacijomis susijungti tinklais, galinčiais nuolat atsinaujinti ir prisitaikyti" (Castells, 1996, p. 165).

Taigi verslo globalizacija priklauso nuo firmų inovacinių sugebėjimų ir jų galimybių veiksmingai organizuoti tarptautinės gamybos ir paskirstymo tinklus padedant komunikacijos technologijų ir valdymo technikos pažangai. Jei multinacionalinė gamyba kaip anksčiau vyktų tik tam, kad būtų įveikti prekybiniai barjerai, galima būtų tikėtis, kad ši ekspansija sulėtės ar net pasuks atgal, nes prekybos suvaržymai ir transporto sąnaudos

ryškiai sumažėjo. Tačiau plėtra tęsiasi, o tai rodo, kad vien prekybos barjerais negalima paaiškinti transnacionalinės gamybos augimo, svarbiau, ko gero, firmų sugebėjimas atnaujinti technologijas ir produktus.

Kadangi technologinės inovacijos vis labiau lemia MNK konkurencinį pranašumą, didėja paskata organizuoti gamybą ir paskirstymą firmoje ar geografiškai išsibarsčiusiuose firmų tinkluose, kontroliuojamuose MNK. Dunningas (1993a, 3 sk.) teigia, kad tai sukuria naujovišką situaciją, kai vidiniai firmos sandoriai tampa svarbesni už rinkos sandorius. Čia slypi keistas paradoksas, nes taip, kaip ekonomikos globalizacija skatino atsirasti globalias rinkas, verslo globalizacija skatino rinkos sandorius pakeisti vidiniais ar firmų tinklų sandoriais. Jei tai teisinga, tikėtina, kad augant MNK vidiniams sandoriams, išaugs firmų vidinės prekybos dalis pasaulio prekyboje. Kaip pažymėta anksčiau, nors vidinės firmų prekybos lygis yra aukštas, jis išliko stabilus palyginti su bendra dešimtojo dešimtmečio prekybos apimtimi. Tačiau, kadangi pasaulio įplaukų atžvilgiu prekyba išaugo, tai rodytų, kad išaugo vidinė firmų prekyba pasaulio gamybos apimties atžvilgiu.

Nors įvairios MNK nevienodai sugeba organizuoti vidinę gamybą ir prekybą, visos kartu jos aprūpina viso pasaulio rinkas ir gamina įvairiose Žemės rutulio vietovėse. Ir nors atskiros MNK neaprūpina kiekvienos atskiros nacionalinės rinkos ar nesinaudoja kiekvienos šalies ištekliais, visos kartu jos sukūrė struktūrinius didesnės globalios konkurencijos pokyčius, nes plečiasi globali gamybos sistema.

Skeptikai linkę abejoti, ar iš tiesų tokie pokyčiai įvyko. Jie pažymi, kad net ir didžiausių MNK gamybos, pardavimų, turto, pelno bei tyrimo ir projektavimo laboratorijų didžioji dalis yra gimtajame krašte (žr. Hirst ir Thompson, 1996b, 4 sk.), ir pateikia išvadą, jog „globalios korporacijos yra nacionalinės firmos, užsiimančios tarptautine veikla" (Hu, 1992). Kiti autoriai, pavyzdžiui Porteris (1990), pripažįsta, kad dabar MNK konkuruoja pasauliniu mastu, tačiau teigia, kad jos lieka įaugusios į savo šalies ekonominę sistemą ir kultūrą; šiuo požiūriu savo konkurencinį pranašumą jos įgyja daugiausia iš šio nacionalinio pagrindo ir naudojasi globaliomis strategijomis konkurencinėje kovoje. Anot Stopfordo ir Strange'o (1991), nors šis požiūris apima svarbius multinacionalinių korporacijų augimo pokariniu laikotarpiu aspektus, nacionalinio pagrindo nepakanka išlaikyti korporacijų konkurencinį pranašumą. Per tam tikrą laiką kompanijos užsienyje įgijo savo technologinių pranašumų. Kiti konkurencinio pranašumo šaltiniai (pvz., pažangios vadybos technologijos) taip pat pasklinda laikui bėgant. Dickenas (1998), Dunningas (1993a), Howellsas, Woodas, (1993), kaip ir kiti autoriai, teigia, kad MNK konkurencinio pranašumo jau nebegali įgyti iš savo namų, bet vis labiau naudojasi pasauliniais konkurencinio pranašumo ištekliais ir dėl to gamybą organizuoja globaliu lygiu. Galimybės gaminti keletoje šalių ir panaudoti konkurencinį pranašumą, įgytą skirtingose vietose, suteikia joms globalų įžvalgumą ir globalų konkurencinį pranašumą. Kai kurie hiperglobalistai (pvz., Juliusas, (1990); Ohmae, (1990); Reichas, (1991) mano, kad MNK yra „niekieno nesaistomos, laisvos", lengvai keliauja po įvairias šalis, keičia produktus ir naudojasi nacionaliniais konkurenciniais pranašumais siekdamos maksimizuoti savo pelną dažnai nejudrios darbo jėgos sąskaita. Šie prieštaringi požiūriai iškelia du klausimus. Pirma, ar kuris nors iš šių požiūrių atitinka

šiuolaikinį tarptautinės gamybos modelį? Antra, ar ir toliau MNK tinkamiausia suvokti kaip nacionalines kompanijas, veikiančias užsienyje, o konkurencinį pranašumą įgijusias vien tik pirmiausia savo namuose? Šioje knygoje MNK veikla bus nagrinėjama keturiose pagrindinėse pramonės šakose ir pateikiami kai kurie atsakymai į gerokai sudėtingesnius klausimus, nei iškelia kuris nors iš minėtų požiūrių.

5.5.2 Globalūs gamybos tinklai: šakinis palyginimas

Kai kurias šių klausimų įžvalgas galima pateikti palyginus globalios gamybos organizavimo pagrindinėse pramonės šakose skirtumus ir prigimtį. Šioje dalyje siūloma automobilių, elektronikos, chemijos ir tekstilės pramonės šakų analizė. Visoms kartu šioms šakoms priklauso apie pusė pramoninio pagrindinių investuojančių šalių, t.y. Prancūzijos, Vokietijos, JK ir JAV (OECD, 1996c) TUI kapitalo. Tarptautinių išteklių naudojimas, paskirstymas ir užsienio pardavimai yra strategiškai svarbūs visoms šioms šakoms, o TUI srautai padeda formuoti kapitalą jose. Tekstilės ir siuvimo pramonė sudaro apie 2 proc. pasaulinio TUI kapitalo, tačiau tai labiausiai geografiškai išsimėčiusi šaka, o globalūs gamybos ir paskirstymo tinklai jai ypač svarbūs. O chemijos pramonė sudaro daugiau kaip 20 proc., tuo tarpu elektros įrangos ir automobilių – daugiau kaip po 10 proc. pramoninio TUI kapitalo.

Automobilių pramonė

Automobilių pramonė, be abejonės, buvo pokario ekonomikos pakilimo lyderis. JAV gamintojai *Ford* ir *General Motors* jau buvo pripažinti, tačiau pokariniu laikotarpiu prasidėjo neįtikėtina jų ekspansija, ypač į Europą. Dėl nacionalinių rinkų apsaugos ir transporto kaštų TUI tapo akivaizdžia priemone šioms rinkoms aprūpinti, nes JAV firmos naudojo tas pačias masinės gamybos surinkimo linijas ir Europoje, ir kitur. Nors didelėms firmoms pavyko užkariauti svarbią rinkos dalį, saugomose Europos rinkose atsirado nacionaliniai konkurentai, kuriuos dažnai palaikė savos vyriausybės.

Aštuntąjį dešimtmetį Japonijos gamintojai įsiveržė į JAV ir Europos rinkas. Jie tapo pranašesni dėl pažangių vadybos metodų, žinomų kaip „taupi gamyba". Šie metodai sumažino kaštus, pagerino kokybę ir sutrumpino naujų modelių pateikimo laiką. Iš pradžių Japonijos gamintojai konkuravo pasinaudodami eksportu: jie buvo lankstūs iš dalies dėl glaudžių subrangovinių ryšių su dalių gamintojais, o tai skatino sutelkti gamybą netoli tiekimo firmų. Devintojo dešimtmečio importo suvaržymai JAV ir Europoje privertė Japonijos automobilių gamintojus internacionalizuoti gamybą ir perkelti į šias rinkas. Iš pradžių Japonijos MNK daugiausia naudojosi importuojamais ištekliais, tačiau palaipsniui išplėtojo geresnius ryšius su tų šalių tiekėjais. Gausėjantys sandoriai su dalių tiekėjais rodo, jog Japonijos dalių gamintojai persikėlė į Europos rinkas. JAV ir Europos gamintojai į Japonijos konkurenciją atsakė pritaikydami daugelį jos vadybos metodų ir ryžtinga korporacijų pertvarka.

Gamybos internacionalizacija ir prekybos barjerų griūtis skatino globalią konkurenciją automobilių pramonėje (OECD, 1996a, 4 sk.). Apie 40 proc. pagrindinių automobilių gamintojų produkcijos parduodama užsienyje eksportuojant arba per dukterines įmones. Tarptautinių išteklių panaudojimas dalių gamyboje sudaro nuo ketvirčio iki trečdalio visos apimties, o vidinė firmų prekyba sudaro didžiąją šios šakos prekybos dalį. Siekdamos sumažinti kaštus, JAV bendrovės išplėtojo plačiausiai geografiškai pasklidusius gamybos tinklus, taigi gamyba Europoje dabar yra išsidėsčiusi keliose šalyse. Tačiau svajonė apie pasaulio automobilį, kurio vienas modelis būtų parduodamas visame pasaulyje, o gamyba globaliai organizuota, liko neįgyvendinta, nors *Ford* buvo priartėjęs prie jos su savo „Mondeo". Tuo tarpu, nors Europos firmų tinklai ne tokie platūs, tačiau savo veiklą užsienyje jos padidino reorganizuodamos gamybos procesą visoje Europoje (ir Rytų). Įvyko reikšminga tarptautinė šios šakos konsolidacija, ypač Britanijoje, kur užsienio MNK užvaldė vietinius gamintojus. Europos bendrovės taip pat plėtė savo globalias ribas kurdamos bendras įmones ir sudarydamos kitas bendradarbiavimo sutartis su Rytų Azijos gamintojais. Nors Japonijos korporacijos tradiciškai apsirūpindavo dalimis iš kuo artimesnių savo gamykloms vietų, spaudžiami kaštų jie perėjo prie tarptautinio apsirūpinimo iš užsienio dukterinių įmonių ir subrangovų. Pastaruoju metu Japonijos firmų gamybos tinklai jungia Europą ir Pietryčių Aziją (UNCTAD, 1996, p. 100–102).

Elektronikos pramonė

Elektronika – viena pirmųjų šakų, kurios gamybos procesas buvo paskirstytas po besivystančias šalis. Tarptautiniu lygiu išplito ne tik gamybos procesas. Tarpkontinentinė prekyba bei firmų konkurencija pasaulio rinkose yra aukšto lygio. Ypač didelė kompiuterių ir giminingų pramonės šakų konkurencija kainų bei inovacijų srityje pagimdė hiperkonkurenciją. Tai savo ruožtu verčia firmas sustiprinti konkurencines strategijas bei plėsti tarptautinius bendradarbiavimo susitarimus su kitomis firmomis (Ernst, 1997; Borrus ir Zysman, 1997).

Tarp kompiuterių pramonės ir dalies elektronikos pramonės, gaminančios televizorius, vaizdo grotuvus ir kt., yra nemažai bendrų bruožų, nors yra ir skirtumų. Didžioji Rytų Azijos ir Šiaurės Amerikos kompiuterių eksporto dalis yra į kitus regionus, o didžiausia prekybos kompiuteriais dalis, ko gero, yra vidinė firmų prekyba (OECD, 1996a, 3 sk.). Vyrauja JAV ir Japonijos firmos, Europos firmoms tenka mažesnioji dalis. Iš pradžių JAV bendrovės investavo Europoje, tačiau nuo septintojo dešimtmečio Rytų Azija ir Lotynų Amerika tapo reikšmingesnės, nes imlūs darbo gamybos procesai buvo perkelti į šiuos regionus. Nors kompiuterių pramonė buvo viena iš technologiškai pažangiausių, surinkimo proceso stadijos buvo išskirstytos gamybiniams pajėgumams užsienyje. Aštuntąjį dešimtmetį Japonijos gamintojams pavyko pasiekti didžiulę konkurencinę pergalę ir užimti pirmaujančią padėtį. Kaip ir automobilių pramonėje, tai nulėmė nauji vadybos metodai. Iki devintojo dešimtmečio vidurio Japonijos firmos labiau nei JAV bendrovės orientavosi į savo šalį – jos daugiau gamino namuose ir apsirūpindavo

daugiau iš vietinių firmų, nes jos buvo pranašesnės gamindamos savo šalyje. Atsakydamos į japonų konkurenciją, JAV firmos ne tik sustiprino savo pastangas sumažinti kaštus gaminant užsienyje, tačiau taip pat suintensyvino savo ryšius su Azijos tiekėjais. Europoje, priešingai, gamintojams nesisekė šioje konkurencinėje kovoje, nepaisant vyriausybės pagalbos.

Devintąjį dešimtmetį Japonijos elektronikos milžinai gerokai padidino savo užsienio investicijas taikydami su savo TUI į Europos ir Šiaurės Amerikos rinkas ir daugiau gamindami Rytų Azijoje, nes sustiprėjo jena ir padidėjo darbo jėgos kaina namuose. Taip Azijoje buvo sukurta gamybos organizavimo hierarchija. Imliausi darbo procesai buvo perkelti iš pirmaujančių šalių, pavyzdžiui, Korėjos, į mažiau pažangias, kartu ir Kiniją. Korėja teisėtai tapo svarbia gatavų elektroninių produktų gamintoja ir meta konkurencinį iššūkį kitiems gamintojams. Išplito gamybos tinklai tarp Rytų Azijos šalių ir Europos MNK, tuo tarpu JAV sustiprino savo ryšius su šio regiono tiekėjais. Šios šakos bendrovėms pagrindinis konkurencinio pranašumo šaltinis yra sudėtingų tiekimo grandinių valdymas.

Ernstas (1997) teigia, kad šioje pramonės šakoje vyksta pokyčiai nuo „dalinės" iki „sisteminės" globalizacijos. Firmos susiduria su didele konkurencija kainų ir produktų kūrimo srityje, o tai veda link geografinio ir funkcinio jų veiklos reorganizavimo. Kaip jau pažymėta, šioje pramonės šakoje kompanijos konkurencingumą lemia gamybos proceso koordinavimas. Dalis procesų turi masinės gamybos bruožų, todėl bendrovės, ypač gamindamos personalinius kompiuterius, stengiasi racionalizuoti savo veiksmus ir koncentruojasi į šią veiklą (kartu su tyrimais), o kitas gamybos stadijas perleidžia tiems, kurie gamina mažesnėmis sąnaudomis. Tačiau MNK, užuot paprasčiausiai perdavusios gamybą, išvystė tokius glaudžius ir plačius ryšius su tiekiančiomis firmomis – gamybiniais gamintojų tinklais – kad išsitrynė nuosavybės ribos tarp bendrovės ir jos tiekėjų. Be to, produktų kūrimas reikalauja ne tik pagrindinių tyrimų ir projektavimo centre, bet ir nuolatinių inovacijų ir patobulinimų visoje firmoje. Būtent intensyvių dvipusių gamintojų ryšių dėka šiuose gamintojų tinkluose bendrovės sugeba palaikyti nuolatinį produktų tobulinimo procesą (žr. Borrus ir Zysman, 1997). Kintant organizacinėms struktūroms iš hierarchinių į tinklus tarp MNK padalinių ir/ar MNK ir jos tiekėjų bei pirkėjų, įmanoma lankstesnė gamyba ir nuolat atnaujinti produktus galima daug ekonomiškiau. Tokie gamybos tinklai sukuria naują korporacijų organizavimo formą – tinklinę įmonę (Castells, 1996, p. 168).

Konkurencijos spaudimas siekti keleto tikslų – žemų kainų, tobulesnių produktų ir sparčios rinkos plėtros – MNK primeta prieštaringus reikalavimus. Dėl to atsiranda daug strateginių aljansų bei kitų firmų bendradarbiavimo susitarimų, kurių apie pusė sudaryta tarp kompanijų, įsikūrusių skirtinguose žemynuose (OECD, 1996a, 3 sk.). Šiame sektoriuje MNK, kad taptų pranašesnės, vis mažiau gali pasikliauti savo vietine baze, o privalo naudotis užsienio tinklais, bendradarbiauti su užsienio firmomis ir investuoti į užsienio tyrimus bei projektavimą, ypač kurdamos naujus produktus. Nors tyrimų internacionalizacija kompiuterių pramonėje – naujas reiškinys, jis tampa vis svarbesnis pagrindiniuose pasaulio ekonominiuose regionuose ir tarp jų (Archibugi ir Michie, 1997a).

Tuo tarpu plataus vartojimo elektronikos firmos yra labiau koncentruotos geografiškai, nors šioje šakoje vyksta didžiulė gamybos transnacionalizacija (OECD, 1996a, 5 sk.). Vidinę šios šakos firmų prekybą sunku apskaičiuoti, bet, atrodo, ji nėra labai didelė: JAV firmose – tik apie 10 proc., nes jos naudojasi subrangovinėmis sutartimis, tuo tarpu Europos ir Japonijos MNK sutelkia gamybą dukterinėse užsienio įmonėse ir todėl didesnė prekyba vyksta firmų viduje (žr. Borrus ir Zysman, 1997). Dėl gamybos standartizavimo ir augančio kvalifikacijos lygio kai kuriose besivystančiose šalyse daugiau kaip pusė televizorių gamybos yra iškelta iš EBPO šalių. Šios produkcijos surinkimo procesui yra būdingi masinės gamybos ekonominiai privalumai, todėl surinkimas yra teritoriškai koncentruotas, tačiau dalys gaminamos teritoriškai išsibarsčiusiose žemesnių kaštų šalyse. Japonijos, o pastaruoju metu Korėjos gamintojai sukūrė gamybos tinklus Rytų Azijoje; surenkama EBPO šalyse, o dalys gaminamos dukterinėse įmonėse ar žemesnio darbo užmokesčio kraštuose. Japonų firmos perkėlė gamybą į Europą ir JAV, kad užsitikrintų rinkos prieigą. Azijos ir Europos gamintojai perėjo prie globalios gamybos, paskirstymo ir tyrimų bei projektavimo strategijos. JAV gamintojai užleido pozicijas, nes daugumą jų įmonių įsigijo Azijos ir Europos bendrovės, taigi pastaruoju metu didžiąją JAV gamybos dalį vykdo užsienio įmonės, tačiau technologinės inovacijos JAV išlieka svarbios, nes pagrindiniai gamintojai čia įsteigė savo tyrimo padalinius. Europos gamintojų padėtis geresnė, tačiau net Europoje importas ir dukterinės užsienio įmonės kartu sudaro didžiąją plataus vartojimo elektronikos prekių dalį.

Chemijos ir farmacijos pramonė

Chemijos pramonės tarptautinė gamyba prasidėjo prieš Pirmąjį pasaulinį karą. Tarpukariu ji buvo kartelizuota, tačiau nuo Antrojo pasaulinio karo vyko intensyvi pasaulinė konkurencija. Šią šaką sudaro pramoninė (apie pusę visos apimties), žemės ūkio ir farmacijos produkcija (apie trečdalis); naftos chemijos produktai – didžioji dviejų pirmųjų grupių dalis. Pokario laikotarpiu ši šaka išaugo ir pastaruoju metu sudaro daugiau kaip 10 proc. pramoninės gamybos; trys ketvirtadaliai ar daugiau chemijos produkcijos gaminama ir parduodama EBPO šalyse. Naftos perdirbimo pramonė pasižymi masinės gamybos ekonominiais privalumais ir gana standartizuota technologija, kai kurių farmacijos produktų gamyba taip pat masinė, tačiau nauji farmacijos produktų tyrimai reikalauja daug išlaidų.

Po karo JAV naftos perdirbimo įmonės greitai pasiekė multinacionalinį lygį, o didžiosios ėmėsi globalių produktų paskirstymo strategijų ir atitinkamai organizavo savo gamybą. ICI jau buvo pasiekusi aukštą tarptautinį lygį, labiausiai dėl prekybos su Britų imperija; kitos Europos įmonės iš pradžių plėtojo vietinę gamybą, o pakankamai sustiprėjusios išsiplėtė tarptautiniu lygiu. Dėl masinės gamybos privalumų įmonės sutelkė gamybą keletoje vietų ir aptarnavo rinkas eksportuodamos. Net esant gana standartizuotoms technologijoms, MNK tam, kad būtų išsaugotas technologinis pranašumas, iš esmės buvo linkusios koncentruoti gamybą tam tikroje teritorijo-

je, o ne ją licencijuoti. Kadangi pagrindinės rinkos buvo EBPO šalyse, o darbo užmokestis sudarė nedidelę visų kaštų dalį, nebuvo didelės ekonominės paskatos, kaip kitose šakose, gamybą perkelti į besivystančias šalis. Devintojo dešimtmečio pabaigoje sustiprėjusi konkurencija, siaurėjančios rinkos ir kylančios kainos sumažino pelną, o tai išprovokavo šakos racionalizaciją ir ji tapo dar koncentruotesnė (Chapman, 1991, 10 sk.).

Palyginę pamatytume, kad farmacijos pramonėje multinacionalinė gamyba yra priimtinesnė labiausiai dėl rinkų segmentacijos, sukuriamos didelės vietinių sveikatos tarnybų paklausos, kurią geriausia tenkinti vietiniu lygiu. Taip gamyba labai internacionalizuojama: dukterinėms užsienio įmonėms priklauso iki pusės visų farmacijos pramonės pardavimų ir didžioji gamybos EBPO šalyse dalis (OECD, 1996a, p. 49; Ballance et al., 1992, 3 sk.). Tačiau farmacijos produktams reikia milžiniškų išlaidų tyrimams ir naujų produktų kūrimui. O jie labai sutelkti geografine prasme; daugiau kaip pusė visų išlaidų – G5 šalyse ir Šveicarijoje. Didesniąją pokarinio laikotarpio dalį farmacinės įmonės atitiko bendrovių, kuriančių globaliai konkurencingus produktus remiantis savo nacionaline baze, modelį. Tačiau vis labiau aišku, kad to nepakanka. Nors daugumos MNK tyrimų centrai yra gimtojoje šalyje, Europos ir JAV farmacijos MNK įkūrė stambias tyrimų tarnybas užsienyje; Japonijos MNK linkusios šias tarnybas sutelkti namuose, tačiau jos vis dažniau sudaro technologijų ar produktų tobulinimo verslo sandorius su užsienio firmomis (OECD, 1996a, 2 sk.). Nuo devintojo dešimtmečio susijungė ir buvo įsigyta keletas svarbių farmacijos firmų. Chemijos ir biotechnologijos sektoriuose tarptautiniai strateginiai aljansai taip pat dažni (UNCTAD, 1994, p. 139). Dėl didelių naujų produktų kūrimo sąnaudų ši šaka labiau sukoncentruota, tačiau jos gamyba globali.

Tekstilės ir siuvimo pramonė

Tekstilės ir siuvimo pramonė yra viena iš labiausiai pasklidusių po visą Žemės rutulį. Kadangi gamybos technologiją gana lengva įgyti ir įdiegti, dėl mažų sąnaudų šios šakos labai svarbios besivystančių šalių produkcijos eksportui. TUI šiam sektoriui nelabai reikšmingos, nors didelės firmos per pardavimų verslo tinklus dažnai dominuoja skirstant gatavą produkciją. (Dicken, 1998, 9 sk.; OECD, 1996a, 8 sk.). Darbo užmokestis sudaro didelę kaštų dalį, tačiau poreikis gali greitai pasikeisti keičiantis madai. Išsivysčiusių šalių tekstilės ir siuvimo firmos į tai reaguoja perleisdamos kai kuriuos gamybos proceso etapus savarankiškoms įmonėms, dažniausiai esančioms besivystančiuose kraštuose (žr. 5.2 intarpą). Iš pradžių šie gamintojai buvo netoliese: Šiaurės Afrikos ir Viduržemio jūros šalys – Europos firmų, Karibų jūros ir Lotynų Amerikos – JAV ir Rytų Azija – Japonijos firmų. Vėliau imta naudotis labiau išsklaidytais šaltiniais, taigi firmos apsirūpina iš įvairių kontinentų. Rytų Azija, įskaitant Kiniją, tapo pagrindiniu globaliu tiekėju (Taplin, 1994; Korziewicz, 1994).

Galimybė naudotis globaliais šaltiniais ne tik leidžia EBPO šalių smulkioms ir vidutinėms įmonėms ar MNK pasiekti mažų kaštų gamintojus, bet ir užtikrina lankstų

5.2 intarpas. *Benettono* modelis

Iš pradžių buvusi nedidelė šeimyninė trikotažo bendrovė, *Benetton* nuo 1980-ųjų tapo žinoma multinacionaline verslo įmone, kurią sudaro 5000 frančizės būdu susietų parduotuvių visose pagrindinėse pasaulio rinkose. Kontroliuojama tiesiogiai iš savo centrinės būstinės Venecijos regione (Italija), bendrovė savo globalius paskirstymo tinklus stebi ir valdo taikydama pažangias komunikacijos technologijas. Produktai taip pat gaminami Europoje ir kitur smulkiose savarankiškose įmonėse, kurios veikia kaip transnacionalinis gamybos tinklas, valdomas iš *Benneton* centrinės būstinės. Ši kompanija – tai įdomus horizontalių gamybos ir paskirstymo tinklų hierarchinės kontrolės derinio pavyzdys.

Šaltinis: Ištrauka iš Castells, 1996, p. 162.

tiekimą. Naudodamosi tokiais pardavimo verslo tinklais, MNK ir smulkios ir vidutinės įmonės gali permesti besikeičiančių rinkos sąlygų riziką savo subrangovams. Nors tik labai mažą šio sektoriaus gamybos dalį kontroliuoja MNK, dauguma jų vaidina svarbų vaidmenį kaip tiekimo ekspertai ir rinkodaros bei paskirstymo tinklų organizatoriai.

5.5.3 Verslo globalizacija: organizacinės formos

Kaip rodo ankstesnė diskusija, pagrindinių pramonės šakų gamybos ir paskirstymo globalizacija nuo devintojo dešimtmečio suintensyvėjo. Daugiausia prie šio proceso prisidėjo MNK. JAV firmų veikla užsienyje buvo plačiausia ir seniausia, nors tai tinka ir kai kuriems Europos gamintojams. Daugelis Europos įmonių išplėtė multinacionalinę gamybą iš savo šalių kaip ir visi japonų gamintojai. Plėtra į užsienį siekiant išvengti esamo ar potencialaus protegavimo buvo svarbiausia priverstinė Japonijos ir kitų firmų paskata gaminti užsienyje. Tačiau MNK ne tik paprasčiausiai plėtėsi į užsienį, kad užsitikrintų priėjimą prie rinkų – jos tai darė siekdamos racionalizuoti korporacinį gamybos procesą per transnacionalizaciją.

Tai išryškina pagrindinį dalyką. MNK ėmėsi kurti transnacionalinius verslo tinklus įtraukdamos savo dukterines įmones, subrangovus, pirkėjus ir kitas šakos firmas (Howells ir Wood, 1993; UNCTAD, 1994, 3 sk.). Tačiau šie gamybos ir pardavimų tinklai reiškia tam tikrą galios ir sprendimų priėmimo išsibarstymą, todėl klasikinis MNK (ir multinacionalinės gamybos), kaip vertikaliai integruotos, hierarchinės struktūros, pavyzdys jau nebeatspindi didžiulės egzistuojančių organizacijų formų įvairovės (Ruigrok ir Tulder, 1995; Borrus ir Zysman, 1997). Ruigrokas ir Tulderis pateikia naudingą globalios gamybos ir paskirstymo tinklų organizacinių formų tipologiją (1995, 8 sk.). Ją pritaikius, galima išskirti dvi visiškai skirtingas, kraštutines organizacijos formas: išplitusi gamyba ir griežta centro kontrolė bei išplitusi gamyba ir silpna centro kontrolė. Praktiškai MNK (ir globalūs gamybos tinklai) dažniausiai patenka kažkur tarp šių kraštutinumų.

Geografiškai išplitusi silpnai centro kontroliuojama gamyba būdinga transnacionalinėms gamybos sistemoms, kur gamybiniai vienetai pakankamai autonomiški. Istoriškai jos apima savarankišką gamybą, t.y. firmų įkurtos užsienio gamyklos aptarnauja vietines rinkas ir jos neintegruojamos į transnacionalinę gamybos sistemą. Tai nėra paprasčiausiai tik būdas pasiekti apsaugotas rinkas, kadangi ten, kur poreikis atskirų šalių rinkose labai skiriasi, taip galima efektyviai aprūpinti užsienio rinkas. Ypač paslaugos dažnai yra teikiamos vietiniu lygiu. Vietoj stiprios centro kontrolės kai kurios MNK pereina prie įvairesnių valdymo formų. Kad užsienio įmonės veiktų efektyviai, dažnai joms būtinas didesnis savarankiškumas, o ne centralizuota kontrolė; tai ypač pasakytina apie užsienio tyrimo ir projektavimo padalinius. Be to, daugelio šakų MNK perėjo nuo tiesioginės nuosavybės ir kontrolės prie platesnių subrangovinių santykių su (formaliai) savarankiškomis firmomis.

Geografiškai išsklaidyta gamyba, griežtai kontroliuojama iš centro, reiškia, kad globaliai gamybos procesas organizuojamas kaip centro koordinuojama strategija. Tai sutampa su paplitusiu požiūriu, kad milžiniškos MNK kontroliuoja pasaulinius gamybos tinklus, tačiau tai jau nebūtinai vyksta per tiesioginę užsienio padalinių nuosavybę. Tokia organizacijos forma iš dalies įprasta kalnakasyboje ir žemės ūkyje. Kai kurie surinkimo procesai organizuojami griežtai pagal gamybos procesų, organizuotų transnacionaliniu mastu, hierarchiją. Tai rodo paslaugų ir gamybiniai sektoriai: JAV firmų duomenų įvedimo biurai įsteigti Centrinėje Amerikoje ir Karibų jūros šalyse, o Europos firmų – taip pat toli nuo namų – Pietų Azijoje. Tai ir atvejai, kai MNK gamina prekę ar atlieka paslaugą vietiniu lygiu, o centras kontroliuoja našumą ir kokybę. Daugelio tarptautiniu lygiu pripažįstamų prekių ar paslaugų firminis ženklas (pvz., *Benetton*) reiškia aukštos kokybės garantiją visame pasaulyje.

Kartu su šiomis skirtingomis organizacijos formomis galima apibrėžti korporacines globalaus persijungimo ir globalaus nusitaikymo strategijas (Howells ir Wood, 1993, 10 sk.). Globalus persijungimas reiškia MNK sugebėjimą permesti savo gamybą iš vienos vietos į kitą tarptautiniu mastu priklausomai nuo rinkos sąlygų pokyčių. Globalus nusitaikymas, priešingai, reiškia korporacinę strategiją, kai siekiant įgyti didžiausią ilgalaikį pranašumą, gamyba koncentruojama nedaugelyje vietų. Nuo devintojo dešimtmečio daugelis MNK, turinčių daug rangovų, siekė racionalizuoti savo veiklą plėtodamos intensyvesnius ryšius su mažesniu rangovų skaičiumi, tuo tarpu turinčios nedaug subrangovinių sutarčių siekė jas išplėsti. Abi strategijos iš esmės yra idealūs modeliai, tačiau jie parodo galimas bendrovių strategines alternatyvas globalios konkurencijos sąlygomis.

5.5.4 „Nesuvaržytos" MNK ir globali gamyba

Kaip bebūtų, organizacinė forma ir geografija vis dar yra svarbios: MNK negali paprasčiausiai įsikurti kažkur ar visur. Daugeliui šakų priėjimas prie pagrindinių rinkų riboja multinacionalinės gamybos vietą ir yra pagrindinė paskata; šiuo požiūriu gamybos ir paskirstymo globalizacija turi savo ribas. Gamybos negalima paprasčiausiai perkelti ar

reorganizuoti pagal norą. Nacionalinės ekonomikos kvalifikacijos ir infrastruktūros bazė vis dar varžo firmų galimybes perkelti gamybą. Tačiau laikui bėgant verslas tapo mobilesnis.

Sudaryti subrangovines sutartis, o ne gaminti savo padaliniuose gali būti MNK ekonomiškai efektyviausias mechanizmas siekiant globalios gamybos įvairovės ir prisitaikymo, kadangi tuomet prarandama mažiausiai. Todėl visiškai nekeista, kad greičiausiai pasaulyje prie mažiausių sąnaudų gamintojų per subrangovines sutartis persimetė ir geografiškai išplito tekstilės ir siuvimo pramonė naudojanti standartinę technologiją. Tačiau, kaip rodo ankstesnė diskusija, daugelio šakų reikšmingi gamybos proceso segmentai buvo išsklaidyti už EBPO šalių ribų iš pradžių į naujai industrializuotus kraštus, o vėliau į mažiau pažangius ūkius. Be to, nors EBPO šalys išlieka daugelio TUI traukos centru, MNK savo investicijas jose perskirsto reaguodamos į ekonominių sąlygų kaitą.

Tačiau, jei gamybos globalizacija laikoma kapitalo judėjimo sinonimu („laisvas, nesuvaržytas" kapitalas), tai aišku, kad tik santykinai, o ne absoliučiai: firmos turi kažkur gaminti, o žinomumo, susitelkimo ir masinės gamybos ekonominiai pranašumai neišvengiamai sukuria tam tikrą geografinę koncentraciją. Gamyba retai perkeliama vien dėl pasikeitusių kaštų, nuo ko kartais galima apsisaugoti. Be to, nors MNK ir smulkių bei vidutinių įmonių galimybės perkelti gamybą į užsienį laikui bėgant padidėjo, toks judrumas gana ribotas. Tačiau tai tapo svarbiu derybų su vyriausybėmis (nacionalinėmis ar vietinėmis) objektu dėl naujų investicijų. Šiuo požiūriu mobilesnės gamybos suvokimas gali būti svarbiau nei reali verslo elgsena.

Skeptikai dažnai teigia, kad pasikliaujant konkurenciniu pranašumu, įgytu savo krašte, dažnai suvaržomas verslo mobilumas. Nors šiame teiginyje yra daug tiesos, tačiau toks pranašumas gali būti MNK panaudotas globaliai ir taip pasklisti užsienyje. Cantwellas (1997) pažymi, kad technologinių inovacijų diegimas ir globalus paplitimas pagreitėjo didėjant globaliai konkurencijai ir gamybos internacionalizacijai. Nors korporacijų tyrimų ir projektavimo bazės istoriškai labiau sutelktos gimtose MNK šalyse, vis dažniau vien nacionalinių inovacinių sistemų nepakanka norint sukurti konkurencinį pranašumą (Cantwell, 1997; Mowery ir Oxley, 1997). Todėl vis svarbesni tampa tarptautiniai technologinės inovacijos tinklai. MNK vis labiau stengiasi įsitraukti į užsienio inovacines grupes tiesiogiai investuodamos ir bendradarbiaudamos su užsienio MNK bei bendrovėmis. Inovaciniai sugebėjimai dabar yra lemiamas TUI įplaukų į išsivysčiusias šalis veiksnys (Narula, 1996. 4 sk.). Taip MNK plečia ne tik asortimentą, bet ir savo tyrimų bei projektavimo veiklą siekdamos išlaikyti inovacijas ir konkurencingumą. Ši tyrimų ir projektavimo diversifikacija vis dar lieka geografiškai sukoncentruota EBPO šalyse (Archibugi ir Michie, 1997a). Tačiau daugelis MNK mažiau pasikliauja savo namų baze nei anksčiau.

Pramoninio kapitalo geografinio judrumo suvaržymai tikriausiai geriau pastebimi gamybos, paskirstymo ir TUI regionalizacijos procese. Tačiau tam tikras regioninis gamybos tinklų ir TUI susigrupavimas pasaulio ekonomikoje papildo, o ne prieštarauja verslo ir gamybos globalizacijai. Nes, kaip pažymėta anksčiau, TUI srautai tarp triados – NAFTA, ES ir Azijos-Ramiojo vandenyno – šalių rodo didelę verslo veiklos globalizaciją. Tokia transregioninių gamybos ir paskirstymo tinklų plėtra sustiprina šių verslo veiklų susietumo pobūdį šiuose trijuose pagrindiniuose ekonominiuose regionuose ir tarp jų. Šiuo

požiūriu gamybos regionalizacija ir globalizacija tik sustiprina viena kitą. Tai aiškiai parodė Rytų Azijos krizė dešimtojo dešimtmečio pabaigoje, nes gamybos ir paskirstymo tinklų tarpusavio sąsajos daugelyje sektorių reiškė, kad firmos ir verslai Europoje bei Amerikoje, norėdami prisitaikyti prie greitai kintančių ekonominių sąlygų tame regione, turėjo pertvarkyti gamybą. Tokios krizės rodo, jog nepaisant pramoninio kapitalo mobilumo suvaržymo (palyginti su finansiniu kapitalu), MNK sugebėjimas prisitaikyti ir reorganizuoti gamybą lankstesnių gamybos sistemų epochoje yra labai didelis ir turi reikšmingą atgarsį nacionaliniam ekonomikos valdymui.

5.6 Istorinės verslo globalizacijos formos

Kartais teigiama, kad TUI tik pastaruoju metu pasiekė klasikinio Aukso standarto amžiaus lygį (cf Dunning, 1988; UNCTAD, 1994, p. 30). Šis teiginys, gal ir tinkantis keletui EBPO ir besivystančių šalių, klaidina dėl keturių priežasčių (žr. Wilkins, 1994):

- Pirma, kaip pažymėta anksčiau, šiuolaikinės TUI kapitalo apimtys nėra pakankamai įvertintos.
- Antra, amžiaus pradžioje verslo galimybės organizuoti tarptautinę gamybą buvo ribotos, nes didžioji transnacionalinės verslo veiklos dalis buvo žaliavų gavyba, prekyba ir finansai, o ne gamyba.
- Trečia, ankstesniu laikotarpiu gamybos ir vadybos technologijos nebuvo labai paplitusios, nes imperijos ekonomika išlaikė ryškų darbo pasidalijimą tarp Šiaurės ir Pietų.
- Ketvirta, vien TUI įvertinimo duomenys tik iš dalies parodo tarptautinės gamybos apimtis. Kaip pažymėta, TUI rodo tik dalį visų investicijų į užsienio gamybą (25 proc. 1996 m. pagal UNCTAD apskaičiavimus), o naujų globalios gamybos ir paskirstymo formų augimo (subrangovinės sutartys ir strateginiai aljansai), neskaitant užsienio padalinių nuosavybės, užfiksuoti nepavyksta.

Palyginti su ankstesniais verslo globalizacijos laikotarpiais, šiuolaikinė fazė (žr. 5.1 tinklelį) ir ekstensyvesnė, ir intensyvesnė matuojant TUI, MNK skaičių ir dydį, užsienio dukterines įmones ir kt. Kaip pažymi Gopinath'as, šiandien „gamybiniai pajėgumai neįtikėtinai yra pasklidę daugelyje besivystančių ir industrinių šalių" (1997, p. 1). Nors iki 1914 m. TUI srautai, palyginti su nacionaline ekonomine veikla, buvo gana dideli, dabar jie, ko gero, net didesni. Nors investicijos sutelktos išsivysčiusiose EBPO šalyse, dešimtąjį dešimtmetį pastebima didžiulė investicijų banga į anksčiau neprieinamas šalis, tokias kaip Kinija ir Rytų Europa, o daugelis besivystančių šalių tapo atviresnės ir patrauklesnės TUI (UNCTAD, 1997). Susiformavus pasauliniams gamybos ir paskirstymo tinklams, verslo globalizacija pasiekė ir svarbias daugelio šalių ekonomikos industrinės bazės sritis, nes MNK ir jų kontroliuojami gamybos tinklai yra linkę veikti pažangiausiuose ūkio sektoriuose, sektoriuose, kurie yra gyvybiškai svarbūs nacionalinės ekonomikos turtingumui ir saugumui.

5.1 tinklelis. Istorinės globalios gamybos formos

	1600–1800 m.	1870–1939 m.	1950–1973 m.	1973 m. ir vėliau
Ekstensyvumas	Prekybos bendrovės veikia Azijoje, Afrikoje ir Šiaurės Amerikoje Vartojimo prekių grandinės	Atsiranda MNK, veikiančios Europoje Šiaurės Amerikoje, ir pagrindiniai žaliavų eksportuotojai Vartojimo prekių grandinės	MNK aktyviai veikia industrinėse šalyse ir vis aktyvesnės besivystančiose, išskyrus komunistines šalis	MNK aktyviai veikia beveik visose pasaulio šalyse, kadangi besikuriančios rinkos ekonomikos šalys įtraukiamos dešimtąjį dešimtmetį Regioninių ir globalių gamybos/paskirstymo tinklų augimas
Intensyvumas	Prabangos prekių prekybinių bendrovių reikšmė, tačiau jos sudaro nedidelę ekonomikos dalį	MNK reikšmė investicijoms ir kai kurių žaliavas gaminančių šalių plėtrai bei kai kurioms gamybos šakoms	Ypač intensyvėja pramoninė gamyba; MNK pradeda dominuoti kai kuriose pramonės šakose	Didelis: MNK dominuoja pasaulio prekyboje ir sudaro apie ketvirtį pasaulio gamybos apimties Tarptautinė gamyba viršija pasaulio eksporto apimtis
Greitis	Mažas	Gana didelis: gamybos augimas	Vidutinis	Didelis: gamybos procesų ir globalios konkurencijos spartėjimas
Įtakos linkmė	Nors svarbi kai kuriems produktams, tačiau apskritai – nedidelė	Svarbi kai kurioms žaliavoms Kai kuriose pramonės šakose MNK įdiegia naujus produktus ir procesus	Didelė, kurianti globalią konkurenciją daugelyje pirminių ir pramonės produktų šakų ir skatinanti technologijų paplitimą pasaulyje	Įtaka toliau didėja, tos pačios tendencijos kaip iki 1973 m.; didesnės galimybės paskirstyti gamybą po visą pasaulį, tačiau iki visiško mobilumo toli

Infrastruktūra	Pagrindinės komunikacijos priemonės – transporto sistemos	Komunikaciją gerina tarptautinis telegrafas Autonominė gamyba	Inovacijų ir komunikacijų tobulinimas gerina centralizuotą kontrolę Faktiškai integruotos organizacijos	Esamų technologijų tobulinimas ir pagrindinės naujovės – faksas, elektroninis paštas, ir kt. – sudaro sąlygas momentinei didelės apimties komunikacijai ir įvairesnėms tarptautinės gamybos organizavimo formoms atsirasti
Instituciona-lizacija	Prekybos bendrovės dažnai globojamos imperijų ir naudojasi savo galia	Gana atviras tarptautinio verslo režimas prieš Pirmąjį pasaulinį karą Kai kurie suvaržymai atsiranda vėliau, ypač ketvirtąjį dešimtmetį	Labai atviras režimas, tačiau būdingos kai kurios svarbios išimtys Skiriasi šalių kontrolė ir suvaržymai užsienio investicijų srautams ir MNK veiklai Nacionalizacija kai kuriuose besivystančiose šalyse	Tendencija liberalizuoti MNK ir užsienio investicijų srautų kontrolę Mėginimas harmonizuoti užsienio verslo sąlygas visame pasaulyje
Stratifikacija **Hierarchija**	Didelė: prekybos bendrovės dažniausiai naudojasi imperine galia ir veikia imperijos teritorijoje	Didelė, nes pagrindinės kompanijos priklauso pagrindinių šalių ekonomikoms, ypač JK ir JAV Pagrindinės investicijos į žaliavų gamybą ir kitas pagrindines ūkio šakas	Tarp gamybinių MNK vyrauja JAV bendrovės Kitų šalių bendrovės tęsia veiklą ir kuriamos naujos	MNK ir TUI srautai vis dar ateina iš turtingiausių šalių, tačiau iš platesnės srities Daug Europos ir Japonijos bendrovių, gausėja MNK, įsikūrusių besivystančiose šalyse Gamybos plėtra ir Azijos, Rytų Europos MNK daugėjimas

5.1 tinklelio tęsinys

	1600–1800 m.	1870–1939 m.	1950–1973 m.	1973 m. ir vėliau
Netolygumas	Didelis: investicijos tik į tam tikras pagrindines sritis	Didelis: didelės investicijos į žaliavų gamybą, tačiau labai mažos į kitas sritis ir į pagrindinių šalių ūkius Šiaurės-Pietų darbo pasidalijimas	Reikšmingos investicijos į visą nesocialistinį pasaulį, tačiau vis didesnė tarptautinio verslo ir investicijų koncentracija industrinėse šalyse Mažos investicijos į mažesnių pajamų šalių ekonomiką	Investicijos vis dar sutelktos industrinėse šalyse Didėja srautai į/iš besivystančių šalių, tačiau jie sukoncentruoti nedaugelyje pereinamosios ekonomikos ir industrializuojamų šalių Naujas globalus darbo pasidalijimas

Daugelis įeinančių ir išeinančių investicijų srautų EBPO šalyse pastaruoju metu nukreipta į paslaugų sektorių. TUI perkėlimas į paslaugų sferą – dar vienas skiriamasis šiuolaikinės epochos bruožas. Tuo tarpu klasikiniame Aukso standarto amžiuje tarptautinis verslas buvo labiau sukoncentruotas į pirminį sektorių. TUI ir globalios gamybos erdvinė struktūra kinta, nors jos vis dar labiausiai sutelktos EBPO šalyse, nes pereinamosios ir besivystančios ekonomikos šalys tampa svarbia MNK gamybos ir užsienio investicijų vieta. Be to, kai kurios naujai industrializuotos šalys tampa svarbiais TUI srautų šaltiniais, o MNK, įsikūrusių šiose šalyse, gausėjimas yra naujas svarbus reiškinys. Šiuo požiūriu globalios gamybos stratifikacija skiriasi nuo klasikinio Aukso standarto amžiaus stratifikacijos.

Greita globali tarptautinio verslo konkurencijos sklaida yra dar vienas skirtumas, palyginus su ankstesniais laikotarpiais. Globalių, beveik momentinių komunikacijų infrastruktūra iš esmės pakeičia firmų galimybes organizuoti savo veiklą globaliu mastu, jų sugebėjimą pritaikyti organizacines formas ir gamybos pakopas prie sparčiai besikeičiančių konkurencijos sąlygų, suderinti prekių ir paslaugų srautų judėjimo greitį gamybos ir paskirstymo tinkluose. Šiuo požiūriu transnacionalinis verslas ir gamyba įgijo įvairias organizacines formas, kur klasikinė labai centralizuota, vertikaliai integruota korporacija yra tik viena iš jų. Gamyba užsienyje taip pat tampa vis svarbesnė MNK. Pagal JTPPK (JT Prekybos ir plėtros konferencija) didžiausios MNK tampa labiau transnacionalinės nei, ko gero, bet kada anksčiau (UNCTAD, 1997, p. 8).

Dunningo skaičiavimais, 1982 m. užsienio gamyba sudarė 30 proc. bendrosios 500 svarbiausių pasaulio gamybinių kompanijų gamybos apimties (1993b, p. 37), ir šis skaičius nuolat auga. Didžiausių 350 kompanijų užsienio pardavimai išaugo nuo 30 iki 40 proc. jų bendrosios pardavimų apimties per aštuntąjį dešimtmetį, tuo tarpu 1980 m. apie trečdalis bendro jų turto buvo užsienyje (UNCTAD, 1983, p. 48). Tarp svarbiausių 100 (nefinansinių) MNK (nustatytų pagal turto dydį užsienyje) užsienio pardavimai 1994 m. sudarė iki 55,3 proc. jų pardavimų apimties. Toms pačioms bendrovėms priklausė trečdalis pasaulio TUI kapitalo. Be to, tų 100 MNK, apie kurias yra duomenų, 49,5 proc. turto ir 46,9 proc. darbuotojų yra užsienyje (apskaičiuota iš UNCTAD, 1996, p. 30–32). Pagrindinėms MNK, kilusioms iš EBPO šalių ar iš kitur, užsienio veikla jau nėra (jei kada buvo) papildoma korporacijos procesų dalis, kaip dažnai teigia skeptikai, o vis labiau tampa pagrindine.

Be to, konkurencijos sąlygos ir globali infrastruktūra paskatino ir mažų bei vidutinių įmonių gamybos ir paskirstymo transnacionalizaciją, todėl tarptautinė verslo veikla jau nėra vien tik milžiniškų korporacinių imperijų monopolis, nors neabejotinai jos lieka vyraujančios. Šiuo požiūriu šiuolaikinė gamybos globalizacija nėra tik MNK kilimas ar TUI gausėjimas, kaip dažnai mano daugelis skeptikų ir hiperglobalistų, bet tai daug platesnis ir apimantis verslo tinklų globalizaciją procesas. Tačiau šiuolaikinės globalios korporacinės imperijos (*Ford*, *GM*, *Hoescht*, *BP*, ir kt.) įgijo daug didesnę galią ir įtaką nei kada nors anksčiau (Korten, 1995: Strange, 1996).

Nors per pastaruosius tris dešimtmečius vyko ryški transnacionalinės gamybos ekspansija, ji tapo labiau institucionalizuota, kai strateginiai aljansai, subrangovinės sutar-

tys, bendros įmonės ir kitos sandorių formos sureguliavo firmų sutartis ir tinklus (UNCTAD, 1997). Tokius susitarimus skatino TUI ir kapitalo judėjimo kontrolės bei kitų ribojančių priemonių liberalizavimas. Tam tikra prasme tai yra grįžimas prie palankesnių dvidešimtojo amžiaus pradžios investavimo sąlygų, tačiau be imperinių prioritetų ir politikos suvaržymų. Tai rodo besikeičiantys stratifikacijos modeliai, kai daugiau TUI srautų nukreipiama į naujai industrializuotas ir besivystančias šalis, globalios gamybos organizavimas skatina naują darbo pasidalijimą, o verslo transnacionalizacija besivystančiose šalyse tampa akivaizdžiu globalios politinės ekonomijos bruožu (Strange, 1996; UNCTAD, 1997).

Nepaisant kai kurių panašumų su praeitimi (pvz., vis dar egzistuojančių imperinių ryšių poveikio – Europos TUI ir MNK), šiuolaikinė verslo ir gamybos globalizacija pertvarkė „tai, kokios prekės ir paslaugos kur ir kieno yra gaminamos" (Strange, 1996, p. 44). Žinoma, multinacionalinė gamyba vis dar sudaro mažąją visos pasaulio gamybos dalį. Tačiau nuolat didėjanti jos svarba turi didelę reikšmę nacionalinių valstybių ekonominiam savarankiškumui ir suverenitetui, nors specifinę jos įtaką sąlygoja nacionalinio įsitraukimo į globalius gamybos tinklus modeliai.

5.7 Šiuolaikiniai nacionalinių ekonomikų įsipynimo į globalius gamybos tinklus modeliai

Ankstesniuose skyriuose aprašytas skirtingas šešių EBPO šalių, kurios yra šio tyrimo objektas, įsitraukimas į globalius gamybos tinklus. Šiame skyriuje kaip apibendrinimas trumpai pateikiamas TUI įvežamo ir išvežamo kapitalo palyginimas su bendruoju vidaus produktu yra grubi priemonė parodyti skirtingą TUI reikšmę šešių šalių ūkiams. Kiek užsienio MNK svarbios vidaus gamybai, o užsienio TUI – vietinei ekonomikai, apžvelgta 5.4.4 skirsnyje.

5.12 ir 5.13 lentelėse pateikiami šešių čia nagrinėjamų šalių TUI įvežamas ir išvežamas kapitalas. Nors Prancūzijos ir JK išeinančio kapitalo apimtis, palyginus su bendruoju vidaus produktu (BVP), buvo didesnė klasikiniu Aukso standarto laikotarpiu negu pastaruoju metu, kitų keturių šalių – pastaruoju metu daug didesnė arba maždaug tokia pat. Tai nestebina, nes Europos šalys dominavo iki 1914 m. Tačiau pokariniu laikotarpiu visose šešiose šalyse pastebimas išvežamo TUI kapitalo augimas vidaus ekonomikos atžvilgiu (žr. 5.12 lentelę). Tuo tarpu įeinantis TUI kapitalas (žr. 5.13 lentelę) pastaruoju metu yra didesnis, palyginus su vidaus ekonomika, negu prieš 1914 m., išskyrus Japoniją.

Pokariniu laikotarpiu JK turėjo daug įvežamų investicijų, kurios iš dalies rodo gana liberalią jos politiką TUI atžvilgiu (žr. 5.13 lentelę). JAV taip pat turėjo daug įvežamų TUI devintojo dešimtmečio pabaigoje. Išvežamos TUI yra akivaizdžiai didesnės nei įvežamos Švedijoje, JK, Prancūzijoje, Japonijoje ir Vokietijoje. Nuo devintojo dešimtmečio JAV įvežamas ir išvežamas TUI kapitalas beveik susilygino, nors pokariniu laikotarpiu išvežamų investicijų buvo gerokai daugiau. Antrojoje devintojo dešimtmečio

5.12 lentelė. Išvežamas TUI kapitalas 1914–1994 m., proc. nuo išvežančios šalies BVP

	1914	1960	1973	1980	1985	1994
Prancūzija	18,3	6,8	3,5	3,6	7,1	11,8
Vokietija	10,7	1,1	3,5	8,0	8,1	9,9
Japonija	7,8	1,2	2,5	1,8	6,2	9,9
Švedija	–	2,9	5,8	4,5	11,6[a]	28,9
JK	53,2	14,9	14,8	15,0	19,3[b]	26,4
JAV	6,8	6,3	7,7	8,5	5,5	9,0

[a] 1986.
[b] 1987.
Šaltiniai: OECD, 1996c; Dunning, 1988; IMF, *International Statistics Yearbook,* įv. metų.

5.13 lentelė. Įvežamas TUI kapitalas 1914–1994 m., proc. nuo priimančios šalies BVP

	1914	1960	1973	1980	1986	1994
Prancūzija	1,5[a]	3,5	6,4[b]	9,0		
Vokietija	4,6	5,0	7,4			
Japonija	1,4	0,2	0,9	0,3	0,5	0,7
Švedija	2,9	4,3[c]	11,4			
JK	1,6	6,9	8,2	11,8	13,1[d]	18,2
JAV	3,7	1,5	1,3	3,2	4,4	7,2

[a] 1975.
[b] 1985.
[c] 1986.
[d] 1987.
Šaltiniai: OECD, 1996c; Dunning, 1988; UN–TCMD, 1992; IMF, *International Financial Statistics Yearbook,* įv. metų.

pusėje įvežamas ir išvežamas kapitalas matuojant to laikotarpio kainomis buvo toks pat, tačiau pagal šiuolaikinę vertę JAV liko grynai išorinis investuotojas. Po dešimtojo dešimtmečio išvežamų investicijų bangos JAV tapo grynai išoriniu investuotoju net pagal anų laikų kainas.

5.8 Verslo globalizacija: įtaka kraštui

Verslo ir gamybos globalizacija vis glaudžiau susieja šalių ekonomikas ir jų bendruomenių likimus. Tradiciniame ekonomikos moksle TUI iš principo gali turėti teigiamą arba neigiamą įtaką nacionalinei gerovei, tačiau daugelis hiperglobalistų teigia, kad globali konkurencija ir gamyba didina pasaulio ekonomikos efektyvumą, nes MNK skatina tarptautinį darbo pasidalijimą ir šalys labiau specializuojasi gaminti tokias pre-

kes, kurios konkurenciškai pranašesnės. Konkurencija sumažina monopolijų pelną ir verčia atsinaujinti. Todėl teigiama, kad MNK gerina nacionalinės ekonomikos veiklą, nes šios firmos dažniausiai produktyvesnės nei vietinės įmonės ir siekia paskleisti naują technologiją bei pagerinti nacionalinės darbo jėgos kvalifikaciją (UN-TCMD, 1992; OECD, 1994a).

Kritiškiau nusiteikusieji teigia, kad verslo globalizacija išskiria korporacijų ir nacionalinių vyriausybių bei jų piliečių prioritetus. Pokariniu laikotarpiu ši kritika buvo labai paplitusi, ypač besivystančiose šalyse. Čia dažnai buvo manoma, kad griaunanti MNK veikla iškreipia vystymosi prioritetus, riboja nacionalinės ekonominės bazės augimą ir sukuria išvežamą iš šalies viršpelnį. Panaši kritika paplito ir pagrindinėse investuojančiose šalyse, taip pat JAV, teigianti, kad MNK perkelia į užsienį darbo vietas ir technologijas, t.y. nacionalinio klestėjimo pagrindą. Be to, manoma, kad korporacijų galimybės organizuoti gamybą globaliu mastu suteikia joms milžinišką struktūrinę galią, palyginus su nacionalinėmis vyriausybėmis ir darbo jėga.

Šie skeptiški teiginiai MNK tradiciškai laiko nacionalinėmis bendrovėmis, užsiimančiomis tarptautine veikla ir todėl vis dar turinčiomis paklusti nacionalinei valdžiai. Šie prieštaringi požiūriai tampa gamybos globalizacijos, institucinio, distribucinio ir struktūrinio jos poveikio išsivysčiusių kapitalistinių šalių suverenitetui ir autonomijai analizės kontekstu.

5.8.1 Įtaka sprendimams: globalus verslas ir nacionalinės ekonomikos politikos įgyvendinimas

Globalūs gamybos tinklai gali įvairiai pakenkti vyriausybės ekonominės politikos efektyvumui, tačiau labiausiai pakeičia ekonomikos politikos sprendimų ir politikos instrumentų kaštus ir naudą. MNK veikla turi įtakos tradicinių makroekonomikos valdymo priemonių efektyvumui. Cowlingas ir Sugdenas (1996) teigia, kad išsivysčiusiose šalyse pasikeitė poreikių vadybos, pajėgumų panaudojimo ir bedarbystės ryšys. Poreikių vadybos sprendimai turi mažiau įtakos bedarbystei ir gamybai negu ankstyvuoju pokariniu laikotarpiu iš dalies dėl to, kad didėjančios pajamos vienoje šalyje gali būti perpumpuotos finansuojant MNK investicijas kur nors kitur. MNK gali skolintis užsienyje, kai vietinės palūkanų normos yra aukštos, ar, priešingai, pasinaudoti žemomis vietinėmis palūkanų normomis ir skolintis projektams užsienyje finansuoti. Tai tikrai kelia pavojų nacionalinės pinigų politikos efektyvumui. MNK, kaip svarbūs globalūs finansiniai veikėjai, atlieka reikšmingą vaidmenį valiutų rinkose. Kaip pažymėta 4 skyriuje, nors spekuliacijos gali sukelti valiutų griūtį, tačiau, kai MNK (instituciniai investuotojai) atsisako tos valiutos net kaip atsargumo priemonės, šis spaudimas valiutos kursui gali tapti nepataisomu. Iš tiesų tariamas nacionalinės ekonomikos politikos instrumentų efektyvumo menkėjimas nuo aštuntojo dešimtmečio, kaip pažymėta ankstesniuose skyriuose, yra sudėtingas reiškinys, iš dalies parodantis ir kitus ekonominės globalizacijos aspektus bei vietinius veiksnius.

Nors akivaizdūs MNK sugebėjimai perkelti gamybą, atrodo, galėtų sumažinti šalies galimybes apmokestinti kapitalą ir sumažinti mokesčių surinkimą bei perkelti mokesčių naštą tokiems mažiau mobiliems veiksniams kaip darbas, bet nebūtinai taip yra. Čia svarbūs du aspektai: spaudimas vyriausybėms sumažinti kapitalo apmokestinimą, kad būtų išlaikytas ir / ar pritrauktas multinacionalinis verslas, ir multinacionalinių kompanijų galimybės minimizuoti mokesčių prievoles pasinaudojant perleidimo kainų nustatymu. (Perleidimo kainų nustatymas apima MNK kainų sumažinimą arba padidinimą vidinių sandorių metu, kad pelnas žemų mokesčių tarifų kraštuose būtų dirbtinai padidinamas, o aukštų – sumažinamas.) Cassou (1997) nustatė, kad pelno ir pajamų mokesčių lygis turi įtakos išvežamų TUI srautams; kiti tyrimai ne tokie įtikinami. Tai nekeista, nes mokesčiai yra tik vienos iš MNK išlaidų. Tačiau pelno mokestis išsivysčiusiose šalyse pastaruosius du dešimtmečius rodė tendenciją mažėti bei vienodėti (OECD, 1991d; Tanzi, 1995, 7 sk.). Ar tai priklauso nuo gamybos globalizacijos ir kaip tai atsiliepia nacionalinėms mokesčių įplaukoms, nelabai aišku. Labiau akivaizdus įvežamų TUI skatinimas mokesčiais ir nuolaidomis, nes daugelis valstybių dėl TUI konkuruoja remdamosis šiuo skatinimu. Šiuo požiūriu visuotinė konkurencija siekiant pritraukti TUI dabar apima ir mokesčius. Tačiau mokesčių konkurencija tarp valstybių ir jų atskirų regionų, atrodo, kenkia joms pačioms, nes siūlomos vis didesnės paskatos, o tuo tarpu jų veiksmingumas mažėja. Tačiau šalys bei regionai ir toliau įsivelia į „grožio konkursus", varžydamiesi mokesčių nuolaidomis. Bet šalys, kuriose mokesčiai maži, priešinasi tarptautinėms pastangoms suderinti bendrovių pelno mokesčius.

Perleidimo kainų nustatymo makroekonominė reikšmė lieka neaiški; kadangi dauguma šių veiksmų yra nelegalūs, sunku gauti patikimus duomenis (Plasschaert, 1994). MNK apsimoka naudoti perleidimo kainų mechanizmus, o didelės vidinės firmų prekybos apimtys tam sudaro puikias sąlygas. Tačiau bendroves stabdo nacionalinių mokesčių tarnybų, kurios kontroliuoja šią veiklą (bent jau nuo aštuntojo dešimtmečio) ir nuolat keičiasi informacija, veiksmai. Be to, perleidimo kainų nustatymas gali prieštarauti vidinėms apskaitos ir kontrolės sistemoms. Visa tai reiškia, kad perleidimo kainų nustatymas plačiai taikomas, tačiau nėra pats svarbiausias pelnui ir vyriausybės mokesčių įplaukoms. Rousslango (1997) apskaičiavimu, perleidimo kainos padeda sutaupyti MNK apie 8 mlrd. USD, tačiau pasaulio mastu tai sudaro tik apie 4 proc. apmokestinamų pajamų iš gamybinių MNK.

Tarptautinė gamyba didžiausią įtaką tikriausiai turi pramonės politikai, ypač Europos šalyse. Vyriausybių pastangas, pvz., Prancūzijoje, vykdyti nuoseklią pramonės politiką labai smarkai paveikė MNK ir globalių gamybinių tinklų plėtra. Galimybės perkelti gamybą į užsienį pakerta pramonės strategiją, kuri remiasi „nacionalinių lyderių" kūrimu. Efektyvesnės pramonės strategijos reikalauja kurti europinio lygio bendroves (pvz., *Airbus*), kad būtų galima konkuruoti su JAV ir Japonijos MNK. Tai nereiškia, kad nacionalinė pramonės ir technologijų politika nereikalinga. Nepaisant smulkių ir vidutinių įmonių internacionalizacijos, pramonės politika gali jas skatinti, ypač atsižvelgiant į jų galimybes, kurti darbo vietas savame krašte. Šiame kontekste gamybos globalizacija turi įtakos skirtingų politinių sprendimų kaštams ir naudai, nors nacionalinė pramonės strategija ir yra ribota.

5.8.2 Įtaka institucijoms: globali konkurencija

MNK yra svarbiausias globalios konkurencijos veiksnys. Prekyba, kaip pažymėta 3 skyriuje, yra pagrindinė, tačiau tiek pat svarbi ir multinacionalinė gamyba. Kaip jau minėta, transnacionalinė gamyba įtraukė vidaus rinkas į globalią konkurenciją, todėl daugelis įmonių priverstos atitikti aukščiausią pasaulio gamybos lygį arba pasitraukti (Cantwell, 1989; Baily ir Gerbsbach, 1995). Todėl korporacijų ir nacionalinei darbotvarkei bei daugelio vietinių firmų ilgalaikiams strateginiams sprendimams didelę įtaką turi globali konkurencija.

Iš pradžių globali konkurencija reiškė, kad Amerikos MNK vis giliau ir plačiau skverbiasi į užsienio rinkas. Nuo 8-ojo dešimtmečio Europos ir Japonijos įmonės pasiekė panašų darbo našumo lygį kaip ir Amerikos įmonės, todėl prasidėjo globali konkurencija tarp jų. Tai atsispindėjo TUI srautuose, nes daugelis MNK pradėjo arba sutvirtino savo veiklą pagrindinėse pasaulio rinkose. Kaip minėta, Amerikos MNK dėl konkurencijos nuo aštuntojo dešimtmečio prarado reikšmingą rinkos dalį. Vienas iš svarbiausių globalios konkurencijos lygio rodiklių yra tai, kad aukštosios technologijos šakų MNK pelnas nėra labai didelis, palyginus su tos pačios šakos vietinėmis įmonėmis ar su kitų šakų firmomis (Kapler, 1997; cf. Graham, 1996). Kur MNK, pasinaudojusios savo konkurenciniu pranašumu, kažkada galėjo pasiekti aukštesnį nei vidutinį pelną, šiuolaikinė globali konkurencija to padaryti neleidžia.

Nors šakų bei valstybių globalios konkurencijos lygis skiriasi, transnacionalinės gamybos augimas ją suintensyvino ir praplėtė geografine prasme. Todėl politinę ir verslo retoriką daugelyje EBPO šalių persunkė globalios konkurencijos, lemiančios firmų, sąjungų ir vyriausybių darbotvarkes, ideologija (Hoogvelt, 1997; Thompson, 1998).

5.8.3 Įtaka paskirstymui: darbas ir globali gamyba

Dažnai MNK laikomos kenksmingomis darbo jėgai. Teigiama, kad jų galimybės organizuoti transnacionalinę gamybą padidina korporacijų galią, palyginus su darbo jėgos galia, taip mažinamas darbo užmokestis ir bloginamos darbo sąlygos. Be to, MNK, perkeldamos technologijas į užsienį, kvalifikuoto darbo vietas perkelia į žemo darbo užmokesčio lygio šalis ir todėl pažangios ekonomikos šalys gauna mažiau materialinės naudos iš pažangių technologijų (Sachs ir Shatz, 1994).

Vis dėlto EBPO ir besivystančių šalių duomenys rodo, kad MNK darbo užmokestis yra didesnis už vidutinį, tačiau, jei kiti veiksniai yra kontroliuojami, neaišku, ar tai turi reikšmės (OECD, 1994a; UN-TCMD, 1992). MNK dažnai kritikuojamos dėl mažo darbo užmokesčio ir prastų darbo sąlygų kai kuriose pramonės šakose, pavyzdžiui, siuvimo ir avalynės. Kai kada, tačiau jokiu būdu ne visada, užmokestis ir sąlygos panašios į vietinių įmonių. Dažniausiai blogiausias užmokestis ir darbo sąlygos yra ne MNK dukterinėse įmonėse, o savose besivystančių šalių įmonėse, gaminančiose pagal kontraktą su MNK (Barnet ir Cavanagh, 1994, p. 310–338).

Gamybos perkėlimas siekiant pasinaudoti mažu darbo užmokesčiu ypač akivaizdus siuvimo, avalynės ir sporto prekių šakose; pokariniu laikotarpiu MNK ne tik perkėlė šių šakų gamybą iš EBPO šalių į besivystančias, bet ir sėkmingai sumažino darbo užmokestį nuo vidutinio iki mažų pajamų šalių lygio. Vėliau tai labai paplito. Vakarų Europos MNK atleido darbuotojus savo krašte, išplėtė veiklą ir įdarbino žemo darbo užmokesčio lygio šalių gyventojus; pavyzdžiui, per dešimtąjį dešimtmetį Šveicarijos ir Švedijos pramoninkai *ABB* likvidavo 5900 darbo vietų Vakarų Europoje ir Šiaurės Amerikoje ir sukūrė 5600 kitur, daugiausia Azijoje ir Rytų Europoje (*Financial Times*, 24 Oct. 1997, p. 18). Hatziusas nustatė, kad TUI srautai į/iš Britanijos ir Vokietijos bei iš Švedijos pradėjo labiau reaguoti į darbo kainą (1997a; 1997b), nes multinacionalinėms korporacijoms dabar lengviau organizuoti gamybą užsienyje atsižvelgiant į šiuos kaštus. Darbo kaina apima ne tik darbo užmokestį, bet ir įdarbinimo kaštus, įskaitant socialinio draudimo įmokas. Šalyse, patiriančiose šią įtaką, mažinti kaštus reiškia arba mažesnį socialinio aprūpinimo lygį, arba didesnę naštą darbo jėgai didinant darbuotojų įnašą arba didesnį privatų socialinį aprūpinimą.

Be abejo, kaip jau minėta, MNK negali perkelti gamybos į užsienį, kai tik užsimano. Lawrence (1994), palyginęs JAV multinacionalinių korporacijų veiklą 1979 m. ir po dešimtmečio, nustatė, kad, nors darbo užmokestis besivystančiose šalyse sudarė 28,5 proc. panašaus pobūdžio darbo užmokesčio EBPO šalyse, darbo našumas sudarė tik 40,3 proc. EBPO šalių darbo našumo. Skirtingi našumo lygiai riboja galimybes perkelti veiklą į žemo darbo užmokesčio šalis. Tirdamas Jungtinių Valstijų MNK, Lawrence nustatė, kad persikėlimas į besivystančias šalis ir apsirūpinimas resursais jose nepaaiškina, kodėl sumažėjo įdarbinimo lygis JAV pramonėje. Tačiau Sachs'as ir Schatz'as šiais tyrimais abejoja (1994).

Be to, kaip pastebėta anksčiau, MNK stengiasi būti technologinės pažangos priekyje, todėl joms reikia technologijų ir kvalifikuotų darbuotojų, ne mažiau kaip ir pagrindinių rinkų. Žinoma, jei gamybos technologiją galima būtų sutvarkyti taip, kad ją galėtų valdyti mažai apmokami darbuotojai besivystančiose šalyse, MNK geriausia būtų perkelti gamybą į tokią šalį. Šiuo požiūriu gamybos globalizacija gali prisidėti didinant darbo užmokesčio skirtumus tarp kvalifikuoto ir nekvalifikuoto darbo šalies viduje ir tarp įvairių šalių.

Jei MNK galėtų perkelti gamybą be papildomų kaštų, tai reikštų, kad darbo užmokestis yra nustatomas globaliai. Kadangi gamybą perkelti į užsienį šiek tiek kainuoja, todėl tai negali vykti neribojamai, bet jei mažėtų persikėlimo kainos, galima būtų tikėtis, kad darbo užmokesčiui vis didesnę įtaką turės globalios konkuruojančios jėgos. Panašiai kaip ir prekyboje (žr. 3 sk.), tikėtina, kad globalus darbo užmokestis vienodės, tačiau skirtumai visiškai neišnyks. Tačiau darbo jėgos judėjimai kai kuriose šalyse pvz., Švedijoje, kur aukštas internacionalizuotos gamybos lygis, sugebėjo išsireikalauti svarbių nuolaidų iš kapitalo. Todėl nepanašu, kad darbo užmokesčio lygis globaliai suvienodėtų. Tačiau pusiausvyra tarp darbo ir multinacionalinio kapitalo galių globalizacijos sąlygomis neabejotinai krypsta į pastarojo pusę (Kurzer, 1993).

5.8.4 Įtaka struktūrai: TUI, MNK ir nacionalinės ekonomikos veikla

Kadangi MNK yra labai svarbios EBPO šalių ekonomikai ir jų technologinei pažangai, jos neabejotinai vaidina lemiamą vaidmenį (žr. Cantwell, 1989). Daugumos tyrimų dėmesys buvo sutelktas į TUI įtaką priimančioms šalims. Kaip minėta, TUI įplaukos verčia vietines įmones siekti pasaulinio našumo lygio ir skatina vietines inovacijas, t.y. veiksnius, didinančius produktyvumą. EBPO nustatė (1994a), kad užsienio dukterinių įmonių EBPO šalyse našumas yra aukštesnis nei vietinių firmų ir teigiamai veikia nacionalinės ekonomikos augimą ir procesus. TUI įplaukos gali turėti įtakos ekonomikos augimui, keldamos techninės pažangos lygį, kurį pasiekusios šalys pasiveja pasaulio darbo našumo lygį ir kitus viso ūkio rezultatus. Tačiau galutinių įrodymų nėra.

Nagrinėdamas užsienio dukterines įmones besivystančiose šalyse, Cavesas daro išvadą, kad „atrodo, jos nesinaudoja jokiais esminiais produktyvumo pranašumais, nepriklausomais nuo sandorių kainos pranašumo, dėl kurio pirmiausia jos ir yra multinacionalinės įmonės" (1996, p. 227). Ankstesni tyrimai pateikė didelę TUI įtaką augimui, kuris gali būti ir neigiamas. Blomstromas et al. (1992) nustatė, kad TUI teigiamai veikė (skatino) vidutines pajamas turinčių šalių pažangą, o mažas pajamas turinčių – ne. Kiekybiniai ir kokybiniai duomenys rodo, kad jau nuo egzistuojančių ekonominių institucijų ir infrastruktūros priklauso, ar bus panaudotos TUI įplaukos, tačiau ši nauda dažnai gana menka (Chan, 1995; de Mello, 1997). Vadinasi, teigiama TUI įtaka yra tik toms šalims, kurios pasiekusios pradinį išsivystymo lygį ir turi suformuotą infrastruktūrą bei kvalifikacijos pagrindą, kad sustiprintų augimą. Be to, kai kurie skeptikai teigia, kad nacionalinės ekonomikos sėkmė tiesiogiai priklauso nuo savų MNK konkurencingumo pasaulio rinkose (ir atvirkščiai). Jei joms sekasi, seksis ir šalies ekonomikai, nes jų nauda panaudojama savame krašte. Hiperglobalistų nuomone, priešingai: kadangi MNK gali lengvai perkelti gamybą, tai nebūtinai yra ryšys tarp nacionalinės ekonomikos ir savų MNK sėkmės. Pavyzdžiui, Reichas (1991) teigia, kad savų MNK veikla ir nacionalinė ekonomika ekonominės globalizacijos sąlygomis jau nėra tiesiogiai susijusios.

Daugelis duomenų tai patvirtina. Cantwellas nustatė, kad sąsajos tarp šalies prekybinės veiklos ir savų MNK veiklos skyrėsi (1989, 5–6 sk.). 1974 m. JAV ir Britanijos firmų veikla mažai siejosi su jų ekonomika, tačiau šios sąsajos buvo stipresnės Prancūzijoje, Vokietijoje ir Japonijoje. Iki 1982 m. minėtas ryšys JAV, Britanijoje ir Prancūzijoje net susilpnėjo. Apskritai savų MNK veikla nebūtinai turi tiesioginę įtaką nacionalinei prekybai. Kitų tyrimų duomenimis, neatitikimai tarp MNK veiklos ir jų krašto gana svarbūs. JAV ir Švedijos atveju per pastaruosius dvidešimt metų joms tenkanti pasaulio pramonės eksporto dalis gerokai sumažėjo, tuo tarpu JAV ir Švedijos MNK užsienio dukterinių įmonių išaugo, o po to stabilizavosi (Blomström ir Lipsey, 1989, 1993; Kravis ir Lipsey, 1992). Verta pažymėti, kad nors JAV pažangių technologijų eksporto dalis sumažėjo, tai neliečia visų JAV MNK. Kitaip sakant, JAV ir Švedijos kompanijos išlaikė

ir sustiprino savo konkurenciją pasaulyje iš dalies dėl gamybos eksporto į užsienį. Japonijos vaizdas nėra toks aiškus, tačiau Japonijos dalis pasaulio eksporte sumažėjo devintojo dešimtmečio pabaigoje, tuo tarpu japoniškų multinacionalinių kompanijų dalis pasaulio eksporte toliau augo.

Nors sistemingų duomenų nėra, tyrimai rodo, kad laikui bėgant, gamybos globalizacija vis labiau atskiria nacionalinę ekonomiką nuo savų MNK veiklos. Be to, šis procesas ypač ryškus labai išsivysčiusiose šalyse, kur inovacijos turėtų duoti didžiausią pelną. Svarbi platesnė šio reiškinio prasmė, nes, kaip pažymėta anksčiau, vyriausybės stengėsi remti savas MNK ir sukurti palankų klimatą TUI, o tai nebūtinai stiprina nacionalinę ekonomiką. Iki šiol, ypač EBPO šalyse TUI ir MNK apimties ir ekonominės reikšmės bei nacionalinės ekonomikos veiklos santykis yra toks, kad multinacionalinio kapitalo poreikių ignoruoti negalima. Nacionalinės ekonomikos politikos derinimas prie šių poreikių gali turėti nemažų (ne tik teigiamų) pasekmių nacionalinės ekonomikos struktūrai ir veiklai.

5.8.5 Įtaka struktūrai: korporacijų galia prieš valstybės galią?

Hiperglobalistų, tokių kaip Ohmae's, nuomone, MNK ir globalių gamybos tinklų augimas reiškia ekonomiką be sienų, kuomet pakertama vyriausybės galia valdyti nacionalinę ekonomiką (Ohmae, 1990). Skeptikai, tarp jų Hirstas ir Thompsonas, priešingai, – teigia, kad nei MNK veikla, nei gamybos internacionalizacija nereiškia labiau integruotos globalios ekonomikos, nes tarptautinis verslas lieka „giliai" įsišaknijęs nacionaline prasme, todėl „nacionalinėms vyriausybėms netrūksta galios kontroliuoti šias kompanijas" (Hirst ir Thompson, 1996b, p. 98) Tačiau abi šios prieštaringos pozicijos klaidingai aiškina gamybos transformacijos vyksmo prigimtį ir jo santykį su valstybės galia, nes, iš vienos pusės, hiperglobalistai pateikia paprastą nulinės sumos žaidimo požiūrį – korporacijų galia prieš valstybės galią, tuo tarpu skeptikai mano, kad milžiniškų korporacinių imperijų ir regioniniai/globalūs gamybos tinklai iš esmės neprieštarauja vyriausybių galimybėms reguliuoti „nacionalinę ekonomiką".

Abu šie teiginiai neatsižvelgia ne tik į sudėtingus korporacijų ir valstybių galios tarpusavio santykius, bet ir į tai, kaip gamybos globalizacija sustiprina struktūrinę korporacinio kapitalo galią. Tai nereiškia, kad MNK programuoja vyriausybių sprendimus ar kad MNK valstybę daro nereikalingą, o kadangi gamybos globalizacija pakeičia sąlygas, pagal kurias kuriamas ir paskirstomas turtas, ji tuo pačiu metu pakeičia kontekstą ir instrumentus, naudojamus valstybės galiai ir valdžiai realizuoti. Šiuo požiūriu gamybos globalizacija suardo galios pusiausvyrą tarp išsivysčiusių kapitalistinių valstybių ir MNK, kur nacionalinių vyriausybių vaidmuo ir funkcijos turi prisitaikyti prie naujos pasaulio gamybos tvarkos.

5.9 Išvada

Gamybos globalizaciją šiandien daugiausia vykdo MNK. Jų dominavimas pasaulio gamyboje, prekyboje, investicijose ir technologijų srityje yra beprecedentis. Net ir tuo atveju, kai MNK turi aiškų nacionalinį pagrindą, jų tikslas pirmiausia yra siekti globalaus pelningumo. MNK globaliais koncernais tapo iš nacionalinių įmonių panaudodamos tarptautines investicijas ir siekdamos išnaudoti savo konkurencinį pranašumą. Tačiau jos vis dažniau pasitelkia bendras įmones ir strateginius aljansus šiems pranašumams išvystyti ir išnaudoti ar pasidalyti technologinių inovacijų kaštus. Bet auganti gamybos globalizacija neapsiriboja MNK veikla, nes per pastaruosius tris dešimtmečius gerokai išaugo globalūs gamintojų ir pirkėjų gamybiniai bei paskirstymo tinklai. Todėl verslo globalizacija jau neapsiriboja vien MNK, tačiau apima ir smulkias bei vidutines įmones.

Vis dėlto MNK yra šiuolaikinės pasaulio ekonomikos ramstis. Apie 53000 MNK priklauso mažiausiai 20 proc. (kai kuriais apskaičiavimais – 30 proc.) pasaulio gamybos ir kai kuriais apskaičiavimais iki 70 proc. pasaulio prekybos apimties (Dunning, 1993b, p. 14; Strange, 1996, p. 47; Perraton et al., 1997; UNCTAD, 1998). Nepaisant regioninės gamybos koncentracijos, transnacionaliniai verslo tinklai apima tris pagrindinius pasaulio ekonomikos regionus ir sujungia skirtingų bendruomenių bei tautų likimus į sudėtingus tarpusavio sąveikos tinklus. Priešingai, nei mano skeptikai, MNK nėra paprasčiausios „nacionalinės įmonės, veikiančios tarptautiniu lygiu", nei, kaip teigia hiperglobalistai – „nesuvaržytos korporacijos", kurios keliauja po pasaulį ieškodamos didžiausio pelno (Hu, 1992; Reich, 1991). MNK vaidmuo daug svarbesnis pasaulio ekonomikai nei praeityje, o ypač didelė jų reikšmė organizuojant unikalius istorine prasme ekstensyvius ir intensyvius transnacionalinius koordinuojamos gamybos ir paskirstymo tinklus. MNK ir globalūs gamybos tinklai yra svarbiausi organizuojant, išdėstant ir paskirstant šiuolaikinės pasaulio ekonomikos gamybines jėgas. Tai rodo ir globalios migracijos – judančių žmonių – modelių pokyčiai, aptariami kitame skyriuje.

6 skyrius
Žmonių judėjimas

Iš visų globalizacijos formų labiausiai paplitusi yra žmonių migracija. Apskritai migracija reiškia žmonių judėjimą ir laikiną arba nuolatinį vietos keitimą. Žmonės nuolat judėjo ir judėjo dideliais atstumais. Tą kilnojimąsi skatina daugelis veiksnių: nugalėtojų armijos ir imperijos užkariaudavo žemes ir įsitvirtindavo naujose teritorijose; pralaimėjusieji ir iškeldintieji bėgo į palankesnes gynybai žemes ir ieškojo saugesnio prieglobsčio; paimtieji į vergiją buvo išplėšiami iš savo namų ir įkurdinami vergvaldžio žemėse; bedarbiai ir neturintys užsiėmimo asmenys ieškojo darbo; persekiojamieji ieškojo prieglaudos; o smalsieji ir nuotykių ieškotojai nuolat keliavo, bastėsi ir tyrinėjo. Šiame skyriuje istorinės globalios migracijos formos nagrinėjamos remiantis įvade išdėstytu konceptualiu požiūriu. Pagrindinės sąvokos, apibūdinančios migracijos formas, yra šios: migracijos *ekstensyvumas, intensyvumas, greitis,* migracijos *įtaka* migrantus priimančiai ir jų paliekamai šaliai, valstybėms ir visuomenėms – įtaka, kuri yra *nevienoda* ir iš dalies kyla iš galios *hierarchijos* tarp migruojančių ir vietinių grupių. Be to, svarbu atsižvelgti į transporto ir ryšių *infrastruktūras* bei *institucijas,* palaikančias globalias darbo rinkas ir migracijos srautus.

Williamas McNeillas teigia, kad daugumą migracijos formų žmonijos istorijoje galima apibūdinti dviem požymiais: geografiniu – centrinė ir periferinė migracija ir socialiniu – elitinė ir masinė migracija (1978). Elitinė migracija dažniausiai būdavo susijusi su šalių ir imperijų pakraščiuose vykdavusiomis karo kovomis, kurias lydėdavo pasienio regionų apgyvendinimas bei aristokratijos ir jos pavaldinių žygiai. Kartais ji sutapdavo su elitiniu misionierių, pirklių ir valdininkų judėjimu, taip pat masine įsikuriančių klajoklių ir valstiečių, persikeliančių į naujas, mažiau apgyvendintas žemes, migracija. McNeillas tokį migravimą į periferiją skiria nuo srautų į centrą: elitas migruoja į politinės galios ir ekonominės veiklos centrus miestuose bei karališkuose dvaruose, tuo tarpu kaimo varguomenė ir kvalifikuoti darbininkai – į miestus ieškodami darbo. McNeillo modelis visiškai tinka didžiajai žmonijos istorijos daliai, kur centro ir periferijos, miesto ir kaimo sąvokos tiksliau atspindi politinę erdvę, nei jos apibrėžimas pastoviomis politinėmis sienomis. Iš tiesų galima teigti, kad būtent išcentrinė migracija labiau negu nekintamų politinių ribų peržengimas padėjo apibrėžti ir išplėsti išorines valstybės ar imperijos politinės kontrolės ribas. Vaizduojant geografines migracijos formas iki nacionalinių valstybių atsiradimo, kartu parodoma, kaip kito valstybės ribų ir sienų pobūdis bei jų vieta.

6.1 Globalizacija ir migracija

Šiame skyriuje globalizacija reiškia žmonių judėjimą per regionus ir žemynus, nesvarbu, ar tai būtų darbo jėgos migracija, diaspora, ar užkariavimų ir kolonizacijos procesai. Be to, vartosime migracijos globalizacijos terminą apibūdindami transatlantinį ir transžemyninį judėjimą, vykusį iki nacionalinių valstybių susiformavimo: pavyzdžiui, paimtų į vergiją afrikiečių srautus į Ameriką nuo šešioliktojo iki devynioliktojo amžiaus, kuomet Afrikoje dar neegzistavo nė viena aiškiai atpažįstama nacionalinė valstybė. Žinoma, ne visa tarptautinė migracija buvo globali. Etninių vokiečių kėlimasis iš Rytų Europos ir Tarybų Sąjungos iškart po Antrojo pasaulinio karo arba srautai iš Pirėnų pusiasalio ir Italijos į Šiaurės Europą 6-ąjį dešimtmetį, atsižvelgiant į šiame procese dalyvaujančių valstybių ir visuomenių artumą ir susitelkimą, turėtų būti laikomi *regionalizacijos,* arba regioninės migracijos forma.

Kadangi geografinis migracijos formų mastas skirtingas, skiriasi ir jos srautų intensyvumas. Lyginant migracijos dydį su išeivių gimtosios šalies ir priimančios šalies gyventojų skaičiumi, gaunamas intensyvumo rodiklis. Kaip jau buvo minėta, reikšmės turi ir tai, ar migracija yra elitinė, ar masinė. Tokie kokybiniai veiksniai yra svarbūs intensyvumo rodikliams interpretuoti. Taigi stengsimės pateikti santykinį ir kokybinį migracijos įvertinimą.

Migracijos spartą, arba greitį galima išmatuoti dviem būdais. Pirma, galima atsižvelgti į žmonių judėjimą tarp regionų tam tikrais laikotarpiais ir išmatuoti, kiek laiko trunka migracija nuo jos pradžios iki pabaigos. Antra, galima atsižvelgti į individualų migracijos greitį, t.y. išmatuoti, kiek laiko trunka migrantui persikelti iš pagrindinės gyvenamosios vietos į kitą šalį. Be abejo, šiuo atžvilgiu didelę reikšmę turi transporto technologijų pokyčiai.

Su kokiomis visuomeninio gyvenimo sritimis yra susijusi ir kokias sritis keičia migracija? Dauguma migraciją nagrinėjančios literatūros akcentuoja darbo jėgos judėjimą. Tačiau tai, ką pirmiausia aprašome mes, yra žmonių, o ne darbo jėgos judėjimas, net jei tą judėjimą dažniausiai lemia jų darbas. Suprekintų samdomųjų darbininkų, pirmiausia reaguojančių į rinkos jėgų spaudimą, judėjimas yra tik vienas, nors ir svarbus, masinio žmonių judėjimo po planetą aspektas. Migracijos srautai taip pat susikryžiuoja su politinių, karinių ir kultūrinių galių sistema ir yra sudedamoji jos dalis (žr. 1, 2 ir 7 sk.). Karinė globalizacija, užkariavimai ir kolonizacija sukuria kolonistų srautus iš nugalėjusių į nugalėtąsias šalis arba pabėgėlių srautus iš karo zonų į prieglobsčio vietas. Atitinkamai, kaip ir galima tikėtis, globalios ir regioninės migracijos įtaka gimtajai ir priimančiajai visuomenėms yra daugialypė. Kadangi migracija persipina su ekonomine, kultūrine ir politine sąveika ir ją keičia, galima tikėtis, kad bus paveiktos visos šios sritys.

Akivaizdžiausiai migracija paveikė darbo ir užimtumo struktūrą. Tačiau būtų sunku visus ekonominius migracijos efektus atskleisti tik per užimtumo ir darbo klausimus. Pavyzdžiui, didelio masto Honkongo kinų šeimų ir jų kapitalo judėjimo į Vakarų Kanadą 9-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 10-ojo dešimtmečio pradžioje pagrindinis poveikis buvo ne įtaka darbo rinkai. Tai patvirtina verslo nuosavybės, gyvenamųjų namų

rinkos ir tarptautinės prekybos struktūros pasikeitimas dabartinėje Britų Kolumbijoje ir Vankuveryje. Panašiai ir pagrindinė alžyriečių migracijos į Prancūziją įtaka Alžyro ekonomikai turbūt nebuvo vietinio nedarbo sumažėjimas. Ją nustelbė persiunčiamos tvirtos valiutos poveikis mokėjimo balansui ir valiutos judėjimo neformalioje juodojoje rinkoje žala oficialiems valiutos kursams.

Be to, judėdami žmonės nešasi ir savo kultūrą. Dėl migrantų gyvenviečių ir bendruomenių kūrimosi užsimezga nauji, anksčiau neegzistavę socialiniai santykiai tarp gimtosios šalies visuomenės ir emigrantų bendruomenės bei gimtosios šalies ir priimančios šalies visuomenių. Imigrantų bendruomenių su ar be plačių ryšių su jų gimtąja vieta egzistavimas sukuria naujus ir transformuoja įprastus kultūrinės galios ir socialinio identifikavimo būdus. Kai susikuria imigrantų bendruomenės, neišvengiamai atsiranda galimybė lyginti jų kultūrą su vietine kultūra ir jas priešinti. Žmonių judėjimas savo ruožtu skatina naujų idėjų, religijų, įsitikinimų ir t.t. judėjimą.

Žinoma, žmonių judėjimas nevyksta vakuume; jis turi būti organizuojamas ir koordinuojamas laiko ir erdvės prasme. Migracijai reikia transporto, ryšių ir reguliavimo infrastruktūros ir institucijų. Transporto ir ryšių infrastruktūros lemia potencialios migracijos sąnaudas, riziką, greitį ir ekstensyvumą. Pigesnio transporto ir nuotolinių ryšių prieinamumas turi įtakos tam, kokį ryšį imigrantų bendruomenės gali palaikyti su gimtąja šalimi. Be šių infrastruktūros rūšių, migracija dar yra formaliai ir neformaliai koordinuojama ir reguliuojama. Net iškeldintų ir pralaimėjusių bėgimą neformaliai koordinuoja patys pabėgėliai arba jis priklauso nuo priimančių šalių ir tarptautinių organizacijų įsikišimo. Dabartiniai migrantai keliauja pasaulyje, kuriame tarptautinė teisė ima veikti vietos įstatymų leidybą, o tarptautinės organizacijos stebi ir kišasi į migracijos procesus (žr. 1.3.3 skirsnį). Nuo to, kiek infrastruktūros ir reguliavimas taps tarpregioninis ir tarpžemyninis, priklausys pačios migracijos globalizacija.

Globalios ir regioninės migracijos stratifikacija pirmiausia gali būti analizuojama kaip jos kilmės ir paskirties vietų netolygumas. Nevienodas skirtingų grupių skirtingose vietose galimybes migruoti ir sąlyginę migracijos srautų bei juos kontroliuoti ir formuoti siekiančių valstybės institucijų galią galima paaiškinti kaip galios hierarchiją. McNeillo pateiktas skirtumas tarp elitinės ir masinės migracijos nurodo ne tik skirtingą migracijos srautų socialinę sudėtį, bet ir skirtingas įvairių visuomenės grupių galimybes sukaupti migracijai reikalingus išteklius ir sėkmingai persikelti į kitas visuomenes ir teritorijas. Tokią galios hierarchiją tarp migrantų pakartoja valstybių galios hierarchija, kurioje skirtingos valstybės turi nevienodas galimybes kontroliuoti gyventojų judėjimą, palaikyti savo sienų neliečiamumą ir paveikti tarptautinių migracijos režimų struktūrą.

Šiomis sąvokomis galima aprašyti ir palyginti pagrindines globalios ir regioninės migracijos formas. Tačiau istorinių duomenų kokybė apie migraciją skirtingose epochose ir skirtingose valstybėse yra nevienoda. Valstybinės valdžios ribotumą ikimoderniojoje ir ankstyvojoje moderniojoje epochoje rodo minimalūs gyventojų surašymų duomenys apie etninę valstybės sudėtį arba migracijos lygį. Kodėl toje epochoje, kai tiek nedaug žmonių buvo valstybės piliečiai, valstybės turėjo vargintis ir skaičiuoti jų kiekį ar kilmę? Ikimoderniųjų ir ankstyvųjų moderniųjų migracijų dydį dažnai tenka nustatyti

remiantis fragmentiškais ir netiesioginiais, dažniausiai daliniais ekonominiais ir laivybos duomenimis. Tuo tarpu modernioje nacionalinėje valstybėje jos teritorinių sienų integralumas bei skirtumas tarp piliečių ir užsieniečių yra neatskiriama valstybės apibrėžimo dalis. Teritorinis apibrėžtumas ir nacionalinis identitetas yra bet kurios nacionalinės valstybės egzistencijos pagrindas, tai rodo ir sistemingesnis migracijos duomenų rinkimas: vis dėlto apibendrinimus reikia daryti atsargiai (Wagner et al., 1991; Ritz, 1989; Zlotnik, 1989).

6.2 poskyryje, atsižvelgiant į šias pastabas, aprašomas migracijos mastas ir formos iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos. Poskyrį pradėsime ikimoderniosios migracijos nagrinėjimu. Tai padės suprasti vėlesnę jos raidą. Toliau nagrinėsime globalią Europos imperijų plėtrą ir jų sukurtą globalią ekonominę sąveiką. Mes teigiame, kad šios imperijos padėjo pagrindą globalios migracijos epochai, kuri kokybiškai skiriasi nuo ankstesniųjų laikotarpių migracijos. Kita vertus, globalios migracijos epocha nuo 1500 m. iki 1945 m. nebuvo tolygi. Joje galima skirti ankstyvąją moderniąją geografiškai intensyvios, bet ne tokios intensyvios socialiai fazę iki aštuonioliktojo amžiaus pabaigos ir intensyvios globalios migracijos fazę devynioliktajame amžiuje ir dvidešimtojo amžiaus pradžioje. Šiuo moderniuoju periodu taip pat atsirado daug įvairių naujų regioninės migracijos formų, susijusių su nevienoda industrializacija. Tas laikotarpis baigiasi globaliaisiais dvidešimtojo amžiaus karais ir juos lydėjusia ekonomine dislokacija, dėl kurios nutrūko globali darbo migracija, tačiau sukilo priverstinių persikėlimų banga, ypač Europoje.

6.3 poskyryje nagrinėsime šiuolaikinę globalią migraciją. Mes teigiame, kad dvidešimtojo amžiaus 10-ąjį dešimtmetį globali (ir regioninė) migracija pasiekė ankstesnių migracijos laikotarpių mastą ir intensyvumą, tačiau nuo jų skiriasi savo geografija, socialine sudėtimi ir infrastruktūra. 6.4 poskyryje apibendrinsime sukauptus faktus lygindami ir gretindami skirtingas globalios migracijos formas o 6.5 poskyryje nagrinėsime tautų maišymosi skirtumus lygindami šešias IKVV, kurios yra šio tyrimo objektas. Taip pat tyrinėsime demografinę, ekonominę ir politinę migracijos įtaką nacionalinėms valstybėms ir galiausiai įvertinsime jos srautų ir formų įtaką IKVV autonomiškumui ir suverenumui.

6.2 Istorinės globalios migracijos formos

Didelio masto žmonių ir tautų judėjimas turi nepaprastai ilgą istoriją (Fagan, 1990; Emmer, 1993). Nuo pat pirmųjų valstybių užuomazgų prieš daugiau negu šešis tūkstančius metų žmonių migracija peržengdavo politines ribas, plėtė ir keitė jas. Klajokliai kirto žemynus ir kūrė naujas imperijas. Kai kurių senesnių politinių darinių vidinė dinamika skatino jų išcentrinę plėtrą. Religija ir ekonomika po žemynus paskleisdavo misionierius ir pirklius. Šių procesų elementai buvo aprašyti 1 ir 2 skyriuose kalbant apie kintančią valstybių ir karo geografiją. Čia nubrėšime keletą svarbiausių globalios migracijos istorijos linijų nuo sėslių agrarinių civilizacijų atsiradimo.

6.2.1 Ikimodernioji globali migracija: ekstensyvumas ir intensyvumas

Svarbiausios ankstyvosios didelio masto migracijos vyko Azijoje. Jų centras buvo kinų civilizacija su kintančiais pakraščiais aplink upės slėnį (Lee, 1978; Diamond, 1997). Imperinės plėtros laikotarpius lydėjo elitinė ir masinė migracija į anksčiau buvusias periferines sritis šiaurėje, pietuose ir vakaruose. Ji pasiekė kulminaciją trečiąjį amžių prieš Kristų ir penktąjį bei 6-ąjį amžius po Kristaus. Migracija dažnai buvo finansuojama ir reguliuojama įvairių kinų valstybių, vykdoma ir organizuojama kariuomenės, tačiau kartu vyko privačios iniciatyvos vedama didelio masto migracija. Manoma, kad per dvidešimt penkerius metus iki 200 m. prieš Kristų beveik 2 mln. migrantų pateko į Chanų valstybės globą. Šią milžinišką migraciją pagal dydį galima prilyginti didžiosioms aštuonioliktojo ir devynioliktojo amžiaus migracijoms, nors geografiškai ji buvo labiau regioninė negu globali. Judėdami priešinga kryptimi, klajoklių būriai į šiaurę nuo Didžiosios sienos vis labiau įgijo galios ir organizacijos skverbtis į pačios Kinijos gilumą, taip pat per visą Azijos žemyną iki pat Europos ir Vidurinių jų Rytų. Mongolų imperijos, egzistavusios nuo dvyliktojo iki keturioliktojo amžiaus, atnešė vėlesnes karinių užkariavimų ir migracijos bangas pirmiausia į Kiniją, kurioje jie pradėjo valdančiąją dinastiją, o vėliau ir toliau į vakarus. Indų civilizaciją pertvarkė karinė arijų migracija pirmąjį tūkstantmetį prieš Kristų; vėliau didelius pokyčius vėl inicijavo islamo mogulai. Vis dėlto iki devynioliktojo amžiaus iš šių žemių nekilo jokių žymesnių išorinių karinių puolimų ir juos lydinčios migracijos. Galiausiai, galima pažymėti, kad tuo pačiu metu, kai vis dar vyko šie ankstyvieji migraciniai judėjimai jau apgyvendintose teritorijose, Polinezijos salų gyventojai pradėjo ilgų atstumų jūrų migracijos ir salų apgyvendinimo procesus. Pirmojo tūkstantmečio pabaigoje jie pasiekė neapgyvendintą Naująją Zelandiją, o po keleto šimtų metų Havajus ir Velykų salą.

Viduriniuosiuose Rytuose didžiausias postūmis išorinei migracijai buvo islamo iškilimas. Tai suteikė moralinį ir karinį pranašumą arabų klajoklių gentims. Klajoklių žygiams ir įsikūrimo procesams, keitusiems regiono gyventojų sudėtį, pirmaisiais islamo šimtmečiais vadovavo arabai, o vėliau egiptiečiai. Po jų vyko mažesnė, bet svarbi migracija pietų kryptimi į Rytų Afriką, vakarų kryptimi iš Sudano į ten, kur dabar yra Nigerija, bei turkų genčių iškilimas Centrinėje Azijoje, kuris baigėsi Bizantijos užkariavimu ir Osmanų imperijos susiformavimu. Islamo pasitraukimą iš Pirėnų pusiasalio kompensavo ekspansija į Balkanus (per Indijos vandenyną), Malaizijos pusiasalį ir Indonezijos salyną.

Afrikos Sacharos regiono virtimas dykuma tarp 3000 ir 1000 m. prieš Kristų atskyrė Sub Sacharos regiono migraciją nuo Šiaurės Afrikos ir sukėlė nuolatinį į pietus migruojančių žmonių srautą iš savanų į Vakarų Afrikos miškus. Bantų kalba kalbantys žmonės, apsistoję ten, kur dabar yra Kamerūnas ir Nigerija, pradėjo sudėtingą migracijos, užkariavimų ir plitimo procesą. Kadangi jie jau buvo išmokę dirbti žemės ūkio darbus, jie įgijo demografinį ir karinį pranašumą prieš Afrikos medžiotojus-rinkėjus. Kai penktajame amžiuje prieš Kristų buvo įvaldyta geležies apdirbimo technologija,

bantų ekspansijos mastas išaugo ir 100 m. prieš Kristų jie pasiekė Indijos vandenyną, o 250 m. – Šiaurės Natalą (Curtin, 1997). Svahiliai iš Persijos ir Persų įlankos pakrančių nuo dvyliktojo iki penkioliktojo amžiaus Rytų Afrikos pakrantėje sukūrė sudėtingą migrantų bendruomenių, uostų ir prekybos mazgų tinklą. Musulmonai hausai nuo 1300 iki 1800 m. kėlėsi iš Vakarų Sudano į dabartinę Šiaurės Nigeriją ir ten kūrė naujas valstybes ir sultonatus. Meksikoje, Centrinėje Amerikoje ir Anduose iki pat ispanų pasirodymo užkariavimais ir migracija pamažu plėtėsi actekai, inkai ir majai (Fernández-Armesto, 1995).

Klasikinės antikinės Europos civilizacijos matė didelio masto graikų ir romėnų armijų bei naujakurių judėjimą, tolimų finikiečių kolonijų kūrimą ir Viduržemio jūros baseine klestinčią prekybą vergais, kurios keliai skverbėsi į Šiaurės Afriką, Mesopotamiją ir Levantą (Artimuosius Rytus). Šiaurėje, iš Eurazijos stepių, po Europą nuo Alpių sklido keltų ir germanų gentys. Europos apgyvendinimo vaizdą penktajame amžiuje po Kristaus pakeitė „barbarų" invazija ir Vakarų Romos imperijos žlugimas. Net ir tada barbarų karalystėje ir jų viduramžių įpėdinėse kasmet kildavo ir slūgdavo gyventojų srautai: klajoklių slavų armijos pirmojo tūkstantmečio pabaigoje pasklido po Balkanus, Centrinę Europą ir Centrinę Rusiją; musulmonai aštuntajame amžiuje įžengė į Pirėnų pusiasalį; lotynų kryžiuočiai įkūrė valstybes Artimuosiuose Rytuose; skandinavai įsiveržė ir apsistojo Normandijoje, Anglijoje, Škotijoje, Islandijoje ir Grenlandijoje; Balkanus, Baltijos regionus ir Šiaurės Suomiją viduramžiais bandė užkariauti, kolonizuoti ir atversti migruojantys vokiečių kariniai ordinai ir valstiečiai. Galiausiai žydų diaspora nuo Vakarų Romos imperijos žlugimo iki dešimtojo amžiaus iš Artimųjų Rytų plito į Pirėnų pusiasalį, Italiją, Prancūziją, Angliją ir Vokietiją; vėliau, išvaryti iš Anglijos (1209), Prancūzijos (1306), Ispanijos (1492) ir Portugalijos (1496), žydai persikėlė į Rytus, pirmiausia į Lenkiją, Lietuvą ir Ukrainą.

Viduramžiais kvalifikuoti kalnakasybos, metalurgijos, tekstilės darbininkai ir amatininkai veržėsi į gamybos centrus visoje Europoje (Bartlett, 1994). Valdantysis elitas ir kariniai ordinai keliavo dar laisviau, kadangi jie užkariavimus ir dinastijų sąjungas sutvirtindavo vedybomis. Hohencolernai persikėlė iš Italijos pusiasalio į Baltijos regioną; normanų aristokratų dvarai iš Skandinavijos per Prancūziją persikėlė į Angliją ir Siciliją; Habsburgai vedybų ir giminystės tinklą nuaudė per visą žemyną. Šešioliktojo ir septynioliktojo amžiaus religinių karų metu buvo išvaryta daug religinių mažumų, taip pat ir iš Prancūzijos išvaryta 500 000 hugenotų.

6.2.2 Ankstyvoji modernioji migracija: regioninė ir globali

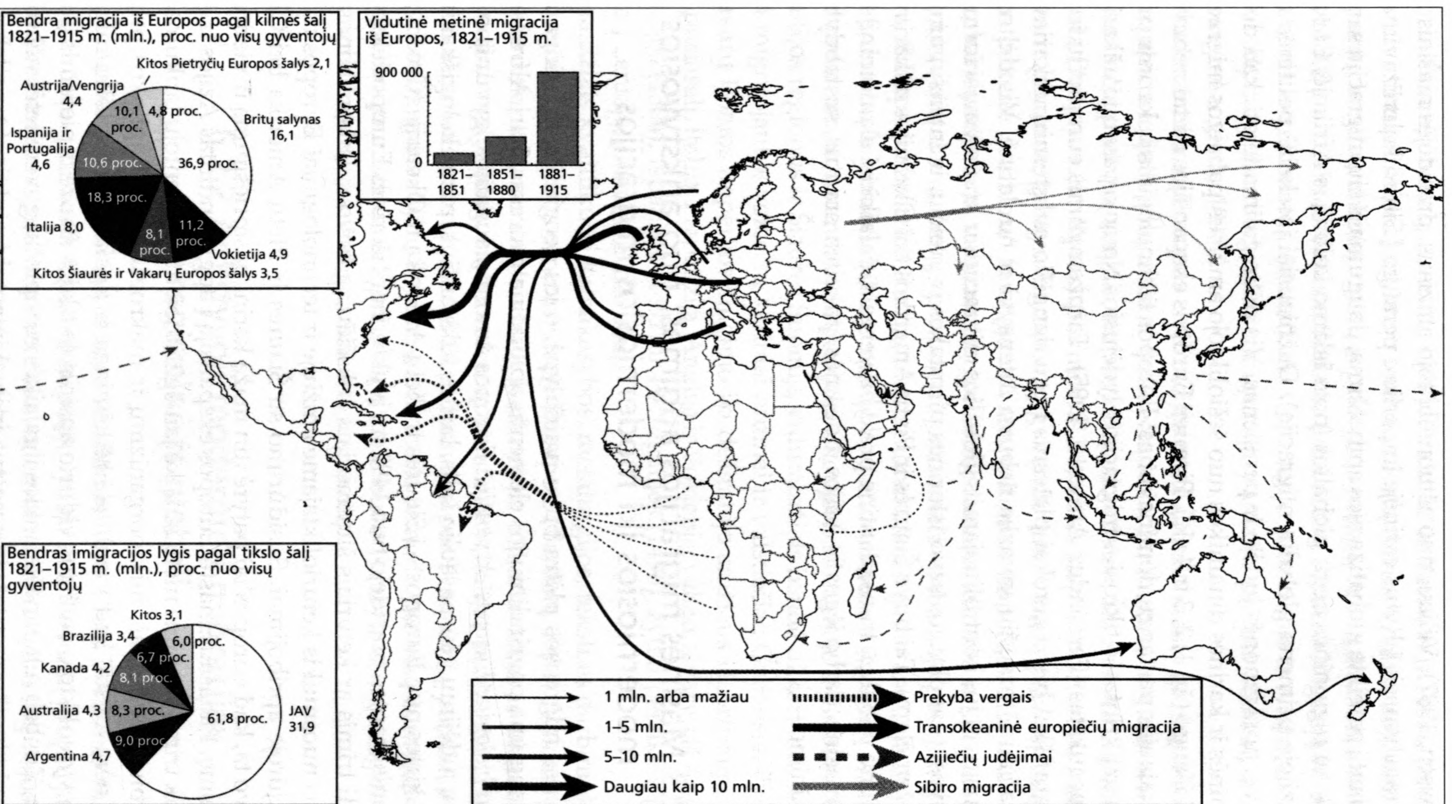
Nuo septynioliktojo amžiaus imperinius konfliktus Rytų, Pietų ir Vidurio Europoje tarp Austrijos, Prūsijos, Rusijos ir Osmanų imperijų lydėjo dideli etninių grupių judėjimai per nuolat besikeičiančias sienas. Merkantiliškai orientuotos valstybės ir imperijos traukė kvalifikuoto darbo srautus, pavyzdžiui, olandai keliavo į Vokietiją ir Angliją vadovauti že-

mės sausinimo darbams, Petras Pirmasis vežėsi amatininkus ir ginklakalius į imperinę Rusiją (Lucassen, 1987). Vėliau, nuo aštuonioliktojo amžiaus, prasidėjęs masinis Rusijos gyventojų kraustymasis į Rytus carinėje imperijoje peraugo į Sibiro kolonizavimą.

Atsižvelgiant į pateiktą globalizacijos apibrėžimą, dauguma iš šių migracijų savo mastu buvo veikiau regioninės negu globalios (nors islamo kolonijos Afrikoje, Europoje ir Pietryčių Azijoje primena globalią migraciją). Dažniausiai jos keitė politines ribas ir politinę erdvę, nors žmonės judėjo ir per sienas. Vis dėlto galima teigti, kad dėl Europos ekonominės ir karinės dinamikos nuo šešioliktojo amžiaus pabaigos migracijos lygis smarkiai išaugo (žr. 1, 2, 3 ir 4 sk.). Pirmieji Europos ekspansijos metai nebuvo lengvas ir nereikalaująs pastangų dominavimas: Europos technologinis ir karinis pranašumas nebuvo užtikrintas, o tikrosios migracijos, lydėjusios Naujojo pasaulio užkariavimą, lygis buvo neaukštas (Fernández-Armesto, 1995). Tarpžemyninis europiečių invazijos mastas geografiškai buvo gerokai platesnis negu daugelio ankstesnių užkariavimų ir migracijų, tačiau iš pradžių invazija nebuvo intensyvi ir nuolatinė. Vis dėlto trys iš Europos kilusios ar jos kontroliuojamos globalios migracijos ir kraustymosi formos pradėjo migracijos, pranokusios savo istorines pirmtakes ir greičiu, ir intensyvumu, epochą (žr. 6.1. žemėlapį). Tai buvo Šiaurės ir Pietų Amerikos bei Okeanijos užkariavimo ir apgyvendinimo pabaiga, transatlantinė prekyba vergais, palaikiusi ekonominę kolonijų plėtrą, ir masinis darbo jėgos iš Azijos judėjimas, pakeitęs srautus, sustabdytus vergijos panaikinimo.

6.2.3 Masinės migracijos augimas: nuo ankstyvosios moderniosios iki moderniosios migracijos

Nors europinės migracijos plėtra buvo įvairialypė, o jos geografija sudėtinga ir fragmentiška, daugumą pagrindinių jos elementų apibūdina procesas, kurį Alfredas Crosby pavadino *biologine Europos ekspansija:* Europos žmonių, augalijos, gyvūnijos ir mikroorganizmų judėjimu į tas pasaulio šalis, kurios tūkstančius metų ekologiškai ir socialiai buvo atskirtos nuo Europos – į Šiaurės ir Pietų Ameriką ir Okeaniją (Crosby, 1983). Transatlantinis srautas prasidėjo nuo 1492 m. įvykių, nors išorinės Europos ekspansijos šaknys glūdi trimis ar keturiais šimtmečiais anksčiau; ją buvo sulaikęs ekonominis ir demografinis nuosmukis keturioliktajame amžiuje ir technologiniai Europos navigacijos atviroje jūroje apribojimai. Susidūrimo su Šiaurės ir Pietų Amerika bei Okeanija ypatybė buvo ta, kad europiečiai patyrė itin mažą karinį pasipriešinimą ir vietinių ekosistemų grėsmę. Panašaus masto Europos ekspansiją į apgyvendintas Azijos ir Afrikos žemes beveik trims šimtams metų sulaikė jau egzistuojantis gyventojų tankumas, sąlyginis valstybių glaudumas, mikroorganizmų ir makroekologinės aplinkos priešiškumas. Todėl nėra keista, kad vienintelė reikšminga ir ilgalaikė europiečių migracija į Afriką iki devynioliktojo amžiaus vidurio apsiribojo tik jos šiaure ir pietumis (Alžyras, Pietų Afrika, Zimbabvė); panašiai jokios ilgalaikės europiečių gyvenvietės nebuvo Azijoje, išskyrus kolonijinius prekybos postus ir išsekintą valdininkiją. (Apie labai mažas

6.1 žemėlapis. Pagrindiniai globalios migracijos srautai 1600–1915 m. (*šaltinis:* iš Kenwood ir Lougheed, 1989)

olandų emigrantų bendruomenes olandų Rytų Indijoje žr. Lucassen, 1995 ir Cape, Curtin, 1997.) Toliau nagrinėsime žmonių judėjimo, lydėjusio Europos užkariavimą ir kolonizavimą, ekstensyvumą ir intensyvumą.

Šešioliktąjį, septynioliktąjį ir aštuonioliktąjį amžius europiečių migracija į Šiaurės ir Pietų Ameriką bei Okeaniją vyko lėtai (Bailyn, 1986; Kenwood ir Lougheed, 1989; Baines, 1991). Per pirmuosius 150 ispanų dominavimo metų Atlantą perplaukė mažiau negu pusė milijono žmonių ir tik 70 000 portugalų apsistojo Brazilijoje (apie ispanų emigraciją, žr. Mörnerio teiginius, 1976; Altmano abejones, 1995). Kilusių iš Europos gyventojų Karibų jūros šalyse taip pat buvo nedaug. Amerikos revoliucijos išvakarėse kolonijų gyventojų skaičius daugumoje tirščiausiai gyvenamų Europos kolonijų buvo ne didesnis kaip 2–3 mln. Tuo pačiu metu Okeanijoje nebuvo įkurta nė viena nuolatinė europiečių kolonija. Tai lėmė transatlantinės migracijos kaina, rizika ir neaiški pačių kolonijų ir jų ekonomikos kokybė. Dauguma Europos emigrantų, persikeliančių į Šiaurės Ameriką, buvo britų kilmės, nors bendras Britanijos ir Airijos emigrantų Šiaurės Amerikoje skaičius 1776 m. buvo tik vienas milijonas, vokiečių, olandų ir skandinavų buvo dar mažiau. Į JAV ir Kvebeko šiaurę emigravo šiek tiek prancūzų, tačiau, kai buvo pralaimėtas Septynerių metų karas, prarastos Amerikos kolonijos ir pratrūko Prancūzų revoliucija, prancūzų transatlantinė emigracija sumažėjo. Olandų, portugalų ir ispanų prekybos taškų ir pakrančių fortų įkūrimas Afrikoje ir Ramiojo vandenyno pakrantėje septynioliktąjį ir aštuonioliktąjį amžius įleido tik nedidelę europiečių emigrantų srovelę.

Devynioliktojo amžiaus pradžioje migracijos greitis ir mastas išaugo. Viena iš jų augimo priežasčių buvo ta, kad atsirado pigesnis, reguliaresnis ir patikimesnis transportas. Ketvirtos klasės bilieto kaina nuo Europos iki Niujorko nukrito nuo 40 JAV dolerių 1870 m. iki 20 JAV dolerių šimtmečių sandūroje (Zolberg, 1997). Tačiau pagrindinė padidėjusio migracijos srauto priežastis buvo ekonominė. Viena vertus, industrializuojamoje Europoje atsirado didžiulis žemės ūkio darbuotojų perteklius, antra vertus, staigiai buvo industrializuojamos daug žemių turinčios, bet darbo jėgos stokojančios JAV ir kitos europiečių įkurtos šalys ir kolonijos. Didieji transatlantinės tarptautinės migracijos srautai tekėjo nuo Napoleono karų pabaigos ir Pirmojo pasaulinio karo pradžios. Migracijos dydis vertinamas maždaug nuo 50 mln. žmonių 1850–1914 m. iki maždaug 46 mln. tarptautinių migrantų 1821–1915 m., iš jų 44 mln. emigrantų buvo iš Europos ir apie 2 mln. – iš Azijos. Didžioji dauguma migrantų vyko į Šiaurės ir Pietų Ameriką, dauguma – į JAV. Tačiau daugiausia europiečių migravo po 1880 m. Iki 1880 m. emigravo 11–12 mln., tuo tarpu 1880–1915 m. išvyko 32 mln. europiečių (Kenwood ir Lougheed, 1989). Poslinkis buvo ir geografinis – dauguma emigrantų iki 1880 m. atvykdavo iš Šiaurės ir Vakarų Europos, o vėliau – iš Pietų ir Rytų Europos, ypač Italijos. Emigrantai iš Britų salų šiuo laikotarpiu sudarė trečiąją pagal dydį migrantų grupę; jų dalis tarp bendro migrantų skaičiaus dar kurį laiką buvo gana didelė. Tuo tarpu vokiečių emigracija po 1880 m. sumažėjo.

Taigi galima teigti, kad britai ir airiai vyko į JAV, baltųjų imperijų valdas ir Karibų jūros šalis; vokiečiai – į JAV ir po truputį – į Argentiną ir Braziliją; italai – į JAV ir Lotynų Ameriką; ispanai ir portugalai – daugiausia į Lotynų Ameriką. Migrantai iš

Pietų ir Rytų Europos daugiausia plūdo į JAV. Aktyviai emigruoti Europos kaimo varguomenę skatino keletas veiksnių. Britanijoje, Švedijoje ir Vokietijoje devynioliktojo amžiaus viduryje buvo panaikinti emigracijos apribojimai, nors Prancūzija laikėsi griežtesnės emigracijos politikos. Valstybės institucijos, profesinės sąjungos, labdaros organizacijos ir kolonijų bendruomenės teikė finansinę paramą. Didžiosios Britanijos kolonijų žemių ir emigracijos departamentas (*Colonial Land Emigration Department*), įkurtas 1840 m., pardavinėjo žemes Australijoje ir gautas lėšas naudojo emigracijai skatinti. Vargingiems emigrantams buvo teikiama taip pat ir vietinė parama. Panašus modelis veikė Vokietijoje, ypač po 1848 m. sukilimų. Po 1850 m. finansinę pagalbą daugiausia teikė kolonijų administracija ir interesų grupės, ypač Australijoje ir Lotynų Amerikoje, bandydamos konkuruoti su Šiaurės Amerikos trauka. Pinigų perlaidos iš emigrantų taip pat buvo svarbus veiksnys, skatinantis išvykti emigrantų gimines (Kenwood ir Lougheed, 1989). Šiuo atžvilgiu migracija tapo institucionalizuota.

Pagrindiniai veiksniai, sustabdę šį beprecedentį transatlantinį srautą, buvo karas ir ekonominė krizė, nors JAV tuo metu jau buvo jaučiamos politinės pastangos kontroliuoti jį. Dar gerokai iki Pirmojo pasaulinio karo rasistinių pažiūrų šalininkai ir darbo organizacijos ėmė bendradarbiauti siekdami apriboti ir kontroliuoti migraciją iš Azijos į JAV. Aktyviai remiant daugelio valstijų vyriausybėms, buvo įvesta priverstinė Azijos imigrantų kontrolė ir ėmė daugėti reikalavimų sustabdyti migraciją iš Azijos, kol galiausiai 3-iąjį dvidešimtojo amžiaus dešimtmetį Aukščiausiasis teismas priėmė sprendimus, draudžiančius kinų, japonų ir indų imigrantų natūralizaciją ir neleidžiančius jiems įgyti JAV pilietybę (Zolberg, 1997). Po Pirmojo pasaulinio karo transatlantinės migracijos struktūra vėl pakito. JAV pradėjo drastiškai riboti imigraciją iš Europos, o tam, kad patenkintų besiplečiančios pramonės poreikius Šiaurėje ir Rytuose, naudojo nelegalią darbo jėgą iš Meksikos ir beribius afrikiečių kilmės amerikiečių bei baltųjų kaimo gyventojų darbo jėgos išteklius iš šalies pietų. Per dvejus metus prieš Pirmojo pasaulinio karo pradžią į JAV emigravo daugiau kaip 3,3 mln. žmonių. 3-iojo dešimtmečio viduryje šis skaičius nukrito maždaug iki 300 000 per metus, o 4-ąjį dešimtmetį – mažiau negu iki 100 000 per metus. Kasmetinės imigracijos, skaičiuojant dalį iš bendro gyventojų skaičiaus, dydis nukrito nuo 1,23 proc. 1914 m. mažiau negu iki 0,05 proc. 1932–1945 m. (apskaičiuota iš duomenų, pateiktų Mitchello, 1983). Todėl palyginti didelė emigrantų iš Europos į Lotynų Ameriką ir Okeaniją dalis, nors bendri skaičiai pakito nedaug. Bet kuriuo atveju 1920 m. surašymo demografiniai duomenys parodė, kad JAV dominavo baltieji.

6.2.4 Vergų prekyba

Europiečių užkariavimai, Šiaurės ir Pietų Amerikos apgyvendinimas buvo glaudžiai susiję su kitu svarbiu masiniu septynioliktojo ir aštuonioliktojo amžių judėjimu – prekyba vergais, prievartiniu žmonių vežimu daugiausia iš Afrikos Sub Sacharos regiono per Atlantą į Šiaurės ir Pietų Ameriką ir Karibų jūros šalis (Curtin, 1969; Fox-Genovese ir Genovese 1983; Blackburn, 1988, 1997). Demografinis šių šalių sunaikinimas sukūrė

milžiniškas neapgyvendintas imperijas, kuriose buvo gausu žemės, bet neužteko darbo jėgos. Nepaisant samdomos europiečių darbo jėgos panaudojimo ir ekonominių galimybių, septynioliktąjį ir aštuonioliktąjį amžius nedaugelis europiečių buvo pasiryžę kirsti vandenyną. Todėl, norint aprūpinti Naująjį pasaulį darbo jėga, teko imtis prievartos. Prekyba per Atlantą vergais tęsėsi daugiau negu keturis šimtus metų, nuo penkioliktojo amžiaus vidurio iki devynioliktojo amžiaus vidurio. Ji rėmėsi ir kirtosi su plačiai plėtojama vergų prekyba Indijos vandenyno baseine, jungusia Rytų Afriką su Viduriniaisiais Rytais, Osmanų imperija ir Europos kolonijomis Indijos vandenyne. Kaip visada, duomenų yra nedaug, bet apytiksliai teigiama, kad nuo 1500 iki 1900 m. iš Šiaurės rytų, Rytų ir Centrinės Afrikos į Viduriniuosius Rytus ir Arabų pusiasalį buvo išvežta apie 4,3 mln. žmonių (Clarence-Smith, 1989).

Europiečiai afrikiečius į vergiją pradėjo imti ne vėliau kaip nuo penkioliktojo amžiaus dešimtmečio, kai portugalų jūreiviai, keliaujantys pro Afrikos krantus, pradėjo tiekti kylančiai Europos rinkai namų ūkio vergus. Tačiau lemiamas ekonominis postūmis plėsti prekybą vergais buvo Šiaurės ir Pietų Amerikos bei Karibų jūros šalių kolonijų ir plantacijų ekonomikos susiformavimas. Aštuonioliktojo amžiaus pradžioje, kai tripusis ryšys tarp Europos, Afrikos ir Šiaurės ir Pietų Amerikos išaugo į nuolatinę prekybos pramonės prekėmis, darbo jėga ir žemės ūkio produkcija grandinę, portugalus pralenkė britai, spaudė prancūzai ir olandai. Dėl afrikiečių, perkeltų per Atlantą, skaičiaus yra karštai diskutuojama; vertinimai svyruoja nuo 5 iki 20 mln. Šiuolaikinėse istorikų diskusijose sutarta, kad nuo 1445 iki 1870 m. perkelta 9–12 mln. žmonių (ypač žr. Curtin, 1969; šio autoriaus paskutinius apskaičiavimus, panaudojamus čia, Curtin, 1997). Šešioliktajame amžiuje atvežta apie 325 000 vergų (3 proc. visų gabenimų), septynioliktajame amžiuje šis skaičius išauga iki 1,9 mln. (16 proc.) ir aštuonioliktajame – 6,7 mln. (58 proc.), o devynioliktajame amžiuje atgabenta gerokai mažiau – 2,6 mln. (23 proc.).

Nuo šešioliktojo amžiaus vergus grobė ir europiečiai, ir afrikiečiai palei visą vakarinę Afrikos Sub Sacharos regiono pakrantę ir gilyn į žemyną: gyventojų sumažėjimo ir socialinės dislokacijos mastas Afrikoje buvo didžiulis, taip pat keitėsi etninio, ekonominio ir kultūrinio gyvenimo pobūdis JAV, Karibų jūros šalyse bei ispanų ir portugalų valdose Lotynų Amerikoje. Dauguma vergų buvo numatyta vežti į Braziliją ir Karibų jūros šalis. Per tris šimtmečius į Braziliją buvo nuplukdyta daugiau kaip 4 mln. vergų. Karibų jūros šalyse aštuonioliktojo amžiaus pradžioje buvo mažiau negu 300 000 vergų, o po šimto metų prancūzų ir britų valdose jų buvo beveik milijonas. 1835 m. Jamaikoje gyveno apie 20 000 baltaodžių ir 300 000 juodaodžių vergų, toks santykis buvo būdingas Europos kolonijoms Karibų jūros šalyse. 1860 m. 34 proc. pietinių JAV valstijų gyventojų buvo vergai: 3,8 mln. iš bendrojo 11 mln. gyventojų skaičiaus (Kenwood ir Lougheed, 1989). Tokio demografinio santykio priežastis nebuvo gerokai didesnė priverstinė migracija į JAV; iš tikrųjų mažiau negu 10 proc. vergų prekybos teko JAV. Priežastis veikiau buvo ta, kad Amerikos vergvaldžiai buvo negailestingesni. Jie sistemingai skatino vietinių vergų išplėstinę reprodukciją. Akivaizdu, kad būtų sunku pervertinti ilgalaikes moralines, politines, kultūrines ir ekonomines šio fakto ir apskritai elgesio su vergais pasekmes.

6.2.5 Azijos diasporos: samdomas ir sutartinis darbas

Devynioliktojo amžiaus viduryje, kai buvo panaikinta prekyba vergais, ėmė plisti masinė Azijos darbininkų migracija, arba vadinamoji kulių sistema. Kolonijoms tai buvo vergų darbo pakaitalas, Australijai – itin pigios darbo jėgos šaltinis, atsiradęs kaip tik tuo metu, kai sumažėjo katorgininkų iš Britanijos darbo panaudojimas (Tinker, 1974; Potts, 1990; C. Clarke et al., 1990). Kulių darbas paprastai buvo grįstas trumpalaikėmis sutartimis, susietomis su priverstinėmis baudžiamosiomis priemonėmis dėl kelyje įgytų skolų ir neišvengiamai barbariškomis darbo sąlygomis bei užmokesčio lygiu. Sunku tiksliai apskaičiuoti Azijos darbo jėgos judėjimo mastą. Migracijos sezoniškumas ir didelė nelegalios migracijos dalis dar labiau komplikuoja ir taip jau neaiškų vaizdą, tačiau akivaizdu, kad devynioliktojo amžiaus pabaigoje ir dvidešimtojo amžiaus pradžioje vyko didžiulė darbo jėgos iš Indijos, Kinijos, Japonijos ir Javos salos migracija į JAV ir Britanijos, Prancūzijos, Vokietijos ir Olandijos kolonijas Azijoje, Afrikoje ir Karibų jūros šalyse. Tai buvo iš tikrųjų globali migracija.

Turbūt statistiškai pati reikšmingiausia devynioliktajame amžiuje buvo Indijos darbininkų migracija. Šį srautą sudarė samdomi darbininkai, keliaujantys į britų ir kitas kolonijas, trumpalaikiai sutartiniai darbininkai, raštinių ir administracijos tarnautojai tolimuose britų imperijos taškuose ir labiau nepriklausomi elitiniai migrantai, ieškantys komercinių galimybių. Vidutiniškai nuo 1834 iki 1937 m. iš Indijos išvyko 30,2 mln. žmonių, o grįžo 24,1 mln., taigi tikroji migracija yra apie 6 mln. žmonių (Tinker, 1974; Potts, 1990). Segalas pateikia mažesnį skaičių: 1815–1914 m. – apie 3 mln. (Segal, 1993). Geografinis šios migracijos mastas buvo didžiulis. Ramiojo vandenyno baseine indai vyko į Birmą, Malaiziją, Singapūrą, Australiją ir Fidži; vien į Malaiziją atvyko 4,5 mln. indų. Daugiau negu 500 000 indų darbininkų tarp 1838 ir 1918 m. emigravo į britų valdas Karibų jūros šalyse, o daugiau kaip 300 000 nuo 1834 iki 1867 m. išvyko į prancūzų Mauritaniją (Vertovec, 1995). Indai taip pat kėlėsi į Tanzaniją, Keniją, Malavį, Zambiją, Pietų Afriką ir Ugandą (Thiara, 1995).

Šiai migracijai prilygsta milžiniškos kinų migracijos bangos – laikinos, sezoninės ir nuolatinės – į Pietryčių Aziją ir JAV (ir mažesnės į Europą). JAV jie buvo pagrindinė darbo jėga, tiesusi geležinkelius ir kasusi žemę Kalifornijos aukso karštligės metu. (Hui, 1995). Kinų darbininkai taip pat dirbo olandų plantacijose Sumatroje ir Transvalio miestuose. Dėl prekybos kuliais įvairovės ir dėl to, kad ji buvo nelegali, duomenys neišvengiamai yra fragmentiški ir nesutariama dėl bendrosios migracijos lygio. Teigiama, kad pakilimo metu migracijos į Pietryčių Aziją mastas sudarė 750 000 žmonių per metus. Wango vertinimu, per keturiasdešimt metų – nuo 1848 iki 1888 m. – Kiniją paliko apie 2,35 mln. emigrantų (S. Wang, 1978). Segalo teigimu, nuo 1815 iki 1914 m. emigravo 12 mln. žmonių (A. Segal, 1993). Šią (pelningą) prekybą vykdė kinų verslininkai, veikę šalies pietuose.

Japonų migracija, kurios dalį sudarė trumpalaikis samdomas darbas, prasidėjo 7-ąjį devynioliktojo amžiaus dešimtmetį, kai Meidzi restauracija baigė šimtmečius trukusią savanorišką Japonijos izoliaciją nuo kito pasaulio. 8-ąjį to amžiaus dešimtmetį iš Japonijos nutekėjo emigrantų srovelė į Havajus ir kitas pietines Ramiojo vandenyno salas.

Šimtmečių sandūroje vietinės ekonomikos nuosmukis paskatino emigraciją, ir žmonės ėmė plūsti į vakarinę Šiaurės Amerikos pakrantę – Kanadą ir Kaliforniją. Po Pirmojo pasaulinio karo JAV įvesti imigracijos apribojimai nukreipė šiuos didėjančius srautus į Pietų Ameriką. Buvo įkurtos didelės japonų bendruomenės Peru, Argentinoje ir visų pirma Brazilijoje: į Braziliją nuo 1908 iki 1941 m. išvyko 188 000 japonų (Shimo, 1995). Oficialiais vertinimais, 1900–1942 m. laikotarpiu bendras migracijos lygis buvo apie 620 000 žmonių (*Ministry of Foreign Affairs*, 1971). Imigracija į Japoniją buvo daug mažesnė. Oficialūs duomenys rodo, kad 1910 m. Japonijoje gyveno tik 15 000 užsieniečių ir šis skaičius išaugo tik iki 54 000 1930 m. Tai sudarė mažiau negu 0,1 proc. gyventojų. Antrojo pasaulinio karo metu šis skaičius dramatiškai išaugo, nes vis labiau represinė Korėjos okupacija pasireiškė ir tuo, kad į Japoniją buvo perkelta daug korėjiečių darbininkų. 1943 m. Japonijoje buvo apie 560 000 korėjiečių.

Veikiausiai trumpalaikio samdomo darbo buvo priversti imtis nemažai Mikronezijos ir Melanezijos gyventojų. Nuo 1840 iki 1915 m. Australijoje, Peru, Fidžyje ir Havajuose buvo pasamdyta daugiau kaip 250 000 Ramiojo vandenyno salų gyventojų (Potts, 1990). Trumpalaikio samdomo darbo sistemos pamažu buvo atsisakyta dvidešimtojo amžiaus pradžioje, tačiau olandų valdose Rytų Indijoje jis išliko iki pat 1941 metų.

6.2.6 Regioninė migracija ir ankstyvoji industrializacija

Kaip matėme, tarptautinės darbo jėgos migracijos Europoje istorija ilga. Darbo jėgos judėjimą lėmė imperijų plėtra, tautų formavimasis ir transatlantinė migracija. Vis dėlto yra nemažai įrodymų, kad devynioliktojo amžiaus pabaigoje Europoje vykusi industrializacija, vis didėjantis nacionalinių ekonomikų efektyvumo skirtumas ir geležinkelių tarp žemynų tiesimas atvedė prie naujos ir intensyvėjančios *regioninės* migracijos bangos.

Apskritai Europą galima suskirstyti į darbo jėgą importuojančias ir ją eksportuojančias šalis, nors ilgainiui šios kategorijos susilieja. Pavyzdžiui, Švedija po Pirmojo pasaulinio karo iš eksportuotojos tapo grynąja importuotoja. Vokietija ir Didžioji Britanija, nepaisant darbo jėgos importo, devynioliktojo amžiaus pabaigoje ir dvidešimtojo pradžioje vis dar siuntė migrantus užjūrin. Pagrindinės imigrantus priimančios šalys buvo Didžioji Britanija, Prancūzija, Vokietija ir Šveicarija, o pagrindinės darbo jėgos eksportuotojos – Lenkija, Airija ir Italija. Ispanija ir Portugalija šiame procese beveik nedalyvavo, tačiau iš jų tekėjo nuolatinis migrantų srautas į buvusias jų imperijos valdas Lotynų Amerikoje.

Svarbiausias europiečių emigrantų tikslas buvo Prancūzija, kurios transatlantinės emigracijos lygis devynioliktajame amžiuje buvo žemas, palyginti nedaug gyventojų emigravo į kolonijines valdas ir kurioje, palyginti su kitomis Europos šalimis, urbanizacija vyko lėtai (Cross, 1983; Hollifield, 1992). Buvo teigiama, kad „masinis kėlimasis iš kaimo, sudaręs anglų ir vokiečių darbo jėgos migraciją, Prancūzijoje rimtai prasidėjo tik dvidešimtajame amžiuje. Taip prancūzų kapitalizmas, susidūręs su kaimo darbininkų nenoru palikti savo ūkius, buvo priverstas kurti darbininkų klasę importuodamas darbo jėgą iš užsienio" (Hollifield, 1992, p. 47). Užsieniečiai sudarė darbo jėgos

pagrindą anglies ir plieno pramonėje, tačiau jų buvo ir žemės ūkyje, paslaugų ir transporto sferose. Be palyginti mažos vidaus migracijos, į Prancūziją plūdo darbininkai iš Belgijos, Italijos, Pirėnų pusiasalio, Vokietijos ir Austrijos-Vengrijos imperijos, taip pat iš Olandijos, Rusijos ir Lenkijos. 1850 m. užsieniečiai sudarė 1,1 proc. Prancūzijos gyventojų, Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse šis skaičius išaugo iki 3 proc., o 4-ojo dešimtmečio viduryje pasiekė 6,6 proc. ir išsilaikė iki 8-ojo dešimtmečio. Absoliučiais skaičiais tai reiškė užsieniečių skaičiaus augimą nuo 380 000 1851 m. iki 1,61 mln. 1911 m. (apskaičiuota iš Mitchello duomenų, 1992).

Kitaip negu Prancūzija, Vokietija tiek nuolatinių migrantų neįsileido (Homze, 1967; Herbert, 1990). Migrantai Vokietijoje nebuvo skaičiuojami iki 1900 m., o 1-ojo dvidešimtojo amžiaus dešimtmečio įrašai rodo, kad buvo tik 49 000 imigrantų; 3-iąjį dešimtmetį jų padaugėjo iki 841 000, o 4-ąjį dešimtmetį sumažėjo iki 413 000. Be abejonės, šie skaičiai yra padidinti, nes į Prūsiją nuo 1880 m. buvo įleidžiami sezoniniai darbininkai iš Lenkijos. Jie užpildė vakuumą, kuris atsirado po vokiečių migracijos į miestus, ir tiekė gana nebrangią darbo jėgą, dėl kurios junkerių dvarai buvo nepagrįstai pelningi. 1871 m. apie 0,5 proc. Vokietijos gyventojų buvo ne vokiečių kilmės, tačiau iki 1910 m. šis skaičius išaugo iki 1,9 proc. – taigi beveik keturis kartus (apskaičiuota iš Mitchello duomenų, 1992; taip pat žr. Nugent, 1995).

Didžioji Britanija per visą industrializacijos laikotarpį išliko pagrindinis transatlantinės emigracijos šaltinis, tačiau ir į ją ėmė plūsti dideli darbininkų srautai (Foot, 1965; Garrard, 1971). Dėl beviltiškos Airijos padėties per Airijos jūrą į ją nuolat plaukė migrantai. Jie užpildė darbo rinkos spragas, atsiradusias Velso ir Škotijos gyventojų srautams patraukus į JAV. Nuo devynioliktojo amžiaus pabaigos darbo jėgą papildė Rytų Europos ir Rusijos žydai, italai ir lietuviai. Iš Didžiosios Britanijos 8-ąjį devynioliktojo amžiaus dešimtmetį emigravo daugiau kaip 2,2 mln., tiek pat emigravo ir kitą dešimtmetį. Paskutinįjį to paties amžiaus dešimtmetį emigravo vos 1,7 mln., o dviem pirmaisiais dvidešimtojo amžiaus dešimtmečiais emigrantų padaugėjo iki 2,8 ir 2,3 mln. Emigracija ėmė mažėti 3-iojo dešimtmečio pradžioje. Per šį dešimtmetį iki tol, kol JAV „uždarė duris", spėjo išvykti 1,5 mln., o 4-ąjį dešimtmetį – tik 242 000. Pakilimo metu kasmetinė emigracija buvo pasiekusi 0,8–1,0 proc. visų gyventojų lygį. Priešingai, imigracija į Didžiąją Britaniją niekada nebuvo didesnė kaip 0,5 proc. gyventojų skaičiaus, netgi pakilimo metu prieš Pirmąjį pasaulinį karą. Vis dėlto bendrai į Didžiąją Britaniją nuo 1910 iki 1919 m. imigravo daugiau kaip 1,3 mln. žmonių, beveik dvigubai daugiau negu 8-ąjį devynioliktojo amžiaus dešimtmetį ir tris kartus daugiau negu 4-ąjį dvidešimtojo amžiaus dešimtmetį (apskaičiuota iš Mitchello duomenų, 1992).

Švedijoje tuo laikotarpiu emigracijos lygis buvo aukštas, nors jos industrializacija nuo 1880 m. buvo greita ir sėkminga (duomenys iš Normano ir Runbolmo, 1976; Mitchell, 1992; Gjerde, 1995). 8-ąjį devynioliktojo amžiaus dešimtmetį iš Švedijos į kitas šalis išvyko daugiau kaip 270 000 švedų (emigracijos lygis pasiekė net 1,2 proc. visų gyventojų per metus), 9-ąjį – 363 000, o paskutinįjį – 233 000 žmonių. Tačiau 3-iąjį dvidešimtojo amžiaus dešimtmetį metinė emigracija nukrito net iki 68 000, 4-ąjį – net iki 25 000 per metus. Imigracija į Švediją šiuo laikotarpiu buvo daug mažesnė: 65 000 žmonių 9-ąjį devynioliktojo amžiaus dešimtmetį ir 83 000 – 1-ąjį dvidešimtojo amžiaus dešimtmetį.

Tačiau imigracijos lygis visą laiką išliko gana pastovus, todėl 4-ąjį dvidešimtojo amžiaus dešimtmetį imigracija tris kartus viršijo emigraciją.

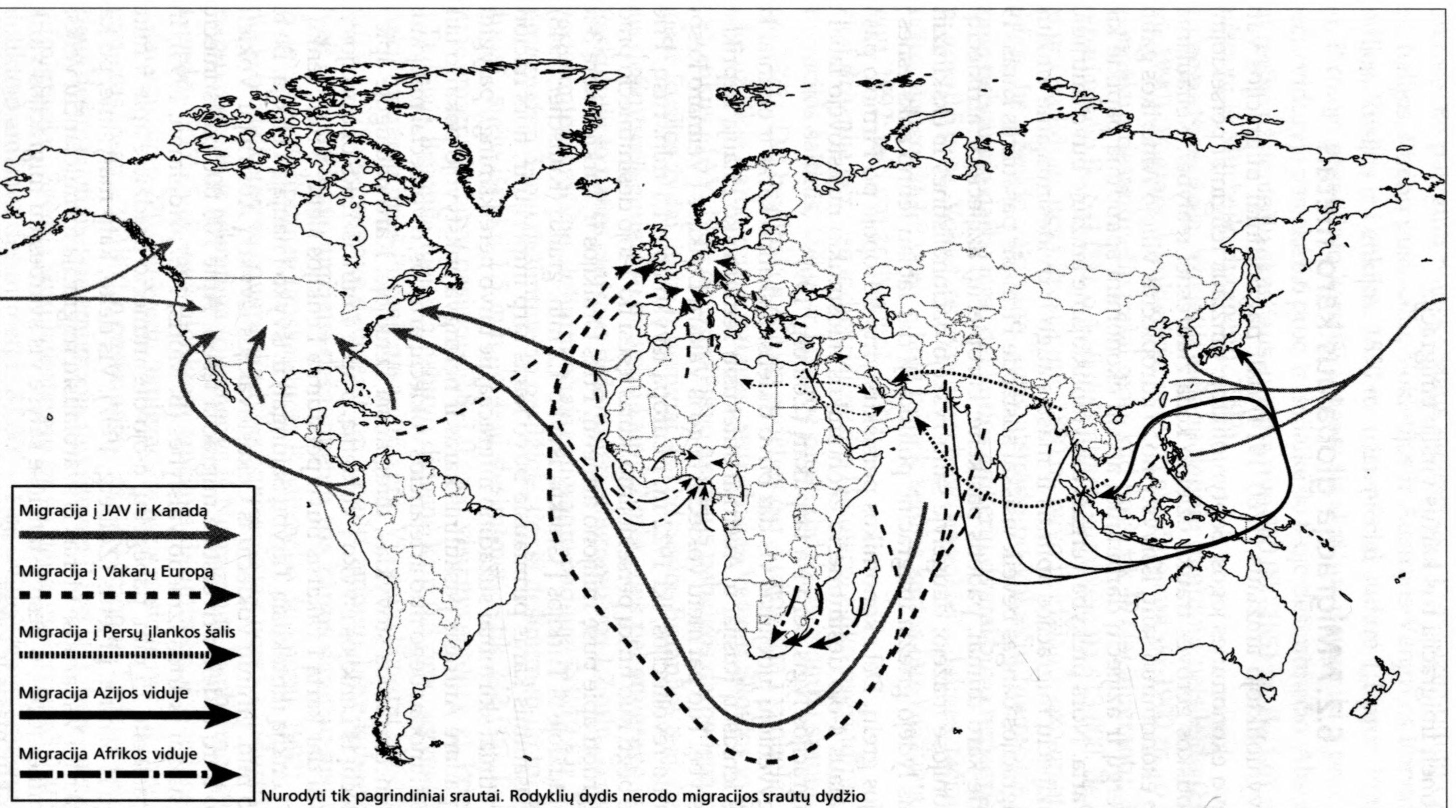
6.2.7 Migracija globalaus karo metais

Didžiąją devynioliktojo amžiaus (1760–1914) dalį pagrindiniai migracijos varomieji veiksniai buvo ekonominės jėgos. Septynioliktojo amžiaus religiniai persekiojimai, tolimos ir egzotiškos gerovės trauka užleido kelią žiauresnei realybei. Keliaujama buvo dėl skirtingo ekonominio šalių išsivystymo, o europiečius viliojo Amerikos galimybės. Afrikiečių vergų ir azijiečių darbininkų atveju ekonominį spaudimą papildė karinė ir teisinė prievarta. Nors prekyba vergais devynioliktajame amžiuje buvo nutraukta, europiečių ir azijiečių migracijos apimtis ir mastas augo ir dvidešimtajame amžiuje. Šias didžiules migracijos bangas beveik visiškai sustabdė Pirmasis pasaulinis karas. 1918 m., kai išsisklaidė karo dūmai, padėtis pasikeitė; europiečių, azijiečių ir afrikiečių darbo poreikis kolonijose mažėjo; daugelyje šalių ryškėjo nacionalistinės ir ekskliuzinės pažiūros, kurias lydėjo griežta imigracinė politika. Ji dar labiau lėtino ankstesnės globalios migracijos greitį. Dėl ekonomikos persiskirstymo Europoje po Pirmojo pasaulinio karo ir globalaus 4-ojo dešimtmečio ekonomikos nuosmukio nusistovėjo labai žemas globalios migracijos lygis per visą tarpukarį (Zolberg, 1997).

Europoje gyventojų judėjimas vis dar buvo didelis. Jį skatino karas ir etniniai konfliktai. Lenkai iš lenkiškų Rusijai ir Austrijai atitekusių žemių vyko į naują nepriklausomą Lenkijos valstybę. Tuo pat metu vokiečiai bėgo iš Vakarų Lenkijos į Veimaro Respubliką. Rusai bėgo nuo revoliucijos; iki 1922 m. į Europą išvyko apie 1,1 mln. rusų. Prieš karą armėnai ėmė bėgti nuo turkų persekiojimo, kuris tęsėsi iki 3-iojo dešimtmečio pradžios ir privertė emigruoti apie pusę milijono armėnų. Prieš Graikijos ir Turkijos karą 3-iojo dešimtmečio pradžioje iš Turkijos į Graikiją išvyko 1,2 mln. graikų (Kulischer, 1948).

Pirmasis pasaulinis karas pirmiausia buvo karas tarp imperijų ir, nors nacionaliniai konfliktai ir etiniai skirtumai sužadino migraciją, jie buvo nereikšmingi, palyginti su ta įtaka, kurią padarė Antrasis pasaulinis karas ir nelengva ankstyvojo pokario taika. Per karą daugybė žmonių bėgo nuo artėjančios vokiečių armijos, o vokiečiai milijonus žmonių varė į koncentracijos stovyklas, daugiausia Lenkijoje. Karo pabaigoje apie 6 mln. etninių vokiečių iš Lenkijos išvyko į Vokietiją, o apie 4 mln. iš TSRS okupacijos zonos – į Vakarus. Kai dar kartą į vakarus buvo perstumta Lenkijos siena, 3 mln. lenkų paliko senąją Rytų Lenkiją (atitekusią Tarybų Sąjungai) ir išvyko į naująją Lenkiją. Be to, daugiau kaip 2,5 mln. etninių vokiečių iš Čekoslovakijos išvyko į Austriją ir Vokietiją.

Iš karto po karo didelė priverstinė migracija tęsėsi. Apie 700 000 palestiniečių buvo iškeldinti iš naujai įkurtos Izraelio valstybės (B. Moris, 1987; Adelman, 1995); Indija ir Pakistanas pasikeitė 15 mln. pabėgėlių; 6-ojo dešimtmečio pradžioje apie 5 mln. korėjiečių pabėgo iš Šiaurės į Pietus (Zolberg, 1997). Vis dėlto, kaip matysime, po karo Europoje ir apskritai Vakaruose vienas iš svarbiausių migraciją formuojančių veiksnių vėl tapo ekonominės jėgos, o besivystančiose šalyse vis svarbesniu migracijos varikliu tapo valstybių kūrimasis ir karas.

6.2 žemėlapis. Pagrindiniai globalios migracijos srautai 1945–1995 m.

6.3 Šiuolaikinės migracijos bruožai

Migracijos iki 1914 m. ir po 1945 m. santykinis geografinis ekstensyvumas ir intensyvumas buvo subalansuoti, tuo tarpu po karo migracijos srautai, palyginti su tarpukariu, labai išsiplėtė. Šiuo metu beveik nėra tokios valstybės ar pasaulio dalies, kuri neimportuotų arba neeksportuotų darbo jėgos (žr. 6.2 žemėlapį). Kai žlugo europietiškasis ir TSRS komunizmas, į migracijos srautus įsitraukė būrys naujų, iki tol uždarų teritorijų. Šie srautai nebūtinai krypsta į EBPO valstybes, nors dauguma migrantų plūsta būtent į jas. Taip pat nemažai migruojama Pietryčių Azijoje, Viduriniuosiuose Rytuose, Šiaurės Afrikoje, Afrikos Sub Sacharos regione ir Lotynų Amerikoje. Visi šie regionai dalyvauja ir *globalioje*, ir *regioninėje* migracijoje. Šioje apžvalgoje bandysime atskirti šias migracijos rūšis ir aprašyti jų santykį.

6.3.1 Migracijos globalizacija ir regionalizacija

Šiuolaikinė migracijos epocha prasideda nuo Antrojo pasaulinio karo, sukėlusio didžiulius gyventojų kraustymusis, pabaigos (žr. 6.2.7 skirsnį). Pavaizduoti sutampančių pokario migracijos srautų geografiją ir laiko skalę gana sudėtinga. Intensyvumo ir geografinio ekstensyvumo atžvilgiu reikšmingiausi, ekonominių priežasčių nulemti migrantų srautai yra į EBPO šalis, Vakarų Europoje, Okeanijoje ir Šiaurės Amerikoje. Tačiau šios migracijos vyko nevienodai.

Vakarų Europoje ankstyvąją pokario migraciją pagal apimtį galima laikyti regionine. Vėliau Europos šalys įsitraukė į platesnę migraciją. 6-ąjį ir 7-ąjį dešimtmečius Belgija, Prancūzija, Vokietija ir Šveicarija pradėjo vykdyti aktyvias darbuotojų iš užsienio samdymo programas. Iš pradžių iš pietinių Europos pakraščių, o vėliau – iš Turkijos ir Šiaurės Afrikos. Švedija rėmėsi savo suomiškąja periferija šiaurėje. Dauguma tokių migrantų atvykdavo kaip pusiau struktūruotų, pusiau oficialių kviestinių darbuotojų programų dalyviai ir būdavo numatyta, kad jie atvyksta laikinai, o ne nuolat gyventi. Kartu iš buvusių kolonijų globalūs migrantų srautai traukė į Prancūziją, Britaniją ir Nyderlandus. Turint galvoje ankstesnius kolonijinius ryšius, šį kraustymąsi galima laikyti labiau nuolatinio pobūdžio: iš kolonijų grįžo administratoriai ir naujakuriai, taip pat kėlėsi vietiniai kolonijų gyventojai.

7-ojo dešimtmečio viduryje emigrantų banga į Australiją ir Šiaurės Ameriką ėmė slūgti; iš pradžių dauguma migrantų atvykdavo iš Europos, bet vėliau daugiau atvykėlių buvo iš Lotynų Amerikos, Azijos pakrančių prie Ramiojo vandenyno ir Karibų jūros šalių. Taigi, nors migracijoje į JAV ir Australiją visada buvo stiprus globalus elementas, ėmė stiprėti regioninis elementas: slūgo europiečių srautai, o didėjo meksikiečių srautas į JAV ir azijiečių iš Ramiojo vandenyno pakrančių į Australiją.

Globalus ekonomikos nuosmukis 8-ojo dešimtmečio viduryje pristabdė imigraciją į Vakarų Europą, nes kviestinių darbuotojų programos buvo baigtos, o imigracijos taisyklės sugriežtintos, nors dėl šeimų narių iškvietimų imigracijos lygis vis tiek išliko aukštas. Pagaliau transatlantiniai srautai pakeitė kryptį, pavyzdžiui, emigrantai iš Ar-

gentinos ir Brazilijos pasuko į Ispaniją, Italiją ir Portugaliją. Viduržemio jūros šalys tapo ir darbo jėgos importuotojomis, ir eksportuotojomis, be to, patyrė pirmąją nelegalios imigracijos iš Šiaurės Afrikos, o Italijos atveju – iš nuskurdusių pokomunistinių Balkanų bangą. 9-ąjį dešimtmetį Vakarų Europoje beveik visuotinai buvo griežtinami imigracijos ir pilietybės įstatymai. Šiaurės Amerikoje ir Australijoje, priešingai, imigracija augo ir labai ryškiai buvo matyti posūkis nuo imigrantų iš Europos prie imigrantų iš Azijos ir Lotynų Amerikos. Tolesniame skirsnyje detaliau ir nagrinėsime šiuos srautus.

6.3.2 Migracijos srautų pasiskirstymas

8-ąjį dešimtmetį, kai ėmė mažėti galimybių imigruoti į Vakarų Europą, o besivystančiame pasaulyje ėmė aštrėti skirtingos ekonominės raidos procesai, atsirado nauji globalios ir regioninės migracijos srautai. Vienas iš globaliausių srautų buvo į Viduriniuosius Rytus. Dėl 1974 m. pakilusių naftos kainų turinčiose daug naftos, bet retai gyvenamose Viduriniųjų Rytų šalyse atsirado fenomenalus darbo jėgos poreikis (Seecombe ir Lawless, 1986). Tačiau tarpregioniniai srautai vis tiek viršijo globalius. Nuo 7-ojo dešimtmečio vidurio daug egiptiečių ir tunisiečių emigravo į daug naftos turinčią Libiją, nors migrantų statusas buvo neaiškus, o jų skaičius priklausė nuo besikeičiančio politinio režimo. Kita, ne mažiau svarbi, regioninė diaspora buvo palestiniečiai: vieną kartą jie buvo išstumti kuriant Izraelio valstybę 1948 m., o 1967 m. jie dar kartą buvo išstumti, kai buvo okupuotas Vakarų Krantas. Jų migracija reiškėsi kasdienėmis išvykomis į darbą Izraelyje, taip pat kai kas nuolat apsigyvendavo Jordanijoje ar dirbo sutartinį darbą Persų įlankos šalyse. Dešimtmečiu vėliau dėl Libano pilietinio karo susikūrė panaši išeivių iš Libano diaspora. Pagrindinės darbą importuojančios šalys šiame regione buvo Kuveitas, Saudo Arabija, Kataras, Omanas, Bahreinas ir Jungtiniai Arabų Emyratai, taip pat Iranas ir Irakas šiaurėje. Pagrindinės eksportuotojos buvo Egiptas, Jemenas, Jordanija, Libanas ir Sudanas. Bendras jų visų emigrantų skaičius iki Persų įlankos karo buvo apie 2–3 mln. (A. Segal, 1993, remiantis Martinu, 1991). 9-ojo dešimtmečio pradžioje, kadangi sumažėjo pajamų iš naftos ir imta baimintis imigrantų politinių pažiūrų (pavyzdžiui, antivyriausybinių islamo organizacijų), šie regioniniai srautai sumažėjo, pradėta ieškoti globalios darbo jėgos iš Rytų ir Pietų Azijos. Regiono valdytojai naujuosius imigrantus laikė nuolaidesniais. Indai, bangladešai ir pakistaniečiai, tarp kurių buvo ir itin kvalifikuotų darbuotojų, pasuko į vakarus, o iš Šri Lankos ir Filipinų vyko moterys, jos dirbo tarnaitėmis ir paslaugų sferoje. Kuveite, Katare ir Jungtiniuose Arabų Emyratuose užsieniečių šiuo metu buvo daugiau negu vietinių gyventojų.

Azijoje globalūs ir regioniniai srautai panašūs (Fawcett ir Cariño, 1987; Skeldon, 1992; Fong, 1993). Iki 8-ojo dešimtmečio migracijos lygis ne į EBPO šalis buvo žemas. 8-ąjį dešimtmetį migracijos srautai padidėjo, bet migruojama daugiausia buvo nebe į Europos šalis, bet į Šiaurės Ameriką, Australiją ir, kaip minėta anksčiau, Persų įlankos valstybes. 1965 m. tik 17 000 azijiečių emigravo į JAV, o 9-ojo dešimtmečio viduryje jų buvo apie 250 000, tai sudarė beveik 45 proc. visos legalios imigracijos į JAV. 9-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 20-ojo pradžioje azijiečių, gyvenančių JAV, skaičius pasiekė 6,9 mln.,

Australijoje jų buvo 717 000 (4 proc. visų gyventojų) (US Department of Commerce, *Statistical Abstract*, įv. metų). Iš anglosaksiškųjų regiono valstybių tik Naujoji Zelandija nepatyrė imigrantų iš Azijos antplūdžio, tačiau į ją plūdo nuolatinis srautas iš Ramiojo vandenyno salų.

Azijoje pagrindinės darbo jėgos importuotojos nuo 8-ojo dešimtmečio vidurio buvo Japonija, Singapūras, Taivanas ir Brunėjus. Imigraciją skatino sparti jų ekonomikos plėtra ir nepakankama darbo rinka. Pagrindinės darbo jėgos eksportuotojos buvo Kinija, Filipinai, Indija, Bangladešas, Pakistanas, Indonezija ir Šri Lanka. Pietų Korėja, Malaizija, Tailandas ir Honkongas darbą ir eksportavo, ir importavo maždaug vienodai. Be ekonominių veiksnių skatinamos migracijos, Azijoje judėjo ir pabėgėlių srautai. 10-ojo dešimtmečio pradžioje iš 15–20 mln. viso pasaulio pabėgėlių apie pusę judėjo Azijoje, genami Indijos ir Kinijos karų, regioninių revoliucijų ir pilietinių 7-ojo, 8-ojo dešimtmečio karų bei TSRS invazijos į Afganistaną 1979 – 1989 m. 3,6 mln. afganistaniečių pabėgo į Pakistaną ir apie 2 mln. – į Iraną (Zolberg, 1997).

Pokariu dideli globalūs migrantų srautai kilo Afrikos Sub Sacharos regione; jie daugiausia krypo į buvusias kolonijines valstybes: Nigerijoje, Tanzanijoje ir Ugandoje gyvenę azijiečiai migravo į Didžiąją Britaniją; afrikiečiai iš Centrinės ir Vakarų Afrikos – į Prancūziją, zairiečiai – į Belgiją (Curtin, 1978; Castles ir Miller, 1993). Vis dėlto EBPO duomenimis, ši migracija buvo mažesnė, palyginti su regionine migracija Afrikos viduje (EBPO, 1993a). Regioninė darbo jėgos migracija visų pirma krypo į Nigeriją, Pietų Afriką, Gaboną ir Dramblio Kaulo Krantą. Daugiausia žmonių išvykdavo iš Zairo, Angolos, Mozambiko, Kamerūno ir Botsvanos, taip pat migravo Šiaurės Afrikos tautos, nors jų emigrantai retai kirsdavo Sacharą. Migracijos iš Vakarų Afrikos į Nigeriją, kuri turėjo daug naftos, dydį tiksliausiai atskleidžia išsiuntimų namo, kuris prasidėjo po 9-ojo dešimtmečio pradžios Nigerijos ekonomikos nuosmukio, mastas. Kitas svarbus imigracijos polius buvo Pietų Afrika, kurioje dar buvo gyva ilgalaikė darbo jėgos importo į Transvalio aukso kasyklas tradicija. Migrantai visą šimtmetį atvykdavo iš Botsvanos, Lesoto, Malavijos ir Mozambiko. Nuo 7-ojo dešimtmečio, kai vietinės profesinės sąjungos sustiprino savo įtaką darbo rinkoje, ši migracija ėmė slūgti. Užsieniečių darbininkų kalnakasybos pramonėje sumažėjo maždaug nuo 600 000 1960 m. apytikriai iki 400 000 9-ojo dešimtmečio pabaigoje ir jų nuolat mažėjo. Vis dėlto ekonominis atotrūkis tarp Pietų Afrikos ir jos šiaurinių kaimynių yra toks didelis, kad neorganizuota ir nelegali migracija tęsiasi, o migrantai ištirpsta gausybėje urbanizuotos Pietų Afrikos dalies silpnos teisėtvarkos miestų.

Afrikos migracija ypač išsiskiria karo ir pabėgėlių judėjimo mastu (K. Wilson, 1995; Zegeye, 1995). Afrikos pabėgėlių, blaškomų valstybių formavimosi ir etninių konfliktų Pietų Afrikoje ir ypač Afrikos Rage, padaugėjo nuo 300 000 1960 m. daugiau negu iki milijono 1970 m. ir 3,5 mln. 1981 m. JTAPK (Jungtinių Tautų Aukštoji komisija pabėgėlių reikalams) 1990 m. duomenimis, šiame žemyne yra tik 2 mln. tarptautinių pabėgėlių, tačiau šie duomenys tikrai per menkai įvertina iškeldintų žmonių, kurių yra turbūt daugiau negu 3 mln., skaičių Sudane (Curtin, 1997). Po kataklizmų Ruandoje ir Burundyje 1994–1996 m. ir Sudano pilietinio karo dabar pabėgėlių žemyne yra daugiau kaip 7 mln. (šio skaičiaus aptarimą žr. Curtin, 1997).

Lotynų Amerika, kaip jau minėta, iš imigracijos žemyno tapo emigracijos žemynu (Balan, 1988; Castles ir Miller, 1993). Nuo 1800 iki 1970 m. į Lotynų Ameriką atvyko apie 21 mln. imigrantų, daugiausia iš Pietų Europos į pietines valstybes – Čilę, Paragvajų, Urugvajų, Argentiną. Pirmaisiais pokario metais čionai atvyko paskutinė didelė imigrantų iš Europos grupė, įskaitant pusę milijono italų, atvykusių į Argentiną nuo 1945 iki 1957 m., ir dar 300 000 į Venesuelą 6-ąjį dešimtmetį. Nuo tada migracija Lotynų Amerikoje buvo trejopa. Pirma, nuolat kilo emigracijos į šiaurę lygis (legalios ir nelegalios), daugiausia į JAV (ypač iš Meksikos ir Centrinės Amerikos). Antra, buvo daug mažiau migrantų į Pietų Europą. Trečia, vyko regioninė migracija. Tarp Kolumbijos ir Venesuelos, tarp Bolivijos, Čilės, Paragvajaus ir Argentinos radosi sezoninė žemės ūkio migracija. Didelė Lotynų Amerikos migracijos dalis yra nelegali, ištakas turinti Karibų jūros šalyse.

Galiausiai pereikime prie Rytų Europos, kuri iki 1989 m. buvo atkirsta nuo regioninių ir globalių migracijos srautų. Žlugus komunistinėms valstybėms ir jų itin griežtai emigracinei politikai, Europos migracijos struktūra galų gale buvo transformuota. 10-ąjį dešimtmetį į Izraelį emigravo 2 mln. TSRS žydų. Iš Vakarų Europai artimiausių rytų šalių – Vengrijos, Čekijos, Slovakijos, Lenkijos – buvo labai nedaug ilgalaikės migracijos į rytus. Tačiau šios šalys tapo zonomis, kuriose trumpam sustoja migrantų srautai (prasidėję labiau į pietus ir rytus, buvusios Tarybų Sąjungos ir Balkanų šalyse), prieš keliaudami tolyn į Vakarus. 1991 m. Lenkijoje buvo 700 000 darbuotojų užsieniečių, daugelis iš jų ieškojo galimybės tęsti kelionę į Vakarus. Į pietus nuo šių šalių, buvusioje Jugoslavijoje, po pilietinio karo kilo didžiausia Europoje po Antrojo pasaulinio karo migracijos banga.

Be šių globalių ir regioninių migruojančios darbo jėgos srautų, po 1945 m. atsirado gausybė kitokių keliautojų ir laikinų migrantų srautų. Po karo atsigavo tarptautinis turizmas, daugėjo verslo kelionių ir pasikeitimų studentais programų (žr. 7 sk.). Per pastaruosius dvidešimt metų, kaip jau buvo minėta, padaugėjo pabėgėlių ir prieglobsčio prašančių asmenų (Zolberg et al., 1989; Widgren, 1993). Skirtumas tarp šių dviejų kategorijų beveik išnyksta – ir realybėje, ir miglotoje nacionalinėje bei tarptautinėje migracijos statistikoje. Žmonės juda ir tarp EBPO, ir besivystančių šalių, ir pačiame besivystančiame pasaulyje. Judėjimo priežastys yra sudėtingos. Kartais žmonių judėjimas yra karų tarp valstybių rezultatas, tačiau karų nulemtas judėjimas sudaro tik vieną išeivių pabėgėlių dalį. Kaip teigė Zolbergas, jie daugiausia yra „dviejų pagrindinių istorijos procesų – naujų valstybių formavimosi ir konfrontacijos dėl socialinės tvarkos ir senose, ir naujose valstybėse – šalutinis produktas" (Zolberg et al., 1989). Be to, prie šio judėjimo priežasčių prisidėjo šaltasis karas ir supervalstybių konkurencija, dėl kurių susiformavo sudėtinga judėjimo struktūra. Pokariu žmonės bėgo nuo komunistinės revoliucijos Kinijoje (1949), iškart po karo ir po sukilimų Vengrijoje (1956) ir Čekoslovakijoje (1968) – iš Rytų į Vakarų Europą. Pabėgėlių srautą sukėlė karai Korėjoje (1950–1953) ir Indokinijoje (1946–1975), tuo tarpu kubiečiai nuolat kraustėsi į JAV. JTAPK vertinimu, prasidėjus dekolonizacijos ir naujų valstybių formavimosi procesui, pabėgėlių skaičius besivystančiame pasaulyje staigiai išaugo. 6-ąjį dešimtmetį jų buvo maždaug 2 mln., o dabar 25–30 mln. Iš jų apie 14–15 mln. sudaro žmonės, kurie juda savo šalyje (UNHCR, 1993; 1994, p. 3).

Šaltojo karo metais Vakarų šalių vyriausybės bėgimą iš Rytų laikė skatintinu reiškiniu. Liberalios ir atviros prieglobsčio suteikimo normos buvo vienas iš būdų Vakarams patvirtinti savo moralinį ir politinį pranašumą prieš Rytus. Tačiau valstybių kūrimosi ir žlugimo banga 8-ąjį ir 9-ąjį dešimtmečius į Europą ir Šiaurės Ameriką atnešė nesitikėtas prieglobsčio ieškančių žmonių minias. 1973 m. bendras prieglobsčio prašymų skaičius EBPO šalyse buvo 25 000, 1990 m. – beveik 550 000. Iš viso nuo 1983 m. iki 1990 m. prieglobsčio prašė 2,2 mln. žmonių. Siejant tokias tendencijas su tuo metu Vakaruose griežtinamais migracijos įstatymais, galima numanyti, kad netolimoje ateityje prieglobsčio ieškančių žmonių bus daugiau negu savanoriškų migrantų į EBPO šalis.

6.3.3 Šiuolaikinės migracijos tendencijos ir struktūra: įvairovė ir sudėtingumas

Šiuolaikiniame pasaulyje susiklostė labai sudėtinga sutampančių ir vienas kitą veikiančių globalios ir regioninės migracijos srautų, kylančių ir dėl ekonominių, ir dėl neekonominių priežasčių, struktūra. Šių globalių srautų pagrindas buvo ekonominė migracija į EBPO šalis. Iš pradžių regioninė – iš skurdesnių į turtingesnes Vakarų šalis, o vėliau ir globali – iš besivystančio pasaulio. 6-ąjį dešimtmetį srautai daugiausia krypo į Vakarų Europą, bet vėliau pasuko į Šiaurės Ameriką ir Australiją. Be to, globali migracija kilo ir Viduriniuosiuose Rytuose. Kiti dideli migracijos srautai buvo regioniniai ir nuo 7-ojo dešimtmečio sparčiai plito Pietryčių Azijoje, Vakarų ir Pietų Afrikoje, Lotynų Amerikoje ir Viduriniuosiuose Rytuose.

Be abejonės, šiais laikais migraciją dažnai skatina vis labiau tarptautine tampanti darbo rinka, kuriama neformaliais ir vienkartiniais, taip pat ir formaliais bei institucionalizuotais susitarimais. Tačiau nuo 7-ojo dešimtmečio pabaigos ekonominių priežasčių sukeltą migraciją nustelbė kylanti karo sukeltos migracijos, pabėgėlių ir prieglobsčio ieškotojų banga. Nors šios globalios migracijos palietė Vakarų Europą ir JAV, dauguma iš jų buvo regioninės, susitelkusios konfliktų vietose Azijoje ir Afrikoje. Be to, pagrindinės migraciją skatinančios ekonominės jėgos pačios dažnai paklūsta politiniams veiksniams, formuojantiems migracijos procesą. Daugybė imperinių ryšių ir įsipareigojimų pakėlė imigracijos į Prancūziją, Britaniją ir Nyderlandus lygį, lėmė jos geografinę sudėtį ir keitė imigrantų atvykimo sąlygas. Pagal konstitucinį įsipareigojimą Vokietijos Federacinė Respublika priėmė vokiečius iš Vokietijos Demokratinės Respublikos, Rytų ir Vidurio Europos. Dėl tų pačių pilietybės principų, dėl kurių šie imigrantai buvo išskirti iš bendro imigracijos srauto, buvo išpūstas ir skaičius tokių, kurie buvo apibrėžiami kaip laikini darbuotojai arba išlaikytiniai – net ir tų, kurie pagal kilmę buvo tikri vokiečiai (diskusiją apie tai žr. 6.5 poskyryje). Švedija dėl savo specifinių kultūrinių ir politinių ryšių su kitomis Skandinavijos šalimis priėmė daug skandinavų. Jie papildė Švedijos darbo rinką, kuri buvo daug liberalesnė negu egzistavusi Europos Sąjungoje iki bendrosios Europos rinkos atsiradimo. Be to, tuometinė Švedijos užsienio politika, pabrėžianti internacionalizmą ir žmogaus teises, formavo

viešąją nuomonę, kad reikia įsileisti į šalį politinius pabėgėlius. Tai paaiškina, kodėl Švedijoje tiek daug čiliečių ir kurdų. Net Japonijoje juntama politinių veiksnių įtaka. Dauguma imigrantų Japonijoje korėjiečiai, persikėlę į ją tada, kai jų šalis buvo okupuota. Taigi skirtingą nacionalinį emigracijos lygį atitinka skirtinga geografinė imigracijos struktūra.

Galima skirti keturis istorinius migracijos daugelyje Europos šalių bruožus. Pirma, pradžioje Antrojo pasaulinio karo migracija buvo nedidelė; ji trumpam šiek tiek padidėjo dėl iškeldintų žmonių judėjimo, sukelto paties karo. Antra, 6-ąjį dešimtmetį kilo migracijos lygis, 7-ąjį dešimtmetį jis kilo sparčiau ir maždaug 8-ojo dešimtmečio viduryje pasiekė aukščiausią tašką. Statistika aiškiai rodo naftos kainų šoko įtaką ekonomikai, darbo jėgos poreikio mažėjimą ir jo paskatintą griežtą imigracijos politiką. Trečia, nuo 8-ojo dešimtmečio vidurio migracija vėl atsigavo, tik ji buvo lėtesnė ir tai labiau buvo šeimos narių kraustymasis vienų pas kitus, o ne globalių ekonominių veiksnių paskatinta migracija. Ketvirta, 9-ąjį dešimtmetį, nors įvairiose šalyse nevienodai, migracijos lygis vėl ėmė kilti. Jo augimą paspartino 10-ojo dešimtmečio pradžios ekonomikos pakilimas Vakarų Europoje, 1989 m. prasidėję neramumai Rytų Europoje ir buvusioje Jugoslavijoje ir bendros Europos rinkos sukūrimas.

JAV po karo bandė valdyti imigracijos lygio kilimą, išnaudodama didelius afroamerikiečių ir kaimo gyventojų darbo rezervus ir kapitalo eksportą, kad būtų išlaikytas visiškas užimtumas. 7-ojo dešimtmečio viduryje buvo pakeisti imigracijos įstatymai, panaikintos regioninės kvotos ir masiškai imta kviestis šeimos narius, tačiau tai nesukėlė staigaus imigracijos šuolio. Nepertraukiamas imigrantų srautas, pranokstantis netgi aukštą imigracijos į Vokietiją ir Prancūziją lygį, į JAV ėmė plaukti 8-ojo dešimtmečio pradžioje. Migracijos į JAV šaltiniai iš Europos persikėlė į Azijos-Ramiojo vandenyno pakrantę bei Centrinę ir Pietų Ameriką. Regioninės migracijos bruožų migracijai į JAV suteikė didelis imigrantų iš Kanados ir Meksikos skaičius. Priešingai, į Japoniją ir iš jos didžiąją pokario dalį buvo judama nedaug. Joje gyveno gana mažai užsieniečių, nors 9-ojo dešimtmečio pabaigoje jų ėmė daugėti iš esmės dėl nelegalių šaltinių.

Kintant istoriniams migracijos bruožams, keitėsi ir imigrantų demografinė sudėtis bei jų įsidarbinimo galimybės. 6-ąjį ir 7-ąjį dešimtmečius dauguma imigrantų dirbo paslaugų sferoje ir juodą darbą gamyboje. Tačiau 9-ąjį ir 10-ąjį dešimtmečius užimtumas šiose sferose EBPO šalyse nustojo augti arba sumažėjo (žr. 3 sk.). Dėl to migracija, kaip ir visa Vakarų ekonomika apskritai, įgavo poindustrinės formos elementų. Pirma, vis daugiau imigrantų ėmė dirbti privačiose paslaugų įmonėse ir namų paslaugų sferoje; tai padidino imigrančių moterų skaičių ir užimtumą (King, 1995). Antra, be minėtos, vyko nuolatinė aukštos kvalifikacijos ir gero išsilavinimo specialistų, t.y. elitinė migracija. Kadangi multinacionalinės korporacijos plėtė tarptautinę veiklą (žr. 5 sk.), o nacionalinės imigracijos agentūros ieškojo aukštos kvalifikacijos darbuotojų, šie srautai išaugo. Šis judėjimas apėmė ne tik Vakarų pasaulį (Salt ir Findlay, 1989; Salt ir Ford, 1993). JT skaičiavimu, per kelis pirmuosius pokario dešimtmečius tarptautinė aukštos kvalifikacijos darbo migracija sudarė apie 300 000–400 000 žmonių. Pagrindiniai elitinės migracijos šaltiniai buvo Indija, Kinija, Šri Lanka ir Gana. Į JAV suplaukė 120 000 šių imigrantų, į Didžiąją Britaniją ir Kanadą – daugiau negu po 80 000 (A. Segal, 1993).

Nuo 8-ojo dešimtmečio pagrindinėmis aukštos kvalifikacijos darbuotojų importuotojomis tapo Persų įlankos valstybės, tačiau į Vakarus dar traukia nemaži srautai iš Filipinų, Pakistano, Argentinos ir Brazilijos.

6.4 Istorinės globalios migracijos formos: palyginimas

Dabar galime grįžti prie kai kurių klausimų ir problemų, nuo kurių pradėjome šį skyrių (6.1 poskyrį), ir pabandyti palyginti aptartų istorinių epochų globalią migraciją. Ankstyviausios ilgalaikės migracijos vyko, kai valstybės dar neegzistavo arba buvo nereikšmingos, o politinės valdžios galia buvo labai ribota. Pirmąsias globalias migracijas skatino ekonominiai veiksniai, ideologinės jėgos ir persekiojimas. Susikūrus pastoviems galios centrams, migracija lydėjo jų karinės galios prasiveržimą, kurį kartais pradėdavo, tačiau dažniausiai lydėdavo ar prie jo prisidėdavo misionieriai, prekiautojai ir ūkininkai. Romos ir Kinijos imperijų plėtra yra tokių procesų pavyzdys. Islamo pasaulio plėtra rodo, kokia svarbi yra klajoklių karinė migracija. Ji lėmė naujų imperinių centrų susikūrimą – arijų Indijoje, mongolų Azijoje ir barbarų invazijos į Europą.

Vadovaujantis šiuo požiūriu migracijos, lydėjusios išorinį Europos imperijų veržimąsi nuo penkioliktojo amžiaus, yra panašesnės į kinų ar romėnų valstybių išorinės plėtros modelį. Tačiau imperijų kolonijas ir emigrantų bendruomenes nuo metropolijų skyrė didžiuliai transatlantiniai atstumai; šiuo atžvilgiu jos panašesnės į islamo miestų tinklą, plitusį Viduriniuosiuose Rytuose ir aplink Indijos vandenyną. Bet, kitaip negu Romos, Kinijos ar islamo, europiečių imperijos Okeanijoje ir Šiaurės bei Pietų Amerikoje susidūrė su civilizacijomis, kurias jos galėjo demografiškai ir politiškai sunaikinti – tiesiogine šio žodžio prasme. Tai lėmė nuolatinę migraciją, pranokusią ankstesnes imperinės plėtros formas. Nors svarbūs šių migracijų veiksniai tebebuvo karinė ir kultūrinė galia, vis didesnę reikšmę negu kitais laikotarpiais ėmė įgyti ekonominės jėgos. Iš tikrųjų dėl šių ankstyvųjų imperijų plėtros atsirado toks darbo jėgos poreikis, kad jį tenkinusi prekyba vergais ne tik pranoko romėnų ir arabų prekybą vergais, bet ir buvo nukreipta į kolonijas, o ne į pačias metropolijas.

Kai dėl nacionalinių valstybių formavimosi Šiaurės ir Pietų Amerikoje, revoliucijų ir dekolonizacijos Afrikoje, Viduriniuosiuose Rytuose ir Azijoje ėmė irti europiečių imperijos, sumažėjo užkariavimus ir imperijų plėtrą lydėjusių migracijų. Prekybos vergais panaikinimas dar labiau sumažino karinės galios vaidmenį organizuojant migraciją. Imperinių Europos kolonijų ir jų įpėdinių – nacionalinių valstybių – darbo rinkas devynioliktajame amžiuje ir dvidešimtojo amžiaus pradžioje toliau maitino migrantai iš Azijos. Tačiau didžiosios transatlantinės migracijos iš Europos į Šiaurės ir Pietų Ameriką devynioliktajame amžiuje ir dvidešimtojo amžiaus pradžioje buvo panašesnės į šiuolaikinę migraciją, kai vienos nacionalinės valstybės piliečiai, genami ir traukiami skirtingo ekonominio išsivystymo ir galimybių, emigruoja į kitą valstybę. Nors dėl karo ir konfliktų nemažėja pabėgėlių ir ieškančių prieglobsčio asmenų srautas, didžiąją šiuolaikinių migracijų dalį skatina ekonominiai veiksniai ir dėl jų nesikeičia politinės sienos. Vėliau dar grįšime prie šių pokyčių reikšmės valstybių galimybėms kontroliuoti savo sienas ir gyventojus.

6.4.1 Istorinės formos: erdvės ir laiko lyginimas

Iki neolito epochos migracijos, kai *homo sapiens* pasiekė visus planetos kampelius, buvo ne mažiau globalios negu bet kuri iš vėliau vykusių migracijų; tačiau jose dalyvavo itin mažai žmonių, net atsižvelgiant į to laikotarpio labai mažą pasaulio gyventojų skaičių. Turbūt galima teigti, kad nuo sėslaus žemės ūkio atsiradimo iki moderniosios epochos pradžios vykusios migracijos buvo ne tokios plačios geografiškai, tačiau daug reikšmingesnės žmonių skaičiumi. Kaip matėme, per šį ilgą laikotarpį daug žmonių migravo tarp kintančių imperinių sistemų sienų, klajoklių gentys iš stepių kraustėsi į apgyvendintas dirbamas lygumas ir taip išstumdavo ten įsikūrusias bendruomenes į tolimesnius pakraščius. Eurazijos klajoklių bangos, persiritusios per Europą, yra aiškiausias tokių procesų pavyzdys, nors panašūs judėjimai vyko ir Afrikoje, ir Indijoje. Šiuo laikotarpiu taip pat susiformavo pirmosios diasporos – žydų diaspora Artimuosiuose Pietuose, Šiaurės Afrikoje ir Europoje. Vis dėlto, nors nė vienas žemynas ar regionas nebuvo visiškai izoliuotas nuo kitų, transokeaniniai mainai buvo labai menki. Vikingai bandė kolonizuoti Šiaurės Ameriką, tačiau jų bandymas nesėkmingai baigėsi dešimtąjį ar vienuoliktąjį amžius; dar du amžius, prieš apsistodami Islandijoje, jie išbuvo Grenlandijoje. Turbūt vienintelė tikrai globali migracija, apėmusi karinius užkariavimus, imperinę plėtrą, misionierių ir pirklių keliones, buvo migracija, susijusi su islamo pasaulio plėtra. Daugiausia elitinė ir absoliučiu mastu nedidelė islamo migracija išplito didelėje teritorijoje nuo Pirėnų pusiasalio iki Maroko vakaruose, Afrikos Sub Sacharos regiono pietuose iki Persijos, Šiaurės Indijos ir galiausiai iki Indonezijos salyno rytuose. Taigi didžiajai ikimoderniosios epochos daliai būdinga *regioninė* migracija ir su ja susijęs kraustymasis.

Moderniosios epochos migracija buvo naujo globalaus žmonių judėjimo pradžia. Europiečių ekspansija pasireiškė iš visos Europos kylančiais žmonių srautais į Šiaurės ir Pietų Ameriką, Karibų jūros šalis, Šiaurės ir Pietų Afrikos dalis bei Okeaniją. Prekybą vergais maitino priverstiniai migracijos srautai iš visos Afrikos (nors sutelkti tam tikruose regionuose) į Šiaurės ir Pietų Ameriką bei Karibų jūros šalis. Didieji azijiečių srautai devynioliktajame amžiuje nukreipė migraciją iš Indijos, Kinijos, Pietryčių Azijos, Europos imperijų ir Amerikos industrializacijos traukos takais į Karibų jūros salas, Afriką, JAV, Kanadą ir plačiai po visą Aziją.

Kaip palyginti šiuolaikinių migracijų geografinį ekstensyvumą? Pagrindinis šių laikų bruožas yra ekonominė migracija į EBPO šalis. Vakarų Europoje ji pirmiausia prasidėjo kaip tarpregioninė migracija iš Pietų Europos į Šiaurės ir Vakarų Europą. Tačiau ją greitai pralenkė migracija iš buvusių kolonijų valdų ir valstybių už Europos ribų. Pirmą kartą dideli migrantų srautai susiformavo tarp Vakarų Europos ir Karibų jūros šalių Viduriniųjų Rytų, Šiaurės Afrikos, Lotynų Amerikos ir Pietų Azijos. Šiaurės Amerikoje ir Australijoje, kuriose šis judėjimas prasidėjo vėliau, buvo panašiai: jau tapę globalūs devynioliktojo amžiaus ir dvidešimtojo amžiaus pradžios srautai iš Europos į Naująjį pasaulį buvo papildyti, o vėliau juos pralenkė srautai iš Lotynų Amerikos, Karibų jūros šalių ir Ramiojo vandenyno–Azijos pakrantės į Šiaurės Ameriką ir iš Ramiojo vandenyno–Azijos pakrantės į Australiją. Be to, visose EBPO šalyse vis dar vyko kvali-

6.1 tinklelis. Pagrindiniai istoriniai globalios migracijos srautai

	Ikimodernusis laikotarpis (iki 1500 m.)	Ankstyvasis modernusis laikotarpis (apie 1500–1760 m.)	Modernusis laikotarpis (apie 1760–1945 m.)	Šiuolaikinis laikotarpis (apie 1945 m.)
Pagrindiniai migracijos srautai	Medžiotojai-rinkėjai plečiasi į anksčiau neapgyvendintas teritorijas – iš Šiaurės rytų Azijos į Šiaurės ir Pietų Ameriką ir iš Rytų Azijos į salų grandines Ramiajame vandenyne Eurazijoje ir Afrikoje daugumą migracijų skatina agrarinių imperijų plėtra; masiniai judėjimai jų kūrimosi pradžioje pakeičia arba asimiliuoja medžiotojus-rinkėjus ir silpnesnes agrarines bendruomenes Tokios formos didelio masto migracijos buvo Romos ir graikų imperijų plėtra, kinų civilizacijos formavimasis, bantų genčių slinkimas į pietus Afrikoje Kai kurios didelio masto migracijos, vedamos klajoklių piemenų, ieškančių naujų žemių ganykloms ir/arba imperinių žygių, tarp jų ir barbarų invazijos į Europą (5 a.); arabų klajoklių karių ekspansija; mongolų imperijos nuo dvyliktojo a. Žydų diaspora iš Viduriniųjų Rytų į Šiaurės Afriką, Vakarų Aziją ir Europą	Naujakuriai kolonistai iš Šiaurės ir Vakarų Europos į kolonijas Šiaurės Amerikoje, Lotynų Amerikoje, Karibų jūros salas Nedidelė europiečių migracija į Rytų Aziją, Pietų Afriką Prekyba vergais iš Afrikos Sub Sacharos regiono į Šiaurės ir Pietų Ameriką ir Karibų jūros šalis Prekyba vergais iš Afrikos Sub Sacharos regiono į Šiaurės Afriką ir Viduriniuosius Rytus Santykinai maža migracija Europoje	Iki 1914 m. didelė ekonominė migracija iš Europos į Šiaurės ir Pietų Ameriką ir naujai kolonizuotas Okeanijos sritis Tuo pačiu metu rusų kolonistų kontinentinė migracija į Centrinę Aziją ir Sibirą Prekybos vergais per Atlantą ir Indijos vandenyną pakilimas iki jos panaikinimo devynioliktojo amžiaus viduryje ir pabaigoje Iki 1914 m. sudėtingas Azijos (kinų, indų, japonų, Ramiojo vandenyno salų gyventojų) migracijų mišinys, daugiausia samdomo/sutartinio darbo: Azijoje; į europiečių kolonijas Afrikoje, Karibų jūros šalyse ir Ramiajame vandenyne; ir į Šiaurės Ameriką bei kai kurias Lotynų Amerikos dalis Skirtingas industrializacijos lygis Europos ir Pietų Afrikos šalyse skatina regioninę darbo jėgos migraciją	Antrojo pasaulinio karo pabaiga ir politiniai susitarimai sukelia intensyvios regioninės migracijos, iškeldinimų ir t.t. bangą (Vokietija, Lenkija, Izraelis ir Palestina, Indija-Pakistanas, Korėja) Esminiai šio laikotarpio migracijos srautai yra ekonominė migracija į EBPO šalis Nuo 1973 m. globalūs ir regioniniai srautai į Viduriniuosius Rytus iš Šiaurės Afrikos, Pietų ir Pietryčių Azijos Kyla kvalifikuotų ekonominių migrantų, aprūpinančių darbo jėga daugianacionalines korporacijas, srautas, prasideda „proto nutekėjimas" iš Pietų į Šiaurę Pokolonijinių valstybių formavimasis ir pilietiniai karai sukuria didėjančius tarptautinius prieglobsčio ieškotojų, tarptautinių pabėgėlių, regioninių perkeltų asmenų srautus Didėjantis turistų, keliautojų, tarptautinių akademinių mainų srautas

6.2 tinklelis. Istorinės globalios migracijos formos

	Ikimodernusis laikotarpis (iki 1500 m.)	Ankstyvasis modernusis laikotarpis (apie 1500–1760 m.)	Modernusis laikotarpis (apie 1760–1945 m.)	Šiuolaikinis laikotarpis (apie 1945 m.)
Ekstensyvumas	Ankstyvųjų žemės gyventojų paplitimas labai platus. Paskutinės neapgyvendintos žemės pasiektos po pirmojo ir antrojo tūkstantmečių sandūros Vėlesnės migracijos daugiau yra regioninės arba vietinės, išskyrus didžiuosius klajoklių imperinius žygius – islamo arabus, klajoklius mongolus ir t.t.	Nauji globalūs transatlantiniai naujakurių ir vergų srautai	Pagrindinės migracijos dabar yra tikrai globalios – europiečių ekspansija ir Azijos diasporos yra globalios, nors nepalyginamos Regioninės migracijos Europoje ir Pietų Afrikoje ir iš europinės Rusijos į Sibirą Po Pirmojo pasaulinio karo globalių srautų sklaida sumažėja, pokario kraustymasis ir naujų nacionalinių valstybių formavimasis sukuria trumpalaikius, lokalizuotus srautus	Labai ekstensyvios esminės ekonominės migracijos – globalūs srautai į Europą, Australaziją, Šiaurės Ameriką, Viduriniuosius Rytus Didelės regioninės migracijos Afrikoje, Rytų Azijoje, Lotynų Amerikoje Srautų įvairovė
Intensyvumas	Paprastai mažas Imperinių ir karinių žygių bangos sukelia atsitiktinius intensyvius naujakurių aktyvumo proveržius	Vidutinis – prekyba vergais ir europiečių kolonizacija intensyvėja aštuonioliktajame amžiuje	Iki 1914 m. labai didelis, ypač paskutiniais devynioliktojo amžiaus metais. Masiškai auga europiečių migracija; prekyba vergais nyksta; kyla Azijos migracijos	Vidutinis, bet visą laiką kylantis

			Dramatiškas nuosmukis po Pirmojo pasaulinio karo su karo sukeltų migracijų ir iškeldinimų protrūkiais	
Greitis	Individualių kelionių/ migracijos greitis mažas Vis dėlto imperijų kūrimas ir klajoklių judėjimai demonstruoja beveik beprecedentį kolektyvinio judėjimo ir migracijos greitį	Individualių kelionių/ migracijos greitis mažas Labai didelis ištisų klajoklių visuomenių judėjimas, nutrauktas santykinai stiprėjančių visų sėslių/ agrarinių visuomenių	Individualių kelionių/ migracijos greitis vidutinis ir didėjantis	Individualių kelionių/ migracijos greitis labai didelis
Įtakos linkmė	Migracijos glaudžiai susijusios su imperijų ir civilizacijų formavimusi bei žlugimu Migracijos sukuria visuomenes ir sienas, o ne kerta jas Plečiantis agrarinėms visuomenėms, medžiotojai-rinkėjai paprastai išnaikinami arba asimiliuojami	Pagrindinės migracijos į Naująjį pasaulį reiškia pasaulio istorijos lūžį – demografinį, kultūrinį, ekologinį ir politinį	Transatlantinės migracijos yra tarsi industrializuojamos Europos ekonominis ir politinis atsarginis vožtuvas Migracija aprūpina žmonėmis kylančią JAV valstybę ir ekonomiką	Etniškai vienarūšėje Europoje atsiranda didelės neeuropiečių mažumos Europa išvengia kai kurių visiško užimtumo ir visuomenės senėjimo problemų Įtaka vartojimui ir pajamoms neutrali JAV tampa pliuralistiškesnės ir įvairesnės Visos šalys susiduria su tautinio identiteto ir pilietybės sąvokų politinio bei kultūrinio permąstymo perspektyva

6.2 tinklelio tęsinys

	Ikimodernusis laikotarpis (iki 1500 m.)	Ankstyvasis modernusis laikotarpis (apie 1500–1760 m.)	Modernusis laikotarpis (apie 1760–1945 m.)	Šiuolaikinis laikotarpis (apie 1945 m.)
Infrastruktūra	Migruojama daugiausia žeme, atsižvelgiant į egzistuojančius kelius Keletas jūros migracijų uždaromis jūromis (Viduržemio jūra) arba per salas (Ramiojo vandenyno salos); galima transokeaninė laivyba ir pirklių migracija Indijos vandenyne	Transatlantinės laivybos sistemos per Atlantą – esminė šios epochos globalių migracijų infrastruktūra	Mechanizuojamos ir sureguliuotos laivybos sistemos; judėjimą žeme palengvina geležinkeliai	Kelionės oru pakeičia ekonominių migrantų perspektyvas
Institucionalizacija	Medžiotojų-rinkėjų visuomenėse organizavimas neformalus arba per elito susidarymą; agrarinėse/ klajoklių visuomenėse organizatoriai yra valstybės kūrėjai arba karinės organizacijos	Augantis migracijos procesų organizavimas kaip kolonijinis verslas Transatlantinės grandininės migracijos pradžia Sistemingas ekonominis vergų prekybos organizavimas	Institucionalizacija didėja, kai valstybė įgyja galią vykdyti imigracijos politiką devynioliktojo amžiaus pabaigoje Europoje, Šiaurės Amerikoje, Azijoje ir europiečių kolonijose kuriasi komercinės, viešosios ir savanorių institucijos, užsiimančios darbuotojų rekrutavimu ir padedančios persikelti	Didelė transporto sistemų, sienų kontrolės, darbo rinkų institucionalizacija Tačiau kartu daugėja nelegalios migracijos Tarptautiniai pabėgėlių režimai ir susitarimai dėl prieglobsčio teikimo reguliuoja karo sukeltas migracijas Didėja migracijos priežiūra

Stratifikacija	Hierarchija tarp civilizacijų/visuomenių, nes agrarinės visuomenės yra pranašesnės už medžiotojų-rinkėjų, o klajoklių visuomenės kartais įgyja galią sėslioms visuomenėms	Vergų darbas, samdomas ir sutartinis darbas sukuria aiškią galios hierarchiją tarp migracijos organizatorių ir migrantų – ir savanoriškai, ir nesavanoriškai	Vergų darbas, samdomas ir sutartinis darbas sukuria aiškią galios hierarchiją tarp migracijos organizatorių ir migrantų – ir savanoriškai, ir nesavanoriškai	Tarp migrantų egzistuoja hierarchija persikėlimo lengvumo atžvilgiu: kvalifikuoti migrantai turi didesnį pasirinkimą negu nekvalifikuoti migrantai, o pabėgėlių ir prieglobsčio ieškotojų pasirinkimas dar mažesnis Didėja valstybės galia individualių migrantų atžvilgiu; valstybės galia kolektyviniams masiniams srautams galbūt mažėja

fikuotų darbuotojų, kurie buvo vis labiau globalėjančios ekonomikos mazgų pagrindinė darbo jėga, migracija tarp pačių EBPO šalių. Per pastaruosius dvidešimt metų šiuos srautus papildė globalus žmonių judėjimas iš Pietų Azijos į Persų įlankos ir Viduriniųjų Rytų valstybes.

Kita šiuolaikinių migracijos srautų mastą apibūdinanti dimensija yra daugybė regioninių migracijos sistemų, atsiradusių greta globalių srautų. Kaip jau aptarėme (žr. 6.3 poskyrį), regioninė migracija vyko Šiaurės Amerikoje, Vakarų Europoje, ji taip pat prasidėjo Lotynų Amerikoje, Afrikoje, Pietų ir Pietryčių Azijoje. Kai žlugo europietiškasis ir TSRS komunizmas ir griežtas jų migracijos režimas, į tarptautinę migraciją įsiliejo naujos valstybės. Mažai tėra kraštų, kur nebūtų vienokios ar kitokios migracijos į šalį arba iš šalies formos, nors ne visi iš šių judėjimų yra globalūs. Apibendrinant galima pasakyti, kad šiuolaikiniai migracijos srautai geografiškai turbūt yra platesni ir globalesni negu ikimoderniojo laikotarpio migracijos srautai ir bent jau ne mažesni negu aštuonioliktojo ir devynioliktojo amžiaus srautai. Tačiau tai, žinoma, nieko nesako apie jų santykinį intensyvumą.

Tikslius duomenis apie per amžius vykusią migraciją sunku sukaupti. Istorikai diskusijose nurodo, kad nuo devynioliktojo iki dvidešimtojo amžiaus pradžios Europoje buvo apie 45 mln. migrantų. Prekybos vergais apimties vertinimai, atsižvelgiant į neįsivaizduojamą mirtingumą vergus plukdžiusiuose laivuose, priklauso nuo to, ar skaičiuosime afrikiečius, palikusius Afriką, ar afrikiečius, atvykusius į Ameriką. Turbūt teisingiausia būtų nurodyti vidutinį skaičių – 9–12 mln. žmonių nuo šešioliktojo amžiaus pradžios iki devynioliktojo amžiaus vidurio. Diasporų Azijoje dydis devynioliktajame amžiuje taip pat skiriasi atsižvelgiant į tai, ar skaičiuosime nuolatinius migrantus, ar įskaičiuosime ir sugrįžusius emigrantus. Istorikai sutaria, kad, įskaitant sugrįžusius ir nuolatinius migrantus, per šimtmetį, t.y. 1820–1920 m., susidarytų maždaug 35 mln. žmonių. Tačiau nuolatinių migrantų skaičius yra daug mažesnis, turbūt apie 12 mln.

Laiko atžvilgiu globali migracija didėjo ankstyvojoje moderniojoje epochoje ir per visą moderniąją epochą. Ankstyvoji europiečių migracija į Šiaurės, Pietų bei Lotynų Ameriką, Karibų jūros šalis buvo negausi. Aštuonioliktąjį ir devynioliktąjį amžius prekyba vergais neabejotinai buvo gausesnė negu per du ankstesnius amžius. Tačiau didžiausio globalios migracijos pakilimo metai moderniojoje epochoje turėjo būti devynioliktojo amžiaus pabaiga – dvidešimtojo amžiaus pradžia. Per keturiasdešimt metų (1880–1920) apie 30 mln. europiečių emigravo į Šiaurės ir Pietų Ameriką bei Australiją. Tuo pačiu metu didžiausi migracijos srautai tekėjo ir Azijoje. Kasmet Europos šalių, kurios buvo pagrindinis transatlantinės migracijos šaltinis, gyventojų sumažėdavo daugiau negu Afrikoje prekybos vergais pakilimo metais.

Akivaizdu, kad tarpukariu įvyko radikalus globalios migracijos greičio pasikeitimas. Transatlantinė ir Azijos migracija beveik liovėsi, o migracija tarp Europos šalių sparčiai slūgo. Šį laikotarpį sunkiausia lyginti su šiuolaikine epocha. Bendrus migracijos srautus apskaičiuoti sunku dėl didelės sugrįžtančių ir trumpalaikių migrantų dalies ir didelio nelegalių migrantų skaičiaus. Be to, lyginant šias dvi dideles migracijos epochas, reikia atsižvelgti į daug didesnį gyventojų skaičių dvidešimtojo amžiaus pabaigoje. Iki galo šių epochų palyginti neįmanoma, galima tik apytiksliai įvertinti

santykinį migracijos mastą. Trys pagrindinės imigracijos šalys pokario laikotarpiu buvo JAV, Vokietija ir Prancūzija. Oficialiais duomenimis, 1945–1990 m. į JAV emigravo daugiau kaip 18 mln. žmonių (US Department of Commerce, *Statistical Abstract*, įv. metų). Tačiau į šį skaičių nepatenka dideli 1990–1995 m. migrantų srautai. Tuo laikotarpiu į JAV atvykdavo apie 1 mln. legalių imigrantų per metus. Taigi, jei pridėtume šiuos imigrantus, bendrai susidarytų apie 25 mln. per penkiasdešimt metų. Tai vis tiek yra mažiau negu 30 mln., kurie emigravo į JAV 1880–1920 m. Tačiau nuo 7-ojo dešimtmečio vidurio daug nelegalių migrantų į JAV pateko per Meksikos sieną. Čia ir vėl reikia atsižvelgti į nemažą grįžusių migrantų skaičių. Nelegalių imigrantų į JAV skaičius 9-ąjį ir 10-ąjį dešimtmečius galėtų būti apie 1–1,5 mln. per metus, nors jis gal ir per didelis (Bustamente, 1989). Šį skaičių sumažinus perpus, bendras pokarinės imigracijos lygis pakiltų daugiau negu iki 35 mln. žmonių. Tačiau JAV gyventojų skaičius 1990 m. buvo 248 mln., 1900 m. – tik 75 mln., o 1880 m. – tik 50 mln. Taigi galime pagrįstai teigti, kad šiuolaikinė migracija į JAV, nors jos absoliutus intensyvumas ir panašus, yra mažesnio santykinio intensyvumo negu devynioliktojo amžiaus pabaigoje.

Taigi galima teigti, kad to laikotarpio migracija į JAV tam tikru aspektu buvo svarbiausias Vakarų visuomenės migracijos srautas. Pokario metais ją papildė labai dideli migracijos srautai į Europos šalis (panašų palyginimą su panašiomis išvadomis atliko Morawska ir Spohn, 1997). Vokietijoje bendras migracijos mastas 1950–1988 m. buvo 24,5 mln., tuo tarpu Prancūzijoje – 21,9 mln. Prie šių skaičių dar galima pridėti 25 mln. Tiek migrantų iš viso per tą patį laiką sulaukė Didžioji Britanija, Beneliukso šalys, Šveicarija ir Skandinavija. (Apskaičiuota iš SOPEMI, 1991 ir ankstesnių metų; ir Mitchello, 1975; 1992.) Kartu su Australijos ir Kanados, į kurias taip pat plūdo dideli migrantų srautai, bendras migrantų skaičius į visas kitas, be JAV, Vakarų šalis 1945–1990 m. laikotarpiu sudarė apie 80 mln. žmonių. Taigi po karo į EBPO šalis migravo daugiau kaip 100 mln. žmonių. Dauguma iš jų į šias šalis atvyko 1965–1995 m., t.y. per trisdešimt metų. Tai daugiau negu tris kartus viršija didžiąsias transatlantines 1880–1920 m. migracijas. Europos šalių gyventojų skaičius didėjo lėčiau negu JAV, todėl europietiškoji migracija turbūt yra ne mažiau intensyvi negu Amerikos šimtmečių sandūroje – nors ją ir menkina daug didesnis grįžusių migrantų skaičius, neįtrauktas į bendrus duomenis.

Ir galiausiai einamieji įvykiai. Transatlantinė 1880–1920 m. banga buvo tikrai intensyvesnė negu ankstyvoji kolonijinė emigracija, prekyba vergais ar devynioliktojo amžiaus Azijos migracijos. Ji turbūt buvo šiek tiek intensyvesnė ir už globalius pokario srautus. Devynioliktojo amžiaus ir šiuolaikinės Azijos migracijos lyginimas rodo, kad ankstesnioji migracija buvo didesnė. Tačiau Azijos vidaus migracija dar tik pradeda kilti, skirtinga ekonomikos raida sudaro prielaidas darbo jėgai judėti. Jei ši migracija plėsis ir jei tęsis Šiaurės ir Pietų Amerikos migracija – o kol kas nėra jokių jos silpnėjimo ženklų – dabartinė migracija už savo pirmtakes gali būti ir ekstensyvesnė, ir intensyvesnė. Šią tendenciją neabejotinai skatina spartėjančios individualios ir kolektyvinės kelionės. Šiuolaikinės komunikacijos ir transporto infrastruktūros plėtra akivaizdžiai paspartino žmonių judėjimą, tačiau kol kas neaišku, kaip tai lems esminius bendrosios ir grynosios migracijos pokyčius (apie greitį žr. 6.2 tinklelį, o apie tarptautines keliones ir turizmą – 7 sk.).

Globalios migracijos įtaką sistemiškai palyginti neįmanoma. Ankstyvasis tolimųjų pasaulio kampelių apgyvendinimas, transatlantinė migracija, Europos užkariavimai ir kolonijų kūrimas buvo unikalūs, visiškai nepakartojami istoriniai įvykiai ir jų pasaulinės istorinės įtakos paneigti negalima. Nemažą įtaką turėjo ir prekyba vergais, o ribotas nuolatinis Azijos migrantų kraustymasis devynioliktajame amžiuje paliko mažesnį pėdsaką. Be abejonės, visų šių globalių ir regioninių migracijų padariniai buvo neaprėpiami. Norint įvertinti šiuolaikinių migracijos formų įtaką, reikia nagrinėti jų įtaką šiuolaikinėms visuomenėms ir ekonomikoms, o jos nepaprastai skiriasi nuo ankstesnių laikų migrantus priimančių šalių visuomenių ir ekonomikų. Todėl paprastas statistinis lyginimas yra ne visai netinkamas. Tačiau galima pažymėti keletą svarbių dalykų.

Akivaizdžiausias yra demografinė migracijos įtaka – dėl migracijos keičiasi ir šalies, iš kurios išvykstama, ir šalies, į kurią atvykstama, gyventojų skaičius ir sudėtis. Modernioms gerovės valstybėms tie pokyčiai, kitaip negu ankstesniais laikais, turi daug pasekmių – jie veikia socialinių paslaugų lygį ir teikimą, aprūpinimą būstu ir švietimą, taip pat ir pačios ekonomikos funkcionavimą. Įprastinė ksenofobinė išmintis teigia, kad šie pokyčiai visada neigiamai veikia priimančių šalių socialinio aprūpinimo sistemą. Imigrantai išstumia vietinę varguomenę ir darbininkus iš darbo rinkos apačios, perkrauna jau ir taip griūvančias socialinio aprūpinimo sistemas ir apskritai eikvoja visuomeninius finansinius išteklius. Tačiau turimi duomenys tokio teiginio nepatvirtina. Daugumoje Vakarų šalių vietinių gyventojų prieaugis sumažėjo beveik iki nulio, o kai kuriais atvejais netgi tapo neigiamas. Tai lėmė didelius gyventojų amžiaus sudėties pokyčius. Didėjant gyvenimo trukmei ir mažėjant gimstamumui, daugumos šalių gyventojai pastebimai senėja, o tai vis labiau didina socialinių paslaugų ir pensijų poreikį ir išlaidas. Senėjimo įtaką darbo jėgai ir darbo rinkai dar paaštrina plačiai paplitęs ankstesnis išėjimas į pensiją, sąmoningas pasitraukimas iš darbo rinkos, tai, kad jaunimas vis daugiau laiko skiria vien mokymuisi, ir struktūrinis nedarbas. Taip ima didėti priklausomumo santykis – dirbančiųjų santykis su nebedirbančiais arba nedarbingais, kuris daro fiskalinį spaudimą gerovės valstybėms (žr. Swan et al., 1991).

Šiuo metu imigracija gerokai didina EBPO šalių gyventojų skaičių ir sušvelnina kai kurias su senėjimu susijusias problemas (OECD, 1993a). Grynoji imigracija yra svarbiausias absoliutus ir santykinis veiksnys, didinantis gyventojų skaičių Austrijoje, Vokietijoje, Italijoje, Liuksemburge, Švedijoje ir Šveicarijoje. Migracijos dydis prilygsta vietiniam gyventojų prieaugiui JAV, Kanadoje, Australijoje, Graikijoje, Norvegijoje ir Nyderlanduose. Galiausiai migracija šiek tiek prisideda prie demografinių pokyčių Prancūzijoje, Jungtinėje Karalystėje, Belgijoje, Portugalijoje ir Ispanijoje. Be to, keli sistemingi tyrimai, nagrinėję, kokį įnašą mokėdami mokesčius imigrantai įneša į socialinio aprūpinimo sistemą, ir lyginę jį su gaunamomis pašalpomis, parodė, kad negalima daryti galutinės išvados, jog gautos pašalpos viršija įnašus (Borjas ir Trejo, 1993; taip pat žr. Tapinoso ir de Rugy'o tyrimų apžvalgą, 1993). Iš tiesų Vakarų Europoje ir Kanadoje imigrantų įtaka socialinio aprūpinimo sistemai gali būti netgi teigiama (Simon, 1984, 1989; Akbari, 1989).

Nustatyti ekonominę istorinių migracijos formų įtaką darbo rinkai ir ekonomikai yra sudėtingiau (žr. Tapinoso ir de Rugy'o apžvalgą, 1993). Bandant įvertinti migracijos įtaką darbo užmokesčio lygiui ir bendram priimančios šalies ekonomikos funkcionavi-

mui, susiduriama su apibrėžimų, duomenų rinkimo, modelių sudarymo ir kt. problemomis. Iki šiol atlikti tyrimai geriausiu atveju gali būti laikomi abejotinais (prie šio klausimo dar grįšime 6.6 poskyryje, kuriame remsimės kokybiniais tyrimais). Kita vertus, migracijos „šaltinių" šalys gauna neabejotiną naudą, nes jose mažėja nedarbo lygis (Ghosh, 1996). Tyrimai, atlikti Pietų Korėjoje, Pakistane ir Šri Lankoje, rodo, kad šiuolaikinė migracija yra svarbi nedarbui mažinti (ILO/UNDP, 1988). Tačiau migracija taip pat gali apimti žmones, kurie savo šalyje nebuvo darbo rinkos dalyviai ir todėl neturi įtakos nedarbo lygiui. Šiuolaikinėje migracijoje, kitaip negu ankstesniais amžiais, taip pat reiškiasi tendencija „nugriebti" labiausiai kvalifikuotą ir išsilavinusią darbo jėgos dalį ir taip nuskurdinti vietinę ekonomiką. JTPP (JT Plėtros programa) praneša, kad iš Indijos, Kinijos, Pietų Korėjos ir Filipinų 1972–1990 m. į JAV išvyko 145 000 išsilavinusių darbuotojų. Tačiau pagrindinė ekonominė šiuolaikinės migracijos nauda, kaip ir devynioliktajame amžiuje, yra piniginių perlaidų, kurias emigrantai siunčia į savo gimtąją šalį, srautas. 1990 m. besivystančios šalys iš emigrantų gavo 46 mlrd. JAV dolerių ir 37 mlrd. dolerių grynųjų pajamų (UNDP, 1994). Atsižvelgiant į tai, kad didelė tokių srautų dalis eina neoficialiais kanalais, perlaidų gali būti dar daugiau ir tai gali pranokti oficialios pagalbos šioms šalims dydį (žr. Atalik ir Beeley, 1993).

6.4.2 Istorinės formos: organizacinis lyginimas

Kalbant apie migracijos transportą, akivaizdu, kad okeaninius laivus iš pirmaujančių globalios migracijos priemonių išstūmė kelionės oru. Kai kurie regioninės migracijos srautai vis dar kerta sausumos sienas, pavyzdžiui, žmonių kraustymasis iš Meksikos į JAV. Vis dėlto, kai atsirado naujos transporto rūšys, migracijos srautai ne mažiau, o veikiau daugiau telkėsi tam tikruose taškuose – oro uostuose, tam tikruose miestuose ir t.t. Todėl į Vakarus migruojantys asmenys dabar susiduria su daug sunkiau įveikiama ir labiau institucionalizuota sienų bei įvažiavimo kontrole negu bet kada anksčiau tais laikais, kai valstybės turėjo ilgas ir nekontroliuojamas sausumos sienas, o pilietybės dokumentai buvo reti ir menkai paplitę.

Prekyba vergais ir Azijos darbo jėgos migracija buvo organizuojama „iš viršaus" kolonijų partnerių ir administracijų sąjungos, o Kinijoje ir Indijoje – geležinkelių bendrovių. Devynioliktajame amžiuje kolonijų ministerijos Europoje ir kolonijų valdžia jungėsi su paramos draugijomis ir labdaros įstaigomis, kad valdytų europiečių emigrantų kraustymąsi į Naująjį pasaulį. Pokario Europoje pagrindinis veikėjas, organizuojantis ir reguliuojantis migracijos srautus, vis dar buvo valstybė, tačiau ne kolonijų įstaigos, o darbo ministerijos. Be šių veikėjų, atsižvelgiant į konkrečios šalies politiką, į migracijos valdymą įsitraukdavo kapitalo ir darbo atstovai, ypač iš tų pramonės šakų, kuriose buvo jaučiamas didžiausias darbo jėgos trūkumas. Emigrantų šalyse pasirodė vietinių verbavimo ir įdarbinimo agentūrų, legaliai ir nelegaliai organizuojančių darbuotojų srautą į priimančias šalis. Šios organizacijos taikėsi prie spontaniškesnių migracijos veiksnių ir, kai procesas įsisiūbuodavo, aptarnavo ir organizavo emigrantų šeimos narių ir naująją migraciją.

Tarptautiniu mastu migracija vis dar reguliuojama prastai. Nors pabėgėlių ir prašančių prieglobsčio asmenų režimą reguliuoja tarptautinės sutartys ir susitarimai, iki šiol nėra jokio kodifikuoto darbo jėgos judėjimą reguliuojančio tarptautinio režimo ar institucijos, kuri prilygtų prekybos ir kapitalo judėjimą reguliuojančioms institucijoms. Tarptautinė darbo organizacija (TDO) nuo pat jos įkūrimo dvidešimtojo amžiaus pradžioje bandė nustatyti pagrindines taisykles, apibrėžiančias darbo jėgos naudojimą (šiuo metu ji propaguoja pagrindinių teisių šioje srityje deklaravimo idėją). Tačiau griežtus darbą reguliuojančius tarptautinius teisės aktus yra priėmusi tik Europos Sąjunga, nors net ir jų laikomasi atskirų valstybių nuožiūra. Nacionaliniu lygiu tarptautinį žmonių judėjimą siekiama riboti griežtesne sienų priežiūra ir griežčiau reguliuojama migracija; savo ruožtu migrantai susiduria su griežtesnėmis pilietybės įgijimo taisyklėmis (žr. Hollifield, 1992).

Šie poslinkiai rodo, kad nuo devynioliktojo iki dvidešimtojo amžiaus pabaigos migracijos srautų pasiskirstymas pakito. Devynioliktajame amžiuje migracijos srautai daugiausia krypo iš šiaurės į pietus, o dabar – daugiausia iš pietų į šiaurę ir iš rytų į vakarus. Tai turėjo sunkių pasekmių Europos valstybėms, nes dėl naujo imigracijos lygio susiformavo nauji socialinės stratifikacijos bruožai. Labiausiai tai pasireiškė Švedijoje ir Vokietijoje. Šiose valstybėse užsieniečių procentas tarp bendro gyventojų skaičiaus devynioliktojo amžiaus pabaigoje buvo labai žemas: Švedijoje – 0,1 proc., Vokietijoje – 0,5 proc. Abiejose šalyse per kitus trisdešimt – keturiasdešimt metų šis procentas išaugo iki 0,4 proc. 1920 m. Švedijoje ir 1,9 proc. 1910 m. Vokietijoje. Tarpukariu jie sumažėjo, o po karo vėl ėmė staigiai augti. 1960–1990 m. užsieniečių Švedijoje padaugėjo nuo 2,5 iki 5,6, o Vokietijoje nuo 1,2 iki 8,2 proc. Be to, į šias šalis pirmą kartą atsikraustė nemažai ne europiečių ir juodaodžių imigrantų (istoriniai duomenys apskaičiuoti iš Mitchello, 1975; 1992; dabartiniai – iš SOPEMI, 1991 ir ankstesnių leidimų; 1992).

Britanijoje matyti panaši raida, komplikuojama į šalį atvykstančių žmonių natūralizacijos lygio. 1990 m. duomenimis, užsieniečiai sudarė 3,3 proc. visų gyventojų, tačiau duomenys neapima labai matomų ir svarbių etninių bendruomenių, kurių nariai turi Jungtinės Karalystės pilietybę. JK, kaip ir Vokietija bei Švedija, yra jei ne daugiakultūrė, tai bent jau daugiatautė šalis. O tokia ji jokiu būdu nebuvo devynioliktajame amžiuje. Prancūzijos atvejis yra šiek tiek išskirtinis, turint galvoje aukštą migracijos į šalį lygį ir nedidelę transatlantinę migraciją devynioliktajame amžiuje. Užsieniečiai Prancūzijoje 1870 m. sudarė 2,1 proc. visų gyventojų, 4-ąjį dvidešimtojo amžiaus dešimtmetį jų dalis išaugo iki 6,6 proc., po karo žemiausiai nukrito 6-ąjį dešimtmetį. Pastaruoju metu dėl migracijos užsieniečių padaugėjo, 1990 m. jie sudarė 6,4 proc. visų gyventojų (istoriniai duomenys apskaičiuoti iš Mitchello, 1975; 1992; dabartiniai – iš SOPEMI).

Japonijos duomenis apskaičiuoti sunku, bet drąsiai galima teigti, kad dabartinis imigracijos lygis neturi istorinių precedentų. JAV, kaip galima numatyti iš mūsų diskusijos apie migracijos intensyvumą, nuo pat pradžių buvo daugiatautė valstybė; 1870 m. joje buvo išskirtinai didelė – 13,9 proc. – užsieniečių dalis, 1910 m. ji buvo didžiausia – daugiau kaip 14 proc. Dėl tarpukario imigracijos nuosmukio ir spartaus vietinių gyventojų skaičiaus augimo šis skaičius sumažėjo maždaug iki 6 proc. pokario metais. Tačiau pastaruoju metu dėl imigracijos jis vėl padidėjo iki 8 proc., o kartu su nelegalia imigracija jis, ko gero, būtų gerokai didesnis negu 10 proc. Pirmąją 10-ojo dešimtmečio pusę imigruojama buvo iki šiol

nematytu greičiu (matuojant imigrantų skaičiumi 10 000 gyventojų) ir kol kas nematyti radikalaus pasikeitimo ženklų (istoriniai duomenys apskaičiuoti iš Mitchello, 1983 ir US Department of Commerce, 1972; dabartiniai – iš SOPEMI). Be to, gali būti, kad JAV dabar yra didesnė etninė įvairovė negu devynioliktajame amžiuje. Šioje valstybėje dabar sutiksime ne tik europiečių ir afrikiečių, bet ir vis daugiau ispanakalbių ir azijiečių.

Vis dėlto vien šios tendencijos dar neatskleidžia didelių skirtumų tarp migrantų grupių kultūrinės patirties ir socialinių ryšių. Analizei naudinga ypatybė, kurią skyrė Castlesas ir Milleris, yra skirtumas tarp etninių mažumų ir etninių bendruomenių formavimosi (1993). Pirmuoju atveju etninės grupės ne tik atskiriamos darbo rinkoje ir įkurdinamos gyvenamuosiuose getuose, bet izoliuojamos socialiai, kultūriškai ir politiškai. Paprastai jos egzistuoja kaip marginalinės grupės uždaros ir priešiškos visuomenės pakraščiuose, joms atsisakoma suteikti pilietybę, bent jau iš dalies neskiriama reikšminga arba teisėta vieta daugiakultūrėje šalyje. Priešingai, etninės bendruomenės egzistuoja ten, kur „imigrantai ir jų palikuonys laikomi neatskiriama daugiakultūrės visuomenės, pasirengusios įgyti naują kultūrinį identitetą, dalimi" (Castles ir Miller, 1993, p. 195). Iš tikrųjų, kaip teigia autoriai, nė vienoje šalyje nėra tokių grupių, kurios visiškai atitiktų vieną iš šių kategorijų, ir šie idealūs tipai neapima skirtingos įvairių etninių grupių toje pačioje šalyje patirties. Tačiau beveik visos šalys yra maždaug tarp šių dviejų polių. Autorių nuomone, Australija linksta į etninių bendruomenių modelį, o Vokietija yra arčiau etninių mažumų modelio. Prie sudėtingų migracijos kultūrinių padarinių dar grįšime 7 skyriuje nagrinėdami kultūros globalizaciją. O šiame skyriuje panagrinėsime migracijos įtaką nacionalinio indentiteto ir pilietybės sąvokoms.

Castlesas ir Milleris apibrėžia keturis Vakarų šalių pilietybės modelius, kuriais galima paaiškinti pilietybės nacionalinio identiteto nuostatas ir iš šio kultūrinio konteksto kylančias viešosios politikos sritis: imigracijos politiką, natūralizacijos politiką ir švietimo bei kultūros politiką. Taigi šie modeliai (strategijos) yra: iliuzinis, ekskliuzinis imperinis-respublikoniškasis ir daugiakultūris. Iliuzinės nuostatos į imigrantus yra ne tiek pilietybės modelis, kiek sąmoningas imigrantų bendruomenių ignoravimas. Italijoje ir Japonijoje valdžia ir politikai pro pirštus žiūri į didelę nelegalią imigraciją. Žinoma, tai nereiškia, kad pilietinis migrantų statusas yra visiškai nepripažįstamas, tačiau dėl vengimo priimti sprendimą imigrantai išskiriami ir suteikiamas pretekstas politinei tylai, kurioje kyla dar didesnis vietinis rasizmas. Ekskliuzinis modelis bendrais bruožais yra etninio tautiškumo modelis; jame pilietybės gavimo pagrindas yra šeima, etninis ir lingvistinis statusas. Šveicarijoje, Vokietijoje ir Belgijoje, kuriose vyrauja šis modelis, migrantai daugiausia atvyko per griežtai reguliuojamas kviestinių darbuotojų programas. Legalus imigrantų statusas pripažįstamas, bet yra žemesnis negu kitų piliečių. Griežtai apibrėžtos natūralizacijos ir pilietybės gavimo galimybės, o oficialūs ir neformalūs kultūriniai kontaktai tarp imigrantų ir vietos bendruomenės yra šalti ir nelygūs.

Imperinis-respublikoniškasis modelis yra nevienalytiškiausias, nes jungia sudėtingus ir neišspręstus pilietybės modelius. Šiame modelyje pilietinis statusas pagaliau susiejamas su gyvenamąja vieta (o ne kilme) ir lengviau negu ekskliuzinis modelis leidžia imigrantui tapti piliečiu. Tai ypač taikoma antrosios kartos imigrantams, gimusiems priimančiojoje šalyje, ir buvusių kolonijų piliečiams, atvykusiems į metropoliją palankesnėms negu kvies-

tinių darbuotojų, tačiau vis tiek neapibrėžtomis sąlygomis. Nacionalinis identitetas yra ne toks išskirtinis, šiuo atveju neišvengiamai pripažįstama abipusė metropolijos ir kolonijų kultūros bei visuomenių sąveika, tačiau metropolijos kultūra jame lieka vyraujanti. Šio modelio pavyzdžiai yra Jungtinė Karalystė, Prancūzija ir iš dalies Nyderlandai.

Daugiakultūris pilietybės modelis reiškia, kad imigracija paprastai yra nuolatinė ir garantuojamas pilietybės suteikimas. Ideali jo forma yra pilietinis tautiškumas: daugianacionaliniai arba jungtiniai identitetai, o ankstesnė imigrantų kultūra iš naujo apibrėžiama atsižvelgiant į naujų imigrantų kultūrą. Žinoma, tai labai idealizuotas modelis; Castlesas ir Milleris pripažįsta griežtą valdžios teisėtumo asimetriją, pavyzdžiui, JAV tarp dominuojančios baltųjų kultūros ir ispanakalbių, juodaodžių bei azijiečių kultūrų ir grupių. Jie teigia, kad arčiausiai prie šio pilietybės modelio yra priartėjusios Kanada, Australija ir Švedija.

Nors nacionalistinės politikos ir sąmyšio dėl identiteto, pilietybės bei teisėtumo banga intensyviausiai šėlo besivystančiame pasaulyje (ir buvusiose TSRS valstybėse), visoms šešioms šioje knygoje nagrinėjamoms valstybėms ir anksčiau, ir dabar taip pat tenka rūpintis šiais klausimais. Ekonominis netikrumas ir nesugebėjimas kultūriškai susitaikyti su dideliu neeuropiečių skaičiumi reiškė, kad kilo grėsmė pilietybės ir nacionalinio identiteto strategijoms, kurių buvo laikomasi Europoje ir Amerikoje (Lithman, 1987; Solomos ir Wrench, 1993). Viename grandinės gale yra Švedija. Jos pavyzdys rodo, kad net iš pažiūros labiausiai įsitvirtinęs daugiakultūriškumas nėra apsaugotas nuo minėtų jėgų įtakos. Švedijoje oficialus daugiakultūriškumas išreiškiamas gausiai išduodamais natūralizacijos leidimais, prieglobsčio suteikimo ir socialinės imigrantų apsaugos politika. Mokymasis antrąja kalba ir plačiai teikiama socialinė apsauga pagrįsti Švedijos socialinės demokratijos universalizmo principu. Būtų buvę neįtikėtina, jei socialdemokratija, pasiekusi politinę sėkmę būtent todėl, kad orientavosi į Švedijoje taip puoselėjamą tarpklasinį universalizmą, toleruotų išskyrimą etniniu pagrindu. Vis dėlto inkliuzinės socialdemokratinės gerovės valstybės finansiniai ir ideologiniai ramsčiai susvyravo, todėl imta svarstyti, kaip traktuoti imigrantų ir švedų nacionalinio identiteto esmę. Kadangi daugėjo imigrantų bendruomenių, augo ekonominis ir politinis netikrumas, 10-ojo dešimtmečio pradžioje atsirado akivaizdžiai rasistinių nacionalistų grupuočių ir plito ksenofobinis populizmas.

Jei net Švedijoje pastaraisiais metais kilo rasistinis nacionalizmas, nėra netikėta, kad panaši politinė dalia teko šalims, kur pilietybės modelis mažiau inkliuzinis (Harris, 1990). Vokietijoje ir Prancūzijoje pokario migracija susidūrė su labiau ekskliuzine nacionalinio identiteto samprata, ir tai padėjo ilgą laiką išlaikyti įtakingą ultradešiniąją politiką – *Die Republikaner* Vokietijoje ir *Front National* Prancūzijoje. Panašių judėjimų, jungiančių protesto politiką ir nepatenkintus darbininkų klasės bei viduriniųjų klasių elementus, atsirado Belgijoje, Austrijoje ir Nyderlanduose, daugelis tokių sentimentų priskiriami ir organizuojami *Legga Lombarda* Italijoje. Britanijoje ultradešiniųjų sėkmę rinkimuose ir jų organizacines galimybes šiek tiek apribojo rinkimų sistemos kliūtys ir tai, kad didžiąją šios politinės teritorijos dalį yra užėmęs dešinysis konservatorių partijos sparnas.

Amerika liko šiek tiek nuošaliau nuo minėtų tendencijų. Etniškumas ir tautinis identitetas buvo diskutuojama sritis nuo pat JAV sukūrimo. Be to, atmesti ankstesnį amerikietiškojo identiteto „asimiliacinio katilo" modelį inicijavo ne naujos imigracijos ban-

gos, bet karšti pilietinių teisių judėjimai 7-ąjį dešimtmetį. Šis vietinis konfliktas pakurstė tolesnes diskusijas apie amerikietiškąjį identitetą ir apie respublikoniškojo-asimiliacinio ir daugiakultūrio modelių priešpriešą. Nors šių konfliktų Amerikoje ir Europoje šaknys skirtingos, reakcija į juos panaši. Amerikoje ėmė reikštis baltųjų viršenybės principas, vis aštresnės nuostatos nelegalių imigrantų atžvilgiu. Buvo teigiamas BASP (baltųjų anglosaksų protestantų) amerikiečių kultūros, kuriai iššūkį metė 7-ojo dešimtmečio sujudimai, pranašumas. 1997 m. Kalifornijos referendumo, kuriame pritarta sumažinti valstybės išlaidas ir paslaugas statusu neįteisintiems, užsieniečiams, sėkmė reiškė, kad buvo iš naujo priimtas drakoniškas ir ekskliuzinis pilietybės modelis.

6.5 Migracija ir tautų maišymasis

Iš bendro pokario migracijos vaizdo tampa aišku, kad, palyginti su prieškarine padėtimi, beveik visos šešios nagrinėjamos šalys darbo jėgą ėmė daugiau importuoti, negu eksportuoti. Nors iš jų visų ir toliau buvo emigruojama, visose šalyse, išskyrus JK, emigracija buvo mažesnė negu devynioliktajame amžiuje ir dvidešimtojo amžiaus pradžioje. Dominuojanti šiuolaikinė šių šalių dalyvavimo migracijoje forma buvo įvairių formų imigracija.

Antrojo pasaulinio karo pabaigoje JAV galiojo daug imigraciją ribojančių įstatymų, priimtų tarpukario metais, ir dar griežtesnių karo metais priimtų aktų. 5-ojo dešimtmečio pabaigoje jie buvo šiek tiek sušvelninti siekiant priimti maždaug 200 000 perkeltų asmenų ir pabėgėlių, įsikūrusių JAV. Griežtesni įstatymai vėl buvo priimti 6-ąjį dešimtmetį norint pažaboti bendrą imigracijos mastą ir priimti imigrantus tik iš Šiaurės Europos. Tam tikslui buvo nustatytos atskirų šalių ir žemės pusrutulių kvotos (Riemers, 1985; Portes ir Bach, 1985; Borjas, 1990). Dauguma oficialių imigrantų į JAV tuo metu atvyko iš Europos. 1946–1955 m. iš viso jie sudarė vos 1,2 mln. žmonių. 6-ojo dešimtmečio įstatymų pataisos, priimtos 7-ąjį ir 8-ąjį dešimtmečius, padidino oficialias imigracijos kvotas maždaug iki 300 000 žmonių per metus, bet tai buvo vis tiek mažai, palyginti su jos lygiu iki 1914 m.

Vis dėlto pokario imigracijos į JAV istorija galiausiai parodo, kad šie įstatymai nebuvo sėkmingai įgyvendinami – ir tikrojo imigracijos dydžio, ir asimetriškos kvotų sistemos, turėjusios neįleisti atvykėlių iš Rytų ir Pietų Europos, Lotynų Amerikos ir Azijos, požiūriu. Imigracija ne tik nesumažėjo, o 8-ąjį ir 9-ąjį dešimtmečius, atvirkščiai, ji netgi išaugo. Iš esmės pasikeitė geografiniai migracijos srautų šaltiniai: istorinį kėlimąsi per Atlantą pakeitė srautai iš Lotynų Amerikos bei Karibų jūros šalių ir srautai per Ramųjį vandenyną iš Azijos. 9-ąjį dešimtmetį imigracijos – nuolatinės ir laikinos, legalios ir nelegalios – į JAV lygis staigiai pakilo. Sunku būtų pervertinti nelegalios imigracijos į JAV reikšmę. 9-ąjį dešimtmetį atitinkamos JAV institucijos dėl netinkamų dokumentų ar dėl to, kad migrantai turėjo ne visus dokumentus, deportuodavo apie milijoną žmonių per metus, daugiausia meksikiečių. Kai kuriais vertinimais, kiekvienam sugautam asmeniui tekdavo mažiausiai keturi ar penki nelegaliai prasprukę žmonės. Tai reiškia, kad kasmet atvykdavo maždaug 4–5 mln. žmonių, iš jų daugelis sėkmingai galėjo tapti nuolatiniais gyventojais (Johnson ir Williams, 1981; Bustamente, 1989). Kuklesniais vertinimais, nuolatinių nelegalių imigrantų srautas JAV gyventojų skaičių kasmet papil-

dydavo 200 000 žmonių (Papademetriou, 1991). Nuolatinių legalių imigrantų skaičius panašus – nuo 500 000 žmonių per metus 1980 m. iki daugiau kaip 1,5 mln. 1990 m. Iš jų tik 112 000 buvo europiečiai, o 679 000 meksikiečių ir 338 000 azijiečių. Šio antplūdžio rezultatas – padidėjęs užsieniečių skaičius. Nuo 6,8 proc. visų gyventojų 1950 m. jis buvo nukritęs iki 4,7 proc. 1970 m., o 1990 m. padidėjo daugiau kaip iki 8 proc. ir augo visą likusį dešimtmetį (senesni duomenys apskaičiuoti iš Mitchello, 1983; naujesni – iš SOPEMI). Atsižvelgiant į nelegalią imigraciją, visai tikėtina, kad šis skaičius dabar viršija 10 proc. gyventojų skaičiaus ir artėja prie šimtmečių sandūros lygio.

Didelis imigrantų srautas vis dar plaukia į Prancūziją (SOPEMI, 1991 ir ankstesni, 1992; Freeman, 1979; Hollifield, 1992). 6-ojo dešimtmečio pradžioje imigracijos lygis buvo žemas; 7-ąjį dešimtmetį imigrantai sudarė 2 proc. visos darbo jėgos. Visą 8-ąjį dešimtmetį jų nuolat daugėjo ir 1985 m. buvo 7,7 proc. ir vėliau nemažėjo (senesni duomenys apskaičiuoti iš Mitchello, 1975; 1992; naujesni – iš SOPEMI). Be to, iki nepriklausomybės Alžyras buvo priskiriamas Prancūzijai, todėl šie duomenys neatskleidžia tikrojo migracijos iš Šiaurės Afrikos į Prancūziją masto iki Alžyro nepriklausomybės. Ankstyvieji laikinų darbuotojų srautai plūdo iš Italijos, bet greitai juos pakeitė srautai iš Pirėnų pusiasalio, vėliau iš Turkijos, Šiaurės Afrikos ir prancūziškosios Vakarų Afrikos dalies. Pokyčius skatino kylanti Pietų Europos šalių gerovė ir Prancūzijos dekolonizavimo procesas. 1975 m. italai, portugalai ir ispanai sudarė 50 proc. Prancūzijos užsieniečių, šiaurės afrikiečiai – 33 proc., o 1992 m. atitinkamai – 31 ir 39 proc., taip pat gerokai padaugėjo imigrantų iš Rytų, Vidurio Europos ir iš buvusių Prancūzijos kolonijų Afrikoje. 1982 m. užsieniečiai Prancūzijoje sudarė 6,8 proc. gyventojų (SOPEMI). Nors tarp vietos ir imigrantų bendruomenių yra tam tikrų demografinių skirtumų, jie mažėja, todėl užsieniečių procentas tarp bendrojo gyventojų skaičiaus yra priimtinas orientyras darbo jėgos sudėčiai įsivaizduoti. 9-ąjį dešimtmetį užsieniečių skaičius svyravo tarp 6–7 proc., tačiau vienose pramonės šakose jis buvo gerokai didesnis, o kitose – gerokai mažesnis. Pavyzdžiui, automobilių pramonėje 8-ojo dešimtmečio pabaigoje užsieniečiai sudarė daugiau negu 18 proc. darbuotojų (Hollifield, 1992).

Oficialiais Vokietijos duomenimis, 5-ojo dešimtmečio pabaigoje imigracijos joje beveik nebuvo. Vėliau, 6-ojo dešimtmečio pradžioje, jau fiksuojamas nuolatinis maždaug pusės milijono imigrantų srautas per metus. Iki 1965 m. jis padidėjo iki 800 000 per metus, o 7-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 8-ojo pradžioje daugiau negu iki 1 mln. (Castles ir Kosack, 1985; Hollifield, 1992). Augimas sumažėjo 8-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 9-ojo pradžioje, bet vėl paspartėjo 9-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 10-ąjį dešimtmetį. Analizuoti Vokietijos duomenis gana sudėtinga dėl skirtingo etninių vokiečių iš Rytų ir Vidurio Europos bei migracijos iš VDR klasifikavimo ir dėl palyginimo su laikinų darbuotojų migracija, kuri į Vokietijos duomenis neįtraukiama. Todėl imigracija į Vokietijos Federacinę Respubliką, palyginti su kitomis Europos šalimis, atrodo mažesnė. Kita vertus, labai griežtos sąlygos, kuriomis į šalį atvykdavo neetniniai vokiečiai, ir sprendimas (galiojęs iki 1998 m.) nesuteikti Vokietijos pilietybės antros kartos imigrantams, ypač daugybei Vokietijoje įsikūrusių turkų, išpučia migracijos ir užsieniečių skaičių Vokietijoje, palyginti su kitomis šalimis.

Pirmoji laikinų darbuotojų banga į Vokietiją 6-ąjį dešimtmetį buvo italai ir kiek mažiau žmonių iš kitų Pietų Europos šalių. Kai 1961 m. buvo uždaryta Berlyno siena ir

susilpnėjo žmonių srautas iš Rytų, jau ir taip aiški tendencija – laikinų darbuotojų imigracija – dar sustiprėjo. 7-ąjį dešimtmetį šiuos srautus pakeitė darbuotojai iš Jugoslavijos ir Turkijos. Imigrantų dalis tarp bendro gyventojų skaičiaus didžiausia buvo 8-ojo dešimtmečio pradžioje, 1975 m. maždaug nuo 4 proc. nukrito iki 1,7 proc. visų gyventojų, o vėliau sumažėdavo arba padidėdavo apie 2 proc. per metus. 9-ojo dešimtmečio pabaigoje šie skaičiai vėl pradėjo augti. 1980 m. absoliutus užsieniečių skaičius Vokietijos Federacinėje Respublikoje buvo didžiausias iš visų Europos šalių: 4,45 mln. žmonių, iš jų apie trečdalis buvo turkų kilmės ir apie trečdalis iš Jugoslavijos ir Italijos (senesni duomenys apskaičiuoti iš Mitchello, 1975; 1992; naujesni – iš SOPEMI). 1990 m. užsieniečių buvo jau 5,24 mln.; daugiausia naujųjų atvykėlių buvo iš Lenkijos ir Turkijos, o sumažėjo atvykėlių iš Pietų Europos. Šį padidėjimą rodo ir procentai – užsieniečių dalis padidėjo nuo 7,2 proc. 1980 m. iki 8,2 proc. 1990 m.; tarp kitų Europos šalių daugiau užsieniečių buvo tik Belgijoje (9,1 proc.) ir Šveicarijoje (16,3 proc.) (SOPEMI, 1992).

Į Švediją nuo 6-ojo dešimtmečio iš užsienio plūdo daugybė darbo jėgos. Tai paskatino bendros Šiaurės Europos darbo rinkos, kuri apėmė Švediją, Daniją, Norvegiją, Suomiją ir Islandiją, sukūrimas (Lithman, 1987). Nuo 7-ojo dešimtmečio pradžios imigracijos srautas kiekvienais metais sudarė 0,35 proc. visų gyventojų per metus – daug mažiau negu kitose Europos šalyse – ir smarkiai augo visą 7-ąjį dešimtmetį, kol 1971 m. pasiekė maksimumą. Per kitus pusantro dešimtmečio imigracijos lygis išliko pastovus, bet žemesnis; jis vėl ėmė kilti 9-ojo dešimtmečio pabaigoje. Kokia svarbi buvo bendra Šiaurės Europos darbo rinka, galima pamatyti nagrinėjant užsieniečių Švedijoje sudėtį 1980 m. 57 proc. užsieniečių Švedijoje sudarė kiti skandinavai, iš jų daugiausia buvo suomių – 44 proc. Nemažai buvo jugoslavų, turkų ir čiliečių, atvykusių nuvertus Aljendės valdžią. Tačiau 1990 m. skandinavai sudarė tik 38 proc. visų užsieniečių, nes daugėjo turkų, iraniečių, lenkų ir graikų. Santykiniais dydžiais Švedijos imigracija buvo šiek tiek mažesnė negu Prancūzijos ir Vokietijos: 1980 m. užsieniečiai sudarė apie 5,1 proc. visų gyventojų ir dirbančiųjų, dešimtmečio pabaigoje – 5,6 proc. (senesni duomenys apskaičiuoti iš Mitchello, 1975; 1992; naujesni – iš SOPEMI).

Į Jungtinę Karalystę po karo taip pat plaukė daug imigrantų. Tas kraustymasis prasidėjo ir baigėsi anksčiau negu daugumoje Vakarų Europos šalių (Gilroy, 1987; Solomos, 1993). Tai paskatino darbo jėgos iš užsienio įvežimas ir sudėtinga pilietybės politika, sukurta dekolonizacijos. Įdomu tai, kad JK yra vienintelė iš mūsų nagrinėjamų šešių valstybių, kurios kasmetinis emigracijos lygis dažnai yra aukštesnis negu imigracijos. Imigracijos lygis buvo žemas visą 6-ąjį dešimtmetį, tačiau 7-ąjį dešimtmetį ėmė augti ir kitus du dešimtmečius buvo 200 000 žmonių per metus. Imigracijos lygis šiek tiek sumažėjo 8-ojo dešimtmečio viduryje. 9-ojo dešimtmečio viduryje užsieniečių skaičius JK pasiekė 2,8 proc. visų gyventojų, o iki 1990 m. padidėjo iki 3,3 proc. (senesni duomenys apskaičiuoti iš Mitchello, 1975; 1992; naujesni – iš SOPEMI). Tačiau šie duomenys neparodo bendro imigracijos lygio ir didėjančios JK gyventojų etninės įvairovės. Pavyzdžiui, duomenys apie užsieniečius rodo, kad 1985 m. šioje šalyje buvo 138 000 indų, 49 000 pakistaniečių ir 135 000 žmonių iš Karibų jūros šalių. (SOPEMI, 1991 ir ankstesnių metų; 1992). Tačiau tų pačių metų duomenys apie etninę gyventojų sudėtį pateikia daug didesnį skaičių ir rodo aukštą natūralizacijos lygį.

Japonijoje iki 9-ojo dešimtmečio imigracijos ir emigracijos lygis buvo nedidelis (duomenys iš SOPEMI; Fong, 1993). Pirmaisiais pokario – ekonomikos atkūrimo – metais iš Japonijos išvyko šiek tiek emigrantų, tačiau 6-ąjį dešimtmetį, kai ekonomika ėmė sparčiai augti, jų srautas liovėsi. Iš tikrųjų greitai prasidėjo atvirkštinis procesas, kai daug japonų kilmės žmonių, gyvenančių Pietų ir Šiaurės Amerikoje, ėmė grįžti namo. Korėjiečiai, kurių Japonijoje padaugėjo, kai jie priverstinai buvo perkelti Antrojo pasaulinio karo metais, liko Japonijoje ir jų skaičius buvo apie pusę milijono – mažiau negu 0,5 proc. visų gyventojų. 9-ąjį dešimtmetį emigracijos, ypač laikinos, lygis išaugo, nes kvalifikuota japonų darbo jėga sekė paskui Japonijos kapitalą į Europą, JAV ir Pietryčių Aziją. Į Japoniją tuo pačiu metu plūdo vis daugiau nekvalifikuotų darbuotojų, daugiausia nelegalių ir dažniausiai trumpalaikių. 9-ojo dešimtmečio pabaigoje tūkstančiai žmonių iš Pakistano, Indijos, Filipinų ir Indonezijos vyko į Japoniją ir daugiausia dirbdavo prastai mokamą darbą paslaugų sferoje. Nelegalių imigrantų, kuriems būdavo neleidžiama įvažiuoti į šalį, kiekvienais metais padaugėdavo penkis kartus, o metinis išsiųstų nelegalių imigrantų skaičius nuo 1986 iki 1991 m. išaugo tris kartus ir siekė 35 000 per metus (OECD, 1993a).

Be šių ekonominės migracijos tendencijų, įvairios šalys susidūrė su skirtingais pabėgėlių ir prieglobsčio ieškotojų srautais. Visoms Europos šalims kartu teko apie keturias penktąsias iš visų EBPO šalims pateiktų prieglobsčio suteikimo prašymų, kita dalis teko Šiaurės Amerikai. Šiaurės Amerikoje „liūto" dalis teko JAV; jose prieglobsčio prašymų skaičius nuo 20 000 1983 m. išaugo iki 100 000 1989 m. Pabėgėlių ir prieglobsčio suteikimo politika buvo glaudžiai susijusi su užsienio politika, t.y. šaltojo karo metais buvo priimami beveik visi atvykstantys iš komunistinių šalių. Nuo karo pabaigos iki 1989 m. JAV priėmė 473 000 žmonių iš Kubos ir 411 000 iš Vietnamo. Haitiečių ir kubiečių prieglobsčio prašymų skaičius JAV rekordinį lygį pasiekė 1994 m. Europoje daugiausia prieglobsčio ieškotojų sutraukė Vokietija, kurios ekonomika stipriausia ir liberaliausi prieglobsčio suteikimo įstatymai. 1981 m. jų procentas nukrito iki 47. Tačiau absoliutūs skaičiai milžiniškai išaugo – nuo 107 800 1980 m. iki daugiau negu iki 750 000 1991 m. Per ketverius metus (1988–1991 m.) Vokietijai prieglobsčio suteikimo prašymus pateikė daugiau negu 670 000 žmonių. Prancūzijoje, Švedijoje ir JK situacija buvo panaši; nuo 1980 iki 1991 m. Prancūzijoje prašymų padaugėjo nuo 18 000 daugiau negu iki 50 000, Švedijoje – nuo 6 000 iki 41 000, JK – nuo 9 000 iki 57 700. Skaičiuojant santykinai, Prancūzijai ir Švedijai teko maždaug po 10 proc. prieglobsčio prašymų (Švedijos gyventojų skaičius sudaro mažiau negu penktadalį Prancūzijos gyventojų skaičiaus), o JK šiek tiek mažiau.

6.6 Globalizacija, migracija ir nacionalinė valstybė

Kokia šiuolaikinės globalios ir regioninės migracijos reikšmė nacionalinių valstybių autonomijai ir suverenitetui? Galima pateikti keletą preliminarių teiginių apie sprendimų priėmimo, institucines, paskirstymo ir struktūrines šiuolaikinės globalios migracijos pasekmes IKVV. Pirma, nelegalių ir neįteisintų dokumentais, ekonominių ir neekonominių migrantų srautas rodo, kad daugelis valstybių nesugeba savarankiškai apsaugoti savo sienų. Antra, net ir tos valstybės, kurios sustiprino sienų apsaugą, nepajėgia su-

stabdyti nelegalių imigrantų srauto. Trečia, tarptautiniu mastu dedama daugiau pastangų kontroliuoti ir koordinuoti nacionalinės migracijos politiką. Tai rodo, kad pripažįstamas kintantis valstybių autonomijos ir suverenumo pobūdis ir būtinybė didinti tarptautinį bendradarbiavimą šioje srityje. Ketvirta, migracija transformavo IKVV ekonomikos ir kultūros politikos vietinę politinę terpę; pasikeitė politinių veikėjų sąjungų kolektyvinė galia ir struktūra, migracija pakeitė politinius interesus ir jų sampratą. Galiausiai dėl migracijos pakito valstybei prieinamų politikos variantų pasirinkimas ir tų variantų kaštų ir naudos balansas. Toliau panagrinėsime visus šiuos teiginius.

6.6.1 Įtaka sprendimams: sienų kontrolė, palyginus su priežiūra

Čia nagrinėjamų valstybių galimybės apsaugoti savo sienas niekada nebuvo tobulos. Prieš du šimtmečius valstybės ribojosi niūriomis, beformėmis ir pralaidžiomis sienų, pasienio ir periferijų sritimis, kuriose suverenitetas pamažu silpnėdavo, o ne staigiai nutrūkdavo (žr. 1 sk.). Valstybės visada bandė kontroliuoti žmonių judėjimą šiomis teritorijomis ir domėjosi, kaip apgyvendinami jų pakraščiai ir koks ten vyksta gyventojų judėjimas. Europos šalys dar atsimena negarbingą prievartinių trėmimų istoriją, pavyzdžiui, žydų ir hugenotų. Tačiau tokios valstybių politikos nederėtų lyginti su šiuolaikinėmis sienų kontrolės formomis, nes, kaip matėme 1 skyriuje, šalių sienos, kaip fiksuotos, sąmoningai nustatytos ribos, žyminčios tikslią teritorinę valstybės suvereniteto apimtį, buvo įteisintos neseniai. Tik tada, kai atsirado nacionalinės valstybės ir jų sienos, paplito pilietybės biurokratinimas ir dokumentavimas – pasai, vizos ir t.t., ir valstybės, bandydamos kontroliuoti imigracijos srautus, ėmėsi administracinių priemonių.

Taikyti šiuolaikines sienų kontrolės priemones pirmosios ėmė JAV devynioliktojo amžiaus pabaigoje. Tai, kad imigrantai atvykdavo okeaniniais laivais, atplaukiančiais į kelis pagrindinius uostus šalies rytų ir vakarų pakrantėje, reiškė, jog galima skirti daugiau valstybinių išteklių migracijos srautų kontrolei, negu būtų įmanoma, jei reikėtų saugoti sausumos sienas. Nors tuo metu jau buvo išrasti registravimo punktai, pasų kontrolė ir nustatyti imigracijos kriterijai, iš pradžių jie tarnavo labai atvirai imigracijos politikai. Šis instrumentas iš tikrųjų buvo išbandytas tik tarpukariu, kai buvo sugriežtinta JAV imigracijos politika. Staigus emigracijos į JAV sumažėjimas rodo, kad šie administravimo ir prievartos išradimai, kuriuos vis labiau perėmė ir kitos šalys, padėjo valstybėms valdyti migracijos srautus. Po karo šios biurokratinės sistemos turėjo susitvarkyti su vis didesniais migrantų srautais ir didesne tarptautinių keliautojų įvairove. Nuolatinių migrantų srautą papildė sutartiniai darbuotojai, nuolat augo tarptautinis turizmas, prieglobsčio prašytojų, studentų, iškviečiamų imigrantų šeimos narių ir kt. srautai. Visa tai riboja sienų kontrolės tarnybų galimybes. Turistai gali likti šalyje, o baigę mokslus studentai gali ištirpti tarp gyventojų (Zolberg, 1993). Liberaliose demokratinėse valstybėse siekis sumažinti imigracijos institucijų atgrasumą šias spragas dar padidina.

Nors dauguma migrantų keliauja tarptautiniu oro transportu, nelegali ir legali migracija vis dar vyksta ir per sausumos sienas, kurias kontroliuoti, kaip ir anksčiau, yra neįveikiamai brangu ir geografiškai sudėtinga. Pavyzdžiui, JAV negali veiksmingai saugoti savo ilgos sienos su Meksika. Su šia problema dėl ilgų sausumos sienų susiduria Vokietija ir Prancūzija, tačiau, kitaip nėegu JAV, dalis jų sienų yra Europos Sąjungoje ir iš esmės yra atviros. Vis dėlto, kaip rodo migracija į salų valstybes – Japoniją, JK, – fiziniai barjerai turi vis mažiau įtakos sienų kontrolei. Atrodo, kad Vakaruose nelegalios migracijos lygis kyla. Pagal Japonijos ir Amerikos tarnybų pranešimus sugrąžinama apie 20 proc. atvykstančių asmenų. Nors ir dedamos pastangos, TDO vertinimais, 1991 m. Vokietijoje buvo 650 000, Italijoje 600 000 nelegalių imigrantų, visoje Vakarų Europoje – bene 2,6 mln. (Böhning, 1991). Turbūt dar daugiau nelegalų negu čia yra vien Pietų Kalifornijoje.

Visos Vakarų Europos valstybės 8-ąjį ir 9-ąjį dešimtmečius sugriežtino imigracijos įstatymus ir sustiprino policines priemones. Šios priemonės apėmė: griežtas sankcijas oro linijų bendrovėms, griežtesnius reikalavimus išduoti vizas, atsisakymą automatiškai priimti ir atitinkamas teisines procedūras prieglobsčio prašytojams, aktyvų nelegalų baudimą. Tačiau šių priemonių nepakako, kad būtų sustabdyta kylanti migracijos banga ir užkirstas kelias nelegaliai kirsti sienas. Jos galbūt tik sustabdė migrantų gausėjimą.

Atsižvelgdamos į šiuos pokyčius, valstybės ėmėsi įvairiausių vidaus priežiūros ir savo gyventojų sudėties kontrolės formų. Daugumoje IKVV egzistuoja teisėtos, konstitucinės ir politinės kliūtys, kurios neleidžia policijai suteikti teisę stabdyti ir tikrinti įtartinų asmenų tapatybę. Ten, kur policijai būdavo suteikiama tokia teisė, buvo pažeidžiamos pilietinės teisės, nuolat ir sistemingai diskriminuojamos matomos mažumos. Todėl liberalios demokratijos šalys bandė kontroliuoti nelegalią imigraciją kontroliuodamos įėjimą į darbo rinką. Viena iš tokios kontrolės priemonių yra baudos darbdaviams, samdantiems nelegalius darbuotojus. Tačiau netgi JAV, kur buvo imtasi gana drastiškų priemonių, jos turėjo labai nedidelį poveikį. Tai dar kartą patvirtina valstybės institucijų ir joms prieinamų išteklių bei technologijų ribotumą ir jų nesugebėjimą užsitikrinti socialinių veikėjų, kurie galėtų joms padėti, paramą ir bendradarbiavimą (Castles ir Miller, 1993).

Diskusija apie sienų kontrolę ir priežiūrą atskleidžia tris svarbius valstybės suvereniteto ir autonomijos aspektus. Pirma, laikui bėgant pasikeitė kolektyvinės galios balansas tarp valstybių ir migrantų, ypač tų, kurie bando išvengti sienų kontrolės. IKVV galia išaugo, kai buvo įkurtos imigracijos tarnybos, įvestas pilietybės įteisinimas dokumentais, o migrantų srautai nukreipti per uostus ir oro uostus. Tačiau migrantų sugebėjimas išvengti valstybės valios irgi išaugo, kadangi dėl didėjančio keliautojų skaičiaus, dėl turizmo ir pasikeitimo studentais plėtros atsirado daugiau spragų imigracijos tarnybų darbe. Antra, IKVV galimybę įgyvendinti užsibrėžtą politiką ne visada, o iš tikrųjų retai lemia valstybės atsiribojimas nuo socialinių veikėjų ir vadovavimas jiems, pvz., darbdaviams, naudojantiems nelegalią darbo jėgą. Veikiau yra atvirkščiai: valstybės gali sėkmingai įgyvendinti viešosios politikos tikslus tik užsitikrinusios socialinių veikėjų paramą. Kalbant apie nelegalią imigraciją, joms tai dažnai nepavyksta. Trečia, imigracijos politikos negalima atsieti nuo kitų politikos sričių, veikiančių darbo rinką.

Kai kuriose šalyse dėl valstybės kišimosi į vietinę darbo rinką samdyti užsieniečius ir darbuotojus be dokumentų tapo netgi patrauklu. JAV samdyti tokius darbuotojus palengvino profesinių organizacijų silpnėjimas, Prancūzijoje ir Vokietijoje samdyti užsieniečius, kaip būdą išvengti mokesčių, skatino aukštos socialinio draudimo įmokos už registruotus ir legalius darbuotojus.

6.6.2 Įtaka institucijoms: tarptautinis bendradarbiavimas ir tarptautinės migracijos kontrolė

IKVV, norinčios reguliuoti šiuolaikinės migracijos srautus, yra priverstos įsitraukti į tarptautinį bendradarbiavimą tam, kad plėtros ir ekonominės pagalbos priemonėmis arba tarptautinės politikos pastangomis užtvenktų migracijos srautus dar jų ištakose. Plėtros modelis – migraciją skatinančių veiksnių kontroliavimas – daugiausia buvo vykdomas tik kalbomis arba organizacijose, kurios yra santykinai bejėgės, pvz., Europos Parlamente. Japonija vykdė daug mokymo ir investicijų projektų Pietryčių Azijoje siekdama sumažinti iš jos kylančius migracijos srautus, tačiau neatrodo, kad Japonijos ar kurios kitos šalies pagalbos ir plėtros politika plėstųsi: iš tiesų pagalbos biudžetas laipsniškai mažinamas. Kolektyvinės pastangos reguliuoti pabėgėlių ir migracijos srautą taip pat kol kas ribotos. ES padarė šiokią tokią pažangą šioje srityje Dublino ir Šengeno susitarimais. Tačiau verta pažymėti, kad šalių vyriausybių bandymas kartu kontroliuoti migraciją ėmė smarkiai prieštarauti ankstesnei tarptautinei teisei, konvencijoms ir įsipareigojimams. Prancūzijos ir Vokietijos konstituciniai teismai sėkmingai nuginčijo kai kuriuos Dublino ir Šengeno susitarimų elementus; Dublino susitarime numatyta ištrėmimo tvarka ir prašančių prieglobsčio kontrolė prieštaravo Ženevos konvencijai dėl pabėgėlių apsaugos; Graikijos, kaip „saugios trečiosios šalies" ieškantiems prieglobsčio, įtraukimas į Šengeno susitarimą neatitiko Vokietijos teisėtvarkininkų pateikto Graikijos įvertinimo žmogaus teisių padėtį joje atžvilgiu.

6.6.3 Įtaka pajamų paskirstymui: užimtumo ir gerovės skirtumai

Darbai, kuriuose tyrinėjama imigracijos įtaka bendram darbo užmokesčio lygiui imigrantus priimančios šalies ekonomikoje ir nevienodą imigracijos įtaką skirtingų klasių ir etninių grupių užmokesčio lygiui, rodo, kad įtaka nedidelė, bet konstruktyvi (žr. Ichino apžvalgą, 1993). Imigrantai ėmėsi prasčiausių darbų, o vietinė darbo jėga perėjo į geriau mokamas darbo vietas. Tai neabejotina tyrimų, atliktų Europoje 7-ąjį, 8-ąjį dešimtmetį ir pastaruoju metu Kanadoje, Australijoje ir JAV, išvada (Borjas, 1987, 1990, 1993).

Išsamesnį ekonominių migracijos pasekmių emigrantus priimančių šalių ekonomikai vaizdą galima susidaryti iš kokybinių tyrimų. Pirmiausia migracijos įtaka neabejotinai

priklauso nuo pačios imigracijos pobūdžio. Vertinant ekonominį migracijos poveikį, migrantų negalima nagrinėti kaip vienalytės masės. Atitinkamai ir priimančioje ekonomikoje skirtingos grupės patirs skirtingą įtaką. Priimančiose darbo rinkose imigrantai ryškiai pasidaliję. Daugelyje EBPO šalių yra daug aukštos kvalifikacijos darbuotojų užsieniečių, dažnai iš kitų Vakarų šalių. Antra vertus, yra imigrantų, kurie imasi labiausiai nesaugių, prastai mokamų ir negriežtai reguliuojamų darbų. Per pastaruosius du dešimtmečius EBPO ekonomikose padidėjo ir vienų, ir kitų poreikis. Susilpnėjęs darbo rinkos reguliavimas, plintančios mažesnės įmonės ir neformali ekonominė veikla sukūrė darbo vietų, į kurias iš tiesų eitų tik nuskurdę imigrantai. O, pavyzdžiui, dėl išaugusių turtingiausios JAV visuomenės dalies pajamų atsirado didelis namų darbininkų poreikis. Kartu modernių technologijų ir paslaugų pramonės plėtra sukūrė specialistų, vadybos ir techninių darbo vietų, į kurias dažnai pritrūksta vietinės kvalifikuotos darbo jėgos. Imigrantų bendruomenės ir pačios sukuria nemažai darbo vietų ir verslo įmonių (Light ir Bonacich, 1988; Waldinger et. al., 1990). JK įmonių vadovai azijiečiai atgaivino mažmeninės prekybos, viešojo maitinimo, tekstilės ir drabužių pramonę, panašiai kaip ir turkai Vokietijoje, alžyriečiai Prancūzijoje, korėjiečiai ir kinai JAV.

Taigi migrantų įtaka EBPO šalims įvairiais laikotarpiais turbūt buvo teigiama. Jei būtų buvę priešingai, Europos ekonomikos 6-ąjį ir 7-ąjį dešimtmetį būtų susidūrusios su labai didelėmis darbo rinkos problemomis. Nuolatinį ekonomikos augimą, visišką užimtumą ir gana žemą infliaciją iš dalies lėmė tai, kad mažos darbo rinkos infliacijos pasekmes kompensavo nuolatinis mažai mokamų imigrantų srautas į prasčiausias darbo rinkos vietas (Kindleberger, 1967). Nors tai, ypač po 1973 m., galėjo padidinti spaudimą nekvalifikuotai vietinei darbo jėgai, jai vis tiek jau artėjo sunkesni laikai. Be to, ne vietinė darbo jėga, o imigrantų bendruomenės atlaikė stipriausią smūgį, kai 9-ąjį dešimtmetį buvo restruktūrizuojama EBPO šalių ekonomika. Etninių mažumų nedarbo lygis visose šalyse aukštesnis negu vietinių gyventojų. Panašiai nuolatinio Kalifornijos žemės ūkio konkurencingumo negalima atsieti nuo fakto, kad JAV vienintelė valstybė, turinti išsivysčiusią ekonomiką ir tokią didelę labai pigios, nereguliuojamos arba nelegalios darbo jėgos pasiūlą. JAV taip pat buvo patraukliausia šalis kvalifikuotiems darbuotojams iš viso pasaulio; tai iš dalies gali paaiškinti šios šalies konkurencinį pranašumą paslaugų ir modernių technologijų srityse. Japonijos ekonomikos, atrodo, kol kas nepalietė šie ekonominiai pokyčiai, nors tai neabejotinai susiję su didžiulėmis Japonijos investicijomis užsienyje: Japonijos kapitalas išvijo pigią darbo jėgą, o ne atvirkščiai (žr. 5 sk.).

6.6.4 Įtaka struktūrai: nacionalinis identitetas ir pilietybė

Žmonės užsiima ir kita veikla, ne tik darbu. Struktūrinė ekonominių veiksnių skatinamos migracijos įtaka neišvengiamai jaučiamas socialinėje, kultūrinėje bei politinėje srityse. Europos šalyse pirmą kartą per visą žmonijos istoriją atsirado daug juodaodžių gyventojų. JAV, žinoma, jau seniai buvo daug juodaodžių, ispanakalbių ir azijiečių gy-

ventojų, tačiau ir čia jų vis daugėja. Daugiausia tarp vargingųjų kvartalų tampa įprasti gyvenamieji imigrantų kvartalai (nors randasi ir pasiturinčių imigrantų bendruomenių anklavų). Imigrantų bendruomenės kuriasi didžiuosiuose miestuose, ten jie gyvena koncentruotuose etniniuose rajonuose. JK afrikiečių kilmės karibų ir azijiečių bendruomenės telkiasi Londone, Birmingame, Liverpulyje, Bristolyje ir Lidse. Azijiečių imigrantų JAV daug dideliuose Vakarų pakrantės miestuose, ispanakalbių – Šiaurės Kalifornijoje ir Teksase. Daugiau negu pusė imigrantų bendruomenių Nyderlanduose įsikūrė keturiuose didžiausiuose miestuose. Tai savo ruožtu yra valstybės vykdomos apgyvendinimo politikos, darbo rinkų geografijos ir aktyvaus pačių imigrantų gyvenamųjų kvartalų kūrimo rezultatas (White, 1984; Glebe ir O'Loughin, 1987).

Šiuolaikinė migracijos globalizacija ir regionalizacija į daugiakultūrių visuomenių politinę dienotvarkę bando įtraukti nacionalinio identiteto klausimą. Valstybės, bandančios palaikyti ekskliuzinį pilietybės ir identiteto modelį, vieną dieną gali pastebėti, kad jų viduryje įsikūrė didelės geografiškai susitelkusios mažumos ir, tikėtina, kyla nesutarimų bei konfliktų banga, tačiau jos pačios nesusikūrė sau erdvės manevruoti, o tik paprasčiausiai vienas politines ir kultūrines problemas pakeitė kitomis. Tos šalys, kurios bando ir siekia daugiakultūrinio identiteto ir pilietybės modelio, gali išvengti blogiausių ekskliuzinio modelio pasekmių. Tačiau tokia strategija suvaržo labiau vietinę negu išorinę valstybių autonomiją, nes IKVV apskritai yra prastos kultūrinių pokyčių katalizatorės, ypač liberalios demokratijos visuomenės, kur iš jų atimta bet kokia švietimo ir kultūros paslaugų monopolija. Valstybės, kurios nori sukurti tikrą daugiakultūrinę visuomenę, turi pasinaudoti labiau apsišvietusios ir daugiakultūrinės pilietinės visuomenės patirtimi ir parama. Tačiau ištekliai tam dažnai atrodo esą pavojingai maži ir taisytini.

6.7 Išvada

Šiuolaikinė migracija yra didesnės geografinės apimties negu didžiosios moderniosios epochos migracijos, bet yra šiek tiek mažiau intensyvi. Per šiuos laikotarpius taip pat įvyko nemažų technologinės ir socialinės migracijos infrastruktūros pokyčių. Vakarų valstybės dėl jose susikūrusių didelių neeuropiečių bendruomenių šiuolaikinėje epochoje tapo daugiaetniškesnės negu kada nors anksčiau. Japonijoje pirmą kartą atsirado didelės užsieniečių bendruomenės, o Amerikoje gyventojų užsieniečių lygis vėl toks, koks buvo per imigracijos laikotarpį prieš Pirmąjį pasaulinį karą. Nacionalinių valstybių autonomiją iš naujo apibrėžia ankstesnės legalios ir nelegalios migracijų įtaka. Valstybės nebegali veiksmingai saugoti savo sienų ir kontroliuoti gyventojų, palyginti su keliamais uždaviniais, o tarptautinis bendradarbiavimas šiems tikslams pasiekti kol kas dar neteikia realios pagalbos. Be to, pilietybės ir tautinio identiteto sąvokos svarstomos iš naujo, atsižvelgiant į šiuolaikinius globalios migracijos ir kultūrinės globalizacijos modelius. Tačiau dažnai šie svarstymai yra neaiškūs.

7 skyrius
Globalizacija, kultūra ir tautų likimas

Mažai rasime akivaizdesnių globalizacijos pavyzdžių, kaip firminių prekių pardavimo plėtra viso pasaulio rinkose, populiarių kultūros įvaizdžių ir kūrinių pasaulinis pripažinimas, tiesioginė įvykių transliacija per palydovinį ryšį vienu metu šimtams milijonų žmonių. Visuotiniais globalizacijos išraiškos simboliais tapo Coca-Cola, Madona ir CNN naujienos. Kokia bebūtų šių reiškinių priežastinė ir praktinė reikšmė, mažai kas abejos, kad kultūra yra viena iš globalizacijos betarpiško suvokimo ir patyrimo formų. Nepaisant visuomenių kultūrinės sąveikos sudėtingumo per pastaruosius tris tūkstantmečius, dvidešimtojo amžiaus pabaigoje ir naujo tūkstantmečio pradžioje išryškėjo unikalus ir neturintis paralelių vis intensyvėjantis įvaizdžių ir simbolių judėjimas, nepaprasta mąstymo ir bendravimo būdų plėtra. Istorijoje dar nebuvo tokio masto ir tokios apimties kultūros vertybių kaitos, kokia vyksta šiuolaikinių telekomunikacijų, transliacijų ir transporto infrastruktūrų dėka.

7.1 Kultūros globalizacijos tyrimas

Šiuolaikinės diskusijos apie kultūros globalizacijos prigimtį ir reikšmę iškėlė tris plataus masto argumentų kategorijas (žr. Įvadą). Įvairių pakraipų *hiperglobalistai* pasaulio homogenizaciją aprašo ar pranašauja remdamiesi populiaria Amerikos kultūra ar Vakarų konsumerizmu apskritai. Kiti hiperglobalistai sutaria su *skeptikais,* kurie pabrėžia globalinės kultūros netvarumą ir erzacinę kokybę ir lygina ją su nacionalinėmis kultūromis, su tvaria, netgi didėjančia, kultūrinių skirtingumų ir svarbiausių pasaulio civilizacijų geopolitinių nesutarimų reikšme. Besilaikantys *transformacionalistinės* pozicijos kultūrų ir tautų susipynimą apibūdina kaip formuojantį kultūros hibridus ir naujus globalinius kultūrų tinklus. Prie šių debatų aspektų grįšime vėliau, tačiau akivaizdu, kad šie vertinimai daugiausia yra susiję su kultūros globalizacijos *dabartine įtaka* tautinėms bendruomenėms. Iš to kyla trys problemos. Pirma, tokios padėties šalininkai yra linkę arba sureikšminti šiuolaikinės kultūros globalizacijos formų plotį ir gylį, arba juos nuvertinti. Kadangi trūksta kultūrinių poslinkių visuomenėse ir tarp visuomenių aprašymo sistematizuotos sandaros, išskyrus jų įtakos tyrinėjimus, teisingai įvertinti kultūros globalizaciją neįmanoma. Antra, tik nedaugelyje darbų bent patenkinamai pagrįstai aiškinami istoriniai klausimai. Dažnai laikomasi požiūrio, kad pasaulį, kuriame vyksta globaliniai kultūros

poslinkiai, turi lydėti nacionalinių kultūrų ir institucinių sandarų pasikeitimai. Tačiau jei toks požiūris yra visiškai priimtinas dabarties diskusijai, tai mažai būtų naudos juo remtis aptariant ikinacionalinių valstybių ir nacionalinių kultūrų pasaulio pažangą. Trečia, tuose darbuose nedaroma reikiamo skirtumo tarp poveikio, kaip pokyčių nacionalinės kultūros tapatume ir vertybėse, ir poveikio, kaip transformacijų nacionalinės kultūros tapsmo kontekste ir procesuose. Kaip matysime, šie skirtumai turi fundamentalią reikšmę. Šiame skyriuje mes siekiame abiejų tikslų: įsitraukti į nesibaigiančias diskusijas apie kultūros globalizaciją ir pagal įvade pateiktą schemą plėtoti jautrios savo istorinių formų kaitai kultūros globalizacijos aiškinimą.

Mes laikomės penkiabriaunės argumentacijos. Pirma, transregioniniai, transcivilizaciniai ir transkontinentiniai kultūriniai ir instituciniai poslinkiai – kultūrinė globalizacija – turi gilias istorines šaknis. Iš tikrųjų galima rasti argumentų, kad kultūros globalizacijos viršūnė jos sugebėjimo formuoti visuomenes ir identitetus požiūriu istoriškai glūdi daug ankstesnėje už modernųjį laikmetį epochoje ir pasireiškia pasaulinėmis religijomis ir imperinėmis elito kultūromis. Antra, mes teigiame, kad maždaug nuo aštuonioliktojo amžiaus pradžios šių kultūros globalizacijos senesnių formų dominavimas buvo pastūmėtas į šalį. Tai vyko, iš vienos pusės, per nacionalinių valstybių, nacionalinių kultūrų ir jų institucijų kilimą, o iš kitos pusės, per naujų vakarietiškųjų ideologijų ir mąstymo būdų (labiausiai liberalizmo, socializmo ir mokslo) plėtrą ir susipynimą. Trečia, nepaisant šių ideologijų ir mąstymo būdų kosmopolitinių bei internacionalistinių siekių bei antroje devynioliktojo amžiaus pusėje iškilusių naujų kultūros formų bei jos pateikimo technologijų (telegrafas, lėktuvai, kinas ir kt.), kultūrinės išraiškos veiksmingumo pusiausvyra pastaruosius du šimtmečius glūdėjo nacionalinių valstybių ir kultūrų pusėje. Ketvirta, dabartinėje epochoje technologiniai ir instituciniai pasikeitimai dar kartą pakeitė šią pusiausvyrą. Naujos telekomunikacijų technologijos, augančios tarptautinės žiniasklaidos bendrovės, be kitų veiksnių, sukūrė globalinius kultūros pateikimo srautus, kurie kultūrų maišymosi procesą sustiprino, padarė įvairesnį ir spartesnį, negu tai vyko ankstesnėje epochoje. Tai buvo savotiškas iššūkis tautinių kultūrų ir institucijų savitumui. Penkta, šis iššūkis kyla dalinai iš populiarios kultūros produktų ir reikšmių bei susipynusios ir dviprasmiškos konsumerizmo ir materializmo kultūrinės erdvės. Dėl to sudėtinga ir nepaprastai sunku tiksliai nusakyti, kaip šios naujos kultūros globalizacijos formos veikia tautų politinį savitumą, tautinį solidarumą, kultūrines vertybes ir kt. Manome, kad vyraujančios diskusijos geriausiu atveju yra dalinės, kai jos nagrinėja dabartinę kultūros globalizacijos įtaką ir kad kol kas apgalvotas faktų susisteminimas – kartu nurodant potencialų nacionalinių kultūrų ir tapatumų trapumą bei kintamumą – lieka labai neapibrėžtas. Kultūros globalizacija keičia *kontekstą,* kuriame nacionalinės kultūros kuriasi ir atsinaujina, o taip pat *priemones,* su kurių pagalba tai vyksta, tačiau konkrečią jos įtaką nacionalinių kultūrų prigimčiai ir efektyvumui – jų idėjiniam turiniui, vertybių ir turinio galiai bei įtakai – kol kas sunku iššifruoti.

7.1.1 Sąvokos

Kultūros ir komunikacijos sąvokos nėra vienareikšmės ir nedviprasmiškos. Kultūros idėja turi labai ilgą ir komplikuotą istoriją Vakarų estetikos, socialinių ir politinių teorijų bei sociologijos traktatuose. Tikriausiai galima teigti, kad kultūra reiškia reiškinio prasmės ir priėmimo socialinę konstrukciją. Kultūros sąvoką naudojame pačia bendriausia (o kartais neapibrėžta) prasme: kultūra kaip individų gyvenimo ir kūrybos patirtis, kaip žmogaus sukurti meno kūriniai, specializuoti ir meninio pobūdžio tekstai; prekinės gamybos kultūra, spontaniška, neorganizuota kasdienio gyvenimo kultūros išraiška, ir, žinoma, sudėtingos visų išvardytų požymių sąveikos. Komunikacija šiame kontekste reiškia būdus, kuriais minėti kūriniai, žinios, tikėjimai juda laike ir erdvėje. Visa tai dar gali būti suskaidyta į diskretiškus procesus. Žinios ir prasmės dar turi būti užrašytos, išsaugotos ir atgamintos. Savo ruožtu jos turi būti fiziškai perduotos ar perkeltos į kitą vietą ir kitą laiką. Dėl to bendravimui reikia kaupimo ir perdavimo priemonių, institucijų, kurios tą kaupimą ir perdavimą padaro galimą, ir priėmimo priemonių (J. B. Thompson, 1990).

Kultūros globalizacijos erdvės ir laiko dimensijos

Šiam skyriui geriausiai tinka knygos įvade pateikta globalizacijos idėja apie objektų, ženklų ir žmonių judėjimą regionuose ir kontinentuose. Kultūros globalizacija yra susijusi su visų šių trijų elementų judėjimu. Tačiau visiškai akivaizdu, kad žmogus yra pats svarbiausias ir veiksmingiausias kultūros perteikėjas. Iki telekomunikacijos priemonių atėjimo devynioliktajame amžiuje (ir, ko gero, aštuonioliktojo amžiaus balandžių pašto) visa komunikacija (arba jos trūkumas) buvo susijusi su transportavimo būdais; joks žmogus, knyga, ženklas ar žinia negalėjo judėti savarankiškai be žmogaus pagalbos ar arklių, laivų, vežėčių naudojimo. Tačiau kultūros globalizacija apima ir pačių objektų judėjimą. Kol individai buvo svarbūs kultūros praktikos skleidėjai, juos pačius ribojo tiesioginio bendravimo galimybės. Greta žmonių bendravimo, kultūros formos ir idėjos sklido erdvėje ir per knygas, rašytinius tekstus, įvairiausių rūšių žmogaus darbo, kasdieniniam gyvenimui ar jo lavinimuisi skirtus gaminius ir kūrinius. Galiausiai plėtojantis telekomunikacijoms, fizinio judėjimo reikšmė perteikiant kultūrą pradėjo mažėti. Informacijos perdavimas darėsi vis labiau atsietas nuo konkretaus pavidalo ženklų fizinio judėjimo, nes tam tikslui buvo pasitelkiami elektros impulsai, kurių dėka bendravimas ir informacijos perteikimas erdvėje ir laike vyksta akimirksniu. Kultūros globalizaciją galima matuoti nacionalinių ir lokalinių pasikeitimų geografiniu *ekstensyvumo* požiūriu ir tokių pasikeitimų apimties *intensyvumo* požiūriu. Kultūros globalizacija taip pat gali būti išreiškiama *greičio* matais, kurie išreiškia bendravimo greitį įvaizdžiui ar idėjai sklindant iš vienos vietos į kitą.

Kaip ir kitų sričių globalizacijos atvejais dėmesio sutelkimas vien į srautus trukdo apčiuopti pačių srautų sukurtų ilgalaikių santykių reikšmę ir dalyvių patirtį tame ar kitame sraute. Čia kalbama apie kultūros gamintojus ir gavėjus/vartotojus ir kultūros

reiškinių perteikimą iš vienos vietos į kitą. Akivaizdu, kad kai kurios įtakos, pasikeitimai ar objektai yra trumpalaikiai ir nepalieka jokių neišdildomų socialinių pėdsakų. Mažai tikėtina, kad vienišas keliautojas iš vienos izoliuotos bendruomenės į kitą padarys didelę ir ilgalaikę įtaką kultūros kaitai vienoje ar kitoje vietoje arba įkurs pastovų abipusio kultūrinio sąveikavimo ir paveikumo tinklą. Tačiau ten, kur tokie ryšiai jau yra sukurti, kultūros globalizacija plinta ir gilėja per kultūrinius santykius. Tai, ko gero, ir yra pagrindinė Michaelo Manno koncepcijos idėja apie nepaprastą kultūros galią, kurios dėka žmonių ir tekstų judėjimas padeda sukurti bendras kultūrines nuostatas didelėse teritorijose ir taip sukuriamos atskirų vietovių abipusio bendravimo struktūros, kurioms padedant vienos vietovės kultūros idėjos veikia kitos vietovės kultūrą (Mann, 1986). Žinoma, kultūrų sąveikos ir kultūrų tapatumo laipsnis keisis. Galima kalbėti apie kultūrinių santykių gilėjimą laiko tėkmėje, kai pasikeitimai, diskusijos ir inovacijos persikelia iš vienų vietovių į kitas (arba tenai atmetamos). Toks laike ir erdvėje atskirtų žmonių ir vietovių suartinimas gali būti vertinimas kaip laiko ir erdvės suspaudimo forma. Tačiau kultūros globalizacijos *įtaką* sunku išmatuoti. Čia priklausomai nuo konteksto ir sąlygų pokyčių galimi įvairūs homogeniškumo, rungtyniavimo, hibridiškumo ir abejingumo pasvėrimo bei įvertinimo variantai.

Kultūros globalizacijos organizacinės dimensijos

Maža bus naudos, jei tyrinėdami kultūros globalizaciją, susitelksime vien į individų veiklos pažinimą ar sukurtų daiktų ir objektų įtakos vietinei kultūrai tyrimus. Kultūros globalizaciją galima apibrėžti kaip savotišką persikrikštijimą ar perėjimą į kitą tikėjimą. Žinoma, kultūros praktika gali būti ir yra primetama tose vietovėse, kurios yra nutolusios nuo tos kultūros kilmės vietų. Geras naujų kultūros idėjų skleidimo pavyzdys yra imperijos, kur įtakos galimybę lemia prievartos galia bei politinė subordinacija. Tačiau istorijos faktai rodo, kad kultūros globalizacijos procesų formos ir santykiai tarp naujos kultūros gamintojų ir jos priėmėjų labai įvairūs. Svarbus šio proceso aspektas apčiuopiamas per *sąveikos būdų* sąvoką, tai yra vyraujančių būdų, kuriais kultūros globalizacija vyksta: pradedant prievarta, toliau per konkurencinį varžymąsi judant link susimaišymo. Kultūros praktikos poslinkiai ir priėmimas gali vykti aktyvaus importo ir reprodukcijos būdu. Kitur vyksta mažiau organizuotas kultūrų maišymosi procesas, kai ateinančios kultūros per pasikartojančius ryšius ir vietinę adaptaciją lėčiau asimiliuoja vietines kultūras.

Imperijos idėja mus sujungia su kitu kultūros globalizacijos elementu: kultūrinės gamybos, perteikimo ir priėmimo *infrastruktūrų* įsteigimu bei kultūros srautų ir procesų *institucionalizacija*, t.y. kaip jie reguliuojami ir įdiegiami juos supančiame laike ir erdvėje. Kaip ir bet kuri kita galios forma, kultūrinė galia negali būti sutelkta ir išskleista be organizacinės struktūros, kuri sukuria, perduoda, atgamina ir priima kultūros žinias ar praktiką. Tai apima ne tik perdavimo, bet ir komunikacijos būdus. Tačiau abu šie dalykai reiškia daugiau negu vien technologijas kaip tokias. Technologijoms reikia jas skleidžiančio ir jų veiklą palaikančio socialinio organizmo. Jūrinei laivybai reikia laivų

statyklų, žemėlapių gamintojų, laivybos bendrovių. Kultūriniam imperializmui reikalinga kolonijinė švietimo sistema, kuri rengtų jai reikalingus dėstytojus. Visoms tokio bendravimo rūšims būtina bent minimaliai mokėti kalbas, kad būtų įmanoma susikalbėti, versti; tai yra lemiamas technologijų ir organizacijų kultūros infrastruktūros elementas. Dėl to kalbėti apie kultūros globalizaciją galima ten ir tiek, kiek tai susiję su kultūros perdavimo, atgaminimo ir priėmimo infrastruktūros ir institucijų augimu globaliniu, transregioniniu ar transkontinentiniu mastu. Pavyzdžiui, televizijoje tai gali apimti televizijos programų tarptautinės rinkos plėtojimą, tarptautinės televizijos gamybos ir platinimo bendrovių steigimą, globalinį televizijos tinklų susipynimą, palydovinio transliavimo televizijos tinklų kūrimą ir atitinkamo teisinio reglamentavimo režimo plėtojimą.

Kaip visada, visi šie kultūros globalizacijos būdai – bendravimo santykių plėtra ir gilėjimas, žmonių, objektų ir simbolių judėjimas, kultūrų maišymasis ir lenktyniavimas, infrastruktūrų ir institucijų steigimas – gali turėti skirtingus *stratifikacijos** modelius arba kitaip sakant, hierarchijos ir nelygumo išraišką. Tai labai akivaizdu telekomunikacijų atveju, kai globalinių telekomunikacijų ryšio pasiekiamumas yra labai asimetriškas ar nelygus tarp visuomenių ar jų viduje. Tai pakankamai akivaizdu televizijos programų atveju, kai vos keletas šalių ir bendrovių kuria jas eksportui. Ir pakankamai akivaizdu, kad daugelis iš mūsų dažniausiai esame „populiarios kultūros" priėmėjai ir vartotojai, bet ne tokios kultūros kūrėjai ir transliuotojai (tačiau internetas šį išskirtinumą pradeda griauti).

Mes tikime, kad šios sąvokos pateikia kultūros globalizacijos kilmės ir pasekmių tyrimo lankstų instrumentų rinkinį; tai yra tai, kas padeda išvengti vien siauro požiūrio į kultūros globalizacijos įtaką ir leidžia daugiau susitelkti į transformacijos ir raidos, iš kurios ir kyla ši įtaka, tyrimą. Šiuos rėmus galima naudoti kultūros globalizacijos istorinės raidos formoms tirti stebint, kaip labai tautiškos kultūros, kurios šiandien atrodo tradiciškai labai nusistovėjusios, iš tikrųjų dėliojosi, formavosi ir atsikūrė per ilgus istorinius laikotarpius ir kad nūdienos kultūriniai poslinkiai turi savitus istorinius pirmtakus. Juos dabar ir apžvelgsime.

Toliau šį skyrių sudaro keletas poskyrių. 7.2 poskyryje apžvelgiamos kai kurios pagrindinės kultūros globalizacijos istorinės formos dvidešimtojo amžiaus išvakarėse. Tai formos, kurių priežastinė reikšmė, ko gero, yra svarbesnė už bendrų ženklų ar popkultūros paplitimą: didžiosios pasaulinės religijos, plačios imperijos, modernusis nacionalizmas ir transnacionalinės pasaulietinės ideologijos. 7.3 poskyryje apžvelgiami kai kurie kiekybiniai ir kokybiniai kultūros globalizacijos įrodymai bei dabarties komunikacijos. Čia nagrinėjamos šešios pagrindinės sritys: telekomunikacijos ir kalba, multinacionalinės žiniasklaidos korporacijos, radijo ir muzikos industrija, kinas, televizija, turizmas. 7.4 poskyryje palyginus istorines kultūros globalizacijos formas, gilinamasi, ar yra kokie nors išskirtiniai labai nauji šiandienės kultūros globalizacijos bruožai. Galiausiai 7.5 poskyryje apibendrinami ankstesnių poskyrių rezultatai ir atskleidžiamos kultūros globalizacijos idėjos stipriosios ir silpnosios pusės, ypač pabrėžiant jos įtaką IKVV nacionalinei kultūrai, tautinei savimonei ir politikai.

* Stratifikacija – šiuo atveju sluoksniavimosi sandara (*vert. past.*).

7.2 Kultūros globalizacija istorinėje perspektyvoje

Neginčytina tai, kad kultūros globalizacija turi ypač ilgą istoriją. Atliktų tyrimų duomenimis, pasaulinės prekybos plėtra (žr. 3 sk.) ir žmonių, objektų ir idėjų pasaulinė migracija (žr. 6 sk.) planetoje vyksta pakankamai ilgai. Čia mes negalime pateikti labai išsamų tos raidos paveikslą. Tačiau siekdami atskleisti svarbiausius dabartinės kultūros globalizacijos bruožus, nagrinėjame ankstyvąsias technologines ir socialines inovacijas, kurios palengvino kultūros praktikos erdvinį kitimą. Kiekvienu atveju mes tiriame šių reiškinių išplitimą, stiprumą, greitį, įtaką ir organizacinį palaikymą. Remdamiesi šia analize, mes galime naujuosius kultūros globalizacijos reiškinius patalpinti į tinkamą istorinę perspektyvą.

7.2.1 Pasaulinės religijos

Paradoksalu, tačiau nė viena iš pasaulinių religijų (krikščionybė, islamas, konfucianizmas, induizmas, judaizmas ar budizmas) neturi pakankamai reikšmingo išpažinėjų skaičiaus kiekviename kontinente ar regione, nors krikščionybės ir judaizmo šalininkai pasklido daugelyje pasaulio kampelių. Induistai, budistai ir konfucianistai daugiausia susitelkę savo regioninėje tvirtovėje – Pietų Azijoje, Rytų Azijoje ir Kinijoje. Islamas, užimantis vidurinę poziciją, stiprus Artimuosiuose Rytuose ir Šiaurės Afrikoje, taip pat daug jo atstovų yra likusiose Afrikos ir Rytų Azijos dalyse. Žinoma, visos religijos turi savo didesnes ar mažesnes bendruomenes labiausiai neįtikėtinose vietose: daugiau kaip milijonas japonų šintoistų Brazilijoje; 4 milijonai turkų kilmės vokiečių musulmonų krikščioniškosios Europos širdyje; Goa katalikų anklavas vakariniame Indijos krante. Dėl to pasaulinės religijos apibrėžimas yra iš esmės *post hoc* apibūdinimas. „Globaliomis" paprastai pradedamos vadinti tos religijos, kurių erdvinis paplitimas gerokai peržengia jų kilmės ar susikūrimo ribas. Kaip pabrėžia Mannas: „jos tapo reikšmingos dėl vieno bendro bruožo: translokalinio asmeninės ir socialinės tapatybės jausmo, kurio dėka tapo įmanomas istoriniam užfiksavimui pakankamas plotas ir intensyvaus mobilizavimosi mastas" (1986, p. 363).

Vadinasi, pasaulines religijas iš tikrųjų iš daugelio buvusių ir tebesančių tikėjimų išskiria būtent jų socialinė įtaka ir jų geografinė plėtra, nors dažnai susitelkusi vien regione. Pasaulinės religijos – tai tikėjimų ir ritualų sistemos, kurios kritiniais istorijos momentais sugebėjo peržengti savo kilmės ribas ir aprėpė, pakeitė bei nukariavo kitas kultūras ir religijas. Religijos mobilizacinis sugebėjimas akivaizdžiausiai išryškėjo islamo ir krikščionybės atvejais, kai religija buvo susieta su karinės galios ir kultūrinės įtakos plėtojimo pastangomis. Kinijos ir Indijos civilizacijos niekada nėjo užkariavimų kryptimi ir dėl to jų prigimtiniai tikėjimai pasiliko nuosavose, tik apytikriai apibrėžtose ribose, tačiau čia verta nepamiršti, kokios didžiulės yra tos jų teritorijos.

Taikant mūsų koncepcinį globalizacijos modelį pasaulinėms religijoms, galima teigti, kad joms yra būdingas ypatingas ekstensyvumas. Nors pasaulinių religijų kūrimasis siekia keletą tūkstantmečių, mes galime suglaudinti jų pradinį poveikį maždaug į tūkstantmečio laikotarpį tarp 300 metų prieš Kristų ir 700 mūsų po Kristaus. Budizmas ir induizmas įgijo kažką panašaus į dabartines jų formas maždaug dar 300 metų iki Kristaus gimi-

mo, tuo tarpu islamas savo pagrindinių regionų ribas pasiekė maždaug 700-aisiais krikščionybės eros metais. Tame tūkstantmetyje religinės ekspansijos organizacinės formos buvo grindžiamos klerikaline hierarchija. Kartais jos veikė kartu su vyraujančiu valstybės, politikos ar ekonomikos elitu arba kitais atvejais kaip savarankiškos valstybinės struktūros arba už jų veikiantys organizaciniai dariniai. Teologinės ir technologinės inovacijos didino šių religijų sugebėjimą plisti ir skverbtis į kasdienio gyvenimo organizavimą ir tikėjimą. Budizmas ir induizmas, visą tą laiką išlikdami Pietų ir Rytų Azijos regione, sukūrė pakankamai kompleksiškas ir priderintas technologines struktūras, kurios padėjo pritraukti šalininkus iš įvairių kultūrų ir kalbinių grupių (Weber, 1951, 1958). Suformuotos viendievystės, nors tai buvo žydų kūrinys, potencialą ir galią padidino krikščionybė ir islamas, kurių kiekvienas priėmė savitą, visiems prieinamą, potencialaus išsigelbėjimo vizijos moralinį kodeksą. Islamas dar aštuntąjį šimtmetį įsiskverbė į įvairius regionus ir ten išliko, nors daugelyje vietų tas pasklidimas ir nėra labai gausus (Gellner, 1981). Krikščionybė savo pasaulinio išplitimo turėjo palaukti iki šešioliktojo ir septynioliktojo amžių Europos karinės ir kolonijinės ekspansijos. Rašto išradimas suteikė galimybę sujungti įvairių temų esmę ir taip didelėse teritorijose parengti bendrai priimtinas tikėjimo tiesas ir doktrinas (Giddens, 1985; Goody, 1986). Rašto plėtra, rašytinių tekstų ir pačių vertėjų judėjimas leido plėtotis tarpkultūrinio bendravimo tinklams, kurie sistemiškai, pagal nusistovėjusią tvarką leido dalytis tikėjimo ir elgsenos patirtimi, o tai buvo neįmanoma dar neturėjusiame rašto pasaulyje. Šie procesai vyko kartu su klerikalinės hierarchijos institucinių sistemų – pasaulinių religijų svarbiausios kultūrinės infrastruktūros – plėtra; kitu atveju tai leido bendrauti atskirtoms ir skirtingoms bendruomenėms. Kita vertus, kultūros globalizacijos procesai vyko lėtai, jiems prasidėti reikėjo dešimtmečių, o įsikūnijimui – šimtmečių.

Žinoma, pasaulinės religijos plisdamos taip pat neišvengė kultūrinės hierarchijos ir nelygybės. Dvasininkų ir elito religija retai sutapo su religija tos gyventojų masės ar tikinčiųjų bendruomenės, kurios buvo ištikimos ypač demokratiškiems tikėjimo ir praktikos reguliavimo principams. Panašiai yra nemažas skirtumas tarp skirtingų visuomenių religijų, ir nenuostabu, kad yra didelė geografinė įvairovė ir akivaizdus persipynimas su ankstesnėmis kultūromis ir tikėjimais. Religijų įtakos prasme neabejotina, kad pasaulinės religijos yra viena svarbiausių žmonijos kultūrinio novatoriškumo apraiškų. Pasaulines religijas išugdė religinis ir politinis elitas, turėjęs didžiulę galią ir išteklius, galėjęs mobilizuoti kariuomenę ir žmones, plėtoti jų transkultūrinį savitumo ir atsidavimo supratimą arba užtikrinti visuomenės teologinės ir teisinės infrastruktūros įsigalėjimą. Šiuo požiūriu pasaulinės religijos neabejotinai yra viena iš galingiausių ir svarbiausių ikimoderniosios epochos, o iš tikrųjų ir visų laikų kultūros globalizacijos formų.

7.2.2 Imperijos

Šventų karalysčių Žemėje plėtra glaudžiai susipindavo su politinių ir karinių jėgų pasaulietinės valdžios plėtra, nors dvidešimtojo amžiaus pabaigoje galima įžvelgti ryškesnį pasaulėjimą. Imperijoms dažnai būdingos pastangos primesti savo centralizuotą politinę valdžią ne ypač griežtai apibrėžtose ir įvairių socialinių ir etninių grupių apgy-

vendintose teritorijose. Šiuo požiūriu imperijos ir jų kūrimosi procesas gali būti suvokiamas kaip politinės globalizacijos forma, plėtojanti ir gilinanti valdžios santykius bei kontrolę (apie tai kalbėta 1 sk.). Čia daugiau aptariama kultūros įtaka kuriant ir palaikant politines imperijas.

Visos imperijos neišvengiamai susiduria su vidaus santykių struktūrinėmis problemomis ar prieštaravimais, o ypač tos, kurios nepasikliauja vien tik prievarta tam, kad būtų užtikrintas bendradarbiavimas ir paklusnumas imperijos provincijose (Eisenstadt, 1963; Mann, 1986). Esminė problema yra centralizacija ir decentralizacija. Nors imperijos valdomos pagal iš centro diktuojamas taisykles, tačiau jų galimybės realiai įgyvendinti šias taisykles yra ribotos. Nuolatinis nurodymų davimas iš centro reikalauja laiko, išteklių ir veiksmingos infrastruktūros. Todėl imperijoms būtina, kiek tai įmanoma, deleguoti valdžią į periferiją. Tačiau taip darydamos jos sukuria grėsmę savo vientisumui. Kultūra yra vienas iš būdų, padedančių išspręsti šią problemą: imperija gali mėginti sukurti universalią valdančiąją klasę, susietą giminystės, tikėjimo ar religijos ryšiais taip, kad imperijoje esminis politinis pasiskirstymas tampa vertikalus – tarp klasių, o ne horizontalus – tarp centro ir periferijos. Sėkmingai plėtojosi tos imperijos, kurių karinė ir politinė galia buvo sustiprinta kultūrine galia. Dažnai kultūrinė ekspansija vyko tarpvalstybinių struktūrų lygmenyje ir be išankstinių užmanymų, žemesnėse, o ne valdančiosiose klasėse. Vienas iš geriausių pavyzdžių yra ankstyvasis krikščionybės plitimas Romos imperijoje. Kaip kontrastas tam gali būti iš anksto apgalvota valdymo strategijos dalis, numatanti kultūrų plitimą, mėgdžiojimą, kultūrinės infrastruktūros kūrimą, plėtrą ir gilinimą.

Čia nepakanka vietos visapusiškai išnagrinėti imperijų reikšmę kultūros globalizacijai. Vengdami atsainumo, apibūdinsime dvi: ikimoderniosios epochos (Romos) ir ankstyvosios moderniosios epochos (Britų) imperijas. Prieš pradėdami gilintis į unikalius moderniosios epochos kultūrinių naujovių reiškinius, pateikiame kai kurias pagrindines kultūros globalizacijos formas minėtose imperijose.

Romos imperija

Romos imperija skyrėsi nuo savo Viduržemio ir Artimųjų Rytų pirmtakų, nors nebūtinai nuo Tolimųjų Rytų Han Kinijos, būtent tuo, kad sugebėjo nuosekliai išplėsti politinę centro valdžią visose imperijos teritorijose. Kitaip negu ankstesnių imperijų – tarkime, Persijos arba klasikinės Graikijos – valdymo, Romos imperiją saistė kai kas daugiau negu tik karinė agresija, nereguliarios mokesčių ir duoklių rinkliavos. Valdingos, įpareigojančios taisyklės, įtaka ir strategija beveik penkis šimtmečius buvo taikomos didelėje teritorijoje. Toks ryžtingas Romos imperinės valstybės valdymo pakeitimas buvo galimas tik pasitelkiant įvairias naujoves, iš kurių viena svarbiausių tikriausiai laikytinas Romos legionų logistinės sistemos sukūrimas ir jų civilinės inžinerijos, kelių statybos ir organizavimo pasiekimai. Tačiau kartu su šia fenomenalia karinės galios plėtra vyko ir kultūrinės inovacijos procesas. Visa tai leido romėnams sukurti ir atnaujinti transimperinio valdymo klasę, susietą daugiau negu tik giminystės ryšiais: kaip antai politinė bendruomenė, savitas klasinis solidarumas, dalyvavimas kultūriniuose

ritualuose, įsitikinimai ir estetika (Millar et al., 1967; Mann, 1986). Nedaugelis ikimoderniųjų imperijų galėjo plėtoti tokius kultūrinius santykius. Ir nė viena iš jų negalėjo užtikrinti tokios jų kokybės kaip Romos imperija.

Šio kokybinio augimo laidas buvo tai, kad po karinių pergalių Roma daugeliu atvejų valdžioje palikdavo vietinį elitą, kultūriškai ir politiškai įtraukdavo jį į romėnų valstybės valdančiąją klasę, tačiau skirtumas, nors ir neryškus, vis dėlto tarp jų išliko. Raštingumas buvo svarbiausia pažangos prielaida. Visi romėnų valdančiosios klasės atstovai, tiek vyrai, tiek moterys, buvo raštingi. To jie pasiekdavo organizuoto ir specializuoto mokymo dėka. Lotynų kalba vakarinėje imperijos dalyje, o lotynų ir graikų – rytuose buvo oficialiosios politikos ir kultūros kalbos. Teatrai ir amfiteatrai buvo apgalvotai pastatyti provincijose, ir drama bei poezija sklido per visą imperiją. Galiausiai vietinių religijų kultas lengvai buvo perkeltas į romėnų Panteoną. Romos valdančiosios klasės sėkmės ir integralumo įrodymas yra imperinio tęstinumo geografinis pasklidimas. Nors infrastruktūriškai imperijos sostas pasiliko Romoje iki 330 mūsų eros metų, valdančiųjų šeimos iš Romos persikėlė į Viduržemio jūros šalis ir Šiaurės Afriką ir galiausiai pasiekė Balkanus bei Dunojaus regionus.

Britų imperija

Savo didybės laiku Britų imperija buvo globaliausia iš visų kitų imperijų. Nors kolonijinė politika buvo permaininga ir neretai gana energinga, akivaizdu, kad daugelyje dominijų ir kolonijų kultūrinė ir ideologinė įtaka buvo labai stipri ir vykdant britų dominavimo funkciją, ir palaikant kompleksinius ryšius tarp centro ir periferijos, metropolijos ir provincijos. Tai pasireiškė daugybe formų, tačiau pačios svarbiausios buvo dvi: imperinė švietimo sistema ir imperinė ryšių infrastruktūra. Abi šios formos yra ryškus kultūros ir ryšių globalizacijos pavyzdys. Švietimo srityje britaniškos, o tiksliau, angliškos idėjos ir kultūra susipynė ankstyvosios kolonijinės lavinimo sistemos institucinėje struktūroje ir turinyje. Visame pasaulyje angliškasis bendrojo lavinimo mokyklos modelis ir mokymo pradmenys buvo nukopijuoti ir pritaikyti vietinio elito vaikų mokymui, o vadovėliai ir mokymo programos buvo taip pat angliški. Be to, mokymas vyko anglų kalba. Ypač efektyviai kolonijinis elitas buvo įtraukiamas į visuomeninį gyvenimą per nedideles studentų grupeles, išvykstančias į Oksfordą ir Kembridžą, kur jie įgydavo kolonijinės administracijos tarnybai tinkamą arba vėlesnei nepriklausomybę gavusiai valstybei reikalingą išsilavinimą.

Roma tiesė kelius tam, kad sukurtų tvirtus nutolusių teritorijų valdymo pagrindus, o Britanija savo pastangas nukreipė kiek kita kryptimi. Pamokantis yra Britų imperijos pavyzdys skatinant ankstyvųjų telekomunikacijų sistemos naudojimą (Headrick, 1988). Telegrafo sistema buvo išrasta, pademonstruota ir užpatentuota 1837 m. Po septyneto metų, 1844-aisiais, JAV tarp Vašingtono ir Baltimorės buvo nutiesta pirmoji didelio nuotolio ryšio linija. Nuo pat pradžios žmonės dėjo pastangas įrengti povandeninius kabelius. Tam reikėjo sukurti laidams tinkamas izoliacines medžiagas ir kabelių klojimo jūros dugnu technologijas. Iki tol, kol prūsų artilerijos karininkas Werneris fon Sie-

mensas pateikė savo sprendimą, buvo naudojama speciali tropinio kaučiuko atmaina, vadinama gutaperča. 1853 m. buvo nutiestas kabelis tarp Britanijos ir Airijos, o 1858-aisiais buvo nutiestas pirmasis kabelis per Atlantą. Tačiau po keleto mėnesių dėl techninių problemų ir prastos izoliacijos ryšys nutrūko. 1868 m., po tolimesnių techninių patobulinimų, per Atlantą sėkmingai buvo nutiestas pirmasis patikimai ir ilgai tarnavęs kabelis. Britanijos vyriausybė nuo pat pradžių aktyviai dalyvavo kabelinio ryšio technologijose, tačiau šį dalyvavimą ypač padidino 1857 m. Indijos sukilimas ir patikimo bei greito ryšio su imperijos pakraščiais poreikis (žr. 1.1.4 poskyrį). Pradinės, ne ypač sėkmingos, povandeninės technologijos 1850-ųjų pabaigoje skatino spartesnę pažangą dar ir dėl to, kad antžeminės ryšių linijos per Otomanų imperiją buvo laikomos strategiškai nepriimtinomis. 1870 m. sėkmingai pradėjo veikti pirmoji Britanijos-Indijos povandeninio telegrafinio ryšio sistema.

Po to kabeliai buvo tiesiami labai sparčiai, vadovaujant Rytų telegrafo bendrovei. Šią bendrovę, nors ir netiesiogiai, bet pakankamai stipriai palaikė Britanijos vyriausybė: jūros dugno inspektavimas, didelės oficialių perdavimų apimtys, prieplaukų taisyklės ir diplomatinis palaikymas. Po 1878 m. Britanijos vyriausybė smarkiai padidino komerciškai ribotų, tačiau strategiškai svarbių linijų subsidijas. Pavyzdžiui, 1890 m. buvo skirta 1,75 mln. svarų sterlingų subsidija Australijos–Pietų Afrikos kabeliui tiesti. Iki 1887 m. buvo nutiesta 240 000 kilometrų povandeninių kabelių, iš kurių 70 proc. priklausė Britanijai. Vėliau britų dominavimas šiek tiek sumažėjo, kadangi telegrafų tinklus plėtojo ir kitos imperijos, nors 1908 m. 56 proc. iš 473 000 kilometrų kabelių dar buvo Britanijos (Headrick, 1988). Tačiau centro ir periferijos suartėjimas nieko nereiškia, ir neaišku, kaip minėta pirmame skyriuje, ar kabelinės sistemos neleido iš centro tiesiogiai tobulinti politinę valdžią, nors ir išplėtojo ryšių infrastruktūrą karinių (žr. 2 sk.) ir civilinių interesų srityse.

7.2.3 Modernios nacionalinės kultūros ir transnacionalinės pasaulietinės ideologijos

Vakarų valstybių globalinis imperializmas nuo šešioliktojo iki dvidešimtojo amžiaus pateikė keletą esminių infrastruktūrų, kurios padėjo sklisti ir pritapti visame pasaulyje vakarietiškoms idėjoms, vertybėms, kultūrinėms institucijoms bei kultūrinei praktikai. Taip vakariečių nuosavų žemių širdyje buvo sukurtos modernios nacionalinės kultūros, nacionalizmas ir transnacionalinės pasaulietinės ideologijos bei aiškinimai.

Nacionalinės kultūros

Europos nacionalinės valstybės kilmė ir pobūdis jau aptartas 1 skyriuje. Tautos ir nacionalinės kultūros idėjų ir siužetų plėtra buvo esminis šio proceso elementas. Tuo pačiu metu naujų, teritoriškai sujungtų ir pažymėtų valstybių formų vystymasis padėjo ir ska-

tino kurti bei įgyvendinti nacionalinių kultūrų projektus. Tiriant šią labai diskutuotiną sritį, reikalingi mažiausiai bent keli apbrėžimai. Kaip teigiama 1 skyriuje, tauta yra visas visuomenės klases jungianti bendruomenė, turinti bendrą tapatumo, solidarumo ir interesų sampratą, kuri kyla iš etninės savimonės ir bendros istorinės patirties (tikros, įsivaizduojamos ar interpretuojamos) ir kurios svarbiausias politinis tikslas yra teritoriškai apibrėžtos savarankiškos valstybės įkūrimas. Tautiškumas šiuo požiūriu gali būti suprantamas dvejopai: kaip psichologinis ir kultūrinis junginys, kuriantis ryšį su tautos bendruomene ir, kita vertus, kaip politinis ir kultūrinis užmanymas formuoti tautinį savarankiškumą ir valstybę. Nacionalinės kultūros yra iš sumanymų išplaukiantis realios ir įsivaizduojamos tikrovės, tikėjimų, ritualų ir požiūrių kompleksas (žr. Mann, 1993).

Čia pasiūlyta prasme visiškai susiformavusios nacijos – kaip socialinio ir kultūrinio vieneto – būtų neįmanoma aptikti anksčiau negu aštuonioliktojo amžiaus pabaigoje. Žinoma, tarpklasinės bendruomenės egzistavo dar iki tautų susiformavimo ir tautinis tapatumas buvo galinga, daugelį ankstesnių visuomenių vienijanti jėga. Tačiau istoriniai šaltiniai rodo, kad netgi ten, kur savo pradine prasme tautos egzistavo dar iki aštuonioliktojo amžiaus, – pavyzdžiui, Prancūzijoje, Švedijoje ar Anglijoje, jos niekad nebuvo identifikuojamos kaip vienintelis požymis ar ištikimybės objektas. Tie identitetai konkuravo su didesniais transnacionaliniais tapatumais ir ypatingesniais vietiniais ar regioniniais tapatumais. Dar daugiau, tikrasis tarpklasinio kultūrinio sąveikavimo ir socialinių ryšių laipsnis didelėse teritorijose buvo minimalus. Tautos iškilo kaip išskirtiniai saviti socialiniai veikėjai tiktai po to, kai devynioliktajame amžiuje pradinės tautos patyrė ekonomines, socialines ir politines permainas.

Modernios tautos ir tautiškumo kilimo prielaidų tyrimui skirta nemažai publikacijų (pagrindinėmis galima laikyti: Smith, 1971; B. Anderson, 1983; Giddens, 1985; Hobsbawm, 1990; Mann, 1993). Vienas iš svarbiausiųjų veiksnių buvo įvairių socialinių grupių raštingumo lygio kilimas. Būtent raštingumas buvo ta prielaida, kuri sudarė geresnes bendravimo tarp skirtingų visuomenės klasių galimybes. Per raštingumą plito tautų istorijos, mitai ir ritualai ir galiausiai didėjo valstybės galia bei reikšmė. Kadangi valstybė vis labiau suaugo su visuomene (pirmiausia per mokesčius ir karines prievoles), tai kartu didėjo ir nuosavos valstybės turėjimo reikšmė. Santykis tarp stiprėjančios nacijos ir valstybės buvo ne visur vienodas. Anglijoje, Prancūzijoje ir Ispanijoje nacijos stiprėjimą ypač palaikė valstybės mechanizmas, kuris tuo pačiu metu pergalėjo ir stūmė į pakraščius kitų konkuruojančių tautinių grupių savitumus (Velso, Bretanės, Katalonijos). Vokietijoje tauta buvo didesnė už bet kurią atskirą vokiečių valstybę ir dėl to nacionalistai tapo naujos, didesnės valstybės kūrimo jėga. Austrijoje-Vengrijoje tautos susiformavo transnacionalinės imperinės valstybės viduje, o vėliau siekė atsiskirti. Dėl skirtingų raidos kontekstų nacionalinės kultūros ir tautiškumo formos buvo įvairios: etninės ir pilietinės, nuosaikios, konstitucinės ir romantinės, centro ir periferijos. Mes neturime tikslo čia visapusiškai ištyrinėti visus skirtumus. Mes tik norime apžvelgti, kaip vystosi tautos ir tautiškumas ir kaip nacionalinės kultūros kertasi su mūsų dėstomais kultūros globalizacijos vertinimais.

Iki tautų ir nacionalinių valstybių atsiradimo kultūrinis bendravimas ir sąveikavimas daugiausia vyko arba tarp skirtingų bendruomenių elito, arba tik vietiniu, labai

ribotu lygmeniu. Susiformavus tautoms ir nacionalinėms valstybėms, erdvinis ir socialinis daugelio kultūrinių tinklų ir kultūrinių institucijų pasiekiamumas pasikeitė. Tautai susiformuoti būtinas bendravimas tarp visuomenės klasių. Bendravimo tik tarp elito neužtenka. Taip pat reikalinga, kur tai būtina, visuomenei skirtų kultūros žinių ir simbolių kokybės kontrolė. Šio plano šerdį sudarė palyginti tvirtai įsišaknijančių visuomenės kultūrinių ir socialinių bruožų formavimas. Tačiau šios pastangos tik iš dalies buvo sėkmingos. Literatūros šiais klausimais yra daug (pvz., Hobsbawm and Ranger, 1983; Colley, 1992). Mūsų tyrimo tikslų požiūriu svarbu pastebėti, kad minimi naujieji kultūros savitumai buvo centralizuotai susieti su tautiniu tapatumu, tautiniu apsisprendimu, valstybės teritorijos sienomis ir kontrole, nors jokiu būdu nenorime teigti, kad nacionalinis savitumas ir nacionalinės valstybės sienos visada būtinai sutapdavo (daugeliu atvejų būtent nesutapdavo). Čekijos tautiškumas vystėsi Austrijos-Vengrijos imperijos teritorijoje ir siekė sukurti nedidelę atskirą savo valstybę imperijos teritorijoje. Tą patį galima pasakyti ir apie ne tokį sėkmingą Katalonijos tautiškumą. Vokiečių tautinis savitumas ir kultūra buvo sukurti tiksliai daugiafragmentės Vokietijos valstybės ir aštuonioliktojo-devynioliktojo amžių kunigaikštysčių teritorijoje. Netgi susikūrus devynioliktajame amžiuje vieningai nacionalinei vokiečių valstybei, dar nebuvo visiškai aišku, kad naujoji valstybė yra vienintelė vokiečių tautos ar vokiečių kultūros buvimo vieta.

Tautinio savitumo ir nacionalinės kultūros ugdymas buvo daugelio visuomenės veikėjų ir institucijų rūpestis. Valstybės institucijos ir tarnautojai nuolat buvo įsitraukę į šį procesą. Centras, dalyvaudamas šioje veikloje, kūrė naujas kultūros infrastruktūras, pritaikytas prie valstybės teritorinių struktūrų ir sudarančias naujų nacionalinių kultūrų savitumo skleidimo kanalus. Kitais atvejais ten, kur prireikdavo, centras kontroliavo, prižiūrėjo ar net naikino periferines konkuruojančias kultūras. Praktiškai kiekviena nacionalinė valstybė ir jos vyriausybė sistemino tautinę ir valstybinę kalbą ir dažnai siekdavo kontroliuoti, riboti ar drausti kitų kalbų vartojimą viešajame gyvenime. Dauguma tokių vyriausybių sukūrė ar bent jau mėgino sukurti tautines mokyklų sistemas ir labai stengėsi kontroliuoti mokymo programas. Be to, daugelis valstybių per pastarąjį šimtmetį perėmė ar bent jau stengėsi perimti nacionalinės spaudos kontrolę, įsteigė nacionalinio pašto tarnybas, nacionalinio telegrafo ir telefono sistemas, o pradėjus naudoti radijo ir televizijos technologijas, ėmė kontroliuoti transliuojamas programas. Visos valstybės turėjo reguliariąją armiją kaip tautiškumo simbolį ir įtvirtinimo priemonę. Šios institucijos kartu su kultūros praktika sąmoningai buvo naudojamos tautos istorijai kurti, tautiniam savitumui ir tautinei ištikimybei išryškinti bei užtikrinti. Ankstesnių epochų kultūros institucijos išsiskleidė per daugelį bendruomenių (pasaulinės religijos) arba buvo labai lokalizuotos. Tuo tarpu nacionalinės valstybės stiprėjimas skatino kurti kultūrų susipynimo srautus ir formuoti tam reikalingas kultūros institucijas, leidžiančias efektyviai skleisti tarp įvairių visuomenės sluoksnių sunormintos kultūros informaciją bei praktiką.

Europoje tautų ir tautiškumo kilimas vedė link kultūrinio gyvenimo organizavimo tautinėse ir teritorinėse ribose, ir tai padėjo konsoliduoti senesnes valstybes periferinių tautų ir etninių grupių kaina. Taip pradėjo kurtis naujos nacionalinės valstybės ir ėmė

irti bei skaidytis senos daugiatautės imperijos. Paradoksalu, tačiau tuo metu, kai prasidėjo Europos imperijos klestėjimo saulėlydis, Azijoje, Afrikoje ir Viduriniuosiuose Rytuose kilo tautos, nacionalinės kultūros ir tautiškumo idėjos. Šio naujo visuomenės organizavimo būdo potencija nesumenko likusioje pasaulio dalyje ir prisidėjo prie intensyvesnio ir stipresnio dvidešimtojo amžiaus antikolonijinio pasipriešinimo. Tačiau tuo pat metu, kai Europos kultūros hegemonija paskleidė jos pačios vėlesnės destrukcijos kultūrinį instrumentą – nacionalinį apsisprendimą, ėmė rastis ir naujų transnacionalinės kultūros veiksmų sklaida.

Transnacionalinės pasaulietinės ideologijos

Kaip jau matėme, sudėtingesnių minties struktūrų paplitimas didelėse teritorijose su svariomis socialinėmis pasekmėmis nėra vien moderniosios epochos monopolis. Tačiau Europos modernumo išskirtinumas, ypač palyginus su devynioliktojo amžiaus pabaiga, pasižymėjo tokių ideologijų ir mąstysenos plitimu, kurios neabejotinai buvo pasaulietinės savo orientacija ir drauge siekė universalaus pritaikomumo. Nevienareikšmiai Europos švietimo epochos rezultatai apima modernaus mokslo ir modernios bei moralios politikos filosofijos ir programų atsiradimą. Retrospektyviai žiūrint, yra aišku, kad šie iš esmės universalūs diskursai išsaugojo istorinius geografinius ypatumus. Vis dėlto liberalizmo, socializmo ir mokslo argumentai ir tvirtinimai nuolat surasdavo jiems imlią auditoriją už jų kilmės žemių, Šiaurės Amerikos ir Europos ribų.

Socializmo ir ypač jo marksistinio varianto ištakos glūdi devynioliktojo amžiaus Europos kapitalistinės industrializacijos ir urbanizacijos patirtyje, gavusioje peno ir iš filosofinio mąstymo, ir iš praktinės kovos. Tačiau socializmo idėjos ir kalba sparčiai plito labiau nutolusiuose nuo pasaulio ekonomikos regionuose ir galiausiai tose visuomenėse, kurių tie pasikeitimai beveik nepalietė. Tačiau nėra pagrindo teigti, kad tos idėjos jų rytų ir vakarų keliuose išliko nepakitusios. Neginčytina, kad ankstyvojo Europos industrializacijos laikotarpio katile iškilusios idėjos ir argumentai greitai surado kelią į Rusiją, Kiniją, Japoniją, Karibų ir Lotynų Ameriką. Taip pat neginčytina ir tai, kad toje vietinių variantų gausoje socializmas ir marksizmas įrodė esantis pagrindinis veiksnys organizuojant ir lemiant politines kovas bei politinę valdžią.

Tarptautiniai socializmo ir marksizmo maršai susilaukė didelio dėmesio, ir nenuostabu, kad šias idėjas pasitelkė vietiniai politikai, jos tapo svarbiu sovietinės užsienio politikos instrumentu. Per pastaruosius du šimtmečius mažiau dėmesio tikriausiai buvo skiriama mokslinio ir liberalaus požiūrio skleidimui iš Vakarų į likusį pasaulį. Iš dalies ši santykinė dėmesio stoka galėjo atsirasti dėl to, kad šios idėjos buvo susijusios su visu institucijų organizacijų ir praktikos kompleksu, kai socializmas dažniausiai buvo skleidžiamas tik kaip ideologinė galia. Vakarietiškasis mokslas daugelį pasaulio dalių pasiekė per naujas technologijas ir šakas, medicinos techniką ir praktiką, žemės ūkio naujoves. Vakarų mokslininkų pasaulėžiūra ir pasaulinė mokslo mintis iš lėto prasisunkė už artimai su tomis disciplinomis susijusių mokslininkų, technologų ar edukologų elito rato. Tačiau Vakarų ir ne tik Vakarų techninė ir socialinė kultūra atsidūrė iš

mokslinės ir religinės pasaulėžiūrų kylančių konfliktų sūkuryje. Tačiau teologinės ir viešosios kultūros elitas Vakaruose ir netgi už jų ribų buvo priverstas grumtis su mokslo ir religinių pažiūrų sukeliamais prieštaravimais bei konfliktais; didelė dvidešimtojo amžiaus kasdienio gyvenimo dalis vis dar buvo organizuojama vadovaujantis pasaulio žilos senovės principais ir metodais (Hobsbawm, 1994, 8 sk.).

Pasaulinė Vakarų liberalizmo plėtra pateko tarp tarptautinio socializmo pastangų, kad atsirastų kuo daugiau tikinčių socializmu, ir Vakarų mokslo struktūrinio skaidymosi. Viena vertus, Vakarų liberalizmas paskleidė vertingą politinių vertybių ir ideologinių pozicijų kompleksą: pilietinės ir politinės teisės, valdžios ribojimas, apsisprendimo teisė ir kt. Bene geriausiai žinomas to pavyzdys yra Indijos elito įgyvendintas liberalios doktrinos pritaikymas antrojoje devynioliktojo amžiaus pusėje (žr. Spear, 1990). Didėjantis indų skaičius aukščiausiuose valdžios postuose ir stiprėjantys jų ryšiai su liberaliomis politinėmis nuostatomis, kartu su elitiniu aukštuoju Indijos mokslu, bendravimas su britų tarnautojais ir įstaigomis prisidėjo prie Indijos tautiškumo plėtros. Kita vertus, nuolatinė kapitalistinių rinkos santykių plėtra atnešė pagrindinius neoklasikinės ekonomikos elementus dar iki tol, kol tos doktrinos buvo formaliai pateiktos ar plačiai studijuotos. Kapitalistinė rinka pati savaime neišvengiamai kūrė savitą orientacijų ir praktikos sistemą.

7.2.4 Kultūros globalizacijos ikimodernios ir modernios formos: palyginimas

Šio sudėtingo klausimo sprendimo apibendrinimas problematiškas. Mes galime pateikti apytikrę kultūros globalizacijos iki dabartinės epochos laikų schemą. Kultūrų skaidymasis ir lenktyniavimas buvo nuolatinės visuomenės istorijos bruožas dar prieš sėsliąją civilizaciją. Tai rodo žmonių migracija ir karinė globalizacija (žr. 6 ir 2 sk.). Prekyba sudaro svarbiausius kanalus idėjoms ir daiktams sklisti didelėse teritorijose (žr. 3 sk.). Tačiau dar iki moderniosios epochos pasaulinės religijos ir imperijos pateikė svarbiausią kultūrinių institucijų kompleksą, sudariusį nuotolinio ryšio ir kultūrinio bendravimo galimybes, ir tuo pagrindu susiformavo stabilūs ir intensyvesni kultūrinio bendravimo ryšiai.

Nagrinėdami pasaulines religijas, pastebėjome, jog kultūros praktika buvo pasklidusi ir veikė kaip imperijos „multikultūros" strategijos dalis. Imperijų sostinės vien per karinių pajėgų logistines galimybes siekė sukurti ilgalaikius aljansus tarp etninių ir geografinių padalinių elito. Netgi ten, kur imperijos kūrimo strategija galiausiai žlugdavo, ji palikdavo ženklų kultūrinį palikimą. Pavyzdžiui, trumpai gyvavusi Aleksandro Didžiojo Makedonijos imperija tapo graikų kalbos ir helenizmo mokslo, filosofijos ir literatūros Artimuosiuose Rytuose skleidėja. Romos imperija sukūrė institucinį kontekstą, kuriame helenizmo kultūra ir krikščionybė galėjo persisunkti į Šiaurės Afriką ir Vakarų bei Šiaurės Europą. Han dinastijos Kinijos imperija tokias pat galimybes suteikė kinų raštui, literatūrai, apeigoms, mokslui ir technologijoms plisti.

Dvi perspėjančios pastabos turi būti pridėtos prie šios glaustos imperinių kultūrų apžvalgos. Kultūros iš tiesų kalba kultūroms ir religijos kalba religijoms, tačiau ne visada šie susidūrimai vaisingi. Pasaulinių religijų regioninė kokybė rodo jų defektus ir jų tarpusavio bei jas supynusių imperijų ribas. Be to, daugumai žmonių šios grandiozinės kultūrinės sąveikos buvo tik trumpalaikiai įspūdžiai – savimonė, apeigų praktika, įsitikinimai buvo neįveikiamai lokalūs. Labai nedaug kultūros formų iškilo tarp kaimo ir imperijos.

Po Romos ir Han dinastijos Kinijos žlugimo ir pirmosios islamo kilimo bangos imperijos kilo ir žlugo padėdamos vieniems ir trukdydamos kitiems kultūros skleidimo variantams. Tačiau yra mažoka istorinių užrašų apie islamo karinę ir kultūrinę ekspansiją iki tol, kol prasidėjo penkioliktojo ir šešioliktojo amžių Vakarų imperijų žygiai. Didieji šio laikotarpio imperijų kūrėjai buvo Euroazijos stepių klajokliai kariautojai. Tačiau jie pralaimėdavo, kai tik pamėgindavo sujungti savo karines galias su kultūros naujovėmis. Jų žygiai ir užkariavimai labiau reiškė senų kultūros pavyzdžių saugojimą, o ne jų pakeitimą. Netgi nuo šešioliktojo amžiaus į priekį žengianti vakarų imperinė sėkmė paliko ženklius pėdsakus Amerikos tautų karyboje, demografijoje ir epidemiologijoje. Galima teigti, kad jėga ir kvėpavimo takų kataras lėmė daugiau negu Dievo galią vaizduojanti krikščionybės teologija. Trapios imperinės ir kolonijinės struktūros, kurios dar iki Europos pramoninės ir politinės revoliucijos užkariavo pietinę Amerikos dalį, iš pradžių nesugebėjo išplėsti savo kultūrinę ekspansiją tankiai apgyvendintose ir epidemiškai nepasiduodančiose Afrikos ir Azijos visuomenėse.

Tuo metu, kai Europos imperijos eventualiai galėjo tapti veiksmingais kultūrinės įtakos instrumentais už Europos ribų, Europoje ir Amerikoje aštuonioliktajame amžiuje prasidėjo tautiškumo ir nacionalinių valstybių kilimo procesas. Šiose zonose tarptautinės ir netgi tarpkontinentinės elitinės kultūros plėtros modeliai ir populiaraus lokalinio išskirtinumo teritorijos palaipsniui įgavo kitokią formą. Valstybės siekė valdyti suvienytas tautas, o nacionalizmo šalininkai stengėsi per valstybes įgyvendinti savo apsisprendimo teisę. Dėl to nepriklausomai nuo šiame procese kylančių ginčų ir kliūčių, vis daugiau ir daugiau kultūrinių institucijų ir iniciatyvų kūrėsi kylančiose nacionalinėse valstybėse. Kalba, mokyklos, transporto ir ryšių sistemos, liturgijų praktika ir savitumas vis labiau buvo sutelkiama teritoriškai suvienytose tautose. Išorinė, svetimos šalies kultūros įtaka buvo slopinama ar bent jau vertinama įtariai ir priešiškai. Kosmopolitizmas ir internacionalizmas turėjo šalininkų tik Vakaruose. Čia toliau vyko tarptautinė kultūrinė veikla ir gyvavo jos institucijos. Iš europinės nacionalinės valstybės sistemos gelmių kilo galingos amžiaus ideologijos ir aiškinimai – liberalizmas, marksizmas ir modernusis mokslas – kurie iškėlė racionalizmą, pasiūlė daugiau ar mažiau teisingą universalų jo aiškinimą ir pritaikymą. Tačiau atsižvelgiant į visumą, tai buvo dar galingesne kultūrine jėga tapęs nacionalizmas jau vien dėl to, kad tą jėgą sistemingai palaikė, finansavo ir skleidė moderni valstybė. Šiame aiškinime pagrindinis kultūros globalizacijos akcentas buvo nukreiptas į praeitį, kuomet didžiausi ir svarbiausi kultūriniai poslinkiai bei kultūriniai santykiai plėtojosi moderniose nacionalinėse valstybėse. Tačiau ar šis aiškinimas įtikinantis interneto ir CNN epochoje?

7.3 Šiuolaikinės kultūros globalizacijos kontūrai

Dabartinė kultūros globalizacija yra susijusi su šiais pasiekimais: tai naujos, globalios infrastruktūros, sudarančios didžiules plitimo per valstybių sienas ir jų naudojimo kaštų mažinimo galimybes; įvairiarūšių kultūrinių mainų ir kultūrinių ryšių intensyvumo, apimčių ir greičio didėjimas; populiarios Vakarų kultūros ir ryšių tarp verslo žmonių ir organizacijų plėtra kaip pradinė visuotinės kultūrų sąveikos išraiška; multinacionalinių kultūros industrijos darinių dominavimas kuriant ir valdant nuosavybės teise kultūros prekių gamybos ir paskirstymo infrastruktūras bei organizacijas; visuotinės kultūrų sąveikos geografiniai poslinkiai tolstant nuo iki Antrojo pasaulinio karo buvusios geografinės sandaros. Šiame poskyryje apžvelgsime kai kuriuos empirinius šių pasiekimų faktus, o jų politinę ir socialinę įtaką aptarsime 7.5 poskyryje.

Globalių kultūros infrastruktūrų plėtra ir multinacionalinių korporacijų (MNK) vadovaujamos kultūros industrijos plėtra apžvelgiama 7.3.1 ir 7.3.2 skirsniuose. 7.3.3, 7.3.4 ir 7.3.5 skirsniuose nagrinėjama svarbiausių žiniasklaidos priemonių (radijo ir muzikos įrašų, kino ir televizijos) plėtra. Čia pateikiama medžiaga apima naujas ryšių technologijas ir infrastruktūras, taip pat ir MNK vaidmenį. Be to, išryškinamas populiarios vakarietiškosios kultūros centrališkumas, kultūrinės geografijos pokyčiai bei jų intensyvumas ir greitis. 7.3.6 skirsnyje apžvelgiamas dar vienas kultūrinio kitimo paveikslas – masinio turizmo industrija.

7.3.1 Globalios infrastruktūros: telekomunikacijos ir kalba

Pokarinis pasaulis neturi jokios telekomunikacijų naudojimo monopolijos. Tačiau yra pakankamai aiškus pagrindas teigti, kad pokaris buvo intensyvių telekomunikacijų kokybinių ir kiekybinių pokyčių bei su tuo susijusių reikšmingų socialinių pasekmių laikotarpis. Svarbiausia šių pokyčių priežastis – senųjų devynioliktojo ir dvidešimtojo amžiaus pradžios technologijų pakeitimas naujomis. Pokarinė epocha prasidėjo su ta pačia telefonizacijos technologija, kuri buvo naudojama ir dvidešimtojo amžiaus pradžioje. Ši technologija rėmėsi analogiškų signalų judėjimu laidais ar kabeliais naudojant gremėzdiškus mechaninius sujungimus. Nuo tada beveik nenutrūkstama technologinių pokyčių banga pakeitė telekomunikacinių sistemų galingumą, kaštus, greitį ir sudėtingumą. Pirma, analogiški signalai buvo pakeisti skaitmenine sistema, kuri leido sujungti į informacijos nešiklių tinklus kompiuterius, ryšio sistemas ir kitas garso bei vaizdo perdavimo priemones. Laidais ir kabeliais dabar galima perduoti neaprėpiamą į skaitmeninius formatus suspaustos informacijos kiekį, kartu perduodant balso ir paprasto teksto, kaip tai buvo daroma anksčiau, informaciją. Antra, buvo visiškai pertvarkytos jungimo sistemos: įdiegtos elektroninio jungimo ir tarptautiniu mastu koordinuojamos bei standartizuojamos numeracijos sistemos. Trečia, tuo metu, kai laidų ir kabelių sistemų efektyvumas nepaprastai padidėjo, kai kurie seni elementai buvo pa-

keisti naujais mechanizmais ir perdavimo linijomis. Optiniai kabeliai masiškai padidino perdavimo kanalų skaičių ir sumažino jų kaštus. Mikrobanginėms ir palydovinėms sistemoms iš viso nebereikia kabelinių linijų. Šios įvairios technologijos efektyviai pakeitė ir iš tikrųjų globalizavo telekomunikacijų infrastruktūrą.

Teleksas buvo pirmoji pokarinėje epochoje įkurta naujo ryšio sistema, galinti perduoti dvipusį pasikeitimą tekstais, o prieškario telegrafo perdavimas buvo vienpusis. Tai labai pagerino 6-ojo ir 7-ojo dešimtmečių tarptautinį ryšį. 1956 m. buvo paklotas pirmasis transatlantinio telefoninio ryšio kabelis, ir nuo to laiko tarptautiniuose ryšiuose telefonas nuosekliai keitė telegrafą ir teleksą (nors telefonas, taikant radijo technologijas, transatlantinėms operacijoms jau buvo naudojamas nuo 1927 m.). 1957 m. buvo baigti pirmojo transatlantinio ryšio kabelio įrengimo darbai. Pradžioje abu kabeliai sudarė ne daugiau kaip šimtą balso perdavimo kanalų. Per kitus dvidešimt penkerius metus kabelių tiesimo kaštai sparčiai mažėjo, o paklausa augo. 1983 m. jau buvo 18 000 transatlantinių balso kanalų, apie 3600 kanalų per Ramųjį vandenyną ir beveik 200 veikiančių jūros kabelių linijų visame pasaulyje (Hepworth, 1989; Staple, 1991). Kabelinė technologija nuolat buvo keičiama ir optiniais kabeliais, labai padidinusiais perdavimo kanalų skaičių, ir satelitine technologija, kuriai apskritai nebereikėjo kabelio. 1997 m. vieno transatlantinio kabelio praleidžiamumas jau buvo 600 000 balso kanalų. Nenuostabu, kad transatlantinio ryšio vieno balso kanalo sukūrimo kaštai nukrito nuo 500 000 JAV dolerių 6-ąjį dešimtmetį iki 1000 JAV dolerių 10-ąjį dešimtmetį (Staple, 1996).

Pirmąjį bandomąjį ryšių palydovą JAV paleido 1962 m. Po to sekė Tarptautinės palydovinės telekomunikacijos organizacijos INTELSAT inauguracija. Ši organizacija išplėtė palydovinio telefoninio ir televizijos ryšio prieinamumą daugeliui šalių (žr. 1.2.3 skirsnį). 1965 m. amerikiečiai paleido pirmąjį nuolat veikiantį ryšių palydovą. Nenuostabu, kad JAV, įgyvendindama kosminę programą, gamindama ir naudodama palydovines technologijas, praktiškai pirmavo visą laiką. Apie 20 proc. dabartinių palydovų paleista JAV ir yra šios šalies nuosavybė, tačiau funkcionalumo požiūriu jie atlieka apie trečdalį visų transliacijų (kiekvienas palydovas turi daugiau kaip vieną transliacijos kanalą). Kitą trečdalį visų iš 1991 m. veikusių 200 palydovų tvarkė INTELSAT. Šie palydovai buvo daugelio šalių nuosavybė. Dar vieną nepriklausomą programą vykdė šiuo metu jau iširusi Tarybų Sąjunga, turėjusi apie 15 proc. palydovų. Be to, Europa ir kai kurios kitos šalys, pavyzdžiui, Indija ir Brazilija, rengia savo nuosavas programas. Nenuostabu, kad palydovai 8-ąjį dešimtmetį ėmė keisti tarptautinių ryšių jūros kabelius (Brunn and Leinbach, 1991; Staple, 1991). Tačiau 1980–1990 m. laikotarpiu palydovinis ryšys intensyviausiose pasaulinio ryšio linijose susidūrė su nauju optinių kabelių iššūkiu. Pirmasis transatlantinis optinis kabelis buvo įrengtas 1988 m., o po to jų buvo klojama ir daugiau per vandenynus (žr. 7.1 lentelę).

Kanalų skaičiaus ir geografinio pasiekiamumo požiūriu pokariniu laikotarpiu įvyko neabejotina telekomunikacijų infrastruktūros globalizacija. Pakankamai akivaizdu, kad infrastruktūra Žemės rutulyje išdėstyta nevienodai. Dauguma ir senų, ir naujų tarptautinių kabelių yra pakloti per Šiaurės Atlantą ir šiaurinę Ramiojo vandenyno dalį, taip pat per Viduržiemio jūrą. Palydovinės technologijos akivaizdžiai sutelktos Vakarų ir

7.1 lentelė. Balso kanalų gausėjimas svarbiausiose tarptautinio ryšio linijose 1986–1996 m.

	Transatlantiniai balso kanalai		Balso kanalai per Ramųjį vandenyną	
	Kabelių	palydoviniai	kabelių	palydoviniai
1986	22 000	78 000	2 000	39 000
1990	145 000	283 000	37 800	39 000
1996	1 264 000	710 800	864 600	234 000

Šaltinis: Staple, 1996.

buvusios Tarybų Sąjungos šalyse. Nežiūrint to, pokarinėje epochoje vis daugiau ir daugiau šalių galėjo įsitraukti į šiuos tinklus ir įkurti mažas nuosavas telekomunikacijų sistemas, turinčias tarptautinį ryšį. Kiekvienu tokios tarptautinio ryšio sistemos pasinaudojimo atveju atrodo, kad toks laiko ir erdvės suglaudinimas tiesiog yra gyvenimo realybė. Kas dar akivaizdžiau galėtų parodyti erdvės ištrynimo situaciją, jei ne pokalbio per vandenyną (esant momentiniam sujungimui) ar per palydovines technologijas iš bet kurios planetos vietos perduodamų televizijos vaizdų stebėjimo galimybės. Dar daugiau, su tokių globalinio mobilaus telefono ryšio tinklų kaip *Iridis* pasirodymu prasideda nauja ateities telefonijos revoliucija.

Bendrų srautų prasme tarptautinių telefoninių pokalbių apimtys padidėjo nuo 12,7 mlrd. pokalbių per minutę 1982 m. iki 42,7 mlrd. pokabių per minutę 1992 m. ir 67,5 mlrd. 1996 m. Vėliau šie skaičiai augo apie 18–20 proc. per metus (Staple, 1991, 1996; ITU, 1994a). Per tą patį laikotarpį telekso ir telegrafo ryšių apimtys kasmet mažėjo 10 proc. Daugiau kaip 50 proc. bendros tarptautinių telefoninių ryšių visų pokalbių apimties teko penkioms šalims: JAV, kurios dalis sudarė apie ketvirtadalį visų tarptautinių pokalbių, taip pat Vokietijai, Prancūzijai, Jungtinei Karalystei ir Šveicarijai. 80 proc. visų tarptautinių telefoninių ryšių sukurta tik dvidešimtyje pasaulio šalių, kurios visos yra Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (EBPO) narės, išskyrus Kiniją, Honkongą, Singapūrą ir Saudo Arabiją. Didžioji telefoninių ryšių dalis tenka turtingiausiems pasaulio regionams. 75 proc. visų tarptautinių telefoninių ryšių vyksta tarp Šiaurės Amerikos, Europos ir Japonijos. Tarptautinio telefono naudojimo lygis (žr. 7.2 lentelę) gali būti išreikštas vienam gyventojui tenkančių tarptautinio telefoninio ryšio minučių kiekiu per metus. Pavyzdžiui, EBPO šalyse vidutiniškai vienam žmogui tekdavo 36,6 minutės per metus. Pasaulio vidurkis yra 7,8 minutės, o Afrikos Sub Sacharos regione vidutiniškai tik 1 min. žmogui per metus (ITU, 1994a).

Yra daug tarptautinio telefoninio ryšio didesnio naudojimo šaltinių: kaštų mažinimas, tarptautinio verslo ryšių didėjimas, migrantų ir turistų skaičiaus didėjimas. Tačiau pats svarbiausias tolesnio augimo šaltinis tikriausiai slypi telekomunikacijų, kompiuterių ir žiniasklaidos technologijų integracijoje. Tai yra derinys, kuris formuoja internetą. Kaip žinia, internetui telefono linijos yra reikalingos kompiuteriams prijungti.

7.2 lentelė. Globalinė telekomunikacijų struktūra ir jos naudojimas 1995 m.

	Gyventojai, mln.	100 žmonių tenka linijų	Palydovinių telefonų ('000s)	Fakso aparatų ('000s)	Asm. ('000s)	Išėjimų mMiTT	Įėjimų mMiTT
Kinija	1 201,0	3,0	3 629	270	2 600	533	551
Prancūzija	58,1	56,0	1 379	1 200	9 300	2 804	2 959
Vokietija	81,9	49,0	3 500	1 447	13 500	5 244	3 881
Indija	929,3	1,3	135	50	1 000	341	806
Japonija	125,1	49,0	10 204	6 000	19 000	1 638	1 140
Švedija	8,8	68,0	2 025	n.d.	1 700	900	n.d.
Jungtinė Karalystė	58,5	n.d.	5 737	n.d.	10 900	4 016	4 021
JAV	263,1	63,0	33786	14052	86300	15623	7010

mMiTT – milijonai telefoninio ryšio minučių.
Šaltinis: iš Staple, 1996.

Pirmieji interneto kūrimo žingsniai prasidėjo 1970–1980 m. nuo mažų pritaikymų karinėje srityje. Kompiuterių skaičiaus ir naudotojų geografijos plitimas bei mažėjanti programinės įrangos kaina sudarė palankias sąlygas prisijungti prie interneto ir jo vartotojų skaičiaus sparčiam didėjimui. 1990-ųjų pradžioje maždaug 100 000 kompiuterių buvo prisijungę prie interneto, o 1996-aisiais jau buvo daugiau kaip 12,8 mln., o 2000 m. gerokai daugiau kaip 100 mln. interneto naudotojų visame pasulyje. Internetas kartu su kitomis telekomunikacijos formomis plito nepaprastai greitai EBPO šalyse, taip pat ir kitose išsivysčiusiose ir besivystančiose šalyse. 1997 m. vienam tūkstančiui gyventojų Suomijoje teko 55,5 ir JAV 38,4, o tuo pat metu Turkijoje ir Meksikoje atitinkamai kiek mažiau nei 0,2 ir 0,3 interneto naudotojo (OECD, 1997). Tačiau kai kuriose ne EBPO šalyse prie tinklų buvo prisijungiama labai lėtai, o kai kurios šalys, pavyzdžiui, Afrikos Sub Sacharos regionas dar iš viso nėra prisijungusios prie interneto.

Tačiau jokia telekomunikacijų infrastruktūra negali padėti pasauliniam bendravimui, jeigu tai nederinama su kita bendros infrastruktūros forma – bendra kalba ir kalbine kompetencija. Žmonės gali bendrauti vieni su kitais ne tik padedami rašytinės ar žodinės kalbos, bet ir kitais būdais bei priemonėmis, pavyzdžiui, vizualia išraiška, šokiais, muzika, tačiau būtent bendra kalba ir susikalbėjimo galimybės yra lemiamas tarpkultūrinio bendravimo ir sąveikavimo infrastruktūros elementas. Globalizacijos idėją kalbos atžvilgiu galima pritaikyti daugeliu variantų. Pirmasis, ir akivaizdžiausias, variantas yra kurios nors vienos kalbos paplitimas pasaulyje. Antrasis, pasitelkiant kalbinius sugebėjimus plėtoti dvikalbystę ar daugiakalbystę ir taip lengvinti kultūros idėjų ir kūrinių pateikimą. Tačiau, nors dabar pasaulyje yra daugiau kaip 5000 kalbų ir dar daugiau įvairiausių dialektų, regioninių kalbos variacijų, tik 1000 kalbų turi rašytinę formą. Vadinasi, tik šios kalbos gali veiksmingai plisti erdvėje ir laike. De Swannas,

7.3 lentelė. Knygų vertimai 1983–1985 m.

		Išversta knygų, proc., iš:					
	Išversta iš viso	anglų	prancūzų	vokiečių	italų	ispanų	skandinavų
Prancūzija	3 979	65,0	3,3	10,0	5,4	2,6	1,3
Vokietija	6 676	60,7	11,9	3,4	3,2	1,9	3,9
Japonija	2 696	78,3	7,9	7,5	1,2	0,7	0,5
Olandija	4 286	56,8	18,0	15,1	1,3	1,1	2,4
Ispanija	7 711	50,1	20,0	10,6	6,3	0	1,9
Švedija	1 937	65,5	5,5	6,5	0,7	1,3	12,5
Jungtinė Karalystė	1 139	4,0	23,2	25,7	6,8	3,1	6,2
JAV	606	0,3	21,8	23,8	5,2	6,1	4,5

Šaltinis: Therborn, 1995.

analizuodamas ir aprašydamas pasaulio lingvistinės sistemos vystymosi ypatumus, pateikia duomenis, kad dabartiniame pasaulyje yra dešimt ar dvylika kalbų, kurias savo pirmąja kalba laiko daugiau kaip 60 proc. Žemės rutulio gyventojų (De Swann, 1991). Taigi dabartiniai kalbos vartojimo pavyzdžiai – daugelio amžių migracijos ir lingvistinės transformacijos sukauptos pasekmės.

Iš minėtų pagrindinių kalbų trys vartojamos beveik išimtinai tik gimtojo krašto žmonių labai artimose teritorinėse erdvėse: japonų, vokiečių ir bengalų. Vokiečių ir japonų kalbų (kaip antrosios kalbos) plitimą smarkiai sumažino Antrasis pasaulinis karas. Vėlesnis vokiečių ir japonų imperijų padalijimas ir kultūrinė neapykanta, į kurią Vokietija ir Japonija buvo patekusios, labai trukdė šioms kalboms būti kažkuo daugiau negu tik antrąja kalba. Tai, žinoma, labai skiriasi nuo vokiečių kalbos plitimo vienuoliktąjį ir dvyliktąjį amžius Centrinės, Rytų Europos ir Skandinavijos šalyse. Kiekviena pagrindinė pasaulio kalba dabar vienokiu ar kitokiu būdu tarnauja kaip *lingua franca,* kas praeityje ir dabartyje daro jas pagrindiniu kalbos ir kultūros globalizacijos elementu. Vieną grupę sudaro kalbos, kurias vietiniai gyventojai vartoja kaip gimtąją kalbą, o artimų regionų gyventojai – kaip antrąją kalbą. Šiai grupei priklauso arabų, malajų ir hindi, rusų ir kinų. Ryškiausia šių kalbų ekspansija vyko netolimoje praeityje. Ryškiausia rusų kalbos ekspansija buvo po Antrojo pasaulinio karo, kuomet į Tarybų Sąjungos imperiją buvo įtrauktos aplinkinės teritorijos, pavyzdžiui, Baltijos šalys ir Centrinė Azija, kur rusų kalba buvo laikoma antrąja kalba.

Antrą grupę sudaro kalbos, kurios tampa visuotinėmis jas vartojant kaip gimtąją kalbą plačiai visame pasaulyje, ne tik gretimose teritorijose. Tai, žinoma, Europos imperijos kalbos: anglų, prancūzų, ispanų ir portugalų. Visos šios kalbos yra kaip regioninės *lingua franca* ir atskirose pasaulio zonose tarnauja kaip tarpusavio supratimo ir susikalbėjimo priemonės. Tačiau anglų kalba užima pagrindinę vietą pasaulio kalbų sistemo-

je. Ji tapo *lingua franca par exelence* ir toliau stiprina savo dominuojančią padėtį (Crystal, 1997). Ši kalba tapo pagrindine verslo, politikos, valdymo, mokslo ir studijų tarptautinio bendravimo, kaip, beje, ir globalinės reklamos bei populiarios kultūros pasauline kalba. Kompiuterinės *Windows* ir interneto programos dažniausiai yra kuriamos anglų kalba. Atlikti tyrimai rodo, kad 80 proc. visos elektroniniame variante pasaulyje saugomos informacijos taip pat yra anglų kalba (*Economist*, 1996). Ši kalba taip pat vartojama pasaulinėse oro transporto saugumo kontrolės sistemose. Kad anglų kalba dominuoja pasaulyje, rodo ir knygų vertimai. Angliškai parašytų knygų į kitas kalbas išverčiama daugiausia (žr. 7.3 lentelę).

Ir tai nenuostabu. Svetimos kalbos vartojimas akivaizdžiai susijęs su galios ritmu. Anglų kalba buvo vartojama kaip gimtoji dviejose moderniose pirmaujančiose valstybėse: Jungtinėje Karalystėje ir JAV. Be to, šios valstybės pirmavo visose gyvenimo srityse: ekonomikoje, politikoje, karyboje ir, aišku, kultūroje.

7.3.2 Multinacionalinės korporacijos kultūros sferoje, globalinės kultūros rinkos

Kaip jau minėta 5 skyriuje, modernioji epocha nepadarė išskirtinės įtakos multinacionalinių korporacijų ir telekomunikacijų plėtrai. Kultūros sektorius nuo pat pradžios turėjo tarptautinę dimensiją. Devynioliktojo amžiaus pabaigoje pradėjusios kurtis telekomunikacijų korporacijos turtėjo iš tarptautinių ir imperinių valdų. Tarptautinės naujienų agentūros savo biurus steigė visame pasaulyje, o spaudos bendrovės plačiai platino savo katalogus. Pokario laikmečiu kiekviename ryšių ir kultūros sektoriuje augo vis didesnės ir didesnės bendrovės, kurių organizacinė sandara ir pardavimų apimtys vis labiau darėsi multinacionalinės. Šiame skirsnyje nepretenduojame pateikti išsamų šio sektoriaus paveikslą, o apsiribojame tik pagrindinių bruožų ir svarbiausių valdymo schemų eskizu.

Iki 8-ojo dešimtmečio didelės telekomunikacijų bendrovės ir žiniasklaidos bei pramogų verslo konglomeratai egzistavo daugelyje šalių, tačiau daugiausia jos veikė vietinėse rinkose ir priklausė gana skirtingiems sektoriams. Daugumoje šalių telekomunikacijų bendrovės ir televizijos transliuotojai buvo valstybės ar bent dalinai valstybės nuosavybė, o privataus sektoriaus įmonių veiklą valstybė smarkiai reguliavo. Laikraščių ir leidybos bendrovės, dažnai gana didelės, dėl savo veiklos kalbinio ribotumo turėdavo tenkintis savo šalių rinkomis. Vyriausybės stengėsi reguliuoti visas žiniasklaidos bendroves. Nuo 8-ojo dešimtmečio buvo pertvarkomas nacionalinių ir globalinių telekomunikacijų ir žiniasklaidos reguliavimas, labai išaugo kai kurių vietinių rinkų konkurencija ir pasiūla, skirtinguose žiniasklaidos sektoriuose pradėtos naudoti specifinės technologijos. Visa tai vis labiau susiliejo į vieningą visumą. Dėl to ėmė ryškėti penkios svarbiausios organizacinių darinių ir veiklos kryptys: didėjanti nuosavybės koncentracija; poslinkis nuo visuomeninės link privačios nuosavybės; bendrovių tarptautinių struktūrų plėtra (dukterinių įmonių steigimas ar dažnesnis vietinių firmų, vardų ir pan.

pirkimas); visuotinė bendra žiniasklaidos produktų diversifikacija; spartesnis kultūrinis prekių ir paslaugų gamintojų, telekomunikacijos, kompiuterių bei programinės įrangos bendrovių jungimasis.

Verslo terpės dereguliacija ir liberalizacija (žr. 4 ir 5 sk.) turėjo lemiamą reikšmę ryšių sektoriui. Telekomunikacijų bendrovės buvo privatizuotos visame pasaulyje, užsienio konkurentai galėjo įeiti į anksčiau uždaras rinkas ir prasidėjo multinacionalinių susivienijimų banga. Tuo pat metu buvo naikinami nuosavybės ribojimų barjerai ir užsienio bendrovėms buvo leidžiama pirkti vietines korporacijas. Šias tendencijas dar labiau sustiprino naują pakopą ženklinanti PPO sutartis dėl telekomunikacijų pasaulinio liberalizavimo (PPO, 1997). Telekomunikacijų ir žiniasklaidos dereguliaciją lydėjo tuo pat metu besiplečiantis jų jungimosi į aljansus ir bendrai finansuojamų projektų procesai. Skaitmeninės technologijos informacijoje (taip pat muzikoje, renginiuose, tekstuose) diegimas suteikė didžiules galimybes telekomunikacijų, kompiuterių ir programinės įrangos, žiniasklaidos ir transliavimo kompanijų grupei. Visuose minėtuose sektoriuose vykstantys tarptautinio ir vietinio jungimosi procesai gimdė didžiules, daugiabriaunes korporacijas. Nepaisant to, per telekomunikacijos, transliavimo ir kompiuterių infrastruktūrą platinamų prekių kūrimo kompanijos šiame procese užėmė svarbiausią vietą. Formavosi tikrai visuotinių žiniasklaidos–pramogų–informacijos bendrovių kompleksai. Tačiau jie visiškai nepakeitė vietinių konkurentų, kaip ir neišnaikino užsienio korporacijų savose šalyse. Todėl reikia šiek tiek abejoti dėl vietinės nacionalinės kultūros visavertiškumo, kai maždaug 20–30 ypač didelių multinacionalinių korporacijų viešpatauja pasaulio pramogų, žiniasklaidos, televizijos ir kitose rinkose ir labai ryškiai prasismelkia į beveik visų kontinentų kultūrą bei ekonomiką.

Visos šios bendrovės turi savo pagrindines būstines EBPO šalyse, daugiausia JAV. Pagal UNESCO 1989 m. ataskaitą iš 81 didžiausios pagal apyvartą ryšių bendrovės 39 buvo iš JAV, 28 iš Vakarų Europos, 8 iš Japonijos, 5 iš Kanados ir 1 iš Australijos (UNESCO, 1989). Labai panaši ir 1992 m. dvidešimties didžiausių bendrovių vertinimo situacija (Hamelink, 1995). Iš šio dvidešimtuko didžiausias skaičius buvo iš JAV, tarp kurių *Time-Warner, Walt-Disney, Capital Cities-ABC, CBS, McGraw Hill* and *Viacom*. Japonų dalyvavimas telekomunikacijų sektoriuje – tai ne jų įgimtos kultūros skleidimas, bet žiniasklaidos priemonės ir elektroninė technika. *Sony* ir *Matsushita* prasiskynė sau kelią į pasaulinę kultūrą nupirkdami amerikiečių bendroves. *Sony* nupirko *Columbia*, o *Matsushita* – MCA (*Music Corporation of America*). *News International* yra Australijoje įsikūrusi Rupertui Murdochui priklausanti tos šalies bendrovė. Murdocho imperijos plėtimas buvo grindžiamas interesų plėtra Australijoje, po to Britanijoje, taip pat buvo nupirkta amerikiečių filmavimo studija *20th Century Fox*. Tai leido *News International* įeiti į Amerikos rinką ir tapti globaline bendrove. Europoje tiktai keturios valstybės sukūrė didesnes ar mažesnes tarptautinės reikšmės MNK. Pasaulinę reikšmę įgijo Jungtinėje Karalystėje įsikūrusios *Thorn-EMI, Rank, BBC, Pearson* ir *Reuters* bendrovės. Kontinentinės Europos šalys sukūrė didesnes ir koncentruotesnes bendroves: Vokietijoje – *Bertelsmann*; Prancūzijoje – *Matra-Hachette* ir *Havas*; Olandijoje – *Elsevier* ir *Polygram*. *Bertelsmann* ir *Hachette* kompanijos globaliai išsiplėtė naudodamos Europos rinkose uždirbtus pinigus įsiveržimui į JAV rinką. Vokiečių bendrovė *Bertelsmann* nupirko *RCA Records*,

7.4 lentelė. Pagrindinių žiniasklaidos konglomeratų veikla įvairiuose veiklos sektoriuose 1997 m.

	Apyvarta, mlrd. dol.	Filmų ir vaizdajuosčių gamyba	Filmų ir vaizdajuosčių platinimas		Antžeminė TV	Kabelinė TV	Palydovinė TV	Skaitmeninė TV	Muzikos įrašai	Radijas	Laikraščiai ir žurnalai	Knygų leidyba	*Online* leidyba
Time-Warner	25	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✗	✓	✓	✓
Disney	24	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✗	✓	✓	✓	✓	✓
Bertelsmann	15	n/d	n/d	n/d	✓	✓	✗	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Viacom	13	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✗	✓	✗	✗	✓	✓
News Corporation	10	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✗	✗	✓	✓
Sony	9	✓	✓	✓	bį	bį	bį	✓	✓	✗	✗	✗	✗
Universal	7	✓	✓	✓	✗	bį	bį	✗	✓	✗	✗	✓	✗
TCI	7	✗	✗	✗	✗	✓	✓	✓	✗	✗	✗	✗	✓
Philips Polygram	6	✓	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✗	✗
NBC	5	✗	✗	✓	✓	✓	✓	✓	✗	✓	✗	✗	✓

n/d – beveik ar visai nedalyvauja.

bį – dalyvauja tik per bendrą įmonę.

Šaltinis: informacija iš Herman ir McChesney, 1997.

7.5 lentelė. Svarbiausios žiniasklaidos korporacijos ir pagrindinės bendros įmonės dvidešimtojo a. 10-ojo dešimtmečio viduryje

	Pirmos eilės prisijungimo partnerės	Antros eilės prisijungimo partnerės	Telekomunikacijų ir informacijos prisijungimo partnerės
Time-Warner	Viacom, TCI, Sony NBC, Bertelsmann, News Corporation	Kirch, EMI,Kinnevik Cox, Hachette, United News and Media, PBL, Compact	US West, Bell South, Ameritech, Oracle
Disney	Bertelsmann, NBC, TCI	Kirch, Hearst, CLT, Dreamworks, Canal Plus, TFI, Cox, Compact	Ameritech, SBC, GTE, Bell South, America Online, US West
Bertelsmann	Time-Warner, Sony, Universal, Polygram, News Corporation	Kirch, Canal Plus, United News and Media, Havas, CLT, EMI, Pearson, BBC	America Online
Viacom	Time-Warner, Universal, Polygram, News Corporation, Sony	Kirch, Pearson, Chris-Craft	Nynex, Sprint
News Corporation	Time-Warner, Viacom, TCI, Polygtam, Sony, Bertelsmann	EMI, Canal Plus, Softbank, Granada, Globo Televisia, MGM, BBC, Carlton	
Universal	NBC, Bertelsmann, Viacom	Kirch, CLT	
NBC	Time-warner, Disney	Canal Plus	Microsoft, National Georaphic
TCI	Visos svarbiausios žiniasklaidos bendrovės	Kirch, Canal Plus, United News and Media, Havas, CLT, EMI, Pearson, BBC	America Online

Šaltinis: informacija iš Herman and McChesney, 1997; Internet Infoseek, the Business Channel.

Doubleday Books ir *Random House*. Olandų kompanija įsigijo didžiulę kompaniją *Diamandis Publishing Group*. Pagal ekonominį pajėgumą šioms grupėms prilygsta Italijos televizijos Berlusconi grupė, tačiau ji dar neišplėtė savo veiklos iki globalinio lygio, nors jos interesai jau aprėpia Vakarų Europą. Didžiausių ryšių bendrovių verslo ir veiklos interesai skirtingi. Tai naujienų rinkimas ir laikraščių leidybos derinimas, žurnalų ir knygų leidyba, televizijos laidų kūrimas ir transliacija, filmų gamyba ir platinimas, video- ir muzikos įrašų pardavimas bei nuoma (žr. 7.4 ir 7.5 lenteles).

Išvardytų bendrovių dominavimas skirtingas. Žinių rinkimo sektoriuje vyrauja trys agentūros, UPI (*United Press International*), AP (*Associated Press*) ir *Reuters*. Tuo tarpu vizualiųjų naujienų rinkimą, be pagrindinių tinklų, kontroliuoja *Reuters* ir WTN (*World Television News*). Tarptautinę televizijos naujienų transliaciją yra pasidalijusios CNN, *News International* ir palyginti neseniai BBC. Muzikos įrašų pardavimas sutelktas šešiose bendrovėse: *Thorn-EMI, Plygram, Warner and Sony* 1991 m. turėjo 73 proc. pasaulio rinkos, o likusioji rinkos dalis priklausė *Bertelsmann* ir *Matsushita* (Herman ir McChesney, 1997). TV ir filmų rinkos dominavimas aptariamas 7.3.4 ir 7.3.5 skirsniuose. Nors TV programas ir filmus dažnai kuria ir gamina nepriklausomos bei vidutinio dydžio bendrovės, tačiau jas finansuoja ir platina pagrindiniai TV tinklai ir filmų studijos. 7.5 poskyryje dar grįšime prie šių bendrovių įtakos nacionalinėms kultūroms ir nacionalinėms valstybėms. Tačiau pirmiausia apžvelgsime globalizacijos specifiką trijose kultūros rinkose: muzikoje, kine ir televizijoje.

7.3.3 Radijo ir muzikos industrija

Iš visų modernios elektroninės žiniasklaidos priemonių radijas buvo globalizuojamas lengviausiai. Ištakos glūdi dvidešimtojo amžiaus pirmojoje pusėje, kai radijas buvo plėtojamas kaip telegrafo alternatyva stengiantis išvengti brangių povandeninių kabelių ar tarpžemyninių linijų, kurių kiekviena buvo nukreipta į užsienio pavojų ir atakų prevenciją. Prancūzijos ir Anglijos vyriausybės dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą radijo pagrindu pradėjo konstruoti imperinius ryšių tinklus. Sukūrus trumpųjų bangų dažnius, radijo technologija tapo paprastesnė ir dėl to atpigo transliacijos tinklai ir radijo imtuvai. Dėl šių aplinkybių radijo transliacijos vis labiau plėtėsi į tarptautinę erdvę ir jo naudojimo bei nuosavybės globalizacija prasidėjo gerokai anksčiau negu kitų elektroninės žiniasklaidos priemonių.

Pirmojo pasaulinio karo tarpukariu radijas ir toliau funkcionavo kaip imperinių ir karinių valdymo komandų perdavimo grandinė, Europoje ir Amerikoje ėmė ryškėti nacionalinių ir vietinių radijo stočių, transliuojančių muziką, žinias ir sporto komentarus, kūrimas. Yra keletas radijo propagandinių ir politinių transliacijų per nacionalinių valstybių sienas pavyzdžių iš iki Antrojo pasaulinio karo laikotarpio: vokiečiai transliavo į JK, BBC transliavo į okupuotą Europą, ir Erza Poundas skolino savo poetinę, jei ne politinę, išmintį Musoliniui, transliuojančiam Jungtinėms pajėgoms. Šaltasis karas skatino transliacijas į kitas šalis. „Laisvosios Europos" ir „Amerikos balso" radijas, kaip ir padalintos Vokietijos užsienio radijo transliacijos, buvo atsakas į Europos padalijimą ir ideologinis ginklas, atsiradęs dėl to padalijimo.

Šių pakankamai aiškių tarptautinio radijo transliacijos funkcijų vykdymas daug priklauso nuo naudojamų priemonių. Pirmiausia tai buvo populiarios angloamerikietiškosios muzikos transliacija ir propaganda. Rokenrolas ir įvairūs jo palikuonys sau kelią į Europą prasiskynė per radijo muzikos transliacijas, koncertų sales, muzikos įrašų parduotuves. Įdomus kontrastas išryškėjo Vakaruose, kur nacionalinės radijo stotys buvo svarbus vietinės saviraiškos instrumentas, padėjęs išlaikyti ir atgaivinti vietinį

7.6 lentelė. Nuosavų radijo imtuvų skaičiaus dinamika 1950–1986 m.

	Imtuvų skaičius, mln.				Imtuvų skaičius 1 000 žmonių			
	1950	1965	1975	1986	1950	1965	1975	1986
Pasaulyje	182,0	573,0	1 032,0	1 176,0	77,0	170,0	255,0	362,0
Afrika	1,5	10,0	20,0	94,0	7,7	32,0	69,0	164,0
Azija	11,5	53,0	138,0	468,0	9,1	28,0	60,0	164,0
Europa	64,0	222,0	348,0	523,0	109,0	272,0	478,0	676,0
Šiaurės Amerika	97,5	251,0	424,0	532,0	453,0	1 173,0	1 797,0	1 992,0
Lotynų Amerika	6,5	34,0	81,0	134,0	62,0	137,0	251,0	327,0
Okeanija	2,5	3,0	13,0	25,0	167,0	171,0	619,0	1000,0
Išvysčiusios šalys		498,0	841,0	1 182,0		486,0	762,0	968,0
Besivystančios šalys		75,0	191,0	594,0		32,0	66,0	160,0

Šaltinis: iš UNESCO informacijos, 1950, 1988.

savitumą, o tuo pat metu piratinis radijas buvo naujų užsienietiškų muzikos stilių ir žanrų importo priemonė. Dauguma piratinių radijo stočių buvo įsikūrusios tose šalyse, kuriose vietinės vyriausybės mažai kontroliavo radijo dažnius ir 7-ąjį dešimtmetį sudarė galimybes tarptautiniams piratiniams transliuotojams. Kai užsienio laidos 7-ąjį dešimtmetį pradėjo kirstis su griežtais JK nacionalinio radijo reguliavimo nuostatais, šalies vyriausybė iš karto labai griežtai į tai reagavo.

Muzika yra viena iš labiausiai kultūros globalizacijos plėtrai tinkančių formų, kadangi jos įspūdis nepriklauso nuo rašytinės ar žodinės kalbos tiesioginio poveikio. Ši forma leidžia peržengti kalbinius skirtumus be papildomų vertimo pastangų ir išlaidų. Negalima teigti, kad muzikos kultūrinėje interpretacijoje nėra kai kurių labai ryškių sunkumų, susijusių su muzikos kūrimo ir priėmimo vietinėmis ir tautinėmis tradicijomis. Tačiau santykinai lengvą kultūrų maišymąsi šioje sferoje rodė daugelio garsių atlikėjų populiarumas visame pasaulyje; mažai rasime dalykų, įvaizdžių ir žinių, globališkesnių nei tie, kurie susiję su Madonos, Michaelo Jacksono ir *Spice Girls* vardais.

Žinoma, šios rūšies prekių gamyba, paskirstymas ir vartojimas yra labai savitas, ir dėl to, prieš pradėdami muzikos globalizacijos apžvalgą, turime aptarti, apie kokią veiklą ir kokią muziką mes kalbame.

Populiari modernioji muzika neturi savo realios istorinės praeities. Kadangi nebuvo garso saugojimo ir atgaminimo būdų, muzika buvo labai lokalizuotas reiškinys, kai jos kūrimas ir vartojimas vyko tuo pat metu ir toje pačioje vietoje. Muzikos stiliai, metodai ir instrumentai neliko visą laiką tokie pat kaip praeityje. Septynioliktajame amžiuje tarp Europos elito pradėjo sklisti klasikinės orkestrinės muzikos teorija ir praktika, o religines apeigas ir kultūrą lydinti religinė muzika galėjo plisti per nuosavus dvasinius tinklus (Joyce, 1993). Migracija ir judėjimas padėjo muzikos stiliams bei atlikimo menui pasklisti toliau už jų kilmės vietų ir leido susitikti bei maišytis iki tol nesusiėjusioms muzikos tradicijoms. Bene ryškiausias toks pavyzdys gali būti Afrikos muzikos tradici-

jų atėjimas per prekybą vergais į Ameriką. Tačiau nedidelė publikuotų muzikos leidinių apyvarta, komerciniai orkestrai, vieši koncertai ir globojama muzikos kūryba sudarė muzikos skambesio užrašymo, saugojimo, tranportavimo ir atgaminimo technologijų kūrimo prielaidas. Šios srities pažanga – tai įvairiausi grotuvai, elektromagnetinės juostelės ir kasetės, o visiškai neseniai – kompaktinės plokštelės. Be to, muzikos industrija rėmėsi didėjančia muzikos perdavimo būdų gausa: asmeninės stereosistemos, popmuzikos radijo stotys, televizija, muzikiniai videokanalai. Šio vystymosi pagrindu per pastaruosius aštuoniolika metų iškilo didelis ir sudėtingas įrašų artistų, įrašų gamybos ir marketingo paslaugų bendrovių institucinis kompleksas.

Muzikos industrijos augimui įtakos turėjo ne vien technologijos, bet ir Vakarų visuomenėse bei rinkose vykę reikšmingi socialiniai ir demografiniai poslinkiai. Tarptautinės muzikos industrijos pagrindas finansine prasme buvo ne klasikinė ar religinė, bet populiari šiuolaikinė, o tiksliau roko ir popmuzika, kuri gamybos, organizavimo ir turinio požiūriais neginčytinai buvo amerikietiška (ir šiek tiek britiška). Tai lėmė jaunų išskirtinių kultūrų ir subkultūrų atsiradimą, kurį skatino pokario Vakarų ekonominiai ir socialiniai pokyčiai – auganti prabanga, švietimo permainos, darbo rinkos pokyčiai bei tradicijų ir tradicinės bendruomenės irimas. Muzikos industrijos tarptautiškumo plėtra tuo pačiu metu reiškė populiarios amerikietiškojo stiliaus muzikos, artistų ir žanrų eksportą ir plitimą. Kartu į tarptautinę rinką sklido ir tų kultūrų bei subkultūrų, iš kurių ta muzika kilo, bruožai.

Muzikos industrijos globalizacijos formos įvairios. Pirma, transnacionalinių korporacijų, užsiimančių muzikos įrašų gamyba ir marketingu, kūrimasis. Antra, muzikos prekių eksportas ir importas ir užsienio artistų ir prekių skverbimasis į nacionalines rinkas. Trečia, iš dalies platesnė Amerikos jaunimo bei „juodosios" kultūros stilių ir įvaizdžių, kurie buvo svarbiausias kultūros industrijos pajėgumo šaltinis (netgi gerokai atskiesti ir išskaidyti), plėtra (Negus, 1993). Šias tendencijas puikiai iliustruoja JK pavyzdys. Beveik 20 proc. jos produkcijos eksportuojama, ir šių pajamų dėka šalis turi tvirtą mokėjimų balanso perviršį šioje srityje. Tačiau JK bendrovės kontroliuoja tik nedidelę šių prekių rinkos dalį. Užsienio korporacijos kontroliuoja du trečdalius JK pardavimų, nors dažnai jų produkciją sudaro britų artistų darbai. Taigi ekonominiai ir kultūriniai srautai yra susipynę ir kartais vienas kitam prieštaraujantys.

Kitos Vakarų šalys, palyginti su JAV ir JK, savo šalyse muzikos sukuria gerokai mažiau. Visos jos nemažai įrašytos muzikos importuoja iš JAV ir atkuria 6-ojo ir 7-ojo dešimtmečių susidariusią dominavimo struktūrą (žr. IFPI, 1994). Tai rodo ir tų šalių įrašų sumažėjimas (Hung ir Morencos, 1990). Jungtinė Karalystė yra vienintelis iš visų šių šalių išsiskiriantis populiarios muzikos polius. Kitose šalyse ši veikla buvo permaininga. Prancūzija išlaikė santykinai stiprią savo sentimentalios ir popmuzikos pramonę bei rinką, tačiau ši muzika neišpopuliarėjo už Frankofonijos šalių ribų. Švedija *ABBA* atveju sukūrė disko muzikos „Volvo" ekvivalentą. Visai neseniai švedų sugebėjimas išmokti ir pasigėrėtinai sklandžiai kalbėti angliškai atvėrė jų angliškai dainuojantiems atlikėjams kelią į užjūrio rinkas (Malmans, 1982; Burnett, 1992). Vokietijai dar reikia pasiekti komercinę sėkmę užsienio rinkose, tačiau kai kuriuose žanruose (pvz., techno, garažo ir namų muzika) jų sėkmė akivaizdi (Zeppenfeld, 1979).

Už Vakarų šalių ribų klesti daug įvairių vietinės muzikos tradicijų ir stilių. Tačiau tik muzikos industrijos globalizacija, pasitelkiant „muzikos pasaulio" viešpataujančių bendrovių rinką, gali šios muzikos formas ir artistus padaryti prieinamus kitų šalių klausytojams. Pastaruoju metu Vakarų rinkose pasaulio muzikai tenka tik labai maža dalelė (Robinson et al., 1991).

7.3.4 Kinas

Pasaulinės filmų industrijos sukurtų filmų ir bendras ekrano valandų skaičius santykinai mažas, palyginus su televizijos ar radijo transliacijų valandų skaičiumi arba su išspausdintų knygų ar publikuotų naujienų kiekiu. Tačiau dabartiniame pasaulyje kinui tenka išskirtinė estetinė, kultūrinė ir politinė vieta. Filmai tam tikra prasme yra labiau vertinami audiovizualinės industrijos produktai ne vien dėl to, kad jie platinami per išskirtinį kino teatrų tinklą, bet dar ir dėl to, kad jie sudaro vaizdajuosčių pardavimo ir nuomos verslo kamieną. Beveik visų televizijos stočių programoms filmai suteikia papildomo patrauklumo. Kabelinės ir palydovinės televizijos suteikia kanalus vien tik filmams rodyti. Antra vertus, filmai ir kinas yra seniausios šakos kultūros industrijoje – tai šakos, kurios organizacine ir žanro prasme globalizavosi anksčiausiai. Televizija už Vakarų šalių ribų vis dar yra „santykinai nepilnametė", o kolektyviniam stebėjimui prieinamas ir nereikalaujantis asmeninių demonstravimo priemonių pirkimo kinas jau yra paplitęs beveik visą dvidešimtąjį amžių. Taigi, nors televizija naudojama intensyviau ir godžiau už kiną, pradėti diskutuoti apie audiovizualinės industrijos globalizaciją geriau tinka nuo filmų ir kino.

Kas filmą daro nacionaliniu produktu? Ar, nesenu supratimu, tai turi būti vienarūšis homogeninis produktas, parašytas, kurtas ir filmuotas nacionalinių darbuotojų, nacionalinėje aplinkoje ir tautiškai apipavidalintas? Jei taip, tai sunku rasti filmą, kurį tikrai būtų galima laikyti nacionaliniu. Mažai yra šakų, kurioms reikalinga tiek daug tarptautinių klajojančių darbo pajėgų. Norint tai ištirti, tektų atlikti labai sudėtingą ir daug laiko reikalaujantį darbą. Tikslesnius ir aiškesnius galima gauti tik finansinius filmų kūrimo duomenis, kadangi nacionalinės vyriausybės ir kultūros ministerijos labiau rūpinasi ekonominėmis tarptautinių poslinkių filmų kūrimo ir finansavimo pasekmėmis. Dėl to jos turi surinktą informaciją apie padėtį šioje srityje. Tik užmetus akį į surinktus duomenis, matyti, kad nacionalinės statistikos renkamų šių duomenų detalizavimas tiesiogiai priklauso nuo to, kiek nacionalinės vyriausybės rūpinasi filmų kūrimo globalizacija, nuosavos gamybos mažėjimu ir kaip supranta iš to kylančius ekonominius bei kultūrinius pavojus. Pavyzdžiui, Prancūzijos, Italijos ir Ispanijos duomenys yra kur kas išsamesni už JK vyriausybės renkamus duomenis. JK 9-ąjį dešimtmetį ir 10-ojo pradžioje toleravo intervenciją į nacionalinį kiną. Panaši situacija ir JAV, kurios vyriausybė neturėjo nei poreikio, nei noro bent kiek pasidomėti šia sritimi.

Apžvelgdami nacionalinės ir internacionalinės filmų kūrimo ir finansavimo duomenis, galime rasti informacijos apie filmų importą ir eksportą. Tačiau tai, kad filmai naudojami kaip pusiau viešoji gėrybė, reiškia, kad jų srautų duomenys nebūtinai tiksliai

atitinka tikrovę apie tai, kokiais būdais jie gaunami ir kiek žmonių juos žiūri. Tai pirmiausia pasakytina apie Ameriką, kurioje rodomų užsienio filmų įsigijimo išlaidos yra gerokai didesnės už iš žiūrovų surenkamas įplaukas. Dėl to duomenys apie žiūrovų auditorijas ir kino teatrų kasų įplaukas tiksliau atspindi nacionalinių ir užsienio filmų žiūrovų auditorijos pasiskirstymą bei filmų cirkuliaciją jų tiekimo kanaluose (Wildman and Siwek, 1988).

Jei globalizaciją suprastume tik kaip filmų kūrimo organizacijų ir pajėgumų susiliejimą visame pasaulyje, tada teisinga būtų teigti, kad įvyko tiesioginė kino globalizacija. Pagal UNESCO statistines apžvalgas, daugelis Vakarų ir ne tik Vakarų šalių gali kurti pilnametražius meninius filmus. Tačiau tik nedaugelis šalių tikrai sukuria daug tokių filmų. Pavyzdžiui, 9-ąjį dešimtmetį tik JAV, Japonija, Pietų Korėja, Honkongas ir Indija sukūrė daugiau kaip po 150 pilnametražių meninių filmų per metus ir dar dvidešimt (daugiausia Vakarų) šalių sukūrė daugiau kaip po 50 filmų. Pagrindiniai antrosios grupės gamintojai buvo TSRS, Prancūzija, Italija, Ispanija, Vokietija ir JK. Dauguma turinčių visas filmų kūrimo galimybes šalių sukurdavo mažiau nei 20 filmų per metus.

Vienas iš svarbiausių kino globalizacijos pavyzdžių – bendra filmų gamyba, kai jų kūrimą finansuoja daugiau negu viena šalis. Žinoma nemažai įvairių filmo kūrimo formų, pvz. dviejų lygių partnerių sutartis, akcijų turėtojų daugumos ir mažumos variantai ir kt. JAV kinas nesiremia bendra gamyba kaip finansavimo šaltiniu ar kaip platinimo tinklo plėtimo užsienio šalių rinkose potencialu. Taip pat yra ir Indijoje ir Honkonge, kurie santykinai rėmėsi savo jėgomis ir finansais. Tačiau Europoje bendra gamyba vienu metu buvo svarbus finansavimo šaltinis. Prancūzijoje pagal bendros gamybos projektus 6-ąjį dešimtmetį buvo finansuota tik 15 proc. kuriamų filmų. Tačiau vėliau šis rodiklis nuolat didėjo ir 7-ąjį dešimtmetį pasiekė 70 proc. Po to šis lygis krito ir 8-ąjį dešimtmetį buvo toks kaip pokario laikotarpio, nors 9-ojo dešimtmečio pabaigoje šis reiškinys dar šiek tiek atgijo. 10-ojo dešimtmečio viduryje filmų bendros gamybos lygis Vakarų Europoje siekė 50 proc. Mažesnių Europos šalių, pvz., Portugalijos ir Belgijos, beveik visi filmai bendros gamybos (Gyory ir Glas, 1994; *Screen Digest*, 1996, 1997b).

Pagrįstas teiginys, jog stipri filmų gamyba šalyje yra svarbiausia reikšmingo eksporto prielaida, ir yra glaudus ryšys tarp filmų gamybos bendro pajėgumo, filmų eksporto ir santykinai žemo importo lygio. 9-ąjį dešimtmetį pagrindiniai filmų eksportuotojai buvo JAV, Indija, Prancūzija, Italija, TSRS (tačiau dabartinės Rusijos kinas dėl menko finansavimo teikia kur kas mažiau vilčių, kadangi nustojo būti dosniai remiamas), JK, Vokietija, Japonija, Honkongas. Pasaulinėje filmų prekyboje neabejotinai pirmauja JAV. Jos filmus perka daugiausia šalių. TSRS buvo pagrindinė filmų eksportuotoja į jos įtakos sferą patekusias šalis. Kiti stambūs filmų eksportuotojai po JAV yra Prancūzija, Italija ir Indija. Šiuo požiūriu svarbią reikšmę turi regioniniai ir kolonijiniai ryšiai. Natūralu, jog prancūziški filmai populiaresni prancūziškai kalbančiose kraštuose ir buvusiose Šiaurės Afrikos kolonijose. Indiškų filmų daugiausia perka Pietryčių Azija ir Afrika.

Filmų importo ir eksporto bei jų kūrimo finansavimo šaltinių rodikliai rodo šalies kino industrijos kultūrą ir finansinę būklę. Kita vertus, nacionalinių ir užsienio filmų kiekis šalies kino teatrų ekranuose per metus rodo užsienio kultūros plitimą. Taigi JAV,

7.7 lentelė. Pagrindinių filmus eksportuojančių šalių pardavimai 9-ojo dešimtmečio pradžioje

	Šalių, kuriose platinama, skaičius	Kitų šalių, kur šalies pardavėjos tiekimai yra pagrindinis filmų šaltinis, skaičius	Kitų šalių, kur šalis pardavėja patenka į pagrindinių tiekėjų filmų trejetą, skaičius	Kitų šalių, kur šaliai pardavėjai tenka bent 5 proc. filmų eksporto, skaičius
JAV	79	56	77	79
Prancūzija	68	5	36	40
Italija	71	2	39	52
Indija	42	6	39	52
TSRS	55	10	17	28
Jungtinė Karalystė	69	1	19	33
Vokietija	56	0	8	15
Japonija	46	0	5	7
Honkongas	4	19	28	53

Šaltinis: Wildman and Sewek, 1988, p. 16; duomenys iš UNESCO, *Statistical Yaerbook*, 1984.

išskyrus mažus meno klubus, liko pakankamai atsparios užsienio filmų kerams. Tuo tarpu Europoje, nors ir būta kai kurių nacionalinės kinematografijos pakilimų, vyravo užsienio, daugiausia amerikietiški, kino filmai. JK dėl tos pačios kalbos ir nacionalinės kinematografijos silpnumo daugiausia pasikliovė filmų importu iš JAV. 1950 m. užsienio filmai sudarė 78 proc. visų šioje šalyje rodytų filmų. Kai šalis pradėjo atsigauti nuo karo padarinių, filmų importas 7-ąjį dešimtmečio pradžioje sumažėjo maždaug iki 70 proc., tačiau po to vėl nuolat didėjo ir 9-ojo dešimtmečio pabaigoje bei 10-ojo pradžioje siekė beveik 90 proc. Tačiau yra ir išimčių. Prancūzijoje užsienio filmų kiekis 9-ąjį dešimtmetį sumažėjo maždaug iki 65 proc. (Gyory ir Glas, 1994).

Parduotų kino teatrų bilietų kiekis rodo tas pačias importo skverbimosi į Europą ir Japoniją bei nuosavos gamybos filmų dominavimo JAV vidaus rinkoje tendencijas. JAV filmai kontinentinėje Europoje 9-ąjį dešimtmetį kasmet duodavo vis daugiau pajamų. Nedidelė išimtis – tik 7-ojo dešimtmečio pabaiga ir 8-ojo pradžia. Pavyzdžiui, Italijoje įplaukos iš užsienio filmų nukrito nuo 78 proc. pokario laiku iki mažiau kaip 40 proc. 1971 m., tačiau 10-ąjį dešimtmetį jau sudarė daugiau kaip 80 proc. visų įplaukų. Nors Prancūzijos nacionalinė kinematografija ir pakilo, 8-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 9-ąjį dešimtmetį šioje šalyje užsienio filmų daugėjo. 10-ąjį dešimtmetį iš užsienio filmų gaunamos įplaukos sudarė 60 proc., palyginus tik su 40 proc. 8-ąjį dešimtmetį. Pagal kino teatrų įplaukas JK ir Švedijoje Amerikos filmų dominavimas dar didesnis. Įplaukos iš nacionalinių filmų Švedijoje 10-ąjį dešimtmetį sudarė mažiau kaip 10 proc. visų įplaukų. Maždaug toks pat 10-ojo dešimtmečio pradžios šis rodiklis ir JK. Visos ES kino

teatruose gaunamos įplaukos už JAV filmus išaugo nuo 60,2 proc. 1984 m. iki 71,7 proc. 1991 m. Tačiau iki 10-ojo dešimtmečio ES šalyse buvo grįžtama prie nacionalinių ir kitų šios sąjungos šalių filmų. JAV filmų vidurkis ES šalių kino teatruose pagal gaunamas įplaukas 1996 m. nukrito iki 63 proc., o konkrečiai Prancūzijoje – iki 53 proc. ir JK iki 81 proc. Galų gale ir Japonija, kurios nacionalinė kinematografija buvo sąlyginai „sveika" ir kurios rinka atrodė labai nepalanki JAV filmams, taip pat pasidavė. Japonijos kino teatrų įplaukos už amerikietiškus filmus išaugo nuo 45 proc. 9-ąjį dešimtmetį iki beveik 60 proc. 10-ąjį dešimtmetį, o vėliau šie rodikliai nuolat augo (Gyory ir Glas, 1994; *Screen Digest*, 1996, 1997c).

7.3.5 Televizija

Svarbu pastebėti, kad iš kino filmų gaunamos pajamos ėmė mažėti, kadangi vis daugiau pinigų gaunama už televizijos pardavimus ir vaizdajuosčių nuomą. Šie duomenys buvo netgi dar mažiau sistemiški ir dėl akivaizdžių priežasčių ne tokie tikslūs. Tačiau jie rodo, kad JAV šiame naujame sektoriuje palaiko ir stiprina savo ekonominį dominavimą (IFPI, *Video Statistics*, įv. metų).

Tuo metu, kai kino industrijos pasaulinė plėtra yra jau ilgai vykstantis procesas, televizijos globalizacija yra kur kas naujesnis reiškinys. Iš dalies tai lemia naujesnė technologija. Tačiau, aiškinant šį reiškinį, reikia nepamiršti nacionalinių vyriausybių vaidmens (nuosavybės valdymas, finansavimas, teisinis reguliavimas, cenzūra). Abiem argumentams reikalingas istorinis paaiškinimas. Televizijos gamybos ir transliavimo technologija buvo sukurta dar prieš Antrąjį pasaulinį karą. Televizijos transliacija JAV ir JK prasidėjo 4-ąjį dešimtmetį. Tačiau Vakaruose plačiau televizija paplito tik 6-ojo dešimtmečio pabaigoje – 7-ojo pradžioje. Prancūzijoje 1954 m. viso labo buvo 125 000, o Vakarų Vokietijoje mažiau kaip 90 000 televizijos imtuvų, o tai sudarė mažiau kaip 3 televizorius 1 000 gyventojų (UNESCO, 1963).

Televizija iš gyventojų reikalauja didesnių individualių investicijų negu kinas. Tai buvo santykinio pertekliaus technologija, ir skurdžiame dešimtmetyje po Antrojo pasaulinio karo tai negalėjo suklestėti ten, kur vartojimui buvo skiriama daug mažiau reikšmės negu investicijoms ir gamybai. Šioje situacijoje nacionalinis ir užsienio kinas pritraukdavo daug žiūrovų. Televizijai teko antraeilis vaidmuo. Tačiau, kai 7-ąjį dešimtmetį pradėjo sparčiai augti Vakarų ekonomika ir tai pasireiškė per didesnį namų ūkio vartojimą, televizijos imtuvų ėmė sparčiai gausėti, o jų kaštai mažėti. Gausėjant televizijos imtuvų, panašiai kartu plito TV programos ir žanrai, o tai buvo svarbi tolesnės visos televizijos industrijos plėtros prielaida. Tik 9-ąjį ir 10-ąjį dešimtmečius ne Vakaruose vykusi nacionalinių televizijos rinkų plėtra sudarė sąlygas vystytis globalinei televizijos rinkai.

Nors televizijai, palyginus su kinu, būdingas individualus naudojimas, nuo pat pradžios ji turėjo ypač viešą pobūdį. Tam tikroje teritorijoje galėjo būti naudojami dideli antžeminės transliacijos dažnių kiekiai, kuriems prižiūrėti ir reguliuoti būtina valstybės pagalba. Televizijos programų vienalaikės transliacijos tiesiogiai į gyventojų na-

7.8 lentelė. Nuosavų televizorių skaičius 1959–1992 m.

	Bendras televizorių skaičius, mln.					Televizorių skaičius 1 000 žmonių				
	1959	1969	1980	1988	1992	1959	1969	1980	1988	1992
Iš viso	87,0	251,0	558,0	756,0	873,0	39,0	89,0	125,0	148,0	160,0
Afrika	0,04	1,1	8,0	17,0	26,0	0,2	3,2	17,0	28,0	38,0
Azija			98,0	160,0	235,0			38,0	53,0	73,0
Rytų Azija	3,5	23,0				25,0	138,0			
Pietų Azija	0,1	2,5				0,1	2,3			
Šiaurės Amerika	56,2	89,0	166,0	214,0	226,0	287,0	397,0	661,0	790,0	800,0
Lotynų Amerika	2,7	15,0	36,0	64,0	76,0	13,0	54,0	99,0	149,0	166,0
Europa	20,3	86,5	243,0	289,0	300,0	48,0	188,0	324,0	372,0	381,0
Okeanija	0,7	3,3	7,0	11,0	11,0	43,0	175,0	296,0	411,0	375,0
Išsivysčiusios šalys			478,0	585,0	616,0			416,0	485,0	498,0
Besivystančios šalys			80,0	171,0	257,0			24,0	44,0	61,0

Šaltinis: UNESCO, Statistical Yearbook, 1970, 1988, 1994.

mus demokratiškas ar kitokias vyriausybes nuo pat pradžios labai domino transliacijų turinio ir finansavimo aspektais. Visi ankstyvieji televizijos transliuotojai, išskyrus JAV, buvo visiška ar bent jau dalinė visuomeninio sektoriaus nuosavybė. Paprastai jie buvo finansuojami labai įvairiai: iš valstybės iždo lėšų, valstybės įvesto abonementinio mokesčio ir pajamų iš reklamos. Nors ir būta potencialių tarptautinės transliacijos galimybių, ankstyvųjų televizijos stočių organizacija ir orientacija turėjo aiškų nacionalinį pobūdį. Žinoma, pasitaikydavo dažnių sutapimų už nacionalinių teritorijų, ypač tankiai gyvenamuose Europos regionuose, taip pat ir Vakarų–Rytų dažnių sutapimo atvejų, ir tai turėjo atitinkamą politinę reikšmę. Tačiau šio pobūdžio tarptautinės transliacijos buvo labai ribotas ir antraeilis technologinis reiškinys.

Per pastaruosius dvidešimt metų daugelis technologinių ir politinių pokyčių gerokai pakeitė televizijos panoramą ir pastūmėjo ją link globalizacijos. Pirma, ir tai svarbiausia – iškilo ir plėtojosi daug šalių, turinčių transliavimo sistemas ir daug televizijų, kurių programas galima stebėti. Nuo vakarietiškojo kamieno televizija pokario metais plito į Rytų Europą ir Tarybų Sąjungą, Lotynų Ameriką, Aziją ir Afriką. Antra, antžeminės televizijos kanalų nuolat daugėjo pirmiausia Vakaruose, o vėliau ir kituose regionuose. Iš dalies tai vyko dėl to, kad vyriausybės buvo nusiteikusios plėsti televizijos bendrovių finansavimo įvairovę, dėl ko yra aiškiai ribotas tik iš subsidijų ir abonementinių mokesčių finansuojamų programų ir kanalų kiekis. Nacionalinių, visuomeninių ar visiškai privačių televizijų pajėgumai ir finansavimo bazė taip pat pasipildydavo iš reklamos pajamų ir rėmėjų įnašų. Tačiau transliacijos pajėgumų stiprėjimas retai būdavo suderintas su nacionalinės audiovizualinės industrijos pajėgumais teikti transliaci-

jos paslaugas visais įmanomais variantais. Taigi nacionalinės televizijos plėtra kartu žadino užsienio televizijos poreikį.

Trečia, šiuos pastarųjų metų poslinkius spartino technologiniai ir normatyviniai pokyčiai. Pats svarbiausias iš jų buvo palydovinė ir kabelinė televizija. Pradėjus veikti kabelinei ir palydovinei televizijai, kanalų skaičius Europoje per penketą metų, nuo 1988-ųjų iki 1993-ųjų, išaugo nuo 104 iki 165, o ES – nuo 77 iki 129 (IDATE, 1993, p. 39). 8-ąjį dešimtmetį bendras transliuojamų kanalų skaičius Europoje išaugo iki daugiau kaip 250 (*Screen Digest*, 1997a). Šios technologijos televizijos bendrovėms sudaro galimybę apeiti nacionalinių stočių norminį reglamentavimą ir veikti šalia antžeminės transliacijos stočių. Minėtos technologijos griauna natūralią riboto pritaikymo antžeminės televizijos elektromagnetinių dažnių monopoliją. Be to, kadangi palydovai iš kosmoso gali transliuoti į daugelį skirtingų šalių teritorijų, tai jie nebūtinai patenka jurisdikcijon tų šalių, kurios priima palydovinės transliacijos laidas. Palydovinės televizijos sąveika su kabeliniais tinklais gerokai išplėtė palydovinės transliacijos paslaugas. Tokioje suderintoje kombinacijoje keletas priėmėjų jungiasi į didesnį kabelinį tinklą ir taip išvengia brangios TV laidų priėmimo technikos pirkimo investicijų. Kabelinės televizijos paslaugos kaina, nors ir nevienoda skirtingose šalyse bei regionuose, tačiau yra gerokai mažesnė negu antžeminės televizijos ir dėl to neabejotinai plėsis. Kabelinės televizijos skverbimasis į Vakarų Europos rinką akivaizdžiai didėja: nuo 17 proc. 1990 m. iki 25 proc. 1995 m. Palydovinė televizija per tą patį laikotarpį išaugo nuo 2 proc. iki 12,6 proc. (*Screen Digest,* 1997a).

Ketvirta, technologinius ir ekonominius pokyčius lydėjo politinio ir teisinio dereguliavimo bangos beveik kiekvienoje Vakarų ir daugelyje besivystančių šalių. Šis procesas palietė: veikiančių antžeminės transliacijos kanalų komercializaciją ir privatizaciją; palydovinės ir kabelinės televizijos paslaugų normatyvinės bazės kūrimą; televizijos bendrovių griežto reguliavimo taisyklių atsisakymą; žiniasklaidos bendrų įmonių steigimo draudimų panaikinimą. Šis technologinių pokyčių ir griežto reguliavimo panaikinimas suteikė pasaulinei televizijos rinkai naujų televizijos stočių bendros nuosavybės ir televizijos kanalų plėtros galimybes. Tai irgi paskatino bendros gamybos ir bendro finansavimo, kaip ir nacionalinių programų, skirtų globalinei rinkai, plėtrą. Trumpai apžvelgsime atliktus TV importo tyrimus.

Buvo mėginama pamatuoti nacionalinės televizijos ir importo apimtis. Tyrimai atlikti įvairiais metodais, o jų rezultatus nulemdavo daugelis veiksnių: televizijos produkcijos išleidimo imties trukmės pasirinkimas; kokiu metų laiku atliekamas tyrimas; ar tyrėjai susitelkę į visą televizijos žiūrėjimo laiką, ar tik į intensyviausias valandas; kokie kanalai pasirinkti. Tos pačios šalies skirtinguose televizijos kanaluose gali būti labai skirtingi užsienio televizijos programų lygiai. Naujienų, oro prognozių ir sporto transliacijos beveik visada kuriamos vietoje. Vienose tyrimo imtyse šios transliacijos įskaičiuojamos, kitose neįskaičiuojamos. Nepaisant minėtų aplinkybių, daugelyje šios srities tyrimų padaryta akivaizdi pažanga (Nordenstreng ir Varis, 1974; Varis, 1986; Sepstrup, 1991).

Štai kas paaiškėjo iš šių tyrimų. Pirma, išskirtinė JAV padėtis. Jos vienintelės turi labai mažai užsienio televizijos programų. 1973 m. minėtų programų transliacija svar-

biausiuose JAV televizijos kanaluose sudarė vos 1 proc. ir per kitą dešimtmetį pakilo tik iki 2 proc. Antra, JAV televizijos programų dominavimas vidaus rinkoje dar labiau išryškėja jas sėkmingai eksportuojant. Milžiniškos Amerikos audiovizualinės produkcijos eksporto įplaukos tradiciškai buvo grindžiamos stipriu filmų sektoriumi, eksportuojančiu ir kino juostas, ir televizijos programas. Per pastaruosius dvidešimt metų televizijai skirtų programų eksportas išaugo. 8-ojo dešimtmečio pradžioje JAV kasmet eksportuodavo maždaug apie 150 000 televizijos programos valandų. Šios apimtys reiškė, kad JAV buvo didžiausias televizijos programų eksportuotojas, daugiau negu tris kartus viršijantis kitų trijų didžiausių eksportuotojų apimtis kartu paėmus. Akivaizdus ir geografinis JAV dominavimas. JAV buvo ir tebėra didžiausias televizijos programų eksportuotojas į visus pasaulio regionus ir beveik į kiekvieną pasaulio šalį, taip pat ir į svarbiausias Europos bei Lotynų Amerikos rinkas, taip pat ir besivystančias ar mažesnes Vidurinių̨jų Rytų, Azijos ir Afrikos rinkas. Lotynų Amerikos žiūrovas gali labiau pageidauti kalbiniu požiūriu jam artimesnės Ispanijos televizijos. Tačiau ir šių šalių užsienio televizijoje JAV tenka 75 proc. Vakarų Europoje 9-ąjį dešimtmetį tai sudarė maždaug 45 proc. Ganėtinai sunku pateikti tikslius iš eksporto gaunamų finansinių pajamų skaičius. Amerikos kino filmų asociacija (*Motion Picture Association of America*) įvertino, kad visų JAV kompanijų bendros pajamos iš užsienio programų išaugo nuo 66 mln. JAV dolerių 1963 m. iki 485 mln. JAV dolerių 1983 m. (Renard ir Litman, 1985). Dabar šie rodikliai gerokai didesni.

Trečia, vienoje EBPO narių grupėje – Prancūzijoje, Vokietijoje ir JK – yra palyginti daugiau užsienio TV programų negu JAV, nors kitose nedidelėse Vakarų šalyse kur kas daugiau užsienio TV programų. Minėta trijų šalių grupė turi santykinai stiprią savo nuosavą televiziją, sėkmingai eksportuojančią savos gamybos programas. Vokietijoje užsienio programos 1973 m. sudarė 26,5 proc., o 1986 m. – 27 proc. Prancūzijoje tais pačiais metais atitinkamai – 9 proc. ir 16 proc., JK – 13 proc. ir 27 proc. Japonija ir Italija 8-ąjį dešimtmetį importavo maždaug po 10 proc. TV programų. Deja, vėlesnių metų duomenų nėra, nors paviršutiniški faktai ir mokėjimų balanso statistika leidžia galvoti, kad importo lygis tose šalyse panašiai augo kaip ir Prancūzijoje, Vokietijoje ir JK.

Ketvirta, po JAV daugiausia TV programų eksportuoja Prancūzija, Vokietija ir JK. Yra dar keletas panašaus dydžio ir reikšmės televizijos programų eksportuotojų, didinančių savo eksportą. Tai Brazilija, Meksika, Egiptas, Honkongas, Ispanija ir Australija (Wildman ir Siwek, 1988; Sinclair et al., 1996). Tarp trijų Europos šalių JK daugiausia TV programų eksportavo į likusią Vakarų Europos dalį (ypač į mažas šalis), taip pat ir į JAV. Prancūzijos ir Vokietijos prekyba mažesnė ir tik į giminingų kalbų šalis. Įdomu tai, kad prekyba TV programomis tarp trijų minėtų šalių buvo palyginti maža (tai priešinga visai jų tarpusavio prekybai, žr. 3 sk.).

Švedijos, kitaip negu minėtų šalių, TV industrija palyginti menkai išvystyta, joje daug ir nuolat daugėjančių užsienio programų ir menkas programų eksportas. Tai ganėtinai nemaloni daugelio nedidelių šalių padėtis. Jau 1973 m. importas sudarė 33 proc. nuosavos produkcijos kiekio ir iki 1988 m. išaugo iki 37 proc. Tačiau tai būdinga ne visoms mažoms šalims. Daugelis jų plėtoja nacionalines televizijas, o kitos yra priverstos pirkti užsienio programas (žr. Wildman ir Siwek, 1988).

7.3.6 Turizmas

Turizmas yra viena iš akivaizdžiausių, nors ir labai sunkiai išmatuojamų kultūros globalizacijos formų. Keletas reiškinių akivaizdžiai parodo visuomenių laiko ir erdvės susispaudimą negu poilsio tarptautinių kelionių kaštų mažėjimą bei didėjantį jų prieinamumą ir dėl to Vakarų beveik visų socialinių sluoksnių žmonių, galinčių pabėgti nuo kasdienės rutinos, skaičiaus didėjimą. Vakaruose paplitusios ir kitos tarptautinių kultūrinių mainų formos. Tačiau kokia kita forma aprėpia tiek daug įvairių socialinių sluoksnių žmonių ir suteikia jiems galimybę taip plačiai, betarpiškai ir apčiuopiamai patirti kitas kultūras? Be to, kokia kita veikla taip suartina visiškai skirtingų vietovių žmones – vietovių, kurios turistams pateikia didžiulę kultūros pavyzdžių įvairovę. (Urry, 1990)?

Tačiau toks iš esmės kultūrinis turizmo aiškinimas, kad ir paviršutiniškai tiriant, turi būti tiksliau apibrėžiamas. Pirma ir svarbiausia, turizmas turi būti nagrinėjamas ir ekonominiu, ir kultūriniu aspektais. Nors nepriklausomas keliavimas santykinai labai paplitęs, joks tarptautinis turistas negali išvengti naudojimosi įvairių turizmo paslaugas organizuojančių ir koordinuojančių, didelių ar mažų, savo šalies ar užsienio bendrovių paslaugomis. Antra, kelionių pobūdį lemia ekonominiai svertai: kas gali keliauti, kur keliauti, ar dažnai gali keliauti ir ką veikia turistai atvykę į pasirinktą vietą. Galima dar pridurti, kad nuo ekonominių svertų priklauso ir turisto patiriami įspūdžiai, investicijų struktūra, darbo rinkos pobūdis ir bendras šalies dalyvavimas tarptautinėje ekonomikoje, o visa tai, žinoma, duoda pagrindo teigti, kad turizmas gali būti ir dažnai yra nepaprastai svarbus darbdavys bei užsienio valiutos šaltinis. Turizmas daro įtaką infrastruktūros plėtojimui ir yra patraukli tiesioginių užsienio investicijų sritis. Trečia, ne visas turizmas yra tarptautinis. Turizmo, kaip plačiai Vakaruose paplitusio reiškinio, šaknys glūdi ne tarptautinėse, o būtent vietinėse kelionėse. Pagaliau ekonomika iš dalies formuoja turistų kultūrinės patirties įtakos pobūdį ir prigimtį. Turistų gausiai lankomos vietos patiria reikšmingas ekonomines pasekmes, kurios pakeičia turistų lankomų vietų kultūrą ir ekonomiką.

Vyriausybinės ir turizmo organizacijos renka turizmo informaciją, o muitinės ir migracijos agentūros kontroliuoja žmonių judėjimo per valstybių sienas srautus. EBPO šį tą padarė, kad būtų galima informaciją palyginti, tačiau tarptautinio turizmo informacija gana ribota (OECD, 1986). Trumpalaikių ir ilgalaikių apsilankymų klasifikacija atskirose šalyse yra skirtinga. Šalys taip pat nevienodai renka duomenis apie verslą ir turizmą. Tačiau kokius duomenis apie turizmą ta ar kita šalis beturėtų, jie bus tik vienas žmonių srautų ir ekonominių sandorių matas, o iš tikrųjų reikėtų plačiau įvertinti turistinių kelionių socialines-kultūrines pasekmes ir atvykėliams, ir šeimininkams.

Nors tarptautinio turizmo, kaip organizuoto verslo, pėdsakų galima aptikti jau prieš gerą šimtmetį, o tarptautines keliones – dar anksčiau, tačiau iki 1950 m. santykinai patikimi duomenys apie tarptautinius turistų srautus nebuvo renkami. Tuo metu apytikris tarptautinių turistų skaičius sudarė 25,3 mln., o visos turistų išlaidos sudarė daugiau kaip 2 mlrd. JAV dolerių. Vėlesnių dešimtmečių duomenys liudija besitęsiančią ir augančią turizmo plėtrą. 1960 m. tarptautinių turistų skaičius išaugo iki 69,3 mln., o jų išlaidos pasiekė 6,9 mlrd. JAV dolerių; 1970 m. šie duomenys sudarė atitinkamai 159,7 mln. ir 17,9 mlrd.;

1980 m. – 284,8 mln. ir 102,4 mlrd.; 1990 m. – 454,8 mln. ir 255 mlrd. Nors 10-ąjį dešimtmetį ekonomikos augimas sulėtėjo EBPO šalyse, turistų skaičius kasmet perkopdavo pusės milijardo lygį. 1995 m. 561 mln. turistų išleido per 380 mlrd. JAV dolerių. Turizmo duomenys byloja precedento neturinčius faktus: netgi tada, kai pokario metų spartaus augimo tempai lėtėjo, turizmo išlaidos faktiškai augo. O pagal Pasaulio turizmo organizacijos prognozes, sudarytas pagal dabartines tendencijas, laukiama, kad 2010 m. bendras pasaulinis turistų skaičius bus virš milijardo (World Tourist Organization, 1991, 1997).

Tačiau nereikia galvoti, kad tarptautinio išvykstamojo turizmo vietos, kaip ir atvykstamojo turizmo vietos, taip pat tarptautinio turizmo išlaidos bei pajamos vienodai pasiskirsto visame Žemės rutulyje. Per pastaruosius trisdešimt metų daugiausia turistinių kelionių buvo tarp Šiaurės Amerikos ir Vakarų Europos. Tarptautinių kelionių pastaruoju metu palyginti smarkiai padaugėjo Japonijoje ir Australijoje (OECD, 1986). Nors pastarojo meto duomenys rodo, kad nelygybė išlieka. 1994 m. tik 2,5 proc. tarptautinių turistų keliavo iš Afrikos, 1,2 proc. iš Viduriniųjų Rytų ir 0,6 proc. iš Pietų Azijos. Iš Europos buvo 53 proc. visų tarptautinių turistų, o likusieji – iš Amerikos (daugiausia iš Šiaurės Amerikos ir Meksikos) ir Azijos (daugiausia iš Japonijos, Taivano ir Australijos). Panašios ir turistų išlaidos. Daugiau kaip 60 proc. visų turistų išlaidų tenka G7 grupės šalims, taip pat Austrijai, Belgijai ir Olandijai (World Tourist Organization, 1997).

7.4 Kultūros globalizacijos istorinės formos: apibendrinimas

Svarbu pripažinti ir kultūros globalizacijos ikimoderniąsias formas, ir vėliau įsivyravusį nacionalinių kultūrų dominavimą (aptartą 7.2 poskyryje), tačiau reikia pažymėti, kad pastaruoju metu vyko kiekybiniai ir kokybiniai kultūros globalizacijos poslinkiai. Ir tai *nėra* tik bet kurio jau žinomo kultūros globalizacijos aiškinimo, pvz., hiperglobalistų, transformacionalistų ir kitų, patvirtinimas. Anksčiau pateikti įrodymai verčia pastebėti, kad dvidešimtojo amžiaus pabaigoje iš esmės pasikeitė kultūrinio bendravimo ir kultūrinių ryšių geografinė, betarpiškumo ir greičio plotmė. Šį procesą lydėjo ne tik istoriškai unikalių technologijų vystymasis, bet ir kultūrinių sąveikų įvairovės institucionalizacija. Daugelis minėtų pokyčių vis labiau ir labiau peržengia nacionalinių kultūrų teritorinio pasidalijimo ir nacionalinių valstybių sienas bei socialinių erdvių ribas. Svarbiausi šių pokyčių elementai pateikti 7.1 ir 7.2 tinkleliuose.

Pirma, dvidešimtojo amžiaus pradžią žymėjo naujų ryšių ir transporto technologijų bei jų pritaikymo globaliai veikiančiuose infrastruktūrose banga. Šie pokyčiai atvėrė daugybę ryšio kanalų, kurie lengvai perkirsdavo nacionalines sienas, bei padidino ryšio linijų ir ryšio rūšių įvairovę į tuos regionus ir vietoves, kur jie buvo nutiesti, ir smarkiai sumažino kaštus. Tačiau ryšių infrastruktūrų augimo nelydėjo toks pat pasaulinių ryšių augimas nacionalinių ryšių sąskaita, nes tai padėjo ugdyti ir nacionalinius ryšius, ir tarptautinį kultūrinį bendravimą. Dvidešimtojo amžiaus pabaigoje užplūdo kitos naujovių bangos, pagreitinusios palyginti kuklių ankstyvųjų technologijų plėtrą: informa-

7.1 tinklelis. Svarbiausi kultūros globalizacijos istoriniai veiksniai ir kontekstas

	Ikimodernusis laikotarpis (iki 1500 m.)	**Ankstyvasis modernusis laikotarpis (apie 1500–1850 m.)**	**Modernusis laikotarpis (apie 1850–1945 m.)**	**Šiuolaikinis laikotarpis (1945 m. ir vėliau)**
Svarbiausi kultūros globalizacijos veiksniai	Kultūrų plitimas ir lenktyniavimas per migraciją, karus ir prekybą Pasaulinės religijos Multikultūrinės imperijos Pagrindiniai motyvai – sielos išgelbėjimas ir politinė galia	Kultūrų plitimas ir lenktyniavimas per migraciją, karus ir prekybą Pasaulinės religijos Multikultūrinės imperijos Išlieka sielos išgelbėjimo ir politinės galios motyvai	Europos globalinės imperijos Tarptautinės amžiaus ideologijos – socializmas, nacionalizmas ir liberalizmas Tarptautiniai amžiaus traktatai, tai yra vakarietiškasis mokslas Išlieka sielos išgelbėjimo ir politinės galios motyvai	Didelės visuomeninės ir privačios žiniasklaidos, turizmo, transporto ir ryšių korporacijos Tarptautinės amžiaus ideologijos ir traktatai, pasauliniai ekspertų tinklai Pagrindiniai motyvai – pelno/pramogų siekis
Kiti svarbiausi kultūriniai tinklai	Dauguma kultūrinių tinklų ir srovių labai lokalizuoti	Dauguma kultūrinių tinklų ir srovių labai lokalizuoti	Europos, Lotynų ir Šiaurės Amerikos nacionalinių valstybių ir tautiškumo formavimasis ir vėlesnis praturtinimas	Nacionalinės valstybės ir tautiškumas įsigali beveik visame pasaulyje

cijos ir vaizdo pervedimas į skaitmenines technologijas, palydovinės transliacijos ir telefoninės sistemos, naujos kabelių ir pluoštinių šviesolaidžių technologijos ir pagaliau kompiuterių ir telekomunikacijos tinklų integracija, galiausiai davusi pasaulinį *World Wide Web* tinklą. Šalia šių technologinių infrastruktūrų daug tarptautinių institucijų ir organizacijų siekė reglamentuoti pasaulinius kultūros srautus. Pasauliniais ryšiais ir kultūra atvirai rūpinasi UNESCO, technologinių infrastruktūrų pasauliniu reglamentavimu užsiima Tarptautinė telekomunikacijų sąjunga (TKS) ar INTELSAT (žr.1.2.3 skirsnį) ir pagaliau Pasaulio prekybos organizacija (PPO), kuri į kultūros protekcionizmo reikalus įsipainiojo per prekybos liberalizaciją. Šis reglamentavimas nesutrukdė ryšių plėtros, kuri akivaizdi ir nacionaliniu, ir regioniniu, ir pasauliniu lygmenimis.

Antra, dabartinė kultūros globalizacija nuo ankstesnių skiriasi kur kas didesniais vaizdinių ir praktikos perteikimo mastais ir greičiais. Ekonomikos ir kultūros raida tiek vietiniu, tiek tarptautiniu lygmenimis darosi vis labiau priklausoma nuo informacijos. Taikomojo ir strateginio pobūdžio žinių reikšmė labai išaugo ne tik Vakarų, bet ir kitose pasaulio šalyse (Bell, 1973; Reich, 1991; Lash ir Urry, 1994). Televizijos, radijo, telefonų rinkos prisotinimas Vakaruose, šių prekių rinkų augimas Pietuose ir naujų ryšių technologijų plėtra kartu paėmus rodo, kiek daug dėmesio ir pastangų žmonės skiria ryšių technologijų plėtrai ir reikšmei. Informacinio tankio augimas vietose yra susijęs su užsieninių ženklų, simbolių ir kūrybos produktų atėjimu į nacionalines kultūras ir ekonomikas (Deibert, 1997). Radijo transliacijos, komercinė reklama, filmų eksportas, televizijos programos, knygų ir žurnalų prekyba – visa tai rodo prekių ir informacijos tarptautiškumo lygio augimą. Kultūrinių mainų ir kultūrų plitimo ekstensyviai ir intensyviai plėtrai reikalingas pakankamas šią plėtrą lydinčių procesų greitis. Ryšiai vis labiau tampa momentiniais. Tas greitis ypač pastebimas žinių pranešimo srityje, kai pasitelkusi palydovines technologijas televizija labai operatyviai gali transliuoti įvykių vaizdus iš viso pasaulio. Šie realiame laike vykstantys kultūriniai ryšiai, ar tai būtų plačiai paplitęs telefono naudojimas, gyvenimo įvykių transliacija ar vaizdo konferencijos, dabartinei kultūros globalizacijai suteikia dabarties kultūros globalizacijos istorinį išskirtinumą. Be abejo, išlieka reikšmingi informacijos greičio ir tankio, užsienio ir vietinių, pasaulio ir valstybės lygio bei skirtingo laiko ir vietų skirtumai.

Trečia, labai svarbu pastebėti, kad šios sistemos yra intensyviai naudojamos verslo, gamybos, prekybos ryšių, taip pat populiarios kultūros perdavimo ir priėmimo srityse. Šios technologijos taip pat tarnauja elito ir aukštuomenės, mokslo ir akademinėms kultūroms ir kartais išryškėja jų turinyje, įsiliedamos į verslo informacinių sistemų ir komercializuotos kasdienės kultūros vandenyną. Nėra jokių istorinių paralelių šioms ekstensyvioms ir intensyvioms, prekybą ir pramogas formuojančioms kultūros srovėms. Po 1945 m. tai pasireiškė tarptautinių kelionių ir masinio turizmo augimo šuoliu. Pažymėtina, kad šis reiškinys turi devynioliktojo amžiaus Europos elitinio turizmo pirmtakus, tačiau šis laikmetis yra tik nykštukas, palyginus su dabarties turizmu.

Ketvirta, pasikeitė vyraujantys kultūros globalizacijos būdai. Praeities imperinėse valstybėse svarbiausi kultūrų maišymosi veikėjai buvo intelektualų ir technokratų sluoksniai. Dabartiniame pasaulyje juos pakeitė žiniasklaidos industrija ir didesnis asmenų ir žmonių grupių judėjimo intensyvumas. Šių sąveikavimo procesų centre yra MNK. Ta-

7.2 tinklelis. Istorinės kultūros globalizacijos formos

	Ikimodernusis laikotarpis (iki 1500 m.)	Ankstyvasis modernusis (laikotarpis apie 1500–1850 m.)	Modernusis laikotarpis (apie 1850–1945 m.)	Šiuolaikinis laikotarpis (1945 m. ir vėliau)
Ekstensyvumas	Visos pasaulinės religijos ir imperijos išliko regioninės, nors plito daugelyje visuomenių ir kultūrų	Krikščionybė išplinta Amerikoje demografinių ir karinių pergalių pagrindu	Vakarų globalinės imperijos kuria ir plėtoja negausius tarpelitinės kultūros ryšius. Tai sudaro dalį infrastruktūros, padedančios tarptautinėms amžiaus ideologijoms sklisti į Aziją, Afriką, Lotynų Ameriką	Kaip niekada anksčiau išplėtotos telekomunikacijų, lingvistinių sąveikų ir transporto infrastruktūros
	Induizmas apsiribojo Indijos subkontinentu; budizmas apsiribojo Pietų ir Rytų Azija; krikščionybė apsiribojo Europa ir Artimaisiais Rytais; islamas ankstyvojoje pasaulinių religijų fazėje buvo globalesnis: nuo Pietų Azijos iki Šiaurės ir Rytų Afrikos	Vakarų kultūra silpnai skverbiasi ir daro įtaką už Naujojo pasaulio ribų		Anglų kalbos, kaip pasaulinės kalbos, vartojimas nebeturi konkurentų
			Vakarų globalinės imperijos plėtoja tarpkontinentinių ir tarpregioninių telegrafo ryšių ankstyvąsias infrastruktūras	Labai plati, tačiau ne visur tolygiai pasiskirsčiusi bendros nuosavybės, veiklos ir kultūros produktų pasaulinės rinkos pasiekiamumo skalė
	Sėkmingiausios ir ilgalaikės multikultūrinės imperijos taip pat regioninės: Romos imperija, Han dinastijos Kinijoje		Vakarų globalinės imperijos įtvirtina Europos kalbas kaip pasaulines *lingua franca*	Naujų kultūros perdavimo ir priėmimo priemonių (TV, radijo ir kt.) išplitimas pasaulyje
	Didesnės, tačiau silpnos kultūrų požiūriu klajoklių mongolų imperijos		Ankstyvųjų tarptautinės žiniasklaidos bendrovių – naujienų agentūrų – iškilimas	Populiarių kūrinių judėjimas Vakaruose taip pat iš Šiaurės į Pietus
			Vakaruose daugėja kultūrinių institucijų ir srovių, organizuotų kylančių nacionalinių valstybių lygmeniu	Nedidelių, bet augančių populiarių ir literatūrinių kultūros formų grįžimas iš Pietų į Šiaurę

Intensyvumas	Mažas	Mažas	Palyginus su ikimoderniąja epocha, auga pasauliniu lygmeniu, tačiau Vakaruose darosi vis mažiau populiarus dėl nacionalinių kultūrų, institucijų, komunikacijos ir transporto sistemų augimo	Reguliuojamų mainų ir ryšių tarp valstybių bei dideliuose regionuose apimtys labai išauga Skaitmeninių technologijų sklidimas visose žiniasklaidos priemonėse
Greitis	Nežymus	Mažas	Didėja, kadangi transporto priemonės darosi greitesnės ir patikimesnės, o ankstyvosios telekomunikacijos leidžia akimirksniu perduoti tekstą ir balsą	Akimirksnio ryšio galimybės, transporto greičiai gerokai didesni ir pigesni negu anksčiau
Įtakos linkmė	Atėjusios pasaulinės religijos ir imperijos pakeitė atsivertėlių kultūrinį gyvenimą, dažnai skleidė raštingumą kartu su pasaulėžiūros esminiais pokyčiais Geografiškai nutolusių kultūrinių santykių srautai Eurazijoje suteikia imperijų jungimosi ir bendruomenių savitumų plitimo galimybes	Pradinė Europos ekspansija daugiau pasižymėjo ne kultūriniu, bet kariniu Europos erdvių užvaldymu Krikščionybė išplinta Amerikoje ir labai lokalizuotai Afrikoje ir Azijoje. Minimali įtaka įsigalėjusioms islamo, Indijos, Kinijos ir kitoms civilizacijoms	Kolonijinių ryšių infrastruktūros stiprina metropolijos vykdomą kolonijinę priežiūrą Vakarų tautose, kur elitas ir masės nepatiria išorinės kultūros įtakos, didėja nacionalizmo galia Nacionalizmas daro tam tikrą įtaką kolonijinio elito kultūroms, tačiau mažiau veikia liaudies kultūrą	Kultūros, ekonomikos ir politikos globalaus sąveikavimo galimybių ir kaštų pokyčiai; pagalbos kitoms šalims sistemos sukūrimas, multinacionalinių korporacijų (MNK), tarptautinių nevyriausybinių organizacijų (TNO) ir kt. veikla Didėja užsienio įtaka nacionalinių žiniasklaidos korporacijų nuosavybei ir kontrolei bei kultūrinių prekių rinkoms

7.2 tinklelio tęsinys

	Ikimodernusis laikotarpis (iki 1500 m.)	Ankstyvasis modernusis (laikotarpis apie 1500–1850 m.)	Modernusis laikotarpis (apie 1850–1945 m.)	Šiuolaikinis laikotarpis (1945 m. ir vėliau)
Įtakos linkmė *Tęsinys*	Naujų idėjų, technologijų, pvz., spausdinimo, plėtra pagrindinėse Eurazijos ir dalyje Afrikos civilizacijų turėjo svarbią ir vis didėjančią reikšmę	Susidūrimo su kitomis kultūromis pradinė įtaka Europai tikriausiai didesnė negu Europos įtaka kitoms kultūroms	Kitos tarptautinės ideologijos ir aiškinimai labiausiai veikia elitą. Marksizmas per intelektualus ir masinius politinius judėjimus didžiausią įtaką turėjo Tarybų Sąjungoje, Kinijoje ir kitur. Mokslo plėtra keitė įsitikinimus ir kasdienę praktiką už Vakarų šalių ribų	Didėja totalitarinių/autoritarinių kultūros projektų ir informacijos kontrolės sunkumai Didėja valstybės vadovaujamų nacionalinės kultūros projektų įgyvendinimo kultūroje sunkumai
			Tautų ir nacionalinių valstybių kilimas turėjo didelę įtaką ryšių, transporto, švietimo ir visų rūšių kultūrinių institucijų (nacionalinė spauda, nacionalinė žiniasklaida ir kt.) sistemų organizavimui ir erdvinei plėtrai	Lokalizuotos, tačiau didelės ekonominės ir kultūrinės masinio turizmo pasekmės Tautinės saviraiškos formavimosi kultūriniame kontekste pokyčiai
Infrastruktūros	Patikima nejūrinė laivyba	Patikima jūrinė laivyba	Geležinkeliai	Kabelinės, palydovinės, kompiuterinės telekomunikacijos, internetas
	Rašymas ranka	Mechanizuota spauda	Telegrafas	
	Imperinės struktūros, sudarančios sąlygas saugiai įveikti ilgus žemės ir jūros atstumus	Imperinės struktūros, sudarančios sąlygas saugiai įveikti ilgus žemės ir jūros atstumus	Garo jėgos ir mechanizuotos energijos varoma laivyba	Radijas, televizija
			Imperinės kontrolės sistemos	Reaktyviniai keleiviniai lėktuvai

Instituciona-lizacija	Nėra jokių formalių institucijų tarpcivilizaciniams reiškiniams reguliuoti ar tarpininkauti	Nėra jokių formalių institucijų tarpcivilizaciniams reiškiniams reguliuoti ar tarpininkauti	Pirmosios tarptautinės visuomeninės sąjungos pradeda reguliuoti kultūrų sąveiką, standartizuoja laiką, pirmasis tarptautinis autorių teisių įstatymas, tarptautinio telegrafo ir pašto paslaugų taisyklės	Didėja tarptautinių kultūros sąveikų ir infrastruktūros reglamentavimas, iš dalies per prekybos ir kitus bendruosius įstatymus. Politinių organizacijų, pvz., UNESCO, reguliuojanti įtaka nedidelė
Stratifikacija	Kultūrinius srautus valdo imperinė ir teokratinė biurokratinė valdžia ir valdančiosios klasės Mokslinė, literatūrinė, filosofinė kultūra ir idėjos prieinamos tik elitui ir siauram ratui, pvz., Artimųjų Rytų helenizacija po Aleksandro; islamiškosios matematikos plitimas į viduramžių Europą	Pasaulinės religijos mėgaujasi masine auditorija, nors dažnai remiasi ankstesniais nukariavimais	Aiški nelygybė tarp metropolijos ir kolonijų kultūrinių institucijų kontrolės srityje, pranešimų srautai atspindi karinę ir politinę nelygybę bei dominavimą Tarptautiniai aiškinimai ir ideologijos prieinami elitui Bendraujant imperijoms, vyrauja kolonijų elitinė auditorija Tautiškumas ryškėja masėse, tačiau elito vyravimas nekinta	Populiari kultūra plinta masėse, tačiau socialiniuose sluoksniuose pasiskirsto nevienodai, ypač tarp kartų Masinis turizmas, tačiau turtingesnėse visuomenėse ir turtingesnėse klasėse Veikia elitiniai intelektinės/ kultūrinės galios tinklai Vyrauja Vakarų kultūros srovės, tačiau didėja ir jų įvairovė

čiau per pastaruosius penkis dešimtmečius didžiųjų ryšių korporacijų vaidmuo čia nebuvo vienintelis – mes galime rasti tarptautinių naujienų agentūrų ir spaudinių leidėjų kilmės pėdsakų dar devynioliktajame amžiuje, o filmų eksporto agentūrų veiklos tarpukario laikotarpiu. Jų kultūrinės veiklos apimtys ir paveikumas istoriškai neturėjo sau lygių (žr. Herman ir McChesney, 1997). Šalies viduje tos korporacijos valdo valstybinę televiziją, radijo ir kitas tolimojo ryšio organizacijas, tačiau šių įmonių privatizavimo ir valstybinio reguliavimo mažinimo procesai reiškia, kad čia vis labiau įsigali privačios tarptautinio masto bendrovės (J. B. Thompson, 1990).

Penkta, kultūros globalizacijos stratifikacija greitai keičiasi. Nuo europietiškojo modernizmo laikų kultūriniai srautai driekėsi iš Vakarų į kitas pasaulio šalis pagal imperinės kontrolės linijas. Dabartiniame pasaulyje kultūrinių srautų ištakos gimsta taip pat Vakaruose ir galingiausiose jų kultūrinėse institucijose – transliavimo organizacijose, spaudos agentūrose, muzikos ir filmų industrijos įmonėse, universitetuose ir kitur. Vakaruose nuo devynioliktojo amžiaus pabaigos kultūrinės galios pusiausvyroje dominavimas perėjo iš Jungtinės Karalystės, Prancūzijos ir Vokietijos amerikietiškosios kultūros pusėn. Tačiau prasidėjo ir priešingi srautai, pirmiausia per tiesioginę migraciją ir kitas kultūros perteikimo formas iš Pietų į Šiaurę ir iš Rytų į Vakarus. Muzika, maistas, idėjos, tikėjimai ir literatūra iš Pietų ir Šiaurės skverbėsi į Vakarų kultūras sudarydamos naujas kultūrines sąsajas.

Šešta, būtina pastebėti dar vieną svarbų kultūros globalizacijos istorinės formos pasikeitimą. Kultūra yra terpė, per kurią individai ir kolektyvai organizuoja ir išreiškia savo tapatybę laike ir erdvėje. Buvo ir yra daugybė pasaulio suvokimo būdų. Kalba apie globalizaciją jau reiškia pokalbį apie kultūrą pasaulyje, kuris yra erdvėje besisukanti sfera. Žemės pavidalas, jos dydis, vieta visatoje nebuvo suprantami vienodai visais laikais. Tai, kaip kultūros talpino ir aiškino save kosminėse platybėse, žemėje ir danguje, labai keitėsi. Keletas kultūrų iki Europos švietimo epochos* pasaulį laikė vieninga visuma ir žmogų jame kaip vienintelę žmogiškąją būtybę virš ir už bet kokių sociologinių, biologinių ar dvasinių išskirtinumų. Iš čia kiekvieną atskirą kultūros globalizacijos formą galima aiškinti kaip idėjų ir įsitikinimų apie Žemę ir pačią žmoniją iškilimą ir pasklidimą. Net jeigu dauguma gyventojų pasiliks savo gimtosiose vietose ir laikysis prigimtinės vietinės ar tautinės kultūros, jiems vis tiek bus neįmanoma gyventi visiškai atsiribojus nuo juos supančio pasaulio (Dasmann, 1988).

7.5 Šiuolaikinė kultūros globalizacija ir jos politinė įtaka

Yra keletas kultūros globalizacijos įtakos nacionalinių kultūrų savitumui įvertinimą sunkinančių aplinkybių. Pirmiausia tenka pripažinti, kad abejotinas yra pats kitimo objektas. Jei sunku apibrėžti, kas yra nacionalinė ekonomika, tai dvigubai sunkiau api-

* *The Enlightenment* – aštuonioliktojo amžiaus Europos filosofinė kryptis, pasikliaujanti priežastimis ir patirtimi, o ne dogmomis ir tradicijomis ir akcentuojanti humanitarinius ir politinius tikslus bei socialinę pažangą (*vert. past.*).

brėžti nacionalinės kultūros sampratą. Kas yra švedų ar vokiečių kultūra, kaip galėtume nubrėžti jų kitimą? Ar paprasčiausiai mes tik žiūrime, kaip keičiasi kultūros praktika? Ar mes sekame įsitikinimų ir vieningumų pėdsakus? Ar galėtume prasmingai pamatuoti, kaip švedas jaučia švediškumą, o prancūzas prancūziškumą? Netgi tuo atveju, jei ką nors panašaus ir padarytume, tai iškyla klausimai, ar kokiu nors būdu galėtume pamatuoti tautinio tapatumo intensyvumą ir palyginti jį su kultūrų maišymosi pokyčiais? Visi šios srities argumentai atsiremia į aiškiai nusakomą nacionalinės kultūros egzistavimo prielaidą. Betgi žinome, kad tai yra kaip idėja ar bent jau iš dalies kaip egzistuojantis ir veikiantis ideologinis kūrinys, maskuojantis stiprų kultūrinį lyčių, rasių, klasių ar regionų susiskirstymą pačioje tautinėje valstybėje. Turėdami visa tai galvoje, kokią patikimą išvadą šių aplinkybių kontekste galėtume daryti apie kultūros globalizacijos įtaką politiniam IKVV gyvenimui?

7.5.1 Įtaka sprendimams ir institucijoms: kultūros srautai ir kultūros autonomija

Įvairiausių rūšių kultūros ir komunikacijos produktų gamybos, perdavimo ir jų priėmimo infrastruktūros bei institucijų plėtrą pastaruoju metu galima vertinti kaip savotišką, nors ir nevisiškai aiškiai apibrėžtą kultūros globalizacijos išraišką. Visa tai kartu paėmus per pastaruosius trisdešimt metų įgavo globalesnį ir labiau tarptautinį pobūdį, nors kultūros infrastruktūros ir institucijų nuosavybė, kontrolė ir naudojimas skirtingose šalyse labai nevienodi. Mes turime priimti domėn tris tarpusavyje sutampančius ir vienas kitą papildančius elementus: elektronikos infrastruktūrą, lingvistinę infrastruktūrą ir bendrovių infrastruktūrą. Infrastruktūros elektroninis elementas apima radijo ir televizijos transliacijų išplitimą pasaulyje, muzikos įrašų ir atgaminimo technologijų sklidimą ir visą pasaulį aprėpiančius telekomunikacijų tinklus. Lingvistinis infrastruktūros elementas pasireiškia bendravimo dvikalbyste ir daugiakalbyste. Šiuo požiūriu anglų kalba akivaizdžiai yra išplitusi kaip pagrindinė tarptautinio bendravimo kalba. Pagaliau bendrovių infrastruktūra duoda gamybos ir paskirstymo tinklus, kurie, tiekdami turinį ir prekę, pasitelkia technologines ir lingvistines infrastruktūras. Filmų, muzikos įrašų, naujienų ir televizijos programų pasaulinių rinkų gilėjimą lydėjo multinacionalinės kultūros industrijos ir multinacionalinių telekomunikacijos korporacijų plėtra. Kartu didėjo įvairių vienas su kitu susijusių aljansų ir projektų įvairovė. Ši plėtra taip pat glaudžiai susijusi su kompiuterių, programinės įrangos ir elektroninės aparatūros multinacionalinėmis korporacijoms ir skatino jas kurti ir plėsti. Prie šių pokyčių taip pat galima pridėti masiškai išplitusią tarptautinių kelionių infrastruktūrą. Šių infrastruktūrų derinys nepriklausomai nuo jų turinio ir kultūrinių pasekmių labai padidino idėjų, gaminių, vaizdinių cirkuliaciją ne tik regionuose, bet ir pasaulyje. Jų dėka tapo įmanoma vaizdinius ir objektus perteikti labai dideliais atstumais, greičiais ir kiekiais. Be to, pigo ir lengvėjo sąveikavimas per atstumą, didėjo socialinio gyvenimo intensyvumas. Tai smarkiai pakeitė visų rūšių vietinių ar nacionalinių kultūros projektų kūri-

mo institucinį kontekstą, o kultūros autonomijos ar politinės kontrolės ir cenzūros atžvilgiu – nacionalinės politikos naudą ir kaštus.

Kultūros ir komunikacijų globalios infrastruktūros suteikė daugiau galimybių ir nukreipė valstybių politiką ta linkme, kuri padėjo ugdyti profesionalias kultūras ir tarptautinį elitą; formuoti žiniomis besiremiančias tarptautines elito bendruomenes; plėtoti tarptautinį politinį lobizmą ir tarptautinius aljansus; plėtoti ir kurti diasporų kultūras ir bendruomenes; didinti informacijos atvirumą ir prieinamumą ir tuo pat metu apsunkinti atskirų vyriausybių cenzūros ir informacijos kontrolės galimybes. Nacionalinės kultūros autonomija dažniausiai priklauso ir nuo vyriausybių politikos kultūros ir informacijos atžvilgiu. Totalitarinės, komunistinės ir technokratinės valstybės, kaip ir dešiniojo sparno militaristiniai režimai, mėgino vykdyti uždaros kultūros politiką aktyviai kontroliuodamos užsienio prekių ir idėjų įtaką. Tam tikslui prie valstybės sienų buvo įvesta griežta spausdintos ir vaizdinės medžiagos importo kontrolė. Taip pat griežtai buvo kontroliuojamas telekomunikacijos techninių priemonių tarptautinis naudojimas, veikė platus cenzūros tinklas, buvo varžomos kelionės, veikė uždara mokymo programų vadybos sistema. Šiuolaikinė kultūros globalizacija ypač pavojinga tokiai politikai.

Palydovinė bei kitos telekomunikacijų technologijos peržengia nacionalinių valstybių teritorinės kontrolės galimybes. Pavyzdžiui, Kinijos ir Birmos vyriausybės turėjo pripažinti, kad neįmanoma blokuoti tarptautines transliacijas arba kontroliuoti imtuvų pardavimą ir naudojimą. Tarybų Sąjunga ir jos satelitinės Rytų Europos valstybės negalėjo išvengti Vakarų televizijos ir radijo transliacijų priėmimo ar užsienio rašytinių tekstų importo. Pasaulinis interneto tinklas dar labiau didina tų šalių piliečių informacijos keitimosi galimybes ir tuo pačiu metu apsunkina vyriausybių pastangas kontroliuoti informacijos srautus. Kartu tai labai apsunkina vyriausybių pastangas kontroliuoti „blogų naujienų" nutekėjimą į užsienį. Kitaip sakant, pasikeitė nacionalinių vyriausybių kontekstas bei sugebėjimai kultūros formavimo ir plėtros valdymo srityje; neišpasakytai pasikeitė kontrolės strategijų kaštai ir nauda.

IKVV, kurių kultūrinės ambicijos yra kuklesnės negu autoritarinių režimų, labiau yra linkusios kontroliuoti užsienio įtaką per vietinių institucijų stiprinimą ir prekybos politiką bei reguliavimą. Tačiau atsako į kultūros globalizaciją intensyvumas gali būti labiau susijęs su elito kultūrinio paranojiškumo lygiu bei vietinių kultūros industrijų lobistine jėga negu su tikrąja nacionalinio kultūrinio identiteto erozija ar pasikeitimu. Prancūzijos vyriausybė, veikdama per ES, siekė apginti savo kultūrą išleidusi direktyvą, kuri įpareigoja išlaikyti 51 proc. ES šalyse sukurtos transliavimo produkcijos per nacionalinius transliacijos kanalus, ir apribojusi PPO reglamentų taikymą vietinių subsidijų, paramos ir bilietų neapmokestinimo sistemų panaikinimo srityje. Kalbos srityje Prancūzija nuolat kovoja stengdamasi apsaugoti ir įtvirtinti gimtąją kalbą – draudžia vartoti anglicizmus oficialiojoje ir viešojoje kalboje ir leidžia įstatymus bei stiprina institucijas, kurios saugo prancūzų kalbos grynumą ir autentiškumą. Kultūros, ypač filmų ir TV industrijos importo skverbimasis ir iš to kylantys transnacionalizacijos pavojai Prancūzijos, Ispanijos ir Italijos kultūros politiką pakreipė importo stabdymo ir nacionalinės kultūros palaikymo kryptimi. Kanada mėgino kontroliuoti JAV kultūros industrijos bendrovių dalį, kurią šios gali turėti Kanados žiniasklaidos ir telekomunika-

cijų sektoriuje – ji užkirto kelią kai kurių Kanados bendrovių pirkimams ir pažeidė NAFTA taisykles, leidžiančias tai daryti. Prekybos derybas 10-ojo dešimtmečio pradžioje sutrukdė JAV reikalavimai suteikti daug daugiau laisvių kultūrinių prekių rinkai, o tuo pat metu daugelis Europos šalių reikalavo riboti šių produktų importą, įvesti kvotas, išplėsti valstybinę paramą nacionalinės kultūros šakoms. Šie ginčai taip pat buvo svarstomi Europos Taryboje ir Europos Sąjungoje.

Kur kas ryškesni tarptautinių ar globalinių kultūrinių tinklų, organizacijų ir srovių susikirtimai vyko kitose srityse. Dabartinėje literatūroje yra nagrinėti trys pavyzdžiai. Pirmasis susijęs su transatlantinės juodaodžių kultūros kilme ir egzistavimu, atspindinčiu juodaodžių žmonių bendruomenės mąstymą ir buitį nepriklausomai nuo to, ar jie būtų Afrikoje, Šiaurės ar Lotynų Amerikoje, Karibuose ar didelėje Vakarų Europos diasporoje (Gilroy, 1993). Vakarų, taip pat ir Pietų šalių augančių naujųjų socialinių judėjimų pastangos yra dar vienas arba „trečiasis" tarptautinių kultūrinių tinklų pavyzdys. Daugelyje nacionalinių valstybių susikūrusių moterų judėjimo, taikos palaikymo judėjimų ir ypač aplinkos saugojimo judėjimų pagrindu įsisteigė tarpgrupiniai kultūrinio ir intelektualaus bendravimo bei diskusijų tinklai (žr. 8 sk.). Tarptautinės organizacijos sujungia minėtus judėjimus bei sukuria palankias informacijos keitimosi ir politinio mobilizavimo sąlygas. Politinis bendradarbiavimas, plintančios naujos draugijos ir argumentai, bendrai pripažįstamų vertybių ir tikslų kontekste sukuria savitas tarptautines galimybes (Dickenson, 1997). Pagaliau kai kurie tyrėjai teigia, jog egzistuoja vienodi tarptautiniai tinklai ir vienodai priimamos tarptautinės kultūros bei informacijos pasikeitimo schemos tarp gana skirtingų ir nesugretinamų „pažinimo bendruomenių": skirtingų mokslo sričių mokslininkų, įvairių sričių menininkų bei įvairių sričių specialistų (E. Haas, 1990). Šie pavyzdžiai iškelia logišką klausimą dėl nacionalinės kultūros ir nacionalinio savitumo nepaveikiamumo ir nekintamumo.

7.5.2 Įtaka paskirstymui ir struktūrai: populiari kultūra ir tautinis tapatumas

Didžioji pasaulyje cirkuliuojančių kūrinių ir vaizdinių dauguma priskirtina kontroversinei liaudiškos kultūros sferai (Street, 1997). Yra pakankamai pavyzdžių, leidžiančių teigti, kad santykis tarp vietinių ir užsienio kultūros prekių ir priemonių kiekio pasikeitė pastarųjų pusėn. Žinoma, kai kurios valstybės dėl uždarumo, valstybinės valdžios kontrolės, išteklių trūkumo ar labai stiprios savo šalies kultūros industrijos ir tradicijų sugebėjo likti šios tendencijos nuošalėje. Pavyzdžiui, Indijos ir JAV filmų industrijos galia lėmė, kad jų filmai dominuoja savo šalių rinkose (Pendakur ir Subramanyam, 1996; Ray ir Jacka, 1996). Irano valstybės jėga ir islamo kultūros hegemonija užtikrino, kad vartojimo pobūdis Irane iš esmės nepasikeitė ir nenutolo nuo savo pirmapradžių vietinių tradicijų. Tačiau ir ten pokyčių neišvengta. Bendra muzikos įrašų, televizijos programų ir transliacijų, filmų gamybos ir knygų leidybos pasaulinė rinka turi akivaizdžią įtaką vietiniams gamintojams.

Šių pokyčių geografija kompleksinė. Tarptautinės kultūros industrijos MNK visų pirma yra Vakarų, daugiausia Amerikos, nuosavybė. Jungtinės Karalystės, Vokietijos, Prancūzijos, Olandijos, Australijos ir Japonijos korporacijos taip pat turi savo dalį, bet dažniausiai per tose šalyse veikiančias Amerikos bendrovių dukterines įmones. Tos korporacijos kontroliuoja pagrindines eksporto rinkas. Taip vaizdinių, žanrų ir turinio srautai iš JAV ir kai kurių Vakarų šalių driekiasi į kitas Vakarų šalis ir ypač į besivystančias. Ten, kur nėra vietinės audiovizualinės industrijos arba ji labai silpna, šios srovės įsivyrauja vietos vartojimo sferose. Šios srovės įsigali netgi ten, kur vietinė gamyba turi savo tradicijas ir pajėgumus. Kai kuriais atvejais taip vietiniai gamintojai išstumiami iš rinkos. Tačiau didindamos vietinėms rinkoms skirtų prekių globalinę gamybą korporacijos turi pritaikyti savo struktūras ir gaminius prie vietinių vartotojų kultūros, skonio, interesų specifikos. Maža to, yra nemažai išimčių procese. Pavyzdžiui, Brazilijos televizija užėmė didelę Portugalijos transliacijų dalį (Tracey, 1988; Sinclair, 1996).

Žinoma, kiekvienos šalies nacionalinis vaidmuo globaliems ir regioniniams kultūros srautams bei reguliavimo procesams ne visur vienodas. Šiame šalių tyrimo kontekste JAV priklauso atskirai, tik jai būdingai, kategorijai, kadangi viešpatauja ne tik savoje, bet ir tarptautinėse informacinių bei kultūrinių prekių rinkose. Jungtinė Karalystė, Japonija, Prancūzija ir Vokietija turi nemažą savo vidaus rinkų dalį, aptarnaujamą jų nuosavos kultūros industrijos. Šios šalys buvo pakankamai didelės ir ekonomiškai pajėgios sukurti didelį eksporto potencialą turinčias tarptautines kompanijas. Tačiau, kaip jau minėta, tai dažnai vyko įsigyjant Amerikos bendroves. JK labai padeda anglų kalba kaip pasaulinė kalba, tačiau tuo pat metu ją labai lengvai pažeidžia JAV eksportas. Tai akivaizdžiai rodo kino industrijos plėtra. Švedija, kaip ir daugelis kitų nedidelių Vakarų valstybių, išlaikė reikšmingą savo vidaus rinkos dalį būtent savo kalbos specifikos pagrindu. Tačiau kultūros eksporto srityje, išskyrus populiarią muziką, ši šalis nepasižymėjo.

Kokia yra į pasaulinę rinką orientuotos nacionalinės kultūros prekių gamybos ir paskirstymo įtaka vietinėms kultūroms ir tautinei savimonei? Galima teigti, kad Vakaruose išryškėjo tam tikras masinės kultūros vartojimo homogeniškumas, ypač tarp jaunimo, ir kad jis sklinda į besivystančių šalių labiau pasiturintį sluoksnį, ypač Rytų Azijoje ir Lotynų Amerikoje. Tai daugelyje vietų vienoda populiari muzika, filmai ir televizija. Taip pat yra faktų, leidžiančių teigti, kad tai gali išstumti iš rinkos vietinę kultūrą. Štai labai akivaizdus JAV dominavimo įtakos, tarkime, JK rinkoje, pavyzdys – pastarosios šalies filmų kūrėjams tapo kur kas sunkiau kurti ir platinti filmus savo šalyje. Tačiau įvertinti didesnę tokio spaudimo įtaką britų kultūrai ir tautinei savimonei yra daugiau negu sunku. Negalima teigti, ar filmų naudojimo homogenizacija persidavė į tokias kultūros sritis, kaip įsitikinimų ir savimonės homogenizacija. Taip pat yra požymių, leidžiančių teigti, kad po daugelio JAV komercinio dominavimo populiariojoje kultūroje dešimtmečių iš naujo peržiūrimos vietinės ir nacionalinės kultūros alternatyvos.

Homogenizacijos tezė turi kitą silpnąją pusę; ji tiesiog subyra, kai imame gilintis į tai, kaip kultūros produktai vietose yra naudojami, skaitomi, pakeičiami jų vartojimo proceso. Pirma, akivaizdu, kad kultūros programų transliuotojai ir industrijos strategai

patys supranta ir žino žiūrovų auditorijos, kuriai transliuoja savo laidas, kultūrinę įvairovę ir skirtumus ir kad, norint išlaikyti žiūrovų auditoriją, būtina adaptuoti transliacijas. Pavyzdžiui, Europos tarptautiniai televizijos transliuotojai negali paprasčiausiai aklai kopijuoti amerikiečių tėvų toną ir turinį (Negus, 1993). Antra, homogenizacijos tezė leidžia gana pasyviai žiūrėti į žiūrovų auditoriją ir jų sugebėjimą suvokti programų turinį ir įsigilinti į subtiliausius jų aspektus (Liebes ir Katz, 1993; D. Miller, 1994; J. B. Thompson, 1995).

Ar galima teigti, kad skelbiami pavojai, jog nacionalinių kultūrų savitumai irsta, yra priešlaikiniai ir kad nacionalinės kultūros išlieka tvirtos ir nepažeistos? Yra akivaizdžių ženklų, leidžiančių teigti, kad nacionalinių kultūrų fragmentavimosi procesas išlieka ir nūdienos pasaulyje. Geriausiai tai įrodo judėjimai ir stiprios politinės grupės IKVV šalyse, kovojančios už nepriklausomybę, regionų savivaldą ar kai kurių teisių perdavimą vietos institucijoms. JK susiduria su rimtais ir ilgalaikiais judėjimais už nepriklausomybę Škotijoje, Šiaurės Airijoje ir Velse. Panašių galingų judėjimų galima rasti Italijoje (Lombardijos lyga), Ispanijoje (baskų ir katalonų judėjimai), Kanadoje (Kvebekiečių blokas) ir Belgijoje (judėjimai Valonijos ir Flandrijos regionuose). JAV yra daug dešiniosios pakraipos antivalstybinių grupių. Kiekvienu atveju galima atvirai kelti nacionalinės valstybės teritorinio integralumo ir kultūrinio vientisumo problemas remiantis regioninės ar vietinės kultūros savitumais ir politinio suvereniteto siekiais. Kitose, ne Vakarų pasaulio šalyse, nacionalinėje kultūroje nacionalinės valstybės idėja dažnai buvo vien iliuzinė, ir dėl to situacija ten visada buvo trapi. Tačiau neaišku, ar kultūros globalizacija šalina ir griauna nacionalinių sentimentų hegemoniją ir ar būtent globalizacija yra ta svarbiausia priežastis, dėl kurios atsiranda ir stiprėja įvairiausi judėjimai. Šalia vietinio pasipriešinimo formų taip pat vyko platesnio pobūdžio diskusijos apie vaizduojamojo meno importą ir „periferinių kultūrų" atradimą iš naujo bei jų rekonstravimą. Šiuo požiūriu technologiniai poslinkiai leido sumažinti kaštus ir sudarė naują kultūrinę erdvę alternatyviems TV kanalams. Akivaizdus pavyzdys – Kanados ir Australijos vietinių žmonių organizuota televizija. Taip pat atsirado daugiau nacionalinių tradicijų apraiškų per televiziją ir kai kuriose Vakarų šalyse (Downmunt, 1991).

Ar tokia raida pateikia kokią nors kultūrinę vertę turinčių naujų įvairių kultūrų mišinio kombinacijų? Imigrantų kultūros yra akivaizdžiausias ir istoriškai ilgalaikis hibridinių kultūrų pavyzdys. Nepaisant sąmoningų ar nesąmoningų vietinių tautų ir imigrantų bendruomenių pastangų asimiliuotis, imigrantų bendruomenės retai kada atsisako ar praranda visą savo kultūrinį paveldą ir saugo jį naujoje situacijoje. Populiarioje liaudies kultūroje, kur iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, jog vyksta akivaizdus homogenizacijos procesas, realiai išryškėja kultūros hibridizacijos bruožai. Jokia kultūrinė mintis, estetinis kūrinys ar simbolis laike ir erdvėje neperkeliami į kultūrinę tuštumą. Kultūrinis kūrimo ir perdavimo kontekstas galiausiai visada turi derintis su vartotojo ar priėmėjo suvokimo, požiūrio ir informacijos parametrais. Tai gana kompleksiškas procesas – paprasti homogenizacijos, ideologinės hegemonijos ar imperializmo pavadinimai trukdė teisingai atskleisti tų dalykų esmę ir kultūrinę sąveiką bei kūrybiškumą. Tačiau visai neaišku, ar šie kultūrų hibridai ir tarptautinės bendruomenės turėjo didelę įtaką tautinių tapatumų ir nacionalinių kultūrų raidai.

7.6 Išvada

Nepaisant visų sunkumų ir suvaržymų, kuriuos IKVV dabar patiria saugodamos nacionalinę kultūrą ar kontroliuodamos informacijos ir pažiūrų srautus valstybių viduje ir pasaulyje, yra požymių, rodančių, jog nacionalinės kultūros nyksta. Juk Hollywoodas, Microsoft ir AT&T verslą daro tam, kad uždirbtų pinigus, o ne tam, kad steigtų alternatyvius politinio tapatumo ir legitimumo centrus. Galų gale po visą pasaulį cirkuliuojantys ir valstybių sienas be valstybės kontrolės pasekmių įveikiantys didžiuliai informacijos, žmonių ir vaizdinių srautai labai pakeitė bet kokios rūšies nacionalinių projektų įgyvendinimo kontekstą. Tikrasis pavojus bet kokiam nacionaliniam projektui turbūt kyla daugiau iš kultūrinio kosmopolitizmo užuomazgų, kai ima ryškėti idėjos, prieštaraujančios tautos politiniam ir kultūriniam primatui ir išreiškiančios poreikį perskirstyti valdžią išdėstant ją ne nacionalinių valstybių institucijose (žr. 1 sk.). Tačiau tai parodė, jog nelengva sukurti ilgalaikes daugianacionalines kultūras nacionalinėse valstybėse, kaip ir ilgalaikį kosmopolitizmą, kol egzistuoja į Europos Sąjungą panašūs režimai.

Vakarų Europos politinis elitas, kaip ir ES institucijos, per pastarąjį keturiasdešimtmetį sukaupė nemažą politinį kapitalą ir daug nuveikė kurdamas savitą Europos modelį (A. Smith, 1992; Leonard, 1998). Viena vertus, 1997 m. 41 proc. apklaustųjų iš ES valstybių buvo įsitikinę, jog narystė ES jų šaliai buvo naudinga, o 36 proc. nuomone, jų šalis iš to neturėjo naudos (Directorate General X, 1997). Didžiausio Europos populiarumo metu, 1990 m., 47 proc. apklaustųjų tapatino save su Europa, tačiau vėliau šis skaičius mažėjo. Kita vertus, tyrimai rodo, kad 97 proc. europiečių iš viso neturėjo bet kokio tiesioginio ryšio su ES, jos institucijomis, renginiais ir pan. (Leonard, 1998). Dėl to nenuostabu, kad papildomas tyrimas parodė, jog mažiau nei 5 proc. apklaustųjų nurodė pirmiausia esą europiečiai, o 45 proc. pažymėjo, kad jie savo tapatume visai nejaučia europinio komponento. Tuo pat metu 88 proc. tapatino save su savo tauta ar regionu (Reif, 1993). Pateikti duomenys rodo, jog ES yra mišrus darinys. Net ir tuo atveju, jeigu tai, ką pavyko pasiekti per keturis dešimtmečius, laikysime, nepaisant visų trūkumų ir geografinių ypatumų, geriausiu rezultatu bendros istorijos, kultūrinio paveldo bei atitinkamos politinės reikšmės tarptautinių institucijų prasme, lieka gerokai sunkesnis klausimas – kokia šio reiškinio prasmė ir reikšmė tarptautiniu ir globaliu mastu?

8 skyrius
Katastrofa gamyboje: globalizacija ir aplinka

Pastaruosius tris dešimtmečius visame pasaulyje vis dažniau keliamos aplinkosaugos problemos ir kalbama apie grėsmę aplinkai. Gamtosauga tampa pasaulėžiūra. Radikalūs biologai ir ekologai ginčijasi, ar mūsų planeta, pasak pusiau mistinės Gajos teorijos, yra savarankiška holistinė ekosistema, ar mažiau proziškas „erdvėlaivis" Žemė. Ne tokie radikalūs balsai teigia, kad visai planetai gresia aplinkos pasikeitimai, kurių kilmė ir padariniai yra geografiškai labai plačiai paplitę. Šalia diskusijų minėta tema neįprastai daugėja aplinkosaugos institucijų ir didėja jų užmojai, atsiranda vis daugiau įstatymų ir sutarčių, reguliuojančių aplinkosaugą, o kartu ir tarptautinių gamtosaugos judėjimų ir organizacijų. Turint galvoje apibrėžimą, pagal kurį globalizacija nusakoma kaip socialiniai procesai ir sąveikos, įgaunančios tarpregionines ir tarpžemynines proporcijas, yra keturios išlygos, būtinos norint pritaikyti globalizacijos apibrėžimą aplinkosaugos klausimams.

Pirma, ne visos aplinkos problemos gali būti apibūdinamos kaip pasaulinės, ne visi aplinkos pažeidimų padariniai yra globalūs. Daug aplinkos pažeidimų yra vietinio pobūdžio ir jų padariniai mažai arba visai nepaliečia socialinių santykių, o teršalų judėjimas laiko ir erdvės požiūriu yra ribotas. Pavyzdžiui, fotocheminiai smogai arba gamtos užteršimas sunkiaisiais nuodingaisiais metalais yra vietinio pobūdžio. Panašiai ir daugelis vandens taršos šaltinių yra vietiniai arba nacionaliniai. Britų pliažus daugiausia teršia Britanijos nutekamieji vandenys, o Los Andželas vis dar trokšta savo ozono kokteilyje. Minimata įlanka užteršta gyvsidabriu iš vietinių pramonės fabrikų. Antra, nors visai netvarkoma gamta toliau egzistuoti nebegali, pati aplinka nėra joks socialinis procesas visiškai supaprastinta prasme. Ekosistemos yra sudėtingas floros, faunos, dinaminių gamtos sistemų ir ciklų mišinys, sąveikaujantis su socialinėmis žmogaus institucijomis, valdžios ir jėgos struktūromis. Neįmanoma, netgi kalbant tikslia socialinių mokslų kalba, sumažinti ekosistemų, aplinkos arba aplinkos pasikeitimų svarbą ir apibrėžti įvairias aplinkos poveikio formas tokiu pat būdu kaip ir ekonominį, politinį ir kultūrinį poveikį. Trečia, net jeigu mes sugebėtume sukurti aplinkos modelį, atitinkantį mūsų globalizacijos modelio aprašymą, tai būtų tik klaidinantis triukas. Pagrindinis mūsų dėmesys yra skiriamas ne aplinkai apskritai, o konkrečiai aplinkos degradavimui, ne socialiniam veiksmui arba procesui apskritai, o tokiam socialiniam veiksmui arba procesui, dėl kurio aplinka blogėja arba kitaip į jį reaguoja. Tačiau nėra visai aišku, kas turima galvoje, kai kalbama apie aplinkos degradavimą. Ir – tai ketvirtoji išlyga – aplinkos blogėjimo apibrėžimo problema, pavyzdžiui, radioak-

tyvus teršimas dažnai yra nematomas, nustatomas tik naudojant sudėtingas technologijas ir suvokiamas tik tada, kai pateikiami sudėtingi moksliniai modeliai ir paaiškinimai. Trumpai sakant, įvairios aplinkos blogėjimo formos ir jo padariniai visada yra nulemti aktyvios žmogaus veiklos (Haningan, 1995). Apibrėžti ar išmatuoti aplinkos pažeidimų globalizaciją reiškia kartu apibrėžti ar išmatuoti, kaip žmonija suvokia globalinius aplinkos pasikeitimus ir globalių aplinkos pasikeitimų modelius (Taylor ir Buttel, 1992; Yearly, 1996). Pritardami nuomonei, kad visi modeliai yra ginčytini, jaučiame pareigą paaiškinti savąjį.

8.1 Globalizacija ir aplinka

Aplinkos degradavimas – tai visos ekosistemos ar tos ekosistemos dalių (nors, turint galvoje holistinį pirmosios pobūdį, abi sąvokos beveik visada yra susijusios) pasikeitimas, nesvarbu, ar dėl sąmoningų žmogaus veiksmų, ar ne, turintis žalingą poveikį ekonominėms, demografinėms gyvenimo sąlygoms ir/arba žmonių sveikatai. Be to, aplinkos degradavimas apima procesus, kurie žmonių suprantami kaip pažeidžiantys, prieštaraujantys arba konfliktuojantys su jų estetinėmis ir moralinėmis vertybėmis, neatsižvelgiant į jų praktinius, asmeninius ar biologinius padarinius. Nors tai, kad mažėja Kinijos pandų ir siaurėja jų arealas, nei vietiniu, nei tarptautiniu mastu beveik neturi tiesioginių padarinių žmonių ekonominei padėčiai ar fizinei jų savijautai, šis reiškinys taip pat gali būti priskirtas prie aplinkos degradavimo. Pandų nykimas prieštarauja bendro žmonijos paveldo išsaugojimo interesams, ir, nors ir ne žmonių, bet vis dėlto gyvų ir jautrių būtybių egzistencijos teisei. Panašiai gyvatvorių ir jų juosiamų mikroekosistemų nykimas ne itin veikia ekonominį Anglijos kaimo gyvybingumą, bet turi didžiulę estetinę, ekologinę ir simbolinę reikšmę.

Šis aplinkos degradavimo modelis, nors ir antropocentrinis, atkreipia mūsų dėmesį į veiksmus, dėl kurių gimsta įtampa ir prievarta tarp socialinio ir gamtos pasaulių, o dėl to kilo problemų ir atsiranda kitokios formos socialinių veiksmų, pavyzdžiui, politinių, karinių, etinių ar ekonominių, galimybė. Taip pat reikia turėti omenyje, kad socialiniai procesai, kurie sukelia ir patiria aplinkos pažeidimus, skirtingai paliečia įvairias vietoves. Šiame skyriuje bandysime nagrinėti, kaip globalizacijos koncepciją galima būtų pritaikyti erdviniam charakteriui ir socialinei aplinkos degradavimo kilmei bei padariniams nustatyti, ir pasiūlyti, kaip būtų galima įvertinti šių socialinių veiksnių ekstensyvumą, intensyvumą, poveikį ir t.t. (žr. Metodologinį priedą). 8.2 poskyryje istoriškai rodome aplinkos globalizacijos poslinkius ir reakciją į tai, kaip empirinį patikrinimą teiginių, kurie skelbia, jog mes dabar patiriame iki šiol neregėtą aplinkos degradavimą. 8.3 poskyryje bus lyginamos istorinės aplinkos globalizacijos formos, 8.4 poskyryje detaliau aptariama, kaip kiekviena iš nagrinėjamų šešių šalių pasauliniu ir vietiniu mastu prisideda prie aplinkos degradavimo ir kokie to proceso padariniai. Pabaigoje (8.5 poskyryje) pasvarstysime, kokią įtaką šie procesai turi išsivysčiusių šalių autonomijai ir suverenumui.

8.1.1 Aplinkos globalizacijos formos

Aplinkos pažeidimo globalizaciją parodysime dviem būdais: pirma, pažvelgsime į aplinkos problemos kilmę ir padarinius, kad būtų galima atpažinti specifinius socialinius skirtumus, kuriuos sukėlė įvairių ekosistemos dalių transformacija, ir, antra, nagrinėdami kultūrinius ir politinius procesus, siekiančius apriboti ir reguliuoti šiuos pasikeitimus. Ir viena, ir antra gali ir veikia tiek pasauliniu, tiek regioniniu, tiek nacionaliniu ir vietiniu mastu.

Globalizacija ir bendrai naudojama gamtinė aplinka

Nors aplinkos degradavimą galima būtų apibūdinti kaip labai lokalų ir grynai nacionalinį reiškinį aplinkos išteklių ir ekosistemų atžvilgiu, jis taip pat gali veikti labai plačiai pasklidusius bendrus išteklius ir ekosistemas. Iš tiesų, jeigu neatsižvelgsime į visas įmanomas homeostatinio Gajos modelio reikšmes arba išskirsime svarbias jo visumos dalis iš regioninių arba žemyninių ekosistemų visumos, tuomet nebeteks prasmės ir supratimas, kad visa planeta yra susijusi ekosistema. Bendrai naudojamos aplinkos dalys yra bendrai naudojami ir jaučiami pasaulinės ekosistemos elementai. Jie yra visų nuosavybė ir negali priklausyti nė vienos šalies jurisdikcijai. (Ostrom, 1990). Atmosfera ir klimato sistema, kaip ir bendra jūrinė aplinka, pasaulinė hidrologinė sistema ir ciklai, yra geriausi bendrų išteklių pavyzdžiai. Atmosfera ir klimato sistema yra gyvybiškai svarbūs ištekliai, jie yra visur, gaubia kiekvieną valstybę ir kiekvieną visuomenės narį. Sunkiai suvokiama, kad kas nors galėtų veiksmingai valdyti atmosferą. Niekam negali būti uždrausta naudotis ja. Tačiau kiekvienas specifinis ir menkas veiksmas vienoje planetos vietoje gali neprognozuojamai paveikti visos planetos gamtą. Šių bendrų ekosistemų visuotinės savybės reiškia, kad erdvėje atskirti socialiniai veiksmai ir tinklai gali tapti stipriai susiję.

Pavyzdžiui, istoriškai ir struktūriškai įsišaknijęs vakariečių pomėgis važinėti automobiliais su galingais ir neekonomiškais varikliais, kurie išmeta į atmosferą daug dujų, ir švaistūniškas energijos naudojimas didina šiltnamio efektą ir prisideda prie pasaulinio klimato atšilimo. Nėra sunku nustatyti sudėtingą, bet realų priežastinį ryšį tarp vakarietiškų vairavimo įpročių, Vakarų transporto ir energetikos politikos ir nepastovios Bangladešo žemdirbystės sėkmės arba dykumų plėtimosi Sub Sacharos regiono zonoje ir jų vidaus politikos. Vienoje pasaulio dalyje priimti nutarimai dėl viešų išlaidų jūrų apsaugai ir dykumų plitimo stabdymo yra susiję ir priklauso nuo kitoje pasaulio dalyje priimtų kelių statybos arba energijos panaudojimo efektyvumo sprendimų. Politinė veikla yra „perkrauta" ir bendruomenių struktūros yra susipynusios. Atskiri politiniai vienetai ir bendruomenės yra tarpusavyje susiję. Kaip jau žinome, šitokie susipynimai tarp dviejų politinių vienetų yra ne naujiena (žr. 1 sk.). Tačiau unikalus šių savitarpio ryšių plėtimasis ir tai, kad vis daugiau nacionalinių politinių vienetų ir politikos sričių įtraukiama į besiplečiantį įtemptų santykių tinklą ir intensyvėjančius pasaulinius ir regioninius tarpusavio veiksmus, daro globalizacijos idėją naudingą. Šalia pasaulinės atmosferos ir bendrų klimatinių reiškinių, jūros ir vandenynai yra regioninio ir labiau riboto bendro naudojimo išteklių pavyzdys.

Globalizacija, ištekliai, demografija ir persiliejimas

Antrą pasaulinių aplinkos problemų kategoriją sudaro tarpusavyje susiję demografinės ekspansijos ir išteklių naudojimo reiškiniai. Visos aplinkos problemos turi demografinę dimensiją, todėl, kai visi kiti rodikliai vienodi, didesnis žmonių skaičius reiškia, kad daugiau teršiama ir sunaudojama išteklių (WCED, 1987). Šiuolaikinėje epochoje didžiausias gyventojų prieaugis yra besivystančiame pasaulyje. Didėjančio žmonių skaičiaus įtaką aplinkai iš pradžių pajus visuomenės, kuriose vyksta greiti demografiniai pokyčiai. Tačiau šalia vietinio pasaulinių ir regioninių bendrai naudojamų aplinkos dalių teršimo matyti tendencija šių pokyčių pasekmėms persilieti į kitų šalių politiką ir ekonomiką. Analogiškai pasaulio žaliavų ir išteklių šaltinių visumą veiks sutelktinis daugelio vietinių išteklių stygius, o įvairių tautų ūkis ir atskiros šakos gali būti paveiktos pasaulinio stygiaus, kuris atsispindės pagrindinių prekių pasaulio rinkose ir kainose (Westing, 1986).

Spartus gyventojų skaičiaus augimas yra pagrindinis faktorius, dėl kurio vis labiau skursta Afrikos Sub Sacharos regionas, didėja dykumos plotai ir plinta dirvožemio erozija. Tai prisidėjo prie regiono ekonomikos problemų augimo ir tarptautinio įsiskolinimo padidėjimo. Taip aplinkos problemos kai kuriose Afrikos valstybėse įsiliejo į tarptautinę bankų politiką. Šių tarptautinių problemų sprendimas į politinius ginčus ir kovą įtraukė Vakarų vyriausybes ir jų finansinius sektorius. Ateityje demografinis ir aplinkos spaudimas Pietuose gali prisidėti prie politinio nestabilumo ir emigracijos (Myers, 1993a, 1993b).

Kitas tokio tipo pasaulinių problemų, kurių pasekmės yra etinės, ekonominės ir demografinės, pavyzdys yra biologinės įvairovės ir rūšių nykimas. Šiuo požiūriu aplinkos alinimas yra išskirtinai vietinio pobūdžio, daugeliu atveju lokalizuotas mažuose plotuose vienoje arba keliose gretimose valstybėse. Tačiau vietiniai aplinkos pasikeitimai, vedantys prie rūšių išnykimo, turi būti vertinami kaip turintys moralinių, estetinių ir ekonominių padarinių visai planetai. Remiantis tarptautine teise, biologinė ir rūšių įvairovė sudaro „bendro žmonijos paveldo“ dalį (žr. 1 sk.).

Tarpvalstybinis teršimas ir tarptautinė ekonomika

Tarpvalstybinis teršimas – tai toks teršimas, kai teršalai iš jų atsiradimo arba teršimo taško per orą, dirvožemį ir vandenį pasklinda į kitą politinę teritoriją, taip pat toks teršimas, kurio naikinimasis poveikis pasireiškia kitoje jurisdikcijoje. Prie esamo tarpvalstybinio teršimo, tokio kaip vadinamieji rūgštieji lietūs arba upių teršimas, turėtume pridėti ir numanomas tokio tipo *grėsmes* (Yearly, 1994). Didžiausia grėsmė yra statomos ir veikiančios atominės elektrinės, sukuriančios katastrofišką tarpvalstybinio aplinkos alinimo riziką: riziką, kuri tapo daug aktualesnė po Černobylio tragedijos. Kitas didelis netyčinis aplinkos pažeidimo pavojus yra rūšių persikėlimas iš jų paplitimo srities į naujas ekosistemas, kur jų buvimas gali radikaliai pakeisti ten egzistuojančią gamtinę aplinką. Netyčinis Ramiojo vandenyno gyvačių perkėlimas į Guamą JAV ar-

mijos transportu yra geras šiuolaikinis ir pamokantis pavyzdys. Įvežtinės gyvatės per penkiolika metų Guame sunaikino visą vietinę paukščių populiaciją. Greta šių netyčinių pašalinių ekonominių ir socialinių veiksnių susiduriame su sienas peržengiančiu teršalu skleidimu, kuris yra tiesioginis, sąmoningas ir dažnai teisėtas ekonominių mainų ir gamybos rezultatas. Pavyzdžiui, galime paminėti pavojingų atliekų eksportą ir importą ar labai teršiančių fabrikų išdėstymą ir perkilnojimą.

Globalizacija, aplinkos politika ir aplinkosaugos žinios

Galiausiai apie aplinkosaugos globalizaciją ar regionalizaciją galima kalbėti tokia prasme, kuri kyla ne iš medžiagos apimties, aplinkos degradavimo ar pokyčių organizacijos ar formos, bet iš erdvinių, socialinių institucijų ir procesų, kurie generuoja, interpretuoja ir siekia politiškai kontroliuoti aplinką, charakteristikų. Kitaip sakant, globalių ir regioninių problemų kilmė ir padariniai susikerta su globaliais ir regioniniais ekonominiais, politiniais ir kultūriniais procesais ir organizacijomis. Kiekviena iš jų galėtų parodyti pavyzdį, kaip globalizacijos idėją naudingai panaudoti, kai susiduriama su tokiais reiškiniais.

Kalbant apie ekonomiką, galima teigti, kad nuolatinis gamybos formų plitimas iš Šiaurės į Pietus – kaip globalizacijos pasireiškimas – atvedė prie to, kad pasaulio ūkis ėmė gaminti daugiau teršalų, keliančių grėsmę tokioms bendroms pasaulinės aplinkos dalims kaip jūros ir atmosfera. Politine prasme yra gana aišku, kad institucijų ir sutarčių, per pastaruosius trisdešimt metų įkurtų ir sudarytų daugelyje šalių, perteklius rodo tendenciją riboti vietinę politiką ir ekonominę praktiką ir uždaro nacionaliniams politiniams administravimo centrams (tokiems kaip aplinkos departamentai ir ministerijos) kelius į aplinkos priežiūros, darbotvarkės sudarymo, veiklos formavimo ir jos priemonių įgyvendinimo tinklus. Pagaliau kultūriniu lygmeniu pažymėtina, kad aplinkos nualinimo pripažinimas ir įvertinimas yra akivaizdžiai susijęs su besiplečiančiu mokslininkų ir spaudimo grupių tinklu; jų argumentai ir analizė sparčiai sklinda po visą Žemės rutulį ir turi įtakos vietinių diskusijų pobūdžiui ir aplinkos perspektyvoms. Taip pat tai padėjo pasiekti didesnį sutarimą vertinant aplinkos alinimo padarinius ir imtis atitinkamų atsakomųjų veiksmų į bendras aplinkos problemas. (E. Haas, 1990).

Atsakomuosius veiksmus į aplinkos globalizacijos problemas skirstome į keturias sritis ir tiriame:

- kultūrinį, intelektinį ir mokslinį tinklus, kurie atskleidžia ir išryškina pasaulinės ir regioninės aplinkos degradavimo formas ir yra pajėgūs sukurti ir paskleisti pasaulinių aplinkos priežastinių ryšių modelius;
- tarptautines ir tarpvalstybines politines organizacijas ir jų tinklus, siekiančius reguliuoti aplinkos degradavimą;
- pasaulines ir regionines aplinkosaugos institucijas, įstatymus, sutartis ir protokolus, vertindami jų skaičių, apimtį ir įsismelkimą;
- šiuos du paskutinius veiksnius, nes jie sąveikauja su vietinių politinių institucijų aplinkosaugos judėjimų veikla, formuoja ir lemia šią veiklą.

Bet kuri iš išvardintų keturių sričių galėjo būti apsvarstyta pirmajame arba septintajame skyriuose apie kultūrą. Tačiau mes nagrinėsime jas čia, nes būtent šiame skyriuje yra aptariamas priežastinis ryšys tarp aplinkos degradavimo fizinių formų ir būdų, kuriais jos kultūriškai ir moksliškai nustatomos, aprėpiamos, atspindimos ir įvertinamos, ir kelių, kuriais bandoma sustabdyti ir kontroliuoti aplinkos degradavimą iš vidaus ir už politinių sienų.

8.1.2 Sąvokos

Pripažindami dažnai erdviškai riboto pobūdžio aplinkos degradavimą, teigiame, kad įvade pateikta schema gali būti vaisingai pritaikyta aplinkos degradavimo ir grėsmių aplinkai socialinės kilmės ir padarinių erdvinėms charakteristikoms apibūdinti. Galima skirti tris aplinkos problemų tipus: bendrai naudojamos pasaulinės aplinkos; demografines, išteklių ir persiliejimo problemas; tarpvalstybinio teršimo: tiek tyčinio, tiek netyčinio, jau esamo arba gresiančio, problemas. Globalizacijos matą taip pat galime taikyti toms atsakomosioms politinėms ir kultūrinėms priemonėms, kuriomis siekiama nustatyti ir reguliuoti aplinkos naikinimą. Globaliniai aplinkos pažeidimai skiriasi, atsižvelgiant į geografinę apimtį ir tų pažeidimų kilmės vietą. Pažeidimų poveikį galima skirstyti pagal jų ekstensyvumą, intensyvumą, stratifikaciją ir poveikį. Ekstensyvumas, aišku, reiškia bet kokios formos aplinkos pažeidimų – globalinių, regioninių, nacionalinių ar vietinių – geografinį plotą. Intensyvumas yra sunkiau nustatomas, ypač, kai pažeidžiami bendrai naudojami plotai arba (išsiliejimo atveju), kai nėra reikšmingos priemonės palyginti su vietiniais standartais. Bet tuo atveju, kai tarša ateina iš tolimesnių nei vietiniai šaltiniai, intensyvumo rodiklis būtų ypač naudingas vietinei taršai palyginti su tarša, ateinančia iš nevietinių šaltinių. Pavyzdžiui, rūgščiojo lietaus sukeltas išorinės ir vidinės teršalų emisijos lyginamojo svorio lyginimas bus globalizacijos ir regionalizacijos intensyvumo matas. Paviršutiniška aplinkos degradavimo faktų apžvalga 8.2 poskyryje rodo, kad aplinkos problemų atsiradimo priežastys ir tų problemų sukelti padariniai nei geografiškai, nei materialiai nėra vienodi. Nenuostabu, kad yra daug globalių ir regioninių aplinkos pažeidimų, kurie parodo aiškią hierarchinės galios asimetriją tarp teršėjų ir tų, kurie yra teršiami. Pagaliau materialųjį ir socialinį aplinkos pažeidimo poveikį galima grupuoti pagal pavojingumą žmogaus sveikatai, ekonominę arba demografinę įtampą, visuotinius kainų arba estetinius ir moralinius nuostolius. Globalūs aplinkosaugos žinių ir politikos tinklai, kaip ir kitos infrastruktūros, gali būti apibūdinami atsižvelgiant į jų institucionalizaciją.

8.2 Aplinkos globalizacija istorinėje perspektyvoje

Apžvelgdami pasaulinių aplinkos pasikeitimų istoriją, keliame du klausimus: ar pasaulinės aplinkos idėja ir pasaulinės aplinkos problemos yra visiškai naujos, ar, kaip tarptautinės ekonomikos (žr. 3, 4 ir 5 sk.), jų šaknys glūdi ankstesnėse epochose. Ar

pasaulinės aplinkos problemos yra didesnio dėmesio aplinkai ir aplinkos stebėjimo atspindys, ar jau būta realių ir erdvėje paplitusių reikšmingų aplinkos pažeidimų? Šiame skyriuje dėmesį sutelksime į globalią bendrai naudojamą aplinką, į aplinkosaugos problemų persiliejimą ir į tarpvalstybinį teršimą, o kartu apžvelgsime tarptautinių aplinkosaugos judėjimų ir tarptautinių institucijų raidą.

8.2.1 Globalizacija ir aplinka: nuo Europos ekspansijos iki pramonės revoliucijos

Aišku, aplinkos alinimas nėra naujiena. Turime gausių liudijimų ir aplinkos problemų aprašymų iš ikimoderniojo laikotarpio. Viena vertus, kai kuriuos aplinkos pasikeitimus sukėlė natūralus oro ir klimato pasikeitimų ciklas, pavyzdžiui, viduramžių Europos mažasis šaltasis laikotarpis (ledynmetis) sukėlė žemyno demografinį regresą (Lamb, 1997; Bryson ir Murray, 1997; Utterstrom, 1988; Wigley et. al., 1981). Kita vertus, yra žinoma aplinkos pasikeitimų, kuriuos sukėlė žmogaus veikla, pavyzdžiui, mamutai išnyko dėl nevaržomos medžioklės, o anglies dūmai virš viduramžių Londono, miškų iškirtimas ir dirvos erozija Kinijoje, demografinis sprogimas, išteklių išeikvojimas ir dirvos nualinimas Vakarų Europoje keturioliktajame amžiuje taip pat yra žmogaus veiklos rezultatas (Wilkinson, 1973; TeBrake, 1974).

Williamas McNeillas pateikia istorinius faktus apie pasaulinį žmonių judėjimą, jų įsikūrimo vietas ir mikrobų bei parazitų, kurie judėdavo, maišėsi ir apsistodavo kartu su žmonėmis, tarpusavio sąveiką (McNeill, 1976). Iš tiesų prieš moderniosios epochos pradžią vienintelės per visą užrašytą žmonijos istoriją aplinkos pasikeitimo formos, kurios įgavo globalines dimensijas, yra tos, kurias sukėlė geografiniai pasikeitimai ir kenkėjų bei mikrobų genų mutacija. Savo pasakojime mes iš dalies atsižvelgėme į šios rūšies aplinkos pakeitimus, ypač ten, kur vyko globalinė žmonių migracija (žr. 6 sk.). Tačiau mes linkę teigti, kad Vakarų moderninimo praktika, institucijų ir žmonių veiklos pasireiškimas ir ekspansija gerokai padidino žmonių bendruomenių gebėjimą alinti aplinką ir kad Europos ekspansija nemažai prisidėjo prie planetos gamtinės aplinkos pasikeitimo.

Kai Kolumbas pasiekė Ameriką, buvo nutraukta fizinė ir ekologinė Eurazijos žemės masyvų izoliacija. Tai sukėlė daug esminių ekologinių pasikeitimų abiejuose žemynuose, o ypač Amerikos (Crosby, 1972, 1983; McNeil, 1976; Cronon, 1983). Europiečiai atnešė ne tik modernių idėjų ir kolonijinių ambicijų, bet atplukdė naujų mikroorganizmų, floros ir faunos. Šio proceso padariniai taip pat užfiksuoti dokumentuose. Vakarietiški mikroorganizmai užpuolė neapsaugotus vietos gyventojus. Bendro peršalimo, gripo, trichinų, tymų ir daugelis kitų virusinių ir bakterinių susirgimų per vienos kartos gyvenimą visiškai išnaikino vietinius gyventojus, palikdami tik apie 10 proc. prieš užkariavimą buvusių žmonių skaičiaus. Vos tik atsigavusi nuo tokios epidemiologinės katastrofos, tenykščių gyventojų socialinė sandara ir ekonominė praktika suiro susidūrusi su Europos karinės ir tiekimo sistemos invazija (žr. 2 sk.). Šią tiesioginę demografinę revoliuciją lydėjo ilgiau trunkanti daugelio „naujojo pasaulio" ekosistemų trans-

formacija. Europiečiai atsivežė daugybę naujų augalų ir gyvulių, konkrečiai avių ir arklių, ir pradėjo keisti aplinką. Taip atsirado didelės pievos, dėl ganyklų buvo išversta daug tenykščių miškų. Po dviejų šimtmečių panašaus likimo susilaukė Australija ir Naujoji Zelandija. Savo ruožtu Amerikos veislių ir rūšių kelionė per Atlantą į Europą taip pat buvo svarbi jėga, formuojanti aplinkos ir socialinę raidą Europoje. Pavyzdžiui, bulvės tapo svarbiausia žemdirbystės kultūra didelėje periferinės valstietiškosios Europos dalyje, jos pakeitė žmonių įsikurdinimo ir gyventojų skaičiaus augimo tipus. Ne ką mažesni ir tabako auginimo padariniai aplinkai (Salaman, 1947).

Šį pradinį transatlantinio aplinkos pasikeitimo sprogimą pralenkė vėlesnis Europos, o po to Šiaurės Amerikos ekonomikos pasikeitimas. Europoje, konkrečiai Anglijoje ir Olandijos Respublikoje, septynioliktojo ir aštuonioliktojo amžiaus žemdirbystės revoliucija ir kapitalistinių ekonominių santykių žemės, darbo ir pagamintų produktų atžvilgiu atsiradimas sukėlė tolesnę ekologinių pasikeitimų virtinę.

Rinkos paskatų, didesnių investicijų, technologinių ir praktinių naujovių derinys paskatino šių agrarinių kraštų ekonomikos klestėjimą. Bet iš prigimties jos buvo agrarinės šalys, iš esmės priklausančios nuo gamtos pasaulio. Iš gamtos jos gaudavo maisto, drabužių, kuro ir statybinių medžiagų. Dėl ekonominio ir demografinio augimo masiškai didėjo dirbamos žemės ir ganyklų plotai (Skipp, 1978; Nef, 1977; Unger, 1984; Wrigley, 1988). Ribinės ekosistemos ir keletas rūšių buvo prarasta, kai buvo nusausintos pelkės, brūzgynai, išvalyti viržynai ir iškirsti miškai. Daug didelių plačiai medžiojamų žinduolių – tokių kaip vilkai, lokiai – pakeitė savo buvimo vietas. Jie pamažu buvo išvaryti iš didžiosios Europos dalies į labiausiai nepasiekiamas ir nesvetingas žemyno vietas (Hoskins, 1977; Rackham, 1986).

Nors dirbamos žemės plotai ir didėjo, atsiradęs žaliavų trūkumas sukėlė staigų medžio kuro ir kitų prekių kainų kilimą; Olandijos Respublikoje šis poveikis buvo toks didelis, kad sustabdė, o vėliau ir sulėtino demografinį ir ekonominį augimą. Tačiau šis mirtinas augančių poreikių, technologijos naujovių ir rinkos spaudimo derinimas, veiksmingiausiai už Europos ribų pasireiškė nežabotos laisvės kapitalizmu vakarinėje Jungtinių Valstijų dalyje, niekam nepriskirtuose pasaulio ašigalių regionuose, tolimose jūrų ir vandenynų salose. Jungtinėse Valstijoje nepasotinamas pigios žemės poreikis, bizonų medžiojimas, medžių kirtimas plačiose vakarų lygumose ir tankiuose Didžiųjų ežerų regiono senovės miškuose nepažįstamai pakeitė aplinką. Devynioliktojo šimtmečio viduryje, kai miškai buvo iškirsti, o prerijos virto ganyklomis ir pasėlių laukais, išnyko Amerikos bizonai (Cronon, 1991). Už šio aplinkos Džagernauto* ribų nežaboti Vakarų vartotojų poreikiai paspartino pasaulinę ruonių, banginių ir kailinių žvėrelių medžioklę ir privedė jų populiaciją prie išnykimo ribos (Fischer, 1963; Busch, 1985; Martin, 1986). Kartu dėl Europos ir Amerikos ekonomikos poreikių, kurie sutapo su kolonijine ekspansija ir kontrole, buvo imti naikinti atogrąžų miškai Lotynų Amerikoje, Azijoje ir Afrikoje (Richards ir Tucker, 1983).

*Angl. *juggernaut*, indų mitologijoje – tai vienas iš dievo Višnu atvaizdų pavadinimų, perkeltine prasme – nenumaldoma jėga, savo kelyje naikinanti viską ir reikalaujanti iš jai tarnaujančių aklo tikėjimo arba savęs susinaikinimo (*vert. past.*).

Tačiau tuo viskas nesibaigė, Vakarų visuomenės savo gebėjimus alinti aplinką dar kartą pakėlė į aukštesnį lygį. Kai prasidėjo pramonės revoliucija ir radikaliai pasikeitė gamybos technologijos, energijos šaltiniai ir žaliavos, aplinkos naikinimo mastas ir pavojai vėl pradėjo didėti (Goldblatt, 1996). Pirmosios pramonės revoliucijos bangos pirmaujančios pramonės šakos – anglies, naftos, plieno ir metalurgijos pramonė, naujų sintetinių medžiagų pramonė – ne tik neregėtais mastais skleidė įprastus, bet ėmė leisti į aplinką vis sudėtingesnius ir nuodingesnius teršalus (Wohl, 1983; Melosi, 1985; Evans, 1987). Buvo sunaikintos senosios ekosistemos, o aplink miestų konglomeratus, kurie formavosi apie šias pramonės šakas, aplinka degradavo taip intensyviai ir greitai, kad ji tapo pavojinga žmonių sveikatai. Tačiau teršimas ir grėsmė buvo vietinio pobūdžio ir daugumos tenai gyvenusių buvo toleruojami.

8.2.2 Pasaulinis aplinkos degradavimas dvidešimtajame amžiuje

Tik baigiantis dvidešimtajam amžiui, pramonės poveikis aplinkai kartu su kapitalistine arba socialistine ekonomikos sistema plačiai ir aktyviai pradėjo būti pripažįstamas kaip aplinkos alinimas, tada jis ir peržengė vietines ir nacionalines ribas. Ryškiausi lemiamo aplinkos problemų išplitimo ir jų intensyvumo pasikeitimo pavyzdžiai yra pasaulinis atšilimas ir ozono sluoksnio plonėjimas.

Šių dienų mokslininkų nuomone, pasaulinį atšilimą lėmė tai, kad atmosferoje padaugėjo įvairių dujų (anglies dioksido, metano, azoto ir sieros oksidų, chloro-fluoro angliavandenių (CHFA). Šis faktorius didina žemės šilumos izoliaciją: žemę pasiekia tiek pat saulės šviesos ir šilumos kaip ir anksčiau, bet vis mažiau jos patenka į išorę. Pasaulio atšilimo teorijai – jau šimtas metų, bet tik pastaruosius du dešimtmečius ji buvo atnaujinta, imta rūpestingai stebėti ir registruoti pasaulinio klimato pasikeitimus, pradėta suprasti, kad atvirai skelbti problemas yra tikslinga, arba tiksliau – būtina (žr.: Legett, 1990; Nilson ir Pitt, 1994; Rowlands, 1994; Young, 1994).

Pasaulinio atšilimo padarinius nepaprastai sunku iki galo įvertinti. Pirmiausia todėl, kad sunku suderinti žemę supančios temperatūros vidutinį pakilimą su vietine temperatūra, ir todėl, kad klimato pasikeitimai svyruoja. Maža to, klimatas nėra vien tik temperatūra. Neįmanoma tiksliai atspėti besikeičiančios temperatūros sąveikos su vėju, lietumi ir spaudimu. Antra, kitų ekologinių sistemų įtaka pasauliniam atšilimui yra neaiški. Pavyzdžiui, tvirtinama, kad šiuo metu padidėjęs anglies dvideginio kiekis, o tai prisideda prie pasaulio atšilimo, sumažės dėl vandenynų gebėjimo absorbuoti dujas. Kiti tvirtina, kad miškų kirtimas, tiksliau tropinių miškų Pietų Amerikoje ir Pietryčių Azijoje naikinimas, radikaliai mažina pasaulio atmosferos galimybes absorbuoti anglies dvideginį ir taip greitina pasaulinį atšilimą. Sudėtingiausia yra tai, kad dėl pasaulio atšilimo gali pradėti tirpti poliariniai ledynai ir pakilti jūros lygis. Dėl to padidės jūrų absorbcinės savybės ir atšilimo procesas sulėtės. Pasaulinis atšilimas yra geriausias pasaulinių aplinkos problemų pavyzdys. Jis apima ir Šiaurę, ir Pietus, jį lemia ir

pramonės, ir agrariniai (o gal būt ir gamtiniai) procesai. Analogiškai ir jo pasekmės yra pasaulinės. Visi žemynai gali tikėtis, kad tiesiogiai pasikeis jų ekologinis klimatas, vietinė fauna ir flora. Bet turint omenyje didžiulius pasikeitimus daugelyje sferų, įskaitant kylantį jūrų lygį ir mažėjantį dirvos derlingumą, dauguma valstybių ir visuomenių gali tikėtis ir antrinių pasekmių, pavyzdžiui, nacionalinių ir vietinių socialinių slinkčių, migravimo ir perversmų.

Ozono sumažėjimas atmosferoje turi daug paralelių su pasauliniu atšilimu (Titus, 1986; Benedick, 1991; Parson, 1993; Rowlands, 1994; M. Miller, 1995). Aišku, tai yra palyginti nesena problema, susijusi su CHFA dujų naudojimu per pastaruosius penkiasdešimt metų. Nors šios dujos daugiausia buvo naudotos EBPO šalyse, šie, atrodo, nekenksmingi chemikalai, jau buvo išsklidę į besivystantį pasaulį dar prieš atskleidžiant minėtą problemą. Jos veikia kaip ozono katalizatorius, o jų veikimą dar sustiprina šaltas oras ir poliarinių regionų vėjas. CHFA dujos taip pat plonina stratosferos ozono sluoksnį. Dėl to daugiau ultravioletinių spindulių, kuriuos paprastai absorbuoja ozono molekulės, pasiekia Žemę. O tai padidina susirgimų odos vėžiu tikimybę, sukelia įvairius vandens ir žemės augmenijos pažeidimus. Nors šis pavojus kol kas pakibęs virš ir aplink Šiaurės ir Pietų ašigalius, ozoną naikinantys chemikalai ir klimato nepastovumas gali lengvai sudaryti galimybę jam pasklisti plačiau.

Demografinių procesų pokyčiai, išteklių naudojimo mastai ir biologinės įvairovės pažeidimai, kaip regis, pasiekė dar neregėtą intensyvumą ir įgauna vis didesnę globalinę dimensiją. Istoriškai esame susidūrę su pertekliniu žmonių skaičiumi, išteklių stygiumi ir rūšių išnykimu. Deja, šiuo metu yra rimtas pagrindas manyti, kad visi šie aplinkos degradavimo reiškiniai plinta greičiau ir aprėpia geografiškai vis didesnę teritoriją. Demografiniu požiūriu prireikė maždaug 10 tūkst. metų tam, kad gyventojų Žemėje būtų tiek, kiek dabar – apie penkis milijardus. Visai tikėtina, kad šis skaičius padvigubės per ateinančius 40–50 metų. Tai prilygs precedento neturinčiam gyventojų skaičiaus augimo šuoliui tiek intensyvumu, tiek ir geografine apimtimi. Faktiškai gyventojų greitai daugės visoje planetoje, išskyrus stabilią šiuo požiūriu ir senstančią Europą (Cipolla, 1978; WCED, 1987; UNFPA, *The State of the World's Population*, įv. metų). Nuolatinis žemės dirbimo plitimas, neišvengiamai lydintis demografinį sprogimą, jau išnaikino daugybę ekosistemų visoje planetoje. Todėl daugelyje planetos vietų išnyko arba pradėjo nykti daugiau rūšių nei bet kada anksčiau (National Science Board, 1989; World Resources Institute, 1993). Jau pradėjo jaustis dirbamos žemės ir geriamojo vandens trūkumas. Išteklių problemas yra sudėtinga prognozuoti, bet pagrįstai galime tikėtis, kad gyventojų daugėjimas ir daugelio iki šiol besivystančių šalių industrializacija kai kuriose šalyse sukels tam tikrą rimtą vietinį stygių ir sunkumų apsirūpinti ištekliais.

Kalbant apie tarpvalstybinį teršimą, reikia pasakyti, kad rūgštusis lietus iškrisdavo ir upės buvo teršiamos iki tol, kol įmonės pylė atliekas į upes ir degino sieros turintį kurą. Jei tai atsitikdavo netoli valstybinės sienos, paprastai būdavo užteršiama ir kita valstybė. Dvidešimtajame amžiuje teršimas nuolat didėjo, o kritinė riba buvo pasiekta tada, kai rūgštusis lietus pastebimai ėmė veikti miškus ir ežerus. Ilga kova dėl tarptautinio apribojimo ir rūgščiojo lietaus priežasčių mažinimo Europoje ir Šiaurės Amerikoje sutapo su keletu pagrindinių teršiančių pramonės technologijų naudojimo nutraukimu (pavyzdžiui,

akmens anglies deginimu elektrinėse). Taigi galima pasakyti, kad tokio pobūdžio tarpvalstybinis teršimas didžiausias buvo Vakarų šalyse; dabar pastebimai mažėja ir sieros dvideginio gamyba, ir upių teršimas. Tačiau dėl nepaliaujamos besivystančio pasaulio industrializacijos ir senųjų kuro rūšių naudojimo transportui ir energijai gaminti šios rūšies teršalai pasklido daugelyje valstybių (Yearly, 1994).

Branduolinė energija ir galimas branduolinis pavojus yra istorinė takoskyra ir pavojinga galimybė katastrofiškiems aplinkos pažeidimams. Per pastaruosius trisdešimt metų šis pavojus vis didėjo, kadangi atomines elektrines statėsi vis daugiau šalių. Be to, branduolinės technologijos pasikeitimai sudarė galimybę regeneruoti kurą ir atkurti jo panaudojimo ciklą. Dėl to susikūrė platus ir didėjantis prekybos branduolinėmis atliekomis tinklas. Tai akivaizdžiai padidino tarpvalstybinį teršimą ir teršimo pavojų. Tarptautinė prekyba branduolinėmis atliekomis galėtų būti palyginta su greitai paplitusia tarptautine prekyba kitomis pavojingomis atliekomis dar 9-ajame dešimtmetyje (Greenpeace, 1993).

8.2.3 Globalinės problemos, globaliniai atsakymai

8.1 poskyryje bandėme įrodyti, kad politinis ir kultūrinis atsakas į aplinkos degradavimo globalizaciją schemiškai gali būti pavaizduotas keturiais būdais:

- kultūrinio, intelektinio ir mokslinio tinklo, kuris galėtų sekti ir atskleisti pasaulines ir regionines aplinkos degradavimo formas, sukūrimas ir tankumas;
- tarptautinės politikos įstaigų ir organizacijų, kurios siekia apžvelgti ir reguliuoti aplinkos krizes, tinklo sukūrimas ir tankumas;
- globalinių ir regioninių aplinkosaugos institucijų, įstatymų, sutarčių ir protokolų skaičius, veikimo apimtis ir smelkimasis;
- mastu, kuriuo du paskutiniai veiksniai sąveikauja, su vietinėmis institucijomis, aplinkosaugos judėjimais ir lemia jų veiklą.

Toliau siūlome trumpą šių pokyčių istorijos apybraižą. (Pagrindiniai tarptautinio aplinkosauginio judėjimo istorijos politikos ir paskaitų šaltiniai yra šie: Dasmann, 1988; McCormick, 1989; Pearce, 1991; Hurrell ir Kingsbury, 1992; Haas et al, 1993). Pagrindinė mintis, kurią norime pasakyti šiame skyriuje, yra ta, kad aplinkosaugos politikos istorija ir kalbos šia tema plėtojosi tam tikra trajektorija (tiesa, ji nėra tolygi ir turi polinkį krypti žemyn ekonominio nuosmukio laikotarpiais), kuri atitinka aplinkai padarytos žalos ir grėsmės didėjimo bei plitimo raidos dėsningumus (žr. 1 sk.).

Pokariu atsiskleidė padidėjusios materialios pasaulinės aplinkos problemos, jų savitarpio ryšys ir besiplečiantis sudėtingas mokslinių ir moralinių diskusijų, siekiančių parodyti, patarti, registruoti ir įvertinti šias problemas, kompleksas. Šios diskusijos turi gilias intelektines šaknis: kalbos dėl išteklių trūkumo ir gyventojų tankumo jau ir devynioliktajame amžiuje vyko tarp politinių ekonomistų; pasaulinio atšilimo teorija pirmą kartą buvo iškelta prieš šimtą metų; materialinis, estetinis ir moralinis godaus ir nepasotinamos industrializacijos įtaka gamtos pasauliui buvo kritinių atakų subjektas dau-

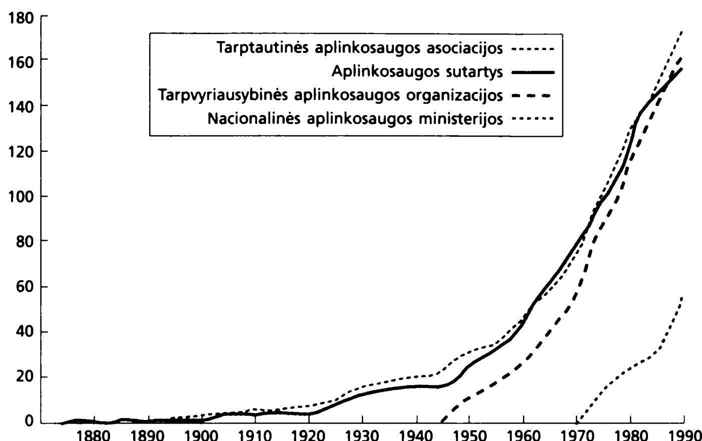
giau kaip prieš tris šimtmečius (Passmore, 1974; Thomas, 1983; Pepper, 1984). Tačiau tik pokario metais dėl technologinės mokslo pažangos, atsirado galimybė nustatyti anksčiau nepastebimas aplinkos žalojimo formas: klimatologijos, atmosferos mokslo, toksikologijos, epidemiologijos ir biochemijos disciplinoms pateikti įtikinamas išvadas apie tų žalojimų kilmę ir pasekmes. Visa tai lydėjo besiplečiančios, iš įvairių šaltinių kylančios praktinės ir moralinės diskusijos dėl pasaulinės aplinkos priežastinių savitarpio ryšių ir jos priklausomybės nuo įvairių jų atsiradimo šaltinių.

Šiuos kultūrinius pasikeitimus lydėjo aplinkos stebėjimo ir tarpusavio sąveikos įstaigų tinklo institucionalizacija. Mokslas visada buvo universalus, ir mokslininkai jau seniai vieni su kitais bendravo nepaisydami valstybių sienų. Pokariu platesnės pasaulinės diskusijos vyko ir mokslininkų bendrijoje. Tai pasidarė įmanoma dėl to, kad lengviau buvo bendrauti tarptautiniu mastu ir keliauti dėl po besivystantį pasaulį išplitusių mokslinių tyrimų ir mokymo. Aplinkosaugos srityje šios mokslinės diskusijos buvo svarbus katalizatorius politiškai pripažinti aplinkos grėsmes ir svarbus tarptautinių aplinkosaugos organizacijų formavimo ir įteisinimo komponentas (P. Haas, 1992).

Diskusija apie moralinę ir praktinę aplinkos savitarpio priklausomybę buvo plėtojama ir propaguojama besiformuojančiame pasauliniame aplinkosaugos judėjimo tinkle. Aplinkosaugos judėjimo istorinės šaknys gilios, bet nuo 7-ojo dešimtmečio jo sfera, skalė ir mobilizavimo forma tapo unikali. Šiaurės Europoje ir Šiaurės Amerikoje 7-ąjį dešimtmetį sustiprėję aplinkosaugos argumentai kartu su jautriomis socialinėmis aplinkybėmis pagimdė skirtingus transnacionalinius 8-ojo ir 9-ojo dešimtmečių judėjimus. Įvairiose šalyse plisdami įvairiais keliais, remdamiesi skirtingomis tradicijomis ir ištekliais, jie sukėlė bendrą aplinkosaugos judėjimo sprogimą: senosios gamtos saugojimo ir apsaugos organizacijos augo, reaguodamos į specifinius aplinkos pažeidimus, kaip grybai po lietaus dygo mažos vietinės grupės; atsirado naujų ir radikalesnių nevyriausybinių (NVO) ir lobistinių organizacijų; pasirodė tiesioginio veiksmo grupės, o Europoje buvo įkurtos žaliųjų partijos. 9-ąjį ir 10-ąjį dešimtmečius šis procesas paplito Rytų Europoje ir daugelyje besivystančių valstybių, kur, nugalėdami nepalankią politinę aplinką, pradėjo reikštis organizuoti protestai prieš aplinkos alinimą.

Nors aplinkosaugos judėjimas buvo linkęs į globalumą, dažniausiai ši veikla buvo vietinio arba nacionalinio pobūdžio, organizacijos ištekliai ir politinė erdvė, būtina pasauliniams politiniams veiksmams, buvo ribota. Tarptautinių aplinkosaugos NVO, jų tikslinių aljansų ir tinklų valstybės siekė neleisti į tarptautines aplinkosaugos derybas ir institutus. Ten, kur šios grupės sugebėjo surasti priėjimą, jų jėga dažniausiai buvo neformali. Norėdamos prispausti vyriausybes, jos paprastai turėjo remtis rinkėjais ir visuomene. Bet, kad ir kaip ten būtų, jos jau tapo nuolatiniais daugelio tarptautinių aplinkosaugos akcijų dalyviais: jų dalyvavimas, jeigu ne jų jėga Rio de Žaneiro konferencijoje 1992 m. (žr. toliau), turėjo išliekamąją reikšmę (Wapner, 1996). Koordinuotas Europos aplinkosaugos organizacijų atsakymas į Brent Sparo incidentą (kuriame *Shell* bendrovė, susitarusi su Jungtinės Karalystės vyriausybe, siekė nuskandinti seną naftos gręžimo platformą jūroje) rodo jų reikšmingus organizacinius sugebėjimus.

Pasaulinio aplinkosaugos diskusijų ir politikos sūkurio šerdis – besiplečianti aplinkosaugos institucijų ir jų leidžiamų įstatymų sistema (žr. 8.1 pav.). Tarptautinės aplinko-

8.1 pav. Tarptautinių aplinkosaugos organizacijų ir režimų skaičiaus didėjimas 1870–1990 m. (*šaltinis:* iš Meyer et al., 1997).

saugos politikos, liečiančios retų rūšių ir egzotinių gyvūnų ir augalų prekybą, institucionalizacija jau turi daugiau kaip šimto metų istoriją. Tačiau, kai paspartėjo aplinkos globalizacijos tempas ir padidėjo vietinių aplinkos judėjimų jėga ir įtaka, išaugo ir pasaulinė politinė reakcija (žr. Hurrell ir Kingsbury, 1992). Pokariu tarptautinėje aplinkosaugos arenoje pasirodė keletas ankstyvų iniciatyvų. Pirmoji tarptautinė konvencija, reguliuojanti banginių medžioklę, buvo pasirašyta 1946 m., o pirmieji susitarimai dėl tarptautinio nuodingų substancijų, gyvūnų buveinių apsaugos schemų ir tam tikro branduolinio ciklo reguliavimo buvo pasiekti 6-ąjį ir 7-ąjį dešimtmečius. Tačiau realiai tarptautiniu mastu aplinka imta reguliuoti tik 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje. Pradinis ir simbolinis tokio posūkio momentas buvo 1972 m. įvykusi Stokholmo konferencija tarptautinės aplinkos klausimais, remiama Jungtinių Tautų Aplinkos programos (JTAP). Pirmą kartą daugiašalės agentūros ir nacionalinės vyriausybės susitiko aptarti kartu ir bendras aplinkos problemas, ir būtinas atsakomąsias priemones. Nors tikrai praktiški Stokholmo konferencijos rezultatai buvo menkesni, negu organizatoriai tikėjosi, ji sudarė precedentą aplinkosaugos srityje ir nustatė veiksmų eigą kitiems dešimtmečiams.

Per 8-ąjį ir 9-ąjį dešimtmečius tarptautinių vandenų ir jūrų teršimo reguliavimas, sukūrus ir pasirašius Londono atliekų skandinimo konvenciją (1972), MARPOL konvenciją dėl laivų teršimo (1978), Jungtinių Tautų Jūros įstatymą (1982) ir daugybę susitarimų dėl teršimo kontrolės ir bendradarbiavimo regioninėse jūrose (Helsinkio, Barselonos, Oslo ir Paryžiaus konvencijos, JT regioninės jūrų programos), buvo labai institucionalizuotas. Buvo pasirašyti ir tam tikri natūralios gamtos saugojimo susitarimai: dėl baltųjų lokių ir ruonių, dėl pelkių, migruojančių paukščių ir prekybos tarptautiniu mastu nustatytomis retomis rūšimis, dėl antarktinės ekosistemos. Sunkiausiai buvo pasirašytos pagrindinės konvencijos dėl tarptautinio pavojingų atliekų transportavimo (1989 Bazelio konvencija), oro taršos, kontroliuojant CHFA dujų išmetimą (Vienos ir Monrealio 1985 ir 1987 m. protokolai) ir dar kelios sutartys, reguliuojančios rūgščiojo lietaus sukeliamą tarpvalstybinį teršimą Europoje ir Šiaurės Amerikoje.

Šalia šių tarptautinių sutarčių ir konvencijų, Europos Sąjunga (ES) savo ruožtu dar papildė tarptautinio reguliavimo ir kontrolės politiką. Nors ES buvo suformavusi aplinkos politiką ir turėjo direktoratą jau 7-ojo dešimtmečio pabaigoje, tik 8-ąjį dešimtmetį ji ėmėsi įgyvendinti plataus masto programą, kuri ėmė radikaliai koreguoti aplinkosaugos politikos įgyvendinimą šalyse narėse. Toliau ES išleido keletą direktyvų dėl vandens teršimo ir valymo, oro teršimo, atliekų laikymo ir tvarkymo, nustatė minimalius leidžiamus teršimo standartus automobiliams. Be to, ES kartu su šalimis narėmis pradėjo dalyvauti tarptautinėse derybose ir įkūrė šias tarptautines institucijas: Oslo ir Paryžiaus komisiją, reguliuojančią jūrų teršimą Šiaurės jūroje ir Šiaurės Rytų Atlante (Haigh, 1990, 1992). Taip pat ir kituose regioniniuose susitarimuose (NAFTA, APEC, Šiaurės Taryba, MERCOSUR ir kt.) aplinkosauga tapo pagrindine ginčų tema, regioninio bendradarbiavimo kontrolės objektu.

Stokholmo konferencijoje priimtos atsakomosios priemonės, tarptautinis diplomatinis aktyvumas ir augantis vietinis politinis susirūpinimas 9-ąjį dešimtmetį davė impulsą 1992 m. sušaukti Rio de Žaneiro konferenciją. Vadovaujant JTAP ir dalyvaujant beveik visoms JT valstybėms, Rio de Žaneiro konferencija bandė sudaryti ilgalaikes ir išsamiausias pasaulines aplinkosaugos sutartis ir reikšmingą vietinės ir tarptautinės veiklos programą tiems tarptautiniams aplinkosaugos tikslams pasiekti. Į ją buvo įtrauktos biologinės įvairovės, klimato pasikeitimo ir šiltnamio efektą sukeliančių medžiagų išskyrimo konvencijos, numatytas atogrąžų miškų likimas, sukurti tarptautiniai finansiniai, technologijos ir kapitalo aplinkos apsaugai perdavimo iš Šiaurės į Pietus instrumentai (UNEP, 1993). Deja, praktiškai ši pažanga buvo kur kas mažiau matoma. Ir vis dėlto Rio de Žaneiro konferencija lėmė, kad aplinkos klausimas buvo ilgam įtrauktas į tokių pasaulinių organizacijų kaip G7, TVF, Pasaulio banko ir PPO darbotvarkę ir visos jos ėmė rodyti didesnį politinį susidomėjimą aplinkos problemomis.

8.3 Keičiant istorines aplinkos globalizacijos formas

Grįžkime prie klausimo, nuo kurio pradėjome: ar pasaulis susiduria su aplinkos globalizacija ir precedento neturinčias materialiais aplinkos degradavimo padariniais. Jei taip, tai kokiomis naujomis formomis aplinkos degradavimas pasireiškia ir kokį poveikį tai sukelia.

Iki Europos modernizavimo labai intensyvius aplinkos pasikeitimus sukeldavo tik mikrobų ir parazitų migracija, turėjusi įtakos vietinėms jautrioms populiacijoms, ir pasaulinio klimato pulsavimas – maras ir ledynmečiai. Kartais dėl dirvožemio išplovimo ir potvynių buvo pažeidžiamos upių slėnių ekosistemos. Tačiau priešistorinės bendruomenės – tiek žemdirbių, tiek klajoklių – nebuvo pajėgios bendrai pakeisti aplinkos taip, kad ji būtų nebepajėgi atsistatyti. Dar nebuvo gyventojų pertekliaus ir nelaimių, kurios būtų pakoregavusios jos apetitą aplinkai.

Fatališkas Eurazijos ir Amerikos susijungimas šešioliktąjį ir septynioliktąjį šimtmečius lėmė daugybę pasaulinių ekologinių pasikeitimų ir demografinių srautų. Kai kuriose Šiaurės Europos dalyse padaugėjo vietinių aplinkos problemų. Jų atsiradimą galima sieti

8.1 tinklelis. Esminiai istoriniai aplinkos degradavimo tipai ir jėgos

	Ikimodernusis laikotarpis (iki 1500 m.)	**Ankstyvasis modernusis laikotarpis (apie 1500–1760 m.)**	**Modernusis laikotarpis (apie 1760–1945 m.)**	**Šiuolaikinis laikotarpis (nuo 1945 m.)**
Pagrindiniai aplinkos degradavimo tipai	Kai kurių rūšių, ypač didelių žinduolių ir paukščių, išnykimas dėl intensyvios medžioklės Mikrobų judėjimas, sukeliantis epidemijas, gyventojų mirtį ir išsekimą Vietinis aplinkos teršimas ir atliekos	Demografinis ir ankstyvasis ekologinis Amerikos žemyno pasikeitimas Išteklių trūkumas, žemės alinimas dėl ekonominio ir demografinio augimo pažengusiose organinėse ekonomikose	Demografinis ir ankstyvasis ekologinis Okeanijos pasikeitimas Kai kurių rūšių išnykimas Pirmieji pasaulio atšilimo požymiai Vietinių išteklių išnaudojimas Kaimo aplinkos dėl ūkininkavimo pakeitimas – miškų iškirtimas, ypač kai kuriose Europos kolonijose Miestų oro, dirvožemio ir vandens užteršimas	Pasaulinis atšilimas, ozono sluoksnio išeikvojimas Jūrų užterštumas Miškų iškirtimas, dykumų plėtimasis, dirvos nualinimas Bendrų išteklių problemų išplitimas Rūgštieji lietūs Pavojingos teršimo atliekos Pasaulinis biologinės įvairovės mažėjimas
Pagrindinės aplinkos degradavimo jėgos	Gyventojų perteklius, natūralaus klimato pasikeitimas, urbanizacija ir nederlingos žemdirbystės praktika Plataus masto migracija, karai ir užkariavimai	Europos ekologinė ekspansija Kapitalistinis agrarinis augimas	Europos ekologinė ekspansija ir kolonijinė ekonominė praktika Kapitalistinė industrializacija Urbanizacija ir industrijos koncentracija	Vakarų šalių augimas ir vartojimo plėtra Socialistinė industrializacija Pietų industrializacija ir demografinis sprogimas Naujų grėsmių dėl branduolinių, biologinių ir cheminių technologijų plėtros atsiradimas

su greitu organišku ekonomikos augimu. Dėl šio augimo padidėjo išteklių ir žemės poreikis bei rinkos mechanizmų jiems naudoti (žr. 8.1 tinklelį). Kolonijinė žemdirbystė ir plantacijų ūkis pradėjo keisti Amerikos kraštovaizdį, o intensyvi medžioklė, siekiant patenkinti Europos poreikius, privedė prie to, kad tam tikros gyvūnų rūšys išnyko tiek Amerikoje, tiek Sibire. Vis dėlto, nors žemynus ir šalių ūkius siejo priežasčių ir pasekmių grandinė, dauguma aplinkos degradavimo atvejų buvo vietinės reikšmės ir žala buvo vietinė. Nė viena iš mūsų trijų aplinkos globalizacijos formų – bendrai naudojamos aplinkos, išorės pasekmių ir tarpvalstybinio teršimo – neturėjo didesnių padarinių.

Ir tik tada, kai įvyko pramonės revoliucija Vakaruose, pradedant aštuonioliktojo šimtmečio pabaiga, iš tikrųjų ėmė reikštis kolektyvinis griaunamasis poveikis aplinkai. Energijos šaltinių pasikeitimas ir gamybos procesai su intensyvia ir iš dalies reguliuojama urbanizacija pakeitė aplinkos pažeidimų pobūdį. Aplinkos degradavimo poveikis liko vietinis, nors pramonės nutekamieji vandenys ir teršalai vandens ir oro keliais iš miestų pradėjo skverbtis į šalies gilumą. Tuo laiku dar vyko pasaulinė kolonijinė ekspansija. Bet Europos ekologinė ekspansija į Afriką ir Aziją buvo sutrukdyta jų tvirtų imuninių ir ekologinių išteklių. Šito negalima lyginti su 1492 m. patirtimi. Tiksliau, Vakarų kapitalo jėga ir rinka pareikalavo pradėti aplinkos plėšimą kolonijose – kirsti miškus. Pavyzdžiui, šio reiškinio pėdsakų vėl pasirodė devynioliktojo šimtmečio pabaigoje Javoje ir Indijoje. Tačiau globalinis poveikis aplinkai, palyginti su nacionaliniu ir vietiniu, buvo nedidelis. Bet imperializmas taip pat padarė pirmuosius bandymus nustatyti, tyrinėti, stebėti ir kontroliuoti vietinį aplinkos poveikį (Grove, 1997).

Nuo dvidešimtojo amžiaus vidurio vaizdas keičiasi (žr. 8.2 tinklelį). Prie kapitalistinio Vakarų ūkio aplinkos pažeidimų prisidėjo Pietų industrializacija ir valstybinė socialistinė industrializacija. Pirmieji masiškai išplėtė aplinkos problemų mastą ir geografinę apimtį, o antrieji aplinkos atžvilgiu pasirodė esą daug trumparegiškesni negu pats gobšiausias kapitalizmas (žr. 8.2 pav.). Palyginkite, kiek buvęs Rytų blokas prisidėjo prie anglies taršos išmetimo į atmosferą. Kai prie šių jėgų prisidėjo neaprėpiamos transformacijos jėgos ir ekologinis pavojus, kurį kelia daugelis šiuolaikinių technologijų – nauja chemijos pramonė, transportas, naudojantis netinkamą kurą, branduolinė technologija – aplinkos degradavimas įgauna pasaulinę formą (žr. 8.3 pav. šio laikotarpio CHFA gamyba). Istoriškai šiandienos tarpvalstybinio teršimo lygio, bendrai naudojamos aplinkos problemų ir keblios šiandienos išteklių problemos nėra su kuo lyginti. Taigi nenuostabu, kad negalima istoriškai reikšmingai palyginti šiandienos aplinkosaugos judėjimo, sutarčių ir tarptautinių agentūrų veiklos.

8.4 Aplinkos degradavimas ir šalių susipynimas

Bet kurios visuomenės įsitraukimas į pasaulines aplinkos problemas pasireiškia keliomis tarpusavyje susijusiomis formomis. Pirma, kiekviena šalis kuo nors prisideda prie aplinkosaugos problemų, kaip šalutinio gamybos ir vartojimo produkto, atsiradimo. Antra, kiekviena šalis yra arba gali būti paveikta daugelio netiesioginių aplinkosaugos grėsmių ir pavojų, sukeltų ozono sluoksnio plonėjimo ir klimato pasikeitimo.

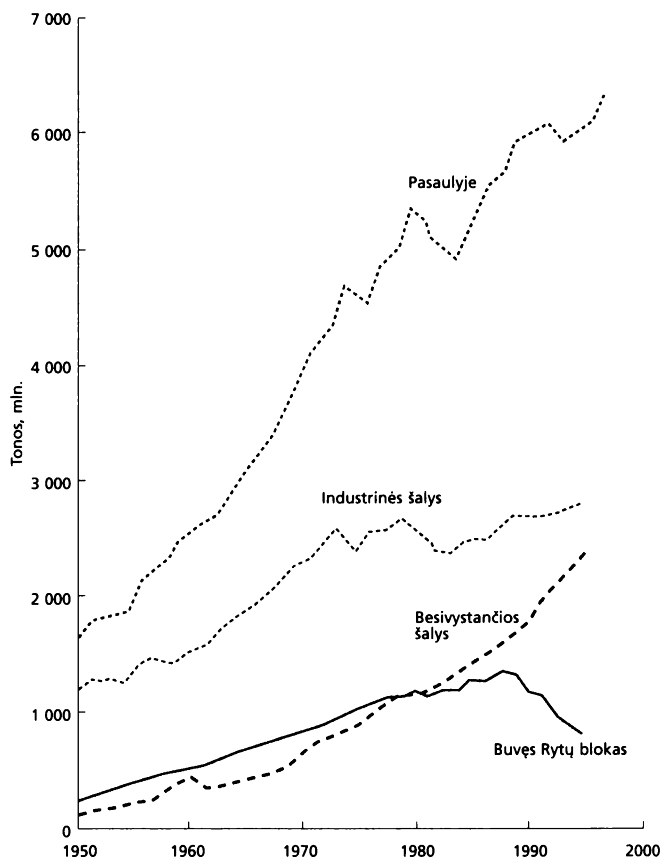
8.2 tinklelis. Istorinės poveikio aplinkai globalizacijos formos

	Ikimodernusis laikotarpis (iki 1500 m.)	Ankstyvasis modernusis laikotarpis (apie 1500–1760 m.)	Modernusis laikotarpis (apie 1760–1945 m.)	Šiuolaikinis laikotarpis (nuo 1945 m.)
Ekstensyvumas	Mikrobų migracija sukelia tik ilgai trunkančius aplinkos pokyčius	Europos ekspansija įgauna tarpžemyninį ir transatlantinį pobūdį, išplečiama ekologinių pokyčių sritis	Europos ekspansija pasiekia Okeaniją, bet kol kas negali ekologiškai ir demografiškai paveikti Azijos ir Afrikos	Globalus aplinkos degradavimas pasiekė kritinę ribą – sukėlė pasaulinį šiltnamio efektą ir ozono sluoksnio nykimą
		Užkariavimai ir kolonizavimas pagreitina demografinius, žemdirbystės ir kraštovaizdžio pasikeitimus Amerikoje ir Karibų jūros šalyse	Intensyvėja pasikeitimai Amerikos žemyne ir Karibų jūros šalyse	Dėl spartaus pasaulio gyventojų skaičiaus augimo ir didėjančio vartojimo (vidutiniškai vienam gyventojui) kyla pavojus, kad bus peržengta žemės, išteklių ir ekosistemos galimybių riba
		Šalyse aplinkos degradavimas lieka vietinio pobūdžio tiek kilme, tiek pasekmėmis; atsiranda „įtampos" židinių – organinės ekonomikos augimas ir išteklių iš tolimesnių regionų naudojimas	Dalies vietinių miškų iškirtimas, sėkmingai kolonizavus Indiją, Javą ir Malaiziją ir plantacijų steigimo sukelti ekosistemos pokyčiai Pietų ir Rytų Afrikoje	Tarpvalstybinis jūrų, upių ir oro teršimas šio šimtmečio pradžioje akivaizdžiai įgavo regioninį mastą industrializuotose teritorijose: Europos ir Šiaurės Amerikoje, o dabar vis labiau ir Lotynų Amerikoje bei Ramiojo vandenyno pakrantėse
			Kapitalistinė industrializacija ir urbanizacija Vakaruose ir žemės ūkio vystymas pakeičia kraštovaizdį ir sukelia vietinį teršimą miestų atliekomis	
			Tam tikras sienas peržengiantis teršimas industrializuotuose regionuose	Tarptautinė prekyba pavojingais produktais ir teršalais plinta Vakaruose – nuo Vakarų iki Rytų Europos ir nuo Šiaurės iki Pietų

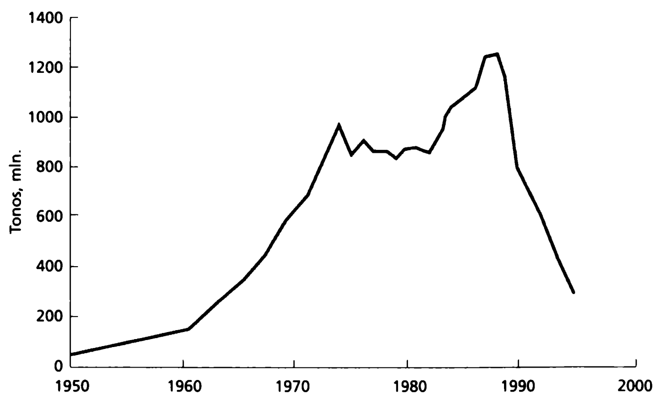
8.2 tinklelio tęsinys

	Ikimodernusis laikotarpis (prieš 1500 m.)	Ankstyvasis modernusis laikotarpis (apie 1500–1760 m.)	Modernusis laikotarpis (apie 1760–1945 m.)	Šiuolaikinis laikotarpis (nuo 1945 m.)
				Tarptautinė prekyba branduoline technologija, jos sklaida ir grėsmė plinta visuose žemynuose
Intensyvumas	Aplinkos degradavimas dėl žmonių veiklos tik vietinis, išskyrus žalą aplinkai, sukeliamą ilgalaikės žmonių ir mikrobų migracijos, nors galimybė atsikelti naujoms ligoms labai didelė	Aplinkos degradavimas dažniausiai vietinis, išskyrus didžiuosius Atlanto demografinius pasikeitimus, bet ir jie tęsėsi keletą kartų	Industrinėse šalyse vietinis ir nacionalinis aplinkos degradavimas didesnis už pasaulinį ir regioninį Ne Vakarų šalyse kolonijiniai ryšiai yra pagrindinė vietinės aplinkos degradavimo priežastis	Globaliniai pavojai ir grėsmės darosi vis didesnės, palyginti su vietinėmis ir nacionalinėmis grėsmėmis
Greitis	Mažas	Dauguma kraštovaizdžio, ekosistemos pasikeitimų ištisoms kartoms	Dauguma kraštovaizdžio, ekosistemos pasikeitimų užsitęsia ištisoms kartoms, bet industrializacija spartina aplinkos degradavimą	Tarptautinė prekyba ir technologijų perėmimas spartina grėsmių ir pavojų išplitimą Nežabotas šiuolaikinių nacionalinių ekonomikų plėšrumas ir ekosistemų trapumas greitina aplinkos degradavimą

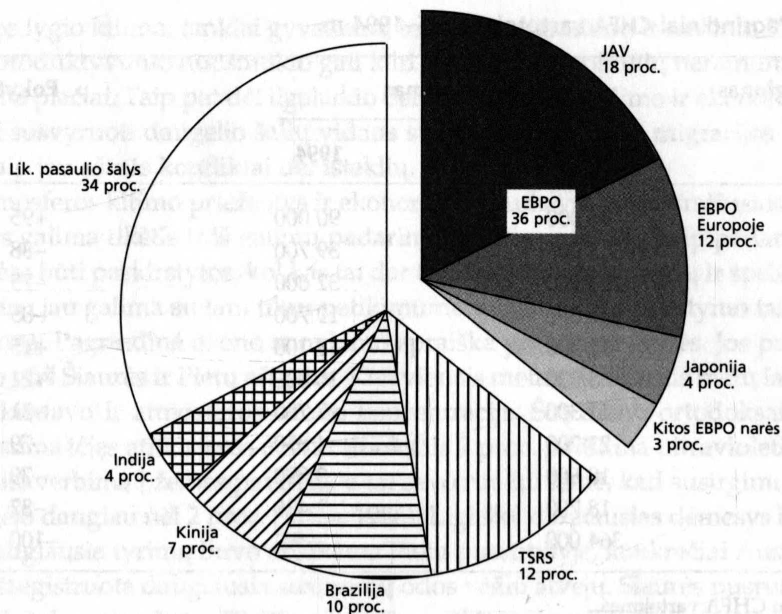
Poveikio linkmė	Gali sustoti augti gyventojų skaičius ir žemės ūkis, kai pristigs vietinių išteklių, kilus kainų „spiralėms", bus nualinta žemė ir pritrūks dirbamos žemės	Vietinių Amerikos gyventojų išnaikinimas Galimas gyventojų skaičiaus ir agrarinio augimo sustabdymas, kai pristigs vietinių išteklių, kilus kainų „spiralėms", bus nualinta žemė ir pritrūks dirbamos žemės	Vietinių australų ir maorių išnaikinimas Poveikis sveikatai ir žmonėms sutelktas miestuose ir pagal klasinius požymius pramoniniuose rajonuose	Pasaulinis ir regioninis poveikis ir grėsmės nustelbia vietines pasekmes, ypač ten, kur vietinį teršimą sumažino politinės priemonės ir pramonės pokyčiai
Institucionalizacija	Viskas tvarkoma pagal savitus kiekvienos tautos papročius ir tradicijas	Daugiausia reguliuojama pagal savitus kiekvienos tautos papročius ir tradicijas Kai kurios ribotos teisinės naujovės teršimui mieste kontroliuoti	Ankstyviausios tarptautinio reguliavimo ir politinio bendradarbiavimo formos – nereikšmingos sutartys	Tarptautinių aplinkosaugos teisės aktų, sutarčių ir režimų gausėjimas Aplinkosaugos agentūrų įkūrimas JT ir kitose tarptautinėse organizacijose Tarptautinių nevyriausybinių aplinkosaugos organizacijų susivienijimų gausėjimas
Stratifikacija	Nėra aiškios ir sąmoningos hierarchijos	Imunologinė ir demografinė Vakarų galia dominuoja Amerikos žemyne, pusiausvyra Azijoje ir Afrikoje	Imunologinė ir demografinė Vakarų galia dominuoja Amerikos žemyne ir Okeanijoje, pusiausvyra Azijoje ir Afrikoje Intensyvus lokalizuotas teršimas didmiesčiuose ir pramoniniuose regionuose	Intensyvus lokalizuotas teršimas didmiesčiuose ir pramoniniuose regionuose, bet dideli skirtumai tarp turtingų ir skurdžių bendruomenių Globaliniu mastu didėjantys vartojimo lygio skirtumai ir santykinio įnašo į pasaulio aplinkosaugos problemas pasikeitimai

8.2 pav. Pasaulinė anglies dvideginio (dioksido) emisija 1950–1995 m. (*šaltinis:* iš Brown et al., 1996)

8.3 pav. Pasaulinė CHFA (chloro-fluoro angliavandenių) gamyba 1950–1995 m. (*šaltinis:* iš Brown et al., 1996)

8.4 pav. Šalių indėlis į bendrą metinę šiltnamio efektą sukeliančių dujų emisiją 10-ojo dešimtmečio pradžioje (*šaltinis:* OECD, 1991a).

Trečia, kiekviena šalis dabar yra veikiama arba gali būti potencialiai paveikta antrinių aplinkos degradavimo kaimyninėse ir tolimose šalyse padarinių.

8.4.1 Šalių susipynimas ir bendrai naudojama aplinka: pasaulinis atšilimas, ozono sluoksnio plonėjimas ir jūrinė aplinka

Skirtumai tarp šešių EBPO šalių, prisidedančių prie klimato šiltėjimo ir ozono nykimo problemos, yra nagrinėjami remiantis pagrindiniais panašumais, būdingais industrializuotoms Vakarų bloko šalims, kurios šiuo metu išskiria apie trečdalį kenksmingų teršalų (žr. 8.4 pav.), nors jose gyvena vos 15 proc. pasaulio gyventojų. Bendrai vienas EBPO šalių gyventojas pagamina daug daugiau teršalų, negu priklausytų. Tačiau nagrinėti tai remiantis vien dabartiniais rodikliais būtų klaidinga, nes globalinės taršos formos, tokios kaip šiltnamio efektas, ozono sluoksnio plonėjimas, yra daugelio metų rezultatas. Todėl mes patiriame ir dabartinio, ir praeities teršimo padarinius. Imant istoriniu mastu, Vakarai pagamino daugiausia šiltnamio efektą sukeliančių dujų ir jų daugėja jau daugiau kaip šimtmetį. Analogiškai, nors vartojama ir mažiau, daugiausia CHFA dujų suvartota irgi Vakaruose (žr. 8.1 lentelę). Todėl kažkiek didžiosios Vakarų industrializacijos išlaidų dalies buvo atidėta vėlesniam laikui ir užkrauta mokėti visai planetai.

8.1 lentelė. Pagrindiniai CHFA vartotojai 1986–1994 m.

Šalis arba regionas	Suvartojimas		Pokytis, proc.
	1986	1994	
Kinija	46 000	90 000	+95
EB/ES	343 000	39 700	–88
Rusija	129 000	32 600	–75
Japonija	135 000	19 700	–85
Pietų Korėja	11 500	13 100	+15
Meksika	8 930	10 800	+21
Brazilija	11 300	7 780	–31
Kanada	23 200	4 850	–79
Australija	18 600	3 890	–79
Pietų Afrika	18 700	2 420	–87
JAV	364 000	–91[a]	–100

[a] – akumuliuotų CHFA vartojimas.

Šaltinis: iš Brown et al., 1997a.

Šalia bendros nusikalstamos Vakarų veiklos tarp EBPO šalių yra keletas nemažų skirtumų. Kalbant apie tai, kiek kiekviena iš šių šalių prisideda prie bendro teršimo, galima pasakyti, kad Amerika yra tikra lyderė. Ji 9-ojo dešimtmečio pabaigoje paskleidė beveik pusę visos EBPO šiltnamio emisijos (EBPO, 1991a). Ir tai, turint galvoje, kad joje gyvena mažiau nei 5 proc. pasaulio gyventojų. Vokietijos, Japonijos, JK ir Prancūzijos indėlis taip pat nemažas. Švedija, kurioje gyvena 8,5 mln. žmonių, prisideda kur kas mažiau. Tačiau visų šių šalių atskirai teršimo indėlis gerokai viršija pasaulinį vidurkį – net keturis kartus bendrą pasaulinį vidurkį viršija JAV ir apie 50 proc. Japonija bei Švedija.

Pasaulinis atšilimo poveikis neprognozuojamas. Pasaulinis atšilimas gali sukelti klimato ir temperatūros pasikeitimus neaprėpiamoje geografinėje teritorijoje (IPCC, 1990; Watson et al., 1995; Bruce et al., 1995). Šiuo metu labiausiai tikėtini šio proceso padariniai yra žemės ūkio produktyvumo pasikeitimas įvairiose pasaulio vietose ir bendras jūros lygio kilimas, sukeliantis daugelio pakrančių ir gyvenamųjų sričių užliejimą. Su šiuo reiškiniu susiduria ir Japonija, ir JAV, tačiau nė vienai iš jų negresia tokie potencialiai katastrofiški padariniai kaip žemiau jūros lygio esančioms Seišelių saloms arba sutvirtintoms Olandijos pakrantėms. Besikeičiančios oro sąlygos nevienodai paveiks įvairias šalis. Panašu, kad Vakarams ir Europos šalims tas poveikis bus daug švelnesnis negu tropinėms ir subtropinėms valstybėms, kur dėl temperatūros kitimo, liūčių pobūdžio ir lygio susidarytų tokios klimato sąlygos, kad dabartinė žemdirbystės praktika taptų neįmanoma. Be to, daugelis besivystančių šalių neturi finansinių ir technologinių išteklių, kad galėtų susitvarkyti su priverstiniu ekologijos ir ūkininkavimo pasikeitimu. Dėl šių priežasčių Vakarai greičiausiai bus paveikti pasaulinio atšilimo už jų sienų.

Dėl jūros lygio kilimo, tankiai gyvenamų teritorijų praradimo ir esminio Pietų žemdirbystės produktyvumo nuosmukio gali kilti socialinių ir politinių neramumų, kurie pasklis gana plačiai. Taip pat dėl ilgalaikio demografinio spaudimo ir ekonominio silpnumo gali susvyruoti daugelio šalių vidaus stabilumas, padidėti migracijos lygis, paaštrėti ir taip jau aštrūs konfliktai dėl išteklių.

Jei atmosferos kitimo priežastys ir ekonominė nauda yra pasiskirsčiusios neteisingai, to paties galima tikėtis ir iš galimų padarinių. Vis dar neaišku, kaip padariniai ir išlaidos turėtų būti paskirstytos; kol kas tai dar tik mokslinių prognozių ir spėliojimų stadijos. Tačiau jau galima su tam tikru patikimumu nustatyti pasiskirstymo taškus kalbant apie ozoną. Pagrindinė ozono sunykimo apraiška yra ozono skylės. Jos paprastai atsirasdavo virš Šiaurės ir Pietų ašigalių. Kiekvienais metais, keičiantis metų laikams, šiose srityse kisdavo ir atmosferos ozono koncentracija. Šių dienų ortodoksai teigia, kad 1 proc. sumažėjęs atmosferos ozono sluoksnis 2 proc. padidina ultravioletinių spindulių prasiskverbimą į žemės paviršių, o tai savo ruožtu lėmė, kad susirgimų odos vėžiu padaugėjo daugiau nei 2 proc. (Titus, 1986). Ligi šiol didžiausias dėmesys buvo sutelktas ir daugiausia tyrimų buvo atliekama Pietų pusrutulyje, konkrečiai Australijoje, kur buvo užregistruota daugiausia susirgimų odos vėžiu atvejų. Šiaurės pusrutulyje ozono sluoksnis taip pat nyksta. Tikėtina, kad šio reiškinio poveikis Šiaurės Amerikoje ir Europoje pasireikš ateinančiais dešimtmečiais. Kiek atmosferoje sumažėja ozono, priklauso nuo ašigalio ir sezono. Atrodo, kad per metus sumažėja maždaug 2–9 proc. (WMO, *Atmospheric Ozone*, įv. metų). NASA mokslininkai nustatė, kad nuo 10-ojo dešimtmečio kasmet ozono kiekis atmosferoje sumažėja apytikriai 3 proc. Tai nerodo, kad ozono nykimo procesas silpnėtų (Parson, 1993).

Aplinkos nykimo sukeltas pavojus pasaulio vandenynams ir jūroms yra daugybinis, susipynęs ir sudėtingas. Tai žuvų ir kitų jūros išteklių mažėjimas dėl grobuoniškos žvejybos; atmosferos pasikeitimo nulemtas jūros lygio kilimas, pakrančių užliejimas ir erozija, vandenynų vandens temperatūros pasikeitimas, mineralinių priemaišų ir naftos poveikis jūros aplinkai ir svarbiausia – daugybė teršalų, patenkančių į jūras ir vandenynus: maisto atliekų, naftos, sintetinių ir organinių medžiagų, radioaktyviųjų atliekų, metalų liekanų, kietųjų atliekų (tiek pramoninių, tiek komunalinių), plastiko ir kitokių šiukšlių (Hinrichsen, 1990; Mitchell, 1993). Kalbant apie jūros aplinkos degradavimą, globalizacijos sąvoką reikėtų vartoti atsargiai. Jūros teršimo poveikis dažniausiai yra lokalus. Vietiniai nutekamieji vandenys, net jei jie ir teka ilgais vamzdžiais, teršia vietines pakrantes ir pliažus. Panašiai ir vietinės pramonės produkcijos atliekos ir tie teršalai, kurie kaupiasi vietose išilgai upės tėkmės, užteršia ir labiausiai pakenkia gana siaurą kranto liniją. Deja, po tam tikro laiko teršalai gali pajudėti į atvirą jūrą ir judėti nuo šalies prie šalies. Ir tik tokiais atvejais galime pagrįstai kalbėti apie jūros teršimo regionalizaciją ir globalizaciją. Nelaimei, tuo atveju sunku tiksliai nustatyti teršalų kilmę ir susekti jų sklidimo kryptį.

JAV supa visiškai kitokia jūrinė aplinka. Iš rytų ir vakarų ji turi labai ilgas jūros sienas – Atlanto ir Ramųjį vandenynus. Šiaurėje, Aliaskos krante, JAV su kitomis šalimis dalijasi Arkties vandenynu, o pietuose JAV teritorija ribojasi su Meksikos įlanka. Dėl šio sienos ruožo ir kyla tarptautiniai ginčai, labiausiai slegiantys JAV, kadangi ji dalijasi įlanka su

Meksika ir Vakarų Karibų jūros šalimis. Visos šios šalys įlankoje sužvejoja gausų žuvies ir vėžiagyvių laimikį. Tačiau įlankos teršimas gerokai padidėjo, kai padidėjo naftos gavyba ir transportavimas, o krantas imtas intensyviau naudoti pramoniniams ir gyvenimo tikslams, ypač Floridoje. Šie procesai lėmė tai, kad sumažėjo žuvies išteklių, atsirado vietinių teršimo apraiškų, o dėl to sumažėjo poilsio ir turizmo pramonė.

Japonija, būdama sala, turi platų jūrų užnugarį. Ji ribojasi su Ramiuoju vandenynu rytuose ir pusiau uždara Japonijos jūra vakaruose. Jūros teršimo lygis greitai augo pokario dešimtmečiais ir pasiekė aukščiausią tašką 7-ąjį ir 8-ąjį dešimtmečius, kai sunkioji pramonė pasiekė aukščiausią išsivystymo lygį. Vis didėjančio teršimo keliamas pavojus aplinkai išprovokavo (privertė valdžią įdiegti) minimalius aplinkosaugos reikalavimus (OECD, 1991b). Deja, ir po to sulaukta tik minimalaus pagerėjimo. Taigi didžiausios Japonijos vandenų problemos greičiau yra vietinės kilmės nei tarptautinio teršimo padarinys. Intensyvus pakrančių panaudojimas: dideli pramonės ir gyvenamieji masyvai pajūryje ir didelis naftos importas tanklaiviais buvo pagrindiniai Japonijos vandenų taršos šaltiniai.

Šiuo požiūriu Europos šalių padėtis radikaliai priešinga. Jos neturi tokių ilgų jūrų sienų ir prieigų prie bendrų vandenų (*On European seas and pollution* žr. P. Haas, 1990, 1993). Svarbiausios šiame regione yra Šiaurės, Baltijos ir Viduržemio jūros. Jos intensyviai naudojamos, jų pakrantės tankiai apgyvendintos. Gal kiek mažiau – Šiaurės jūra. Be to, Šiaurės jūra nėra tokia uždara kaip kitos. Tiek Baltijos, tiek Viduržemio jūros turi tik siaurą išėjimą į vandenynų vandenis, todėl jų vandens apykaita labai maža, o tai lemia, kad visi teršalai ir didesnės koncentracijos lieka jūroje ilgiau negu bet kur kitur. Į Šiaurės jūrą įteka daug svarbių Šiaurės Europos upių, o kartu ir nemažai pramonės ir žemės ūkio nutekamųjų vandenų. Tą patį galima pasakyti ir apie Baltijos ir Viduržemio jūras. Be to, šios jūros ribojasi su skirtingo išsivystymo lygio šalimis, todėl yra nevienodos galimybės kontroliuoti jūrų teršimą ir valyti nutekamuosius vandenis.

8.4.2 Tautų susipynimas ir įtakos: demografija ir ištekliai

Mineralinių rezervų ir organinių žaliavų besaikis eikvojimas, kai kurių gyvūnų ir augalų rūšių nykimas buvo pagrindinis aplinkosaugininkų rūpestis daugiau kaip du dešimtmečius. Žinoma, kaip teigiama 8.2 poskyryje, praktiškai ištekliai beatodairiškai buvo eikvojami ir buvo juntama jų stoka ilgus dešimtmečius. Turime daug kiekybinių ir kokybinių rodiklių, liudijančių išteklių trūkumą ankstyvosiose bendruomenėse. Yra ir stebėtojų liudijimų, ir statistinė analizė rodo gresiančius ir esamus trūkumus. Tačiau tik 8-ojo dešimtmečio pradžioje, po Romos klubo publikacijos „Augimo ribos" (*Limits of Growth*) ir „Ekologo" „Išlikimo planas" (*Blueprint of Survival*), baigtinė gamtos ir gamtos išteklių prigimtis buvo įtraukta į aplinkosaugos darbotvarkę (Meadows et al., 1972; *The Ecologist*, 1972).

Kokių padarinių atneša išteklių išsunkimas, pastaraisiais metais paaiškėjo dėl susirūpinimo aplinkosaugos dalykais ir dėl dviejų specifinių priežasčių. Pirma, tolesnis

tyrimas parodė, kad gresia ne vien tik neorganinių žaliavų išteklių išeikvojimas. Tropiniai pietų miškai per pastaruosius penkiolika metų nepalyginamais tempais nyko dėl jų kirtimo, žemės ūkio pasikeitimo ir didelių infrastruktūros projektų. Šie miškai turėjo didžiulę reikšmę vietiniams gyventojams, o jų kirtimas aplinkai atnešė pasaulinės svarbos ekologinių padarinių. Atogrąžų miškų nykimas daro įtaką pasaulio klimatui (kadangi atogrąžų miškai yra anglies dvideginio absorbuotojai ir deguonies gamintojai fotosintezės procese), sudaro sąlygas nykti daugeliui žinomų ir nežinomų gyvūnų ir augalų rūšių. Todėl planetoje mažėja biologinė įvairovė, o šį procesą lydi akivaizdžios ir gana emocingos kampanijos už naikinamų didelių žinduolių – pandų, dramblių, banginių ir didelių kačių – išsaugojimą.

Antras dalykas, kuris skatina atkreipti dėmesį į išteklių trūkumą ir jų pasaulinę reikšmę yra „geležinė" pasaulio gyventojų skaičiaus didėjimo logika ir pasaulinės industrializacijos plėtra. Gyventojų skaičiaus augimas niekada nepamirštamas įtraukti į aplinkosaugos darbotvarkę, nes dėl greitos industrializacijos (o tai lemia ir didesnį išteklių naudojimą) daugelyje besivystančio pasaulio šalių jis gali padaryti lemiamą šuolį. Palankiausios gyvenimo sąlygos pasaulyje būtų, jei gyventojų skaičius būtų stabilus – apie 12 mlrd. žmonių (UNFPA, 1994). Tai apie du su puse karto daugiau negu šiuolaikinis lygis. Be to, didžioji dalis pasaulio gyventojų bus susitelkę industrializuotose šalyse. Kinijos gyventojų skaičius peržengė per milijardą, Ramiojo vandenyno žiedo gyventojų jau daugiau kaip pusė milijardo, pasaulyje spartėja pramonės revoliucija, todėl išteklių išnaudojimo klausimas kyla su tokiu aštrumu, apie kokį anksčiau net nebuvo galvojama. Vienodomis sąlygomis didesnis pasaulio gyventojų skaičius ir aukštesnis industrializacijos lygis reikštų didesnį teršimą ir išteklių naudojimą. Kai kalbama apie demografinį augimą, kyla ne tiek išteklių stygiaus klausimai, kurie paliečia ir kitų šalių politiką, bet ir platesni politiniai klausimai, susiję su socialiniu persigrupavimu, masine migracija ir politiniu nestabilumu. Dabar negalima tiksliai įvertinti, kaip žaliavų stoka, gyventojų skaičiaus augimas, socialiniai bei politiniai persigrupavimai veiks vieni kitus. Čia nesigilinsime į bendras ateities prognozes, o stengsimės panagrinėti, kaip šešios tyrimui pasirinktos šalys yra įsitraukusios į šiuos vis svarbesnius globalinius reiškinius.

Kiekviena tiriama šalis tiesiogiai prisideda prie problemų, susijusių su išteklių naudojimu, ir visas jas tiesiogiai arba netiesiogiai veikia gyventojų skaičiaus augimas, žaliavų išeikvojimas ir iš kitur ateinantis politinis, ekonominis ir demografinis poveikis. Kokiu mastu jos lemia šį globalų išteklių stygių, galima nustatyti iš to, kiek jos sunaudoja iškasamo kuro ir kitų žaliavų, kokia jų pasaulinės žvejybos ir prekybos ties išnykimo riba atsidūrusiomis rūšimis ir tropinių miškų gaminiais dalis. Kritinė riba čia ir vėl ryškiau driekiasi tarp Šiaurės ir Pietų, o ne tarp EBPO šalių. Daugelis tyrimui pasirinktų rodiklių tai aiškiai paliudija. EBPO šalyse gyvena 15 proc. pasaulio gyventojų. Per kitus kelis dešimtmečius ši proporcija mažės. 1988 m. EBPO šalys sunaudojo 51 proc. pasaulio energijos ir, kaip jau buvo minėta, išskyrė didžiausią šiltnamio efektą sukeliančių dujų dalį, suvartojo daugiausia CHFA ir išskyrė daugiausia sieros ir azoto oksidų. Vakarų ūkiuose naudojamos energijos struktūra, be to, santykinai daugiau orientuota į iškasamą kurą ir mažiau į atsinaujinančius medienos arba mėšlo šaltinius, kaip neindustrializuotuose Pie-

8.2 lentelė. Gamtos išteklių naudojimo palyginimas JAV ir Indijoje 1991 m.

	JAV sunaudojimas	Indijos sunaudojimas	JAV ir Indijos sunaudojimo 1 gyv. santykis
Aliuminis	4 137	420	34:1
Varis	2 057	157	45:1
Geležis	93 235	20 300	16:1
Nikelis	137	15	31:1
Fosforo	40 177	2 381	58:1
Anglis	672 036	184 992	12:1
Nafta	666 032	53 294	43:1
Gamtinės dujos (tetradžauliais)	21 387 719	397 250	184:1
Celiuliozė (1000 cm^3)	136 377	1 208	386:1

Mato vienetai: 1000 metrinių tonų, išskyrus pažymėtos atskirai.
Šaltinis: World Resources Institute, 1995

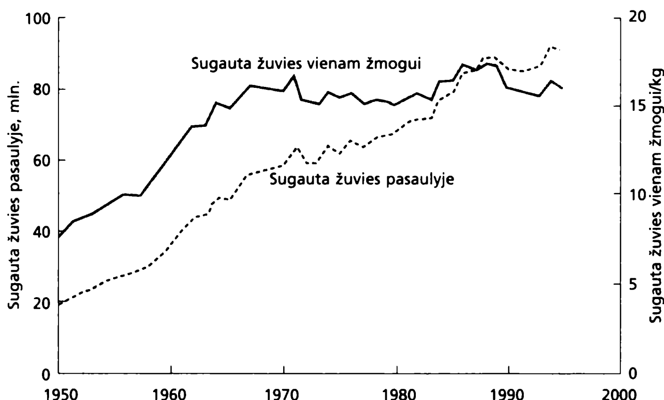
8.3 lentelė. Išteklių naudojimo industrinėse ir besivystančiose šalyse santykinis palyginimas 1986–1990 m.

	Industrinės šalys	Besivystančios šalys
Iškasamas kuras (gigadžauliai/1 gyv.)	160,1	17,3
Aliuminis (t/100 žmonių)	14,1	0,7
Mediena (m^3/1 gyv.)	1,3	0,5
Jautiena ir veršiena (kg/1 gyv.)	27,2	4,3
Medvilnė (kg 1 gyv.)	5,4	2,6

Šaltinis: World Resources Institute, 1995.

tuose (nors, kita vertus, Vakarai naudoja daugiau branduolinio kuro). Nors dabartinis išeikvojimo lygis yra svarbus, negalima užmiršti ir to, kad reikia atsižvelgti ir į buvusį išteklių eksploatavimo tempą. Tada pamatysime, kad dabartinę padėtį pasiekėme remdamiesi dar netolygesniu išteklių naudojimu tarp Šiaurės ir Pietų praeitą šimtmetį. Jei paimtume kitas žaliavas, tokias kaip rūdos ir metalai, tai pamatytume, kad naudojimo asimetrija tokia pat, o gal net didesnė (Westing, 1986; World Resources Institute, 1995). Ypač ryški asimetrija matyti iš 8.2 ir 8.3 lentelės duomenų. Jie rodo, kad labiausiai išteklius švaisto JAV, o viena iš mažiausiai išteklių sunaudojančių šalių – Indija. Šios lentelės taip pat gerai parodo ir leidžia palyginti EBPO ir besivystančių šalių sunaudojimą.

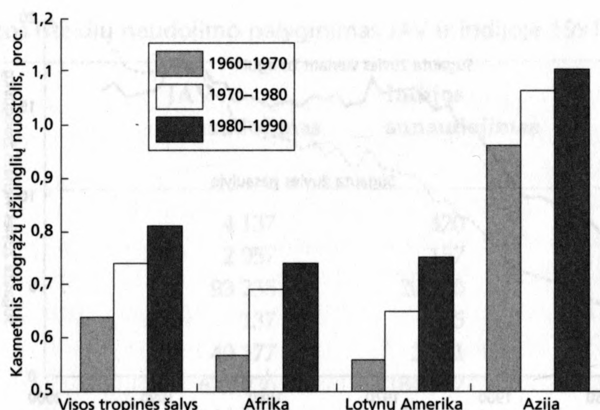
Atsižvelgiant į tai, kad daugumoje pasaulio šalių žvejyba sudaro nedidelę ūkio dalį ir nėra stipriau reguliuojama, ir į tai, kad daugelis sąmoningai siekia išvengti reguliavimo, duomenis apie pasaulinį žuvies sugavimą reikia traktuoti atsargiai.

8.5 pav. Pasaulinė žvejyba 1950–1995 m.
(*šaltinis:* iš Brown et al., 1997b, remiantis FAO vidurkiu)

Maisto ir žemės ūkio organizacijos (FAO) skaičiavimai rodo (žr. 8.5 pav.), kad bendras žuvies sugavimas išaugo beveik nuo 60 mln. t 1970 m. iki beveik 84,5 mln. t 1990 m. (FAO, 1994; McGoodWin, 1990; OECD, 1991a; Peterson, 1993). Iš viso sugauto kiekio EBPO šalys 1970 m. sugavo 41 proc. ir jų santykinė dalis 1988 m. iki sumažėjo 37 proc. Tačiau atsižvelgiant į tai, kad tuo laiku EBPO šalyse buvo daug mažesnis gyventojų skaičiaus augimas, EBPO šalių vartojimas 1 gyventojui didėjo greičiau negu kitame pasaulyje. Iš visų EBPO šalių daugiausia žuvies vartoja japonai, nors joje gyvena tik kiek daugiau nei 2 proc. pasaulio gyventojų. Jie pagauna 14 proc. žuvies vartoti sau. Taip pat daug žuvies vienam gyventojui suvartojama Norvegijoje ir Danijoje, nedaug nuo jų atsilieka Ispanija ir Jungtinė Karalystė. Taigi EBPO kartu su besivystančiomis šalimis pagal sugaunamos žuvies kiekį sparčiai artėja prie ribų, kurios viršija FAO apskaičiuotą metinį tvariajai plėtrai nekenkiantį sugavimo lygį, ir smarkiai mažina žuvies išteklius trylikoje iš penkiolikos pasaulio žvejybos plotų (Ancharya, 1996). Didžiausias pavojus žuvies ištekliams yra Viduržemio, Juodojoje jūrose ir Ramiojo vandenyno šiaurės vakarų dalyje, o daugumoje Atlanto regionų svyruojama ant žuvies išnykimo ribos. Kadangi šie tradiciniai žvejojimo plotai nyksta, pasaulio žvejybos laivynas skverbiasi vis tolyn į vandenynus ir kelia išnykimo pavojų vis didesniam vandenyno gyvybės rūšių kiekiui. Turint omenyje didėjančią jūrų taršą ir kaip toksinus pasisavina gyvasis jūrų pasaulis, pasaulinės žvejybos perspektyva liūdna, o EBPO šalys labiau, nei joms derėtų, aštrina šią problemą.

Panašią istoriją galima būtų papasakoti ir apie miškų naudojimą, ypač tropinių džiunglių miškų (Myers, 1986; Nectoux ir Dudley, 1987; Hecht ir Cockburn, 1989; Nectoux ir Kuroda, 1989). Miškai, visų pirma mediena, yra milžiniški ekonominiai ir ekologiniai ištekliai. Mediena yra gyvybinis daugelio pramoninių produktų ir procesų komponentas, kuro šaltinis, popieriaus ir celiuliozės produktų, stalių gaminių, langų ir furnitūros pagrindas. Ekologine prasme miškai yra didžiulės biologinės įvairovės genetinė saugykla ir, kaip jau buvo minėta, esminė pasaulinės atmosferos ir klimato sistemos dalis. Nors tarp EBPO šalių yra vietinių ir tautinių problemų, ekologinis Vakarų miškų stabilumas yra santykinai aukštas, o ekologinėms ir ekonominėms problemoms spręsti yra vadybos

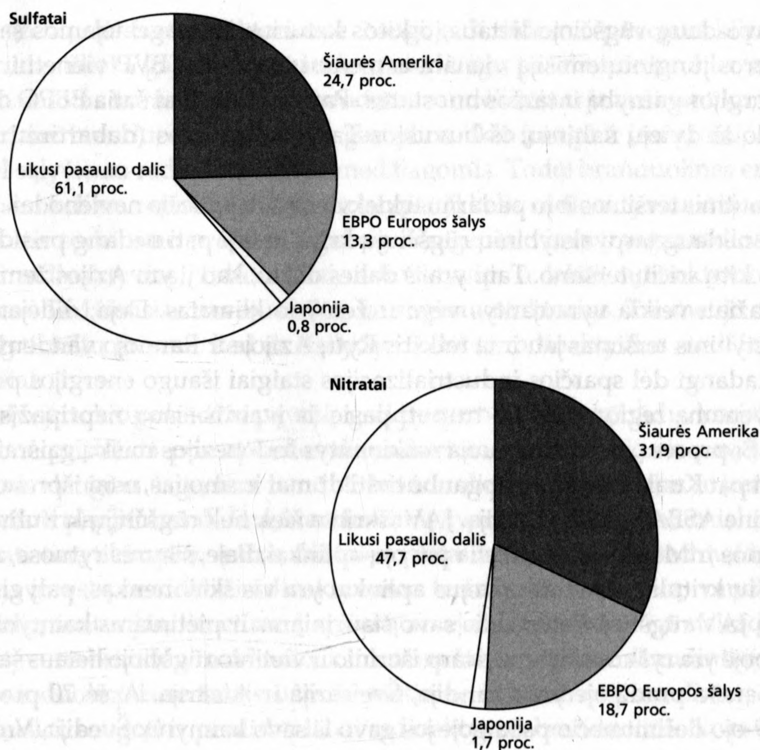
8.6 pav. Atogrąžų džiunglių miškų naikinimas 1960–1990 m.
(*šaltinis:* iš World Resources Institute, 1997)

sistemos. Bet kuriuo atveju dauguma EBPO šalių jau beveik išnaikino savo teritorijų miškus per ankstesnės industrializacijos bangas. Šiandieną didžiausias pavojus gresia besivystančio pasaulio miškams, ypač tropiniams džiunglių miškams. Be vietinio spaudimo, greitinančio aplinkos degradavimą besivystančiose šalyse ir tropinių miškų regionuose, jaučiamas ir didžiulis išorinis spaudimas, prie kurio prisideda ir visos mūsų tyrimui, pasirinktos šalys: Jungtinė Karalystė, JAV, Vokietija, Japonija, Prancūzija, Švedija.

Kaip paprastai, skaičiavimų duomenys yra gana apytikriai. Pavyzdžiui, 9-ojo dešimtmečio pradžioje FAO prognozavo, kad per ateinančius keturiasdešimt penkerius metus išnyks 16–18 proc. tropinių džiunglių miškų. Bet dešimtmečio pabaigoje jau prognozuojama, kad 2035 m. bus išnykę iki 30–35 proc. miškų. Metinis miško naikinimo greitis besivystančiose šalyse yra nevienodas. Šiuo metu manoma, kad jis yra lygus nuo 0,33 proc. per metus Okeanijoje iki 1,2 proc. Azijoje (žr. 8.6 pav.). EBPO šalys, kadangi yra pagrindinės miško iš besivystančių šalių importuotojas, padeda spartinti miškų naikinimo procesą. Iš tikrųjų EBPO šalys importuoja 73 proc. pasaulinio medienos produkto, ir net 90 proc. popiermalkių celiuliozės ir popieriaus gamybai poreikio patenkina importas iš Pietų. EBPO šalys taip pat atsakingos už brangiausių ir labiausiai ekologiškai pažeidžiamų retų kietmedžio ir tropinio miško rūšių importą. Tačiau įvairios EBPO šalys naudoja ir gamina nevienodą miško produkciją: Japonija ir Prancūzija pirmenybę teikia tropinio miško produktams, o Švedijai jos reikia labai ribotai.

8.4.3 Tautų susipynimas ir sienų nepripažįstanti tarša

Grėsmingiausios tarpvalstybinio teršimo problemos yra rūgštieji lietūs ir cheminės atliekos bendrose upėse. Ne mažiau grėsmingas yra ir vėjo atnešamų radioaktyvių elementų, į atmosferą patekusių iš branduolinių jėgainių įprasto išmetimo arba avarijos metu, nusėdimas. Šiame skyriuje kalbėsime apie rūgščiuosius lietus, nuodingąsias atliekas ir branduolinę pramonę.

8.7 pav. Pasaulinis sulfatų ir nitratų išmetimas į aplinką 9-ojo dešimtmečio pabaigoje (*šaltinis:* OECD, 1991a)

Rūgštieji lietūs, kurių padariniams pasklisti nereikia tiesioginio fizinio šalių sąlyčio, veikia visas šešias nagrinėjamas šalis (žr.: Boehmer-Christiansen ir Skea, 1991; Levy, 1993). Sieros ir azoto dioksidai, susidarantys deginant iškasamą kurą (naudojamą daugumoje elektrinių ir vidaus degimo variklių), ištirpę atmosferos vandenyje sudaro sieros ir azoto rūgštis. Šias rūgštis vėjo srovės paskleidžia labai plačiu spinduliu ir grąžina į žemės paviršių arba jūras kaip lietų arba kondensatą. Rūgštieji krituliai labiausiai veikia ežerus ir upes. Vandenų pH jie pakeičia taip, kad tiesiogiai žūsta daugelis gyvūnų ir augmenijos rūšių, o geologinės padermės paveikiamos taip, kad iš jų išskiriami nuodingieji metalai. Sausumoje rūgštieji lietūs sukelia miškų dirvožemio rūgštėjimą ir medžių žūtį. Krituliai taip pat veikia gyvenamuosius pastatus: jie ardo plytas ir akmenis.

1988 m. į aplinką pasaulyje buvo išmesta apie 99 mln. t sieros dvideginio. Apie 40 proc. šio kiekio buvo pagaminta EBPO šalyse (žr. 8.7 pav.), kuriose, kaip jau minėta, gyvena tik apie 15 proc. pasaulio gyventojų. Per keletą dešimtmečių šis disbalansas išnyks, nes EBPO šalys stabilizuoja arba mažina savo pramonės išmetamą sieros dvideginio kiekį, o dėl besivystančių šalių industrializacijos programų jo išmetama vis daugiau. Nors 8-ąjį dešimtmetį taršos emisijos lygis daugmaž koreliavo su šalies ūkio dydžiu, 9-ojo dešimtmečio pabaigoje koreliacija stipriai susilpnėjo, kai Jungtinė Karalystė ir JAV vis dar

išskirdavo daug rūgščiojo lietaus, o kitos keturios čia nagrinėjamos šalys sumažino savo sieros junginių emisiją vienam asmeniui ir vienam BVP vienetui, pertvarkydamos energijos gamybą ir taršos nuostatus. Pažymėtina, kad šalia EBPO dauguma emisijos kilo iš dviejų šaltinių: iš buvusios Tarybų Sąjungos (dabartinių NVS šalių) ir Kinijos.

Tarptautinis teršimas ir jo padariniai kiekvieną šalį paliečia nevienodai. Japonijai kliūva labai nedaug tarpvalstybinių rūgščiųjų kritulių ir ji pati nedaug prisideda prie tarptautinio kitų sričių teršimo. Taip yra iš dalies dėl to, kad ji yra Azijos žemyno pakraštyje, ją mažiau veikia vyraujantys vėjai ir žemyno klimatas. Deja, didėjantis regioninis tarpvalstybinis teršimas jau ima reikštis Rytų Azijoje ir Ramiojo vandenyno pakrančių žiede, kadangi dėl sparčios industrializacijos staigiai išaugo energijos poreikis, šį tankiai gyvenamą regioną jau po truputį pasiekia įvairūs sienų nepripažįstančių teršalų srautai. Šį procesą gerai iliustruoja naikinantys Indonezijos miškų gaisrai 1997 m. Teritoriją iki pat Kuala Lumpuro apgaubė tiršti dūmai ir smogas, o tai išprovokavo regioninę politinę ASEAN šalių reakciją. JAV iškrinta šiek tiek rūgščiųjų kritulių, atkeliavusių iš Kanados ir Meksikos, ir sukelia pavojų aplinkai. Beje, šiaurės rytuose, reikia pasakyti, kad šių kritulių sukeltas pavojus aplinkai yra visiškai menkas, palyginti su pavojumi, kurį JAV rūgštieji lietūs kelia savo šiauriniams ir pietiniams kaimynams.

Europoje yra ryškus skirtumas tarp išorinio ir vietinio rūgščiojo lietaus šaltinių (French, 1990). Sąrašo pradžioje yra Olandija, Šveicarija ir Austrija. Apie 70 proc. „rūgščiojo" lietaus 9-ojo dešimtmečio pabaigoje jos gavo iš savo kaimynų. Švedija, Vokietija ir Prancūzija gauna šiek tiek mažiau kritulių iš užsienio šaltinių – atitinkamai 58 proc., 45 proc. ir 34 proc., o Jungtinė Karalystė – tik 12 proc. Visos šios keturios Europos šalys prisideda prie kitų šalių teršimo. Jungtinė Karalystė ir Vokietija iš dalies yra Skandinavijos, Prancūzijos ir Olandijos teršimo kaltininkės. Iš užsienio gaunamo rūgščiojo lietaus kiekis, kaip ir bendras teršalų kiekis, didina šalių entuziazmą pasirašyti įvairias ilgalaikes tarptautinio teršimo konvencijas.

Kaip, mūsų požiūriu, branduolinė pramonė ir branduolinės energijos gamyba prisideda prie aplinkos pažeidimo rizikos ir aplinkos teršimo? Pirmiausia reikia nustatyti, kokį pavojų ir grėsmę kelia branduolinės energijos gamyba (žr. Kemp, 1992; Blowers ir Lowry, 1991). Šios grėsmės atsiranda dėl branduolinėse jėgainėse naudojamo kuro ir branduoliniame cikle susidarančių šalutinių produktų radioaktyvių savybių. Branduolinių medžiagų intensyvumas ir suirimo pusperiodis yra įvairus, bet irimo procese visada susidaro ilgai gyvybingos ir labai nuodingos medžiagos (pvz., plutonis). Jos užteršia žemę taip, kad ji nebetinka naudoti, o orą, kad jis nebetinka kvėpuoti, ir taip sunaikina žmogiškąsias būtybes, gyvūniją ir augmeniją ilgoms kartoms. Branduolinės energijos gamyba yra be galo sudėtingas procesas. Elektros energijos gamyba atominių jėgainių reaktoriuose yra, deja, tik mažytė šio proceso dalis. Be to, uranas yra kasamas šachtose, vėliau apdorojamas, išsodrinamas ir pristatomas į branduolines jėgaines. Kai branduolinės kasetės išsieikvoja, jos turi būti ištraukiamos ir atvėsinamos. Atsižvelgiant į reaktoriaus tipą, panaudotas kuras gali būti pašalinamas arba perdirbamas. Perdirbant išsiskiria plutonis, šalutinis branduolinės reakcijos produktas. Jis gali būti panaudojamas kaip pagrindinė medžiaga branduolinio ginklo gamyboje arba tolesnei ener-

gijos gamybai greitų elektronų reaktoriuose. Netgi jei ši didesnio pavojaus kilpa įtraukiama į kuro ciklą, išlieka galutinio sunaudotų medžiagų pašalinimo problema. Atliekas sudaro panaudotas kuras ir vanduo, naudotas sandėliuojant ir aušinant kurą. Joms taip pat priskiriami branduolinės energijos gamybos ciklo įranga ir įrengimai, tapę radioaktyvūs dėl sąlyčio su radioaktyviomis medžiagomis. Todėl branduolinės energijos gamybos aplinkai keliamas pavojus yra įvairialypis. Jį kelia radioaktyvios dujos ir vanduo, atsirandantis sodrinimo procese; jėgainės ir regeneravimo įranga; radioaktyvūs teršalai, mažai radioaktyvios, vidutiniškai radioaktyvios ir labai radioaktyvios branduolinės atliekos. Didžiausias pavojus kiltų, jai sugestų reaktorius. Tuomet jo nebebūtų galima valdyti, kiltų grėsmė, kad jis išsilydys ir dėl to radioaktyvios medžiagos pasklis labai plačiai.

Turėdami galvoje tokio pobūdžio pavojų, galime nurodyti keletą būdų, kuriais branduolinė pramonė prisideda prie aplinkos degradavimo globalizacijos ir pavojaus aplinkai. Pirma, vis daugiau šalių ima naudoti branduolines technologijas ir įrengimus. Toks jų geografinis paplitimas didina branduolinių avarijų, turinčių potencialų pasaulinį poveikį, statistinę tikimybę. Antra, dėl tokio plataus branduolinių technologijų paplitimo daugėja įprastų nedidelio radioaktyvumo teršalų, kurie per orą, vandenį gali pasiekti kitų šalių teritorijas, išmetimo į aplinką atvejų. Trečia, kadangi atsirado daug mažai radioaktyvaus branduolinio laužo, kai kurios šalys pabandė skandinti jį vandenyne ir taip branduoliniais teršalais užteršė vietinius ir bendrus pasaulinius gamtos išteklius. Galiausiai, saugoti ir perdirbti labai radioaktyvias branduolinio kuro atliekas yra gana sudėtinga ir brangu, todėl tik kai kurios šalys – iš dalies Jungtinė Karalystė ir Prancūzija – buvo pasirengusios ir sugebėjo pradėti būtinų įrengimų statybą. Dėl šių aplinkybių atsirado aktyvus ir greit besiplečiantis branduolinių atliekų perdirbimo verslas. Jis kartu *lokalizuoja* branduolinę riziką, sukoncentruoja ją tam tikrose pasaulio vietose, tačiau, kadangi branduolinės medžiagos gabenamos per plačias sausumos teritorijas ir vandenyno erdves, kyla pasaulinis radioaktyvaus užterštumo pavojus.

Visos šešios mūsų nagrinėjamos šalys turi civilinę branduolinę pramonę, nors naujų jėgainių jose nebestatoma, o Švedijoje jau yra sudarytas likusių reaktorių sustabdymo grafikas. Taigi visos jos kelia įvairaus branduolinio teršimo grėsmę kaimynams ir savo gyventojams. Tai ypač problemiška Vokietijai ir Prancūzijai, kurių sienos eina tankiai gyvenamais regionais. Keturios iš pasirinktų šešių šalių yra atsakingos už branduolinių technologijų arba gamyklų ir jėgainių pardavimą kitoms šalims ir siekį jose sukurti branduolinę pramonę. Šiuo atžvilgiu amerikiečiai ir prancūzai buvo tvirti lyderiai, o britų branduolinio eksporto augimą labiau ribojo technologijų kokybė, o ne tai, kad jie dėjo mažiau pastangų.

1970 m. tik 17 šalių turėjo veikiančias civilines branduolines jėgaines. Be EBPO šalių, jas turėjo buvusi Tarybų Sąjunga, Čekoslovakija, buvusi Rytų Vokietija ir Indija. 1976 m. jų skaičius išaugo iki 20. Branduolinės jėgainės ėmė veikti Argentinoje, Bulgarijoje ir Pakistane. Apie 1980 m. branduolinės technologijos ir įrengimai paplito dar plačiau, taigi išplito ir rizika. Tarp 1976 ir 1980 m. reaktoriai pirmą kartą ėmė tiekti srovę Austrijoje, Brazilijoje, Suomijoje, Vengrijoje, Irane, Pietų Korėjoje ir Taivane. Tuo metu pasaulyje jau veikė 27 elektrinės. 1990 m. branduolinių jėgainių plitimas pasiekė piką ir

ėmė slūgti, kai buvo nutrauktos naujų reaktorių statybos programos Italijoje ir Irane, ir tik keletas naujų narių – Brazilija, Meksika, Pietų Afrika – įstojo į pramoninį branduolinį klubą (*World Watch Institute*, 1992). Prancūzija ir Britanija iš visų išsiskyrė tuo, kad tik jos vienos pasistatė komercines branduolinio atliekų perdirbimo įmones: *Thorpe* Kumbrijoje ir *Cap La Hague* Prancūzijoje. Šitų jėgainių vidutinės ir ilgalaikės finansinės veiklos galimybės priklauso nuo didelių ir ilgalaikių sunaudoto kuro apdorojimo sutarčių su vokiečių ir japonų energijos įmonėmis.

Paskutinė nacionalinio įsitraukimo į pasaulinės ir regioninės aplinkos problemas forma yra tarpvalstybinė tarša. Ji atsiranda tiesiogiai iš ekonominių mainų, bet ne iš nenumatytų ekonominių mainų aplinkybių arba iš nepriteklių ar nesaikingo naudojimo problemų, kylančių dėl bendrų išteklių ekonominio naudojimo. Čia galima išskirti tris svarbias sritis. Pirma, tai tarptautinis pavojingų atliekų produktų verslas, kai firmos surenka atliekas vienoje šalyje ir išveža jas į užsienį galutinai saugoti ar pašalinti iš jų kenksmingas medžiagas. Antra, aplinka gali pradėti degraduoti dėl aplinkai pavojingo produkto eksporto į užsienį, dažnai iš šalių, kur parduodamas produktas yra uždraustas dėl aplinkosaugos sumetimų, į šalis, kur jis dar nėra uždraustas. Pesticidai ir vaistai yra geriausias tokio eksporto pavyzdys (Paarlberg, 1993). Trečia, neigiamus padarinius aplinkai sukelia ir gamybos internacionalizacija, kai naujų arba užsienio filialų steigimą arba jau egzistuojančių įmonių gamybos perkėlimą iš vienos šalies į kitą lydi (arba atsirandančio dėl tos priežasties) didelė tarša ir atliekų susidarymas. Kita vertus, Pasaulio bankas vieninteliame didesniame tokio pobūdžio tyrime yra tvirtinęs, kad yra nedaug įrodymų, leidžiančių manyti, jog nešvari pramonė iš Šiaurės keliasi į Pietus arba nuo griežtų aplinkosaugos režimų pereinama prie švelnesnių (World Bank, 1993). Ryškus ekologiškai nešvarios pramonės, verslo ir gamybos augimas besivystančiose šalyse gali būti paaiškintas šių šalių industrializacija. Kai to šiems pokyčiams paaiškinti neužtenka, yra didelė galimybė, kad pramonės kilnojimosi priežastis yra darbo jėgos kainų skirtumai, o ne laisvesni gamtosaugos standartai (žr. 5 sk.). Šioje dalyje sutelksime dėmesį į tarptautinę prekybą pavojingomis atliekomis.

Bet kokia kiekybinė prekybos pavojingomis atliekomis analizė yra susijusi su daugybe svarbių problemų (Davis, 1993; Greenpeace, 1993; OECD, 1994b). Pirmiausia labai sudėtingas, įvairus ir politizuotas pačių pavojingų atliekų apibrėžimas. Šiuolaikinių visuomenių gebėjimas gaminti teršalus ir juos paskleisti už savo valstybės ribų pagimdė ir šalių institucijų gebėjimą atsekti ir stebėti jų gamybą, sklidimą ir padarinius. Iki 8-ojo dešimtmečio pradžios daugelyje EBPO šalių teršalų reguliavimo struktūros buvo vis dar palyginti primityvios, nebuvo galima nei analitiškai atskirti, nei teisiškai apibrėžti daugelio kietųjų ir skystųjų atliekų, atsiradusių gamybos procese, nei nustatyti išmetamų atliekų padarinių aplinkai. Po 8-ojo dešimtmečio skandalų dėl atliekų išmetimo buvo sukurtos teisinės normos, apibrėžiančios nuodingąsias atliekas. Prireikė *Love Canal* incidento JAV ir *BT Chemie* skandalo Švedijoje, kad būtų įkurtos institucijos, galinčios sekti grėsmingų atliekų gamybą ir kontroliuoti jų skleidimą į aplinką. Todėl duomenys, gauti iš nacionalinių vyriausybių ir tarptautinių institucijų, yra maždaug 8-ojo dešimtmečio pabaigos. Bet kuriuo atveju turimi duomenys nėra palyginami, nes pavojingi teršalai apibrėžiami labai įvairiai.

Pastaraisiais metais tarptautinės institucijos intensyviai kuria bendrą pasaulinį sutartų pavojingų teršalų sąrašą, kuriuo remiantis būtų galima surinkti palyginamus duomenis apie atliekų gamybą. Naudoti tepalai, tirpikliai ir rūgštys po pirminio panaudojimo, metalo gaminiai ir laužas, švino oksidai iš elektrinių komponentų (ypač akumuliatorių), dažų nuosėdos, kitos sunkiųjų metalų atliekos ir gyvsidabrio jungimai – tai atliekos, klasifikuojamos kaip pavojingos. Per pastaruosius du dešimtmečius nuodingųjų atliekų laikymas EBPO šalyse imtas daug griežčiau reguliuoti – gerokai išaugo darbų, susijusių su atliekų saugojimu, kaina. Keletas tarptautinių sutarčių veiksmingai uždraudė nuodingąsias atliekas skandinti jūroje ir visiškai panaikino galimybę juos sudeginti išvežus į jūrą. Taisyklės, nustatančios atliekų laikymą sąvartynuose, užkirto kelią daugelio pavojingų atliekų laikymui netinkamose vietose, tačiau jos paliko pakartotinio naudojimo ir deginimo galimybes. Deja, taikyti šiuos metodus labai brangu, o ypač šalyse, kur griežtai reguliuojamas atliekų deginimas. Šis sumažėjusių alternatyvų, griežtesnių įstatymų, vis griežtesnio valstybinio reguliavimo ir didėjančių išlaidų derinys buvo pagrindinė varomoji jėga, sukėlusi tarptautinę prekybą pavojingomis atliekomis ir jos pelningumą.

9-ojo dešimtmečio pradžioje susiformavo du prekybos tipai. Pirmasis paplito tarp EBPO šalių, o antrasis – tarp EBPO šalių ir kito pasaulio, ypač Afrikos, Vidurio ir Rytų Europos. Pirmuoju atveju EBPO šalys pradėjo viena iš kitos importuoti nuodingąsias atliekas ir jas perdirbti arba saugoti. Britanija ir Prancūzija tapo pirmaujančiomis nuodingųjų atliekų importuotojomis ir išplėtė deginimo įmonių tinklą, kad galėtų apdoroti importuojamas atliekas, ypač iš mažų šalių, kurios pačios neturi pakankamai techninės įrangos, arba kurių vidaus pavojingų atliekų kiekis nepateisina brangių deginimo gamyklų (Airija, Norvegija) steigimo; taip pat ir iš valstybių, kurios pagamina daug pavojingų atliekų ir susidūrė su griežtais vietiniais teisinės sistemos reikalavimais, kuriuos įgyvendinti brangiai kainuoja (Vokietija ir Šveicarija). Švedija taip pat patenka į šią kategoriją. Ji atlieka deginimo paslaugas Norvegijai ir Suomijai.

Prekyba tarp Vakarų ir Rytų arba Šiaurės ir Pietų vyksta irgi dėl panašių priežasčių kaip ir tarp EBPO šalių, bet yra pelningesnė, dažnai nelegali ir dažniausiai paminklosaugos atžvilgiu pavojinga. Tiek teisėtai, tiek neteisėtai iš visų mūsų nagrinėjamų šalių kenksmingos atliekos buvo gabenamos į Vakarų Afriką, Rytų Europą ir kai kurias Pietryčių Azijos dalis. Valstybėse, kurios priima atliekas, ne visada yra išduodami teisiniai valstybiniai leidimai jas įvežti. Taip pat ne visada etiketėse teisingai nurodoma, kokios tai atliekos. Dažnai pažymėti kaip nekenksmingi produktai, specialūs chemikalai, produktai, skirti perdirbti arba pakartotinai panaudoti, pasirodydavo esą labai pavojingi ir blogai supakuoti nuodingų atliekų kokteiliai. Šios atliekos retai kada sudeginamos tuoj pat atgabenus, dažnai jos užkasamos arba nuskandinamos nesiimant reikiamų apsaugos ir sandėliavimo priemonių ir tampa didžiuliu teršimo židiniu. Vis dėlto JT aplinkos apsaugos Bazelio konvencija, reguliuojanti tarptautinę prekybą nuodingomis atliekomis, paskelbė, kad prekyba šiais produktais tarp Šiaurės ir Pietų, Rytų ir Vakarų yra nelegali, išskyrus prekyba perdirbimo produktais.

8.5 Šiuolaikinė globalinės aplinkos kaitos sandara ir jos politinės pasekmės

Nesunku, remiantis šiame skyriuje pateiktais įrodymais (taip pat 8.1 ir 8.2 tinkleliais), padaryti keletą išvadų apie dabartinę aplinkos globalizaciją. Pirma, nors vietinės, regioninės ar pasaulinės aplinkos problemos turi ilgą istoriją, galime teigti, kad šiuolaikinės aplinkos degradavimo formos yra pačios globaliausios ir jose slypi didžiausi žmonijos istorijoje pavojai ir grėsmė žmonių gyvenimui. Truputį ironiška, kad dabar mes žiūrime į šią grėsmę iš Vakarų pasaulio aukštybių, žinodami šios grėsmės kilmę. Antra, šie pavojai ir grėsmė apima pasaulines (ozono skylės ir šiltnamio efektas), netiesiogines pasaulines (išteklių išnaudojimas ir teršimo ribų peržengimo efektai), specifiškesnes regionines (jūros tarša), dvišales tarptautines ir grynai vietines bei nacionalines problemas. Valstybės yra skirtingai įsivėlusios į aplinkos problemas dėl skirtingo ploto, ir tai atitinkamai skirtingai veikia tarptautinius aplinkos interesus, veiklą ir įsipareigojimus. Tačiau visiškai aišku, kad nėra taip paprasta atskirti aplinkosaugos politiką nuo tarptautinių aplinkos įsipareigojimų. Aiškinantis, kaip tarptautiniai aplinkos teršimo pavojai ir susitarimai yra perkeliami į vietinės politikos darbotvarkę ir į vietinius bei tarptautinius politinius veiksmus, esminiai yra vietiniai veiksniai.

Trečia, kadangi tiek aplinkosaugos, tiek politiniai įvykiai pokariu pasiekė globalinį mastą, aplinkos degradavimo spartėjimo ir politinės reakcijos į tai negalime suvokti nenagrinėdami ekonominių procesų globalizacijos. Ekonomikos srityje tarptautinių aplinkosaugos problemų kilmė ir pobūdis iš dalies turi ryšį su keletu globalinių reikšmių. Visuotinis pramonės išplitimas iš vakarų į rytus labai padidino taršos plotus ir planetos pajėgumą sunaudoti bendrus išteklius. Šie industrializacijos pavyzdžiai ne tik turėjo įtakos specifiniams nacionaliniams ir vietiniams priežastiniams veiksniams, bet ir buvo formuojami Vakarų įkvėpto pasaulio ekonominės raidos modelio (ir dešiniojo, ir kairiojo).

Be to, tos tarptautinės ekonomikos institucijos, kurios aprūpino kapitalu, infrastruktūra ir teikė ekonominių patarimų, kaip plėtoti šį procesą, pavyzdžiui, Pasaulio bankas, prisidėjo prie aplinkosaugokiškai nevaržomos industrializacijos (Schwartzman, 1986; Bank Information Centre, 1990). Silpniausioms ekonomikoms ir jautriausioms gamtos dalims šie procesai buvo pražūtingi. Jie prisidėjo prie aplinkos degradavimo ir ekonominio žlugimo. Kai kurios priklausomos Pietų ekonomikos per pastaruosius dvidešimt metų buvo sutriuškintos pasaulinių monopolijų, nes žaliavų kainos ir eksporto pajamos labai smuko, o tarptautinio kapitalo rinkos vienoms iš jų nutraukė paskolas, o kitoms sugriežtino grąžinimo sąlygas. Priežastinis ryšys tarp šių pasaulinių ekonominių suvaržymų ir aplinkos degradavimo yra sudėtingas. Galime pagrįstai teigti, pavyzdžiui, kad didelėje Afrikos Sub Sacharos regiono dalyje nesugebėta išlaikyti augimo tempo siekiant aprūpinti vis gausėjančius gyventojus, iš dalies dėl nacionalinės vadovybės klaidų ir abejotinos žemdirbystės, kurios prisidėjo prie ekologinio dirbamos žemės nualinimo. Tačiau taip pat pagrįstai galime teigti, kad tarp-

tautiniai ekonominiai suvaržymai buvo viena iš priežasčių, lėmusių šio reiškinio atsiradimą.

Taigi, kokią įtaką šie istoriškai beprecedenčiai pasauliniai pavojai turėjo išsivysčiusių šalių suverenumui ir autonomijai? Galėtume teigti, kad pasauliniai aplinkos pavojai ir grėsmės baigiantis dvidešimtajam amžiui turėjo nemažą įtaką išsivysčiusių šalių sprendimams, institucijoms, paskirstymui ir struktūroms. Iš tiesų aplinkos užteršimo rizika ir grėsmė iškelia klausimą net apie pačių didžiausių išsivysčiusių šalių autonomiją ir suverenitetą aiškiau negu bet kuri kita globalizacijos forma.

8.5.1 Įtaka sprendimams ir institucijoms: aplinkosaugos politika

Viena iš reikšmingiausių IKVV galimybių yra jų gebėjimas veikti vietinę politinę darbotvarkę: užimti vietas valdžioje ir kontroliuoti įstatymų leidybos programas. Ši valdžia nėra nei absoliuti, nei nenugalima, bet nemaža ir ypač efektyvi, kai reikia išskirti tam tikrus diskutuojamus dalykus ir bendras polemikas. Diskusijų aplinkos klausimais, aplinkosaugos judėjimų ir institucijų globalus išaugimas užtikrina, kad nesvarbu, jog ir kokios vietinių aplinkos sąjūdžių sąlygos būtų, tik maža dalis valstybių galės sulaikyti viešas diskusijas aplinkos klausimais ar užslėpti aplinkos problemas. Tai ypač liečia IKVV. Tačiau vietinės aplinkosaugos spaudimas buvo pagrindinė jėga, propaguojanti aplinkos reguliavimą ir kontrolę. Tarptautinis spaudimas ir įtaka vietinei politikai neapsiribojo vien tik aplinkosauga. Žinant pasaulio klimato šiltėjimo priežastis, valstybinės transporto, žemės ūkio, miškų plėtimo ir energijos gamybos politinės nuostatos vis labiau yra veikiamos tarptautinių įsipareigojimų ir planų. Tai jau pasireiškė kai kurių valstybinių institucijų pertvarkymu. Tradiciškai autonomiškos transporto ir žemės ūkio ministerijos įkūrė tarptautinius departamentus, plėtoja nuolatinius tarptautinius ir tarpvalstybinius bendradarbiavimo tinklus.

Nors aplinkosaugos globalizacija pastūmėjo jėgos pusiausvyrą politinėse darbotvarkėse, pakeitė politikų diapazoną, į kurį atsižvelgia vidaus politikai, ir politinius bei biurokratinius tinklus ar svarbias šalies valdžios mašinos dalis, nėra aišku ar IKVV turi galios įgyvendinti, reguliuoti ir stebėti aplinkos ir ekonomikos pokyčius, kurie atsirado dėl minėto postūmio. Prireikė daugiau nei trijų dešimtmečių, kad išsivysčiusių šalių aplinkosaugos agentūros įgautų pakankamą teisinę, administracinę ir mokslo tiriamąją galią, suformuotų personalą ir sukauptų lėšų savo aplinkai stebėti ir valdyti. Išsivysčiusiose šalyse pasitaiko, kad gamintojai ir vartotojai kišasi į aplinkosaugos politiką ir nusistovėjusią pagrindinių aplinkosaugos klausimų sprendimo tvarką, kuri panašiai yra tokia, jog daugelis vyriausybių, jeigu ne kiekviena, parodo norą sutikti su politine veiksmų kaina – priverstine ar skatinamąja – su ta, kurią sukelia ekonominiai ir socialiniai veiksniai ir kurią būtina sumokėti, kad būtų atkurtas pasaulinės gamtos aplinkos stabilumas.

8.5.2 Įtaka paskirstymui ir struktūroms: bendro likimo pasaulinė bendrija?

Nemažą įtaką IKVV daro bendros aplinkosaugos problemos, tarptautinės institucijos ir kitos šalys. Ši įtaka labai skiriasi. Ji priklauso nuo šalių dalyvavimo lygio ir jų interesų. Aplinkosaugos srityje pirmaujančioms šalims tarptautinės institucijos suteikė instrumentus, kuriais jos gali priversti kitas šalis priimti tokio pat aukšto lygio standartus kaip ir jose ir taip sumažinti galimybę toms šalims (dėl vietinės aplinkosaugos sistemos trūkumų) prarasti tarptautinį konkurencingumą. Priešingai, atsiliekančios valstybės, net ir nustatydamos griežtesnius standartus nei iki šiol, naudojo šias institucijas kaip instrumentą siekti kitų užsienio politikos tikslų, nukreipti vietinę kritiką, gauti informaciją ir pažangiausią technologiją, o kartais finansinę pagalbą iš turtingesnių šalių.

Tačiau, kai pasaulis atsiduria ekologinės katastrofos akivaizdoje, pagrindinis klausimas lieka, ar tarptautinės aplinkosaugos institucijos gali praktiškai išspręsti aplinkos problemas ir ar gali jos tai daryti demokratiškai. Bent jau teoriškai, o gal ir praktiškai vienas dalykas yra perduoti politinę jėgą iš nacionalinių į tarptautines institucijas, bet visai kas kita yra perduoti ją iš demokratiškų išsivysčiusių šalių nedemokratiškoms ir neatskaitingoms tarptautinėms institucijoms. Galiausiai mes turime aiškiai suprasti, ką mes galime laimėti ir prarasti. Du pavyzdžiai galėtų iliustruoti šias problemas.

Kiek tai susiję su praktiškumu ir efektyvumu, stebint ozono sumažėjimo poslinkius, atrodo, kad CHFA reguliavimas turėjo teigiamą poveikį. Po sėkmingų derybų 8-ąjį ir 9-ąjį dešimtmečius susiformavo bendroji tarptautinė derybų struktūra ir atsirado tarpusavio supratimas, todėl politiškai pasidarė įmanoma pakeisti CHFA dujų gamybą ir naudojimą iš pradžių Vakaruose, o vėliau naujais finansiniais mechanizmais ir Pietuose. Deja, derybos, palyginti su aplinkos degradavimu, vyksta gana lėtai, o santykinai paprastą ozono skylių klausimo sprendimo politiką (nedaug gamintojų, galimi pakaitalai, nemažai naudojama ne pirmo būtinumo reikmėms) vargiai bus galima pritaikyti kitoms aplinkosaugos problemoms spręsti.

Pasaulinis atšilimas (šiltnamio efektas) parodo kai kurias priežastis, kodėl tarptautinės aplinkosaugos institucijos iki šiol negalėjo priimti ilgalaikių sprendimų, kaip spręsti daugelį aplinkosaugos problemų. Sunku buvo pasiekti susitarimą dėl aplinkai iškilusios grėsmės masto ir svarbumo. Taip pat kilo nesutarimų dėl to, kas sukėlė problemą ir kokiu mastu praeityje padaryta žala, dėl kurios dabar šyla klimatas, turėtų būti įskaičiuota į nuostolių atlyginimą ateityje. Visuotinio atšilimo padariniai tiek išlaidų aplinkai, tiek išlaidų, kurių reikia pagrindiniams ekonomikos sektoriams: energetikai, žemės ūkiui ir transportui transformuoti, prasme yra tokie didžiuliai, kad pasidaro sudėtinga susitarti dėl šių išlaidų paskirstymo. Įvairios šalys ir įvairūs ekonomikos sektoriai šiose šalyse turi visiškai skirtingus interesus ir šiuo metu nėra pasirengę deryboms. Net ir ten, kur dėl išlaidų ir grėsmės aplinkai būtų įmanoma susitarti, tarptautinės institucijos neturi nei moralinės galios, nei praktinės vykdomosios valdžios, kurios reikia paskatinti kompromisus, „išspausti" žymias nuolaidas iš dalyvių ar imtis nepriklausomų veiksmų. Visų šių punktų atžvilgiu nacionalinės valstybės gali turėti efektyvią veto teisę nieko nedarydamos ir ne-

priimdamos jokio sprendimo, jei tik jos tokį kelią pasirinktų. Nėra jokio mechanizmo, priverčiančio nepaklusnias šalis paklusti. Bet jei toks mechanizmas egzistuotų, demokratinis šių procesų ir rezultatų statusas būtų ginčytinas. Diskusijos ir derybos dėl politikos yra visada techninis dalykas, o sprendimų priėmimas dažniausiai nėra prieš nieką atsiskaitomas. Pasislėpusi tarptautinių derybų verpete, šalies vyriausybė retai būna spaudžiama vidaus politinių partijų ar aplinkosaugos kampanijų. Nors šiose institucijose atsiranda vietos nevyriausybinėms organizacijoms, tačiau jų dar yra per mažai. Nėra jokio prasmingo mechanizmo, kad būtų galima registruoti ir tirti šalies visuomenės ar platesnės visuomenės nuomonę dėl aplinkos likimo. Tačiau susidūrus su tokiomis viską apimančiomis globaliomis problemomis, neliko kitų problemų, kur šalies autonomijos ar net suverenumo išlaikymas taip potencialiai neigiamai veiktų problemų sprendimo veiksmingumą, o atsakomybės prieš visuomenę stoka būtų tokia ydinga. Netgi sprendžiant globalias problemas nėra priemonių, kurios, stengiantis išsaugoti valstybės autonomiją ar net suverenumą, duotų tokius priešingus rezultatus ir taip menkai atsižvelgtų į viešąją nuomonę.

Tokios aplinkos problemos, kaip pasaulinis klimato atšilimas, ozono sluoksnio nykimas ir išteklių išnaudojimas, sukūrė „pasmerktą dėl užterštos aplinkos bendruomenę". Ši bendruomenė aprėpia kur kas daugiau nei vieną valstybę. Tai sienas peržengiančio teršimo ir aplinkos savitarpio priklausomumo padarinys. Ekosistemų geografinė apimtis ir aplinkos degradavimas lengvai peržengia suverenias netgi didžiausių išsivysčiusių šalių ribas. Nėra šalies, galinčios autonomiškai kontroliuoti savo atmosferos kokybę, užkirsti kelią vėjui skleisti teršalus ir dėl šalyje priimtų šiuo atžvilgiu aplinkosaugos sprendimų nesukelti negatyvių padarinių kitų šalių teritorijose. O tradicinė valstybės suverenumo tvirtovė – karinės pajėgos – yra nenaudingos, kai reikia ginti arba išplėsti nacionalinio suverenumo sampratą, net rizikuojant gyvybiškai svarbiais interesais. Iš tikrųjų nėra neįtikima teigti, kad tradiciniai tarptautinės politikos rūpesčiai ir tradiciniai nacionalinio saugumo apibrėžimai yra transformuojami (žr. 2 sk.; Myers, 1993b). Tą patį galima būtų pasakyti ir apie dar labiau geografiniu požiūriu ribotas tarptautinio teršimo problemas, bendrus regioninius gamtos išteklius arba išorinius tarptautinius interesus. Todėl nenuostabu, kad nors ir yra pasirašyta daugybė sutarčių, įsteigta institucijų, priimta įvairių susitarimų ir programų, privalančių rasti bendrus sprendimus, kaip elgtis su minėtomis bendromis grėsmėmis, IKVV supranta, jog nacionalinio suvereniteto ir autonomijos klausimus reikia persvarstyti, atsižvelgiant į globalizacijos ir aplinkosaugos problemas.

Andrew Hurellas, apibendrindamas šias diskusijas, teigia, kad aplinkosaugos globalizacija IKVV turi tris struktūrines pasekmes. Pirma, tarptautinių valdymo struktūrų, sutarčių ir organizacijų instucionalizacija gali sukelti abejonių dėl kai kurių teisinių ir normatyvinių IKVV suverenumo elementų, tačiau negarantuodama jų kolektyvinio sugebėjimo kontroliuoti pavojų aplinkai. Antra, vietiniu lygiu, kad ir kokie būtų politikų ketinimai, autonominės IKVV pastangos spręsti tiek vietines, tiek pasaulines aplinkos problemas gali būti nepakankamos. Abi šios pasekmės prisideda prie trečios pasekmės: IKVV nesugebėjimas susidoroti su aplinkosaugos problemomis kelia rimtą klausimą dėl jų vietinio teisėtumo. Tai nebūtinai reiškia, kad nacionalinėms valstybėms ateina galas, bet verčia pripažinti, kad globalizacija ir grėsmė aplinkai prisideda prie esminių valstybinio suvereniteto ir autonomijos struktūrų poslinkių.

8.6 Išvada

Šiuolaikiniai aplinkos globalizacijos požymiai istoriškai daugeliu požiūrių yra beprecedenčiai. Aplinkosaugos judėjimo optimistai teigia, kad tai, jog vis labiau pripažįstamas pasaulinės aplinkos savitarpio ryšys ir pasaulinio aplinkosaugos judėjimo pakilimas, keičia tradicinį nacionalinės valstybės politinio teisėtumo ir suverenumo apibrėžimo suvokimą. Žinoma, jei turima omenyje kai kuriuos realius pokyčius tarptautinėse politinėse diskusijose aplinkosaugos tema. Laikotarpiu nuo Stokholmo iki Rio de Ženeiro konferencijų ir vėliau buvo matyti realių pasikeitimų, ryškiai padidėjo ir nevyriausybinių aplinkosaugos organizacijų gebėjimas sutelkti vietinę paramą tarptautinėms aplinkos problemoms spręsti. Tačiau mes turime mažai įrodymų, jog šie pokyčiai jau būtų įsitvirtinę bendroje visuomenės veikloje, o ne tik tarp tų pagrindinių aplinkos politikos rėmėjų turtingesnėse išsivysčiusių šalių bendruomenėse. Yra gerokai daugiau įrodymų, kad kai kurių vyriausybių nesugebėjimas reguliuoti aplinkosaugos problemų ir jų pažadai dėl aukštesnių, nei jos gali užtikrinti, aplinkos kokybės standartų prisidėjo prie to, kad sumažėjo visuomenės pasitikėjimas IKVV. Bet, antra vertus, yra ir daugiau priežasčių, neturinčių nieko bendra su aplinkos klausimais, dėl kurių pasitikėjimas viešosiomis institucijomis sumažėjo (Beck 1992, 1995; Goldblatt, 1996). Tačiau viena yra neabejotina: aplinkos globalizacijos galimybė sukelti potencialą riziką ir grėsmę IKVV gerokai viršija turimas galimybes susidoroti su jomis ir sukurti alternatyvias tapatybes bei efektyvias tarptautines institucijas.

Išvada: šiuolaikinės globalizacijos forma

Globalizacija nėra nei visiškai naujas, nei visų pirma šiuolaikinis socialinis reiškinys. Jos forma kito atsižvelgiant į žmonių sąveikos sritį – nuo politinės iki ekologinės, – ir laikui bėgant. Kaip buvo bandyta parodyti ankstesniuose skyriuose, globalizacija, kaip istorinis procesas, negali būti apibendrinta naudojantis evoliucine logika arba galima baigtimi. Istoriškai globalizacija pasižymi dideliais pasikeitimais ir atvirkštiniais procesais, o laikinų globalizacijos reiškinių pastebima tam tikrose struktūrose. Šiame, baigiamajame, skyriuje bandysime sujungti ankstesnių skyrių mintis ir pateikti viską apimantį šiuolaikinės globalizacijos vaizdą. Ypač stengsimės atsakyti į įvade iškeltus tris klausimus, į kuriuos tik dabar gana išsamiai galima atsakyti.

- Ar šiuolaikinė globalizacija – tai nauja neištirta aplinkybė?
- Ar globalizacija susijusi su valstybės galių nykimu, atgimimu ar transformacija?
- Ar šiuolaikinė globalizacija nubrėš naujas politikos ribas? Kaip globalizaciją būtų galima „civilizuoti" ir „demokratizuoti"?

Istorinės globalizacijos formos. Kas naujo?

Ankstesniuose skyriuose įvairiapusiškai apibūdinome keturis globalizacijos laikotarpius: ikimodernųjį, ankstyvąjį modernųjį, modernųjį ir šiuolaikinį. Šiuo požiūriu pasakojimas apima keturias skirtingas globalizacijos formas, kurių kiekviena atspindi būtent jai būdingus laiko ir erdvės santykius bei organizacinius požymius. Planeta buvo apgyvendinta per kelis tūkstantmečius. Šį procesą būtų galima laikyti globalizacijos forma tuo požiūriu, kad žmogiškos būtybės iš Afrikos ir Eurazijos pasklido į visas gyvenimui tinkamas planetos dalis, tačiau šie procesai suformavo pavienius globalius srautus, priešingus nuolatiniams ryšiams ir sąsajoms. Mes netyrinėjome priešistorės arba epochos prieš žemdirbystės laikus, bet sutelkėme dėmesį į vyraujančius keturis nuoseklių istorinių globalizacijos laikotarpių erdvės, laiko ir organizacinius požymius. Apibendrindami pagrindinius 1–8 skyrių teiginius ir istorinius liudijimus, pradedame sisteminti pagrindinius ikimoderniosios, ankstyvosios moderniosios ir moderniosios globalizacijos formų bruožus, kaip įžangą atpažinti skiriamuosius šiuolaikinės globalizacijos bruožus.

Ikimodernioji globalizacija

Ikimodernioji epocha apima istoriškai labai ilgą laikotarpį, kuris prasidėjo atskirų ir skirtingų sėslių agrarinių civilizacijų centrų kūrimusi Eurazijoje, Afrikoje ir Amerikoje maždaug prieš devynis vienuolika tūkstančių metų. Per kelis vėlesnius tūkstantmečius šios ir vėlesnės civilizacijos išsiugdė gebėjimą padaryti savo valdžią veiksmingą dideliu nuotoliu ir netgi dar didesniu nuotoliu prekiauti. Ši epocha yra suvienyta iš dalies dėl įvairių globalizacijos formų apribojimų, o kartu jau tada daugelyje gyvenimo sričių – ypač transporte ir bendravimo sferoje – pasirodė reikšmingų socialinių ir infrastruktūros naujovių. Pasaulinio masto sąveikų apimtis buvo suvaržyta turimos technologijos skurdumo. Dar daugiau, tai buvo epocha, kurioje globalizacija pirmiausia, bet ne išskirtinai, buvo charakterizuojama vidiniais tarpregioniniais ar tarpcivilizaciniais susidūrimais Eurazijoje: Okeanija ir abu Amerikos žemynai išliko autonomiškos civilizacijos, o tuo pačiu metu egzistavo nereikšmingi tiesioginiai arba nuolatiniai tinklai ir srautai, siejantys Vakarų (Atlanto Europa), Rytų (Pietryčių Azija ir Japonija) ir Pietų (Pietų Afrika) ribas Afrikos ir Eurazijos žemynų masėje.

Pagrindiniai šios epochos globalizacijos veiksniai buvo trys: politinės ir karinės imperijos, pasaulinės religijos ir migravimo sąjūdžiai (tiek stepių klajoklių, tiek ūkininkaujančių bendruomenių, plintančių į apgyventas, bet nedirbamas žemes). Tolimoji prekyba tarp regionų ir civilizacijų buvo ketvirtas, bet ne toks intensyvus tų laikų globalizacijos šaltinis. Imperijų formavimosi, karinės galios plitimo ir tolimų politinių santykių apraiškų jau matyti šumerų civilizacijoje trečiąjį tūkstantmetį prieš Kristų. Geografinis išplitimas, ilgaamžiškumas, imperinių sistemų pradinė galia ir nuoseklumas ryškiai skyrėsi tiek strategija, tiek pastangomis institucionalizuoti tuos ryšius (žr. 1 ir 7 sk.). Tačiau šios imperijos atstovavo labai ribotai globalizacijos formai. Šioje epochoje dauguma iš jų taip ir liko nedidelės ir vietinės reikšmės. Tiesa, kai kurios sėkmingiausios ir patvariausios imperinės civilizacijos tapo pagrindu, iš kurio vėliau susiformavo pasaulinio lygio susidūrimai: Indijos civilizacija, chanų dinastija Kinijoje, Romos imperija. Šalia šių imperinių formacijų ikimoderniojoje epochoje pasirodė, išplito ir stabilizavosi tai, kas vėliau tapo žinoma kaip pasaulinės religijos. Jų visuotinai skelbiamas išganymas, gebėjimas peržengti ir suvienyti kultūrinius skirtumus, jų teokratijos infrastruktūra ir plačiai paplitę šventieji tekstai yra vienas iš didžiausių tarpregioninių ir tarpcivilizacinių susidūrimų epizodų (žr. 7 sk.). Tačiau, nors jie pasiekė beveik visas ankstyvąsias imperijas, pasaulinės religijos iš pradžių apsiribojo vienu ar dviem regionais arba civilizacijomis. Islamo atsiradimas šeštajame amžiuje po Kristaus buvo išimtis; jį, ko gero, galima laikyti pirma globalizuotos pasaulinės religijos forma.

Trečias globalizacijos veiksnys buvo pavieniai, bet niokojantys žygiai ir užkariavimai, kuriuos vykdė klajoklių imperijos centrinėse Eurazijos stepėse. Į šiuos žygius įsitraukė germanų tautos, kurios, prieš įsikurdamos Vakarų Europoje ir Šiaurės Afrikoje, užkariavo Romos imperiją penktajame mūsų eros amžiuje, ir mongolai – nuo dvyliktojo iki keturioliktojo amžiaus. Kiekvieną užpuolimo bangą lydėjo nukariavimas, naikinimas, varymas į vergovę, t.y. prievartinė migracija, ir maras. Iš tiesų ši epocha baigėsi daugelio tolimų ryšių, atsiradusių praeitą tūkstantmetį, susilpnėjimu ir išnykimu, ke-

turioliktojo amžiaus juodojo maro epidemija ir mongolų imperijos susilpnėjimu ir žlugimu. Žinoma, visi šie didieji judėjimai palikdavo ilgalaikių pėdsakų: institucijas, tam tikrus gyvenimo įpročius. Pradinį skaudų karinį klajoklių ekspansijos smūgį dažnai atsverdavo išliekamasis kultūrinis, ekonominis ir politinis palikimas. Priešingai, slenkanti žemę dirbančių tautų ir bendruomenių ekspansija į medžiotojų-rinkėjų užimtas teritorijas paliko gilesnius istorinius pėdsakus.

Globalizacija, šiame kontekste apibrėžta kaip tarpregioninis ir tarpcivilizacinis susidūrimas, ikimoderniojoje epochoje daugiausia reiškėsi karinės jėgos ir kultūros srityse ir žmonių migracija – vyraujančių imperijų, pasaulinių religijų, klajoklių įsiveržimą ir ekspansiją lydėjo žmonių ligos ir epidemijos. Buvo daug sunkiau sukurti politinę sąveiką, turint galvoje institucionalizuotą, reglamentuotą valdymą ir valdžią, veikiančią mažesniu spinduliu nei karinė ar kultūrinė galia. Ekonominės globalizacijos formos šiuo laikotarpiu išsilaikė. Jos, šalia islamo, buvo vienintelės globaliai išplitusios socialinės sąveikos formos. Palyginti su vėlesniais laikotarpiais, globalizacija iki mūsų epochos galėtų būti apibūdinta kaip „seklioji globalizacija" (žr. įvadą). Okeanijos ir Amerikos civilizacijos liko atskirtos nuo Eurazijos ir Afrikos. Faktiškai šių regionų civilizacijos buvo beveik atskirtos viena nuo kitos. Tai rodo ir tai, jog sukultūrinti grūdiniai augalai ir technologijos beveik nebuvo perimamos. Tam tikri srautai ir ryšiai jau egzistavo ir tarp Eurazijos ir Afrikos Sub Sacharos regiono. Šiuos regionus dykuma skyrė beveik taip pat efektyviai, kaip ir vandenynas skyrė juos nuo Amerikos. Islamo kultūra, karavanai per dykumą ir prekybos ryšiai per Indijos vandenyną susiejo Afrikos civilizaciją su Eurazija. O pačioje Afrikoje Pietų Afrikos bantų žemdirbystės civilizacija paskatino žmonių kraustymąsi ir kalbų maišymąsi, metalų lydymo ir žemdirbystės amatus (Curtin, 1984). Tarpregioniniai ryšiai tarp civilizacijų pasireiškė ir Eurazijoje. Prekybiniai, kultūriniai ir kariniai santykiai užsimezgė tarp pabėgėlių ir Artimųjų Rytų islamo, Centrinės Azijos stepių, Indijos civilizacijos ir Kinijos.

Kiekybinius globalių šios epochos srautų, susijusių su vietiniais ir regioniniais srautais, intensyvumo rodiklius ir tikslų jų judėjimo greitį apskaičiuoti praktiškai neįmanoma. Kaip teigėme, pavienių susidūrimų įtaka, ypač atskiroms civilizacijoms, aplinkai, genofondui ir t.t., susiduriantiems pirmą kartą gali pasirodyti didesnė nei stabilesnių pasaulio sąveikų. Bet kuriuo atveju karinis ir politinis tinklas negalėjo reguliariai valdyti dideliu nuotoliu. O jei tai ir buvo bandoma daryti, pavyzdžiui, ankstyvojo islamo kalifato arba tryliktojo amžiaus mongolų imperijoje, toks valdymas buvo trapus. Kai kuriais atvejais kultūriniai ir ekonominiai ryšiai išsilaikė daug ilgiau: tai transeuraziniai ir Indijos vandenyno prekybos keliai. Jų įtaka, deja, buvo labiau išsklaidyta ir ribota negu karinė ir ekonominė ekspansija. Gausu buvo naujų religinių idėjų, nors jų transformuojamoji jėga išryškėjo geografiniuose pasaulinių religijų pakraščiuose: beveik visos jos buvo priverstos teologine ir ritualine prasme prisitaikyti prie vietinės dvasinės praktikos (islamas – Indijos vandenyne, krikščionybė – keltiškoje periferijoje) arba jas veikė kaimyninės religijos (budizmas ir konfucianizmas Kinijoje). Elitiniai ryšiai, nors ir ne tokie tvirti kaip šie susidūrimai, buvo intensyvesni, atvėrė kelius platesniems kolektyviniams dialogams, naujoms idėjoms ir technologijoms. Ekonominių tinklų įtaka buvo mažesnė. Prekyba ir pajamos iš prekybos, aišku, buvo gyvybiškai svarbios dau-

gelio valstybių ir elito, kuris organizavo arba kontroliavo didžiuosius ikimoderniosios epochos prekybos srautus, gerovei. Jie taip pat sudarė sąlygas užmegzti kultūrinius ryšius tarp civilizacijų ir plisti technologijoms. Bet didžioji pasaulio gyventojų dalis ekonomine prasme iš esmės nepatyrė šių srautų įtakos.

Globalizacijos infrastruktūra šioje epochoje buvo neįtikėtinai įvairi ir nelygi. Kai kurių pasaulio dalių šie įvykiai visiškai nepalietė. Daug sričių už metropolijų centrų ribų su metropolijomis siejo tik menki vidaus ryšiai. Imperinių sistemų dydis ir pajėgumas dažniausiai lėmė, kokias sritis aprėps infrastruktūros: Romos arba inkų keliai, nepaisant visko, nusitęsė už atitinkamų imperijų ribų. Antžeminio transporto infrastruktūros daugeliu atvejų nepakito per visą šį laikotarpį. Prijaukinus gyvulius ir ėmus juos naudoti kaip transporto priemonę (arklius, dramblius, jaučius, kupranugarius), keliones buvo galima paspartinti ir padažninti tik padidinus kelių saugumą ir juos sutaisius. Tačiau kelių tiesimo technologijos, tiekimas ir logistika sausumos keliais menkai pagerino Romos pastangų rezultatą per visą laikotarpį. Kanalai netgi Kinijoje liko pradiniame raidos etape, o tai, kad pagrindinė kelių transporto priemonė buvo gyvuliai, ribojo jų panaudojimą ekonominiams tikslams. Jie buvo naudojami tik vertingoms prestižinėms prekėms gabenti, tai patvirtina transeurazinis maršrutas iš Rytų Azijos į Artimuosius Rytus, toks kaip šilko kelias (Abu-Lughod, 1989). Jūrinės technologijos ir transportas tai kiek išplėtojo ir patobulino. Prekybos maršrutai ir ryšiai nusidriekė per vandenynus. Musulmonų pirkliai nuolat keliavo per Indijos vandenyną ir buvo sukūrę maršrutą palei vakarinį Afrikos krantą ir Pietryčių Azijos salose (Chandhuri, 1985, 1990). Sėkminga rašto, spaudos raida ir tekstų kaupimas reiškė, kad šias trapias infrastruktūras rėmė stiprėjantys ryšiai tarp kultūrų, bet tai teokratiniam, kariniam ir politiniam elitui, pirkliams avantiūristams ir keliautojams buvo riba. Todėl pastovūs globalūs srautai judėjo pamažu: žinios, prekės ir įsakymai galėjo cirkuliuoti, o valdininkai judėti tik tokiu greičiu, kokiu nemechanizuotas transportas galėjo juos pristatyti. Kariniai srautai galėjo judėti kiek greičiau nei dauguma kitų, bet vis dar minimaliu greičiu.

Ikimoderniojoje epochoje beveik jokio institucionalizuoto globalaus reguliavimo tarp civilizacijų ir tarp regionų neatsirado. Kai kuriuose regionuose buvo tam tikrų diplomatijos elementų, tarp civilizacijų egzistavo reguliuojama duoklės sistema, ypač tarp Kinijos ir jos dominijų. Buvo besprasidedąs ir tarpkultūrinis reguliavimas. Jį lėmė bendri religiniai planai, institucionalizuotos bažnyčios ir teokratija krikščioniškose ir islamo žemėse; tačiau ir čia susiskaidymas į įvairius religinius ortodoksinius ir politinius vienetus buvo gana žymus. Tačiau tarpregioniniai ir civilizacijų susidūrimai taip ir liko labiau priverstiniai ir konfliktiški nei institucionalizuoti ir reguliuojami. Šioje epochoje svarbu atskirti globalių srautų įtaką – dažnai vieno iš konfliktų, civilizacijų ar regionų įsikišimo – ir ilgalaikių ryšių įtaką. Pradinių srautų (tokių kaip išorinė invazija) vienų ar kitų pasaulio religijų priėmimo arba epidemijų įtaka dažnai buvo neaprėpiama. Šie procesai sukeldavo valstybių žlugimą arba persikraustymą. Tokių srautų pavyzdys galėtų būti barbarų invazija į Europą, pradinė islamo įtaka Pietvakarių Azijai ir Šiaurės Afrikai, taip pat juodosios mirties (maro) padariniai chanų epochos Kinijoje, kovinių technologijų paplitimas Eurazijoje mongolų imperijos priešaušryje. Be to, ten, kur šie antplūdžiai buvo susiję su kitataučių persikraustymu, jų įtaka naujų politinių sistemų,

ekonominio ūkininkavimo metodų ir praktikos formavimuisi buvo ilgaamžiškesnė. Pastovesnių ryšių, pavyzdžiui, prekybos, įtaka buvo koncentruota. Prekyba lėmė valstybių pajamų dydį, ji buvo itin svarbi prekiaujančių miestų ir tautų likimui, turėjo įtakos daugelio regionų pramonei. Deja, daugumos pasaulio gyventojų šie ekonominiai veiksniai nepalietė.

Ankstyvoji modernioji globalizacija, apie 1500–1850 m.

Šešioliktojo amžiaus pradžia yra vadinamojo Vakarų iškilimo – istorinių procesų, pagrindusių pagrindinių moderniosios Europos institucijų atsiradimą ir raidą, technologijų ir energijos išteklių, nukonkuravusių jau turimus, atsiradimą ir vėlesnių Europos pasaulinių imperijų kūrimąsi (McNeill, 1963; Giddens, 1990) – pradžia. Pabrėžiame, kad mūsų globalizacijos nagrinėjimas nėra įprastos tradicinė Vakarų iškilimo istorijos ar pasaulio istorijos atpasakojimas. Mes labiau atskleidžiame oportunistinę nei iš anksto nulemtą Vakarų ekspansijos kokybę ir jos trapumą. Taip pat stengiamės parodyti, kad Europos novatoriškumas ir ekspansija buvo paremta Eurazijos technologijų perėmimu ir pritaikymu, o ne savais išradimais.

Europiečių ekspansija tais laikais buvo iš tikrųjų pasaulinė; jie šeimininkavo abiejuose Amerikos žemynuose ir Okeanijoje. Europiečiai sugebėjo nugalėti ir užkariauti imperijas ir valstybių nesukūrusias bendruomenes Okeanijoje, Šiaurės Amerikoje ir Karibų jūros baseine, taip pat žemdirbių valstybes Anduose ir Centrinėje Amerikoje. Tačiau jų sugebėjimas įsiskverbti į Afriką ir Aziją buvo gerokai ribotesnis. Be to, šie nevienodi globalizacijos ekspansijos pavyzdžiai rodo, kad galios santykiai tarp Europos ir jos Amerikos kolonijų ir tarp islamo šalių, Indijos ir Rytų Azijos civilizacijų galutinai buvo subalansuoti šiuo laikotarpiu. Tačiau kaip tik Europos imperijų įsikūrimas abiejuose Amerikos žemynuose šešioliktąjį ir septynioliktąjį šimtmečius ir Okeanijoje aštuonioliktąjį ir devynioliktąjį šimtmečius atvedė šiuos anksčiau atskirus žemynus ir regionus į naujų ir prieštaringų pasaulinių santykių sferą. Kartu daugybė pokyčių Europoje ir Šiaurės Amerikoje ėmė kurti socialines naujoves, kurios transformavo ir suintensyvino šią globalizacijos fazę.

Globalizaciją šiuo laikotarpiu pirmyn vedė demografiniai, aplinkosaugos ir epidemijų srautai tarp Europos, Amerikos ir Okeanijos. Tai nulėmė ilgalaikiai politiniai ir kariniai santykiai ir pasaulinių Europos imperijų formavimasis. Sparčiai plėtojosi naujos ekonomikos globalizacijos formos. Jų plėtrą inicijavo didelės prekybos kompanijos (žr. 5 sk.). Devynioliktojo amžiaus viduryje Europa – žmonės, imperijos, religijos, flora ir fauna, mikrobai – transformavo Šiaurės ir Pietų Ameriką ir Karibų jūros šalis ir ėmėsi darbo Australijoje bei kitoje Okeanijos dalyje. Tankiai apgyventi forpostai atsirado Vakarų Afrikos Krante ir Pietų Afrikoje. Britai masiškai ėmė kurtis Indijoje, o Europos įtaka ėmė reikštis Pietryčių Azijos salose ir salynuose: ispanų – Filipinuose, olandų – Javoje, portugalų – Makau ir Timore. Rusijos įtaka ir valdžia per didžiules lygumas ir tundrą išplito Centrinėje Azijoje ir Sibire ir pasiekė Ramiojo vandenyno krantus.

Tarp šių europinių imperijų centrų susiformavo ir vis stiprėjo globalaus ekonominio bendradarbiavimo ryšiai, nors, kita vertus, Eurazijoje, išskyrus europiečiams atitekusią prekybą prieskoniais, daugelis susiklosčiusių tarpregioninių prekybos ryšių dar kurį laiką iš esmės liko tokie pat. Laikui bėgant, Europos kolonijinės akcinės bendrovės – tokios kaip Olandijos ir anglų Rytų Indijos kompanijos – padėjo reguliuoti didelę dalį kolonijinės prekybos ir ekonominio bendradarbiavimo sričių, kol šio laikotarpio pabaigoje buvo išformuotos ir pakeistos kolonijine valdžia. Ankstyvoji transatlantinė prekyba auksu ir sidabru bei trišalė prekyba vergais ir kitomis prekėmis tarp Afrikos, Šiaurės ir Pietų Amerikos ir Europos suklestėjo tarp šešioliktojo ir aštuonioliktojo šimtmečių. Iš tiesų du šimtus metų transatlantinė prekyba vergais buvo transatlantinės ekonominės sąveikos šerdis, bet vėliau beveik visai sunyko (žr. 3 ir 6 sk.). Kai Europa ir Amerika buvo imtos industrializuoti, prekybą vergais pakeitė suintensyvėjusi prekyba žaliavomis, žemės ūkio ir apdirbamosios pramonės produktais. Tai lydėjo tarptautinių bankų institucijos ir smulkūs, bet augantys Britanijos kapitalo investicijų srautai į Ameriką.

Teigėme, kad ikimoderniosios epochos globaliniai srautai ir ryšiai, palyginti su vietiniais ryšiais ir tinklais, buvo ne tokie intensyvūs. Atsitiktiniai srautai ir pradiniai konfliktai tarp atskirų bendruomenių ir civilizacijų galėjo sukelti intensyvius vienakrypčius veiksmus, bet institucionalizuoti ir reguliuoti karinę ir politinę galią tarp žemynų tuomet buvo sudėtinga, tai buvo įmanoma tik regiono (galbūt ir labai didelio) mastu. Ekonominius ir kultūrinius tinklus buvo lengviau išlaikyti, bet tie ryšiai buvo beveik vien tik tarp elito. Ankstyvuoju moderniuoju laikotarpiu tai pasikartojo, bet jau besikeičiančios pasaulinės galios pusiausvyros ir Europos pergalės prieš iki tol izoliuotus abiejų Amerikų žemynus ir Okeaniją kontekste. Todėl, nors Europos karinę ir techninę galią buvo galima jėga įterpti į Amerikos žemyno visuomenes, Europos šalys nei *de facto*, nei *de jure* nebuvo pajėgios kontroliuoti savo kolonijinių valdų. Šio laikotarpio pabaigoje Amerikos kolonijos išsivadavo iš britų priespaudos, o didžioji Lotynų Amerikos dalis tapo nepriklausoma nuo Ispanijos ir Portugalijos, visų šių imperijų kontrolė Karibų jūros vandenyne ir Kanadoje jau buvo ribota. Tai sudarė galimybę teigti, kad pasauliniai ekonominiai ryšiai tapo intensyvesni – ypač tarp šalių ir bendruomenių, kurios buvo artimai susijusios su transatlantine prekyba ir migracija. Aukso ir sidabro transporto srautas iš Amerikos į Iberijos pusiasalį buvo toks didelis, kad nustelbė šių šalių pinigų sistemą (Braudel, 1984). Nors lemiamas ryšys tarp prekybos vergais, plantacijų ūkio ir Europos kapitalo kaupimo bei industrializacijos dar tik turėjo būti panaikintas, buvo aišku, kad šie globaliniai ekonominiai ryšiai turėjo didesnę įtaką negu vien didėjantis elito vartojimo ir valstybinių išlaidų finansavimas (Solow ir Engerman, 1998; Blacburn, 1997). Visa nauja Šiaurės vakarų Europos vietinė pramonė, bankai, prekyba, draudimo bendrovės ir sistemos išaugo ant šios ekonominių ryšių bangos.

Beveik visą šį laikotarpį globalizacijos infrastruktūros – ir ryšiai, ir transportas – rėmėsi technologijoms, kurios mažiau skyrėsi nuo praėjusios epochos technologijų. Spausdinimo technologijos paplitimas Europoje paspartino kultūrinius mainus. Geležinkeliai, mechanizuoti metaliniai laivai, kanalų ir kelių statybos laimėjimai palengvino šio laikotarpio pabaigoje bendrauti dideliais nuotoliais. Bet nė viena iš šių technologijų

nepaplito plačiau kaip tarp kelių pagrindinių Vakarų valstybių. Kita vertus, Europos ekonomikos ekspansija sudarė prielaidas šioms technologijoms atsirasti, o ypač išplisti transatlantinei laivybai. Karinės ir politinės infrastruktūros išplėtė savo įtakos sferą ir pasiekė Amerikos žemyną ir Okeaniją (žr. 1 ir 2 sk.). Tarpusavyje susijusių prekybos rinkų išsiplėtimas abipus Atlanto ir iš Europos per Afriką į rytus buvo taip pat reikšmingas, nes jis sudarė galimybes Europos pirkliams apeiti islamo šalis (žr. 3 sk.). Prie to prisidėjo ir pirmosios tarptautinės kompanijos, tokios kaip olandų ir britų Rytų Indijos kompanijos, nors jų struktūra ir veiklos būdas buvo visiškai kitoks nei šiuolaikinių multinacionalinių kompanijų (žr. 5 sk.). Tačiau srautų tarp šių stabilesnių sąveikos ir valdymo infrastruktūrų greitį ir toliau ribojo laivų bei žirgų greitis.

Tačiau šių pasaulinių ryšių institucionalizacija ir reguliavimo lygis buvo labai ribotas. Europoje tarpvalstybinė diplomatija ir tarpusavio pripažinimas pradėjo reikštis šalia daugiapusio reguliavimo ir tarpvalstybinio elgesio per tokio reiškinio kaip Europos santarvė raidą. Ši Europos valstybių bendrija siekė, didino ir įvairiais metodais plėtojo „civilizacijos standartus" už Europos ribų ir jos nutolusių imperijų pakraščiuose (Watson, 1992, 1997). Tuo pat metu Romos katalikų bažnyčios institucijų siekiai greitai išsiplėtė, tačiau tuo požiūriu – Europos šalių kolonijų ir protektoratų atveju – centro galimybės visavertiškai kontroliuoti periferiją buvo labai ribotos. Periferinių Europos imperijų forpostų galimybės veikti neatsižvelgiant į vietos aplinkybes ir institucijas buvo santykinai mažos.

Kaip ir ikimoderniojoje globalizacijos stadijoje, pradiniai ryšiai ir atskiri srautai galėjo sukelti alinančią ir transformuojamąją įtaką. O pastovesnių santykių įtaka buvo ne tokia akivaizdi ar tiesioginė. Pirmųjų europiečių kartu su Eurazijos flora, fauna ir mikrobais atvykimas į Lotynų Ameriką buvo sukrečiantis įvykis vietiniams gyventojams (žr. 6 ir 8 sk.). Ilgesnės trukmės emigracijos srautų į Ameriką ir iš Rusijos į Sibirą įtaka buvo netiesioginė, bet ji skatino esminius demografinius, ekologinius ir politinius šių regionų pokyčius. Prekyba vergais įvairiai paveikė Afrikos bendruomenes: kai kurios žlugo arba išsiblaškė, o kitos ėmė bendradarbiauti ir subujojo. Tačiau Afrikos žemyno gilumos išorinė įtaka nepalietė. Azijoje šių globalinių pasikeitimų įtaka, išskyrus Indiją, nesukėlė atgarsio. Pagrindinių šio regiono valstybių kultūrinė, karinė ir politinė galia išliko gana efektyvi beveik visą šį laikotarpį, todėl globaliniai ryšiai buvo minimalūs ir turėjo labai mažą bendrą vietinį poveikį.

Ko gero, didžiausią šių globalinių susidūrimų įtaką patyrė pati Europa. Nors ekonomikos istorija lieka diskutuotina, matyt, pagrįsta teigti, kad galimybė naudotis Naujojo pasaulio turtais ir pertekliumi, demografinis palengvėjimas, sukeltas transatlantinės migracijos, ir imperijų tarpusavio konkurencija davė postūmį naujų energijos technologijų ir institucijų raidai Europoje; taip radosi jėgos, kurios, visiškai išsilaisvinusios, išplis pasaulyje antrojoje devynioliktojo amžiaus pusėje.

Šeštajame skyriuje, kalbėdami apie žmonių migraciją, teigėme, kad didžiąją žmonijos istorijos dalį centrai ir periferijos, miestas ir kaimas buvo geresnis politinės erdvės suvokimo modelis nei aiškiai apibrėžtos ir politinės sienos. Bet šioje epochoje matome, kaip Europoje atsiranda naujos administracinių vienetų formos ir kyla mintis, jei ir ne visada įgyvendinama, apie fiksuotas ir nužymėtas sienas, ribojančias savarankiškas

autonomines valstybes (žr. 1 sk.). Suverenių teritorinių valstybių raida ir jų ryšiai su nacijomis nenutrūksta per visus mūsų nagrinėjamus globalizacijos laikotarpius (žr. 7 sk. apie ankstyvojo šiuolaikinio laikotarpio tautų, šalių ir tautiškumo pirmtakus).

Tačiau šie procesai Europoje, nekalbant jau apie kitus regionus, iki devynioliktojo šimtmečio vidurio visiškai nenusistovėjo. Tolesniam dėstymui pasirenkame valstybių ir sienų formavimosi istoriją ir jos ryšį su globalizacija. Būtent tai, kaip pasireiškia naujos globalizacijos formos ir didėjantis jos intensyvumas, yra pagrindinis skirtumas tarp ankstyvojo moderniojo ir moderniojo laikotarpių.

Modernioji globalizacija, apie 1850–1945 m.

Maždaug prieš tris šimtmečius iki devynioliktojo amžiaus vidurio pradėjo formuotis pasauliniai tinklai ir srautai, daugiausia kontroliuojami Europos. Vėliau jie išplito ir įsitvirtino, o Vakaruose visą šimtmetį nuo aštuonioliktojo šimtmečio vidurio vyko audringi ekonominiai ir politiniai pasikeitimai. Europos bendruomenėse atsirado arba pradėjo rastis pramoninis kapitalistinis ūkis, nepaprastai pažengusi laivų statyba, ginklų gamybos pramonė ir vis stipresnės valstybės institucijos. Naudodamosi šiomis naujovėmis, pasaulinės Vakarų imperijos išplėtė savo valdas, kartu išaugo ir Vakarų ekonominė galia ir kultūrinė įtaka. Europos galia įsiskverbė beveik į visus pasaulio kampelius, kurių anksčiau ji nesiekė (Afrikos Sub Sacharos regionas) arba iš kur buvo išstumta (Rytų Azija): sekė peštynės dėl Afrikos, Kinijos suskaldymas, didesnės Šiaurės Afrikos dalies ir Pietryčių Azijos kolonizavimas ir Japonijos atvėrimas.

Šalia didžiulės pasaulinės politinių ir karinių ryšių ekspansijos šioje epochoje pasireiškė labai greit plintanti, intensyvi ir socialiai reikšminga ekonominė globalizacija – pasaulinės prekybos ir investicijų apimtis staigiai pakilo. Transatlantinė migracija iš Europos į Naująjį pasaulį ypač išaugo prieš Pirmąjį pasaulinį karą. Prekybos vergais žlugimas buvo akstinas daugybei samdomų darbininkų palikti Aziją ir ieškoti darbo Šiaurės ir Pietų Amerikoje ir Europos kolonijose Okeanijoje, Azijoje, Afrikoje ir Karibų jūros šalyse. Padaugėjo kultūros ir tarpusavio ryšių, pasklido naujos ryšių ir transporto technologijos: telegrafas ir geležinkelis. Europos imperijų konsolidacijos pavojus visame pasaulyje pastūmėjo kitas pasaulio bendruomenes į nelygią kultūrinę kovą su Vakarais. Tai buvo laikotarpis, kuriame jau buvo matomas tarptautinės aplinkos bendrumas. Kol kas nedidelė valstybių ribų nepaisanti tarša, prasidėjusi Europoje, tropinių miškų naikinimas, imperijų plitimas, sėkmingas pasaulio industrializavimas ir anglies naudojimas pradėjo nepastebimai keisti žemės atmosferos sudėtį. Šį intensyvios ir įvairiapusiškos globalizacijos laikotarpį greitai ir beatodairiškai nutraukė Pirmasis pasaulinis karas.

Šios globalizacijos epochos skiriamieji požymiai buvo Europos ir Amerikos imperijų kariniai bei politiniai siekiai, kuriuos jos įkūnijo sukurdamos iš tiesų globalinių ryšių tinklą, nors ir suskaldytą dėl imperijų tarpusavio konkurencijos. Britų imperijos įsitvirtino Baltosiose Dominijose, Karibų jūros salyne, Indijoje ir nusidriekė iki Birmos, Ramiojo vandenyno salų, Kinijos pakraščių bei visoje Pietų ir Rytų Afrikoje. Analogiškai Prancūzija skverbėsi į Indokiniją, ėmė kontroliuoti dalį Šiaurės Afrikos, Ramiojo vandenyno

salų ir didžiąją Vakarų Afrikos dalį. Amerikos Respublika pagaliau pasiekė Ramųjį vandenyną – tą natūralią savo sieną – ir imperinio protrūkio metu beveik be pastangų iš Rusijos įsigijo skurdžią Aliaskos valstiją ir aneksavo Midvėjaus salas šiauriniame Ramiojo vandenyno centre. Nugalėjusi Ispaniją 1898 m. kare, Amerika ėmė kontroliuoti Havajų, Prisikėlimo salas, Guamą ir Filipinus. Tuo požiūriu tai buvo epocha, kai prievartinės globalizacijos forma įgavo tikrai pasaulinį lygį. Šalia šių politinės ir karinės globalizacijos formų didžiuliai tarptautinių ekonominių pasikeitimų srautai ir tinklai išryškino jų globalią apimtį. Prekyba ir investicijos pašoko iki istorijoje dar neregėtų lygių ir, nors reikšmingi ekonominiai srautai tekėjo tarp išsivysčiusių šalių, didžiuma ekonominių mainų vyko tarp imperinių centrų ir periferijos. Panašiai ir migracija tapo globališkesnė, kai išaugo transatlantinė migracija: ji vyko kartu su masiniu Azijos tautų kraustymusi, kai indai įsikūrė Karibų jūros valstybėse, Afrikoje ir Ramiojo vandenyno salose, kinai – Šiaurės Amerikoje ir Pietryčių Azijoje, japonai – Lotynų Amerikoje.

Pasaulinių ryšių intensyvumas visose valdose padidėjo. Tai aiškiausiai pasireiškė prekybos, investicijų ir migracijos srityse. Išsivysčiusiose šalyse, ypač kai kuriuose ūkio sektoriuose, prekybos santykio su BVP rodikliai pasiekė dar neregėtą lygį (žr. 3 sk.). Didelės organizuotos užjūrio investicijos buvo gyvybiškai būtinos industrializacijos ir infrastruktūros raidai JAV, dalyje Rytų Europos, Skandinavijoje ir dalyje Lotynų Amerikos (žr. 4 sk.). Absoliutus migrantų skaičius ir migruojančių namo ir kitur proporcijos buvo gana didelės (žr. 6 sk., apie transatlantinę migraciją ir Azijos diasporas). Migracijos ekonominė įtaka buvo lemiama: Amerikos industrializacija suvešėjo nuo įplaukiančių pigios darbo jėgos srautų, o Europa buvo industrializuojama daug greičiau ir socialiai lanksčiau, nei galėjo būti, jei nebūtų gavusi apsauginio migracijos vožtuvo neturtingiems, bežemiams ir bedarbiams. Politinės kontrolės per atstumą stiprumas taip pat padidėjo. Dėl didėjančio metropolijų ploto, sąsajų, metropolijų įtakos, dėl greitesnio transporto ir telegrafo ryšio buvo galima imtis sistemiškesnių imperinių veiksmų, nors jie ir liko silpnesni, palyginti su valdžia ir kontrole, kurias valstybės galėjo vykdyti namie. Tarptautinių kultūrinių ryšių įtaka taip pat buvo ryški, bet visiškai kitokia nei ankstesniais laikotarpiais. Šiai epochai būdinga europietiška Vakarų ideologija ir diskusijos, o ankstesniais laikmečiais vyravo teologinės ir religinės diskusijos. Kaip teigėme septintajame skyriuje, dėl marksizmo, liberalizmo, nacionalizmo idėjų ir mokslo įtakos, nors iš pradžių fragmentiškos ir besitelkiančios vien elito grupėse, galiausiai gerokai pakito, nors jokiu būdu neišnyko, viso pasaulio tautų kultūros, tapatumai ir socialinė praktika.

Naujų transporto ir kontrolės infrastruktūrų raida kartu su tarptautine aplinka, kurioje labiau taika, o ne karas buvo laikina norma, buvo veiksnys, pabrėžiantis šią politinę-ekonominę ir kultūrinę globalizaciją ir reikšmingai prisidėjęs prie jos. Nuo 1850 iki 1914 m. naujovių banga pradėjo jungti imperijas vieną su kita; geležinkelis ir mechanizuota laivyba tapo šio proceso technologiniu raktu. Geležinkelis galutinai panaikino kliūtis ir nepatogumus, kuriuos kėlė gyvulių traukiamas transportas. Didžiuliai žemės ūkio produktų ir pramonės gaminių srautai – ne taip kaip anksčiau dažniausia tik prestižinių prekių srovelės – ekonomiškai tapo visiškai įmanomi. Politinę ir karinę kontrolę tapo įmanoma vykdyti ne tik pakrančių forpostuose, bet ir uždarose žemynų bendruomenėse. Burių pakeitimas garo mašinomis drauge su Panamos ir Sueco kanalų statyba

sumažino pagrindinių vandenynų laivybos maršrutų nuotolius ir laivybos pavojus. Transportavimo išlaidos (ir dalis rizikos) tarptautinėje prekyboje ir migracijoje staigiai sumažėjo ir išaugo prekių apimtis. Aštuonioliktajame ir devynioliktojo amžiaus pradžioje Europoje buvo plačiai paplitusi pašto balandžiais perduodamų žinių pašto sistema, ir net buvo įkurta keletas privačių tarptautinių pašto sistemų, tuo tarpu šio laikmečio transporto revoliucija ir transokeaninio telegrafo atsiradimas transformavo globalinę komunikacijų infrastruktūrą. Naujoji infrastruktūra gerokai padidino bendravimo greitį. Politinis, karinis ir ekonominis elitas, kuriam šie tinklai buvo prieinamesni, gaudavo jais informaciją apie įvykius tolimiausiuose kraštuose greičiau nei bet kada anksčiau. Masinis raštingumas ir kai kuriose visuomenėse jau atsiradusi spauda tą patį suteikė ir daugeliui kitų visuomenės sluoksnių.

Kitaip nei ankstesnėse epochose, moderniajai globalizacijai buvo charakteringas aukštesnis industrializacijos lygis. Migrantų mases geriau organizuota darbo rinka ir pastovesnė transporto kontrolės sistema sistemiškiau kontroliavo vyriausybė ir privačios agentūros tiek namuose, tiek svetimose šalyse (žr. 6 sk.). Ekonominius santykius pradėjo reguliuoti besikuriančios tarptautinės finansinės institucijos – pirmieji daugianacionaliniai bankai ir, aišku, Aukso standarto sistema. Nė viena iš šių institucijų neturėjo analogiškų atitikmenų ankstesniais laikais. Be to, ištisa virtinė naujų tarptautinių politinių institucijų buvo įkurta bendriems reikalams ir problemoms reguliuoti – tai ir pašto sistema, navigacijos sistema, svorių ir matų kontrolės, telegrafo komunikacijų sistemos (žr. 1 sk. ir Murphy, 1994).

Šioje epochoje globalizacijos stratifikacijos klausimas buvo jau ne toks svarbus kaip anksčiau. Vyraujančios jėgos pasaulyje kūrė ir keitė globalius tarpusavio ryšius, kontroliavo juos palaikančią infrastruktūrą, finansavo ir kontroliavo juos reguliuojančias institucijas. Tarp Vakarų šalių laikėsi nelengvai palaikoma galios pusiausvyra ir besikeičiančių aljansų ir konkurencijos tinklas. Šalia pagrindinių didžiųjų valstybių subordinuotais ryšiais į pasaulinius tinklus buvo įtrauktos kitos šalys ir bendruomenės (įvairiais būdais ir nevienodu laipsniu). Globalių santykių įtaka skiriasi atsižvelgiant į sąveikos sritį ir šalies ar visuomenės veiklą šiose srityse. Jau esame aptarę daugelį iš jų, tačiau svarbiausios šioje epochoje yra šios:

- Politiniai-kariniai padariniai: daug ne Europos šalių ir jų elito sužlugo arba buvo sunaikinta. Galimas Europos vyravimo pavojus paskatino kai kurias šalis, kurios išvengė tiesioginės kolonizacijos (Turkija, Japonija, Kinija), modernizuotis.
- Prekyba ir investicijos: ekonomikos augimas ir struktūriniai pokyčiai buvo stimuliuojami pagrindinėse Vakarų šalyse, ekonominės raidos kelias buvo formuojamas keliose kolonijose ir tokie būdai taikomi vėlesnei pramonės raidai Europos periferijoje, Šiaurės ir Lotynų Amerikoje.
- Migracija: demografiniai pokyčiai vyko abiejuose Amerikos žemynuose ir kai kuriose Europos kolonijose, o Europa šitaip įsigijo socialinio saugumo vožtuvą.
- Kultūra: krikščionybė pasklido po Rytų Aziją ir Afriką, o pasaulietiškosios Vakarų pažiūros ir disputai – visame pasaulyje. Jas stimuliavo nacionalistinių ir komunistinių judėjimų atsiradimą ir keitė tradicinį elito mąstymą bei pasaulėžiūrą.

Ši globalizacijos epocha baigėsi, kai kilo Pirmasis pasaulinis karas. Tai turėtų atrodyti paradoksaliai, nes juk dėl karo kilo didžiulė mobilizacijos banga Prancūzijos ir Britanijos imperijose (žr. 2 sk.). Karas taip pat parodė Amerikos, Azijos ir Europos galybę. Bet globalizacijos požiūriu tai buvo ilgai išliekantys karo padariniai. Dešimtmečiams po karo sužlugo tarptautinė prekyba, investicijos ir gamyba. Nedidelį ekonomikos atsigavimą 3-iąjį dešimtmetį pakirto 4-ojo dešimtmečio Didžioji krizė. Nors Volstryto krachas ir krizė parodė, kaip stipriai pasaulis ekonomiškai yra susijęs, tačiau rezultatas to, kas liko iš globalios ekonomikos, yra susiskaldymas į imperinius blokus. Aukso standarto sistema ir laisvosios prekybos modelis išnyko, juos pakeitė imperijų preferencijos, o įkūrus Tarybų Sąjungą ir Trečiąją reichą, atsirado akivaizdi ekonominė antarkija (žr. 3 ir 4 sk.).

Tarpukariu susikūrė keletas pasaulinių politinių institucijų ir potencialių pasaulinio valdymo mechanizmų – tokių kaip Tautų lyga – bet, kaip ir bandymai įkurti pasaulines ekonomines institucijas, tuos sumanymus nuo pat pradžių žlugdė imperijų konkurencija, o vėliau – kylanti autarkija ir agresyvus nacionalizmas, kuris pasklido Europoje ir už jos ribų. Imperinės ir politinės struktūros už Vakarų ribų šioje epochoje išliko visiškai nepakitusios. Prie jų prisijungė plintantis Japonijos imperializmas Rytuose. Bet visose šiose imperinėse formacijose sklindančios Vakarų kultūros idėjos ir pasaulėžiūra pradėjo formuoti jėgas ir judėjimus, kurie galėjo iš vidaus susprogdinti šias imperines mašinas į gabalus. Prireikė Antrojo pasaulinio karo tam, kad susilpnėtų Japonija ir didžiosios Europos valstybės ir kad jų imperijos galų gale sugriūtų. Jų vietoje iškilo hegemoniškos JAV, kurios įkurs formalias ir neformalias pasaulio valdymo struktūras, ir per pasaulį, kuriame dominuoja ne amorfinės imperijos, o nacionalinės valstybės, nusiris globalizacijos banga, lydima naujų technologijų ir infrastruktūros.

Šiuolaikinė globalizacija

Po 1945 m. vėl ėmė megztis pasauliniai ryšiai ir ėmė rastis sąveikos. Antrojo pasaulinio karo padariniai ir po to sekę įvykiai lėmė tai, kad pokario epochą galime laikyti atskira istorine globalizacijos forma, bet ne sugrįžimu prie devynioliktojo amžiaus globalizacijos pavyzdžio, kaip mano daugelis skeptikų. Aišku, pasaulinių ryšių paplitimo požiūriu pokario globalizacija išoriškai panaši į senąją – tai lyg sugrįžimas prie *status quo ante*, t.y. prie Aukso standarto laikų. Bet mes teigiame, kad beveik visi šiuolaikinės globalizacijos pavyzdžiai tam tikrose srityse ne tik kiekybiškai viršijo ankstesnės epochos rodiklius, bet ir pademonstravo niekad nebuvusius kokybinius skirtumus globalizacijos organizavimo ir reprodukavimo požiūriu. Be to, teigiame, kad dabartis istoriškai unikali politikos, teisės ir valdymo, karinės srities, kultūros ryšių, žmonių migracijos ir ekonominės veiklos globalizacijos požiūriu ir bendrais pasaulinės aplinkos pažeidimo pavojais. Šis laikotarpis pateikia mums neeilines transporto ir ryšių infrastruktūrų naujoves, tuo laikotarpiu taip pat susiformavo su niekuo nepalyginamas tankus globalių valdymo ir reguliavimo institucijų tinklas. Paradoksalu, bet šis globalių tinklų ir srautų sprogimas pasireiškė tada, kai suverenios teritorinės valstybės su tvirtomis fiksuotomis sienomis tapo beveik visuotine žmonijos politinio organizavimo ir valdymo forma.

Šiuolaikinę globalizaciją iš esmės lėmė Antrojo pasaulinio karo struktūriniai padariniai: fašistinių valstybių pralaimėjimas, senųjų Europos imperijų galios nusilpimas, šaltasis karas tarp JAV ir Tarybų Sąjungos, kuris ir pakeitė globalinių jėgų pusiausvyros struktūrą. Karinė galia ir atitinkami santykiai sukėlė pasaulio pasidalijimą. Strateginė geopolitinė erdvė tapo iš tikrųjų globalinė, o vėliau globaliais tapo ginklų pardavimo, karinės technologijos perdavimo mastai ir aljansų sistema (žr. 2 sk.). Tuo pat metu susiformavo naujoji pasaulio politinė tvarka. Jos ašis buvo Jungtinių Tautų Organizacija ir pagrindinės jos institucijos bei agentūros (žr. 1 sk.). Ši pasaulinių karinių ir politinių tarpusavio ryšių struktūra prižiūrėjo Europos imperijų irimą ir gigantiško dekolonizavimo, nepriklausomybės ir valstybių formavimosi Afrikos Sub Sacharos regione, Viduriniuosiuose Rytuose, Rytų ir Šiaurės Afrikoje, pietinėje ir rytinėje Azijoje ir Ramiajame vandenyne bangą. Paskutinį dvidešimtojo amžiaus dešimtmetį pagrindinis pasaulio politinis vienetas jau buvo teritorinė nacionalinė valstybė, nors ir nevienodos galios ir autonomijos lygio. Kai baigėsi šaltasis karas ir subyrėjo Tarybų Sąjunga – viena iš paskutinių imperinių struktūrų – buvo atvertas kelias kurtis naujoms nacionalinėms valstybėms.

Dvidešimtojo amžiaus pabaigoje imperijos – kažkada principinė politinio valdymo pasaulyje forma – užleido kelią pasaulyje paplitusiai nacionalinių valstybių sistemai, apgaubtai daugiašalių, regioninių ir globalių valdymo bei reguliavimo sistemų. Be to, ankstesnėse epochose dominavo kolektyvinis ar grupinis didžiųjų Vakarų valstybių hegemonas, o šiuolaikinėje epochoje faktiškai yra tiktai viena potenciali hegemoninė galybė – Jungtinės Amerikos Valstijos. Tačiau, nors ji ir turėjo išskirtines galimybes valdyti pasaulį, po šaltojo karo JAV atsisakė bet kokių pretenzijų būti pasauline imperija, nes didžiulė jos struktūrinė jėga yra giliai įsiskverbusi į šiuolaikinio pasaulio egzistavimo ir valdymo struktūrą. Tuo požiūriu šiuolaikinė epocha istoriškai unikali, nes globalinio valdymo formos, kitaip nei anksčiau, žmonių sąmonėje nebesisieja su ekspansijos logika arba imperijos prievartos institucijomis. Tuo nenorima teigti, kad šiuolaikinė globalizacija yra mielesnė nei praeities, tik turime pripažinti, kad jos politinis kiautas ir kauzalinė dinamika yra visiškai kitokie. Iš dalies taip yra dėl to, kad naujos pasaulinės priežiūros ir valdymo (politinės kontrolės) infrastruktūros bei priemonės pakeitė sąlygas, kuriomis veikia globaliniai galios ryšių reprodukavimo ir išbandymo mechanizmai.

Šioje paradoksalioje augančių pasaulinių politinių ir karinių ryšių ir vis labiau atsidalijančių teritorinių nacionalinių valstybių struktūroje šiuolaikinę epochą charakterizavo kitokio tipo globalizacijos banga. Šalia pradinės politinės ir karinės Amerikos institucijų hegemonijos buvo ekonominės ankstyvojo pokario institucijos, žinomos kaip Bretton Woodso sistema. Derindamas reguliuojamus tarptautinius finansinius sandorius su ekstensyvia laisvąja prekyba ir Amerikos užjūrio investicijomis, šis režimas valdė ekonominius santykius Vakaruose ir už jų ribų, kol sužlugo 8-ojo dešimtmečio pradžioje. Tačiau, priešingai savo tarpukario analogams, Bretton Woodso sistemos žlugimas neatvedė į ekonominės autarkijos fazę, bet atvėrė kelią dar intensyvesnės ekonominės globalizacijos laikotarpiui, kuriuo reformuotos Bretton Woodso sistemos institucijos vis dar buvo labai svarbios. Tiek OPEC naftos krizė, tiek ir masinis dolerių

iš naftos verslo įsiliejimas į tarptautinės bankininkystės institucijų sistemą išryškino didėjančias globalinio ekonominio sąveikavimo dimensijas. Šių įvykių derinys drauge su naujomis komunikacijos infrastruktūromis ir neoliberalios dereguliacijos banga paplito pirmiausia tarp pagrindinių Vakarų ekonomikos šalių ir skatino pasaulinės prekybos pakilimą, investicijų ir finansų srautus (žr. 4 ir 5 sk.). Nors šis procesas daugiausia vyko tarp trijų pažangiausių išsivysčiusios kapitalistinės ekonomikos centrų (Šiaurės Amerikos, Azijos–Ramiojo vandenyno ir Vakarų Europos), į jį vis labiau įsitraukė ir daugelis kitų pasaulio šalių – daugiausia tų, kuriose buvo sėkmingai pradėta industrializacija.

Įdomu tai, kad šalia šios liberalesnės pasaulio ekonomikos tvarkos plėtojosi griežtesnės daugiašalės ekonomikos priežiūros ir regioninės kontrolės mechanizmai. Šiuo požiūriu ekonomikos globalizacijos intensyvėjimas buvo susijęs su stiprėjančia pasaulinės ekonomikos priežiūra, jos ir tarptautinio reguliavimo aktyvumu, pavyzdžiui, per PPO. Nacionalinių ekonomikų suvaržymo sumažinimą (dereguliavimą) lydėjo naujos reguliavimo normos pasauliniu mastu. Tačiau šie procesai ypač pagyvėjo ne tada, kai Jungtinių Amerikos Valstijų hegemoninė galia buvo apogėjuje, bet tuomet, kai ji patyrė santykinį nuosmukį. Šiuolaikinis laikotarpis skiriasi nuo praėjusio, nes globalizacijos ritmas jau nėra priklausomas nuo vienos hegemoninės valdžios arba bloko pakilimo arba nuosmukio (Keohane, 1984a). Šiuolaikinės ekonomikos globalizacijos formos, žiūrint į jas naujų daugiašalių reguliavimo ir kontrolės infrastruktūrų kontekste, rodo stiprėjančią tendenciją į didesnį saviorganizavimą ir rinkos inspiruojamus sprendimus, kurie linkę įgyti atvirą politinę hegemoninę valdžios galią krizių laikotarpiais.

Šiuolaikinė globalizacija taip pat sukėlė pasaulinės migracijos pobūdžio pasikeitimus. Tris dešimtmečius po Antrojo pasaulinio karo didžiausia migracija vyko iš Europos pakraščių ir iš buvusių kolonijų į darbo jėgos trokštančias Šiaurės ir Vakarų Europos šalis. Nors tai vis dar vyksta, tačiau jau lėtesniu tempu, ir, kai sulėtėjo augimas, 8-ojo dešimtmečio pradžioje gimė nauja pasaulinės migracijos tendencija. Tai jau buvo pabėgėlių ir politinio prieglobsčio ieškančiųjų srautai, Lotynų Amerikos ir Azijos gyventojų migracija į Šiaurės Ameriką, darbo jėgos srautai iš Viduriniųjų Rytų ir Pietų Azijos į praturtėjusias Persų įlankos šalis.

Pasauliniu mastu plečiantis pramoninei gamybai ir sunaudojimui, o kartu didėjant atliekų sankaupoms (tarp jų ir nuodingųjų atliekų), Vakarų pramonės revoliucija sukėlė precedento neturinčius aplinkos pasikeitimus. Šaltojo karo, Jungtinių Tautų ir globalios ekonomikos epocha buvo paženklinta plačių klimato atmosferos, vandenų ir ašigalių zonų pasikeitimų. Be to, gyvenamosios aplinkos degradavimo laipsnis daugelyje vietų padidėjo iki tokio lygio, kad padidėjo aplinkos užteršimo už regiono ribų tikimybė ir pagausėjo valstybių ribų nepaisančio teršimo atvejų, tokių kaip rūgštieji lietūs, prekyba nuodingosiomis ir radioaktyviomis atliekomis (žr. 8 sk.).

Kadangi teršimas ir teršimo pavojai nebaudžiami kirto pokariu naujai nužymėtas pasaulio valstybių sienas, lygiai taip elgėsi ir naujieji globalinės komunikacijos tinklai (žr. 7 sk.). Pokariu plačiai buvo naudojamos senosios technologijos: povandeniniai kabeliai, radijas ir televizija; ankstesnės prekybos formos, tokios kaip tarptautinė prekyba kino filmais; buvo plėtojamas spaudos biznis; bet buvo kuriamos ir naujos technologi-

jos: palydovai ir kompiuteriai. Naujosios technologijos pakeitė ryšių greitį ir visų rūšių kultūrinės ir socialinės sąveikos veiksmus. Ankstesnėse epochose kultūrinis pasikeitimas iš esmės vyko tik tarp vienos kultūros elito ir kitos kultūros elito, o pokariu – jau per populiarias kultūrinio pasikeitimo priemones ir mene naudojamus kanalus. Tai lėmė unikalių transnacionalinių informacijos korporacijų atsiradimą. Anksčiau jau yra buvę tam tikrų precedentų. Moderniojoje epochoje jau buvo tarptautinių žinių agentūrų ir leidyklų, bet jų dydis ir paplitimas, įvairovė ir galia buvo visai kitokio lygio (žr. 7 sk.). Šių pasikeitimų rezonansas buvo jaučiamas ekonomikos, politikos ir kitose gyvenimo sferose, kaip įvairių formų socialinės jėgos ir socialinės infrastruktūros susipynimas ir jų transformavimasis. Todėl netenka stebėtis, kad intensyvėjančios globalizacijos pasaulyje buvo imtasi reikšmingiausių istorinių bandymų reguliuoti ir institucionalizuoti pasaulinius srautus ir tinklus gausybe tarptautinių teisės aktų, sutarčių, organizacijų, politinių tinklų ir aljansų, lydinčių visas šias įvairias tarpusavio sąveikų sritis. (žr. 1 sk.; apie aplinką žr. 8 sk.).

Daug kur šioje knygoje įvairių globalizacijos sričių pobūdis ir kontūrai nagrinėjami tiriant jų įtaką nacionalinių valstybių suverenumui ir autonomijai. Toliau šiame skyriuje bandysime pateikti tokio požiūrio apibendrinimą ir išryškinsime pagrindinius šiuolaikinės epochos ir kitų globalizacijos laikotarpių skirtumus, dėmesį sutelkdami į skirtumus, kurie nėra labai gausūs, bet parodo reikšmingus globalinės įtakos formos pasikeitimus ir jos įtaką socialiniam gyvenimui.

Ankstesnėse epochose, kai teritorija ir suverenumas tarpusavyje buvo ne taip artimai susiję, centras ir periferija, metropolija ir kolonija buvo, kaip jau minėjome, naudingi politinės erdvės apibrėžimo modeliai. Tačiau tarpregioninė ir globalinė įtaka buvo tokia, kad neprireikė kirsti sienų, kad pasikeistų senosios politinės erdvės. Šiandieną, kaip niekada, pasauliniai srautai ir tarptautiniai ryšiai veikia pasaulį, kuris, kaip žinia, beveik ištisai sudarytas iš nacionalinių valstybių. Beveik visos nacionalinės valstybės ir visos jų gyvenimo sritys, kartu yra veikiamos išplitusios globalinės įtakos. Bendros aplinkos degradavimas, nors ir nevienodai skaudžiai, pasiekia kiekvieną planetos kampelį. Tarptautinė prekybos sistema po Tarybų Sąjungos ir Rytų Europos komunizmo žlugimo ir Kinijos atsivėrimo apėmė beveik kiekvieną žemėlapyje pažymėtą šalį (žr. 3 sk.). Kultūros produktai ir technologijos – filmai, televizijos programos – cirkuliuoja kiekviename žemyne. Nėra šalių, kurių neaprėptų pasauliniai telekomunikacijų tinklai. Ši tarpusavio ryšio forma aptariamuoju laikotarpiu yra unikali. Taigi įvairaus pobūdžio įtaka ir sąveika, vykstanti nacionalinėse valstybėse kaip valstybių ir atskirų socialinių grupių sąveikos rezultatas, yra labai nevienodos, kadangi valstybių sugebėjimas valdyti šiuos veiksnius yra skirtingas.

Pasaulinių srautų ir tarpusavio ryšių intensyvumas, nacionalinius tinklus palyginus su vietiniais tinklais, išlieka labai skirtingas ir pagal šalis, ir pagal veiklos sritis. Kai kurios šalys, pavyzdžiui, Šiaurės Korėja, stengiasi atsiriboti nuo šių srautų tiek, kiek įmanoma, bet vis dėlto ir ji nesugebėjo išlikti geostrateginių tinklų ir režimų nuošalyje. Mūsų tyrimo objektas buvo kelios pagrindinės EBPO šalys. Tyrimo rezultatai leidžia daryti išvadas, kad pasaulinė įtaka šioms šalims didėjo. To kol kas dar nematyti kitose pasaulio šalyse. Neatsižvelgiant į tai, mūsų įrodymai išryškina didėjantį pasaulinių

srautų intensyvumą daugelyje sričių. Pasaulinių prekybos tinklų intensyvumas iš esmės yra pakilęs tiek lyginant pasaulinės prekybos santykį su pasauline gamyba, o daugelyje šalių ir lyginant prekybą su BVP. Daugelis Vakarų šalių ekonomikos sektorių yra priklausomi nuo eksporto ir būtiniausių prekių bei dalių importo. Ir nepanašu, kad šios tendencijos silpnėtų, nes internetas šeimyninę parduotuvėlę paverčia potencialiu pasauliniu prekybos centru. Prekybos apimtis pasaulinėse valiutų rinkose, palyginti su nacionalinėmis valiutos atsargomis, suintensyvėjo, tas pats pasakytina ir apie vyriausybių bei bendrovių priklausomumą nuo tarptautinių kapitalo rinkų, kai pasitelkiamos lėšos investicijoms. Tiesioginių užsienio investicijų lygis kai kuriose šalyse vis dar gali būti žemesnis nei pasiektas devynioliktajame šimtmetyje, bet pasaulinės gamybos tinklų sudėtingumas ir paplitimas jau gerokai viršijo ankstesnių epochų lygį; be to, EBPO šalyse eksporto, užimtumo, gamybos apimties ir technologijos investicijų mastai, kontroliuojami vietinių multinacionalinių korporacijų ir jų užjūrio filialų, neturi precedento (žr. 5 sk.).

Neišmatuojamai išaugusį visų rūšių pasaulinį ir regioninį bendravimą parėmė daugybė pasaulinio bendravimo infrastruktūros pokyčių. Pabrėžiame, kad šių technologijų atsiradimas pats savaime nėra pakankamas pasaulinės įtakos ar sąveikos atsiradimui, buvimui ir intensyvėjimui. Tačiau jų įtaka šiuolaikinės globalizacijos augimui ir transformavimuisi yra neabejotina. Transporto infrastruktūroje pokariu intensyviau ėmė plisti senesnės pasaulinės technologijos, tokios kaip vidaus degimo variklis ir geležinkelis. Bet taip pat buvo sukurtos ir naujos transporto rūšys, gerokai greitesnės arba gerokai efektyvesnės, ypač, kai krovinius reikėjo gabenti didesniais nuotoliais, – tai reaktyviniai lėktuvai ir konteineriai su kroviniais, gabenami laivais. Jos derinosi su masiškai didėjančia atskirų valstybių ir visuomenių tarpusavio santykių apimtimi. Visa tai prisidėjo prie krovinio gabenimo vieneto kainos mažėjimo ir sumažino gabenimo dideliais nuotoliais kainas. Šio transporto tinklus valstybėms arba elitui yra sunkiau monopolizuoti ir kontroliuoti, todėl jie yra atviresni ir prieinamesni didesniam žmonių skaičiui (kitaip nei ankstesnėse epochose). Tai rodo pasaulinio turizmo plėtra, valstybių nesugebėjimas visiškai kontroliuoti migracijos ar narkotikų gabenimo per valstybių sienas.

Kartu yra kuriamos, plėtojamos komunikacijų sistemos ir technologijos. Pokariu vaisingai buvo naudojamos senosios komunikacijų technologijos: televizija, radijas, telefonija, taip pat naujosios infrastruktūros: palydovinis ryšys, stiklo pluošto optinių kabelių sistemos, o jau veikiančios ryšio sistemos buvo pervedamos į skaitmenines. Be to, šiuolaikinės epochos kultūrinio bendravimo pasaulinė infrastruktūra skiriasi nuo ankstesnių: dabar vyrauja viena kalba – anglų – kaip tikra pasaulinė *lingua franca* tarp elito. Gamyboje, reguliavimo ir kultūros skleidimo procesuose pagrindinis vaidmuo priklauso privačioms gamybinėms korporacijoms; sumažėjo valstybių ir bažnyčios įtaka; kultūros produkcijos eksportas skirtas labiau masiniam vartotojui negu elitui.

Bet kuriuo atveju klausimas, ar pasaulinės sąveikos tinklai valdomi švelniau nei per imperines vėlyvojo devynioliktojo amžiaus struktūras, yra neaiškus. Nekelia abejonių tai, kad didelis pasaulinių srautų ir tinklų tankis ir jų institucionalizacijos laipsnis, daugelio kontaktų ir sąveikų reguliarumas ir prognozės bei patys globalinio ir regioninio

valdymo režimų ir institucijų mastai yra unikalūs. Daugybė tarpvyriausybinių organizacijų, tarptautinių sutarčių, tarptautinių nevyriausybinių organizacijų yra beveik išimtinai pokario reiškinys (žr. 1 sk.). Taip pat ir šiuolaikinės globalizacijos stratifikacijos forma yra visiškai kitokia nei buvusių epochų. Pirmiausia įvairių globalizacijos formų susiliejimas lėmė aiškią nelygybę ir hierarchiją. Politinių ir karinių reikalų srityje visą šiuolaikinės globalizacijos laikotarpį vyravo dvipolis šaltojo karo pasaulis. Taigi susidarė labai aiški jėgos hierarchija – pagrindiniai sąjungininkai, šalys klientės ir formaliai neprisijungusios šalys. Kai baigėsi šaltasis karas, pasaulinėje karinėje hierarchijoje ėmė dominuoti JAV, aplink jas daugybė „antrojo lygio" valstybių sukūrė kur kas labiau daugiapolį pasaulį. Ekonomikos srityje vykusioje stratifikacijoje dominavimas pasireiškė susiskirstymu į EBPO šalis ir ne EBPO šalis, o EBPO viduje didžiausios ekonominės galybės šalys – G7 grupė – daugiau už visas kitas kontroliavo pasaulinius tinklus ir infrastruktūras. Žlugus Bretton Woodso sistemai, JAV dominavimas šioje srityje sumažėjo ir užleido vietą įvairesnei poliarizacijai. Dviejų pastarųjų dešimtmečių Rytų Azijos ir Lotynų Amerikos industrializacija ir pasaulinės laisvosios prekybos tinklų kūrimas atrodė bevedąs – nepaisant ekonominio sąmyšio periodų – į naują galios struktūrų pasaulio ekonominiuose tinkluose pertvarkymą. Be to, Šiaurės ir Pietų hierarchija užleido vietą sudėtingesnės geometrijos pasauliniams ekonomikos ir gamybos galios santykiams – naujam pasauliniam darbo pasidalijimui (žr. 3 ir 5 sk.). Šiaurė ir Pietūs vis labiau tampa beprasmiškomis kategorijomis: veikiant globalizacijai, galios ir turto paskirstymo schemos jau nebeatitinka įprasto pasaulio dalijimo į centrą ir periferiją, kaip buvo dvidešimtojo amžiaus pradžioje, bet atspindi naują galios ir privilegijų geografiją, kurioje toji galia ir privilegijos prasiskverbia pro politines sienas ir per regionus, transformuodama įkurtas tarptautines ir transnacionalines socialines galios ir turto hierarchijas.

Aplinkos atžvilgiu pasaulinių reikalų stratifikacija turi kitokią geografiją. Viena vertus, pasidalijimas į Šiaurę ir Pietus, EBPO ir ne EBPO šalis apibrėžia ryškiai nelygiavertį pasaulinių išteklių naudojimą, o grėsmių skleidimas ir rizikos laipsniai pasiskirstę kur kas sudėtingiau. Aštrios aplinkosaugos problemos, pradedant ozono sluoksnio plonėjimu ir baigiant pasaulinio klimato šiltėjimu, grūmoja beveik kiekvienam Žemės kampeliui, o kitos aplinkos problemos – rūgštieji lietūs, gamtos teršimas nuodingomis atliekomis – ir biologinės įvairovės naikinimo atvejai yra pasklidę netolygiai (žr. 8 sk.). Galiausiai kultūros ir kultūros srautų sferoje pasaulio padalijimas į Vakarus ir kitą pasaulį, kuris buvo būdingas devynioliktajam šimtmečiui, iš esmės išliko. Tačiau susiformavę srautai ir kultūros infrastruktūros pagrindiniais aspektais yra kitokios. Pirma, senieji imperiniai telkomunikacijų tinklai iširo ir yra pakeisti privačiais ir universalesniais tinklais. Antra, JAV tiek elitinės, tiek populiarios kultūros srityse ėmė labiau vyrauti nei ankstesnėse epochose. Galiausiai patys tie srautai gerokai pakito, kai kultūros identitetai, idėjos, meno kūryba ir populiarūs kultūros produktai tapo įvairesni.

Taigi galima teigti: nors ir tęsiamos ankstesnės globalizacijos fazės, šiuolaikinė globalizacija yra istorinė forma, kuri yra savaime unikalus socialinių, politinių, ekonominių ir technologinių jėgų derinys. Fundamentalias jo savybes galima apibrėžti šiomis sąvokomis:

- *erdvės ir laiko* – istoriškai beprecedentis globalinių srautų sąveikų ir tinklų ekstensyvumas, intensyvumas, greitis ir įtakos linkmė, pasireiškiantys visose socialinėse sferose;
- *organizacinėmis* – beprecedentė institucionalizacija ir pasaulinio masto socialinių, politinių ir ekonominių jėgų ryšiai per naujas komunikacijos ir kontrolės infrastruktūras. Globalizacija toli gražu netapo „nebekontroliuojama", priešingai, ji dabar yra naujų daugiašalio reguliavimo ir daugiasluoksnio valdymo formų objektas;
- *konjunktūrinėmis* – unikalus globalinės įtakos visuose socialinio gyvenimo aspektuose susiliejimas – nuo politikos iki ekologijos;
- *skirtingo modalumo* – didėjanti įvairių migracijos formų reikšmė kultūrinėje ir ekologinėje globalizacijos formose šalia karinės, ekonominės ir politinės globalizacijos aspektų, dominavusių devynioliktojo šimtmečio pabaigoje;
- *lankstumo* – besiplėtojantis pasaulinis elitas ir visuotinis pasaulinio tarpusavio ryšio suvokimas, kurį sustiprina globalinės komunikacijos infrastruktūrų globalizacija ir masinės žiniasklaidos industrija. Palyginti su devynioliktojo amžiaus pabaiga, kai globalizacija buvo apibrėžiama kaip prievartinis pasaulinių imperijų kūrimo projektas arba geopolitika, globalizacija dabar atspindi labai įvairius ir autonominius nacionalinio elito ir transnacionalinių socialinių jėgų ekonominius projektus, kuriais siekiama dažnai prieštaringų pasaulinės tvarkos vizijų;
- *konkurencijos* – didėjantis globalizacijos suvokimas skatina varžytis visose sferose nuo kultūrinės iki karinės, kai valstybės, piliečiai ir socialiniai judėjimai siekia priešintis arba suvaldyti jos įtaką. Be to, pasaulio politikos institucionalizacija politinę konkurenciją ir globalizacijos valdymą, kuris amžių sandūroje buvo grynai imperijų vidaus reikalas, pakeitė į globalinės politikos darbotvarkės sudarymą, koalicijų formavimą ir daugiašalį reguliavimą;
- *regionalizacijos* – dvidešimtojo amžiaus pradžioje buvo ryški pasaulinių imperijų ekspansija, o pabaigoje pasaulio ekonominiuose, politiniuose ir kariniuose santykiuose pasireiškė aiškios regionalizacijos tendencijos. Bet priešingai nei ankstesniais laikotarpiais, kai imperijos ir blokai ieškojo autonominės raidos galimybių, šiuolaikiniai globalizacijos ir regionalizacijos procesai tapo viena kitą stiprinančiomis tendencijomis pasaulinėje politinėje ekonomikoje;
- *vakarietinimo* – didžioji globalizacijos istorijos dalis buvo pasaulio vakarietinimas ir Vakarų kova dėl pasaulinės įtakos. Nors vis dar labai asimetriškos, šiuolaikinės globalizacijos formos tiek karinėje, tiek finansinėje, kultūrinėje, ekologinėje, politinėje ar gamybos srityse, palyginti su tomis pačiomis formomis amžių sandūroje, tapo mažiau „europocentrinės" ar „atlantocentrinės";
- *teritoriškumo* – globalizacija, kaip pirmajame skyriuje aptartas didelių politinių pasikeitimų rodiklis, per amžius dažnai prisidėdavo prie politinės jurisdikcijos ribų ir valstybių sienų žymėjimo bei perkėlimo. Bet ekonominės, socialinės, kultūrinės ir ekologinės erdvės reorganizavimas, kurį sukelia šiuolaikinės globalizacijos formos, teritoriškai fiksuotų ir suverenių politinių bendruomenių kontekste, meta iššūkį teritoriniam principui, kaip vieninteliam ar pirminiam politinio valdymo organizavimo ir politinės valdžios vykdymo pagrindui. Taigi teritorija ir teritoriškumas lieka labai politizuoti, kaip ir pasaulinių imperijų epochoje, nors šiandien „grėsmės"

teritoriškai integruoti nacionalines valstybes jau nebėra tiktai išorinės arba karinės; karinė jėga jau nebėra vienintelis, racionalus ar efektyvus instrumentas sienų perkėlimo klausimams spręsti. Šiuolaikinė globalizacija yra susieta su visai kitokia teritoriškumo politikos atmaina;

- *valstybių formos* – įvairios istorinės globalizacijos formos buvo susijusios su labai skirtingomis istorinėmis valstybių formomis. Palyginti su dvidešimtojo amžiaus pradžios vyriausybėmis, dabartinės vyriausybės yra „didelės vyriausybės" ta prasme, kad valstybių išlaidos sudaro nemažą nacionalinių pajamų dalį. Vyriausybės savo aparate įdarbina daugybę žmonių ir prisiima didelę atsakomybę ne tik už ekonomikos valdymą, bet ir už savo piliečių saugumą bei gerovę. Taigi globalizacija šiandien, kaip teigiama, turi matomesnę politinę įtaką mūsų tiriamose šalyse, palyginti su mažiau interventinėmis ir mažiau į gerovę orientuotomis iki 1914-ųjų metų epochos valstybėmis. Be to, vietinė prisitaikymo, tarpininkavimo arba vadovavimo globalizacijai politika (kaip ir laisvosios prekybos atveju) ryškiai skiriasi nuo buvusios devynioliktojo amžiaus pabaigos imperinių valstybių epochos politikos, nors tų skirtumų nederėtų perdėti.
- *demokratinio valdymo* – palyginti su ankstesnėmis epochomis, dabartinė globalizacija atskleidžia globalinės valstybių sistemos, kurioje dauguma valstybių skelbiasi demokratinėmis, bet kuriose demokratiniai principai tik retais atvejais panaudojami daugiašalio reguliavimo ir pasaulinio valdymo klausimams spręsti, atsilikimą. Todėl globalizacija šiandien kelia visiškai neištirtas politines ir normatyvines dilemas, kurios neturi realių analogų ankstesnėse epochose, pvz., kaip suderinti teritoriškai įsišaknijusį demokratinį valdymą su transnacionaliniu ir globaliniu socialinio bei ekonominio gyvenimo organizavimu.

Trumpai sakant, šiuolaikinė globalizacija turi kai kurių požymių to, kas įvade buvo vadinama „tankia globalizacija". Tai ypač išryškėja pažvelgus į praktinį ekonominių ir kultūrinių srautų ir ryšių intensyvumą, ekstensyvumą ir greitį (žr. C.1 ir C.2 tinkleliuose; įtakos linkmė aprašoma C.3 tinklelyje). Jei šios tendencijos toliau plėtosis drauge su didėjančia institucionalizacija ir organizaciniu įsitvirtinimu, jos vis labiau įgaus „tankių" globalinių srovių ir sąveikos tinklų žymes. Bet šių procesų raidos pasaulinės trajektorijos lieka nepastovios, nes jos priklauso tiek nuo specifinių istorinių aplinkybių konjunktūros, tiek nuo įtakos, kuri yra sudėtinga ir labai skirtinga. Šiuo požiūriu dabartinės neoliberalios globalizacijos vyravimas nėra toks garantuotas, kaip kad linkę manyti tiek jos karščiausi pasekėjai, tiek ir jos kritikai. Kai Rytų Azijos regioninės ekonominės krizės padariniai sukėlė pavojų pasauliniam stabilumui 10-ojo dešimtmečio pabaigoje, neoliberalaus modelio apribojimai ir pasipriešinimas jam pasidarė vis aiškesnis. Ar ši krizė yra tolesnės istorinės globalizacijos formos transformavimo pranašas – Polanyi'io žodžiais, naujas „dvigubas judėjimas" – paaiškės ateityje. Bet jau šiuolaikinėje konjunktūroje matyti kelios ryškios galimybės: nuo keitimosi link labiau reguliuojamų globalizacijos formų per kurią nors „retos" globalizacijos formą (kada viršų ima protekcionizmas, regioninis išskirtinumas ir nacionalizmas) iki labiau grobuoniškos neoliberalios ekonominės globalizacijos formos (žr. 3 ir 4 sk.).

C.1 tinklelis. Pagrindiniai pasauliniai srautai ir tinklai

	Ikimodernusis laikotarpis	Ankstyvasis modernusis laikotarpis	Modernusis laikotarpis	Šiuolaikinis laikotarpis
Pagrindiniai pasauliniai srautai ir tinklai	Ankstyvosios imperinės sistemos Pasaulinės religijos Klajoklių imperijos ir agrarinė ekspansija Maras ir epidemijos Tolimoji prekyba	Politinė ir karinė ekspansija Europa ir Naujasis pasaulis: demografiniai, aplinkos, epidemijų srautai Europos pasaulinių imperijų išsivystymas Nauji transatlantiniai ekonominiai pokyčiai	Europos pasaulinės imperijos, karinės, politinės, kultūrinės srovės – geopolitika Pasaulinė Vakarų pasaulietinių pažiūrų ir ideologijos cirkuliacija Transatlantinė migracija, Azijos diasporos Pasaulinis ūkis	Šaltojo karo ir laikotarpio po šaltojo karo pasaulinių karinių santykių, regioninio ir pasaulinio valdymo sistemų bei tarptautinės teisės susiformavimas Ekonominė globalizacija prieš ir po Bretton Woodso sistemos: prekyba, finansų rinkos, multinacionalinė gamyba ir investicijos, technologijų perdavimas Pasaulinės aplinkos grėsmės: bendrieji pasaulio ištekliai, savitarpio priklausomybė, tarpvalstybinis teršimas Naujos pasaulinės migracijos kryptys Pasaulinis multinacionalinių žiniasklaidos bendrovių paplitimas, Vakarų popkultūros ir pažiūrų paplitimas Nauji globaliniai komunikacijų ir transporto tinklai

C.1 tinklelio tęsinys

	Ikimodernusis laikotarpis	Ankstyvasis modernusis laikotarpis	Modernusis laikotarpis	Šiuolaikinis laikotarpis
Šalys, sienos ir teritorijos	Visos sienos neaiškios ir neapibrėžtos Migracija ir kitoks judėjimas turi tendenciją nekirsti sienų, bet pakeisti politinę erdvę; ir tai tęsiasi dvi epochas	Nacionalinių šiuolaikinių, absoliutinių monarchijų ir konstitucinių valstybių atsiradimas Europoje Pirmosios nacionalinės revoliucijos laikotarpio pabaigoje (Prancūzija, JAV) Karalystės imperijos ir dalinis „sutampantis" suverenumas – vis dar vyraujanti valdymo forma Europoje ir už jos ribų	Nacionalinės valstybės plečiasi Vakaruose ir Lotynų Amerikoje Europos ir vietinės imperijos, kitur vyrauja karalystės	Nacionalinės valstybės tampa dominuojančiu politiniu vienetu Atsiranda regioniniai vienetai Daugiasluoksnis valdymas

C.2 tinklelis. Bendros istorinių globalizacijos formų savybės

	Ikimodernusis laikotarpis	Ankstyvasis modernusis laikotarpis	Modernusis laikotarpis	Šiuolaikinis laikotarpis
Ekstensyvumas	Dauguma srautų tik per Eurazijos žemyną, kai kurie iš jų tarpregioniniai ir tarpcivilizaciniai	Kai kuriais aspektais labiau pasaulinis, nes Amerika ir Okeanija labiau susieta su Eurazija Daugiau tarpnacionalinių ryšių tarp Europos ir Vidurio Rytų ir Afrikos	Pasaulinis ir vis didėjantis: Europos imperijos į globalinius tinklus labiau įtraukia Rytų Aziją ir Afriką; Rytai dairosi išorėn Pasaulinė ekonomika sklinda išorėn iš Atlanto trikampio	Dauguma pagrindinių sričių yra globalinės. Kai kurie tinklai, santykiai yra tikrai pasauliniai – tokie kaip klimato atšilimas, kai kurie kiti – labai artimi globaliniams, pavyzdžiui, prekyba
Intensyvumas	Srautai intensyvūs, tačiau nepastovūs Nusistovėję santykiai, mažas intensyvumas, nykstantis didėjant nuotoliui	Srautai intensyvūs, tačiau nepastovūs Mažo intensyvumo nusistovėję politiniai santykiai: nepatvarios transatlantinės imperijos Didėja transatlantinis bendradarbiavimas ir kiti pasauliniai ekonomikos ryšiai	Įsikuria naujos stabilios politinės ir karinės imperijos bei tinklai Ryškesnis ekonominės ir kultūrinės įtakos intensyvumas	Ekonominiu ir ekologiniu požiūriu labai didelis Intensyvesnis kultūroje ir skvarbesnis viešojo gyvenimo srityje Migracija ne tokia intensyvi kaip ankstesnėje epochoje, bet nuolat didėjanti ir galinti ankstesnei prilygti
Greitis	Mažas	Mažas	Vidutinis	Didelis transporte ir komunikacijose, kai kuriais atvejais momentalus ir realiame laike (televizija, finansų rinkos)

C.2 tinklelio tęsinys

	Ikimodernusis laikotarpis	Ankstyvasis modernusis laikotarpis	Modernusis laikotarpis	Šiuolaikinis laikotarpis
Infrastruktūra	Raštas Kai kuriose vietose mechaninė spauda Gyvulių prijaukinimas ir naudojimas transportui Imperinė taika – keletas kelių tinklų Kai kurie laivybos ir kartografijos patobulinimai	Europiečių naujovės ir intensifikacija laivybos technologijoje ir navigacijos technikoje Mechaninė spauda pasiekia Europą, o vėliau jos kolonijas Europos pašto sistemos susikūrimas	Geležinkeliai Mechanizuota laivyba Telegrafas, telefonas Vidaus degimo variklio, radijo ir televizijos išradimas ir panaudojimo pradžia	Skrydžiai Telefonija derinama su kompiuteriais ir skaitmenine technologija Pasauliniai kabeliniai tinklai Pasauliniai palydovai Internetas Televizijos ir radijo ekspansija
Instituciona-lizacija	Labai maža – tik bažnytinėje ir duoklių sistemose	Labai maža – tik diplomatijoje ir pan.	Vidutinė, kai kur didėjanti, ypač ekonomikoje, migracijoje	Didelė – visose srityse, daug formų
Stratifikacija	Skirtingose civilizacijose naudojimasis tolimais srautais labai stratifikuotas – tik metropolijų centruose, ir tik elitas metropolijose artimai susijęs su šiais pagrindiniais prekybos keliais ir tinklais	Transatlantiniuose tinkluose vyrauja Europa ir jos kolonijos Indijos vandenyno tinklus vis labiau kontroliuoja Europa, bet tam stipriai prie-šinasi vietos bendruomenių ir islamo prekybos tinklai	Nedviprasmiškas Europos ir Amerikos vyravimas pasaulinėse institucijose ir tinkluose Britų imperija ypač galinga pasaulinėje imperijų įtakų kovoje	Skirtingi stratifikacijos variantai skirtingose globalizacijos srityse Politinėje karinėje sferoje didžiąją epochos dalį domi-nuoja šaltasis karas tarp JAV ir Tarybų Sąjungos; susidaro aiški galios hierarchija šiose sferose. Po šaltojo karo atsiranda labiau daugiašalė stratifikacija

	Tarp civilizacijų – islamo šalys, Kinija, Indija yra pagrindiniai pasauliniai kelių mazgai; Europa, Afrika, Peitryčių Azija – periferija	Europa nesugeba įsiskverbti ir kontroliuoti Azijos ir Afrikos gilumos Metropolijų centrai ir metropolijų elitai kontroliuoja pagrindinius prekybos kelius ir t.t., išlieka glaudžiai susiję su pasauliniais srautais ir tinklais, bet kai kuriose srityse – ekonomikoje, politikoje ir t.t. – veikiami ir formuojami pasaulinių ryšių	Vienos ne Europos bendruomenės sugeba labiau pasipriešinti nei kitos, o kai kurios sugeba pačios modernizuotis – Japonija, Turkija	Ekonominiai skirtumai tarp bendruomenių ir jų viduje. EBPO šalys dominuoja dalyvavimo ir kontrolės prasme, galios pusiausvyrai persikeliant iš JAV į kitas šalis. Naujų industrinių šalių atsiradimas Kultūrinė stratifikacija, kurią dar labiau pagilina JAV kultūros industrijos ir anglų kalbos vyravimas popkultūrai plintant pasaulio mastu – nors kai kur ir priešinamasi Labai stipri stratifikacija tarp Šiaurės ir Pietų aplinkosaugos požiūriu – vertinant pagal vartojimo mastus, tačiau rizikos generavimas ir grėsmių pavojai pasiskirsto nelygiai
Būdai	Prievarta Religinis/ideologinis	Prievarta Imperinis Religinis/ideologinis	Prievarta Ideologinis (vis labiau pasaulietiškas) Konkurencinis	Konkurencinis Bendradarbiavimo Ideologinis/kultūrinis

Valstybės galios nykimas, kilimas ar transformacija?

Įvairūs šiuolaikinės globalizacijos atributai, kaip jau buvo pasakyta ankstesniuose skyriuose, jokiu būdu nerodo, kad nacionalinės valstybės nyksta ar mažėja tų valstybių galia. Iš tiesų akivaizdu, kad daug valstybių, o ypač IKVV, tapo aktyvesnės, nors aktyvumo forma ir turinys yra kitokie nei ankstesniais laikais. Lygiai kaip ir ankstesnės istorinės globalizacijos formos buvo susijusios su valstybės formavimusi ir jos transformacija, ir šiuolaikinės globalizacijos epochoje tie procesai glaudžiai susiję su modernios nacionalinės valstybės galios transformacija ar pertvarkymu (vertinant jos funkcijų vaidmens, valdžios, autonomijos ir suverenumo sąvokomis), nors jokiu būdu tai nėra vienintelė priežastis. Tai akivaizdu, nes prieš aptariant šiuolaikinės globalizacijos įtaką sprendimų priėmimui, institucijoms, paskirstymui ir struktūrai, būtina yra peržiūrėti valstybės suvereniteto ir autonomijos elementus. Bet prieš imdamiesi aptarti įtakos turinį, turime nustatyti pirminę ir su ja susijusias esmines varomąsias jėgas, lemiančias šiuolaikinę globalizaciją, kadangi nuo to priklauso ir jos padarinių įvertinimas.

Kaip jau buvo pabrėžta įvade, kol kas nėra nė vienos nuoseklios globalizacijos teorijos, nors yra įvairių aiškinimų, siekiančių nustatyti jos esminę priežastinę dinamiką. Bet koks bandymas apibrėžti varomąsias globalizacijos jėgas yra problemiškas ir turi būti atsargiai priskiriamas prie galutinio socialinių ir istorinių procesų apibendrinimo (Giddens, 1984; Graham, 1997; McCullagh, 1998). Siekiant išskirti pirmines šiuolaikinės globalizacijos priežastis, būtina pripažinti, kad socialinių pokyčių procesų priežastingumo aiškinimo kalba negali būti tokia pat kaip deduktyviniame moksliniame tyrime. Analizuojant pagrindines daugiaplanio istorinio pokyčio varomąsias jėgas, pagrindinį dėmesį būtina sutelkti į tendencijų ir veiksnių, kurie stabdo arba kursto šias tendencijas, sąveiką. Šiuo atveju tinkamas priežasties žinojimas reiškia įvykių, procesų ir sąlygų, kurios kartu sukuria tam tikrą rezultatą, sujungimą. (McCullagh, 1998, p. 178). Aišku, įvairios globalizacijos formos gali turėti labai skirtingas priežastis, nes skirtingos priežastinės jėgos įvairiose epochose turėjo nevienodą santykių reikšmę. Kaip jau matėme, ikimoderniojoje ir moderniojoje globalizacijos formose atsispindi skirtinga globalizacijos tendencijų konfigūracija. Ikimoderniojoje epochoje istorinės globalizacijos formos buvo linkusios vyrauti migracijos procese, karinėje imperijų ir kultūrinėje religinėje ekspansijoje; modernioji globalizacija jau buvo linkusi atspindėti ekonominės, politinės ir karinės ekspansijos pirmenybę. Tuo nenorime paneigti kitų globalizacijos veiksnių indėlio, norime tik pažymėti, kad įvairiais laikais vieni priežastiniai veiksniai buvo svarbesni už kitus.

Šiuolaikinės globalizacijos negalima supaprastinti vien tik iki priežastinio proceso, nes joje pastebima sudėtingos konfigūracijos priežastinė logika. Tai jau buvo aptarta ankstesniuose skyriuose ir apima ekspansines politinės, karinės, ekonominės, migracijos, kultūros ir ekologinės sistemų tendencijas. Bet kiekvieną iš jų pakeitė dvidešimtojo amžiaus pabaigos ryšių ir transporto revoliucija. Ji palengvino globalizuoti daugelį socialinių sričių ir per atsiradusias pasaulines žmonių, prekių ir simbolių judėjimo infrastruktūras išplėtė pasaulinio veikimo galimybes. Ji taipogi suintensyvino ir pagreitino

pasaulinius tarpusavio santykius, pakeitė globalizacijos įtaką, ypač galios (valdžios) pasiskirstymo padarinius (Deibert, 1997).

Šiuolaikinėje globalizacijoje ypač ryški visų globalizacijos tendencijų sąsaja pagrindinėse socialinių santykių srityse. Todėl tai savotiškas įvykių susidėjimas – politinėje, karinėje, ekonominėje, kultūrinėje ir ekologinėje srityse – ir sudėtinga jų tarpusavio sąveika, gimdanti įvairias šiuolaikinės globalizacijos formas ir dinamiką. Taigi šiuolaikinę globalizaciją vertinti kaip paprastą ekspansinės kapitalizmo logikos produktą, pasaulinės popkultūros paskldimą arba militaristinę ekspansiją yra vienpusiška ir ribota. Aišku, kad daugelis kapitalizmo formų turi neabejotiną ekspansinę logiką, taip pat nekelia abejonių globalizacijos tendencijos karinėje sistemoje ir tam tikruose kultūriniuose kompleksuose. Ir nors analizuojant būtina išskirti ir įvertinti kiekvienos srities istorines globalizacijos formas, tai gali duoti dalinį ir išskaidytą rezultatą. Norint visiškai suprasti šiuolaikinę globalizaciją, būtina ištirti globalizacijos jėgų susipynimą ir jų tarpusavio sąveikos dinamiką. Pavyzdžiui, šiuolaikinės prekybos globalizacijos raidos pobūdis leidžia manyti, kad yra globalinės politinė, teisinė ir finansinė infrastruktūros, o tai reiškia, kad atsiranda finansiniai, ekologiniai, migraciniai, politiniai, kultūriniai ir kariniai padariniai. Šių procesų sąveika linkusi generuoti tokių ilgalaikių reiškinių, kaip pasauliniai srautai, tinklai ir jų sąveika, sisteminę dinamiką, o savitarpio ryšiai apima žmonių socialinių reikalų organizacijų bei valdžios struktūrinius pokyčius (Axford, 1995).

Bet šie struktūriniai pokyčiai, arba globalinė transformacija, neturėtų būti vartojami kaip argumentas teigti, kaip tai daro kai kurie hiperglobalistai, jog dabartinė globalizacija yra negrįžtamas arba tiesinis istorinis procesas; kitaip tariant, kad jis turi stabilią istorinę trajektoriją ir jau yra politiškai nebekontroliuojamas. Globalizacija, kaip akcentuota ankstesniuose skyriuose, nėra automatinis ir save atgaminantis procesas. Visiškai priešingai, šiuolaikinę globalizaciją išskiria jos politinio reguliavimo visais lygiais mastai, institucionalizacija ir daugybė socialinių jėgų, vykdančių apibrėžtą globalinį projektą. Be to, šiuolaikinė globalizacija yra procesas, kur reiškiasi didelė konkurencija, nes, kaip globalinės politikos infrastruktūros ir institucionalizacijos pasekmė, atsiranda vis naujų mechanizmų ir arenų, kuriose įsižiebia konfliktai dėl globalinių savitarpio santykių sąlygų – pradedant Europos Komisijos koridoriais ir ginčų sprendimo komisijomis PPO ir baigiant alternatyviaisiais G7 grupės aukščiausiojo lygio nevyriausybinių organizacijų susitikimais ir metiniais TDO susitikimais. Šiuo požiūriu šiuolaikinė globalizacija anaiptol nebūtinai susiaurina politinės veiklos ir valstybių iniciatyvos erdvę, kaip teigia daugelis hiperglobalistų, bet, priešingai, gali nepaprastai išplėsti ją, kas jau buvo diskutuojama ankstesniuose ekonomikos reguliavimo ir politizavimo, kultūrinės ir ekologinės globalizacijos aspektus nagrinėjančiuose skyriuose. Kita vertus, teiginys, kad šiuolaikinė globalizacija yra labai politizuota ir reguliuojama, nereiškia, anot skeptikų „mokyklos" prielaidų, jog globalizacija yra kontroliuojama nacionalinių vyriausybių (pripažįstant ją kaip valstybinės politikos orientyrą ar tiesiog tyliai sutinkant su ja) ir kad nacionalinių valstybių galia ir valdžia (platesne prasme) iš esmės išlieka nepakitusios. Vis labiau besikeičiančios IKVV yra tos augančios įtakos pavyzdys.

Šios įtakos – jų pagrindinės tendencijos arba schemos – ir jų ryšys su visomis pagrindinėmis globalizacijos sritimis pateiktos C.3 tinklelyje.

C.3 tinklelis. Šiuolaikinė globalizacija: auganti įtaka IKVV

	Sprendžiamoji	Institucinė	Skirstomoji	Struktūrinė
Politika	Besikeičiantis naudos ir kaštų santykis vidaus politikos veikloje, palyginti su tarptautine transnacionaline politikos veikla	Mišrių – vidaus ir užsienio – problemų gausėjimas Daugiašališkumas, regionalizmas ir daugiasluoksnis valdymas Naujos politinio dėmesio, veiksmo ir valdžios srities transnacionalinės pilietinės visuomenės elementų kūrimas	Koalicijų kūrimas, politinė mobilizacija, galios ir valdžios sklaida	Vidinių ir išorinių skirtumų nykimas Politinės galios ir valdžios sklaida Nauji autonomijos ir suverenumo režimai Vienodo likimo bendruomenės Valdžia be teritoriškumo Slinktis nuo vyriausybės struktūros prie valdymo struktūros
Karyba	Karinės jėgos panaudojimo naudos ir kaštų pokyčiai Karinės strategijos ir galimybių pokyčiai	Nacionalinis saugumas tampa tarptautiniu saugumu Kolektyvinis saugumas ir gynyba Daugiašališkumas	Karinės pramonės transnacionalizacija Nauji nugalėtojai ir pralaimėjusieji Gynybos pramonės šakų restruktūrizavimas, pvz., Europos lyderių	Abejojimas karu, kaip „racionaliu“nacionalinės politikos instrumentu Postmilitaristinė visuomenė Gynybos ir saugumo politikos sampratos pokyčiai

Ekonomika: prekyba, finansai, gamyba	Makroekonominės ir pramonės politikos, sektorinių politikų ir jų priemonių santykinių kaštų ir naudos pokyčiai	Gilėjanti globalinė konkurencija	Naujas pasaulinis darbo pasidalijimas	Galios pusiausvyros tarp šalių ir rinkų pokyčiai
	Palūkanų normos ir valiutos kurso reguliavimo nauda ir kaštų pokyčiai	Globalinių ir tarptautinių gamybos tinklų plėtra	Galios pusiausvyros tarp nacionalinio, tarptautinio, industrinio ir finansinio kapitalo pokyčiai	Prekybos specializacija ir industrinių struktūrų pokyčiai
	Iždo politikos vienodėjimas – bendrovių apmokestinimas ir paskatos	Daugiašalės ekonominės priežiūros ir reguliavimo didėjimas	Prekinio ir neprekinio sektorių ribos pokyčiai	Nacionalinių ir multinacionalinių bendrovių veiklos atskyrimas
	Senojo stiliaus intervencionistinės industrinės politikos nykimas	Naujos dilemos – liberalizacija ir reguliavimo mažinimas prieš valstybinį valdymą	Kvalifikuoto ir nekvalifikuoto darbo gaunamos naudos pokyčiai	Sisteminiai pavojai
			Atlyginimų konkurencija tarp nacionalinių ūkių	
Kultūra	Keičiasi nacionalinės kultūros politikos nauda ir kaštai	Keičiasi nacionalinės kultūros reprodukcijos kontekstas	Keičiasi balansas tarp Vakarų ir ne Vakarų kultūros	Daugiakultūrės ir polietninės bendruomenės
	Simbolių tankumas sukelia cenzūravimo problemas	Į dienotvarkę įtraukiama nacionalinės kultūros ateitis	Nauji visuomeniniai judėjimai	Kultūrinės autarkijos nykimas
Migracija	Naujos dilemos – sienų kontrolė ar policijos priežiūra	Tarptautinės kontrolės būtinybė	Skirtingos gerovės ir užimtumo struktūros	Kvestionuojama tautinė tapatybė ir pilietybė
	Didėjantys sienų apsaugos griežtinimo kaštai	Migracija – kaip saugumo problema	Skirtingos darbo rinkos pasekmės kvalifikuotiems ir nekvalifikuotiems darbuotojams	Daugiakultūrių ir polietninių visuomenių atsiradimas

C.3 tinklelio tęsinys

	Sprendžiamoji	Institucinė	Skirstomoji	Struktūrinė
Aplinkos apsauga	Vidaus aplinkosaugos politikos kaštų ir naudos bei tarptautinės aplinkosaugos politikos kaštų ir naudos santykio pokyčiai	Aplinkos apsaugos problemos įsitvirtina pasaulinėje ir nacionalinėse dienotvarkėse Aplinkos monitoringas	Aplinkos privalumų ir trūkumų pasiskirstymo kitimas Didžiausi teršėjai ne visada moka didžiausią kainą Prekyba pavojingomis atliekomis – aplinkos teršimo naštos eksportas	Susijusios bendro aplinkosauginio likimo bendruomenės – tautinės, regioninės, globalinės Kvestionuojamas šalių sugebėjimas savarankiškai spręsti aplinkos problemas ir jų sprendimų teisėtumas

Turint omenyje sprendžiamąją įtaką, aišku, kad globalizacija daugelyje sričių pakeitė politikos alternatyvų kaštus ir naudą, politikos instrumentus ir vietinių, nacionalinių, regioninių ir globalinių politikos alternatyvų pusiausvyrą. Tai ypač akivaizdu ekonomikos ir ekologijos srityse, kur vienos makroekonomikos politikos ir aplinkos apsaugos alternatyvos turi tendenciją vis labiau brangti (tiek socialine, tiek pinigine prasme), o kitos tapo patrauklesnės. Todėl, pavyzdžiui, globalizuojamojoje finansinėje sistemoje tam tikros šalies ekspansinė makroekonomikos politika gali tapti labai brangi, nes globalinės finansų rinkos linkusios užkrauti rizikos priemoką paskoloms, ypač, jei tokia ekspansija stiprina (arba manoma, kad stiprina) infliacijos tendencijas. Arba imkime didėjančias ekologines grėsmes – kai šios tampa pastebimesnės politiškai – koordinuotų tarptautinių veiksmų socialiniai kaštai ir nauda pradeda nusverti vienos valstybės neveiklumo socialinius kaštus ir naudą.

Šiuolaikinės globalizacijos formos taip pat turi didelę įtaką institucijoms, nes gali pakeisti jų darbotvarkę ir paskatinti jas keistis (diegti naujoves). Taip pasaulinės prekybos sistemos atsiradimas ir pasaulinio gamybos tinklo raida globalinę konkurenciją padarė nacionalinio ir korporacijų ekonominio efektyvumo standartu ir paskatino reorganizuoti valstybinį ir privatų sektorius siekiant padidinti nacionalinį konkurencinį pranašumą pasaulinės ekonominės tvarkos kontekste. Panašiai globalizacija politikos srityje paskatino internacionalizuoti vietinių biurokratinių žinybų veiklą ir pareikalavo naujų nacionalinės politikos koordinavimo ir biurokratinio organizavimo formų, kad būtų galima tvarkytis politinių sprendimų priėmimo internacionalizacijos sąlygomis.

Šiuolaikinė globalizacija daro įtaką ne tik institucijoms, bet veikia ir paskirstymo sritį. Ekonomikos ir gamybos srityse ji pagimdo naują darbo pasidalijimą. Globalinės ekonominės veiklos sąlygomis tiek pasauliniu, tiek vietiniu mastu išsiskiria santykiniai nugalėtojai ir pralaimėjusieji. Bet ekonominės stratifikacijos struktūra negali būti taikoma kitoms sritims, nes geografiniai pasaulinio kapitalo, ginklų, teršimo ir žmonių srautai yra, kaip jau buvo minėta, labai įvairūs. Globalizacija paryškina egzistuojantį socialinį pasidalijimą tarp EBPO šalių bendruomenių ir kartu kuria naują; įvairi vietinė pasaulinės migracijos įtaka ir tarša patvirtina tai. Be to, globalizacija ypač veikia vietinę politiką ir valstybės galią, nes gali būti naujų socialinių jėgų koalicijų kūrimosi, jų stiprėjimo priežastis arba gali ištirpdyti buvusius socialinius susitarimus. Tai akivaizdu, pavyzdžiui, kalbant apie prekybos politiką, kurioje tradiciškai proteksionistinės koalicijos panašu, kad prarado savo pozicijas, o socialinės jėgos, kurioms naudinga atviresnė nacionalinė rinka, užima vis tvirtesnes pozicijas ir tampa vis galingesnės, tačiau tai nereiškia, kad jų yra daugiau. Tokie struktūriniai pokyčiai gali prisidėti prie nematomų struktūrinių pokyčių.

Šiuolaikinė globalizacija asocijuojasi su valstybės galios atkūrimu IKVV. Šios šalys dabar keičiasi iš pagrindų: dėl susikirtimo su globalizuojančiaisiais ir regionalizuojančiaisiais tinklais ir sistemomis perskirstoma, pertvarkoma ir pertvirtinama jų valdžia, vaidmenys ir funkcijos. Valstybės galios praradimo, sumažėjimo arba erozijos nereikėtų suprasti tiesiogiai, nes tai gali iškreipti persigrupavimo ir pasikeitimų esmę. Iš tiesų tokie posakiai yra klaidinantys, nes neleidžia adekvačiai suvokti valdžios kilmės ir jos kompleksinių apraiškų, o išreiškia apytikrį požiūrį į valdžią. Kaip matyti iš ankstesnių

skyrių, tokia koncepcija ypač bejėgė bandant suvokti ir paaiškinti tariamai prieštaringas IKVV pozicijas šiuolaikines globalizacijos sąlygomis. Kadangi dėl globalizacijos pakinta valstybės – rinkos savitarpio santykiai ekonominėje plotmėje, išsivysčiusios šalys ir daugiašalės agentūros yra giliai įsipainiojusios į šį procesą. Ekonominė globalizacija nebūtinai virsta valstybės galios sumažėjimu, greičiau ji sukuria sąlygas, kuriomis valstybės galia patikrinama. Be to, kitose srityse, pavyzdžiui, žmonių migracijos, ekologijos ar kultūros, IKVV užėmė aktyvesnę poziciją, o politikoje jos užėmė centro poziciją greito žmonių skaičiaus didėjimo, regioninio ir globalaus valdymo institucionalizacijos atžvilgiu. Tai nėra raida, kurią galima būtų įtikinamai paaiškinti smukimo, erozijos arba valstybės galios praradimu *per se*. Tokie palyginimai leidžia (klaidingai) manyti, kad valstybės galia buvo daug didesnė praėjusiose epochose ir, kaip mums primena Mannas, beveik visais įmanomais aspektais IKVV yra daug galingesnės nei jų pirmtakės (Mann, 1997). Bet tokie yra reikalavimai joms keliami. Vienu metu pasireiškiantis IKVV silpnėjimas ir galios ekspansija šiuolaikinės globalizacijos sąlygomis yra simptomiški nematomam struktūriniam pokyčiui. Kad ir apie ką kalbėtume, tai nėra taip akivaizdu, kaip kalbant apie valstybės suverenumą ir autonomiją, kurie, kaip akcentuota įvade, yra pagrindiniai šiuolaikinės nacionalinės valstybės elementai.

Yra daug priežasčių ir pagrindo abejoti teoriniais ir empiriniais tvirtinimais, kad nacionalines valstybes dabar užtemdo šiuolaikinės globalizacijos formos. Ši pozicija knygoje buvo dažnai kritikuojama ir hiperglobalistų, ir kritikų. Mes bandėme pabrėžti, kad stiprėjantys regioniniai ir globaliniai sąveikos tinklai turi daugialypę ir permainingą įtaką įvairiems vietiniams tinklams. Be to, tai nėra argumentas, kad nacionalinis suverenumas šiandieną yra visiškai pakirstas, net regionuose su intensyvia sutampančia ir pasidalinta valdžios struktūra. Toks požiūris radikaliai iškreiptų mūsų poziciją. Tačiau vienas iš argumentų yra ir tai, kad yra gana daug plotų ir regionų, kuriuose lojalumas vienam dalykui susikerta su lojalumu kitam, kuriuose žmogaus teisių ir pareigų interpretacijos yra prieštaringos, teisinės ir valdžios struktūros yra tarpusavyje susijusios ir t.t. šie faktai, ypač tarp IKVV kiek pakeičia suverenumo, kaip neribotos, nedalomos ir išskirtinės visuomenės jėgos, sampratą. Regioninių ir globalinių pokyčių formos keičia politinių veiksmų kontekstą, sukurdamos daugialypių galios centrų sistemos centrus ir sutampančios valdžios sferas – postvestfališkąją tvarką (žr. 1 sk.).

Nei valstybių suverenumo, nei jų autonomijos tokie procesai paprastai nesumažina. Iš tiesų bet kokia įtaka turi skirtingą charakterį. Ar tai būtų įtaka sprendimams, institucijoms, paskirstymui ar struktūroms – visose valstybėse ji patiriamas kitokia forma. Globalizacija, kaip jau ne kartą pabrėžėme, jokiu būdu nėra vien tik homogeninė jėga. Šešių studijoms pasirinktų šalių įsitraukimo analizė rodo ryškiausius kiekvienos pagrindinės globalizacijos srities skirtumus tiek tarp jų, tiek jų viduje. Be to, globalizacijos įtaka kinta priklausomai nuo valstybės pozicijos pasaulinėje politikos, karybos ir ekonomikos hierarchijoje, jos vietinėse ekonominėse ir politinėse struktūrose; institucinės vietinės politikos formos; specifinio valdymo, visuomenės strategijos konkurencijos ir valdymo atžvilgiu (Hurrell ir Woods, 1995; Keohane ir Milner, 1996; Jessop, 1997; Mann, 1997). Vis dar vykstantys postvestfališkojo suverenumo ir autonomijos režimo pokyčiai turės skirtingų padarinių įvairioms valstybėms.

Politinės bendruomenės ir civilizacijos nebegali ilgiau būti charakterizuojamos kaip „atskiri pasauliai", jos yra įpainiotos į sudėtingas sutampančių jėgų, santykių ir judėjimų struktūras, kurios jas įvairiai veikia. Aišku, matėme anksčiau, jos sudaromos pagal nelygybės principą ir hierarchiją. Bet netgi galingiausias jėgas, taip pat ir galingiausias nacionalines valstybes paliečia regioninių ir pasaulinių srautų ir tinklų pokyčiai. Tiksliau – pokyčių kilmė ir jų įtaka kiekvienai politinei bendruomenei yra kitokia. Akivaizdūs du pavyzdžiai – žmogaus teisių įstatymų pasikeitimai ir palūkanų normų politika.

Dėl tarptautinių žmogaus teisių įstatymų pokyčių atskiri asmenys, vyriausybės ir nevyriausybinės organizacijos pakliuvo į naują teisinio reguliavimo sistemą. Tarptautinė teisė pripažįsta galias ir ribas, teises ir pareigas, kurios įvairiais aspektais apibrėžia šalies suverenumo principą. Suverenumas pat savaime jau nebėra tiesioginio tarptautinio teisėtumo garantija. Šiuo požiūriu viena iš svarbiausių sričių yra žmogaus teisės ir žmogaus teisių režimas, tačiau aišku, kad ir šios teisės ir režimai turi nevienodą įtaką. Nors tarptautinėje teisėje laipsniškai buvo atitolstama nuo principo, kad valstybės suverenumas turi būti išsaugomas, neatsižvelgiant į tai, kokios pasekmės bus atskiriems asmenims, grupėms ar sąjungoms, pagarba žmogaus autonomiškumui ir teisėms skiriasi įvairiuose pasaulio regionuose. Beveik visos Europos šalys yra pasirašiusios konvencijas, pagal kurias jos nebegali su savo piliečiais elgtis taip, kaip joms atrodo tinkama. Žmogaus teisės taip pat padarė reikšmingą įtaką JAV vidaus ir užsienio politikai. Tačiau, žinoma, nė vienas iš šių teiginių nereiškia, kad visada žmogaus teisių nuostatų yra laikomasi. Kai kuriose šalyse, nors tarptautinės teisės kryptis yra aiški, pasirinkimo kaina ir gaunama nauda gali nulemti labai skirtingą prioritetų pasirinkimą, pavyzdžiui, daugelyje Sub Sacharos regiono šalių (tokių kaip Nigerija). Nors vietoje anksčiau teiktos pirmenybės tarpvalstybinių sistemų reikalavimams pirmenybė imta teikti reikalavimams, teikiamiems alternatyvos principu sudarytoms pasaulinėms sistemoms, kuriose nekvalifikuotas šalies suverenumas nebėra pats svarbiausias, šio pokyčio rezultatai dar yra labai neapibrėžti ir įvairiuose regionuose skirtingi.

Tarptautinės teisės ir žmogaus teisių pokyčiai susikerta su šalių suverenumu, tačiau kol kas, bent jau pritaikymo prasme, ne su visų šalių autonomija. *De jure* ši taisyklė gali būti kiek pakeista, bet *de facto* šalies autonomija negali būti radikaliai pakeista dėl priežiūros mechanizmų trūkumo. Visiškai priešinga padėtis matyti svarstant finansų globalizaciją ir jos įtaka makroekonominei politikai. Nes tai yra radikalios įtakos pavyzdys ne pačiam suverenumui, bet autonomijai. *De jure* šios taisyklės taikymo iš esmės neveikia finansų globalizacija, bet *de facto* šalies autonomijai kurti ir vykdyti savo politiką – veikia.

Finansų globalizacija reiškia, kad nacionalines palūkanų normas daugiausia lemia pasaulinis kontekstas (žr. 4 sk.). Tai gali sukelti principinį palūkanų normų, išreikštų bendrąja valiuta, skirtumų mažėjimą ir realų kapitalo grąžos normų vienodėjimą, nors nėra paprasta daryti tokią prielaidą. Kai veikia fiksuoto valiutos kurso sistema, vyriausybės turi laikytis tokios palūkanų normos, kuri būtina išlaikyti valiutų paritetą, o esant lanksčioms palūkanų normoms, nacionalinė vyriausybė gali laisvai pasirinkti (rinkos leidžiamose ribose) palūkanų normas, jei tik susitaiko su valiutos kurso pasekmėmis. Teoriškai pasaulinės finansų rinkos egzistavimas nacionalinėms vyriausybėms nustato

naują pasirinkimo intervalą. Juk lankstūs valiutos kursai suformuoja pinigų autonomiją: šalys nustato jų pageidaujamų palūkanų normą ir valiutos kursas kinta taip, kad užtikrintų palūkanų normų paritetą tarp šalių. Mažiausiai, ką EBPO šalių vyriausybės iš to laimi – tai laisvas įėjimas į pasaulio nacionalines finansų rinkas. Netgi ir tuomet, kai jos negali skolintis neribotais kiekiais esant to momento palūkanų normai, spaudimas kelti palūkanų normas dėl vyriausybių skolinimosi tokiu atveju yra kur kas menkesnis, nei galėtų būti (ar buvo), jei nebūtų pasaulinės rinkos.

Atitinkamai sunku ginti požiūrį, kad finansų globalizacija paprasčiausiai pakeitė nacionalinių valstybių autonomiją viena kryptimi; globalizacija neatvedė į paprastą absoliučios autonomijos augimą, paprastą mažėjimą arba valstybių pasirinkimą. Bet įvairių rūšių politikos nauda ir kainos neabejotinai pakito. Pavyzdžiui, dėl finansų liberalizavimo nacionalinės vyriausybės tapo labiau priklausomos nuo palūkanų normų, kaip pirminio pinigų politikos instrumento, kadangi kapitalo kontrolė, privalomosios atsargos, kreditų apribojimų ir kita kontrolė, kaip makroekonominės politikos instrumentai, tapo ne tokie efektyvūs ir/arba brangesni. Kartu visko kontrolė, išskyrus trumpalaikių paskolų palūkanų normų, susilpnėjo. O fiksuoto ar valdomo valiutos kurso normų režimo sąlygomis net ir trumpalaikių palūkanų normos kontrolė vykdoma taikant fiksuotą valiutos rizikos antkainį, reikalaujamą rinkoje. Kapitalo kontrolės atsisakymas ir finansų globalizacijos skalė reiškė griežtą ištikimybę pinigų sistemos taisyklėms ir antiinfliacinėms nuostatoms, būdingoms teisėtumui. Šios nuostatos kartais būdavo akcentuojamos tokiu būdu, kad rizikos priemoka reiškė aukštas palūkanų normas kai kurioms šalims. Naujoji iniciatyva Europoje įkurti Ekonominę ir pinigų sąjungą (EPS) iš dalies gali reikšti, kad nacionalinė pinigų politikos autonomija tiek nunyko, kad ją atkurti įmanoma tik Europos, t.y. regiono lygiu.

Finansų globalizacija atnešė keletą paradoksų nacionalinei ekonomikos politikai. Trumpalaikių paskolų palūkanų normos tapo pagrindiniu pinigų politikos instrumentu, nes kreditų kontrolė naudojama vis rečiau, o privalomųjų atsargų reikalavimai jau nebegali būti tiesiogiai naudojami kaip aktyvus pinigų valdymo instrumentas. Palūkanų normos tapo svarbesnės ekonomikoje dėl kelių aplinkybių: nuo jų, o ne nuo tiesioginės kontrolės dabar priklauso kredito mastai; asmeninis suteikiamų kreditų liberalizavimas ir augimas padidino paskolų palūkanų įtaką namų ūkio biudžetui ir išlaidoms; jų įtaka valiutų kursui, lygiai kaip ir investicijų sprendimai, yra labai svarbūs makroekonomikai. Tačiau, nors šalies valdžia (už EPS ribų), nustatydama trumpalaikių kreditų palūkanų normas, gali išlaikyti formalų suverenumą, praktiškai palūkanų normų ribos labai suvaržo pasaulines finansų rinkas. Be to, net jei nacionalinė valdžia gali nustatyti palūkanų normas, jų pokyčių įtaka pasidarė sunkiau numatoma ir kontroliuojama. Kitaip nei tarptautinės teisės ar žmogaus teisių pokyčių įtaka, finansinė globalizacija nebūtinai lemia *de jure* suverenumo pokyčius, tačiau ji neabejotinai pakeičia finansinės autonomijos, kurioje yra įsitvirtinusios nacionalinės valstybės, režimą ir kartu pakeičia jų sugebėjimą nusistatyti ir vykdyti savo ekonominę strategiją.

Taigi galima teigti, kad tradicinės valstybės suverenumo ir autonomijos koncepcijos yra persvarstomos atsižvelgiant į besikeičiančios regioninės ir pasaulinės tvarkos procesus. Be to, valstybės yra įtrauktos į įvairias, sudėtingas, susipinančias politikos sritis – tai,

ką anksčiau pavadinome daugiasluoksniu valdymu. Vadinasi, nacionalinį suverenumą ir nacionalinę autonomiją reikia matyti įsiterpusius į platesnius valdymo rėmus, kuriuose jie yra tapę tik vienu iš principų, greta kitų, kuriais remiantis įgyvendinama politinė valdžia. Vestfališkasis šalies suverenumo ir autonomijos režimas reikšmingai keičiasi, jis fundamentaliai modifikuojamas. Bet iš to jokiu būdu negalima daryti išvados, kad tas pokytis yra tiesiaeigis ar nuolatinis.

Politikos naujos ribos? Globalizacijos civilizavimas ir demokratizavimas

Daugeliui hiperglobalistų šiuolaikinė globalizacija asocijuojasi su naujomis politikos ribomis ir valstybės galios erozija, tuo tarpu mes plėtojame argumentus, kritikuojančius tokį politinį fatalizmą. Jau ankstesniuose skyriuose buvo parodyta, kad šiuolaikinė globalizacija ne tik išjudino ir sustiprino įvairių nagrinėjamų sričių politizavimą, bet ir lėmė lig šiol neregėtą institucionalizuotų arenų ir tinklų tarptautinio politinio mobilizavimo, priežiūros, sprendimų priėmimo ir reguliavimo augimą. Tai labai išplėtė politinio aktyvumo ir politinės valdžios galimybes bei erdvę. Šiuo požiūriu globalizacija nėra ir niekada nebuvo nereguliuojama arba nekontroliuojama. Globalizacija ne tiek lemia „politikos pabaigą", kiek jos tęsimą naujomis priemonėmis. Todėl šiuolaikinės globalizacijos „civilizavimo" ir „demokratizavimo" perspektyvos nėra tokios menkos, kaip kai kas įsivaizduoja. Bet tai neturėtų skatinti žiūrėti pro pirštus į intelektinius, institucinius ir normatyvinius iššūkius, kuriuos ji meta esamoms politinių bendruomenių struktūroms.

Politinės bendruomenės yra pasirengimo keistis būsenoje. Aišku, keitimasis *per se* nėra naujas reiškinys. Politinių bendruomenių istorija, kaip aptarta pirmajame skyriuje, mena daugybę besikeičiančių pasaulinio valdymo formų ir struktūrų. Šioje knygoje ypatingas dėmesys buvo skirtas vienam šių pokyčių tipui: reikšmingam, nors nevienodam žmonių bendruomenių įsimaišymui vienų į kitas. Nors Romos imperija ir islamo plėtra antrojoje pirmojo tūkstantmečio pusėje suformavo įspūdingas galios projekcijas tiek erdvėje, tiek laike, tačiau tik paskutiniais šimtmečiais žmonių bendruomenės pradėjo reguliariai bendrauti viena su kita beveik visose pasaulio dalyse; žmonių bendruomenių likimai susipynė. Šis reiškinys ir jo reikšmė civilizaciją ir demokratizavimą skatinančiam globalizacijos projektui yra pagrindinis išvadų galutinės dalies tikslas.

Kaip jau daug kartų šioje knygoje kartota, mes pripažinome pokyčių vyksmą vienu metu įvairiose socialinėse ir ekonominėse sferose, kurios susijungusios sukuria ypač plačią ir intensyvią regioninės ir visuotinės sąveikos formą. Šie vienu metu vykstantys pokyčiai aprėpia daugybę pasikeitimų, kurie gali būti traktuojami kaip gilūs reikšmingi struktūriniai pokyčiai. Tokiems pokyčiams priklauso ir žmogaus teisių režimas, dėl kurio suverenumas pats vienas tampa vis mažesnė valstybės teisėtumo garantija tarptautinės teisės požiūriu; saugumo internacionalizacija ir daugelio gynybos ir apsirūpinimo programų perkėlimas į tarptautinį lygį, o tai reiškia, kad kai kurios ginklų siste-

mos priklauso nuo komponentų ir daugelio šalių; aplinkos pokyčiai visų pirma – ozono sluoksnio nykimas ir pasaulinis atšilimas, kuris rodo į valstybę nukreiptos politikos ribų susiaurėjimą; ryšių ir informacinių technologijų revoliucija, dėl kurios išsiplėtė ir pradėjo intensyviau veikti socialiniai ir politiniai tinklai tiek šalies viduje, tiek užsienyje; kapitalo rinkos išreguliavimas, kuris sustiprina kapitalo galią, ypač, bet ne vien tik, finansinio kapitalo galią, palyginti su darbo ir valstybės kapitalu.

Šie ypač svarbūs pokyčiai prisidėjo prie politinės bendruomenės prigimties ir perspektyvų pokyčių. Viso to šerdis yra tarpvalstybiniai politiniai dalykai ir problemos, griaunančios skirtumus tarp vietinių ir užsienio reikalų, vietinių politinių sprendimų ir užsienio politikos klausimų, suverenių nacionalinės valstybės siekių ir tarptautinių ketinimų. Valstybės ir vyriausybės susiduria su tokiomis problemomis kaip AIDS, BSE (galvijų kempinligė), maliarija, besaikis išteklių naudojimas, branduolinių atliekų valdymas, kultūros diasporos, masinio naikinimo ginklų plitimas, kurį tradiciniu politiniu požiūriu neaišku kam priskirti – vietiniams ar tarptautiniams reikalams. Be to, tokios problemos kaip multinacionalinių korporacijų gamybos išdėstymas ir investicijų strategija, pasaulinių finansinių rinkų reguliavimas, EPS raida ir grėsmė atskirų šalių mokesčių bazei, kurią sukelia pasaulinis darbo pasidalijimas ir kapitalo judėjimo kontrolės nebuvimas, kelia klausimą, ar veiksminga toliau naudoti kai kuriuos tradicinius nacionalinės ekonomikos politikos instrumentus. Faktiškai visose svarbiausiose vyriausybės politikos srityse nacionalinių politinių bendruomenių įsimaišymas į regioninius ir pasaulinius procesus įtraukia jas į tarpvalstybinių problemų koordinavimą ir kontroliavimą. Politinė erdvė, kalbant apie efektyvų valdymą ir politinę jėgų atsakomybę, jau nebesutampa su valstybės teritorijos ribomis. Vis daugiau tarpvalstybinių problemų kuria tai, ką šioje knygoje pavadinome „bendro likimo bendruomene", tai yra sąlygas, kuriomis atskirų politinių bendrijų likimai ir perspektyvos vis labiau susipina į vieną (žr.: Held, 1995, 1996; ir taip pat Archibugi et al., 1998). Politinės bendruomenės šiandien yra įvairiausių procesų ir struktūrų dalis. Procesai ir struktūros, varijuodami patys ir dėl juose esančių politinių bendruomenių, sujungia ir suskaldo šias bendruomenes į sudėtingas grupes. Be to, pačios bendruomenės priima sprendimus ir politikos kryptis, kai sprendžia lyčių, sveikatos ir aplinkos reguliavimo klausimus, nacionalinės vyriausybės jokiu būdu vienos nenusprendžia, kas teisinga ir tinkama valstybės piliečiams.

Nuomonė, kad politinės bendruomenės esmę ir galimybes galima suprasti remiantis nacionalinėmis struktūromis ir politinės galios mechanizmais, aiškiai yra anachronistinė. Nors iš tariamo šiuolaikinio sąveikų srauto klaidinga daryti išvadą, kad politinės bendruomenės šiandien nebeturi ryškių specifinių skirtumų ir ypatybių prie savo sienų, jas jau ilgą laiką formavo ir intensyviai formuoja daugiapusių sąveikų tinklai ir galios sistemos. Todėl galima kelti klausimą dėl politinės bendruomenės likimo ir dėl priimtinos politinės gerovės trajektorijos. Jei veikėjas, nesvarbu, ar asmuo, ar grupė, ar vyriausybė, šiuolaikinių politinių diskusijų sūkuryje yra apsuptas susijusių bendruomenių ir jurisdikcijų įvairovės, tada sunkiai išsprendžiamu klausimu tampa, kas yra tikrieji „namai".

Tai ryškiausia Europoje, kur ES plėtra sukėlė aktyvias diskusijas dėl atskirų nacionalinių valstybių suvereniteto ir autonomijos. Bet ši problema yra opi ne tik Europai ir

Vakarams, bet ir valstybėms kitose pasaulio dalyse, pavyzdžiui, Japonijai arba Pietų Korėjai. Šios šalys turi pripažinti naujas aštrias problemas: didėjančią AIDS grėsmę, migraciją, naujus iššūkius taikai, saugumui ir ekonominei gerovei. Be to, Rytų Azijos bendruomenių raida, kaip rodo paskutiniai poslinkiai, neatskiriamai susijusi su glaudesniais ryšiais su pagrindiniais pasaulio regionais. Šie ryšiai reiškiasi įvairiose sferose: aplinkos, žmogaus teisių, darbo ir finansų, tarptautinio nusikalstamumo. Ten gimsta bendro likimo bendruomenės, iš kurių kyla bendros vidaus ir Rytų Azijos regiono problemos. Kitaip tariant, Rytų Azija yra neatskiriama pasaulinės sistemos dalis ir yra įtraukta į galios įvairovę, kuri formuoja ir sprendžia jos likimą.

Pasaulinės permainos turėjo įtakos mūsų požiūriui į politinę bendruomenę, ypač mūsų požiūriui į demokratinę politinę bendruomenę, kuri dažnai skyla į „vidines" ir „išorines" politinio gyvenimo sferas. Jau suvokiama, kad demokratijos kokybė priklauso nuo atsiskaitymo apie politinius sprendimus neribotai politinei bendruomenei. Suprantama ir tai, kad demokratijos kokybė priklauso ne vien nuo formalių piliečių galimybių dalyvauti viešojo gyvenimo vyksme ir procesuose – viešosiose diskusijose ir galimybės prisidėti prie sprendimų priėmimo. Šiandien jau pripažinta, kad demokratijos kokybė priklauso nuo sudėtingų procesų, kurie leidžia arba neleidžia piliečiams naudotis visuomeniniais ištekliais ir procedūromis. Priėjimas prie šių išteklių atspindi ekonominių veiksnių, kultūrinių ir socialinių procesų sudėtingumą.

Bet iki šiol per retai suvokiama, kad esminę politinių bendruomenių formą ir perspektyvas užgožia daugėjantys savitarpio ryšiai. Tuomet, kai dauguma šalių siekia sukurti nacionalinę demokratiją, galingos jėgos veikia mūsų socialinę, kultūrinę ir aplinkos gerovę ir laisvai sklando per nacionalinių valstybių sienas. Šiame kontekste ir kyla fundamentalūs klausimai apie demokratijos ir pilietybės prasmę.

Liberaliosios demokratijos šalyse pritarimas vyriausybei ir vyriausybės veiklos teisėtumas yra priklausomi nuo rinkimų politikos ir balsadėžės rezultatų. Tačiau nuomonė, kad pritarimas įgalioja vyriausybę ir balsavimas yra tinkamas mechanizmas, kuriuo piliečiai periodiškai suteikia vyriausybei įgaliojimus priimti įstatymus ir reguliuoti ekonominį bei socialinį gyvenimą, tampa problemiška tuojau pat, kai imama kvestionuoti, kas yra „atitinkama bendruomenė". Kokia parama ir kokia jurisdikcija būtų tinkamos plėtoti ir įgyvendinti politiką, kuri atsižvelgtų į tokias sveikatos problemas kaip AIDS, narkotikai, arba branduolinių atliekų tvarkymą, karinį saugumą, atogrąžų miškų kirtimą, vietinius gyventojus, neatsinaujinančių išteklių naudojimą, pasaulinės finansinės rinkos nestabilumą, genetinės inžinerijos ir manipuliavimo gyvūnais bei žmonėmis valdymą ir kontrolę? Nacionalinės sienos tradiciškai žymi pagrindą, kuriame individai yra įtraukiami arba išstumiami iš sprendimų, veikiančių jų gyvenimą, priėmimo; bet jei daug socialinių ir ekonominių procesų ir jų sprendimų, pasekmių išplinta už nacionalinių sienų, tada toks įsitraukimas yra rimtas, ne tik pritarimo ir teisėtumo kategorijų požiūriu, bet ir visoms pagrindinėms demokratijos idėjoms. Politinių bendruomenių esmės problema, kaip pasislinks politinės bendruomenės ribos: ar labiau regioninės, ar labiau pasaulinės erdvės link. Taip pat gali kilti klausimai dėl atstovavimo (kas kam atstovaus ir kokiu pagrindu?) ir dėl deramos politinio dalyvavimo formos ir laipsnio (kas turėtų dalyvauti ir kokiu būdu?). Kadangi fundamentalūs valdymo procesai nebė-

ra nacionalinės valstybės kategorijos, pagrindiniai tradiciniai nacionaliniai demokratijos teorijos sprendimai ir praktika atrodo vis labiau netinkami.

Vyriausybės ar valstybės – demokratinės arba kitokios – sąvoka nebegali toliau paprastai būti sąvoka, tinkama tam tikrai uždarai politinei bendruomenei arba nacionalinei valstybei apibrėžti. Bendros politinės lemties bendruomenė – savo likimą sprendžiantis kolektyviškumas – negali būti toliau suvokiama kaip viena nacionalinė valstybė. Kai kurios esminės jėgos ir procesai, lemiantys politinių bendrijų gyvenimo esmę, jau dabar veikia už nacionalinių valstybių ribų. Nacionalinių politinių bendruomenių sistema, žinoma, išlieka; bet šiandien ji yra tvarkoma ir pertvarkoma sudėtingų ekonominių, organizacinių, administracinių ir kultūrinių procesų ir struktūrų, kurios riboja ir tikrina jų efektyvumą. Jei šie kultūriniai, teisiniai procesai ir struktūros nėra pripažįstami ir įtraukiami į vietinės politikos sritį, jie ir toliau bus linkę vengti arba aplenkti tradicinės politinės atskaitomybės ir reguliavimo mechanizmus. Nacionalinė vyriausybė nebegali efektyviai atstovauti nacionalinės valstybės politinei jėgai – efektyvi valdžia yra dalijama, keičiama ir išsikovojama įvairių nacionalinio, regioninio ir pasaulinio lygio jėgų ir agentūrų. Kitaip sakant, reikia suvokti, kad politinė valdžia yra perskirstoma, iš naujo įprasminama ir iki tam tikro laipsnio pakeičiama kitų didėjančios svarbos ir mažiau teritoriškai grindžiamų galios sistemų. Politinė galia dabar yra įsprausta tarp sudėtingesnių galios sistemų, kurios, laikui bėgant, tapo ryškesnės nei valstybės galia.

Atitinkamai turime pripažinti, kad gyvename sudėtingame susijusiame pasaulyje, kur problemos (ekonomikos, politikos ir aplinkosaugos) yra taip išplitusios ir jų įtaka yra tokia reikšminga, kad kyla klausimas, kas su jomis gali susidoroti? Jei galingiausios geopolitinės jėgos dėl savo siekių ar jėgos ypatybių negali išspręsti slegiančių problemų, paprasčiausiai dabartinės institucijos ir atskaitomybės mechanizmai turi būti pertvarkomi. Faktiškai jie jau pertvarkomi ir praktiškai, ir teoriškai. Dabar galima išskirti tris mokyklas, kurios atstovauja trims šiuolaikinėms globalizacijos reguliavimo ir demokratizavimo formoms. Šios trys mokyklos, arba projektai, apibendrinti C1 lentelėje.

Liberaliajam internacionaliam mąstymui būdinga prielaida, kad politinė būtinybė globalizaciją stums pirmyn demokratizavimo ir civilizavimo link. Visuotinės ekologinės krizės vengimas ir visur įsiskverbiančių socialinių, ekonominių ir politinių netolygumų, atsirandančių dėl šiuolaikinių globalizacijos procesų, valdymas „pareikalaus bendradarbiavimo dvasia persunkto etoso, pagrįsto konsultavimosi, skaidrumo ir atsiskaitomybės principais, sudarymo... Nėra alternatyvų bendram darbui ir bendros galios naudojimui kurti geresnį (demokratinį) pasaulį (*Commision on Governance*, 1995, p. 2 ir 5). Pagal pagrindinius aspektus liberalusis internacionalizmas yra normatyvinė teorija, siekianti perkelti silpnas vietines liberalios demokratijos formas į demokratinę pasaulio tvarką (I. Clark, 1989, p. 215). Šiuolaikiniai šalininkai, tokie kaip Pasaulinio valdymo komisija (*Commision of Global Governance*), siekia sukurti „demokratijos be sienų" idealą modernaus liberaliųjų demokratų mąstymo pagrindu.

Liberalusis internacionalizmas pabrėžia jau egzistuojančių *pasaulinio* valdymo struktūrų *reformą*, o radikalusis respublikonizmas akcentuoja *alternatyvių* pasaulinio socialinio, ekonominio ir politinio organizavimo mechanizmų kūrimą, pagrįstą tikrais respublikoniškais principais: bendruomenių savivalda, kurioje visuomenės gerovė yra

C.1 lentelė. Šiuolaikinės globalizacijos civilizavimas ir demokratizavimas: trijų politinių projektų santrauka

	Liberalusis internacionalizmas	Radikalusis respublikonizmas	Kosmopolitinė demokratija
Kas turėtų valdyti?	Žmonės per vyriausybes, atsakingas tarptautines organizacijas ir tarptautinius režimus	Žmonės per savivaldos bendruomenes	Žmonės per bendruomenes, asociacijas, valstybes, tarptautines organizacijas, kai visi šie subjektai yra pavaldūs kosmopolitinei demokratinei teisei
Globalinio valdymo forma?	*Poliarchija* – pliuralistinė, fragmentuota sistema, pasidalijanti suverenumą	*Demarchija* – funkcinis demokratinis valdymas, neturintis nacionalinio suverenumo	*Heterarchija* – padalyta valdžios sistema, pavaldi kosmopolitinei demokratinei teisei
Pagrindiniai demokratizacijos proceso subjektai/instrumentai	Didėjanti savitarpio priklausomybė, savi pagrindinių galios institucijų interesai kuriant demokratiškesnes/labiau bendradarbiaujančias pasaulinio valdymo formas	Nauji socialiniai judėjimai, kylantys gresiant pasaulinėms ekologinėms, saugumo ir ekonominėms krizėms	Konstitucinė ir institucinė rekonstrukcija, globalizacijos ir regionalizacijos intensifikacija, nauji socialiniai judėjimai, galimos globalinės krizės
Demokratinės minties tradicijos	Liberaliosios demokratijos teorija – pliuralizmas ir rūpybos demokratija, socialinė demokratija–reformizmas	Tiesioginė demokratija, dalyvavimo demokratija, piliečių respublikonizmas, socialistinė demokratija	Liberaliosios demokratijos teorija, pliuralizmas ir raidos demokratija, dalyvavimo demokratija, piliečių respublikonizmas
Pasaulinio valdymo etika	„Bendros teisės ir pareigos"	„Humaniškas valdymas"	„Demokratinė autonomija"
Politinės transformacijos būdai	Pasaulinio valdymo *reforma*	*Alternatyvios* pasaulinio valdymo *struktūros*	Pasaulinio valdymo *rekonstrukcija*

Šaltinis: iš McGrew 1997, p. 254.

svarbiausia (žr. Burnheim, 1986; Walker, 1988; Falk, 1995). Radikaliajame respublikoniškajame projekte dėmesys sutelktas į sąlygas, leidžiančias žmonėms kontroliuoti savo gyvenimą ir kurti bendruomenes, pagrįstas lygybės principu, bendra gerove ir harmonija su gamtos pasauliu. Daugelio radikalių respublikonų nuomone, pokyčių subjektai turėtų būti surasti jau egzistuojančiuose (kritiniuose) socialiniuose, pavyzdžiui, aplinkosaugos, moterų ir taikos (pacifistų), judėjimuose, kurie meta iššūkį valstybių valdžiai ir tarptautinėms institucijoms, lygiai kaip ir ortodoksiniams „politiškumo" apibrėžimams. Dėl priešinimosi ir įgaliojimų politikos šių naujųjų socialinių judėjimų atstovai yra įsitikinę, kad jie yra itin svarbūs visuotinės demokratizacijos procese, panašiai kaip senieji socialiniai judėjimai, pavyzdžiui, organizuoti darbo judėjimai buvo svarbūs kovojant dėl nacionalinės demokratijos. Naujieji socialiniai judėjimai mobilizuoja įvairių šalių besipriešinančias ir solidarias bendruomenes kovai prieš gresiančias pasaulines (ekologinę, ekonominę ir saugumo) krizes. Kitas svarbus dalykas, slypintis šiuose projektuose, yra pasiekti socialinę ir ekonominę lygybę, sudaryti savivaldai būtinas sąlygas ir sukurti savarankiškai save valdančias bendruomenes. Svarbiausias šių naujų socialinių judėjimų tikslas yra įdiegti ir skatinti piliečiams jausmą, kad jie priklauso susijusioms (lokaliai ir globaliai) pagal savo tikslus ir pomėgius bendruomenėms. Taip pat yra svarbu ieškoti naujų socialinių, politinių ir ekonominių organizacijų, atitinkančių savivaldos principą, modelių ir formų. Radikaliojo respublikonizmo modelis yra „iš apačios viršun" teorija pasaulinei tvarkai demokratizuoti ir civilizuoti. Ji yra normatyvinė „žmonių valdymo" teorija, pagrįsta bendru daugialypiu „bendro likimo bendruomenių" egzistavimu ir socialiniais judėjimais, kaip priešprieša individualizmui ir apeliavimas į racionalius liberaliojo internacionalizmo interesus.

Trečiajame kosmopolitiniame projekte bandoma apibūdinti principus ir institucijas sutvarkyti taip, kad būtų galima padaryti atskaitingas tas valdžios vietas ir formas, kurios šiuo metu yra demokratiškai nekontroliuojamos (žr. Held, 1995; Linklater, 1998), Archibugi et al., 1998). Jame teigiama, kad kitą tūkstantmetį kiekvienos valstybės pilietis turės išmokti tapti ir „pasaulio piliečiu": asmeniu, sugebančiu būti tarpininku tarp įvairių tautinių tradicijų, bendro likimo bendruomenių ir alternatyvių gyvenimo formų. Teigiama, kad pilietybė ateities demokratinėje visuomenėje greičiausiai įgaus tarpininko vaidmenį: vaidmenį, kuris reikš dialogą su kitų tradicijomis, galimybę pagilinti savo sampratą ir padidinti tarpusavio sampratą. Atsiras politikų, kurie galės „pagrįsti savo teiginius kitų žmonių požiūriu ir mintimis", bus geriau prisitaikę spręsti, be to, teisingai spręsti naujas tarpvalstybines problemas ir valdyti procesus, kurie sukuria bendro likimo bendruomenes. Be to, tvirtinama, kad, jei daugelis šiuolaikinių valdžios formų taptų vis labiau atskaitingos ir jei daug sudėtingų problemų, kurios veikia visus mus – vietiniu, tautiniu, regioniniu ar pasauliniu mastu – būtų demokratiškai reguliuojama, žmonės turėtų galimybę dalyvauti ir būti *įvairių* politinių bendruomenių nariai. Kitaip tariant, naujajame tūkstantmetyje demokratinė politinė bendruomenė būtų tokia, kur piliečiams būtų suteikta galimybė turėti daug pilietybių. Susidūrus su bendro likimo bendruomenėmis, atsiras poreikis būti ne tik savo gyvenamosios bendruomenės, bet ir gyvenamojo regiono, ir platesnio pasaulio piliečiu. Institucijos neabejotinai turės išsiplėsti tam, kad galėtų reaguoti į dau-

giapusius reikalus, klausimus ir problemas, kurios sieja žmones, neatsižvelgiant į valstybę, kuriose jie gimė ar išaugo.

Turėdami tai omenyje, kosmopolitinės demokratijos pozicijos šalininkai teigia, kad demokratiją reikia vertinti ir suprasti naujai, kaip dvipusį „procesą". Dvipusis procesas, arba dvipusis demokratizavimo procesas, reiškia ne tik demokratijos gilėjimą nacionalinėje bendruomenėje, kai per tam tikrą laiką į platesnę demokratizaciją įtraukiamos valstybės ir pilietines bendruomenės, bet ir demokratijos formų bei procesų plitimą per teritorines sienas. Naujojo tūkstantmečio demokratija turi leisti kosmopolitiniams piliečiams prieiti prie socialinių, ekonominių, politinių procesų, ir srautų, kurie kerta ir keičia tradicinių bendruomenių ribas, ji turi būti tarpininkė tarp piliečių ir šių srautų ir imtis atsakomybės už šiuos srautus. Šio projekto esmė yra naujas teisėtos politinės valdžios suvokimas. Politinė valdžia nebūtinai turi būti tradiciškai susieta su fiksuotomis sienomis ir ribota teritorija. Ją galima suprasti ir kaip pagrindinių demokratinių principų, ir pagrindinių demokratinių teisių savybę, kuri gali būti įsišaknijusi įvairiose save reguliuojančiose sąjungose – nuo miestų, apskričių, valstijų iki nacionalinių valstybių, regionų į platesnių pasaulinių tinklų. Aišku, kad atitrūkimo procesas jau prasidėjo, nes politinės valdžios ir teisėtos valdžios formos yra pasklidusios valstybės „viduje", aukštesniame nei nacionalinės valstybės lygyje ir nacionalinės valstybės lygyje. Bet kosmopolitinis projektas yra linkęs radikaliai plėsti šį procesą tol, kol jis bus apibrėžiamas ir ribojamas ilgalaikio demokratinių teisių ir pareigų rinkinio. Jis siūlo daugybę trumpalaikių ir ilgalaikių priemonių remdamasis įsitikinimu, kad per pažangų ir laipsniškai besiplečiantį procesą geopolitinės jėgos pamažu taps socializuojamos į demokratines institucijas ir praktiką (žr. Held, 1995, pt 3).

Jei globalizacija tuos procesus, kurie yra žmonių reikalų organizacijų pasikeitimo pagrindas, tarpusavio ryšių ir didėjančių žmogaus aktyvumo procesų pasikeitimus liečia taip, kad sukelia tarpregioninių ir tarpkontinentinių ribų pokyčius ir jų raidą, tada daug mūsų puoselėtų politinių idėjų, kurios anksčiau buvo sutelktos nacionalinėse valstybėse, iš naujo permąstomos ir joms suteikiama nauja forma. Tačiau šių idėjų norminimo ir institucionalizacijos klausimai nėra šio rašinio tema. Bet gyvenant pasaulyje, jau pažymėtame globalaus politinio daugiasluoksnio valdymo, yra išbandomas nacionalinių demokratinių tradicijų ir nacionalinių teisinių tradicijų veiksmingumas. Remiantis šiandienos patirtimi, galima teigti, kad atskiros visuomenės demokratijos kokybė ir demokratinių santykių tarp visuomenių kokybė viena nuo kitos priklauso ir, norint, kad demokratija ir politinės bendruomenės klestėtų, turi būti sukurti nauji teisiniai ir organizaciniai mechanizmai. Iš to būtų klaidinga daryti išvadą, kad vietinių bendruomenių politika, arba nacionalinės demokratinės bendruomenės, bus (arba turės būti) visiškai išmuštos iš vėžių naujų politinės globalizacijos jėgų. Taip manyti reikštų klaidingai suprasti sudėtingą, įvairią ir nevienodą regioninių ir globalinių procesų įtaką politiniam gyvenimui. Aišku, kad už tam tikras problemas ir veiksmus vietinės vyriausybės ir nacionalinių valstybių bendruomenės ir toliau turės prisiimti atsakomybę, bet kiti bus pripažinti kaip specifiniai regionų, o dar kitoms (aplinkos apsaugos, pasaulinio saugumo, pasaulio sveikatos klausimams ar ekonominiam reguliavimui) problemoms spręsti bus manoma, kad reikia naujų institucinių susitarimų. Mums reikia permąstyti savo politikos viziją, kad neliktume po-

litiškai pasyvūs vykstant šiems regioniniams ir globaliniams pokyčiams dalyviai. Yra priežasčių manyti, kad nauji politiniai veiksmai nėra tik būtinybė, bet ir nauja galimybė jau besikeičiančių globalinių ir regioninių procesų organizavimo fone, kai atsiranda tokie politinių sprendimų centrai kaip Europos Sąjunga ir padidėja reikalavimai naujoms politinių svarstymų, konfliktų sprendimo formoms ir tarptautinių sprendimų skaidrumui. Šiame besikuriančiame politiniame pasaulyje miestai, valstybių parlamentai, regioninės asamblėjos ir pasaulinės valdžios formos galėtų turėti skirtingus, bet susijusius vaidmenis, neperžengiančius atsakomybės ir visuomeninių sprendimų ribų. Taigi pasirinkimas yra, ir mums lieka tik pasirinkti.

Aišku, ar kultūrinės tradicijos ir ištekliai egzistuoja tam, kad paremtų ne tik gilėjančią nacionalinių valstybių demokratizaciją, bet ir regioninę ir pasaulinę tvarką, klausimas vis dar atviras (žr. 7 sk.). Netgi, jei globalizacijos procesai galėtų fiziškai suvienyti pasaulį, mes turėtume pagrindo matyti, kad jie nebūtinai inspiruos tą pasaulinės bendruomenės jausmą, nuo kurio priklausys pasaulinio demokratinio valdymo legitimumas. Iš tiesų daug mąstytojų teigia, kad spartėjanti globalizacija daugeliu atvejų sukelia ir intensyvina konfliktus, nes pasaulio tautos siekia apsaugoti savo interesus „pasaulinėje gyvenvietėje" (Bull, 1977). Šis pasaulio pasidalijimas į tautas, regionus, kultūras ir bendruomenes gali sumažinti galimybę formuotis pasaulinės demokratinės politikos transkultūriniams pagrindams. Pavyzdžiui, Azijos–Ramiojo vandenyno regione palaikoma „azijinė" demokratijos atmaina, o Afrikoje iš naujo atrandamos vietinės senosios žmogaus teisių demokratinės tradicijos ir idėjos. Augantis nacionalizmas ir pasaulinė nelygybė skatina kultūrinį pasidalijimą ir pasaulinį susiskaldymą. Kultūrinis reliatyvizmas (savitarpiškumas, atitinkamumas), vis labiau priklausantis nuo autoritarinių politikų, taip pat griauna bendro demokratinio susitarimo, kaip pasaulio etikos, pamatus. Netrūksta komentatorių, teigiančių, kad dabartinė tarptautinė sistema turėtų būti ir visuomet bus suprantama turint galvoje vietinius konfliktus ir nelygybę, nors pasaulinė valdžia ir stengiasi tai sušvelninti, tačiau jai trūksta jėgos priemonių pasaulinei tvarkai užtikrinti.

Būtų lengva pesimistiškai galvoti apie ateities politines bendruomenes, apie ateities demokratiją ir apie galimybes parinkti veiksmingą atsiskaitomybę besikeičiančios pasaulinės ir regioninės tvarkos keitimosi sąlygomis. Yra be galo daug priežasčių pesimizmui – tarp jų ir faktas, kad pagrindiniai politiniai pasaulio vienetai vis dar remiasi nacionalinėmis valstybėmis, tačiau kai kurios galingiausios socialinės-politinės pasaulio jėgos jau ištrūko iš šių vienetų ribų. Iš dalies kaip reakcija į tai atsirado naujos fundamentalizmo formos, pasireiškiančios naujomis gentinės santvarkos formomis. Jos visos tvirtina tam tikrą iš anksto nustatytą religinę, kultūrinę arba politinę priklausomybę, aukština ją, visos siekia savo tikslų ir interesų. Be to, dabar pasaulinės valdžios reformos, su kuriomis susidūrė galingiausios šalys, pavyzdžiui, Jungtinių Tautų Organizacijos reforma, vis dar pernelyg dažnai sutelkia pastangas įtraukti į tą reformą kitas galingas šalis, visų pirma Vokietiją ir Japoniją. Tokios reformos gali sustiprinti tam tikrų geopolitinių interesų galią, bet daugelio kitų šalių, kurių ekonomikos augimas greitesnis arba didesnis gyventojų skaičius, sąskaita. Tokia pozicija vargu ar gali būti ilgai išlaikoma.

Bet veikia ir kitos jėgos, kurios duoda pagrindą daug optimistiškesniam požiūriui į politinės bendruomenės ir demokratinės politikos perspektyvas. Yra jėgų ir procesų, apibūdintų ankstesniuose skyriuose, kurie yra politinių kultūrų, institucijų ir struktūrų pasikeitimo priežastis. Pirmiausia reikia pažymėti kol kas neryžtingą regioninio ir pasaulinio valdymo mechanizmų ir institucijų atsiradimą dvidešimtajame šimtmetyje. Jungtinių Tautų Organizacija, aišku, yra silpna daugeliu požiūrių, bet ji yra santykinai naujas darinys, todėl jos inovacinė struktūra gali būti toliau plėtojama. Jungtinių Tautų sistema su daugybe savo organizacijų, nors joje yra ir daug silpnų vietų, yra pavyzdys, kaip tautos gali bendradarbiauti (ir kartais bendradarbiauja), kad geriau ir garbingiau būtų sprendžiamos bendros problemos. Be to, tokio galingo regioninio darinio – Europos Sąjungos – atsiradimas ir plėtra yra įspūdingas rodiklis. Tik prieš penkiasdešimt metų Europa buvo ties savęs susinaikinimo riba. Nuo to laiko ji jau sukūrė naujus bendradarbiavimo mechanizmus, naujus žmogaus teisių užtikrinimo instrumentus ir politines institucijas siekdama padaryti valstybes nares atsakingas ne tik už įvairaus pobūdžio dalykus, bet ir subendrinti jų suverenumo aspektus. Be to, yra daug regioninių ir pasaulinių transnacionalinių veiksnių, ginčijančių globalizacijos sąlygas – tai ne tik transnacionalinės korporacijos, bet ir nauji socialiniai judėjimai, tokie kaip aplinkosaugos ir moterų judėjimas. Tai „nauji" jau atsirandančios „transnacionalinės civilinės bendruomenės" balsai, pasigirdę, pavyzdžiui, Rio de Žaneiro aplinkosaugos konferencijoje, Kairo gyventojų skaičiaus kontrolės konferencijoje ir Beijingo moterų konferencijoje. Trumpai kalbant, tai tendencijos, rodančios siekį sukurti naujas viešojo gyvenimo formas ir naujas regioninių ir pasaulinių problemų aptarimo formas. Visos jos – ankstyvosios raidos stadijos ir nėra garantijų, kad politinės kovos svarstyklės leis joms iki galo pasireikšti. Bet taipogi nėra garantijos, kad IKVV gali išlikti ir egzistuoti tokios, kokios yra dabar. Priešingai, šioje knygoje aprašyti pokyčių procesai rodo, kad IKVV iš esmės yra pertvarkomos, jų padėtis keičiasi dėl regioninių ir globalinių procesų. Mūsų politinės institucijos turės pasikeisti, jei norėsime išlaikyti mūsų labiausiai puoselėtų dalykų – apibrėžtos politinės erdvės (atskiriant ją nuo valdytojų ir pavaldinių), įstatymo viršenybės, politinės atsiskaitomybės, socialinio teisingumo, pačių savo likimą lemiančių žmonių, jei paminėsime tik šiuos kelis, – tinkamumą bei veiksmingumą ir ateinantį tūkstantmetį.

Metodologinis priedas

Šiame metodologiniame priede pateikiamos kai kurios prielaidos, aiškinančios, kodėl vienaip ar kitaip traktuojami statistiniai duomenys ir kodėl nagrinėti pasirinktos būtent šios šalys.

Tarptautinio susipynimo rodikliai

Valstybių įsipynimo į pasaulinę sistemą apimčiai ir gyliui įvertinti pasirinkome keleto kiekybinių tarptautinių ryšių rodiklius. Jie pagrįsti esamais kiekybiniais tarptautinių santykių, tarptautinės politinės ekonomijos, geografijos, sociologijos tyrimais ir oficialiąja statistika. Tų rodiklių suformavimas suteikė unikalią galimybę surinkti empirinius duomenis apie pasaulinio ir regioninio lygmens tarpusavio ryšius. Tai leido lyginti pasirinktų šešių šalių globalinių bei regioninių jėgų, formuojančių aplinką, kurioje veikia Jungtinė Karalystė, Vokietija, Prancūzija, Švedija, JAV ir Japonija, santykinį reikšmingumą.

Buvo sudaryti penki tarptautinio įsitraukimo rodiklių, pasirinktų atsižvelgiant į esmines valstybių veiklos sritis ir laipsnį, kiek valstybės dalyvauja pasauliniuose ir regioniniuose sąveikos tinkluose, rinkiniai:

1. Politiniai ir teisiniai rodikliai. Jie apima duomenis apie valstybės sutarčių ir valstybinių įsipareigojimų skaičių ir tipą; dalyvavimą tarptautinėse vyriausybinėse institucijose, bendradarbiavimą su regioniniais tarpvyriausybiniais tinklais ir struktūromis, tokiomis kaip Europos Sąjunga, Amerikos valstybių organizacija (AVO); vietinio biurokratinio personalo dalyvavimą tarpvyriausybinėje veikloje; vidaus politinių institucijų, tokių kaip politinės partijos, profesinės sąjungos ir verslo organizacijos, tarptautinius ryšius.
2. Kariniai rodikliai. Jie apima duomenis apie karinių išlaidų ir personalo, skirtų sąjungininkų įsipareigojimams vykdyti, lyginamąjį svorį; ginklų prekybą ir laipsnį, kiek karinės pajėgos yra priklausomos nuo užsienio technologijų ir tiekimo; užsienio kapitalo ir technologijų dalį vietinėje ginklų gamyboje; priklausomybę nuo užsienio operatyvinio karinio vadovavimo ir komunikacijos sistemų.
3. Ekonominiai rodikliai. Jie apima duomenis apie eksportą ir importą; investicijas užsienyje ir užsienio investicijas šalyje; užsienio skolų ir kredito lygį; dalyvavimą pasaulinėje ir regioninėse finansų rinkose; priklausomybę nuo užsienio technologijų įvairiuose pramonės sektoriuose; skirtingą valstybių bendrovių susiliejimą, įsigijimą ir bendradarbiavimą mokslo tyrimų srityje.
4. Socialiniai ir kultūriniai rodikliai. Jie apima duomenis apie valstybės gyventojų sudėtį pagal etninius, kalbinius ir religinius požymius; tarptautinio pašto, telefono ir elektroninės komu-

nikacijos srautų dydį; kultūros produktų eksporto ir importo mastą; žiniasklaidos ir komunikacijos šakų (sektorių) dalis, valdomas arba kontroliuojamas užsienio korporacijų; priklausomybę nuo užsienio komunikacijos sistemų.

5. Aplinkos rodikliai. Jie apima duomenis apie tai, kiek šalis prisideda prie pavojingų atliekų eksporto, ozono sluoksnio plonėjimo, rūgščiojo lietaus atsiradimo ir pasaulio klimato šilimo; kiek kiekviena valstybė dabar patiria tų aplinkosaugos grėsmių poveikį.

Kiekvienas rinkinys buvo sudarytas tyrinėti Jungtinei Karalystei, JAV, Vokietijai, Japonijai, Prancūzijai, Švedijai. Jie buvo sukurti įvairioms globalinių duomenų dinamikos eilutėms atsižvelgiant į tai, kokie duomenys kuriuo nors istoriniu laikotarpiu buvo prieinami.

Šalių pasirinkimas tyrimui

Empiriniam tyrimui pagal keletą kriterijų buvo pasirinktos JK, JAV, Vokietija, Japonija, Prancūzija, Švedija (rinktasi iš visų išsivysčiusių kapitalistinių šalių). Būtent šiose šešiose šalyse buvo ryškūs skirtumai ir požymiai, svarbūs globalizacijos ir regionalizacijos esminės įtakos lyginamajam tyrimui. Šioms šešioms šalims būdingi šie bruožai:

1. Jos visos yra išsivysčiusios kapitalistinės šalys, tačiau jų vieta pasaulinėje galios hierarchijoje yra skirtinga.
2. Jų vaidmuo ir pozicijos pasaulinėje ir regioninėje karinėje, politinėje ir ekonominėje hierarchijoje yra skirtingi.
3. Jos turi skirtingas politines sistemas ir santykių tarp valstybės ir visuomenės sąrangas.
4. Pagal ekonomikų „atvirumo" laipsnį jos atstovauja skirtingoms ekonominės sąveikos sąrangoms.
5. Globalinė ir regioninė įtaka valstybės politikai formuoti ir įgyvendinti kiekvienoje iš jų pasireiškia skirtingai.
6. Jos yra deklaravusios skirtingą užsienio politikos orientaciją – matuojant skalėje nuo nepriklausomybės iki savitarpio priklausomybės.
7. Globalizuojančių jėgų, t.y. regioninės integracijos, daugiašalių santykių, vienašališkumo ir kt., atžvilgiu jos reaguoja, atsižvelgiant į įtaką, tai vienodai, tai skirtingai.

Būtent šie panašumai ir skirtumai ir yra priežastis, dėl kurios JK, JAV, Vokietijos, Japonijos, Prancūzijos, Švedijos pasirinkimas yra ypač naudingas aiškinantis skirtingą globalizacijos įtaką šalies autonomijai ir suverenumui išsivysčiusiame kapitalistiniame pasaulyje.

TUI vertinimas

TVF (1993 m.) tiesiogines užsienio investicijas apibrėžia taip: „Tiesioginės investicijos yra investicijos, padarytos ilgalaikėms palūkanoms iš įmonių, veikiančių kitoje nei investuotojo šalies ekonomikoje, gauti, kai investuotojo tikslas yra turėti efektyvią balso teisę įmonės valdyme". Toje pačioje knygoje investicija į akcijų paketą apibrėžta kaip „ilgalaikės obligacijos ir korporacijos akcijos, neduodančios pastovių palūkanų, neišvardytos tiesioginių investicijų ir rezervų kategorijose". Yra keletas sunkumų taikant šiuos apibrėžimus praktikoje.

Minimalus turimų akcijų paketas, būtinas oficialiai pripažinti tiesiogines užsienio investicijas, įvairiose EBPO šalyse svyruoja nuo 12 iki 50 proc. bendrojo kapitalo sumos. Tai apsunkina išmatuoti TUI tuo atveju, kai, pavyzdžiui, įmonė A šalyje valdo 50 proc. įmonės, veikiančios B šalyje, kuri po to įsigyja 30 proc. kitos įmonės B šalyje. Taigi įmonei A šalyje priklauso tik 15 proc. trečiosios įmonės ir tai pagal vienos šalies apibrėžimus gali būti tiesioginės užsienio investicijos, bet kitos šalies požiūriu – ne.

Esami duomenys neskiria bendrųjų ir naujųjų tiesioginių investicijų, t.y. nedaro skirtumo tarp to kapitalo ir gamybinio turto, kuris tik keičia savininkus, ir faktiško naujo kapitalo kūrimo arba senojo sunaikinimo. Ir tai apsunkina nustatyti platesnę ekonominę tiesioginių užsienio kapitalo investicijų reikšmę nacionalinei ekonomikai. Paprastai agreguodami tiesioginių užsienio investicijų srautus iš mokėjimų balanso duomenų, galime neteisingai įvertinti užsienio indėlius, nes koncernai savo plėtrai dažnai skiria nepaskirstytąjį pelną ir/arba paskolas. Kai kurios šalys, tokios kaip JAV, skaičiuoja ir pelną, plaukiantį iš užjūrių filialų į šalį, ir nepaskirstytąjį pelną. Tačiau kitos šalys to nedaro ir per menkai vertina ekspansiją per nepaskirstytąjį pelną ar pelną iš kapitalo rinkų. Pagaliau, vertinant investicijų akcijas istorine, t.y. įsigijimo kaina, ignoruojami dabartiniai šių išteklių ekonominės vertės pasikeitimai, linkstama sumenkinti jų dabartinę vertę ir išpūsti MNK pelningumą (žr. Kapler, 1997). Be to, TUI yra apytikris globalinės produkcijos tinklų matas, nes jis apima tiktai tuos tarptautinių firmų ryšius, kurie pagrįsti tiesioginėmis investicijomis, kaip priešingybe subkontraktams ir paprastiems susitarimams. Jis taip pat neapima investicijų multinacionalinėje gamyboje, kadangi TUI srautai apima tik apie 25 proc. bendrųjų investicijų užjūrio gamyboje.

Aplinkos degradavimo vertinimas

Bet koks bandymas istoriškai ir kiekybiškai apžvelgti aplinkos degradavimo globalizaciją ir aplinkosaugos politiką iš istorinių ir kiekinių pozicijų užkliūdavo už savitų aplikosaugos klausimų bruožų (Weale, 1992; Beck 1992, 1995). *Laiko* atžvilgiu gali praeiti gana daug laiko nuo aplinkos degradavimo procesus lėmusių įvykių pradžios iki pačio aplinkos degradavimo. Pavyzdžiui, dabartinį nitratų lygį Britanijos geriamajame vandenyje lėmė azoto trąšų vartojimas prieš keletą dešimtmečių. Taip yra dėl to, kad azoto junginiams reikia kelių dešimtmečių, kol jie per dirvą prasiskverbia iki požeminio vandens. Panašiai yra tvirtinama, kad didėjanti anglies sieros ir azoto oksidų koncentracija Žemės atmosferoje yra prasidėjusio pasaulio klimato atšilimo priežastis. Jei tai tiesa, tai atšilimo sukėlusių priežasčių pradžia ir tam tikri veiksniai, prisidėję prie pasaulinio atšilimo, vyko visą praeitą šimtmetį ir gali būti, kad šiandien mes dar nejaučiame tikrųjų padarinių aplinkai. Kaip pažymėta aštuntajame skyriuje, tai, kad aplinkos degradavimą lemiančios priežastys ir tų priežasčių sukelti padariniai pasireiškia ne vienu metu, lemia *erdvinio* priežasčių kilmės ir įtakos charakteris.

Dar viena ypatinga aplinkos degradavimo savybė yra *kaupiamasis jos pobūdis*. Pavyzdžiui, Baltijos jūros gyvybingumo nykimas, nėra tik dabartinės taršos pasekmė, bet dabartinės ir praeities taršos procesų rezultatas. Tai labai gerai iliustruoja sunkiųjų metalų sankaupa gyvuosiuose jūros organizmuose. Sunkieji metalai, kurie galiausiai žudo Baltijos jūros gyvybę, jūros organizmuose susikaupia per ilgą laiką: tai nėra vienos koncentracijos viena substancija, bet sudėtingas substancijų, atsirandančių daugelyje vietų, įvairiu metu mišinys ir jo bendra įvairialypė įtaka yra stipresnė nei kiekvienos atskirai.

Dėl visų trijų anksčiau aprašytų charakterių – *kaupiamojo* pobūdžio; priežasčių ir padarinių atitrūkimo *laike* ir *erdvėje* – aplinkos problemas pajausti labai sudėtinga. Ir tai yra ketvirtasis

svarbus aplinkos degradavimo dėmuo, dėl kurio jį suvokti galima ir jis visada suvokiamas „tik po laiko". Aišku, vietiniams gyventojams miškų nykimo ir dykumų plitimo procesas akivaizdus. Bet gali būti ne visai aišku, kokios priežastinės jėgos tai sukelia ir ar jos suprantamos kaip maža daug platesnio aplinkos pasikeitimo proceso dalis. Daug aplinkos degradavimo tipų yra sunkiai suvokiami ir pajaučiami. Tik sudėtingais ir brangiais biocheminiais bandymais galima aptikti sunkiuosius nuodinguosius metalus gyvūnuose, augaluose, vandenyje ir galų gale žmogaus organizme. Be įvairių mokslo disciplinų ir metodų daugelio aplinkos pažeidimo formų įtaka žmonių sveikatai ir gerovei ir tikrasis aplinkos degradavimo procesas yra neapčiuopiami ir neišmatuojami. Todėl aplinkosaugos politikos valdymo ir aplinkos degradavimo įvertinimo esmė yra sudėtingas techninis ir politinis atpažinimo, lokalizacijos ir aplinkos pasikeitimo įvardijimo procesas.

Deja, nors problema yra atpažinta ir nustatyta jos egzistavimo vieta, jos apibrėžimo ir išmatavimo politika tuo vargu ar baigsis, nes aplinkosaugos politikos pobūdis yra persmelktas netikrumo (OECD, 1991c). Pirma, techniniai ir moksliniai argumentai, apibūdinantys aplinkos pažeidimus, nekalbant apie veikiančius priežastinius procesus, retai yra neginčytini. Visa tai dar apsunkina ir sudėtinga jau aprašyta anksčiau auganti aplinkos pokyčių grandinė. Antra, kadangi daugiausia dėmesio skiriama einamosioms aplinkos degradavimo formoms, kartu tas dėmesys yra orientuotas į ateitį, į tai, kas galėtų atsitikti. Tai reiškia dėmesį ateities pavojams ir grėsmėms: radioaktyviųjų medžiagų nutekėjimams, klimato pasikeitimo tendencijoms, ozono sluoksnio išsaugojimo problemai arba laiko ribai, kai baigsis ištekliai, nustatyti.

Kaip šios ypatybės veikia aplinkos pasikeitimo pradžios, padarinių ir erdvinių ryšių įvertinimą ir kiekybinio aplinkos globalizacijos problemų nustatymo priemones? Turbūt svarbiausia šiuo požiūriu yra tai, kad sistemingas bet kokių aplinkos duomenų rinkimas vyriausybiniu lygiu buvo ribotas iki tol, kol aplinkosaugos problemos netapo reikšmingomis politikos ir viešosios nuomonės problemomis. Net jei aplinkosaugos klausimai nekeltų problemų, aplinkos degradavimas yra besikaupiančio ir neaiškaus pobūdžio, leidžiančio daugybe būdų išmatuoti globalizaciją, bet kiek mažiau – aplinką. Bet kokio teršalo susidarymo šaltinių yra tiek daug, kad beveik neįmanoma atsekti visų taršos šaltinių išsidėstymo erdvėje ir laike ir tiksliai nustatyti, kur teršalai pasklis. Galų gale dėl neteisėto ir antivisuomeninio aplinkos degradavimo pobūdžio didelė taršos ir išteklių naudojimo dalis lieka neužregistruota ar ne visai užregistruota. Todėl visus aplinkos duomenis reikėtų vertinti su tam tikru nepasitikėjimu. Vis dėlto yra pagrindo manyti, kad pastaraisiais metais aplinkos degradavimo apimtis, aplinkos toksiškumas ir degradavimo padariniai labai išaugo.

Padėkos

Kai kurie šios knygos skyriai parengti remiantis jau publikuota medžiaga. Originalių publikacijų duomenys yra šie:

David Held, 'Democracy: from city-states to a cosmopolitan order?', in D. Held (ed.), *Prospects for Democracy: North, South, East, West*, Cambridge: Polity Press, 1993, pp. 13–52. 1 skyriaus 1.3.1 skirsnyje panaudota šio darbo dalis.

David Held, 'The development of the modern state', in S. Hall and B. Gieben (eds), *Formations of Modernity*, Cambridge: Polity Press, 1992, pp. 71–119. Šio darbo dalis panaudota 1skyriaus 1.1.1 ir 1.1.2 skirsniuose.

David Held, 'The transformation of political community', in I. Shapiro (ed.), *Democracy's Edges*, Cambridge: Cambridge University Press, forthcoming 1999. Vienas šio darbo skyrius padėjo suformuoti paskutiniąją išvados dalį.

Anthony McGrew, 'World order and political space', in J. Anderson et al. (eds), *A Global World? Reordering Political Space*, Oxford: Oxford University Press, 1995. Šis darbas panaudotas rengiant 1 skyriaus 1.2 poskyrį ir 1.3.2 skirsnį.

Jonathan Perraton, David Goldblatt, David Held and Anthony McGrew, 'The globalization of economic activity', *New Political Economy*, 2 no. 2 (July, 1997). 3 ir 5 skyriuose remiamasi kai kuria šios publikacijos medžiaga.

Be to, autoriai ir leidėjai nuoširdžiai dėkoja už leidimą panaudoti šią medžiagą:

Cambridge University Press leidyklai už 2.4 žemėlapį iš 'Patterns of arms transfers, 1400–1700', in K. Krause, *Arms and the State: Patterns of Military Production and Trade* (Cambridge University Press, 1992).

Kogan Page L/Earthscan Publications Ltd už 8.3 pav. iš 'World CFC production', in Brown et al. (eds), *Vital Signs 1996–1997* (Earthscan, 1996), 8.2 pav. iš 'World Carbon emissions' ir 8.5 pav. iš 'World fish catch', both in L. Brown et al. (eds), *Vital Signs 1997–1998* (Earthscan, 1997).

HarperCollins Publishers už 1.2 žemėlapio parengimą pagal 8 žemėlapį iš P. Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers* (Unwin Hyman, 1988).

MIT Press Journals redakcijai už 8.1 pav. iš John W. Meyer, David John Frank, Ann Hironaka, Evan Schofer and Nancy Brandon Turna, 'The structuring of a world environmental regime, 1870–1990', *International Organization*, 51.4 (Autumn, 1997), copyright © 1997 by the IO Foundation and the Massachusetts Institute of Technology.

Myriad Editions už 2.1 ir 2.2 žemėlapių parengimą pagal originalus iš Michael Kidron and Dan Smith, *The War Atlas* (Pan, 1983).

EBPO už 3.9 lentelę, kuri parengta pagal EBPO duomenis iš OECD data in *Structural Adjustment and Economic Performance*, copyright © OECD 1987, ir už 8.4 ir 8.7 pav., parengtus pagal EBPO duomenis iš OECD data in *State of the Environment* copyright © OECD 1991.

Oxford University Press, Inc. už 1.1 lentelę iš Craig N. Murphy, *International Organization and Industrial Change*, copyright © 1994 by Craig N. Murphy.

Polity Press už 1.1 lentelę iš Craig N. Murphy, *International Organization and Industrial Change* (Polity Press, 1994); 1.2 lentelę iš D. Potter et al., *Democratization* (Polity Press, 1997) ir C.1 lentelę iš A. McGrew, *The Transformation of Democracy?* (Polity Press, 1997).

Routledge leidyklai už duomenis, kurie buvo panaudoti 6.1 žemėlapyje iš A. Kenwood and L. Lougheed, *The Growth of the International Economy 1820–1960* (Allen and Unwin, 1989).

Sage Publications leidyklai ir autoriui už 7.3 lentelėje panaudotus duomenis iš 'Book translations by country of publication...' in Göran Therborn, *European Modernity and Beyond* (Sage, 1995).

Stockholm International Peace Research Institute (Stokholmo tarptautiniam taikos tyrimo institutui) už duomenis 2.2 lentelei, paimtus iš 8.1 lentelės iš *SIPRI Yearbook 1998: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press, 1998).

UCL Press Ltd už 1.1 žemėlapį iš Jeremy Black, *European Warfare, 1660–1815* (1994).

Johnui Wiley and Sons Ltd. leidyklai už 1.3, 2.3 ir 3.1 žemėlapius iš Tom Nierop, *Systems and Regions in Global Politics* (Wiley, 1994), copyright © John Wiley and Sons Ltd 1994.

World Resources Institute (Pasaulio resursų institutui) už duomenis 8.6 pav. iš *World Resources 1996–1997* (Oxford University Press, 1997).

Worldwatch Institute (Pasaulio stebėjimo institutui) už duomenis 8.1 lentelei iš 'Use of chlorofluorocarbons and halons...', in L. Brown et al. (eds), *State of the World* (1997).

Nors buvo stengtasi susisiekti su visais autorių teisių turėtojais, leidėjai atsiprašo už galimas klaidas ar kokius nors praleidimus šiame sąraše. Pastebėtus netikslumus mes pasiruošę tuoj pat ištaisyti.

Nuorodos

Abulafia, D. (1997) 'The impact of Italian banking in the late Middle Ages and the Renaissance 1300–1500', in A. Teichova et al. (eds), *Banking, Trade and Industry*, Cambridge: Cambridge University Press.

Abu-Lughod, J. (1989) *Before European Hegemony: The World System AD 1250–1350*, New York: Oxford University Press.

Adelman, H. (1995) 'The Palestinian diaspora', in Cohen 1995.

Akbari, A. (1989) „The benefits of immigrants to Canada: evidence on taxes and public services', *Canadian Public Policy*, 15.

Akdogan, H. (1995) *The Integration of International Capital Markets*, Aldershot: Edward Elgar.

Albrow, M. (1996) *The Global Age*, Cambridge: Polity Press.

Allebeck, A. (1993) 'The EC – from the EC to the EU', in Wulf 1993d.

Allen, J. and Hamnet, C. (eds) (1994) *A Shrinking World? Global Unevenness and Inequality*, Oxford: Oxford University Press.

Alston, P. and Chiam, M. (eds) (1995) *Treaty-Making and Australia: Globalization versus Sovereignty?*, Sydney: Federation Press.

Altman, I. (1995) 'Spanish migration to the Americas', in Cohen, 1995.

Amendola, G., Guerrieri, P. and Padoan, P. (1998) 'International patterns of technological accumulation and trade', in D. Archibugi and J. Michie (eds), *Trade Growth and Technical Change*, Cambridge: Cambridge University Press.

Amin, S. (1996) 'The challenge of globalization', *Review of International Political Economy*, 2.

Amin, S. (1997) *Capitalism in the Age of Globalization*, London: Zed Press.

Ancharya, A. (1996) 'Aquaculture production rises', in Brown et al. 1996.

Anderson, B. (1983) *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, London: Verso.

Anderson, K. and Norheim, H. (1993a) 'History, geography and regional economic integration', in K. Anderson and R. Blackhurst (eds), *Regional Integration and the Global Trading System*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.

Anderson, K. and Norheim, H. (1993b) 'Is world trade becoming more regionalized?', *Review of International Economics*, 1.

Anderson, M. S. (1993) *The Rise of Modern Diplomacy 1450–1919*, London: Longman.

Anderson, P. (1974a) *Passages from Antiquity to Feudalism*, London: New Left Books.

Anderson, P. (1974b) *Lineages of the Absolutist State*, London: New Left Books.

Anthony, I. (1993) 'Arms production and arms trade', in *SIPRI Yearbook 1993*, Oxford: Oxford University Press.

Anthony, I. (1994a) 'Current trends and developments in the arms trade', *Annals of the American Association of Political and Social Sciences*, 535.

Anthony, I. (1994b) 'The third tier countries', in Wulf 1993d.

Anthony, I. and Claesson, P. (1994) 'Arms production and arms trade', in *SIPRI Yearbook 1994*, Oxford: Taylor and Francis.

Appleyard, R. T. (ed.) (1988) *International Migration Today*, vol. 1: *Trends and Consequences*, Paris: UNESCO.

Appleyard, R. T. (ed.) (1989) *The Impact of Migration in Developing Countries*, Paris: OECD.

Archibugi, D. and Michie, J. (1997a) 'The globalisation of technology: a new taxonomy', in Archibugi and Michie 1997b.

Archibugi, D. and Michie, J. (eds) (1997b) *Technology, Globalization and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press.

Archibugi, D., Held, D. and Köhler, M. (eds) (1998) *Re-imagining Political Community: Studies in Cosmopolitan Democracy*, Cambridge: Polity Press.

Armingeon, K. (1997) 'Globalization as opportunity: two roads to welfare state reform', ECPR Conference Workshop 12, Bern.

Armstrong, P., Glyn, A. and Harrison, J. (1991) *Capitalism since 1945*, Oxford: Blackwell.

Atalik, G. and Beeley, B. (1993) 'What has mass migration meant for Turkey', in King 1993a.

Axford, B. (1995) *The Global System*, Cambridge: Polity Press.

Bade, K. (1985) 'German emigration to the United States and continental immigration to Germany in the late nineteenth and early twentieth centuries', in Hoerder 1985.

Baily, M. and Gersbach, H. (1995) 'Efficiency in manufacturing and the need for global competition', *Brookings Papers on Economic Activity*, Microeconomics issue.

Bailyn, B. (1986) *The Peopling of British North America: An Introduction*, Harvard: Harvard University Press.

Baines, D. (1991) *Emigration from Europe, 1815–1930*, London: Macmillan.

Bairoch, P. (1989) 'European trade policies, 1815–1915', in P. Mathias and S. Pollard (eds), *The Cambridge Economic History of Europe, Volume VIII*, Cambridge: Cambridge University Press.

Bairoch, P. and Kozul-Wright, R. (1996) 'Globalization myths: some historical reflections on integration, industrialization and growth in the world economy', UNCTAD Discussion Paper 113, Geneva.

Balan, J. (1988) 'International migration in Latin America today: trends and consequences', in Appleyard 1988.

Baldwin, T. (1992) 'The territorial state', in H. Gross and T. R. Harrison (eds), *Jurisprudence, Cambridge Essays*, Oxford: Clarendon Press.

Ballance, R., Pogįny, J. and Forstner, H. (1992) *The World's Pharmaceutical Industries*, Aldershot: Edward Elgar.

Bank Information Centre (1990) *Funding Ecological and Social Destruction: The World Bank and International Monetary Fund*, Washington: Bank Information Centre.

Banuri, T. and Schor, J. (eds) (1992) *Financial Openness and National Autonomy*, Oxford: Oxford University Press.

Barker, E. (1915) *Political Thought in England, 1848–1914*, London: Thornton Butterworth.

Barnet, R. and Cavanagh, J. (1994) *Global Dreams: Imperial Corporations and the New World Order*, New York: Simon and Schuster.

Barnet, R. and Müller, R. (1974) *Global Reach*, London: Jonathan Cape.

Bartlett, C. J. (1984) *The Global Conflict 1880–1970*, London: Longman.

Bartlett, R. (1994) *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change 960–1350*, London: Penguin.

Baylis, J. (1986) '„Greenwoodery" and British defence policy', *International Affairs*, 62.
Beasley, W. G. (1995) *Japan Encounters the Barbarian*, New Haven: Yale University Press.
Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*, London: Sage.
Beck, U. (1995) *Ecological Politics in an Age of Risk*, Cambridge: Polity Press.
Beck, U. (1997) *The Reinvention of Politics*, Cambridge: Polity Press.
Beetham, D. (1998) 'Human rights as a model for cosmopolitan democracy', in Archibugi et al. 1998.
Beitz, C. (1979) *Political Theory and International Relations*, Princeton: Princeton University Press.
Bell, D. (1973) *The Coming of Post-Industrial Society*, New York: Basic Books.
Benedick, R. (1991) *Ozone Diplomacy: New Directions in Safeguarding the Planet*, Cambridge: Harvard University Press.
Bentley, J. H. (1993) *Old World Encounters: Cross-Cultural Contacts and Exchanges in Premodern Times*, Oxford: Oxford University Press.
Bentley, J. H. (1996) 'Cross-cultural interaction and periodization in world history', *American Historical Review*, 101, June.
Benton, L. (1996) 'From the world systems perspective to institutional world history: culture and economy in global theory', *Journal of World History*, 7.
Berger, S. and Dore, R. (eds) (1996) *National Diversity and Global Capitalism*, Ithaca: Cornell University Press.
Bergesen, A. and Fernandez, R. (1995) 'Who has the most Fortune 500 firms? A network analysis of global economic competition, 1956–1989', *Journal of World-Systems Research*, 1.
Best, G. (1980) *Humanity in Warfare: The Modern History of the Law of Armed Conflict*, London: Weidenfeld and Nicolson.
BIS (1997) *Annual Report*, Basle: Bank for International Settlements.
BIS (1998a) *International Banking and Financial Market Developments*, Basle: Bank for International Settlements.
BIS (1998b) 'Central bank survey of foreign exchange and derivatives market activity in April 1998'. Press release, Bank for International Settlements (www.bis.org).
Bitzinger, R. A. (1993) *The Globalization of Arms Production: Defence Markets in Transition*, Washington DC: Defence Budget Project.
Bitzinger, R. A. (1994) 'The globalization of the arms industry', *International Security*, 19.
Black, J. (1991) *A Military Revolution? Military Change and European Society 1550–1800*, London: Macmillan.
Black, J. (1994) *European Warfare 1660–1815*, New Haven: Yale University Press.
Black, J. (1998) *War and the World: Military Power and the Fate of Continents 1450–2000*, New Haven: Yale University Press.
Blackburn, R. (1988) *The Overthrow of Colonial Slavery, 1776–1848*, London: Verso.
Blackburn, R. (1997) *The Making of New World Slavery: From the Baroque to the Modern, 1492–1800*, London: Verso.
Bleaney, M. (1993) 'Politics and the exchange rate', *Economic Notes*, 22.
Blomström, M. (1990) *Transnational Corporations and Manufacturing Exports from Developing Countries*, New York: United Nations.
Blomström, M. and Lipsey, R. (1989) 'The export performance of US and Swedish multinationals', *Review of Income and Wealth*, 35.
Blomström, M. and Lipsey, R. (1993) 'The competitiveness of countries and their multinational firms', in L. Eden and E. Potter (eds), *Multinationals in the Global Political Economy*, Basingstoke: Macmillan.

Blomström, M., Lipsey, R. and Zejan, M. (1992) 'What explains developing country growth?' in W. Baumol et al. (eds), *Convergence of Productivity*, Oxford: Oxford University Press.

Bloomfield, A. (1959) *Monetary Policy under the International Gold Standard, 1880–1914*, New York: Federal Reserve Bank of New York.

Blowers, A. and Lowry, D. (1991) 'The politics of radioactive waste disposal' in Blunden and Reddish 1991.

Blunden, J. and Reddish, A. (eds) (1991) *Energy, Resources and Environment*, London: Hodder and Stoughton.

Bobbio, N. (1987) *Which Socialism?*, Cambridge: Polity Press.

Bobbio, N. (1989) *Democracy and Dictatorship*, Cambridge: Polity Press.

Boehmer-Christiansen, S. and Skea, J. (1991) *Acid Politics: Environmental and Energy Policies in Britain and Germany*, London: Belhaven Press.

Böhning (1991) 'Integration and immigration pressures in Western Europe', *International Labour Review*, 130.

Boltho, A. (1996a) 'Convergence, competitiveness and the exchange rate', in N. Crafts and G. Toniolo (eds), *Economic Growth in Europe since 1945*, Cambridge: Cambridge University Press.

Boltho, A. (1996b) 'Was Japanese growth export-led?', *Oxford Economic Papers*, 48.

Bond, B. (1984) *War and Society in Europe 1870–1970*, London: Fontana.

Bonturi, M. and Fukasaku, K. (1993) 'Globalization and intra-firm trade', *OECD Economic Studies*, 20.

Booth, K. (1991) 'Security in anarchy: utopian realism in theory and practice', *International Affairs*, 67.

Borjas, G. (1987) 'Immigrants, minorities and labour market competition', *Industrial and Labour Relations Review*, 40.

Borjas, G. (1990) *Friends or Strangers: The Impact of Immigration on the US Economy*, New York: Basic Books.

Borjas, G. (1993) 'The impact of immigrants on employment opportunities of natives', in OECD 1993a.

Borjas, G. and Trejo, S. (1993) „The macroeconomic impact of immigration: review of the literature published since the mid-1970s', in OECD 1993a.

Borrus, M. and Zysman, J. (1997) 'Wintelism and the changing terms of global competition: prototype of the future', BRIE Working Paper 96B, Berkeley.

Boyer, R. and Drache, D. (eds) (1996) *States against Markets*, London: Routledge.

Bracken, P. (1983) *The Command and Control of Nuclear Forces*, New Haven: Yale University Press.

Braudel, F. (1982) *The Wheels of Commerce*, vol. 2 of *Civilization and Capitalism*, London: Collins.

Braudel, F. (1984) *The Perspective of the World*, vol. 3 of *Civilization and Capitalism*, London: Collins.

Breuilly, J. (1992) *Nationalism and the State*, Manchester University Press.

Brodie, B. (1973) *War and Politics*, London: Cassell.

Broeck, J. van den (ed.) (1996) *The Economics of Labour Migration*, London: Edward Elgar.

Brown, L. et al. (1990) *State of the World: 1990*, London: Unwin Hyman.

Brown, L. et al. (eds) (1995) *Vital Signs, 1995–1996*, London: Earthscan.

Brown, L. et al. (eds) (1996) *Vital Signs, 1996–1997*, London: Earthscan.

Brown, L. et al. (eds) (1997a) *State of the World 1997*, Washington: Worldwatch Institute.

Brown, L. et al. (eds) (1997b) *Vital Signs, 1997–1998*, London: Earthscan.

Brown, S. (1994) *The Causes and Prevention of War*, New York: St Martins Press.

Bruce, J. et al. (eds) (1995) *Climate Change 1995: Economic and Social Dimensions of Climate Change*, Cambridge: Cambridge University Press.

Brunn, S. and Leinbach, T. (eds) (1991) *Collapsing Time and Space: Geographic Aspects of Communication and Information*, London: HarperCollins.
Bryant, R. (1987) *International Financial Intermediation*, Washington DC: Brookings Institution.
Brysk, A. (1993) 'From above and below: social movements, the international system, and human rights in Argentina', *Comparative Political Studies*, 26.
Bryson, R. and Murray, T. (1977) *Climates of Hunger: Mankind and the World's Changing Weather*, Madison: University of Wisconsin Press.
Brzoska, M. and Ohlson, T. (1986) 'Arms production in the Third World', in M. Brzoska and T. Ohlson (eds), *Arms Production in the Third World*, Oxford: Taylor and Francis.
Brzoska, M. and Ohlson, T. (1987) *Arms Transfers to the Third World 1971–1985*, Oxford: Oxford University Press.
Brzoska, M. and Pearson, F. S. (1994) 'Developments in the global supply of Arms', *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 535.
Bull, H. (1977) *The Anarchical Society*, London: Macmillan.
Burbach, R. et al. (1997) *Globalization and its Discontents*, London: Pluto Press.
Burnett, R. (1992) 'Dressed for success; Sweden from Abba to Roxette', *Popular Music*, 11.
Burnheim, J. (1986) *Is Democracy Possible?*, Cambridge: Polity Press.
Busch, B. C. (1985) *The War against the Seals: A History of the North American Seal Fishery*, Montreal: McGill-Queen's University Press.
Bustamante, J. (1989) 'Measuring the flows of undocumented immigrants', in Cornelius and Bustamante 1989.
Buzan, B. (1987) *Strategic Studies: Military Technology and International Relations*, London: Macmillan.
Buzan, B. (1991) *People, States and Fear*, Brighton: Harvester.
Buzan, B. (1998) 'The Asia-Pacific: what sort of region, in what sort of world?' in McGrew and Brook 1998.
Buzan, B., Little, R. and Jones, C. (1993) *The Logic of Anarchy*, New York: Columbia University Press.
Buzan, B., Waever, O. and de Wilde, Jaap (1998) *Security: A New Framework for Analysis*, Boulder: Lynne Reinner.
Cain, P. J. and Hopkins, A. G. (1993a) *British Imperialism: Crisis and Deconstruction 1914–1990*, London: Longman.
Cain, P. J. and Hopkins, A. G. (1993b) *British Imperialism: Innovation and Expansion 1688–1914*, London: Longman.
Callinicos, A. et al. (1994) *Marxism and the New Imperialism*, London: Bookmarks.
Cameron, R. and Bovykin, V. (eds) (1991) *International Banking, 1870–1914*, New York: Oxford University Press.
Cammilleri, J. A. (1990) 'Rethinking sovereignty in a shrinking, fragmented world', in R. B. J. Walker and S. H. Mendlovitz (eds), *Contending Sovereignties: Redefining Political Community*, Boulder and London: Lynne Rienner.
Cammilleri, J. A. and Falk, J. (1992) *The End of Sovereignty? The Politics of a Shrinking and Fragmented World*, Aldershot: Edward Elgar.
Cantwell, J. (1989) *Technological Innovation and Multinational Corporations*, Oxford, Oxford: Blackwell.
Cantwell, J. (1997) 'The globalization of technology: what remains of the product cycle?', in Archibugi and Michie 1997b.
Capotorti, F. (1983) 'Human rights: the hard road towards universality', in R. St J. Macdonald and D. M. Johnson (eds), *The Structure and Process of International Law*, The Hague: Martinus Nijhoff.

Carlos, A. and Nicholas, S. (1988) ',,Giants of an earlier capitalism": the chartered trading companies as modern multinationals', *Business History Review*, 62.
Carnoy, M. (1993) 'Multinationals in a changing world economy', in M. Carnoy et al. (eds), *The New Global Economy in the Information Age*, University Park: Pennsylvania State University Press.
Carr, E. H. (1981) *The Twenty Years Crisis 1919–1939*, London: Papermac.
Carus, W. S. (1994) 'Military technology and the arms trade', *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 535.
Cassese, A. (1986) *International Law in a Divided World*, Oxford: Clarendon Press.
Cassese, A. (1988) *Violence and Law in the Modern Age*, Cambridge: Polity Press.
Cassese, A. (1991) 'Violence, war and the rule of law in the international community', in D. Held (ed.), *Political Theory Today*, Cambridge: Polity Press.
Casson, M. (1995) *The Organization of International Business*, Aldershot: Edward Elgar.
Cassou, S. (1997) 'The link between tax rates and foreign direct investment', *Applied Economics*, 29.
Castells, M. (1996) *The Rise of the Network Society*, Oxford: Blackwell.
Castells, M. (1996) *The End of the Millennium*, Oxford: Blackwell.
Castles, S. and Kosack, G. (1985) *Immigrant Workers and the Class Structure in Western Europe* (2nd edn), Oxford: Oxford University Press.
Castles, S. and Miller, M. (1993) *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, London: Macmillan.
Caves, M. (1996) *Multinational Enterprise and Economic Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.
Ceckak, O. (1993) 'Czechoslovakia', in Wulf 1993d.
Cerny, P. (1990) *The Changing Architecture of the State*, London: Sage.
Chan, S. (ed.) (1995) *Foreign Direct Investment in a Changing Global Political Economy*, Basingstoke: Macmillan.
Chapman, K. (1991) *The International Petrochemical Industry*, Oxford: Blackwell.
Chase-Dunn, C. (1989) *Global Formation*, Oxford: Blackwell.
Chatterjee, P. (1986) *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse?*, London: Zed Books.
Chatterjee, P. (1993) *The Nation and its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*, Princenton: Princenton University Press.
Chaudhuri, K. (1985) *Trade and Civilisation in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750*, Cambridge: Cambridge University Press.
Chaudhuri, K. (1990) *Asia before Europe: Economy and Civilisation of the Indian Ocean from the Rise of Islam to 1750*, Cambridge: Cambridge University Press.
Childers, E. (1993) *In a Time beyond Warnings*, London: CIIR.
Cipolla, C. (1978) *The Economic History of World Population*, Brighton: Harvester Press.
Clarence-Smith, W. G. (ed.) (1989) *The Economics of the Indian Ocean Slave Trade in the Nineteenth Century*, London: Frank Cass.
Clark, I. (1989) *The Hierarchy of States*, Cambridge: Cambridge University Press.
Clark, J. (1981) 'Land armament in France: the tradition of étatism', in B. F. Cooling (ed.), *War, Business and World Military Industrial Complexes*, London: National University Publications.
Clark, R. P. (1997) *The Global Imperative: An Interpretative History of the Spread of Mankind*, Boulder: Westview Press.
Clarke, C., Peach, C. And Vertovec, S. (eds) (1990) *South Asian Overseas: Migration and Ethnicity*, Cambridge: Cambridge University Press.

Clarke, M. (1992) *Britain's External Relations*, London: Macmillan.

Clausewitz, C. (1984) *On War*, Princeton: Princeton University Press.

Clegg, J. (1987) *Multinational Enterprise and World Competition*, Basingstoke: Macmillan.

Cohen, R. (1981) *International Politics: The Rules of the Game*, London: Longman.

Cohen, R. (ed.) (1995) *The Cambridge Survey of World Migration*, Cambridge: Cambridge University Press.

Colley, L. (1992) *Britons: Forging the Nation, 1707–1837*, new Haven: Yale University Press.

Colten, C. (1986) 'Industrial wastes in south-east Chicago: production and disposal, 1870–1970', *Environmental Review*, Summer.

Commission on Global Governance (1995) *Our Global Neighbourhood*, Oxford: Oxford University Press.

Commission on Neutrality Policy (1994) *Had There Been a War: Preparations for the Reception of Military Assistance 1949–69*, Stockholm: Statens Offentliga Utredningar.

Connca, K. (1992) 'Third World military industrialization and the evolving security system', in W. Sandholtz et al. (eds), *The Highest Stakes: The Economic Foundations of the Next Security System*, New York: Oxford University Press.

Connolly, W. E. (1991) 'Democracy territoriality', *Millennium*, 20.3.

Connolly, W. E. (1996) *The Ethos of Pluralization*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Contamine, P. (1984) *War in the Middle Ages*, Oxford: Blackwell.

Cornelius W and Bustamante, J. (eds) (1989) Mexican Migration to the United States: Origins, consewuences and Policy Options, La Jolla: Centre for US – Mexican Studies, University of California.

Cörvens, F. and Grip, A. de (1997) 'Explaining trade in industrialized countries by country-specific human capital endowments', *Economic Modelling*, 14.

Cowhey, P. F. (1990) 'The international telecommunications regime', *International Organization*, 44.

Cowling, K. and Sugden, R. (1996) 'Capacity, transnational and industrial strategy', in J. Michie and J. Grieve Smith (eds), *Creating Industrial Capacity*, Oxford: Oxford University Press.

Cox, R. (1996) 'Globalization, multilateralism and democracy', in R. Cox (ed.), *Approaches to World Order*, Cambridge: Cambridge University Press.

Cox, R. (1997) 'Economic globalization and the limits to liberal democracy', in McGrew 1997.

Crawford, J. (1979a) 'Decisions of British courts during 1979 involving questions of public or private international law', *British Year Book of International Law*, 50.

Crawford, J. (1979b) 'The international law standard in the statutes of Australia and the United Kingdom', *American Journal of International Law*, 73.

Crawford, J. (1994) *Democracy in International Law*, Inaugural lecture, Cambridge: Cambridge University Press.

Crawford, J. (1995) 'Prospects for an international criminal court', in M. D. A. Freeman and R. Halson (eds), *Current Legal Problems 1995*, 48, pt 2, collected papers, Oxford: Oxford University Press.

Crawford, J. and Marks, S. (1998) 'The global democracy deficit: an essay on international law and its limits', in Archibugi et al. 1998.

Creveld, M. van (1989) *Technology and War: From 2000 BC to the Present*, New York: Free Press.

Creveld, M. van (1991) *The Transformation of War*, New York: Free Press.

Creveld, M. van (1993) *Nuclear Proliferation and the Future of Conflict*, New York: Free Press.

Cronon, W. (1983) *Changes in the Land: Indians, Colonists and the Ecology of New England*, New York: Hill and Wang.

Cronon, W. (1991) *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West*, New York: Norton.
Crosby, A. (1972) *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492*, Westport: Greenwood.
Crosby, A. (1983) *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900–1900*, Cambridge: Cambridge University Press.
Cross, G. S. (1983) *Immigrant Workers in Industrial France*, Philadelphia: Temple University Press.
Crystal, D. (1997) *English as a Global Language*, Cambridge: Cambridge University Press.
Curtin, P. (1969) *The Atlantic Slave Trade: A Census*, Madison: University of Wisconsin Press.
Curtin, P. (1978) 'Post-war migrations in sub-Saharan Africa', in McNeil and Adams 1978.
Curtin, P. (1984) *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge: Cambridge University Press.
Curtin, P. (1997) 'Africa and global patterns of migration', in Wang 1997.
Dahl, R. A. (1989) *Democracy and its Critics*, New Haven: Yale University Press.
Daniels, P. (1993) *Service Industries in the World Economy*, Oxford: Blackwell.
Darby, M. and Lothian, J. (1983) *The International Transmission of Inflation*, Chicago: University of Chicago Press.
Dasmann, R. (1988) 'Towards a biosphere consciousnees', in Worster 1988.
D'Aveni, R. (1998) 'Hyper-competition closes in', *Financial Times*, Supplement: Mastering Global Business, Part 2 (Feb.).
Davis, C. (1993) *The Politics of Hazardous Waste*, Englewood Cliffs: Prentice Hall.
Davis, E. (1991) 'International diversification of institutional investors', *Journal of International Securities Markets*, 5.
Deardorff, A and Stern, M. (1986) *The Michigan Model of World Production and Trade*, Cambridge: MIT Press.
Deibert, R. (1997) *Parchment, Printing and Hypermedia*, New York: Columbia University Press.
De Jong, N. and Vos, R. (1995) 'Regional blocs or global markets? A world accounting approach to analyze trade and financial linkages', *Weltwirtschaftliches Archiv*, 131.
De Las Casas, Bartolomé (1992) *The Destruction of the Indies* (1552), Baltimore: Johns Hopkins University Press.
De Mello, L. (1997) 'Foreign direct investment in developing countries and growth', *Journal of Development Studies*, 34, no. 1.
Deng, G. (1997) 'The foreign staple trade of China in the pre-modern era', *International History Review*, 19, no. 2.
Derian, J. der (1987) *On Diplomacy: A Genealogy of Western Estrangement*, Oxford: Blackwell.
De Swann, A. (1991) 'Notes on the emerging global language system: regional, national and supranational', *Media, Culture and Society*, 13.
Deutsch, K. and Burrell, S. A. (1957) *Political Community and the North Atlantic Area*, Princeton: Princeton University Press.
Diamond, J. (1997) *Guns, Germs and Steel: A Short History of Everybody for the Last 13,000 Years*, London: Cape.
Diaz, B. (1963) *The Conquest of New Spain*, London: Penguin.
Dicken, P. (1998) *Global Shift* (3rd edn), London: Chapman.
Dickenson, D. (1997) 'Counting women in', in McGrew 1997.
Dinstein, Y. (1993) 'Rules of war', in J. Krieger (ed.), *The Oxford Companion to Politics of the World*, Oxford: Oxford University Press.
Directorate General X (1997) *Eurobarometer: Public Opinion in the European Union*, Report 47, Brussels: European Commission.

Dollar, D. and Wolff, E. (1993) *Competitiveness, Convergence and International Specialization*, Cambridge, Mass.: MIT Press.

Dominguez, K. (1993) 'The role of international organizations in the Bretton Woods system', in M. Bordo and B. Eichengreen (eds), *A Retrospective on the Bretton Woods System*, Chicago: University of Chicago Press.

Dominguez, K. and Frankel, J. (1993) *Does Foreign Exchange Intervention Work?*, Washington DC: Institute for International Economics.

Donnelly, J. (1993) *International Human Rights*, Boulder: Westview Press.

Donnelly, J. (1998) 'Human rights: a new standard of civilization?', *International Affairs*, 74, no. 1.

Dooley, M. and Isard, P. (1980) 'Capital controls, political risk, and deviations from interest rate parity', *Journal of Political Economy*, 88.

Downmunt, T. (ed.) (1991) *Channels of Resistance: Global Television and Local Empowerment*, London: BFI.

Doyle, M. (1986) *Empires*, New York: Cornell University Press.

Dugard, J. (1997) 'Obstacles in the way of an international criminal court', *Cambridge Law Journal*, 56.

Dunning, J. (1988) 'Changes in the level and structure of international production: the last one hundred years', in J. Dunning, *Explaining International Production*, London: Unwin Hyman.

Dunning, J. (1993a) *The Globalization of Business*, London: Routledge.

Dunning, J. (1993b) *Multinational Enterprises and the Global Economy*, Wokingham: Addison-Wesley.

Dunning, J. (1997) *Alliance Capitalism and Global Business*, London: Routledge.

Ecologist, The (1972) 'Blueprint for survival', *The Ecologist*, 2.

Economist (1996) 'The coming global tongue', *The Economist*, 21 Dec.

Economist Intelligence Unit (1994) 'Military aerospace', *The Economist*, 333.

Economist Intelligence Unit (1995) 'Change at the checkout: a survey of retailing', *The Economist*, 334.

Eichengreen, B. (1992) *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939*, New York: Oxford University Press.

Eichengreen, B. (1994a) 'History of the international monetary system', in F. van der Ploeg (ed.), *The Handbook of International Macroeconomics*, Oxford: Blackwell.

Eichengreen, B. (1994b) *International Monetary Arrangements for the Twenty-First Century*, Washington DC: Brookings Institution.

Eichengreen, B. (1996) *Globalizing Capital: A History of the International Monetary System*, Princeton: Princeton University Press.

Eichengreen, B. and Irwin, D. (1995) 'Trade blocs, currency blocs and the reorientation of world trade in the 1930s', *Journal of International Economics*, 38.

Eisenstadt, S. (1963) *The Political System of Empires*, New York: Free Press.

Emmer, P. (1993) 'Intercontinental migration as a world historical process', *European Review*, 1, no. 1.

EPAC (1996) 'Tariff reform and economic growth', Commission Paper 10, Economic Planning Advisory Commission, Canberra.

Ernst, D. (1997) 'From partial to systemic globalization: international production networks in the electronics industry', Working Paper 98, Berkeley Roundtable on the International Economy, University of California at Berkeley.

Evans, R. (1987) *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years, 1830–1910*, Oxford: Oxford University Press.

Evans, T. (1997) 'Democratization and human rights', in McGrew 1997.
Fagan, B. (1990) *The Journal from Eden: The Peopling of our World*, London: Thames and Hudson.
Falk, R. (1969) 'The interplay of Westphalian and Charter conceptions of the international legal order', in R. Falk and C. Black (eds), *The Future of the International Legal Order*, vol. 1, Princeton: Princeton University Press.
Falk, R. (1970) *The Status of Law in International Society*, Princeton: Princeton University Press.
Falk, R. (1975a) *A Global Approach to National Policy*, Cambridge: Harvard University Press.
Falk, R. (1975b) *A Study of Future Worlds*, New York: Free Press.
Falk, R. (1990) 'Economic Dimensions of global civilization', working paper prepared for the Cairo meeting of the Global Civilization Project, Center for International Studies, Princeton University.
Falk, R. (1995) *On Humane Governance: Toward a New Global Politics*, Cambridge: Polity Press.
FAO (1994) *Yearbook of Fisheries Statistics*, Rome: Food and Agriculture Organisation.
Fawcett, J. and Cariño, B. (eds) (1987) *Pacific Bridges: The New Immigration from Asia and the Pacific Islands*, New York: Centre for Migration Studies.
Feinstein, C. (1972) *National Income, Expenditure and Output in the United Kingdom, 1855–1968*, London: Cambridge University Press.
Feldstein, M. and Horioka, C. (1980) 'Domestic saving and international capital flows', *Economic Journal*, 90.
Fernández-Armesto, F. (1995) *Millennium*, London: Bantam.
Ferro, M. (1997) *Colonization: A Global History*, London: Routledge.
Fieldhouse, D. K. (1966) *The Colonial Empires: A Comparative Survey*, London: Weidenfeld and Nicolson.
Financial Times (1997) 'When capital collides with labour', *Financial Times*, 24 Oct.
Findlay, R. (1990) 'The „triangular trade" and the Atlantic economy of the eighteenth century', *Essays in International Finance*, no. 177, International Finance Section, Princeton University.
Fischer, R. (1963) *The Russian Fur Trade, 1550–1700*, Berkeley: University of California Press.
Fischman, B. C. and Moodie, M. L. (1989) 'Alliance armaments co-operation: toward a NATO industrial base', in D. G. Haglund (ed.), *The Defence Industrial Base and the West*, London: Routledge.
Fisher, J. (1989) *Mothers of the Disappeared*, London: Zed Books.
Fong, P. E. (1993) *Regionalisation and Labour Flows in Pacific Asia*, Paris: OECD.
FOOT, P. (1965) *Immigration and Race in British Politics*, Harmondsworth: Penguin.
Ford, A. (1989) 'International financial policy and the gold standard, 1870–1914', in P. Mathias and S. Pollard (eds), *The Cambridge Economic History of Europe, Volume VIII*, Cambridge: Cambridge University Press.
Forsyth, M. (1992) 'The tradition of international law', in T. Nardin and D. R. Mapel (eds), *Traditions of International Ethics*, Cambridge: Cambridge University Press.
Fox-Genovese, E. and Genovese, E. (1983) *Fruits of Merchant Capital: Slavery and Bourgeois Property in the Rise and Expansion of Capitalism*, Oxford: Oxford University Press.
Frank, A. G. and Gills, B. K. (eds) (1996) *The World Systems*, London: Routledge.
Frankel, J. (1993) *On Exchange Rates*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
Frankel, J. (ed.) (1994) *The Internationalization of Equity Markets*, Chicago: University of Chicago Press.
Frankel, J. and Chinn, M. (1993) 'Exchange rate expectations and the risk premium: tests for a cross section of 17 currencies', *Review of International Economics*, 1.

Frankel, J. and Froot, K. (1990) 'Chartists, fundamentalists and the demand for dollars', in A. Courakis and M. Taylor (eds), *Private Behaviour and Government Policy in Interdependent Economies*, Oxford: Oxford University Press.

Frankel, J. and MacArthur, A. (1988) 'Political versus currency premia in international real interest differentials', *European Economic Review*, 32.

Frankenstein, J. (1993) 'Peoples Republic of China', in Wulf 1993d.

Freeman, C. (1997) 'The national system of innovation in historical perspective', in Archibugi and Michie (1997b.

Freeman, G. (1979) *Immigrant Labour and Racial Conflict in Industrial Societies: The French and British Experiences, 1945–1975*, Princeton: Princeton University Press.

French, H. (1990) 'Clearing the air', in Brown et al. 1990.

Friedberg, A. L. (1991) 'The end of autonomy: the United States after five decades', *Daedalus*, 120.

Frieden, J. (1991) 'Invested interests: the politics of national economic policies in a world of global finance', *International Organization*, 45.

Frieden, J. A. and Rogowski, R. (1996) 'The impact of the international economy on national policies: an analytical overview', in Keohane and Milner 1996.

Friedmann, W. (1964) *The Changing Structure of International Law*, London: Stevens and Son.

Fukao, M. (1993) 'International integration of financial markets and the costs of capital', *Journal of International Securities Markets*, 7.

Fukao, M. (1995) *Financial Integration, Corporate Governance and the Performance of Multinational Corporations*, Washington DC: Brookings Institution.

Fukuyama, F. (1989) 'The end of history?', *National Interest*, 16.

Furnivall, J. S. (1948) *Colonial Policy and Practice*, Cambridge: Cambridge University Press.

Gagnon, J. and Unferth, M. (1995) 'Is there a world real interest rate?', *Journal of International Money and Finance*, 14.

Gansler, J. (1995) *Defense Conversion*, Boston: MIT Press.

Garcia, S. (ed.) (1993) *European Identity and the Search for Legitimacy*, London: Pinter.

Garrard, J. (1971) *The English and Immigration: A Comparative Study of the Jewish Influx*, London: Oxford University Press.

Garrett, G. (1996) 'Capital mobility, trade, and the domestic politics of economic policy', in Keohane and Milner 1996.

Garrett, G. and Lange, P. (1991) 'Political responses to interdependence: what's „left" for the left?', *International Organization*, 45.

Garrett, G. and Lange, P. (1996) 'Internationalization, institutions, and political change', in Keohane and Milner 1996.

Gellner, E. (1981) *Muslim Society*, Cambridge: Cambridge University Press.

Gereffi, G. (1994) 'The organization of buyer driven global commodity chains', in Gereffi and Korzeniewicz 1994.

Gereffi, G. and Korzeniewicz, M. (eds) (1994) *Commodity Chains and Global Capitalism*, Westport: Praeger.

Germain, R. (1997) *The International Organization of Credit*, Cambridge: Cambridge University Press.

Geyer, M. and Bright, C. (1995) 'World history in a global age', *American Historical Review*, 100.

Ghosh, A. (1995) 'International capital mobility amongst the major industrialized countries: too little or too much?', *Economic Journal*, 105.

Ghosh, B. (1996) 'Economic migration and the sending countries', in Broeck 1996.

Giddens, A. (1979) *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*, London: Macmillan.
Giddens, A. (1981) *A Contemporary Critique of Historical Materialism* vol. 1, London: Macmillan.
Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society*, Cambridge: Polity Press.
Giddens, A. (1985) *The Nation-State and Violence*, vol. 2 of *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Cambridge: Polity Press.
Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity Press.
Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-identity*, Cambridge: Polity Press.
Giddens, A. (1995) *Beyond Left and Right*, Cambridge: Polity Press.
Giddens, A. (1996) 'Globalization: a keynote address', *UNRISD News*, 15.
Gill, B. (1994) 'Arms acquisitions in East Asia', in *SIPRI Yearbook 1994*, Oxford: Taylor and Francis.
Gill, S. (1995) 'Globalization, market civilization, and disciplinary neoliberalism', *Millennium*, 24.
Gilpin, R. (1981) *War and Change in World Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
Gilpin, R. (1987) *The Political Economy of International Relations*, Princeton: Princeton University Press.
Gilroy, P. (1987) *There Ain't No Black in the Union Jack*, London: Hutchinson.
Gilroy, P. (1993) *The Black Atlantic*, London: Verso.
Gjerde, J. (1995) 'The Scandinavian migrants', in Cohen 1995.
Glebe, G. and O'Loughin, J. (1987) *Foreign Minorities in Continental European Cities*, Wiesbaden: Steiner.
Glennon, M. J. (1990) *Constitutional Diplomacy*, Princeton: Princeton University Press.
Goldblatt, D. (1996) *Social Theory and the Environment*, Cambridge: Polity Press.
Golini, A., Gerrano, G. and Heins, F. (1991) 'South–north migration with special reference to Europe', *International Migration*, June.
Golub, S. (1990) 'International capital mobility: net versus gross stocks and flows', *Journal of International Money and Finance*, 9.
Goodhart, C. (1985) *The Evolution of Central Banks*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
Goodman, J. (1997) 'The European Union: reconstituting democracy beyond the nation-state', in McGrew 1997.
Goody, J. (1986) *The Logic of Writing and the Organisation of Society*, Cambridge: Cambridge University Press.
Gopinath, P. (1997) 'Global production systems', paper delivered at the Conference on International Solidarity and Globalisation, Stockholm, 18 and 29 Oct.
Gordon, D. (1988) 'The global economy: new edifice or crumbling foundations?' *New Left Review*, 168.
Grabel, I. (1995) 'Speculation-led economic development: a post-Keynesian interpretation of financial liberalization programmes in the Third World', *International Review of Applied Economics*, 9.
Graham, E. (1996) *Global Corporations and National Governments*, Washington DC: Institute for International Economics.
Graham, G. (1997) *The Shape of the Past: A Philosophical Approach to History*, Oxford: Oxford University Press.
Gray, C. (1997) *Postmodern War*, London: Routledge.
Gray, J. (1996) *After Social Democracy*, London: Demos.
Gray, J. (1998) *False Dawn*, London: Granta.
Green, A. and Urquhart, M. (1976) 'Factor and commodity flows in the international economy of 1870–1914', *Journal of Economic History*, 36.

Green, N. (1985) '„Filling the void": immigration to France before World War I', in Hoerder 1985.
Greenpeace (1990) *The International Trade in Toxic Wastes: An International Inventory*, Washington: Greenpeace International.
Greenpeace (1993) *The International Trade in Toxic Wastes: An International Inventory*, Washington: Greenpeace International. Greenwood, C. (1993) 'Is there a right of humanitarian intervention?', *The World Today*, Feb.
Gregorio, J. de, Giovannini, A. and Wolf, H. (1994) 'International evidence on tradables and nontradables inflation', *European Economic Review*, 38.
Greider, W. (1997) *One World, Ready or Not: The Manic Logic of Global Capitalism*, New York: Simon Schuster.
Grove, E. (1997) *Ecology, Climate and Empire: Colonial and Global Environmental History 1400–1940*, London: White House Press.
Grugel, J. (1996) 'Latin America and the remaking of the Americas', in A. Gamble and A. Payne (eds), *Regionalism and World Order*, London: Macmillan.
Guéhenno, J. M. (1995) *The End of the Nation-State*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
Gustavsson, P., Hansson, P. and Lundberg, L. (1997) 'Technical progress, capital accumulation and international competitiveness', in J. Fagerberg et al. (eds), *Technology and International Trade*, Cheltenham: Edward Elgar.
Gyory, M. and Glas, G. (1994) *Statistics on the Film Industry in Europe*, Brussels: European Centre for Research and Information on Film and Television.
Haas, E. (1990) *When Knowledge is Power: Three Models of Change in International Organisations*, Berkeley: University of California Press.
Haas, P. (1990) *Saving the Mediterranean: The Politics of International Environmental Cooperation*, New York: Columbia University Press.
Haas, P. (1992) 'Introduction: epistemic communities and international policy coordination', *International Organization*, 43.
Haas, P. (1993) 'Protecting the Baltic and North Seas', in Haas et al. 1993.
Haas, P., Keohane, R. and Levy, M. (eds) (1993) *Institutions for the Earth: Sources of Effective International Environmental Protection*, Cambridge: MIT Press.
Haggard, S. and Maxfield, S. (1996) 'The political economy of financial internationalization in the developing world', in Keohane and Milner 1996.
Haglund, D. G. (1989) 'Techno-nationalism and the contemporary debate over the American defence industrial base', in D. G. Haglund (ed.), *The Defence Industrial Base and the West*, London: Routledge.
Haigh, N. (1990) *EEC Environmental Policy and Britain* (2nd edn), London: Longman.
Haigh, N. (1992) 'The EC and international environmental policy', in Hurrell and Kingsbury 1992.
Hall, J. A. (1986) *Powers and Liberties: The Causes and Cinsequences of the Rise of the West*, London: Penguin.
Hall, J. A. (1996) *International Orders: An Historical Sociology of State, Regime, Class and Nation*, Cambridge: Polity Press.
Ham, R. and Mowery, D. (1997) 'The United States of America', in J. Dunning (ed.), *Governments, Globalization and International Business*, Oxford: Oxford University Press.
Hamelink, C. (1988) *Cultural Autonomy in Global Communication*, London: Longman.
Hamelink, C. (1995) *World Communication: Disempowerment and Self-Empowerment*, London: Zed Books.

Hamilton, K. and Langhorne, R. (1995) *The Practice of Diplomacy*, London: Routledge.
Hannertz, U. (1990) 'Cosmopolitans and locals in world culture', *Theory, Culture and Society*, 7.
Hannigan, J. (1995) *Environmental Sociology: A Social Contructivist Perspective*, London: Routledge.
Hanson, J. (1980) *Trade in Transition: Exports from the Third World, 1840–1900*, New York: Academic Press.
Hansson, P. and Henrekson, M. (1994) 'Catching-up in industrialized countries', *Journal of International Trade and Economic Development*, 3.
Harkavy, R. (1975) *The Arms Trade and International Systems*, New York: Ballinger.
Harkavy, R. (1989) *Bases Abroad: The Global Foreign Military Presence*, Oxford: Oxford University Press.
Harkavy, R. (1994) 'The changing international system and the arms trade', *Annals of the American Association of Political and Social Science (AAPSS)*, 535.
Harrigan, J. (1993) 'OECD imports and trade barriers in 1983', *Journal of International Economics*, 35.
Harris, G. (1990) *The Dark Side of Europe: The Extreme Right Today*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*, Oxford: Blackwell.
Hassiz, R. (1985) *Trade, Tribute and Transportation: The Sixteenth Century Political Economy of the Valley of Mexico*, Norman: University of Oklahoma Press.
Hatzius, J. (1997a) 'Domestic jobs and foreign wages: labour demand in Swedish multinationals', Discussion Paper 337, LSE Centre for Economic Performance, London.
Hatzius, J. (1997b) 'Foreign direct investment, capital formation and labour costs: evidence from Britain and Germany', Discussion Paper 336, LSE Centre for Economic Performance, London.
Hawthorn, G. (1993) 'Sub-Saharan Africa', in Held 1993.
Hayek, F. A. (1960) *The Constitution of Liberty*, London: Routledge and Kegan Paul.
Headrick, D. R. (1981) *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*, Oxford: Oxford University Press.
Headrick, D. R. (1988) *The Tentacles of Progress: Technology Transfer in the Age of Imperialism, 1850–1940*, Oxford: Oxford University Press.
Hecht, S. and Cockburn, A. (1989) *The Fate of the Forest: Developers, Destroyers and Defenders of the Amazon*, London: Verso.
Helbling, T. and Wescott, R. (1995) 'The global real interest rate', in *Staff Studies for the World Economic Outlook*, Washington: International Monetary Fund.
Held, D. (1989) *Political Theory and the Modern State*, Cambridge: Polity Press.
Held, D. (1991) 'Democracy, the nation-state, and the global system', in D. Held (ed.), *Political Theory Today*, Cambridge: Polity Press.
Held, D. (1992) 'The development of the modern state', in S. Hall and B. Gieben (eds), *Formations of Modernity*, Cambridge: Polity Press.
Held, D. (ed.) (1993) *Prospects for Democracy: North, South, East, West*, Cambridge: Polity Press.
Held, D. (1995) *Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance*, Cambridge: Polity Press.
Held, D. (1996) *Models of Democracy* (2nd edn), Cambridge: Polity Press.
Held, D. and McGrew, A. G. (1993) 'Globalization and the liberal democratic state', *Government and Opposition*, 28.
Helleiner, E. (1994) *States and the Re-emergence of Global Finance*, Ithaca: Cornell University Press.

Helleiner, E. (1997) 'Braudelian reflections on economic globalization: the historian as pioneer', in S. Gill and J. Mittleman (eds), *Innovation and Transformation in International Studies*, Cambridge: Cambridge University Press.

Helpman, E. and Krugman, P. (1985) *Market Structure and Foreign Trade*, Cambridge, Mass.: MIT Press.

Hepworth, M. (1989) *The Geography of the Information Economy*, London: Balhaven Press.

Herbert, U. (1990) *A History of Foreign Labour in Germany, 1880–1980: Seasonal Workers, Forced Labourers, Guest Workers*, Ann Arbour: University of Michigan Press.

Herman, E. S. and McChesney, R. W. (1997) *The Global Media: The New Missionaries of Corporate Capitalism*, London: Cassell.

Herz, J. H. (1976) *The Nation-State and the Crisis of World Politics*, New York: McKay.

Higham, R. (1981) 'Complex skills and skeletons in the military industrial relations in Great Britain', in B. F. Cooling (ed.), *War, Business and World Military-Industrial Complexes*, London: National University Press.

Hines, C. and Lang, T. (1993) *The New Protectionism*, London: Earthscan.

Hinrichsen, D. (1990) *Our Common Seas: Coasts in Crisis*, London: Earthscan.

Hintze, O. (1975) *Historical Essays*, New York: Oxford University Press.

Hirst, P. (1997) 'The global economy: myths and realities', *International Affairs*, 73.

Hirst, P. and Thompson, G. (1996a) 'Globalization: ten frequently asked questions and some surprising answers', *Soundings*, 4.

Hirst, P. and Thompson, G. (1996b) *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance*, Cambridge: Polity Press.

Hobsbawm, E. (1969) *Industry and Empire*, London: Pelican.

Hobsbawm, E. (1990) *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hobsbawm, E. (1994) *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991*, London: Michael Joseph.

Hobsbawm, E. and Ranger, T. (eds) (1983) *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hodgson, M. G. S. (1993) 'The interrelations of societies in history', in E. Burke III (ed.), *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam and World History*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hoekman, E. and Karsenty, G. (1992) 'Economic development and international transactions in services', *Development Policy Review*, 10.

Hoekman, E. and Kostecki, G. (1995) *The Political Economy of the World Tranding System: From GATT to WTO*, Oxford: Oxford University Press.

Hoerder, D. (ed.) (1985) *Labour Migration in the Atlantic Economies in Crisis*, London: Earthscan.

Hollifield, J. F. (1992) *Immigrants, Markets and States: The Political Economy of Postwar Europe*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Holsti, K. J. (1991) *Peace and War: Armed Conflicts and International Order 1648–1989*, Cambridge: Cambridge University Press.

Homze, E. (1967) *Foreign Labour in Nazi Germany*, Princeton: Princeton University Press.

Homze, E. M. (1991) 'The German military industrial complex', in B. F. Cooling (ed.), *War, Business and World Military-Industrial Complexes*, London: National University Press.

Hood, S. and Young, S. (1997) 'The United Kingdom', in J. Dunning (ed.), *Governments, Globalization and International Business*, Oxford: Oxford University Press.

Hoogvelt, A. (1997) *Globalisation and the Postcolonial World: The New Political Economy of Development*, London: Macmillan.

Hoskins, W. G. (1977) *The Making of the English Landscape*, London: Hodder and Stoughton.
Howard, M. (1981) *War and the Liberal Conscience*, Oxford: Oxford University Press.
Howard, M. (1984) 'The military factor in European expansion', in H. Bull and A. Watson (eds), *The Expansion of International Society*, Oxford: Oxford University Press.
Howard, M., Andreopoulos, G. and Shulman, M. (eds) (1994) *The Laws of War: Constraints on Warfare in the Western World*, New Haven: Yale University Press.
Howells, J. and Wood, M. (1993) *The Globalisation of Production and Technology*, London: Belhaven Press.
Hu, W. (1992) 'Global corporations are national firms with international operations', *California Management Review*, 34.
Huebner, B. (1989) 'The importance of arms exports and armament cooperation for the West German defence industrial base" in D. G. Haglund (ed.), *The Defence Industrial Base and the West*, London: Routledge.
Hufbauer, G. (1991) 'World economic integration: the long view', *International Economic Insights*, 2, no. 3.
Hui, Ong Jin (1995) 'Chinese indentured labour', in Cohen 1995.
Hung, M. and Morencos, E. (1990) *World Record Sales, 1969–1990*, London: IFPI.
Hunt, E. (1994) *The Medieval Super-companies: A Study of the Peruzzi Company of Florence*, Cambridge: Cambridge University Press.
Hunter, L. and Markusen, J. (1988) 'Per-capita income as a determinant of trade', in R. Feenstra (ed.), *Empirical Methods for International Trade*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
Huntington, S. P. (1991) *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman: University of Oklahoma Press.
Huntington, S. P. (1996) *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Simon and Schuster.
Hurrell, A. (1994) 'A crisis of ecological viability? Global environmental change and the nation-state', *Political Studies*, 42.
Hurrell, A. and Kingsbury, B. (eds) (1992) *The International Politics of the Environment*, Oxford: Oxford University Press.
Hurrell, A. and Woods, N. (1995) 'Globalization and inequality', *Millennium*, 2.
Ichino, A. (1993) 'The economic impact of immigration on the host country', in Luciani 1993.
IDATE (1993) *Media and Cultural Industries*, London: Institut de L'Audiovisuel et des Télécommunications en Europe.
IFPI (1994) *The Recording Industry in Numbers, 1994*, London: International Federation of Phonographic Industries.
Ikegami-Andersson, M. (1992) *The Military Industrial Complex: The Cases of Sweden and Japan*, Andershot: Dartmouth.
Ikegami-Andersson, M. (1993) 'Japan', in Wulf 1993d.
ILO/UNDP (1988) *Agenda for Policy: Asian Migration Project*, Bangkok: International Labour Organization.
Imber, M. (1997) 'Geo-governance without democracy? Reforming the UN system', in McGrew 1997.
IMF (1988) 'International financial statistics supplement on trade statistics', *Supplement 15*, Washington DC: International Monetary Fund.
IMF (1993) *Balance of Payments Manual*, Washington DC: Inernational Monetary Fund.
IMF (1994) *International Capital Markets: Development, Prospects and Policy Issues*, Washington DC: International Monetary Fund.

IMF (1995) *International Capital Markets: Development, Prospects and Policy Issues*, Washington DC: International Monetary Fund.
IMF (1996) *International Capital Markets: Development, Prospects and Policy Issues*, Washington DC: International Monetary Fund.
IMF (1997a) *Exchange Arrangements and Exchange Restrictions: Annual Report 1997*, Washington DC: International Monetary Fund.
IMF (1997b) *World Economic Outlook: Globalization – Challenges and Opportunities*, Washington DC: International Monetary Fund.
IMF (1998a) 'Summary of reports on the international financial architecture', Washington DC (www.imf.org).
IMF (1998b) *International Financial Statistics Yearbook*, Washington DC: International Monetary Fund.
IPCC (International Panel on Climate Change) (1990) *Climate Change: The IPCC Scientific Assessment*, Cambridge: Cambridge University Press.
Irwin, D. (1993) 'Multilateral and bilateral trade liberalization in the world trade system: an historical perspective', in J. de Melo and A. Panagariya (eds), *New Dimensions in Regional Integration*, Cambridge: Cambridge University Press.
Isserlis, L. (1938) 'Tramp shipping cargoes and freights', *Journal of the Royal Statistical Society*, 101.
ITU (1993) *Yearbook of Common Carrier Telecommunication Statistics*, Geneva: International Telecommunication Union.
ITU (1994a) *Direction of Traffic: International Telephone Traffic 1994*, Geneva: International Telecommunication Union.
ITU (1994b) *World Telecommunication Development Report 1994*, Geneva: International Telecommunication Union.
Jackson, J. (1989) *The World Trading System*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
Jacobs, M. (1991) *The Green Economy*, London: Pluto.
Jacquemin, A. and Sapir, A. (1988) 'European integration or world integration?' *Weltwirtschaftliches Archiv*, 124.
Jasani, B. and Lee, C. (1984) *Countdown to Space War*, London: Taylor and Francis/SIPRI.
Jenks, C. (1963) *Law, Freedom and Welfare*, London: Stevens and Son.
Jervis, R. (1997) *System Effects*, Princeton: Princeton University Press.
Jessop, B. (1997) 'Capitalism and its future: remarks on regulation, government and governance', *Review of International Political Economy*, 4.3.
Johansson, O. (1967) *The Gross Domestic Product of Sweden and its Composition*, Stockholm: Almqvist and Wicksell.
Johnson, D. and Siklos, P. (1996) 'Political and economic determinants of interest rate behaviour: are central banks different?', *Economic Inquiry*, 34.
Johnson, K. and Williams, M. (1981) *Illegal Aliens in the Western Hemisphere*, New York: Praeger.
Joll, J. (1984) *The Origins of the First World War*, London: Longmans.
Jones, G. (1993) *British Multinational Banking, 1830–1990*, Oxford: Oxford University Press.
Jones, G. (1996) *The Growth of International Business*, London: Routledge.
Jones, R. J. B. (1995) *Globalization and Interdependence in the International Political Economy*, London: Frances Pinter.
Jonquičres, G. de (1998) 'Rules for regulators', *Financial Times*, 2 Mar.
Joyce, J. (1993) 'The globalization of music: expanding spheres of influence', in Mazlish and Buultjens 1993.

Julius, D. (1990) *Global Companies and Public Policy*, London: Pinter.
Juselius, K. (1996) 'An empirical analysis of the changing role of the German Bundesbank after 1983', *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 58.
Kaldor, M. (1998) 'Reconceptualizing organized violence', in Archibugi et al. 1998.
Kaldor, M. and Falk, R. (eds) (1987) *Dealignment*, Oxford: Blackwell.
Kapler, J. (1997) 'The theory of transnational firms: an empirical reassessment', *International Review of Applied Economics*, 11.
Kapstein, E. B. (1994a) 'America's arms trade monopoly', *Foreign Affairs*, May.
Kapstein, E. B. (1994b) *Governing the Global Economy: International Finance and the State*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Kapstein, E. B. (1996) 'Workers in the world economy', *Foreign Affairs*, 75.
Kearns, G. (1993) 'Fin de sičcle geopolitics', in P. J. Taylor (ed.), *Political Geography of the Twentieth Century*, London: Belhaven Press.
Kegley, C. W. And Raymond, G. (1994) *A Multipolar Peace? Great-Power Politics in the Twenty-First Century*, New York: St Martins Press.
Kegley, C. W. And Wittkopf, E. R. (1989) *World Politics*, London: Macmillan.
Kelly, R. (1995) 'Derivatives: a growing threat to the international financial system', in J. Michie and J. Grieve Smith (eds), *Managing the Global Economy*, Oxford: Oxford University Press.
Kemp, R. (1992) *The Politics of Radioactive Waste Disposal*, Manchester: Manchester University Press.
Kennedy, P. (1988) *The Rise and Fall of the Great Powers*, London: Unwin Hyman.
Kenwood, A. and Lougheed, L. (1989) *The Growth of the International Economy, 1820–1960*, London: Allen and Unwin.
Keohane, R. O. (1984a) *After Hegemony*, Princeton: Princeton University Press.
Keohane, R. O. (1984b) 'The world political economy and the crisis of embedded liberalism', in J. H. Goldthorpe (ed.), *Order and Conflict in Contemporary Capitalism*, Oxford: Oxford University Press.
Keohane, R. O. (1995) 'Hobbes' dilemma and institutional change in world politics: sovereignty in international society', in H. H. Holm and G. Sorensen (eds), *Whose World Order?*, Boulder: Westview Press.
Keohane, R. O. and Hoffmann, S. (eds) (1990) *The New European Community*, Oxford: Westview Press.
Keohane, R. O. and Milner, H. V. (eds) (1996) *Internationalization and Domestic Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
Keohane, R. O. and Nye, J. (1977) *Power and Interdependence*, Boston: Little Brown.
Khan, L. A. (1996) *The Extinction of the Nation-State: A World without Borders*, The Hague: Kluwer Law International.
Kidron, M. and Segal, R. (1995) *The State of the World Atlas* (5th edn), London: Penguin.
Kidron, M. and Smith, D. (1983) *The War Atlas*, London: Pan.
Killick, T. (1995) *IMF Programmes in Developing Countries*, London: Routledge.
Kim, S. S. (1984) 'Global violence and a just world order', *Journal of Peace Research*, 21.
Kindleberger, C. (1967) *Europe's Postwar Growth: The Role of Labour Supply*, New York: Oxford University Press.
King, R. (ed.) (1993a) *Mass Migration In Europe; The Legacy and the Future*, London: Belhaven Press.
King, R. (ed.) (1993b) *The New Geography of European Migrations*, London: Belhaven Press.
King, R. (1995) 'Migration, Globalization and Place', in Massey and Jess 1995.
King, R. and Rybaczuk, K. (1993) 'Southern Europe and the international division of labour', in King 1993b.

Kitson, M. and Michie, J. (1995) 'Trade and growth: a historical perspective', in J. Michie and J. Grieve Smith (eds), *Managing the Global Economy*, Oxford: Oxford University Press.

Klein, B. S. (1994) *Strategic Studies and World Order*, Cambridge: Cambridge University Press.

Korajczyk, R. (1996) 'A measure of stock market integration for developed and emerging markets', *World Bank Economic Review*, 10.

Korten, D. (1995) *When Corporations Rule the World*, New York: Berett-Koehler.

Korzeniewicz, M. (1994) 'Commodity chains and marketing strategies', in Gereffi and Korzeniewicz 1994.

Krasner, S. (1983) *International Regimes*, Ithaca: Cornell University Press.

Krasner, S. (1993) 'Economic interdependence and independent statehood', in R. H. Jackson and A. James (eds), *States in a Changing World*, Oxford: Oxford University Press.

Krasner, S. (1995) 'Compromising Westphalia', *International Security*, 20, no. 3.

Krause, K. (1992) *Arms and the State: Patterns of Military Production and Trade*, Cambridge: Cambridge University Press.

Kravis, I. and Lipsey, R. (1992) 'Sources of competitiveness of the United States and of its multinational firms', *Review of Economics and Statistics*, 74.

Kritz, M. (ed.) (1983) *US Immigration and Refugee Policy*, Lexington: Lexington Books.

Krol, R. (1996) 'International capital mobility: evidence from panel data', *Journal of International Money and Finance*, 15.

Krugman, P. (1995) 'Growing world trade: causes and consequences', *Brookings Papers on Economic Activity*, pp. 327–62.

Krugman, P. (1996) *Pop Internationalism*, Boston: MIT Press.

Kulischer, E. (1948) *Europe on the Move: War and Population Changes, 1917–1947*, New York: Columbia University Press.

Kurzer, P. (1993) *Business and Banking: Political Change and Economic Integration in Western Europe*, Ithaca: Cornell University Press.

Kuznets, S. (1967) 'Quantitative aspects of the economic growth of nations: X. Level and structure of foreign trade: long term trends', *Economic Development and Cultural Change*, 15.

Lamb, H. H. (1977) *Climate: Past, Present and Future* (2 vols), London: Methuen.

Lash, S. and Urry, J. (1994) *Economies of Signs and Spaces*, London: Sage.

Latham, A. (1986) 'The international trade in rice and wheat since 1868: a study in market integration', in W. Fischer, R. McInnis and J. Schneider (eds), *The Emergence of a World Economy 1500–1914*, Wiesbaden: Steiner.

Laurance, E. J. (1992) *The International Arms Trade*, New York: Lexington.

Lawrence, R. (1994) 'Multinationals, trade and labour', Discussion Paper 4836, National Bureau of Economic Research, New York.

Lawrence, R. (1996) *Single World, Divided Nations? International Trade and OECD Labor Markets*, Washington DC: Brookings Institution.

League of Nations (1942) *The Network of World Trade*, Geneva: League of Nations.

Leamer, E. (1996) 'Wage inequality from international competition and technological change', *American Economic Review*, 86.

Lee, J. (1978) 'Migration and expansion in Chinese history', MsNeill and Adams 1978.

Leggett, J. (ed.) (1990) *Global Warming: The Greenpeace Report*, Oxford: Oxford University Press.

Leifer, M. (1996) *The ARF*, Adelphi Paper 302, London:IISS.

Leonard, H. (ed.) (1985) *Divesting Nature's Capital: The Political Economy of Environmental Abuse in the Third World*, New York: Holmes and Meier.

Leonard, M. (1998) *Making Europe Popular: The Search for European Identity*, London: Demos.
Levathes, L. (1994) *When China Ruled the Seas: The Treasure Fleet of the Dragon Trone 1405–1433*, Oxford: Oxford University Press.
Levy, M. (1993) 'European acid rain: the power of tote board diplomacy', in P. Haas et al. 1993.
Lévy-Leboyer, M. and Bourguignon, F. (1990) *The French Economy in the Nineteenth Century*, Cambridge: Cambridge University Press.
Liebes, T. and Katz, E. (1993) *The Export of Meaning: Cross-Cultural Readings of Dallas*, Cambridge: Polity Press.
Light, I. and Bonacich, E. (1988) *Immigrant Enterpreneurs*, Berkeley: University of California Press.
Linkarter, A. (1996) 'Citizenship and sovereignty in the post-Westphalian state', *European Journal of International Relations*, 2.
Linklater, A. (1998) *The Transformation of Political Community*, Cambridge: Polity Press.
Linklater, A. and MacMillan, J. (1995) 'Boundaries in queation', in J. MacMillan and A. Linklater (eds), *Boundaries in Question*, London: Frances Pinter.
Lipsey, R., Blomström, M. and Ramstetter, E. (1995) 'Internationalized production in world output', Discussion Paper 5385, National Bureau of Economic Research, New York.
Lipson, C. (1985) *Standing Guard: Protecting Foreign Capital in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Berkeley: University of California Press.
Lithman, E. (1987) *Immigration and Immigrant Policy in Sweden*, Stockholm: Swedish Institute.
Liu, P. and Tanner, E. (1996) 'International intertemporal solvency in industrialized countries', *Southern Economic Journal*, 62.
Lloyd, P. (1992) 'Regionalism and world trade', *OECD Economic Studies*, no. 18.
Luard, E. (1977) *International Agencies: The Framework of Interdependence*, London: Macmillan.
Luard, E. (1990) *The Globalization of Politics*, London: Macmillan.
Lucassen, J. (1987) *Migrant Labour in Europe, 1600–1900*, London: Croom Helm.
Lucassen, J. (1995) 'Emigration to the Dutch colonies and the USA', in Cohen 1995.
Luciani, G. (ed.) (1993) *Migration Policies in Europe and The United States*, Dordrecht: Kluwer.
Lukes, S. (1974) *Power: A Radical View*, London: Macmillan.
McCann, D. (1995) *Small States, Open Markets and the Organisation of Business Interests*, Aldershot: Dartmouth Press.
McCormick, J. (1989) *Reclaiming Paradise: The Global Environmental Movement*, Bloomington: Indiana University Press.
McCullagh, C. B. (1998) *The Truth of History*, London: Routledge.
McEvedy, C. and Jones, R. (1978) *Atlas of World Population History*, Harmondsworth: Penguin.
McFail, M. and Goldeier, J. M. (1992) 'A tale of two worlds: core and periphery in the post-Cold War era', *International Organization*, 46.
McGoodwin, J. (1990) *Crisis in the World's Fisheries: Poeple, Problems and Policies*, Stanford: Stanford University Press.
McGrew, A. G. (1988) 'Conceptualizing global politics', unit 1 in A. G. McGrew (ed.), *Global Politics*, Milton Keynes: Open University.
McGrew, A. G. (1992) 'Conzeptualizing global politics', in McGrew and Lewis et al. 1992.
McGrew, A. G. (ed.) (1997) *The Transformation of Democracy? Globalization and Territorial Democracy*, Cambridge: Polity Press.
McGrew, A. G. and Brook, C. (eds) (1998) *Aisa-Pacific in the New World Order*, London: Routledge.
McGrew, A. G. and Lewis, P. G. et al. (1992) *Global Politics*, Cambridge: Polity Press.

MacKenzie, D. (1993) *Inventing Accuracy: A Historical Sociology of Nuclear Missile Guidance*, Boston: MIT Press.
McKeown, T. (1991) 'A liberal trade order? The long-run pattern of imports to the advanced capitalist states', *International Studies Quarterly*, 35.
McNeill, W. H. (1963) *The Rise of the West: A History of the Human Community*, Chicago: Chicago University Press.
McNeill, W. H. (1976) *Plagues and Peoples*, New York: Doubleday.
McNeill, W. H. (1978) 'Human migration: an historical overview', in McNeill and Adams 1978.
McNeill, W. H. (1982) *The Pursuit of Power*, Oxford: Blackwell.
McNeill, W. H. (1995) 'The „rise of the West" after twenty-five years', in S. K. Sanderson (ed.), *Civilizations and World Systems*, Walnut Creek: Altamira.
McNeill, W. H. and Adams, R. S. (eds) (1978) *Human Migration: Patterns and Policies*, Bloomington: Indiana University Press.
Maddison, A. (1991) *Dynamic Forces in Capitalist Development*, Oxford: Oxford University Press.
Magnusson, L. (1994) *Mercantilism*, London: Routledge.
Malmans, K. (1982) 'Phonograms and cultural policy in Sweden', in K. Blaukopf (ed.), *ThePhonogram in Cultural Communication*, Vienna: Springer-Verlag.
Mancini, G. (1990) 'The making of a constitution for Europe', in Keohane and Hoffmann 1990.
Mann, M. (1986) *The Sources of Social Power*, vol. 1: *A History of Power from the Beginning to AD 1760*, Cambridge: Cambridge University Press.
Mann, M. (1993) *The Sources of Social Power*, vol. 2: *The Rise of Classes and Nation-States, 1760–1914*, Cambridge: Cambridge University Press.
Mann, M. (1997) 'Has globalization ended the rise and rise of the nation-state?', *Review of International Political Economy*, 4.
Mansbach, R. W., Ferguson, Y. H. and Lampert, D. E. (1976) *The Web of World Politics*, Englewood Cliffs: Prentice Hall.
Marks, S. and Richardson, P. (eds) (1984) *International Labour Migration: Historical Perspectives*, London: Temple Smith.
Markusen, J. Y. and Yudken, A. (1992) *Dismantling the Cold War Economy*, New York: Basic Books.
Marston, R. (1993) 'Interest diffferentials under Bretton Woods and the post-Bretton Woods float', in M. Bordo and B. Eichengreen (eds), *A Retrospective on the Bretton Woods System*, Chicago: University of Chicago Press.
Matrston, R. (1995) *International Financial Integration: A Study of Interest Differentials between the Major Industrial Countries*, Cambridge: Cambridge University Press.
Martin, J. (1986) *The Treasure of the Land of Darkness: The Fur Trade and its Significance in Mediaeval Russia*, Cambridge: Cambridge University Press.
Martin, P. L. (1991) 'Labour migration in Asia: conference report', *International Migration Review*, 25.1.
Massey, D. and Jess, P. (eds) (1995) *A Place in the World? Culture, Places and Globalisation*, Oxford: Oxford University Press.
Mazlich, B. and Buultjens, R. (eds) (1993) *Conceptualizing Global History*, Boulder: Westview Press.
Meadows, D. et al. (1972) *Limits to Growth*, London: Earth Island.
Melosi, M. (ed.) (1985) *Pollution and Reform in American Cities, 1870–1930*, Austin: University of Texas Press.
Meyer, J. et al. (1997) 'The structuring of a world environmental regime, 1870–1990', *International Organisations*, 5(4).

Meyrowitz, J. (1985) *No Sense of Place*, Oxford: Oxford University Press.
Michalet, C. A. (1997) 'France', in J. Dunning (ed.), *Governments, Globalization and International Business*, Oxford: Oxford University Press.
Millar, F. el al. (1967) *The Roman Empire and its Neighbours*, London: Weidenfield and Nicolson.
Miller, D. (1994) *Modernity – An Ethnographic Approach: Dualism and Mass Consumption in Trinidad*, Oxford: Berg.
Miller, M. (1995) *The Third World In Global Environmental Politics*, Milton Keynes: Open University Press.
Milner, H. (1989) *Resisting Protectionism: Global Industries and the Politics of International Trade*, Princeton: Princeton University Press.
Milner, H. V. and R. O. Keohane (1996) 'Internationalization and domestic politics', in Keohane and Milner 1996.
Minami, R. (1994) *The Economic Development of Japan*, Basingstoke: Macmillan.
Minford, P., Riley, J. and Nowell, E. (1997) 'Trade, technology and labor markets in the world economy', *Journal of Development Studies*, 34.
Ministry of Foreign Affairs (1971) *Development of Overseas Japanese* (2 vols), Tokyo: Ministry of Foreign Affairs.
Mitchell, B. (1975) *European Historical Statistics, 1750–1970*, London: Macmillan.
Mitchell, B. (1983) *International Historical Statistics: The Americas and Australasia*, London: Macmillan.
Mitchell, B. (1992) *International Historical Statistics: Europe, 1750–1988*, London: Macmillan.
Mitchell, R. (1993) 'International oil pollution of the oceans', in Haas et al. 1993.
Modelski, G. (1972) *Principles of World Politics*, New York: Free Press.
Montiel, P. (1994) 'Capital mobility in developing countries', *World Bank Economic Review*, 8.
Moravcsik, A. (1991) 'The European armaments industry at the crossroads', *Survival*, 33.
Morawska, E. and Spohn, W. (1997) 'Moving Europeans in the globalizing world: contemporary migrations in a historical-comparative perspective (1955–1994 vs 1870–1914)', in Wang 1997.
Morgenstern, O. (1959) *International Financial Transactions and Business Cycles*, Princeton: Princeton University Press.
Morgenthau, H. (1967) *Politics among Nations*, New York: Knopf.
Mörner, M. (1976) 'Spanish migration to the New World prior to 1810: a report on the state of research', in F. Chiappelli (ed.), *First Images of America*, Berkeley: University of California Press.
Morris, B. (1987) *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947–1949*, Cambridge: Cambridge University Press.
Morris, C. T. and Adelman, I. (1988) *Comparative Patterns of Economic Development, 1850–1914*, Baltimore: John Hopkins University Press.
Morse, E. (1976) *Modernization and the Transformation of International Relations*, New York: Free Press.
Moshirian, E. (1994) 'Trade in financial services', *World Economy*, 17.
Mowery, D. and Oxley, J. (1997) 'Inward technology transfer and competitiveness', in Archibugi and Michie 1997b.
Mueller, J. (1989) *Retreat from Doomsday: The Obsolescence of Major War*, New York: Basic Books.
Murphy, A. B. (1996) 'The sovereign state system as a political-territorial ideal: historical and contemporary considerations', in T. J. Biersteker and C. Weber (eds), *State Sovereignty as Social Construct*, Cambridge: Cambridge University Press.
Murphy, C. (1994) *International Organization and International Change: Global Governance since 1850*, Cambridge: Polity Press.

Myers, N. (1986) *The Primary Source: Tropical Forests and our Futures*, New York: Norton.
Myers, N. (1993a) 'Environmental refugees in a globally warmed world', *Biosciense*, 43.
Myers, N. (1993b) *Ultimate Security: The Environmental Basic of Political Security*, New York: Norton.
Narula, R. (1996) *Multinational Investment and Economic Structure: Globalization and Competitiveness*, London: Routledge.
National Science Board (1989) *Loss of Biological Diversity: A Global Crisis Requiring International Solutions*, Washington: National Science Foundation.
Neal, L. (1990) *The Rise of Financial Capitalism: International Capital Markets in the Age of Reason*, Cambridge: Cambridge University Press.
Nectoux, F. and Dudley, N. (1987) *A Hard Wood Story: Europe's Involvement in the Tropical Timber Trade*, London: Friends of the Earth.
Nectoux, F. and Kuroda, Y. (1989) *Timber from the South Seas: An Analysis of Japan's Tropical Timber Trade and its Environmental Impact*, Gland: WWF International.
Nef, J. (1977) 'An early energy crisis and its consuquences', *Scientific American*, 237.
Negus, K. (1993) 'Global harmonies and local discords: transnational policies and practices in the European recording industry', *European Journal of Communication*, 8.
Neunreither, K. (1993) 'Subsidiarity as a guiding principle for European Community activities', *Government and Opposition*, 28.
Neven, D. and Röller, L. H. (1991) 'European integration and trade flows', *European Economic Review*, 35.
Newman, S. G. (1984) 'International stratification and Third World military industries', *International Organization*, 38, no. 1.
Nierop, T. (1994) *Systems and Regions in Global Politics: An Empirical Study of Diplomacy, International Organization and Trade 1950–1991*, Chichester: John Wiley.
Nillson, S. and Pitt, D. (1994) Protecting the Atmosphere: The Climate Change Convention and its Context, London: Earthscan.
Nishimura, S. (1997) 'International banking in China, 1890–1913', in A. Teichova et al. (eds), *Banking, Trade and Industry*, Cambridge: Cambridge University Press.
Noel, J. (1989) 'The Single European Act', *Government and Opposition*, 24.
Nolan, J. E. (1991) *Trappings of Power: Ballistic Missiles in the Third World*, Washington DC: Brookings Institution.
Noland, M. (1997) 'Has Asian export performance been unique?', *Journal of International Economics*, 43, nos 1–2.
Nordenstreng, K. and Varis, T. (1974) *Television Traffic: A One Way Street? A Survey and Analysis of the International Flow of Television Programme Material*, Reports and Papers on Mass Communication no. 70, Paris: UNESCO.
Nordlinger, E. (1981) *On the Autonomy of the Democratic State*, Cambridge: Harvard University Press.
Norman, H. and Runblom, H. (1987) *Transatlantic Connections: Nordic Migration to the New World*, Oslo: Universitetsforlaget.
Northedge, F. S. (1976) *The International Political System*, London: Faber.
Nugent, W. (1995) 'Migration from the German and Austro-Hungarian empires to North America', in Cohen 1995.
Obstfeld, M. (1995) 'International capital mobility in the 1990s', in P. Kenen (ed.), *Understanding Interdependence*, Princeton: Princeton University Press.
Obstfeld, M. (1996) 'Models of currency crises with self-fulfilling features', *European Economic Review*, 40.

Ochoa, O. (1996) *Growth, Trade and Endogenous Technology*, Basingstoke: Macmillan.
O'Doherty, D. (1995) *Globalisation, Networking and Small Firm Innovation*, London: Graham and Trotman.
OECD (1983) *The Internationalisation of Banking*, Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
OECD (1985) *Twenty-Five Years of Development Cooperation*, Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
OECD (1986) *Tourism Statistics*, Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
OECD (1987) *Structural Adjustment and Economic Performance*, Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
OECD (1991a) *Environmental Indicators: A Preliminary Set*, Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
OECD (1991b) *Japan: The State of the Environment*, Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
OECD (1991c) *The State of the Environment*, Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
OECD (1991d) *Taxing Profits in a Global Economy*, Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
OECD (1992) *Globalisation of Industrial Activities*, Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
OECD (1993a) *The Changin Course of International Migration*, Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
OECD (1993b) *Germany: The State of the Environment*, Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
OECD (1993c) *Trade Policy Issues: Intra-Firm Trade*, Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
OECD (1994a) *The Performance of Foreign Affiliates in OECD Countries*, Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
OECD (1994b) *Transfrontier Movements of Hazardous Waste, Statistics 1991*, Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
OECD (1996a) *Globalisation of Industry: Overview and Sector Reports*, Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
OECD (1996b) *International Capital Market Statistics, 1950–1995*, Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
OECD (1996c) *International Direct Investment Statistics Yearbook 1996*, Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
OECD (1997) *Communications Outlook*, Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
OECD (1998) 'How the OECD promotes the rule of law', Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
Offe, C. (1985) *Disorganized Capitalism*, Cambridge: Polity Press.
Ohkawa, K. and Shinohara, M. (eds) (1979) *Patterns of Japanese Economic Development*, New Haven: Yale University Press.
Ohlson, T. and Blackaby, F. (1982) 'Military expenditure and the arms trade: problems of data', *Bulletin of Peace Proposals*, 13.
Ohmae, K. (1990) *The Borderless World*, London: Collins.

Ohmae, K. (1995) *The End of the Nation State*, New York: Free Press.

Oliveira Martins, J. (1994) 'Market structure, trade and industry wages', *OECD Economic Studies*, no. 22.

O'Loughlin, H. (1993) 'Political geography of war and peace', in P. J. Taylor (ed.), *Political Geography of the Twentieth Century*, London: Belhaven Press.

Oppenheim, L. (1985) *International Law*, vol. 1, London: Longman.

O'Rourke, K. and Williamson, J. (1994) 'Late nineteenth century Anglo-Americam factor price convergence', *Journal of Economic History*, 54.

O'Rourke, K., Taylor, A. and Williamson, J. (1996) 'Factor price convergence in the late nineteenth century', *International Economic Review*, 37.

Osiander, A. (1994) *The State System of Europe, 1640–1990*, Oxford: Clarendon Press.

Ostrom, E. (1990) *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*, Cambridge: Cambridge University Press.

OTA (1991) *Global Arms Trade: Commerce in Advanced Military Technology and Weapons*, Washington DC: US Congress GPO.

O'Tuathail, G. (1996) *Critical Geopolitics*, London: Routledge.

Paarlberg, R. (1993) 'Managing pesticide use in developing countries', in Haas et al. 1993.

Pacey, A. (1991) *Technology in World Civilization*, Boston: MIT Press.

Page, S. (1994) *How Developing Countries Trade*, London: Routledge.

Paine, T. (1987) *The Thomas Paine Reader*, Harmondsworth: Penguin.

Pakenham, T. (1992) *The Scramble for Africa*, London: Abacus.

Panic, M. (1988) *National Management of the International Economy*, London: Macmillan.

Panic, M. (1992) *European Monetary Union: Lessons from the Classical Gold Standard*, Basingstoke: Macmillan.

Paolini, J. (1994) 'The French case', in Taylor (ed.), *Reshaping European Defence Policy*, London: RIIA.

Papademetriou, D. G. (1991) 'South-North migration in the western hemisphere and US responses', *International Migration*, June.

Parker, G. (1988) *The Military Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press.

Parson, E. (1993) 'Protecting the ozone layer', in Haas et al. 1993.

Passmore, J. (1974) *Man's Responsibility for Nature*, London: Duckworth.

Pattie, C. J. (1994) 'Forgetting Fukuyama: new spaces of politics', *Environment and Planning*, 26.

Pauly, L. (1997) *Who Elected the Bankers?*, New York: Cornell University Press.

Pearce, F. (1991) *Green Warriors: The People and the Politics behind the Environmental Revolution*, London: Bodley Head.

Pearton, M. (1982) *The Knowledgeable State*, London: Burnett.

Pendakur, M. and Subramanyam, R. (1996) 'Indinian cinema beyond national borders', in Sinclair et al. 1996.

Pepper, D. (1984) *The Roots of Modern Environmentalism*, London: Routlegde.

Perlmutter, H. V. (1991) 'On the rocky road to the first global civilisation', *Human Relations*, 44.

Perraton, J. (1999) 'What are global markets? The significance of networks of trade', in R. Germain (ed.), *Globalization and its Critics*, Basingstoke: Macmillan.

Perraton, J. et al. (1997) 'The globalization of economic activity', *New Political Economy*, 2, July.

Perroni, C. and Whalley, J. (1994) 'The new regionalism: trade liberalization or insurance?', Working Paper 4626, New York: National Bureau of Economic Research.

Peterson, M. (1993) 'International fisheries managemet', in Haas et al. 1993.

Petri, P. (1993) 'The East Asian trading bloc', in J. Frankel and M. Kahler (eda), *Regionalism and Rivalry: Japan and the United States in Pacific Asia*, Chicago: University of Chicago Press.
Pfaller, A., Gough, I. and Therborn, G. (1991) *Can the Welfare State Compete?*, Basingstoke: Macmillan.
Phillips, J. R. S. (1988) *The Medieval Expansion of Europe*, Oxford: Oxford University Press.
Pieterse, J. N. (1997) 'Going global: futures of capitalism', *Development and Change*, 28.
Pinder, J. (1961) *European Community*, Oxford: Oxford University Press.
Pinder, J. (1991) *European Community: The Building, of a Union*, Oxford: Oxford University Press.
Plano, J. C. and Olton, R. (1988) *The International Relations Dictionary*, Santa Barbara: ABC Clio.
Plasschaert, S. (ed.) (1994) *Transnational Corporations: Transfer Pricing and Taxation*, London: Routledge.
Poggi, G. (1978) *The Development of the Modern State*, London: Hutchinson.
Polanyi, K. (1944) *The Great Transformation*, Boston: Beacon Press.
Pomfret, R. (1988) *Unequal Trade: The Economics of Discriminatory International Trade Policies*, Oxford: Blackwell.
Porter, A. (1994) *European Imperialism 1860–1914*, London: Macmillan.
Porter, M. (1990) *The Competitive Advantage of Nations*, London: Macmillan.
Porter, T. (1993) *States, Markets and Regimes in Global Finance*, Basingstoke: Macmillan.
Portes, A. and Bach, R. (1985) *Latin Journey: Cuban and Mexican Immigrants to the United States*, Berkeley: University of California Press.
Potter, D., Goldblat, D., Kiloh, M. and Lewis, P. (eds) (1997) *Democratization*, Cambridge: Polity Press.
Potts, L. (1990) *The World Labour Markets: A History of Migration*, London: Zed Books.
Pringle, P. (1983) *SIOP: Nuclear War from the Inside*, London: Sphere Books.
Pugilese, E. (1993) 'Restructuring of the labour market and the role of Third World migrations in Europe', *Society and Space*, 11.
Qureshi, A. (1996) *The World Trade Organization: Implementing International Trade Norms*, Manchester: Manchester University Press.
Rackham, O. (1986) *The History of the Countryside*, London: Dent.
Ralston, D. B. (1990) *Importing the European Army: The Introduction of European Military Techniques and Institutions into the Extra-European World 1600–1914*, Chicago: Chicago University Press.
Ramstetter, E. (1998) 'Measuring the size of foreign multinationals in the Asia-Pacific', in G. Thompson (ed.), *Economic Dynamism in the Asia Pacific*, London: Routledge.
Ravenhill, J. (1998) 'The growth of intergovernmental collaboration in the Asia-Pacific region', in McGrew and Brook 1998.
Ray, M. and Jacka, E. (1996) 'Indian television: an emerging regional force', in Sinclair et al. 1996.
Redwood, J. (1993) *The Global Marketplace*, London: HarperCollins.
Reich, R. (1991) *The Work of Nations: Preparing Ourselves for Twenty-First Century Capitalism*, New York: Simon and Schuster.
Reif, K. (1993) 'Cultural convergence and cultural diversity as factors in European identity', in Garcia 1993.
Renard, J. and Litman, B. (1985) 'Changing dynamics of the overseas markets for TV programming', *Telecommunications Policy*, 9, no. 3.
Reynolds, C. (1981) *Modes of Imperialism*, Oxford: Martin Robertson.
Richards, J. and Tucker, R. (eds) (1983) *Global Deforestation and the Nineteenth Century World Economy*, Durham: Duke University Press.
Riemers, D. (1985) *Still the Door*, New York: Columbia University Press.

Riley, J. (1980) *International Government Finance and the Amsterdam Capital Market, 1740–1815,* Cambridge: Cambridge University Press.

Rip, M. R. and Lusch, D. P. (1994) 'The precision revolution: the NAVSTAR GPS in the Seconds Gulf War', *Intelligence and National Security,* 9.

Ritz, M. (1989) 'International migration policies: conceptual problems', *International Migration Review,* 21.

Roberts, J. M. (1995) *The Penguin History of the World,* London: Penguin.

Robertson, R. (1992) *Globalization: Social Theory and Global Culture,* London: Sage.

Robinson, D., Buck, E. and Cuthbert, M. (1991) *Music at the Margins: Popular Music and Global Cultural Diversity,* London: Sage.

Rock, M. (1996) 'Pollution intensity of GDP and trade: can the World Bank be wrong?', *World Development,* 24.

Rodrik, D. (1997) *Has Globalization Gone Too Far?,* Washington DC: Institute for International Economics.

Rogowski, R. (1989) *Commerce and Coalitions: How Trade Affects Domestic Political Alignments,* Princeton: Princeton University Press.

Rohde, J. and Sandrat, H. H. von (1994) 'German defence and forced structure planning', in T. Taylor (ed.), *Reshaping European Defence Policy,* London: RIIA.

Röling, B. (1960) *International Law in an Expanded World,* Amsterdam: Djambatan.

Rose, A. (1991) 'Why has trade grown faster than income?', *Canadian Journal of Economics,* 24.

Rose, A. (1996) 'Explaining exchange rate volatility', *Journal of International Money and Finance,* 15, no. 6.

Rosenau, J. (1980) *The Study of Global Interdependence,* London: Frances Pinter.

Rosenau, J. (1990) *Turbulence in World Politics,* Brighton: Harvester Wheatsheaf.

Rosenau, J. (1992) 'Governance, order and change in world politics', in J. Rosenau and E. O. Czempiel (eds), *Governance without Government,* Cambridge: Cambridge University Press.

Rosenau, J. (1994) 'New dimension of security', *Security Dialogue,* 25.

Rosenau, J. (1997) *Along the Domestic-Foreign Frontier,* Cambridge: Cambridge University Press.

Rosenau, J. (1998) 'Government and democracy in a globalizing world', in D. Archibugi, D. Held and M. Köhler (eds), *Re)imagining Political Community,* Cambridge: Polity Press.

Ross, A. L. (1987) ;Dimensions of militarization in the Third World', *Armed Forces and Society,* 13.

Ross, G. (1995) *Jacques Delors and European Integration,* Cambridge: Polity Press.

Roudometof, V. and Robertson, R. (1995) 'Globalization, world-system theory, and the comparative study of civilizations', in S. K. Sanderson (ed.), *Civilizations and World Systems,* Walnut Creek: Altamira Press.

Rousslang, D. (1997) 'International income shifting by US multinational corporations', *Applied Economics,* 29.

Rowlands, I. (1994) *The International Politics of Atmospheric Change,* Manchester: Manchester University Press.

Rowthorn, R. and Wells, J. (1987) *De-industrialization and Foreign Trade,* Cambridge: Cambridge University Press.

Ruggie, J. G. (1982) 'International regimes, transactions and change: embedded liberalism in the post war economic order', *International Organization,* 36.

Ruggie, J. G. (1993) 'Territoriality and beyond', *International Organization,* 41.

Ruggie, J. G. (1996) *Winning the Peace: America and World Order in the New Era,* New York: Columbia University Press.

Ruigrok, W. and Tulder, R. van (1995) *The Logic of International Restructuring*, London: Routledge.
Rushdie, S. (1991) *Imaginary Homelands*, London: Granta Books.
Sabine, G. H. (1963) *A History of Political Thought*, London: Harrap.
Sabloff, J. and Lamberg-Karlovsky, C. (eds) (1975) *Ancient Civilization and Trade*, Albuquerque: University of New Mexico Press.
Sachs, J. and Shatz, H. (1994) 'Trade and jobs in US manufacturing', *Brookings Papers on Economic Activity*, 1.
Sachs, J. and Warner, A. (1995) 'Economic reform and the process of global integration', *Brookings Papers on Economic Activity*, pp. 1–95.
Safarian, A. (1993) *Multinational Enterprise and Public Policy: A Study of the Industrial Countries*, Aldershot: Edward Elgar.
Salaman, R. (1947) *The History and Social Influence of the Potato*, Cambridge: Cambridge University Press.
Salt, J. and Findlay, A. (1989) 'International migration of highly skilled manpower: theoretical and development issues', in Appleyard 1989.
Salt, J. and Ford, R. (1993) 'Skilled international migration in Europe', in King 1993a.
Sandel, M. (1996) *Democracy's Discontent*, Cambridge: Harvard University Press.
Sassen, S. (1996) *Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization*, New York: Columbia University Press.
Scharpf, F. (1991) *Crisis and Choice in European Social Democracy*, New York: Cornell University Press.
Schattschneider, E. F. (1960) *The Semi-Sovereign People: A Realist View of Democracy in America*, New York: Rinehart and Winston.
Schiller, H. (1969) *Mass Communication and the American Empire*, New York: Augustus Kelly.
Scholte, J. A. (1993) *International Relations of Social Change*, Buckingham: Open University Press.
Schön, L. (1986) 'Market development and structural change in the mid-nineteenth century – with special reference to Sweden', in W. Fischer, R. McInnis and J. Schneider (eds), *The Emergence of a World Economy 1500–1914*, Wiesbaden: Steiner.
Schwartzman, S. (1986) *Bankrolling Disasters: International Development Banks and the Global Environment*, San Francisco: Sierra Club.
Screen Digest (1996) 'World cinema and market shares: clarity in the confusion', *Screen Digest*, Sept.
Screen Digest (1997a) 'Europe's other channels: numbers double every three years', *Screen Digest*, Mar.
Screen Digest (1997b) 'Film production and distribution: a shifting balance', *Screen Digest*, May.
Screen Digest (1997c) 'World cinema market: start of the European fightback', *Screen Digest*, Aug.
Seecombe, I. and Lawless, R. (1986) 'Foreign worker dependence in the Gulf and international oil companies', *International Migration Review*, 20.
Segal, A. (1993) *An Atlas of International Migration*, London: Hans Zell.
Segal, G. (1994) 'China: arms trade policies and practices', *Contemporary Security Policy*, 15.
Sepstrup, P. (1991) *Transnationalization of Television in Europe*, London: John Libbey.
Shafer, J. (1995) 'Experience with controls on international capital movements in OECD countries', in S. Edwards (ed.), *Capital Controls, Exchange Rates, and Monetary Policy in the World Economy*, Cambridge: Cambridge University Press.
Sharp, J. (1991) 'Disarmament and arms control: a new beginning?', in K. Booth (ed.), *New Thinking about Strategy and International Security*, London: HarperCollins.

Shaw, M. (1991) *Post-Military Society*, Cambridge: Polity Press.
Shaw, M. (1997) 'Globalization and post-military democracy', in McGrew 1997.
Shepherd, W. (1994) *International Financial Integration*, Aldershot: Avebury.
Shimo, M. (1995) 'Indentured migrants from Japan', in Cohen 1995.
Silverberg, D. (1994) 'Global trends in military production and conversion', *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 535.
Simon, J. (1984) 'Immigrants, taxes and welfare in the United States', *Population and Development Review*, 10.
Simon, J. (1989) *The Economic Consequences of Migration*, Oxford: Blackwell.
Sinclair, J. (1996) 'Mexico, Brazil and the Latin World', in Sinclair et al. 1996.
Sinclair, J., Jacka, E. and Cunningham, S. (eds) (1996) *New Patters in Global Television: Peripheral Vision*, Oxford: Oxford University Press.
Sinn, S. (1992) 'Savings-investment correlations and capital mobility', *Economic Journal*, 102.
SIPRI (1991) *SIPRI Yearbook 1991*, Oxford: Oxford University Press.
SIPRI (1998) *SIPRI Yearbook 1998: Armaments, Disarmament and International Security*, Oxford: Oxford University Press.
Sivard, R. L. (1991) *World Military and Social Expenditures*, Washington DC: World Priorities.
Skeldon, R. (1992) 'International migration within and from the East and Southeast Asian Region: a review essay', *Asian and Pacific Migration Journal*, 1.
Skinner, Q. (1978) *The Foundations of Modern Political Thought*, Cambridge: Cambridge University Press.
Skipp, V. (1978) *Crisis and Development: An Ecological Case Study of the Forest of Arden, 1570–1674*, Cambridge: Cambridge University Press.
Skons, E. (1993) 'Western Europe: internationalization of the arms industry', in Wulf 1993d.
Skons, E. (1994) 'The internationalization of the arms industry', *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 535.
Sloutzki, N. M. (1941) *The World Armaments Race 1919–1939*, Geneva: Geneva Research Centre.
Small, M. and Singer, J. D. (1973) 'The diplomatic importance of states, 1816–1970', *World Politics*, 25.
Smith, A. (1971) *Theories of Nationalism*, London: Duckworth.
Smith, A. (1990) 'Towards a global culture?', in M. Featherstone (ed.), *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*, London: Sage.
Smith, A. (1992) 'National identity and the idea of European unity', *International Affairs*, 68.
Smith, A. (1995) *Nations and Nationalism in a Global Era*, Cambridge: Polity Press.
Smith, A. K. (1991) *Creating a World Economy: Merchant Capital, Colonialism and World Trade, 1400'1825*, Boulder: Westview Press.
Smith, M. R. (1977) 'Military arsenals and industry before World War One', in B. F. Cooling (ed.), *War, Business and American Society*, London: National University Publications.
Smith, T. (1981) *The Pattern of Imperialism: The United States, Great Britain and the Late Industrializing World since 1815*, Cambridge: Cambridge University Press.
Smith, T. (1994) *America's Mission: The United States and the Worldwide Struggle for Democracy in the Twentieth Century*, Princeton: Princeton University Press.
Snow, P. (1988) *The Star Rafts: China's Encounters with Africa*, London: Weidenfeld and Nicolson.
Snyder, C. (1996) 'Emerging regional security co-operation in Europe and the Asia Pacific', *Pacific Review*, 9 no. 4.
Soete, L. and Verspagen, B. (1994) 'Competing for growth: the dynamics of technology gaps', in L. Pasinetti and R. Solow (eds), *Economic Growth and the Structure of Long-Term Development*, Basingstoke: Macmillan.

Solomos, J. (1993) *Race and Racism in Contemporary Britain* (2nd edn), London: Macmillan.

Solomos, J. and Wrench, J. (1993) *Racism and Migration in Europe,* Oxford: Berg.

Solow, B. and Engerman, S. (1988) *British Capitalism and Caribbean Slavery,* Cambridge: Cambridge University Press.

SOPEMI (1991) *Continuous Reporting System on Migration,* Paris: OECD.

SOPEMI (1992) *Trends in International Migration,* Paris: OECD.

Spear, P. (1990) *A History of India,* vol. 2, London: Penguin.

Staple, G. (ed.) (1991) *The Global Telecommunications Traffic Report, 1991,* London: International Institute of Communications.

Staple, G. (ed.) (1996) *Telegeography, 1996,* London: International Institute of Communications.

Steinmo, S., Thelen, K. and Longstretch, F. (eds) (1992) *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis,* Cambridge: Cambridge University Press.

Stone, J. and Lee, H.-H. (1995) 'Determinants of intra-industry trade: a longitudinal, cross-country analysis', *Weltwirtschaftliches, Archiv,* 131.

Stopford, J. and Strange, S. (1991) *Rival States, Rival Firms: Competition for World Market Shares,* Cambridge: Cambridge University Press.

Stowsky, J. (1992) 'From spin-off to spin-on: redefining the military's role in American technological development', in M. B. J. Zysman and W. Sandholtz (eds), *The Highest Stakes: The Economic Foundations of the Next Security System,* New York: Oxford University Press.

Strange, S. (1996) *The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy,* Cambridge: Cambridge University Press.

Street, J. (1997) *Politics and Popular Culture,* Cambridge: Polity Press.

Swan, N. et al. (1991) 'Economic and social impacts of immigration', a research report for the Economic Council of Canada, Ottawa.

Talbott, S. (1997) 'Globalization and diplomacy: a practitioner's perspectives', *Foreign Policy,* no. 108, Fall.

Tanzi, V. (1995) *Taxation in an Integrating World,* Washington DC: Brookings Institution.

Tapinos, G. and de Rugy, A. (1993) 'The macroeconomic impact of immigration: review of the literature published since the mid-1970s', in OECD 1993a.

Taplin, E. (1994) 'Strategic reorientations of US apparel firms', in Gereffi and Korzeniewicz 1994.

Tarr, J. (1985) 'Historical perspectives on hazardous waste management in the United States', *Waste Management and Research,* 3.

Taylor, P. J. (1993) 'Geopolitical world orders', in P. J. Taylor (ed.), *Political Geography of the Twentieth Century,* London: Belhaven Press.

Taylor, R. and Buttel, F. (1992) 'How do we know we have global environmental problems? Science and the globalization of environmental discourse', *Geoforum,* 23.

Taylor, T. (1990) 'Defence industries in international relations', *Review of International Studies,* 16.

Taylor, T. (1994a) 'British defence policy', in T. Taylor (ed.), *Reshaping European Defence Policy,* London: RIIA.

Taylor, T. (1994b) 'Conclusions', in T. Taylor (ed.), *Reshaping European Defence Policy,* London: RIIA.

Taylor, T. (1994c) 'Western European security and defence cooperation', *International Affairs,* 70.

Taylor, T. and Hartley, K. (1989) *The UK Defence Industrial Base,* London: Brasseys.

TeBrake, W. (1974) 'Air pollution and fuel crisis in pre-industrial London, 1250–1650', *Technology and Culture,* 16.

Tesar, L. and Werner, I. (1995) 'Home bias and high turnover', *Journal of International Money and Finance,* 14.

Therborn, G. (1995) *European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies, 1945–2000*, London: Sage.

Thiara, R. (1995) 'Indian identured workets in Mauritius, Natal and Fiji', in Cohen 1995.

Thomas, K. (1983) *Man and the Natural World: Changing Attitudes in England, 1500–1800*, London: Allen Lane.

Thompson, G. (1998a) 'Financial systems and monetary integration', in G. Thompson (ed.), *Economic Dynamism in the Asia-Pacific*, London: Routledge.

Thompson, G. (1998b) 'International competitiveness and globalization', in T. Baker and J. Kohler (eds), *International Competitiveness and Environmental Policies*, Brighton: Edward Elgar.

Thompson, G. and Allen, J. (1997) 'Think global, then think again: economic globalization in context', *Area*, 29, no. 3.

Thompson, J. B. (1990) *Ideology and Modern Culture*, Cambridge: Polity Press.

Thompson, J. B. (1995) *The Media and Modernity*, Cambridge: Polity Press.

Tilly, C. (ed.) (1975) *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton: Princeton University Press.

Tilly, C. (1990) *Coercion, Capital and European States, AD 990–1990*, Oxford: Blackwell.

Tilly, R. (1991) 'International aspects of the development of German banking', in Cameron and Bovykin 1991.

Tinker, H. (1974) *A New System of Slavery: The Export of Indian Labour Overseas*, London: Oxford University Press.

Titus, J. (1986) *Effect of Changes in Stratospheric Ozone and Global Climate*, Washington: Environmental Protection Agency.

Tracey, M. (1988) 'Popular culture and the economics of global tevelision'' *Intermedia*, 16, no. 2.

Trebilcock, M. (1996) 'Competition policy and trade policy: mediating the interface', *Journal of World Trade*, 30.

Triffin, R. (1960) *Gold and the Dollar Crisis*, New Haven: Yale University Press.

Tripp, C. (1995) 'Regional organisations in the Arab Middle East', in L. Fawcett and A. W. Hurrell (eds), *Regionalism in World Politics*, Oxford: Oxford University Press.

Ullman, R. H. (1989) 'The covert French connection', *Foreign Policy*, 75.

UN (1988) *Human Rights: A Compilation of International Instruments*, New York: United Nations.

UNCTAD (1993) *World Investment Report 1993: Transnational Corporations and Integrated International Production*, New York: United Nations.

UNCTAD (1994) *World Investment Report 1994: Transnational Corporations Employment and the Workplace*, New York: United Nations.

UNCTAD (1995) *World Investment Report 1995: Transnational Corporations and Competitiveness*, New York: United Nations.

UNCTAD (1996) *World Investment Report 1996: Investment, Trade and International Policy Arrangements*, New York: United Nations.

UNCTAD (1997) *World Investment Report 1997: Transnational Corporations, Market Structure and Competition Policy*, New York: United Nations.

UNCTAD (1998) *World Investment Report 1998: Trends and Determinants. Overview*, New York: United Nations (www.unctad.org).

UNCTC (1983) *Transnational Corporations in World Development: Third Survey*, New York: United Nations.

UNCTC (1988) *Transnational Corporations in World Development: Trends and Prospects*, New York: United Nations.

UNCTC (1991) *World Investment Report 1991: The Triad in Foreign Direct Investment*, New York: United Nations.
UNDP (1994) *Human Development Report 1994*, Oxford: Oxford University Press.
UNEP (1993) *Report of the United Nations Conference on Environment and Development* (3 vols), New York: United Nations.
UNESCO (1950) *World Communications Report*, Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
UNESCO (1963) *Statistics on Radio and Television, 1950–1960*, Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
UNESCO (1980) *Many Voices, One World*, Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
UNESCO (1988) *Statistical Yearbook*, Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
UNESCO (1989) *World Communications Report*, Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
UNFPA (1994) *The State of the World's Population*, New York: United Nations Fund for Population Activities.
Unger, R. (1984) 'Energy sources for the Dutch golden age: peat, wind and coal', *Research in Economic History*, 9.
UNHCR (1993) *Populations of Concern to UNHCR*, Geneva: United Nations High Commission for Refugees.
UNHCR (1994) *The State of the World's Refugees: The Challenge of Protection*, New York: Penguin.
Union of International Associations (1996) *Yearbook of International Organizations 1996–7*, Munich: K. G. Saur.
UN-TCMD (1992) *World Investment Report 1992: Transnational Corporations as Engines of Growth*, New York: United Nations, Transnational Corporations and Management Division.
Urry, J. (1990) *The Tourist Gaze*, London: Sage.
US Congress (Office of Technology Assessment) (1991) *Arms Trade 1991*, Washington DC: USGPO.
US Department of Commerce (1972) *Historical Statistics of the United States: From Colonial Times to 1970*, Washington DC: US Department of Commerce.
US Department of Commerce (1995) *Statistical Abstract of the United States*, Washington DC: US Department of Commerce.
Utterstrom, G. (1988) 'Climatic fluctuations and population problems in early modern history', in Worster 1988.
Varis, T. (1986) *International Flow of Television Programmes*, Reports and Papers on Mass Communication no. 100, Paris: UNESCO.
Vertovec, S. (1995) 'Indian indentured migration to the Caribbean', in Cohen 1995.
Vestel, P. (1993) *L'Industrie européenne de l'armament*, Brussels: GRIP.
Vilar, P. (1991) *A History of Gold and Money, 1450–1920*, London: Verso.
Vincent, J. (1986) *Human Rights and International Relations*, Cambridge: Cambridge University Press.
Vincent, J. (1992) 'Modernity and universal human rights', in McGrew and Lewis 1992.
Vogel, S. (1992) 'The power behind spin-ons: the military implications of Japan's commercial technology', in W. Sandholtz et al. (eds), *The Highest Stakes: The Economic Foundations of the Next Security System*, New York: Oxford University Press.

Vogler, J. (1992) 'Regimes and the global commons', in McGrew and Lewis et al. 1992.

Vos, R. (1994) *Debt and Adjustment in the World Economy*, Basingstoke: Macmillan.

Wagner, P. et al. (1991) *Social Sciences and the Modern States: National Experiences and Theoretical Crossroads*, Cambridge: Cambridge University Press.

Waldinger, R. et al. (1990) *Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Business in Industrial Societies*, London: Sage.

Walker, R. B. J. (1988) *One World, Many Worlds: Struggles for a Just World Peace*, Boulder, Colo.: Lynne Reinner.

Walker, R. B. J. (1993) *Inside/Outside*, Cambridge: Cambridge University Press.

Wallace, M. and Choudhry, T. (1995) 'The gold standard: perfectly integrated world markets or slow adjustment of prices and interest rates?', *Journal of International Money and Finance*, 14.

Wallace, W. (1994) 'Rescue or retreat? The nation state in Western Europe', *Political Studies*, 42.

Wallerstein, I. (1974) *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press.

Wallerstein, I. (1980) *The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy 1600–1750*, New York: Academic Press.

Walter, A. (1993) *World Power and World Money*, London: Macmillan.

Walters, F. P. (1952) *A History of the League of Nations*, London: Oxford University Press.

Waltz, K. (1979) *The Theory of International Politics*, New York: Addison-Wesley.

Waltz, K. (1993) 'The emerging structure of international politics', *International Security*, 18.

Wang, G. (ed.) (1997) *Global History and Migration*, Boulder: Westview Press.

Wang, S. (1978) *The Organization of Chinese Emigration, 1848–1888*, Beijing: Chinese Materials Centre.

Wapner, P. (1996) *Environmental Activism and World Civic Politics*, New York: State University of New York Press.

Ward, B. (1989) 'Telecommunications and the globalization of financial services', *Professional Geographer*, 41.

Ware, A. (1992) 'Liberal democracy: one form or many?, *Political Studies*, 40, special issue.

Watson, A. (1967) 'Back to gold – and silver', *Economic History Review*, 20.

Watson, A. (1992) *The Evolution of International Society*, London: Routledge.

Watson, A. (1997) *The Limits of Independence*, London: Routledge.

Watson, R., Zinyowera, M. and Moss, R. (eds) (1995) *Climate Change 1995: Impacts, Adaptations, and Mitigation of Climate Change: Scientific-Technical Analyses*, Cambridge: Cambridge University Press.

WCED (World Commission on Environment and Development) (1987) *Our Common Future*, Oxford: Oxford University Press.

Weale, A. (1992) *The New Politics of Pollution*, Manchester: Manchester University Press.

Webb, M. (1995) *The Political Economy of Policy Co-ordination: International Adjustment since 1945*, Ithaca: Cornell University Press.

Weber, M. (1951) *The Religion of China*, Glencoe: Free Press.

Weber, M. (1958) *The Religion of India*, New York: Free Press.

Weber, S. (1993) 'Shaping the postwar balance of power: multilateralism in NATO', in J. G. Ruggie (ed.), *Multilateralism Matters*, New York: Columbia University Press.

Weiss, L. (1998) *The Myth of the Powerless State: Governing the Economy in a Global Era*, Cambridge: Polity Press.

Weller, M. (1997) 'The reality of the emerging universal constitutional order: putting the pieces together', *Cambridge Review of International Studies*, Winter/Spring.

Wells, A. F. (1972) *Picture Tube Imperialism? The Impact of US Television on Latin America*, New York: Orbis.

Westing, A. (ed.) (1986) *Global Resources and International Conflict*, Oxford: Oxford University Press.

White, P. (1984) *The West European City: A Social Geography*, London: Longman.

Widgren, J. (1993) 'Movements of refugees and asylum seekers: recent trends in comparative perspective', in OECD 1993a.

Wigley, T., Ingram, M. and Farmer, G. (1981) *Climate and History: Studies in Past Climates and their Impact on Man*, Cambridge: Cambridge University Press.

Wildman, S. and Siwek, S. (1988) *International Trade in Films and Television Programmes*, Washington DC: American Enterprise Institute.

Wilkins, M. (1974) *The Maturing of the Multinational Enterprise: American Business Abroad from 1914 to 1970*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Wilkins, M. (ed.) (1991) *The Growth of Multinationals*, Aldershot: Edward Elgar.

Wilkins, M. (1994) 'Comparative hosts', *Business History*, 36.

Wilkinson, R. (1973) *Poverty and Progress: An Ecological Perspective on Economic Development*, New York: Praeger.

Williams, J. E. D. (1992) *From Sails to Satellites: The Origin and Development of Navigational Science*, Oxford: Oxford University Press.

Williams, P. (1994) 'Transnational criminal organizations and international security', *Survival*, 36.

Williamson, J. (1995) 'The evolution of global labor markets since 1830', *Explorations in Economic History*, 32.

Wilson, F. (1972) *Labour in the South African Gold Mines, 1911–1969*, Cambridge: Cambridge University Press.

Wilson, K. (1995) 'Refugees, displaced people and returnees in Southern Africa', in Cohen 1995.

Wohl, A. (1983) *Endangered Lives: Public Health in Victorian Britain*, London: Dent.

Wolff, E. (1997) 'Productivity growth and shifting comparative advantage on the industry level', in J. Fagerberg et al. (eds), *Technology and International Trade*, Cheltenham: Edward Elgar.

Wood, A. (1994) *North–South Trade, Employment and Inequality: Changing Fortunes in a Skill-Driven World*, Oxford: Oxford University Press.

Wood, A. (1995) 'How trade hurt unskilled workers', *Journal of Economic Perspectives*, 9.

Woodruff, W. (1966) *Impact of Western Man: A Study of Europe's Role in the World Economy, 1750–1960*, London: Macmillan.

Woods, L. T. (1998) 'Regional co-operation: the transnational dimension', in McGrew and Brook 1998.

World Bank (1992) *World Development Report, 1992*, Washington DC: World Bank.

World Bank (1993) *International Trade and the Environment*, Washington DC: World Bank.

World Bank (1994) *World Development Report, 1994*, New York: Oxford University Press.

World Bank (1995) *World Development Report, 1995*, New York: Oxford University Press.

World Bank (1997) *Global Economic Prospects and the Developing Countries*, Washington DC: World Bank.

WMO (1990) *Atmospheric Ozone*, Global Ozone Research and Monitoring Reports, Geneva: World Meterogical Organization.

World Resources Institute (1992) *World Resources 1992–1993*, Oxford: Oxford University Press.
World Resources Institute (1993) *Biodiversity Prospecting*, Baltimore: World Resources Institute.
World Resources Institute (1995) *World Resources 1994–1995*, Oxford: Oxford University Press.
World Resources Institute (1997) *World Resources 1996–1997*, Oxford: Oxford University Press.
World Tourist Organization (1991) *World Tourism Statistics*, Madrid: World Tourist Organization.
World Tourist Organization (1997) *World Tourism Statistics*, Madrid: World Tourist Organization.
Worldwatch Institute (1992) *The World Nuclear Industry Status Report, 1992*, London: Worldwatch Institute.
Worster, D. (ed.) (1988) *The Ends of the Earth: Perspectives on Modern Environmental History*, Cambridge: Cambridge University Press.
Wrigley, E. A. (1988) *Continuity, Change and Change*, Cambridge: Cambridge University Press.
Wriston, W. (1992) *The Twilight of Sovereignty*, New York: Charles Scribners Sons.
WTO (1995) *International Trade*, Geneva: World Trade Organization.
WTO (1996) 'Participation of developing countries in world trade: overview of major trends and underlying factors', Working Paper 15, World Trade Organization, Geneva.
WTO (1997) *Annual Report 1997*, vol. 1, Geneva: World Trade Organization.
WTO (1998) 'Agreement on the Liberalization of Financial Services', http://www.wto.org.
Wulf, H. (1986) 'India: the unfulfilled quest self-sufficiency', in M. Brzoska and T. Ohlson (eds), *Arms Production in the Third World*, Oxford: Taylor and Francis.
Wulf, H. (1993a) 'Soviet Union and successor republics: arms exports and the struggle with the heritage of the military industrial complex', in Wulf 1993d.
Wulf, H. (1993b) 'The US: arms exports and implications for arms production', in Wulf 1993d.
Wulf, H. (1993c) 'Western Europe: facing overcapacity', in Wulf 1993d.
Wulf, H. (ed.) (1993d) *Arms Industry Limited*, Oxford: Oxford University Press.
Yamamoto, T. (ed.) (1995) *Emerging Civil Society in the Asia-Pacific Community*, Tokyo: Japan Centre for International Exchange.
Yates, P. L. (1959) *Forty of Foreign Trade*, London: Allen and Unwin.
Yearly, S. (1995) 'Dirty connections: transnational pollution', in Allen and Hamnet 1994.
Yearly, S. (1996) *Sociology, Environmentalism, Globalization*, London: Sage.
Young, O. (1989) *International Regimes*, Ithaca: Cornell University Press.
Young, O. (1994) *International Governance: Protecting the Environment in a Stateless Society*, Ithaca: Cornell University Press.
Yü, Y. (1997) *Trade and Expansion in Han China*, Berkeley: University of California Press.
Zacher, M. (1992) 'The decaying pillars of the Westphalian temple', in J. N. Rosenau and O. E. Czempiel (eds), *Governance without Government*, Cambridge: Cambridge University Press.
Zacher, M. W. (1993) 'International organizations', in J. Krieger (ed.), *The Oxford Companion to Politics of the World*, Oxford: Oxford University Press.
Zegeye, A. (1995) 'Hunger, war and flight: the horn of Africa', in Cohen 1995.
Zelikow, P. (1992) 'The new Concert of Europe', *Survival*, 34, no. 2.
Zeppenfeld, W. (1979) 'The economics and structure of the record and tape industry: the example of West Germany', in H. Fischer and S. Melnik (eds), *Entertainment: A Cross-Cultural Examination*, Hastings: Communication Arts Books.
Zevin, R. (1992) 'Are world financial markets more open? If so. Why and with what effects?', in T. Banuri and J. Schor (eds), *Financial Openness and National Autonomy*, Oxford: Oxford University Press.
Zimmern, A. (1936) *The League of Nations and the Rule of Law*, London: Macmillan.

Zlotnik, H. (1989) 'The concept of international migration as reflected in national data collection systems', *International Migration Review*, 21.
Zolberg, A. (1983) 'Contemporary transnational migrations in historical perspective', in Kritz 1983.
Zolberg, A. (1993) 'Are the industrial countries under siege?', in Luciani 1993.
Zolberg, A. (1997) 'Global movements, global walls: responses to migration, 1885–1925', in Wang 1997.
Zolberg, A., Suhrke, A. and Aguyano, S. (1989) *Escaping from Violence: Conflict and the Refugee Crisis in the Developing World*, Oxford: Oxford University Press.
Zurn, M. (1995) 'The challenge of globalization and individualisation', in H. H. Holm and G. Sorensen (eds), *Whose World Order?* Boulder: Westview Press.

Rodyklė

H

I

Į

Y

J

M

N

O

P

Q

R

S

Š

T

U

V

W

Z

Ž

Gl-117 **Globaliniai** pokyčiai: politika, ekonomika ir kultūra / David Held, Anthony McGrew, David Goldblatt, Jonathan Perraton. – Vilnius : Margi raštai, 2002. – 540 p. – (Atviros Lietuvos knyga : ALK, ISSN 1392-1673)

Bibliogr.: p. 494–529. R-klė: p. 530–540

ISBN 9986-09-242-6

Tai sistematiškiausias iš visų esamų globalizacijos proceso tyrinėjimų. Iš šios knygos mokysis ne tik universitetų dėstytojai ir studentai, bet ir politikai, vadybininkai, taip pat visi, kurie domisi šiandieninio pasaulio visuomenės pokyčiais.

UDK 316.42+32+330.34+008

David Held, Anthony McGrew,
David Goldblatt, Jonathan Perraton

Globaliniai pokyčiai:

politika, ekonomika ir kultūra

Vertė Jonas Čičinskas, Vilija Gudonienė,
Remigijus Guliokas, Vytautas Pranulis,
Jonas Rasimavičius, Birutė Voverienė
Spec. redaktorius hab. daktaras
(socialiniai mokslai) prof. Jonas Čičinskas
Redaktorės Dalia Kaminskienė ir
Genovaitė Savickienė
Viršelio dailininkas Alfonsas Žvilius

SL 319. 2002 09 10. 43,86 sp. l.
Tir. 2000 egz. Užsakymas
Leidykla „Margi raštai",
Laisvės pr. 60, LT-2056 Vilnius.
El.p:.margirastai@takas.lt
Spausdino akcinė bendrovė „Vilspa",
Viršuliškių sk. 80, LT-2600 Vilnius.
Kaina sutartinė

GISELOS HELD ir

MARGARET MCGREW

atminimui

„Globaliniai pokyčiai" – itin išsamus ir plačiabaris mūsų gyvenimą formuoj linių jėgų tyrinėjimas. Tai nuostabus istorijos, politikos mokslų ir ekonomikos nys, nauja šviesa nušviečiantis naujojo šimtmečio pokyčius." *Joseph Nye,* Harvardo universitetas

„Koks malonumas skaityti knygą apie globalizaciją, kuri tiek daug aprėpia, tačiau viską kruopščiai išnagrinėja, kurioje argumentai formuluojami labai tiksliai ir po to patikrinami ir kurioje išvados natūraliai plaukia iš įrodinėjimų. Tai, be abejo, pats geriausias šių dienų sąvadas to, ką globalizacija jau atliko ir ko dar neatliko. Tai knyga kiekvienam, norinčiam suvokti, kaip pasaulis lipdo mūsų gyvenimus." *Michael Mann,* Kalifornijos universitetas Los Andžele

„Tai itin įspūdingas ir išsamus sudėtingų politinių, ekonominių ir kultūrinių procesų, formuojančių šiandieninį mūsų pasaulį, tyrimas. Autoriai kritiškai vertina *globalizacijos* sąvoką, kuria dažnai piktnaudžiaujama, labai įtikinamai ir suprantamai įteigia mums kur kas kūrybiškesniais *politiniais* argumentais atsakyti toms jėgoms, kurios šiuo metu įvairiais būdais transformuoja visuomenę." *Peter Dicken,* Mančesterio universitetas

„Tikrai būtinas kontrargumentas ir optimistams, ir pesimistams..." *Will Hutton,* dienraštis „The Observer"

Ši plačiai giriama knyga naujai parodo tuos sudėtingus procesus, kurie pertvarko šiuolaikinį pasaulį. Dar pernelyg dažnai diskusija apie globalizaciją – ir apie tai, ar ji veda prie nacionalinės valstybės nunykimo – nusuka į ginčus ir painiavą. „Globaliniai pokyčiai" įveikia šias problemas. Remdamasi daugelio metų tyrimais, ši knyga apibrėžia globalizacijos sąvoką ir pateikia išsamų įvadą į šią problematiką, aiškiai išdėstydama jos turinį.

Veikalas išaiškina globalizacijos sampratą, šiuolaikinius procesus pateikia istoriniame kontekste. Jame detaliai išdėstoma, kaip dabartinė globalizacija keičia moderniosios visuomenės politiką, ekonomiką, kultūrą, komunikacijas, migraciją, aplinkosaugą, teisę ir karybą. Istoriniai pokyčiai parodomi remiantis unikaliais duomenimis. Knygos autoriai parodo globalizacijos įtaką šiuolaikinių valstybių suverenumui ir autonomijai bei politikos ir demokratijos praktikai.

Tai sistematiškiausias iš visų esamų globalizacijos proceso tyrinėjimų. Iš šios knygos mokysis ne tik universitetų dėstytojai ir studentai, bet ir politikai, vadybininkai, taip pat visi, kurie domisi šiandieninio pasaulio visuomenės pokyčiais.

Davidas Heldas yra Londono ekonomikos ir politikos mokslų mokyklos Grahamo Wallaso vardo politikos mokslų profesorius, Anthony McGrew yra Sautemptono universiteto tarptautinių santykių profesorius, Davidas Goldblattas yra Atvirojo universiteto socialinių mokslų dėstytojas, Jonathanas Perratonas yra Šefyldo universiteto ekonomikos dėstytojas.

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikiniais humanitarinių ir socialinių mokslų veikalais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

A T V I R O S L I E T U V O S K N Y G A

ISBN 9986-09-242-6
ISSN 1392-1673
REKOMENDUOJAMA
KAINA 30 LT